

5. ULUSLARARASI
BALKANLARDA
SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

5. ULUSLARARASI
BALKANLARDA
SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

2-7 HAZİRAN 2013
Novi Pazar
SIRBİSTAN

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

2-7 HAZİRAN 2013
Novi Pazar
SIRBİSTAN

BİLDİRİLER KİTABI
ZBORNIK RADOVA
PROCEEDINGS BOOK

2

2

5.

ULUSLARARASI BALKANLARDA SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
MEĐUNARODNI KONGRESU DRUŠTVENIH NAUKA NA BALKANU
INTERNATIONAL CONGRESS OF SOCIAL SCIENCES IN THE BALKANS

2-7 Haziran 2013 / Novi Pazar – Sırbistan

2-7 Juna 2013 / Novom Pazaru – Sırbija

2-7 June 2013 / Novi Pazar - Serbia

BİLDİRİLER / ZBORNIK RADOVA / PROCEEDINGS

2

Editör / Urednici / Editor

Prof.Dr. Recai Coşkun

Doc.Dr. Amela Lukać Zoranić

SUNUŞ

5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Sırbistan'ın Sancak Bölgesinin merkezi Novi Pazar'da yapıldı. Kongre, Sakarya Üniversitesi, Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) ve Türk Bilim Araştırma Vakfı (TÜBAV) ortaklığıyla 2-7 Haziran 2013 tarihlerinde gerçekleştirildi.

Kongre'ye katılım hem bildiri sayısı hem de ülke çeşitliliği bakımından yüksek oldu. Ulaşım, konaklama imkanları gibi kısıtlara rağmen Türkiye, Sırbistan, Azerbaycan, Bosna Hersek, Arnavutluk, Makedonya, Kosova, Hırvatistan gibi ülkelerden akademisyenler Novi Pazar'da bir araya geldi.

Kongrenin ilk ayağının gerçekleştirildiği Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi mükemmel bir ev sahipliği yaptı. 4-5 Haziran günleri bildiriler sunuldu. Orijinal çalışmalar üzerinden verimli tartışmalar yapıldı. Kongrenin ikinci ayağı ise Karadağ Budva'da gerçekleştirildi. Burada düzenlenen "Sosyal Bilimler Bağlamında Yöntembilim Çalıştayı" özellikle genç akademisyenler için önemli tartışma alanlarının doğmasına katkı yaptı. Sosyal Bilimlerde yöntem kaygısının giderek yerleşik hale gelmesi bu alanda uluslararası çalışmalara imza atmanın da önşartıdır zaten. Yöntem konusu her kongrede farklı yönleriyle ele alınmaya devam edecek.

5. Kongre bir kere daha "Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresinin" sadece bir kongre olmadığını, bundan çok daha fazlası olduğunu gösterdi. Bunun birincil nedeni ilk kez Sırbistan'da ve Sancak Bölgesi'nde Türkiye Üniversitelerinin bu ölçekte bir organizasyon yapıyor olmasıdır. Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi Rektörü Prof. Mevlut Dudiç konuşmasında "gelişiniz, ömrümüze 50 yıl kattı!" derken belki kongrenin en önemli amaçlarından bir tanesini de bize göstermiş oluyordu. Bu arada Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi'nden başta rektör Prof. Mevlut Dudiç, rektör yardımcısı Assoc. Prof. Amela Lukač Zoraniç, kongre yürütme kurulu üyesi Adnan Hasanoviç olmak üzere kongremize katkı veren herkese teşekkürlerimizi sunuyoruz.

5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi

Sakarya Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Muzaffer Elmas geçen yıllarda olduğu gibi bu kongrede de gerekli olan maddi ve manevi desteği sağlamıştır. Müteşekkirimiz.

Kosova-Priştina Üniversitesi'nde görevli Dr. Ergin Jable, her yıl olduğu gibi bu kongrede de bizim oradaki temsilcimiz olmuş, gerekli bağlantıların yapılmasında ve seyahat içeriğinin oluşmasında katkı sağlamıştır.

Her kongrede görülüyor ki bu tür çalışmalar "gönüllülük" esasında yürütüldüğünde çok daha anlamlı sonuçlar doğurmaktadır. O nedenle kongre ilk yılından bu yana faaliyetlerinin merkezine "gönüllülük" esaslı akademik bir anlayışı koymuştur. Zamanlarını, enerjilerini, gönüllerini bu kongreye katan başta Yürütme Kurulu üyesi arkadaşlarımız olmak üzere katkı veren bütün akademik ve idari personele, bildirileriyle katılan akademisyenlere, kongremize destek sağlayan kuruluşlara çok teşekkür ediyoruz.

Saygılarımla,

Prof. Dr. Recai COŞKUN

Kongre Koordinatörü

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr.	Mevlud DUDİÇ	Universiteti İnternacional Novi Pazar
Prof. Dr.	Gültekin YILDIZ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr.	Musa EKEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr.	Recai COŞKUN	Sakarya Üniversitesi

Kongre Koordinatörleri / Congress Coordinators

Prof. Dr.	Recai COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Doc. Dr.	Amela LUKAČ ZORANIĆ	Univerzitet u Novom Pazaru

Kongre Yürütme Kurulu /Executive Board

Y. Doç Dr.	Adem AKBIYIK	Sakarya Üniversitesi
Y. Doç.Dr.	Ergin JABLE	Priştine Üniversitesi
Y. Doç Dr.	Fariz AHMADOV	Azerbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Y. Doç Dr.	Mahmut HIZIROĞLU	Sakarya Üniversitesi
Y. Doç Dr.	Sevda Yaşar COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Y. Doç. Dr.	Umut Sanem ÇİTÇİ	Norwegian School Economics Bergen
Dr.	Abdülmecit NUREDİN	Makedonya
Öğr. Gör.	Gökhan GÜRLER	Sakarya Üniversitesi
Araş. Gör.	Ahmet KARAKİRAZ	Sakarya Üniversitesi
Araş. Gör.	Samet GÜNER	Sakarya Üniversitesi
Uzman	Semih BİTİM	Sakarya Üniversitesi
Pers.	Adnan Hasanoviç	Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi
Söz. Pers.	Mehmet IŞIK	Sakarya Üniversitesi
	Emina VİLDİÇ	Sakarya Üniversitesi

5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi

Bilim Kurulu/Scientific Board

Prof. Dr. A. BİSENOV	Korkut Ata Kızıldorda Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Adil KURTIÇ	Tuzla Üniversitesi
Prof. Dr. Admir Muratović	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Alaettin YALÇINKAYA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Anvar MOKAYEV	Kırgız Türk Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Arber ÇELİKU	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Artan HOXHA	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Aylin GÖRGÜN BARAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aytakin İŞMAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Bilecik Üniversitesi
Prof. Dr. Bećir Kalač	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. C. Gökhan BAHŞİ	Hamburg Üniversitesi
Prof. Dr. Čamil Sukić	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. David Dašić	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Dusan MİTİC	Beogradu Üniversitesi
Prof. Dr. Erman COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. F. Beylū DİKEÇLİGİL	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Fehim Husković	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Gürbüz AKTAŞ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. H. Kürşat GÜLEŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan POYRAZ	Mimar Sinan Üniversitesi
Prof. Dr. Halil KALABALIK	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Halit YAPAN	Gebze Yüksek Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hasnija Muratagić Tuna	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Hüseyin AKAY	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÖZGEN	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. İnci VARİNLİ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan MORİNA	Priştine Üniversitesi
Prof. Dr. Kadir ARDIÇ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil AYDIN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Lokman ÇİLİNGİR	Kırkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet MELEMEN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Metin ÖZKUL	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Mimar TÜRKKAHRAMAN	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Miodrag Jović	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Muamer Nicević	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Muhsin HALİS	Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Musa EKEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Akal	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN	İstanbul Üniversitesi

Međunarodni Kongresu Društvenih Nauka Na Balkanu

Prof. Dr. Mustafa ÜNAL	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nevin Güngör ERGAM	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman GASHİ	Priştine Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KARAMUSTAFA	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan BATMAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Rahmi KARAKUŞ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Rami MEMUSHAJ	Tiran Üniversitesi
Prof. Dr. Rana Özen KUTANİS	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Recai COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KAYMAKCAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Niğde Üniversitesi
Prof. Dr. Reshat QAHİLİ	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Salih ŞİMŞEK	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat KUÇI	Priştine Üniversitesi
Prof. Dr. Selahattin KARABINAR	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Selahattin SARI	Beykent Üniversitesi
Prof. Dr. Suat CEBECİ	Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Suna BAŞAK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Suat KARAKÜÇÜK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ELİYARLI	Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN	Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. Şemsettin HACIYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Prof. Dr. Şevki ÖZGENER	Nevşehir Üniversitesi
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA	Bozok Üniversitesi
Prof. Dr. Tahir AKGEMCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Uli SCHAMİLOĞLU	Visconsin Madison Üniversitesi
Prof. Dr. Ünsal BAN	Türk Hava Kurumu Üniversitesi Üniversitesi
Prof. Dr. Xheladin ÇEKU	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Vahit İMAMOĞLU	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Vahit TÜRK	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf HAMZAOĞLU	Kiril ve Metodij Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Gönül BALKIR	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Feta SELİMİ	Tetova Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Almir Pramenković	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Birol KOVANCILAR	Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Elma Elfić Zukorlić	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Fadil HOCA	Üsküp Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Fehari RAMADANİ	Tetova Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Giray Saynur BOZKURT	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Habib YILDIZ	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan MUJAJ	Priştine Üniversitesi
Doç. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Jelena Lekić	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. M. Murat HATİPOĞLU	İzmir Ekonomi Üniversitesi

5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi

Doç. Dr. Maja KAZAZIĆ	Mostar Cemal Bjedić Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK	Lefke Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ÖCAL ÖZBİLGİN	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Meral DEMİRYÜREK	Lefke Üniversitesi
Doç. Dr. Metin DALİPİ	Tetova Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Osman KÖKSAL	Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Ozan YILMAZ	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Rifat Redžović	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Samina Dazdarević	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Sanjin Kodrić	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Semih BİLGE	Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Şuayyip ÇALIŞ	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Tamara Spahić Efendić	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Toğrul İSMAYİL	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. Turgut TOK	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay YENİÇERİ	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Vullnet AMETİ	Tetova Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz DEMİREL	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Zeki PARLAK	İnternational University of Sarajevo
Y.Doç.Dr. Adem AKBIYIK	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Adnan DOĞRUYOL	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Cevdet ŞANLI	Yıldız Teknik Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Ergin JABLE	Priştine Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Fariz AHMADOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Hayrettin ZENGİN	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. İrfan HAŞLAK	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Mahmut HIZIROĞLU	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Mehmet ÖZDEMİR	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Muharrem ÖÇALAN	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Neşide YILDIRIM	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Osman KARATAY	Ege Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Recep YILMAZ	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Selçuk KIRBAÇ	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Umut Sanem ÇİTÇİ	Norwegian School Economics Bergen
Y.Doç.Dr. Vefa KURBAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Xhelajdin ZUMBERAJ	Priştine Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Yasin ŞEHİTOĞLU	Gazi Üniversitesi
Dr. Abdülmecit NUREDDİN	Makedonya Başbakanlık
Dr. Elshan BAGİRZADEH	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Dr. Raqif KASIMOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / SADRŽAJ / INDEX

IZAZOVI BOŠNJAČKE FILOZOFIJE DANAS <i>Prof.Dr. Šefket KRČIĆ</i>	703-764
TRANSLATING SACRED WORDS <i>Assist.Prof.Dr. Samina DAZDAREVIC – Assist. Prof.Dr. Ana Stisovic MILOVANOVIĆ Fahreta FIJULJANIN</i>	765-778
SHVATANJE KONCEPTA BOŽIJE MILOSTI KOD STUDENATA ISLAMSKE I HRIŠĆANSKE VJEROISPOVJESTI <i>Alisa MURATOVIĆ - Emina SADIKOVIĆ - Miodrag MILENOVIĆ</i>	779-798
ZNAČAJ I DOPRINOS ISLAMSKE KULTURE U RAZVOJU EVROPSKE CIVILIZACIJE <i>Mersada AGOVIĆ</i>	799-822
ETNOSENTRİK EĞİLİMLERİN MESLEK GRUPLARINA GÖRE FARKLILAŞMASI VE HAZIR GİYİM SEKTÖRÜNDE SATIN ALMA DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: DÖRT MESLEK GRUBU KIYASLAMASI <i>Arş. Gör. Ayşegül KARATAŞ - Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK</i>	823-838
Müşteri Gözüyle Perakende Sektöründe Satışçılann Müşteri Odaklılıkları Üzerine Bir Araştırma: Algılamada Demografik Özelliklerin Rolü <i>Prof.Dr. Remzi ALTUNIŞIK - Arş.Gör. Buket BORA - Arş. Gör. Semih OKUTAN</i>	839-852
ALIŞVERİŞ MERKEZLERİNDE ZAMAN HARCAMA EĞİLİMİ KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNE GÖRE FARKLILAŞIR MI? <i>Arş. Gör. Merve TÜRKMEN - Metin SAYGILI - Arş. Gör. Emrah ÖZSOY</i>	853-866
REKLAM; HİZMET SEKTÖRÜNDE REKLAMIN ÖZELLİKLERİ <i>Metanet SALMANOVA</i>	867-882
REKLAMLARDA CİNSEL ÖĞE KULLANIMINA YÖNELİK TUTUMLAR: TUTUMLAR DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERE GÖRE FARKLILIK GÖSTERİR Mİ? <i>Arş. Gör. Buket BORA - Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK</i>	883-896
PUBLICİSTİÇKİ STİL İ NJEGOVI PODSTILOVI <i>Doc.Dr. Refik SADIKOVIĆ - Doc.Dr. Emina SADIKOVIĆ</i>	897-912
MEDIA ADDICTION BY USING UNIVERSAL INDICATORS <i>Ljubiša BOJIĆ - Prof.Dr. Srbobran BRANKOVIĆ - Prof.Dr. Jean-Louis MARIE</i>	913-926
DESIGN AND ANALYSES OF WHITE BOX TESTING TOOL AND ITS CYCLOMATIC COMPLEXITY ANALYSES <i>Bekim FETAJI - Majlinda FETAJI - Camil SUKIC</i>	927-938
SAĞLIK E-ÖĞRENME: AİLE HEKİMLERİNİN TEKNOLOJİ KABUL VE KULLANIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN BTKKM İLE ANALİZİ <i>Tanık SEMİZ - Prof. Dr. Gültekin YILDIZ</i>	939-954
PUBLIC RELATIONS PRACTICES AT HOSPITALS: A STUDY ON THE PRIVATE HOSPITALS IN THE CITY OF SAKARYA AND İZMİT <i>Yrd. Doç. Dr. Cengiz ERDAL – Prof. Dr. Suat ANAR</i>	955-960
ENGELLİ BİR HASTAYA BAKIM VEREN İNFORMAL BAKICILARIN BAKIM SÜRECİNDE YAŞADIĞI BAKIM YÜKÜ VE GEREKSİNİMLERİ <i>Yrd.Doç.Dr.Yurdanur Demir (Dikmen) - Maria Martin - Elena Anghel Maria Giovanna Romaniello - Dr. Charles Kejeh</i>	961-968
TERÖRÜN ÜLKE VE BÖLGE TURİZMİNE ETKİLERİNİN İNCELENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA: ŞANLIURFA ÖRNEĞİ <i>Yrd.Doç.Dr. Burhanettin ZENGİN - Arş.Gör.Nuray EKER - Öğr.Gör.Gül ERKOL</i>	969-986
SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM DESTİNASYONU AÇISINDAN ACARLAR LONGOZU'NUN YEREL PAYDAŞLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ <i>Arş. Gör. Salim İBİŞ - Prof. Dr. Orhan BATMAN</i>	987-1002
PRIŞTİNE VE YANOVA TÜRK AĞZINDA SES OLAYLARI <i>Yrd. Doç. Dr. Cevdet ŞANLI - Yrd. Doç. Dr. Ergin JABLE</i>	1003-1030

5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi

İÇİNDEKİLER / SADRŽAJ / INDEX

TÜRK ELİTİNİN ÜÇ NESLİ VE BALKANLARIN KAYBI: ZİHİNSEL YANSIMALAR VE DEĞİŞİMLER <i>Arş. Gör. H. Seçkin ÇELİK</i>	1031-1044
DIJALEKATSKA BAZA PJESAMA IZ HÖRMANNOVE ZBIRKE BOŠNJAČKE EPIKE <i>Dr.Sc. Alen KALAJDŽIJA</i>	1045-1058
ÖRGÜTSEL ADALET ALGISININ ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞA ETKİSİ: SAKARYA İLİNDE İKİ KAMU KURUMU ÖRNEĞİ <i>Yrd.Doç.Dr. Mahmut AKBOLAT - Yrd.Doç.Dr. Oğuz IŞIK - Arş.Gör. Gülcan KAHRAMAN</i>	1059-1072
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK VE İŞ TATMİNİNİN İŞTEN AYRILMA NİYETİNE OLAN ETKİSİ: DÜZCE İLİ TEKSTİL SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR UYGULAMA <i>Pirali BAYRAKTAR - Prof. Dr. Rana ÖZEN KUTANIS</i>	1073-1088
PSİKOLOJİK SÖZLEŞME VE İŞ TATMİNİ İLİŞKİSİNDE YAKASAL FARKLILIKLAR <i>Öğr. Gör. Selçuk NAM - Öğr. Gör. İlkin Behlül ÇAP</i>	1089-1100
POVEZANOST PORODIČNIH RELACIJA SA ZLOUPOTREBOM PSIHOAKTIVNIH SUBSTANCI KOD ADOLESCENATA <i>Melida ALJOVIĆ - Selma DUDIĆ</i>	1101-1108
BRAČNO STANJE ŽENA SREDNJE DOBI KAO DETERMINANTA ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM I PRISUSTVA DEPRESIVNIH SMETNJI <i>Selma DUDIĆ - Melida ALJOVIĆ</i>	1109-1114
KADINA YÖNELİK ŞİDDET OLGUSU VE ŞİDDETLE MÜCADELE EDEN KADIN SİĞİNMAEVLERİ <i>Arş.Gör.Meryem KÜÇÜK</i>	1115-1126
KADIN YÖNETİCİLERİN DİŞİLİK- ERİLLİK DEĞERLERİ İLE İLETİŞİMDE YAŞANAN SORUNLARIN ÇÖZÜMÜNE DAİR İNANÇLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ VE BİR UYGULAMA <i>Prof.Dr.Mehmet TIKICI - Öğr.Gör.Saliha EMRE - Arş.Gör. Gökdeniz KALKIN</i>	1127-1138
NAŞRETTİN HOCANIN BAZI FIKRALARININ SOSYAL PSİKOLOJİK AÇIDAN TOPLUMSAL BİLİNÇ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRMESİ <i>Öğr.Gör.Alpaslan KARAPINAR</i>	1139-1154
ŽRTVE SUICID <i>Prof.Dr. Ljubomir ČIMBUROVIĆ - Doc.Dr. Eldar ŠALJIĆ</i>	1155-1168
AKTİF VATANDAŞLIK SÜRECİNDE YEREL YÖNETİMLERİN GENÇLİĞE YÖNELİK ÇALIŞMALARI: SAKARYA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ <i>Betül KARAPINAR - Bilge DIKMEN</i>	1169-1182
TÜRKİYE'DE SON DÖNEM YEREL YÖNETİMLER REFORMU <i>Prof. Dr. M. Akif ÇUKURÇAYIR - Doç. Dr. M. Akif ÖZER - Múcahit NAVRUZ</i>	1183-1198
KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ VE TÜKETİM TOPLUMU <i>Arş. Gör. Meryem SERDAR</i>	1199-1214
KULTURNA BAŞTINA REGIJE GORA KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA <i>Msc. Šerif AGA</i>	1215-1228
AHDNAMA SULTAN MEHMEDA EL-FATIHA FRANJEVCIMA U BOSNI <i>Prof.Dr. Admir MURATOVIĆ</i>	1229-1248
MONOPOLSKI POLOŽAJ KAO OSNOV USPJEŠNOSTI U PREDUZETNIČKOM POSLOVANJU <i>Prof. Dr. Bećir KALAC - Prof. Dr. Suad BEĆIROVIĆ - Doc. Dr. Elma ELFIĆ-ZUKORLIĆ Prof. Dr. Šemsudin PLOJOVIĆ</i>	1249-1258
ULUSLARARASI REKABETTE SEKTÖREL GELİŞMELERİN ÖNEMİ : TÜRKİYE'DE MOBİLYA SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ <i>Doç.Dr.Şermin ŞENTURAN - Yrd.Doç.Dr.Hikmet YAZICI</i>	1259-1274
STRATEJİK ÖNEKİNİN KULLANIMI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA ve STRATEJİK LOJİSTİK İLE GELENEKSEL LOJİSTİK ARASINDAKİ KAVRAMSAL FARKIN İNCELENMESİ <i>Arş.Gör.Samet GÜNER - Arş.Gör.Kezban SEÇKİN - Prof.Dr.Erman COŞKUN</i>	1275-1286

İÇİNDEKİLER / SADRŽAJ / INDEX

YÖNETİCİLERİN STRATEJİK DÜŞÜNME DÜZEYLERİ VE YÖNETİM ANLAYIŞLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ <i>Yrd.Doç..Dr. Mahmut HIZIROĞLU - Doç.Dr. Himmet KARADAL</i>	1287-1294
KÜRESELLEŞMENİN İŞLETMELERİN STRATEJİK YÖNETİM SÜREÇLERİNE ETKİSİ <i>Yrd.Doç.Dr. A.Emin SERİN - Yrd.Doç.Dr. M. Onur BALKAN</i>	1295-1308
AİLE İŞLETMELERİ ARAŞTIRMALARINDA YÖNTEM TERCİHLERİ <i>Öğr.Gör.Gökhan GÜRLER - Öğr.Gör.Aykut YILMAZ</i>	1309-1322
REFLEKSI OSMANLIJSKE KNJIŽEVNOSTI NA SANDŽAČKOBOŠNJAČKU KNJIŽEVNOST <i>Jahja FEHRATOVIĆ</i>	1323-1334
AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ QLOBAL ƏRZAQ BÖHRANƏ ƏRƏFƏSİNDƏ ƏHALİNİN ETİBARLI ƏRZAQ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ <i>Dr. Lale AMANOVA</i>	1335-1350
PUNOVAŽNOST ARBITRAŽNOG SPORAZUMA <i>MSc Mededović ENVER - MSc Ergin HAKIĆ</i>	1351-1362

CHALLENGES BOSNIAK PHILOSOPHY TODAY

Prof. dr. Shefket Krcic, International University of Novi Pazar

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: philosophy, philosophy Bosniak, Balkan, Balkan peoples philosophy, ethics, aesthetics, metaphysics, phenomenology, ontology, eristic, rhetoric, critics view of the world.

Introduction In this paper, which was presented at the 5th Congress is engaged in a critical examination and interpretation of the key problems of Bosniak philosophy. Word is, the first such original presentation in an international congress, because of cultural discrimination Bosniaks in ex-Yugoslavia. This topic belongs to the broader context of a larger project, the philosophy of the Balkan peoples, the author of more than three decades of deals. The paper discusses the addition to the ethical and aesthetic phenomena and metaphysical-ontological and phenomenological problems, which are present in the ideas and works of modern Bosniak philosophers, particularly dr. Ferid Muhica, dr. Rasim Muminovics, Academician Muhamed Filipovic, academics dr Abdullah Sarcevic, dr. Kasim Prohica and other thinkers. Upon his oeuvre, this is the original thinkers whose work and work nezaostaje for much more established German, English, French, Russian, Turkish and Greek philosophers. In this regard, the author conducted a comparative philosophers reception with other nations in the Balkans. The aim and objective of this paper is that in a deliberate way komplementarno connect philosophical ideas from different cultures Balkans, Europe and the world.

Research for this project has analyzed a number of actions by the Bosniak philosophy, among which are: "The Philosophy ikonoklastike", "Shield of Gold" and "Philosophy and Meditation" (Ferid Muhic), "Philosophy Ernesa Bloch," "Philosophy ideology "- volume III and" Ethost a human being "(Rasim Muminovió)," Philosophy of Language", "Spirituality of Bosnia and Herzegovina", "Bosnian spirit, what is it?"

5th International Social Sciences Conference in Balkans

"(Muhamed Filipovic)," Kultura Bosniaks", "Islam the West "(academician Balic)," The crisis of the world, and the truth, " Svingva West "(Abdullah Sarcevic)," Prism and Mirror ", " do and be "(Kasim Prohic) and others.

Applied to a number of methods filozofskog and scientific research, depending on the treatment of the problem: the dialectical method, a critical analysis of, the synthetic and constructive method.

Bosniak philosophy is a term that is present in the philosophical discourse after the collapse of ex - Yugoslavia. Serbs their philosophy called Serbian, Croat, Croatian, Sloveni - Slovenia and the like. It is a spiritual movement and the opinion of the emerging and developed in various conditions, mainly in Bosnia and Herzegovina and the Sandzak region, and is characterized by a number of routes and the impact of the East and the West, but also a number of independent philosophical concepts that deserve to be presented in this International Congress. Although, Bosniak philosophy (particularly extraordinary complex data and apply the meet-oriented ideas of East and West, which is not yet sufficiently researched cultural community, is presented and evaluated, which are essentially characterized by specific indigenous elements that have emerged during the cultural domination of the Ottomans and that exist to this day. According to our records, the public's attention from different periods are over a hundred thinkers, who having achieved over 500 significant works, by which, Bosnians, as a nation, and Bosniak culture does not lag behind the other nations of the world.

A brief review of previous studies: - When it comes to the title of our scientific research project "Challenges BOSNIAK Philosophy Today," we emphasize the responsibility that this area is very sparse, ie. marginally studied by other authors, izauzimuó small number of book reviews, which are published in the current periodicals ex-Yugoslav magazine

writer of these lines in this issue deals with nearly three decades, and systematically over a decade, and was familiar with all titles pertaining to the spiritual heritage of Bosnia and Herzegovina and the Sandzak (which will be given in a separate appendix and bibliography provided literaturæ treatment of this topic).

Author of this scientific research mission has no predecessor or model. It is a very professional and pioneering project of general relevance for the Bosnian state. In this respect, the author no inferiority and prejudice, and with a lot of inspiration and accountability approaches professional examination and presentation of

philosophical thought during the Bosniak drvadasetog century, ie. in the manner previously studied German and British philosophical thought.

The key objective of the scientific research project "Challenges BOSNIAK Philosophy Today," is shedding light on the foundations of spirituality and cultural identity of Bosniaks and Bosnian state and even region of Sandzak. Structural philosophical thought in Bosnia and Herzegovina and Sandzak, who came to the rich folk spiritual tradition, in the late fifteenth and early sixteenth centuries (Prusackova, M. EjuboviO, Sheikh M. U Sabit U Ahmet Hatem Akovali and other Enlightenment modernists), just in time of international recognition of the subjectivity of the Bosnian government (Congress of Berlin in 1878), which is of particular importance for uëvr cultural self-awareness as a Bosniak people and the development of cultural and historical heritage of Bosnia and Herzegovina and the Sandzak region, which is separated from the Congress of Berlin in Bosnia.

It is well known that philosophy is the system most general intelektualnih creation of man, society and the world at large, which is more than ontological, gnoselo phenomenological, ethical, aesthetic and other issues, informing the world about the state of mind of a culture. Thus, the philosophy of not only contains statements about the human experience, but also nadiskustvu, ie. of those constructs that go beyond the experience of the spirit, through which valorize the cultural level of a nation. In this regard, numerous Bosniak philosopher of the twentieth century, with their deeds have developed numerous philosophical disciplines: ontology (the being as such, metaphysics), rational cosmology (the being as a whole), gnoseology (limits on the possibilities, and the origin of human knowledge, ethics and aesthetics. According to the Bosniak philosopher, knowledge based solely on reason independent of experience. epistemological standpoint of the thinker is possible sapoznaja nature, society and human thought. Such a view opposed to different philosophical point of view, for example. skepticism, agnosticism, positivism, etc., that this view partially or fully questioned), logic (thought process parsing of complex phenomena and analytical study of synthetic between phenomena and categories, as well as the rules of the reviews), ethics (the moral, ëojsvu and heroism), aesthetics (the beauty and art in general creation), anthropology (doctrine of man), epistemology (part of the general theory of knowledge that examines the logical basis, principles, methods, possibilities and limits of scientific knowledge, which deals with the theoretical and scientific and systematic way), eschatology (part of religious and philosophical beliefs and worldviews that deals with the ultimate goals of man and the world. In this context, by the Bosniak

thinkers are different eschatological beliefs, for example. endure beyond the life of the body after the death of the physical world and other similar shavatanjima, for example. near Dautbegovi.

The aim of the study of philosophy in monografijske Bosniaks, yes, that is the picture filozofske scene ethnos Bosniaks in Balknau. Philosophers who lived in the time of enlightened rationalism, and who lived and worked during the twentieth century in Sarajevo Prusac, Tuzia, Vienna, Zagreb, Novi Pazar, Pristina and other cities, to Skopje, in his works are initiated and developed the idea of the problems which gave one feature not only the understanding of Bosnia and Sand but also understanding Balkna a whole. So, the key objectives of the research, that more than personality problems, Chrestomathy and bibliographies, research Bosniak philosophical thought in the twentieth century and, as such, synthetic unite and presenting to the public in tētiri volumes (which will be presented in the context of Clause 3, and global issues research plan for this project). In short, this project is intended to present work and ideas of spiritual vertical fizlofoskih Bosniak writers. So let's meet the Bosniaks, Bosnia and Sandzak to philosophy. NOTICE: This issue unless the individual reports and reviews of books, Bosniak philosopher has not been systematically investigated. (The views of these notes are in accordance consultants and advisors of the author of the project: "Bosniak philosophy of the twentieth century").

dr. Shefket Krcic (1953. Plav / Sanjak), Full professor of philosophy, ethics, aesthetics, retorije, logic, and methodology of anthropology at the University of Novi Pazar. Ex-professor at the University of Montenegro (within the staged process for political reasons, beginning in 1992. was). Visiting Professor at the University of Nis, professor emeritus at the State University of Tuzia and the International University of Travnik. President philosopher ex-Yugoslavia (from 1984 to 1990), head of the office of the Company esthetician and ethicists Montenegro (1983-1992) The president of the Bosniak - Society for culture, science and art of Sandzak (than in 1991. onwards) by 20 philosophical works, 15 iterarnih and over 1,000 published studies and discussion in magazines and newspapers (see: Selective bibliography of publications of prof. dr. Shefket Krcic Novi Pazar Podgorica, Fifth Edition, 2013.) Member of the World Association of philosophers Article Me PEN editor of several philosophical, scientific and literary magazines.

IZAZOVI BOŠNJAČKE FILOZOFIJE DANAS¹

Prof. dr Šefket KRČIĆ²

1. Uvodno razmatranje

Poznato je da filozofija predstavlja sistem najopštijih intelektualnih tvorevina o čovjeku, društvu i svijetu u cjelini, kojom se preko ontološki, gnoseloški, fenomenološki, etički, estetičkih i drugih pitanja, obaviještava svijet o stanju duha u jednoj kulturi. Na taj način, filozofija ne samo da sadrži iskaze o ljudskom iskustvu već i nadiskustvu, tj. o onim tvorevinama duha koje prevazilaze iskustvo, a preko čega se valorizira nivo kulture jednog naroda. U tom smislu, brojni bošnjački filozofi XX stoljeća su svojim dijelima razvili brojne filozofske discipline: ontologiju (o biću kao takvom, metafiziku), racionalnu kosmologiju (o biću u cjelini), gnoseologiju (o mogućnostima granicama, porijeklu i predmetu ljudskog saznanja, etiku i estetiku. Prema mišljenju bošnjačkih filozofa, saznanje se temelji isključivo na razumu novisno od iskustva.

Gnoseološkom stanovištu ovih mislioca moguća je saznanja prirode, društva i ljudskog mišljenja. Takvim gledištima suprostavljaju se razna filozofska stanovišta, npr. skepticizam, agnosticizam, pozitivizam itd; koja ovo stanovište djelimično ili u cjelini dovodi u pitanje), logiku (misaoni postupak raščlanjivanja složenih pojava i proučavanje analitičko-sintetički među pojavama i kategorijama, kao i pravilima mišljenja), etiku (o moralu, čovječstvu, mehrametu, i saburu), estetiku (o ljepoti i uopšte umjetničkom stvaralaštvu), antropologiju (nauku o čovjeku), epistemologiju (dio opšte teorije saznanja koja ispituje logičke osnove, principe, metode, mogućnosti i granice naučnog saznanja, koja teorijski obrađuje i naučno

¹ Referat na "5. Međunarodnom kongresu društvenih znanosti na Balkanu", Organizator, Saraiya Univerzitet / Turkiye (5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal bilimler kongresi) realiziran na Univerzitetu u Novom Pazaru / Sandžak, 2. – 7. juna 2013. godine.

² Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru

sistematizuje), eshatologiju (dio religijsko-filozofskog vjerovanja i svjetonazora, koja se bavi konačnim ciljevima čovjeka i svijeta.

U tom kontekstu, kod bošnjačkih mislilaca postoje različita eshatološka vjerovanja, npr. o životu duže izvan tijela poslije fizičke smrti svijeta i drugim sličnim shavatanjima, npr. kod **Dautbegovića** i dr), filozofiju politike (kao kritiku totalitarne i patrijarhalne svijesti), psihologiju (o duši i duševnom životu), aksiologiju i filozofiju kulture (fenomen kulturne vrijednosti), sociologiju (društveni fenomeni i procesi) itd. Međutim, sve druge grane stvaralaštva su temeljno istraživane od strane brojnih institucija i pojedinaca u Bosni i Hercegovini i u Sandžaku, jedina oblast filozofske misli je ostao zapostavljen, tj. neobrađen i nepoznat široj kulturnoj javnosti. U tom smislu, ovaj projekat je pionirskog karaktera na temelju Aristotelovskih principa i uzvišenih ciljeva, jer pred sobom nejma relevantnih uzora. Zato, prevashodni cilj ovog istraživačkog postupka jeste da se modernim metodama: analize, dijaloga, konstruktivizma i sinteze, baci jedno stručno svjetlo na tekovine bošnjačke filozofske misli u XX stoljeću i danas. Na taj način, i Bosna i Hercegovina i regija Sandžak bi dobili relevantnu prezentaciju svojih duhovnih vrijednosti kao što imaju i zemlje koje su činili sastav bivše Jugoslavije (Hrvatska, Slovenija, Makedonija, Srbija i Crna Gora), u kojima djeluju istraživači u znanstvenim i filozofskim institutima koji istražuju baštinu spomenutih naroda. Imajući u vidu, mislioce iz Bosne i Hercegovine, čije dijelo prevazilazi okvire Balkana, kao što su: Ferid Muhić, Abdulah Šarčević, Muhamed Filipović, Nerkez Smailagić, Rasim Muminović, Smail Balić, Kasim Prohić i drugi, na najbolji način povezuju bošnjačku duhovnu misao sa evropskom filozofskom tradicijom, s jedne i istočno-islamsku misao, s druge strane.

Poznato je, da su počeci bošnjačke filozofije pristuni početom XVI i tijekom XVII stoljeća, u vremenu europske moderne prosvijećenog racionalizma. U tom vremenu, dominantni su filozofi pored Montenja, Đordana Bruna, Leonarda da Vinčia, te racionalisti: Dekart, Sponzoza i Lajbnic. U tom vremenu u Bosni i Sandžaku, djeluju zapaženi filozofi i mislioci: Hasan Kafija Prušćak, Mustafa Ejubović, Adem Hatem Akovali, Šejh Muhamed Užičanin, Sabit Užičanin i drugi, koji zaslužuju da budu tematski proučeni u okviru povijesti novovjekovne filozofije. Paradoksalno je, da o ovim misliocima nema ni jedne riječi, tako reći, ni jednog slova u historijama filozofije u srednjim školama i u univerzitetima. Autor ovih redova je, predočio ovaj problem pred kolegama filozofsko-sociolopke katedre na Filozofskom fakultetu u Tuzli i dobio odobravanje od strane dekanata, za

proučavanje ovih bošnjačkih filozofa, koje su studenti obradili u više seminarskih radnji i koje namjeravaju rasvijetliti u svojim diplomskim i master radovima.

2. Novovjekovna bošnjačka filozofija prosvjećenog racionalizma

Europska moderna je u vremenu od XVI do XVII stoljeća bila pristuna u Bosni i Sandžaku. O tome svjedoče i djela koja su pisana rukom stvaralaca sa ovih prostora na orijentalnim jezicima. Jedno od takvih djela je "Sidžili kadije – Kaze Novi Pazar", koje nedavno objavljeno od strane izdavača iz Novog Pazara i Sarajeva. Naravno, ovo djelo kao i druga su pored bosanskog, pisano na staroturskom – osmanlijskom jeziku, te na arapskom i persijskom, sa kojeg se prevode. Među tim novovjekovim filozofima, da još jednom spomenemo i da nešto više o njima kažemo se Hasan Kafija Prušćak, Sabit Užičanin, Šejh Muhamed Užičanin, Adem Hatem Akovali i drugi. Da krenemo, makar informativno, redom:

Hasan Kafija Prušćak (Prusac, 1544 – Prusac, 1616), mislilac, etičar, koji je poznat po prosvjetiteljskom optimizmu, kojeg karakterizira težnje čovjeka ka istini. Prema njemu, čovjek težeći istini, ostvaruje dobro, vrlinu i sreću, a njegovi su napori usmjereni ka potiskivanju zla u svijetu i društvu. Ovaj mislilac je pet vijekova ranije predvidio tragediju Bosne, kao i moguće putokaze izlaska iz tragičnog osjećanja života.

Prema dosadašnjim istraživanjima Hasan Kafija Prušćak spada među naše poznate i uvažene pisce i mislioce koji su pisali na orijentalnim jezicima. U osmanskim hronikama i putopisima zabilježen je već neposredno poslije smrti (Ata'l), zatim nešto kasnije, polovinom istog vijeka, bilježi o njemu Hadži Halifa, te najzad, 1660. godine putopisac Evlija Čelebija, prilikom boravka u pruscu zapisuje o "preuzvišenom šejhu Kafiji", kako je stekao veliko obrazovanje iz raznovrsnih nauka", kako je "napisao po jedan ogleđ i raspravu iz svih grana znanosti" i "komentarisao mnoga značajna djela..."³ Potom ga, sve do dana, bilježe sve značajnije odgovarajuće hronike, istorije književnosti i enciklopedije.

U samom Pruscu i danas je živa uspomena na mudrog šejha, dobrotvora, učenog kadije i profesora. Tu bi uspomenu trebalo najzad organizovano njegovati.

Donedavno je djelo Hasana Kafije bilo izučenije i poznatije u evropskoj orijentalistici nego kod nas. No, nije to slučaj samo sa njegovim djelom nego i sa djelom još nekih naših poznatih pisaca na orijentalnim jezicima. Interesovanje za Hasana

³ Evlija Čelebija, Putopis, Sarajevo, 1967., str. 133.

Kafiju Pruščaka u uvropskoj orijentalistici ispoljilo se već početkom prošlog vijeka i to, prije svega, u vezi sa djelom Temelji mudrost o uređenju svijeta, kada je ono prevedeno na francuski jezik.⁴ Od tada to interesovanje ne prestaje; sačinjeno je više prevoda tog djela, a i napisano više studija u kojima se ističe da "ova poslanica predstavlja određenu vrstu preteče sličnim uspjelim razmatranjima ... i rezultat je jednog filozofskog, državničkog uma",⁵ zatim, "Hasan Kafija je usitinu istaknuti predstavnik obrazovanih bosamskih muslimana..." čije će se "djelovanje u domaćoj muslimanskoj književnosti tek docnije moći sagledati."⁶ Na kraju, Karačon, poredeći ovo djelo sa Makijevalijevim "Il principe" i Monteskejevim "Lettres pesones", ističe kritičnost socijalno-političke misli Pruščaka, koji "tobože čisto teoretski raspravlja o predznacima započevšeg pada države", a "u stvari daje sliku tadašnjeg stanja u Turskoj."⁷

Najzad, o snazi i važnosti ovoga djela rječito govori to što je još za života dobio za njega priznanje i nagradu sa najvišeg mjesta u Carevini; sam sultan mu je "vlastoručnim pismom dao akhisarski (prusački) kadiluk kao doživotnu mirovinu..."

Pored velikog broja rukopisa Pruščakovih djela u našim zbirkama orijentalnih rukopisa, što je također indikativno za ne njegov ugled i značaj, rukopisi nekih njegovih djela, a posebno Temelja mudrosti o uređenju svijeta, nalaze se u brojnim većim rukopisnim zbirkama izvan naše zemlje: u Istanbulu, Bratislavi, Parizu, Lajpcigu, Berlinu, Brazdenu, Beču, Kairu.

Kao što se vidi, zasad je najznačajnije i najpopularnije Pruščakovo djelo Temelji mudrosti o uređenju svijeta, međutim u njegova vrlo značajna djela spada i Kafijin kompendij iz logike, Rajske bašče o temeljima vjerovanja, Svjetlo istinske spoznaje o temeljima vjere, zatim Kompendij iz stilistike, te biografsko-autobiografsko djelo niz učenjaka do posljednjeg profeta.

Naizgled, čini se da se Pruščak bavio brojnim i različitim – specijalno-političkom, logičkom, teološkom, pravnom, lingvističkom i istorijskom. Međutim, sva njegova djela imaju samo misaono i opšte praktično društveno i kulturno opredeljenje. Na misaonom planu, to je sasvim očito racionalističko opredeljenje; iz tog osnovnog,

⁴ Vidi: A. Ljubović, Bibliografija H. K. Pruščaka, Život, br. 2, Sarajevo 1980. god.

⁵ Franz Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927., str. 144-145.

⁶ Karel Petražek, Die Chronologie der Werke von Hasan al-Kafi al-Aghisari, Archiv orientální, 27/3, 1959. str. 412.

⁷ Thalloszy-Karaczon, Eine Staatsschrift des bosnischen Mohamedeners Molla Hassan elkjafi "Über die Art und Weise des Regierens", str. 141.

misaonog opredeljenja proizilazi na opštem i praktičnom društvenom planu njegovo stalno i uporno zalaganje za pravno organizovano društvo, a zatim na kulturnom planu, mudrost i učenost. Kroz sve se to provlači jedna radikalna linija koja, s jedne strane, usmjerava na otvorenu i na mahove smjelu kritiku mnogih sfera društvenog i državnog života, a s druge, iskazuje ponovljene pozive na nužne promjene na svim spomenutim planovima.

Duhovnost mirođija Sabita Užičanina

Sabit UŽIČANIN (Užice, 1650 – Istanbul, 1712), mislilac, pjesnik i esejist načistio sam, jer ne mogu ni posumnjati da nije Bosne prije proroda dala turskoj lijepoj knjizi najorginalnijeg pjesnika, a taj se pjesnik punim imenom zove Alauddin Sabit.

Rodom je iz Užica, koje su, kako smo prije čuli, sve do okupacije od strane Srbije, odvajkada pripadale bosanskom vilajetu, a član je jedne plemenite bosanske porodice. O njegovim mladim danima znamo samo toliko, da je učio pred muderisom Chalil-efendijom u domovini, a po tome došao u Carigrad i stupio u svetu Sejjidi-zade Mehmed-paše, koji je u ona vremena slovio kao mecena pjesnika i književnika.

Paša ga je jako volio i mnogo se družio s njime. Pašnim zauzimanjem 1089.. (1678) postao je mulazim kod Ebu-Seidzade Fejzulleh-efendije. Redovito je prošao propisani red medrese i dotjerao do erbeina. Međutim umre paše, a Sabit ostane bez zaštite prepušten sam sebi.

Videći da će bez protekcije dugo čekati dok dobije profesuru na kojoj medresi, odluči se pa pređe u kadije. Služio je u Čorlili, Burgasu i Janji živeći u nadi da će i za njega jednom nastati sretni dani.

I nada mu se ispuni. Kad spomenuti profesor Fejzullah-efendi 1102. (1690) postade šejhul-islam i Sabitu se sreća nasmija. Odmah dobije muftuluk u Tekfurtagu i ujedno izvanju profesoru na medresi Rustem-paše Skradinaca s 50 jaspri dnevnice. Dvije godine kasnije postao je nutarniji profesor na istoj medresi, a 1109. (1697) data mu je s berivima na Sachnu.

Tu je mirno i zadovoljno živeći probavio punih deset godina, dok ga je početkom muharema 1112 (1700) ne iznenada vijest da je imenovan na Bosnu za vrhovnog sudiju. Nakon četiri godine premješten je u istom svojstvu u Konju, a odatle 1119. (1707) u Diaribekir, gdje je 2. šabanu 1124. (1712) umro od šećerne bolesti.

Jedan prijatelj Sabitov prigodom smrti spjevao mu slijedeći hronogram:

“Dika običnih i visokih kadija Bošnjak Sabit-efendi, Veliki.”

“Zaista, lijep štil dodatak je njegovoj učenosti u pjesmi i prozi.”

“Posjetnici njegovog groba rekoše hronogram: krasni eden neka bude tvoja druga postojbina!”

Eto to je sve što smo mogli naći o Sabitovu životu, premda su o njemu pisali tri savremenika, i to: Šeichi, Šafai i Salim. O njegovim umotvorinama sva trojica pišu jako laskavo; poglavito Salim s velikim ushićenjem o njima govori. Evo šta veli: (Svagdanje izraze i dosjetku meće u takovu formu da čovjek i nehotice uživa; kad ih ponovo pročita ili čuje, budi se u njemu na novo neko oduševljenje i td.) To je kratka, ali lijepa karakteristika Sabitove poezije.

Polazeći s toga stanovišta, mi ćemo ovdje malo opširnije ogledati Sabitovu poeziju, i to iz tri razloga a) jer imamo pri ruci dosta njegovih pjesama svake vrste; b) jer smo na čelu rekli da je najoriginalniji turski pjesnik i c) jer mu novi turski kritičari maćuhinski pristrano kroje sud.

Po čemu da bude Sabit najoriginalniji turski pjesnik?

Na to pitanje, kao preuba pozna tursku poeziju, lako će odgovoriti. Svi veliki turski pjesnici imaju svoje uzore na perzijskom Parnasu. Jedan je manje, a drugi više podržavao ovome ili onome perzijskom pjesniku. To vrijedi i za lirsku i za epsku poeziju. Nadiri-Selaman, Nabi-Saib, Bafii-Enveri itd.

Mi smo još jednom gore napomenuli, naime pišući o Derviš-paši i Nerkesiji, da pjesnici iz naših krajeva većinom čine neki poseban žanr na polju turskog pjesništva. Bez svake sumnje oni su stajali pod uplivom naše narodne poezije, koja imade toliko obilja turskoj poeziji nepoznatih pjesničkih izraza i slika. Mjesto da pozajmljuju sve pjesničke ljepote od Arapa i Perzijanaca, kao što su to obučavali svi turski pjesnici, posegnuli bi katkad i za bogatom riznicom naše narodne poezije, pa iz nje u finoj formi izložili na turskom Parnasu mnogu dragocjenu umotvorinu.

No to se ne opaža ni kod jednog koliko kod Sabita. Taj snažni genije pokušao je prvi istočni umjetnu i narodnu poeziju dovesti u skladu – preplećući oboje našim narodnim prispodobama i figurama – i tako stvoriti novi smjer i otvoriti nove vidike

turskoj umjetnoj pjesmi. Ukoliko mu je uspjelo da to postigne kod savremenika, sam nam kaže u slijedećem distihonu:

“Sabite, novom štofu umjetnosti sad – zasad nema cijene u Carigradu, ako na njemu nema halepske marke.”

Pod halepskom markom razumije se Nabina roba, a Nabi je bio savremenik Sabitov, koji je ropski slijedio perzijske pjesnike poglavito Saiba. Dakle, tada u carigradskim literarnim krugovima udarala je na odobravanje Nabina poezija.

To je priznanje – makar bilo i ironično – da savremenici nisu znali cijeniti njegove originalne umotvorine, jer iz riječi proviruje nada u bolju budućnost. Išlo se da će jednom doći naraštaj koji će taj “novi štof” znati cijeniti i uvesti ga u modu.

Može se naći i pokoji njegov savremenik, koji sa zanosom govori o Sabitovim pjesničkim dijelima. Među njima je bio i Nabi, koji slijedeće stihove posvjećuje Sabitu:

“O Nabi, niko ne može u ovome vijeku dostignuti Sabit-efendiju u pjevanju poslovice.”

“Ko može naći onako poznat izraz (kao Sabit) kad je u ruci mu zbirka (umotvorina) ljudi od riječi.”

To nije samo karakteristika nego i odlično priznanje da Sabitu nema premca u njegovu načinu pjevanja.

I noviji turski pjesnici i kritičari iza preporoda kao Zija-paša, Muallim Nadži i Reššad priznaju Sabitu originalnost.

U pjesničkom uvodu “harabata” prvi ga opjeva ovako:

“Sabit je solidan čovjek. U pjesništvu zauzima posebno mjesto. Imade jedan “Nat” (spjev u slavu peygambera), koji osvaja ljudska srca, a i “Muradžijja” (o peyg. Putu na nebo) ne zaostaje za rečenim spjevom. Riječi su u njegovim pjesmama birane i precizne, a sadržaj je pravo drago kamenje. Ni pošto se trudio da stvara same aforizme i poslovice, zašao bi često i iznevjerio se pravilima metrike.”

Tako sudi o Sabitovoj poeziji Zija-paša, koji je pozvan kao pjesnik i vrstan poznavao istočne i zapadne književnosti, pa reče svoju o svim glasovima arapskim, perzijskim i turskim miljenicima Muza.

Drugi turski pjesnik, kojeg slobodno možemo ubrojiti i među moderne, naime Muallim Nadži ovako se izražava:

“Sabit je imao osobitu volju i naviku da poslovice i popularne fraze uvlači u svoje pjesme. Premda na polju poezije stoji sam, ipak je u zanešenosti da originalne misli stvara spjevao mnogo nesalnih stihova. U njegovim pjesmama lijepe su rijetke, ali izvanredno slatke, a obično su bez ikakva ukusa. Lijepe i nemoguće oponašati, a običnima nije vrijedno podržavati.

Rešad o Sabitovim umotvorinama imade isto mišljenje, koje i Nadži, samo što on opširnije razlaže i razvlači ono što je Nadži ukratko rekao.

Mi se uglavnom slažemo sa svima, samo izraz ne možemo nikako bez prigovora preći. Nama se čini da se taj izraz Nadžiji nehotice izmakao. Ako to nije, onda sigurno nije ucijelosti poznavao Sabitova djela, nego samo na osnovi gazela skrojio mu sud. U toj vrsti pjesme Sabit je najslabije uspio. Čini se da mu je ljubav bila suhoparna tema, za koju se nije mogao zagrijati i vješto je zaodjeti mistikom kao Hafiz, Saib i dr. Njegovi gazeli nijesu izlijevi zaljubljne duše, koja pliva po moru mistike, nego kratke erotske pjesmice, pune realizma bez mističnih ideala.

Uostalom, sam pjesnik priznaje da u njegovo vrijeme gazeli nisu imali mušetrije, da su ih savremenici odbijali kao ljepotice pozdrave odneljubljenih.

Mi bismo mogli donijeti više gazela Sabitovih, koji jako lijepo pristaju na đerdanu turske Muze, ali to bio bilo previše za ovu raspravicu, zato ćemo se ovaj put zadovoljiti sa slijedećim gazelom da se vidi: kako je Sabitu toj vrsti pjesme originalan pjesnik.

“Ko se vinom nemarnosti opija, ne nalazi uživanja u tespihu; vječno mahmurnom od bobae (grožđa) ne dolazi veselje.”

“Bezbožni raskolnice, vjeruj u ono što ti se kaže, jer s onoga svijeta neće ti doći talik-pismom pisana potvrda.”

“Sofiji – plačne i ružne obrazine – ne pokazuje se veselost u licu ni kada u raj uniđe.”

“Pregledao sam sudbinu ljudi, koji se na put spremaju, fal im pada izvanredno lijep, ali spasa (selameta) in nema.”

“O Sabita, šta će nam onaj govor, kojega nam smisao ne daje ni duha umjetnosti, ni mirisa istine?”

To je nešto svoje vrste u istočnoj poeziji. Ni jedan pjesnik ni prije ni poslije njega nije tako pjevao. Turski kritičari mogu mu krojiti sud po volji, ali svi skupa moraju priznati da je u cijelosti originalan i osamljen na njihovu Parnasu kao čudnovata pojava.

Gore navedeni gazel mi smo uzeli onako s reda. Sabit ima mnogo ljepših i mnogo originalnijih. Svako na prvi mah može opaziti da im takove roba do sada nismo imali, a nećemo je ni imati sve do konca disertacije, jer Sabit nije našao pristaše ni među zemljacima.

S namjerom da ostane dosljedan sebi i da ostavi potpun divan, postizao je često za teškim rimam i homerskim prispodobama. Tako mu se uz originalnosti potkralo i neslanih stihova, koji ne odgovaraju ni osmanlijskom ni našem ukusu; ako kad bacimo pogled na cijeli Sabitov rad, zabliješte nam oči od udivljenja, pa ih ne opažamo jer njegove “kaside” svojim sjajom mogle bi pokriti u gazelima mnogo više i krupnije pogreške.

Sabitovu umjetnost i veličinu na polju kaside istaknuti i prikazati nije moguće bez opširne rasprave, jer su to pravi biseri istočne poezije. Svi islamski veliki pjesnici pjevali su panegiričke spjevove u slavu vijesnika islama, ali po našem skromnom mišljenju nijedan se nije digao do one visine na kojoj Sabit stoji. Turska kolonija u Meki i Medini svake godine na svečan način uči njegove kaside na dan Miradža i uoči ramazana da pokažu Arapima kako i oni imadu pjesnika koji je uzvišeni poziv i velika djela Muhamedova (a.s.) znao dostojno otpjevati u turskom jeziku.

Poznata su nam njegova djela: “Miradžije”, i to jedna u formi kaside, a druga u formi mesneviye. Svaka imade po 110 distihona. “Ramazaniju” imademo pri ruci samo jednu u formi kaside od 90 distihona. Klasičan mu je također nat, koji Zija-paša donosi u “Charabatu” odmah iza Bakine kaside, a imade 75 distihona. Da Sabit nije ništa spjevao nego to nekoliko kasida, mogao bi zauzeti jedno odlično mjesto na turskom Parnasu.

Osim pomenutih, imade još cijeli niza kasida svake vrste i sve se odlikuje originalnim načinom pjevanja i poetnim mislima. Premda pred nama leže dva divana Sabitovu u rukopisu, puna dragocjena blaga, ne dopušta nam prostor ove

rasprave da iz svake kaside po jedan odlomak citiramo. Zato ćemo se zadovoljiti s nekoliko distihona iz "Miradžije." Evo kako počima:

"Lijepa je sretna zvijezda – odlična je i odabrana noć, koja je urešeni naslov na ovelji sudbine – glava sure (XVII)."

Predvečerna rumen na lice sunčanice udari ružičasti veo (duvak), zvijezde je darivaše s nebrojno mnogo dragog kamenja."

"Ne, nije (sjajno) tijelo mjeseca već riba zlatnih ljuski, koju je talas izbacio na kopno, kad se uzburkalo Sirsko more."

"Vrijeme ogrnu po dolami – zlatom vezenoj – narančasti, šareni, dalgali kumaš (štof) s dragocjenim pavticama."

"Gledaoc izdaje ne mejdan (zenti) sirsokoga odzora da promatra; (u to) postavi nebeski mjernik od trakava padajući zvijezda uže, da po njemu ide." – i td. i td.

U "musemmetu" ovako leti:

"Povjernik božjeg veličanstva, lagajnik hazne blagoslova, vodič na putu sreće, pratilac do raja "Meva."

"Poslanik svemogućeg gospodara, branitelj prošlih i narednih (pokoljenja), prijatelj veličanstva istine, upućeni u tajne ajeta "Me evha"

"Ovlašeni gospodar "Kevsera" (vrela u raj) govornik tribune, kojoj se mjesto ne zna, osloboditelji strahote na sudnjem danu, jamac za božiji blagoslov."

"Poštovani i odabrani vjere, najkreposnije i najplemenitiji poslanik, božji ljubimac (milosnik) Muhamed, nosioc krune "Taha" (XX sura)."

"On je car careva na prijestolju poslanstva (božjeg), kojeg se odredbe vrše; svijet i sve što je na njemu (svijetu) – pod pečetom (turom) je njegove uprave."

"Na atu njegova dostojanstva haša su nebesa, pokovana zlatnim pulama, akatije ona zvijezda s pletenskom (repatica) što resi nebo."

"Smjesa njegova čistog bića je mateija, kojom je zapečaćeno poslanstvo (božje); znak mu je na sretnim leđima lijepi mihur (madež)."

“Ili je ovjerovljena potvrda na leđima (povelje), koju je uzvišeni sudac s moću provodio, završio i potpisao.”

Rijetko se nađe takovih “musemmeta” i kod velikog perzijskog pjesnika Enverije, kojega drže najvećim tvorcom kasida na Istoku. Kao uvod u opis puta u nebo lijepi su slijedeći stihovi:

“Uzvišenog ljubimca (božijeg) nije moguće nabrojati mudžize (čudotvorenja), koliko god se moje čudotvorno i poletno pero dizalo, da mu opjeva slavu.”

“Izišavaši na visoku govorničku tribinu propovjednik misli neka sada općenito prikaže njegovo putovanje na nebo.”

“U haremu uzvišene Čabe dvori Umihanini bili su one noći sretno i blaženo boravište božijem poslaniku.”

“Kad iznenada doje vijesnik veličanstvenog gospodara hazreti Džebrail, pa reče: “O ti, koji su povod bio stvaranju svih stvari (prirode).”

“Opremio ti je selam uzvišeni gospodar i u znak časti i odlikovanja poklonio ti jednoga ata, kome je raj ispašište (koji pase u raj).”

“Nek uzjaše, pa dođe moj ljubimac, da razgleda eterni svijet; s njegovim dolaskom nek budu odlikovani prostori višega svijeta.”

I tako dalje opisuje put na nebo plivajući po najvišim sferama poezije. Opis je jezgrovit, kratak i klasičan. Pjesnički raspoložena čitatelja osvoji, opije i zavede, da na krilima pjesme dignu se s njime iznad pučine svjetla i izvije u nedogledne visine. Isto tako malo-pomalo otvara mu oči i spušta ga na zemlji, da oba zajedno mole božijeg poslanika za posredovanje, a Bog za milost, da – kao pjesmom nadahnute duše ispovijedaju grijeha i ujedno prose pomilovanje. Evo iz te ispovijedi i prošnje nekoliko stihova:

“Gospodine, branitelju grijesnih – smiluj se! Najcrnjeg lica je tvoj rob Sabit, koji ljudi (za tobom) i ljubi (tebe).”

“Sužanj sam u tamnici grijeha, ronac sam u moru neposlušnosti; učini tvoju dugu (moćnu) ruku milosti siromaha (Sabitu) najčvršćenim drškom (Islam).”

“Tvoj siromašak, Tvoj je rob – smiluj se na njegovo stanje o moj care! Njegove tajne grijeha nemoj otkrivati pred vasionom prirode.”

“Njegove sramote pokri okrajkom skuta Tvoje dobrote, da na sudnjem danu sirotan (Sabit) ne bude izvrnut ruglu.”

Eto tako nižu se misli i teku stihovi sve do kraja pjesme, a mi ostajemo pod dojmom kao da smo sve vidili na nebesima, izjadali se na najvišem mjestu i povratili s velikim zadovoljstvom na zemlju.

I ostale Sabitove kaside ni mislima ni kompozicijom ne zaostaju za tom “Miradžijom.” Štaviše, neka su formom savršenje ka “nat”, koji počima ovako:

U raznim kasidama iznosi nam razne slike u šarolikim bojama, koje originalnošću i koloritom imponiraju savremenici i poznijim naraštajima, ali se ne dopadaju ni jednim ni drugima, premda su uistinu umjetnički dotjerane i pune pjesničkog poleta.

S. Sarnni u “Kamusal-alamu” vas Sabitov pjesnički rad kritizirao je s frazom što znači da su mu pjesme bez glave i repa onako haj-haj rastrešene i nesređene. Teško je naći pravi uzrok toj ignoranciji. Možda leži u naravi Osmanlije, što mi ne možemo ni opaziti kod njih, a kamoli osjećati kao oni.

Da dokažemo da se spomenuti filozof zaletio i ogriješio o Sabitu tijekom krtakim i nepravednim sudom, mi ćemo malo opširnije razglobiti “Zefernaumu”, koja je, bez sumnje, remek-djelo epskog pjesništva u turskoj knjizi i najbolje Sabitova umotvorina. U tome se spjevu najizrazitije odražuje veličina Sabitova pjesnička stvaranja. Tu je izložena njegova bujna mašta u slikovitom crtanju prirode i visoki polet u živom prikazivanju vojske i rata; tu nalazimo Sabita, gdje stoji sam i ponosno gleda preko velike skupine pjesnika na turskom Parnasu, koja se mota oko ovoga ili onoga perzijskog uzora, tu nas on najviše zadivljuje svojom originalnom pojavom u doba izvještačnog ukusa na Istoku.

Mustafa EJUBOVIĆ (1651-1707) prvobitno razvijao je u svom djelu i aktivnostima moralnu, i estetsko-književno vaspitanje širokih narodnih krugova. Smatraju ga najznačajnijeg mislilaca svoga vremena. Potecirao je mnoga pitanja etičke problematike i analizirao društvene i historiske uzorke nastanka morala. Ejubovićeve ideje su na temelju principa i idealističke slike svijeta. Karakterizira ga originalnost pogleda na svijet kao i pregledan način inoformiranja tokovi filozofije života. Osnovne tekovine svog učenje, razvijao je iz svoje empirističke spoznaje. Uspješno se bavio općom humanističkom problematikom.

Mustafa Ejubović spada u vrstu najistaknutijih bošnjačkih duhovnjaka pisaca na arapskom jeziku. Njegovo puno ime je zabilježeno u starim izvornima - Mustafa Yuyo b. Yusut b. Murad Ayyubi-zade al-Mostari al-Bosnawi. Roden je 1651. godine u Mostaru, a 1677. godine odlazi na školovanje u Istanbul, na čuveno sveučilište Sahn-i Seman, i nakon četiri godine ga završava. Predstavlja najmarkantniju ličnost i najplodniji je pisac na prelazu iz 17. u 18. stoljeće u bošnjačkom intelektualnom i uopće kulturnom životu!⁸ Najviše je pisao filozofsko-teološke traktate. On je izvjesno najznačajniji i najplodotvorniji mislilac muslimanskog kruga u kultumom životu Bosne i Hercegovine od druge polovine XVII stoljeća.⁹

Izraziti je predstavnik bošnjačkih intelektualaca koji su, uglavnom, sva svoja djela pisali na orijentalnim jezicima. Zahvaljujući brižljivo pisanim biografijama njegovih učenika muderrisa Ibrahima (Muskirija) Opijača i pjesnika - kadije Mustafe Huremija te autorskim bio-bibliografskim podacima samog Ejubovića, koji su jedna vrsta kritičkog instrumentarija uz svako njegovo djelo, bilo je moguće u glavnim crtama rekonstruirati njegov životni put i enciklopedijsko stvaralaštvo. Ta djela predstavljala su primarne izvore kako za istraživanja koja su poduzimali na prvi istraživači Salih Sidki — Muvvekit, Ibrahim-beg Bašagić, Mehmed — Hulusi, a nešto kasnije i Safvet-beg Bašagić, tako i za djela koja su nastajala u najstarijim radovima europske orijentalistike.¹⁰

Rođen je 1651. u veoma obrazovanoj mostarskoj porodici. Osnovno i srednje obrazovanje je završio u rodnom Mostaru pred uglednim profesorima šejh-Ahmedom Opijačem, hadži Ismailom, muftijom Hasanom - Mostarcem i kadijom Ismail - efendijom. Zamijetivši kod svog učenika veliku intelektualnu darovitost i naglašeno zanimanje za obrazovanjem, uvaženi profesori su mu u cijelosti posvetili svoju pažnju podstičući kod njega te karakterne vrline. Ohrabren takvom brižnošću svojih muderrisa, zatim motiviran vlastitom unutarnjom čežnjom za visokom izobrazbom, krenuo je u Carigrad, duhovni centar osmanske Turske, 1677. godine.¹¹ Prema raspoloživim podacima, diplomirao je, najvjerovatnije, 1681. g., četiri godine nakon što je stigao u Istanbul.

Sukladno tadašnjem sustavu obrazovanja, nakon okončanja studija, bio je obavezan odraditi pripravnički staž, poslije čega je dobio status profesora na jednoj od prestižnih carigradskih srednjih škola što je za njega predstavljalo veliko

⁸ <http://www.camo.ch>

⁹ <http://www/kbsa2000kbs.org> (Kongres Bošnjaka Sjeverne Amerike)

¹⁰ Bibliografska skica o životu Mustafe Ejubovića – Mostarca.

¹¹ Bibliografska skica o životu Mustafe Ejubovića – Mostarca.

priznanje od tamošnjih obrazovnih institucija i ulemanskih krugova. U Carigradu je proveo petnaest godina i proživio najplodnije razdoblje svoje životne dobi ispoljavajući velike intelektualne i spisateljske sposobnosti. Upravo tih dana, kada je očekivao još jedno promaknuće i verifikaciju svog uspješnog profesorskog i spisateljskog djelovanja — postavljenje za redovnog profesora na jednoj od najuglednijih visokih obrazovnih institucija tadašnje Otomanske carevine — stigao mu je poziv iz rodnog Mostara da se vrati nazad i preuzme položaj muftije za Hercegovački sandžak, nakon smrti njegova muderrisa i mostarskog muftije Hasan-ef. Mostarca. "Uzavrela je u meni čežnja prema rodnoj grudi - jer da nije ljubavi prema domovini, ona bi propala", pisao je i govorio tim povodom Šejh Jujo. U Mostar se vratio nakon petnaestogodišnjeg (1 mjesec dana) boravka u Carigradu, u 43. godini svoje životne dobi. S preuzimanjem položaja muftije prihvatio je i poziv da u Karađoz-begovoj medresi drži nastavu iz ključnih predmeta: tefsir, fikh, arapski jezik i drugi. Petnaest posljednjih godina proživjeli u Mostaru proveo je u punom angažiranju na prosvjetnom planu tj. u školskim i van školskim predavanjima, reformi školstva, pisanju i komentiranju udžbenika i djela općeg karaktera u oblastima koje su ga posebno privlačile poput arapskog jezika i njegovih disciplina, logike i disputacije, islamske tradicije, egzegeze Kur'ana, islamske filozofije, te osnova filozofije šerijatskog prava.

Razbolio se u subotu, a umro u ponedjeljak u rodnom gradu 1707. godine u 56. godini životne dobi kao relativno mlada osoba gdje je i ukopan. Ne nalazimo detaljniji opis Ejubovićeve fizičkog izgleda u Opijačevu Manakibu osim da je bio osoba srednjeg rasta, pravilnog lica bez karakterističnih crta, uredne brade obične dužine, uvijek krijeposnog i raspoloženog lica blagog smiješka, po prirodi skroman i srdačan, uzornog morala i karaktera, dostojanstvenog stasa i izgleda, društven, prijatan i duhovit u društvu.¹² Nikada nije djelovao mrzovoljno niti kao osoba koja se može naljutiti ili, pak, zavidjeti, umiljatog i melodičnog glasa, ponekad je ispoljavao znakove tuge (na vijest o smrti njegova profesora Kara-Bekira) i zabrinutosti (na vijest o lošem razvoju situacije u Cerstvu i na njegovim granicama). Bijaše vrlo pobožan i predan namazima, propisanim vjerom i dobrovoljnim. Iza sebe nije ostavio djece.

Bez obzira na činjenicu da su, osobno Ejubović u svojoj bio-bibliografiji i dvojica njegovih prednje spomenutih učenika i biografa, zabilježili naslove i broj djela iz njegove ostavštine, ne možemo s pouzdanošću tvrditi da su sva i objelodanjena te

¹² Bibliografska skica o životu Mustafe Ejubovića – Mostarca.

da poneki autograf ili prijepis rukopisa ne leže još uvijek neotkriveni ili su, čak, zauvijek izgubljeni za našu duhovnu baštinu. Štaviše, nekoliko djela, za koje se zna da njemu pripadaju, još uvijek nisu pronađeni niti kataloški obrađeni, pa je i njihova sudbina zasada neizvjesna. U kojoj od stotine privatnih kolekcija i zbirki, lokalnih arhiva ili biblioteka širom Bosne i Hercegovine i diljem svijeta, čame skriveni od pogleda istraživača, ostaje kao primaran istražiački zadatak da se utvrdi. Ejubovićev biograf Ibrahim Opijač u svojoj spominjanoj biografiji bilježi da je njegov učitelj napisao dvadeset sedam djela iz različitih znanstvenih disciplina i prepisao za svoju biblioteku šezdeset djela za vrijeme svog petnaestogodišnjeg boravka u Carigradu. Kako Dr. Amir Ljubović navodi, Ejubovićevi biografi bilježe kako je "Šejh Jujo dobro uviđao slabost, i težinu stare skolastičke metode nastave u medresama, pa je svojim metodom predavanja i svojim udžbenicima pokušao da krči nove puteve u metodici nastave."

Kritički aspekti poslanica

Šejh Muhameda Užičanina

Šejh Muhamed UŽIČANIN (1690-1750), mislilac, pjesnik, mistik, pretpostavlja se da je rođen oko 1690. godine u Užicu, u kojem je tada bilo oko 96 odsto muslimanskog stanovništva "i smatralo se gnijezdom pjesnika u Osmanskom Carstvu." U Istambul je stekao visoko obrazovanje. Posjedovao je veliku Biblioteku knjiga i rukopisa. Štitio je sirotinju, zbog čega je došao u sukob sa beograskim vezirom, koji ga je osudio na smrt.

Pobjegao je iz Užica. Dvije godine se skrivao u sandžačkim mjestima, prvo u Akovu, a zati u Koljeno kod Rožaja. Neko vrijeme je boravio i skrivao se u selu Balotiće kod Rožaja, gdje je uhvaćen i pogubljen 1750. godine. O ovom misluocu, vlada mit u narodu, kao i glavi koja se nasmijala kad su je dželati donijeli pred pašom u Peći. U selu Balotiće i Rožajama, zatim u Vitimirici (kod Peći), podignuta su tri turbeta Šejh Muhamedu Užičaninu. Sem tri poslanice, pisao je i druga djela, uglavnom poetskog karaktera, koja još nijesu pronađena. *Poslanice* Šejh Muhameda Užičanina se kako kulturno dobro čuvaju, i kao takve su zastupljene u poznatim antologijskim izborima besjedništva, među kojima i u "Praktikumu retorike" FUN, Debatni klub

studenata, 2007. g., autor ovih redova). Više o ovom poznatom vizionaru, alimu, mudracu možete čitati u spisu "Tajnovid", autora, Zaima Azemovića, književnika iz Rožaja.

Ahmed Hatem, AKOVALI (1695-1754), mislilac, metafizičar i pjesnik, za razliku od oca, Osman Kadića Šehdije, Ahmed Hatem Akovali (umro, 1754. godine). Pjesnik je na turskom jeziku čiji je Divan sačuvan u većem broju primjeraka, a takođe publikovan. Ahmet Hatem je bio visoko obrazovan pa je služio u više mjesta kao kadija. Uz to pripadao je Hakšibejdinskom derviškome redu. Posljednju godinu života proveo je kao kadija u Larisi (Grčka) gdje je dosta mlad i umro. Kao uspomenu na njega otac mu je u Sarajevu podigao javnu biblioteku. Divan mu je sastavljan pretežno na turskom jeziku, ali ima u njemu pjesma i na arapskom i perzijskom jeziku. Više njegovih rukopisnih primjereaka nalazi se u istanbulskim bibliotekama, a izdane, bez oznake godine, takođe je napravljeno u Istanbulu, vjerovatno negdje koncem prošloga stoljeća. Divan mu sadrži 271 pjesmu na turskom jeziku, 35 pjesma na perzijskom i 32 pjesme na arapskom. Publikovan Divan sadrži na početku pjesme na arapskom jeziku zatim pjesme na perzijskom i na kraju pjevanje na turskom jeziku. Pored gazela koji su u većini i koji su prožeti pesavufskim poimanjem ljubavi, znatan broj pjesama su tarihi od koji su neki posvećeni derviškome proćevnicima kao i podizanje tekija, česmi i drugo. Jedna duža pjesma o proljeću posvećena je sultanu Mahmudu. Kao prozni pisac Hatem je poznat kao komentator djela Multeka-al Abhur oz Ibrahima Halebija. To je poznato djelo iz oblasti Šerijatskog prava. Takođe je komentirao djelo Šehida, te matematičko djelo Allum' a koja je napisao naš zemljak Husan Bošnjak. Hatem je bio cijenjen od naših kasnijih pjesnika pa je tako Fadil-paša Šerifović spjevao Tahmis na jedan njegov gazel.

O tom vaktu, na najilustrativniji način svjedoči djelo "Sidžili kadije" koje je nedavno prevedeno sa statoosmanlijskog jezika i objavljeno u Novom Pazaru i Sarajevu.

3. Filozofske ličnosti i ideje

Uvod u probleme izučavanja bošnjačke filozofije, od Krupića do danas.

Recepcija i sadržaj djela Izazovi bošnjačke filozofije danas su od visoko stručnog nivoa. Ta dijela se tiču trodimenzijalnog nivoa u: a) recepcija bošnjačke duhovne tradicije (Prušćak, Krupić, Smailagić, Filipović, Izetbegović, Muminović, Karić i dr.) b) recepcije evropske filozofije (Šarčević, Tanović, Muhić, Prohić, Musabegović, c) Posmodernistička misao (Arnautović, Džigal, Bektović i td.

Dvadeseti vijek, obilježili su slijedeći bošnjački filozofi: Safet Krupić, Tahir Dautbegović, akademik dr Smail Balić, akademik dr Nerkez Samilagić, Alija Izetbegović, akademik dr Muhamed Filipović, akademik dr Abdulah Šarčević, akademik dr Arif Tanović, prof. dr Rasim Muminović, prof. dr Kasim Prohić, dr Hasan Sušić, dr Fuad Muhić, akademik dr Ferid Muhić, dr Halim Mulaibrahimović, dr Hilmo Neimarlija, dr Sabahudin Musabegović, dr Eleonora Prohić, dr Dervo Pušina, dr Musliha Muhović, dr Šefket Krcić, dr Enver Halilović, akademik dr Enes Karić, dr Samir Osmanagić, dr Samir Arnautović, dr Ismet Kasumović, dr Sulejman Grozdanić, dr Fatima Lačević, dr Jasminka Babić – Avdispahić, dr Amir Ljubović, dr Nijaz Ibrulj, dr Adnan Silajdić, akademik dr Rešid Hafizović, dr Asim Muljkić, dr Orhan Bajraktarević, dr Nusret Isanović, Ferhan Kočan, dr Hasan Džilo, Sead Džigal, dr Safet Bektović i drugi. U ovom prilogu, navešćemo fudnamentalne značajke i ideje spomenutih filozofa, kako bi omogućili drugim istraživačima da se bave ključnim problemima bošnjačke filozofije, a posebno radi komparativne analize ideja bošnjačkih, hrvatski, srpskih filozofa posebno.

- Filozofija i estetika Safeta Krupića

Dr Safet KRUPIĆ (1911-1942 – Bosanska Krupa, 1. mart 1911 – Jasenovac, 1942). Gimnaziju je završio u Bihaću, a filozofiju na filozofskom fakultetu u Zagrebu. Socijalizirajući sociologiju i filozofiju, jedno vrijeme je boravio u Parizu, kao stipendista francuske vlade. Nakon diplomiranja bio je profeosr gimnazije u Mostaru i Karlovcu. Sarađivao je u više zagrebačkih časopisa ("Almanah savremenih problema", "Ars" i "Putokaza"), gdje je objavio nekoliko književnokritičkih i filozofskih oglada. U više naših gradova, a naročito u Banjoj Luci, Beogradu i Zagrebu, održao je niz predavanja o problemima umjetnosti i umjetničke kritike. Uhapšen je od ustaša u Banjoj Luci (09. juna 1942), pa prebačen u Zagreb, odakle je otjeran u jasenovački logor, gdje je svirepo ubijen. Njegovi filozofski i književno-kritički tekstovi ni do danas nisu sabrani u zajedničku knjigu. Obimna Kurpićeva književna ostavština propala je u ratu 1941-1945. godine. Monografsku studiju o S. Kupuću je napisao i objavio akademik dr Muhamed Filipović.

Mislilac Tahir DAUTBEGOVIĆ (1891-1937), početka XX stoljeća, ostavio je tragove u spoznaji teoriji. Bio je izvrstan poznavao antičke, islamske novojekovne filozofije. Bio je vrlo usamljen, jer je pripadao periodu žestoke presije prema Bošnjacima i osporavanja njihovog identite. Autro je brojnih radovi od kojih su mnogi izgubljeni. U svojim razmatranjima, ukazivao je stagnaciju filozofoske misli zbog izbijanja Prvog svjetskog rata.

- Filozofija bošnjačke kulture

Akademik dr Smail BALIĆ (Mostar, 1920. – 15. 03. 2002. Beč), enciklopedist i filozof bošnjačke kulture, Smilov djed, Smail-efendija (po kojem je dobio ime), bio je upravitelj medrese (muslimanskog bogoštovnog zavoda) u Čapljini, a očev amidžić, Omer-ef., poznati mjesti istraživač povijesti. Osnovnu školu završio je u Mostaru, a srednju - Gazi Husrevbegovu medresu - u Sarajevu. Još u medresantskim danima, pripadao je asocijaciji "*Mladi muslimani*". Zatim, dalje školovanje, odnosno studiranje nastavlja u inozemstvu, što je ondašnjim vlastima bivše Jugoslavije dalo povoda da mu zabrani dolazak u domovinu (sve do uvođenja parlamentarnog režima 1990). Dva polugodišta pohađao predavanja na Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školu u Sarajevu. Potom studirao u Zagrebu, Beču, Breslau (Wroclawu) i Leipcigu. Hroničari su zabilježili, da je studirao Filozofski fakultet na bečkom, lapciškom i breslauškom sveučilištu. Spisateljski je djelatatan od mladalačkih dana. U literaturi se javio 1938. godine, objavljujući tekstove na njemačkom, turskom, arapskom i bosanskom jeziku. Specijalizirao je bibliotekarstvo, zatim, 1945. godine u Beču je stekao doktorat iz filozofije. Struka: islamoslovlje (Islamwissenschaft), turkologija, arabistika, čista filozofija. Na taj način, je, uz suvremenog vakifa **Adila Zulfikarpašića** (s kojim je vrlo prisno surađivao posebno u "**Bosanskim pogledima**", koje sa uspjehom godinama uređivao i sistematski utjecao na formiranje kritičke svijesti bošnjačke emigracije, koja se danas može na njega pozivati kao na svog barda i rodonačelnika), postao i najviđeniji bošnjački intelektualac u emigraciji.

Karijeru je započeo kao predavač na Javnom sveučilištu za orijentalne jezike u Beču. Od 1945-1962. godine predavač na Visokoj školi za trgovinu i na Offentliche Lehranstalt für orientalische Sprachen u Beču. Zatim, od 1962-1982. godine bio je bibliotekar i nadsavjetnik za orijentalne jezike i opću lingvistiku *Austrijske nacionalne biblioteke*, te od 1982-1984. godine znanstveni istraživač (suradnik Instituta za povijest arapsko-islamske znanosti J.W. Goethe Univerzitetu Frankfurtu.

Objavio je brojna djela na njemačkom i bosanskom jeziku, od kojih ovom prilikom izdvajamo slijedeća: "*Der Islam-europakoneta*", "*Kultura Bošnjaka*" - muslimanska komponenta (Beč, 1973, Hamburg, 1984, Tuzla, 1994), "*Ruf vom Minarett*" (Hamburg, 1984), "*Bosna u egzilu*" (Zagreb, 1995), "*Das unbekannte Bosnien*" (Koln-Weimer 1992), "*Der Islam im Spannungsfeld von Tradition und heutiger Zeit*" (Islam u naponskom polju tradicije i današnjeg vremena, Altenberg 1993),

"Zaboravljeni islam" (Beč, 2000). Zatim, štampao je brojne studije u prestižnim časopisima u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Austriji, Njemačkoj (i drugim europskim zemljama) i bio prevođen u objavljivan u islamskim zemljama. U duhovnoj ostavštini se nalazi veliki broj rukopisa, posebno studija i drugih članaka koji zahtijevaju priređivanje i objedinjavanje radi objavljivanja. Prema jednoj bilješki rahmetli profesora Balića, za tisak pripremljeni su radovi: *Katalog der turkischen Handschriften der Osterreichischen Nationalbibliothek (Neuerwerbungen) und Auch ohne Vermittler gelangt man zu Gott*. Skoro svi članci islamističkog karaktera u Leksikonu temeljnih vjerskih pojmova (*Lexikon religiöser Grundbegriffe*, u talijanskom prevodu: Dizionario comparato delle religioni monoteistiche "Ebraismo, Cristianesimo, Islam"), izdanom po Adelu Tu. Khoury u Grazu, Beču i Kolnu 1987., odnosno u Rimu 1991. potječu iz njegova pera. Posebno se bavio i zauzimao za uredno arhivsko sabiranje rukopisnog blaga Bošnjaka. Na taj način, je postao izuzetan autoritet u znanosti i kulturi bošnjačkog naroda, bez obzira što je svoj kreativni dio života proveo upravo u emigraciji.

Zahvaljujući svojem znanstvenom i književnom renomeu, dr. Smail Balić je bio biran za redovnog člana Kraljevske akademije za istraživanje islamske kulture u Ammanu (Jordan), Bibliotekarskog društva u Beču, člana Društva austrijskih književnika (Beč), Njemačkog orijentalističkog društva, Austrijskog orijentalističkog društva. Pored toga, bio je predsjednik Matice Bošnjaka u emigraciji (obavljao funkciju predsjednika Ciriha), urednik "Bosanskih pogleda" (1960-1967), te član Matice Bošnjaka Sandžaka (Društvo za kulturu znanost i umjetnost) i redovni suradnik Nezavisne revije "Sandžak" (Novi Pazar), kao i član Društva "Trezvenost" u Sarajevu. S. Balić je bio izdavač i urednik časopisa "Der gerade Weg" (1975-1975-1979) i višjezičnog tromjeseča "Islam und der Westen" (1980-1989). Pored toga je uradio tri broja *Bulletina* međunarodne organizacije Jami'at al-islam, u kojoj je djelovao kao mjesni odpravljatelj poslova od 1958-1962. Jedno izdanje, tog "Bulltena", tiskano (štampano) je na bosanskom jeziku. Suređivao je sa velikim brojem, listova, revija i časopisa. Pisao je radove na bosnaskom, njemačkom, arapskom i engleskom jeziku. Suvremenici ga smatraju enciklopedistom bošnjačke kulture i renomiranim poliglotom. Za života, kao orijentalist i znanstvenik, je stekao međunarodni ugled. Za svoj stvaralački rad primio je brojna priznanja i pohvale, od kojih treba izdvojiti Austrijski orden prve klase za zasluge (za razvoj znanosti i umjetnosti).

Veliki dio Balićeve životnog djela bio je posvećen humanitarnom i organizacijskom radu muslimana u Austriji. Osnovao je društvo "Muslimanska socijalna služba", koje

je dugogodišnjim naporima otvorilo prvi mesdžid u Beču i ostvarilo da je facto-priznanje islama u Austriji 2. maja 1979. U javnosti je bio zapažen t.zv. "Mali islamski summit" u Beču, koji je bio zaslugom Balića okupio vodeće ličnosti islamskog svijeta: turskog ministra Hasana Aksaya, egipatskog učenjaka i ministra dra Muhammada ad Dahabi'a i libijskog Šejha Mahmuda Subhi'a.

Pisac je član nekoliko kulturnih gremija, kao kuratorija Austrijskog orijentalnog društva Hammer-Purgstall, Društva austrijskih književnika, kuratorija Centralnog instituta "Islam-Archiv-Deutschlanf" itd.

Godine 1998. izdali su sveučilisni profesori Ludwig Hagemann i Adel Khoury u njegovu čast spomenicu pod naslovom "Blick in die Zukunft" (Pogled u budućnost).

U okviru znanstvenog skupa "Mudrost rađa toleranciju", posvećenoj 350-toj obljetnici rođenja *Mustafe Ejubovića - Šejh Juje* i 400-te obljetnice proučavanje "Mesneviye" u Mostaru, akademik S. Balić, je presjedavao prvim dijelom skupa i istovremeno imao široku prezentaciju viđenja ličnosti i djela Šejh Juje. U okviru ove manifestacije predstavljeno je i stvaralačko djelo akademika S. Balić. Ali, to vrijeme nije bilo dovoljno da se u cjelosti rasvijetli kompleksno i multidisciplinarno Balićevo djelo.

Smrt je naišla iznenada (u Beču), upravo u velikom njegovom angažmanu na objavljivanju djela, i u kontaktu sa izdavačima iz Sarajeva. Na taj način, egzil je bio Balićeva sudbina, a njegovo djelo u cjelosti pripada Bosni i Bošnjacima.

Filozofska kultura Bošnjaka - Činjenice govore, da je bošnjačka populacija, posebno inteligencija, u emigraciji mnogo brižljivije radila i čuvala bošnjaštvo i bošnjačku kulturu, nego to što su činili sami Bošnjaci u Bosni i Hercegovini. Glavni razlog za takvu diskrepanciju i odnos prema bošnjačkom fenomenu, treba tražiti u permanentnoj presiji, koju je prvo kraljevski, a zatim staljinsko-socijalistički - velikosrpski i velikohrvatski režim vršio prema Bošnjacima, a sve u cilju njihove deonacionalizacije ovog etnosa. Broz i KPJ-u, su se politički razišli sa Staljinom 1948. g., ali su praktično zadržali staljinski metod prema bošnjačkoj naciji i na taj način, su manipulirali sa narodnim masama (bošnjačkog naroda), s ciljem da ih omoguće izješnjavanje kao «neopredijeljeni», kako bih ih lažske pretopili u okvire hrvatske i srpske nacije, kako bi o njih napravili vještačku «crnogorsku naciju». Sva će ta staljinska ujdruma trajati punim dogmatskim i diktatorskim kapacitetom sve do 1971. (kada su se Bošnjaci mogli izjasniti pod vjerskom komponentom "muslimani") i na dalje sve do usvajanja Trećeg Ustava SFRJ 1974. g. Rijteki su

primjeri, pisaca i znanstvenika koji su prema ovom pitanju imali odgovora nacionalni i znanstveni odnos. U tu malobrojnu grupu, bošnjački vjesnika znanosti svakako vodeće mjesto pripada znanstveniku *dr. Smilu Baluću* i angažiranom intelektualcu i publicisti *Adilu Zulfikarpašiću*, znamenitim Bošnjacima, koji su veći dio svog života proveli u emigraciji. Naravno, ne treba zaboraviti i ulogu takvih učenih Bošnjaka, istraživača i mislilaca, kao što su bili: *Hamdija Kreševljaković, dr. Hazim Šabanović, akademik dr. Muhamed Filipović, književnik i historičar književnosti Alija Isaković, dr. Muhsin Rizvić, bibliograf Mustafa Čeman* i drugi.

Težište istraživanja *dr. Smaila Balića*, u njegovom pionirskom djelu iz oblasti bošnjačke kulture, koja je naslovljena sažeto i precizno "*Kultura Bošnjaka*" (prvo izdanje u vlastitoj nakladi u Beču 1973. godine, zatim, 1978. godine objavljen je dopunski svezak ove knjige, a drugo, na bosnaskom jeziku došlo je 1984. godine u Tuzli) - leži na Osmanslijskom razdoblju zemlje, koje je kulturi Bošnjaka - muslimana, pribalivo najizrazitije lice. Pojavljivanje ove knjige je od prvorazrednog značaja za razvoj i sagledavanje kulture Bošnjake ne samo u Bosni, već i na Balkanu. Igram slučaja, a historijski gledano od velikog značaja, godine 1973., uz Balićevu knjigu "*Kulture Bošnjaka*" u Sarajevu se pojavilo djelo *dr. H. Šabanovića "Književnosti Muslimana BiH na orijentalnim jezicima"*. Ono što je bitno ova dva djela su kooperativna i djeluju u literaturi kao sinonimi, jer jedno drugo dopunjuju. To može da se desi i da se kaže samo za takve znalce kulture Bošnjaka, kao što su bili S. Balić i H. Šabanović.

Nekada je ovo ("*Kultura Bošnjaka*"), Balićevo kultno djelo, bilo poznato samo užem krugu stručnjaka, jer kao takvo ono se od komunističkih vlasti tretiralo kao pamflet, zbog čega ovaj istaknuti znanstvenik nije mogao dobiti zeleno svjetlo od vlasti (bivše Jugoslavije), da uz profesora *dr. Tajiba Okića*, bude izabran za profesora Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu 1977. godine. Ovaj izbor spriječio je službeni Beograd, upravo zbog pojavljivanje djela "*Kultura Bošnjaka*". Međutim, danas je ovo djelo, bez sumnje, sastavni i nezaobilazni segment svake ozbiljne biblioteke u Bosni i Hercegovini i šire gdje se brižljivo čuva bošnjačka literatura.

Koji su ključni sadržaji Balićeve *Kulture Bošnjaka*? Ovo djelo, donosi lucidno i precizno jedan izuzetan znanstveni pristup istraživanju fenomena bošnjačke kulture. Kao takvo, ovo djelo u sebi sadrži izobilje podataka, matematički precizno urađeni i nadasve enciklopedijski registrirani fenomeni. Shodno tome, budući istraživači na temelju ovog dijela mogu da izgrade stvoja istraživanja bilo kojem problemu da se radi ili regionu pa i mjestu. Naime, notirani su znančajni stvaraoci,

počev od ranog turskog perioda pa sve do osamdesetih godina XX stoljeća. Da krenemo redom: pored predgovora objašnjenja transliteracija i kratica, pisac, daje jedan instruktivan uvod u djelo u kojem posebno obrađuje: a) *Bošnjačka kultura na udaru barbarstva* i b) *Ishodišta bošnjačke kulture*. Dalje, pisac razmatra dva aspekta narodne kulture: 1) *Duhovni vid* (narodno epsko i lirsko pjesništvo, narodne priče i hićaje i pučku dramsku umjetnost) i 2) *Materijalni vid* (narodna dekorativna umjetnost i stambena kultura). Centralno poglavlje ove knjige zauzima tiče se fenomena kulture školskog tipa. U ovom dijelu, predmet istraživanja su razdoblja : *osmanlijsko* (duhovna i materijalna kultura), gdje su sistematski obrađeni svi značajni stvaraoci, zatim analiziranja alhamijado pjesništvo, biblioteke, arhitektura, sakralni objekti - džamije, tekije, spomenici nadgrobnog graditeljstva, mostovi, karavan-saraji, bezistani, sahat-kule, bosanski gradovi, bošnjačka kaligrafija i likovna umjetnost, posebno zidno slikarstvo, pregled bošnjačke književnosti u svijetu te ukazao na činjenice postojanja fenomena mecena u Bošnjaka u nauci i izvan nauke), *austrijsko* razdoblje (književnost za vrijeme austro-ugarskog doba, memoarska književnost i školstvo) *jugoslovensko i hrvatsko* razdoblje (1918-1945, književnost za vrijeme kraljevine Jugoslavije), *ново doba* (u kojem je prezentirana opća slika kulture Bošnjaka koja se odnosi na književnost, likovnu umjetnost, kazališnu i timsku umjetnost, muziku i folklor, znanstveni rad opći presek humanističkih i prirodnih znanosti i na kraju ukazao na značajke iz oblasti publicitike posebno iz novinarstva, prevodilačke književnosti, te zastupljenosti u stranoj publicistici kao i naveo je jedan instruktivan pregled znanstvenih novina i časopisa iz tog vremena). Najzad, predposljedni dio knjige, je dat tabelarni pregled najnovijeg razvoja kulture u Bošnjaka. Taksativno su navedena imena književnika, znanstvenih djelatnika, likovnih, kazališnih i filmskih umjetnika. Balić u ovom postupku nije zaboravio da ukaže i na činjenice izgradnje masovne kulture koja prvenstveno ide i ovisi od skladatelja, dirigenata, pjevača i interpretatora narodnog melosa. Značajno mjesto u ovom pregledu, kulture dato je i žurnalistima. Na kraju djela, autor iznosi instruktivan zapis, rezime na njemačkom jeziku, bibliografiju, personalnu bibliografiju i registar imena.

Autor je veoma marljivo i brižljivo radio na istraživanju i prezentiranju kulturne prošlosti Bošnjaka, o čemu svjedoči veoma korisna bibliografija, koja je objavljena na kraju ovog djela. Ono što posebno impresionira jeste autorovo umijeće kontaktiranja sa zapaženim brojem obrazovanih Bošnjaka, koji su mu putem pisama i na drugi način (u vremenu kada nije bilo mogućnosti računara) dostavljali podatke iz svijeta kulture bošnjačkog naroda.

Smisao Balićevog djela *Kultura Bošnjaka*, da pokušamo rezimirati, predstavlja jedan veoma koristan pregled kulturnog stvaranja Bošnjaka. Težite ovog djela, leži na Osmanslijskom razdoblju kulturne povijesti Bošnjaka. Autor je znalački pronašao veliki broj prilično, nepoznatih i neafirmiranih kulturnih stvaralaca, iako sam sa njima gotovo da nije imao prilike da kontaktira ili da se suoči. Na taj način, ovo djelo prikazuje jednu prilično nepoznatu kulturu jednog europskog naroda (Bošnjaka), i da kao takvo, ono može biti od posebne koristi za vraćanje naše svijesti i proširenja kulturnih centara. Poznato je, da bošnjački narod, nažalost nije imao prilike ni mogućnosti, po najmanje u školskom sistemu biše i sadašnje Jugoslavije, da se sučelji, kao i da se susretne sa pravom predstavom svoje povijesti. Prema tome, jasno je zaključiti, da se upravo u tome krije fundamentalna vrijednost ovog epohalnog djela. Autoru pripadaju sva moguća priznanja, i da ga dragi Allah nagradi džhenetskim životom, zato što je uložio nadčovječanske napore da sakupi rasijeno duhovno blago Bošnjaka i da ga objedini i prikaže, doista lijepim, raskošnim, razigranim i razumljivim *bosanskim jezikom*, tako da bude dostupan razumijevanju širem krugu ljudi.

Prema tome, kao što smo i maloprije istakli, u ovom dijelu se ne radi samo o prezentiranju najvećih vrhova bošnjačke kulture, već se radi o prezentiranju sadržaja cjelokupnog kulturnog života Bošnjaka, počev od najvećih dometa u literaturi, arhitekturi, muzičkom stvaralaštvu, narodnom pjesništvu, te kulturi narodnosnog tipa. Naime, znanost ima, prema Baliću drukčiji zadatak za objedini sve vidove umjetnosti sa elementima narodne radinostima kao i privatno razradno. Prema njemu, Bosna i Hercegovina, ima nekoliko stvaralaca koji dosežu europsku razinu. Recimo, pripovijedače kalibra jednog *Meše Slimovića*, ili *Ćamila Sijarića* (iz Sandžaka), čiji su brojni romani prevedeni na stranim jezicima. Prema Baliću, Bošnjaci imaju velika dostignuća i na drugim područjima kulturnog stvaralaštva posebno na području umjetnosti filma i muzike. U tom kontekstu, poznate su činjenice da su bošnjačke narodne pjesme dostigle vrhunski stepen razvoja u onome smjeru kako se razvijala književnot ili pjesništvo jednoga homera. U tom smislu, jedan od vrhunskih epskih pjesnika, prema Baliću je upravo iz Sandžaka, a to je neneadmašni stvaralac, romantičarskog stiha, *Avdo Međedović* (1866-1953), o kome je pisano mnogo na engleskom jeziku i kome je odavano izuzetno priznanje. Avdovim epovima naglašava Balić, su se čudili učenjaci daleke Amerike. A nama (mislim na Sandžak i na Bosnu) je prema njegovom mišljenju nepravdano bio skoro nepoznat.

Prema akademiku Baliću, za vrijeme *Osmanlijske vlade*, u Bosni su katolici smatrani Latinima, Pravoslavci Vlasima, dok su se Bošnjaci-muslimani, nekada i sami smatrali Turcima (ali ne svi). Ali, ta oznaka je imala jedan drukčiji misaoni sadržaj, nego što bi ga trebalo imati samo po sebi. Naime, jedan Turčin se upotrebljavao kao oznaka kod Slavenaca, tj. pripadnost jednoj određenoj civilizaciji, tj. islamskoj civilizaciji. Tako je i dolazilo do toga da su htjeli da kažu, da pripadaju islamskoj civilizaciji i da su iz istoga kruga mišljenja i življenja. Međutim, na drugoj strani, niti su katolici bili Latini, jer nisu znali latinski jezik. Niti su pravoslavci bili Vlasi, jer nisu znali rumunski jezik, kao što ni Bošnjaci, odnosno bosanski Muslimani, nisu bili Turci, jer nisu znali niti sada znaju u većini turski jezik. Očito, ovom odrednicom akademik Balić očito želi da ukaže da postoje brojni slučajevi zamjenjivanja pojmova, zato su i Bošnjaci i njihova kultura pogrešno predstavljani u udžbenicima i dijelima srpskih i hrvatskih pisaca.

Ovom krugu Balićevog stvaralačkog opusa, pripadaju brojni tekstovi, koje ovaj eminentni autor nije uključio u djelu *Kultura Bošnjaka*, već su rasuti po brojnim časopisima i listovima. U taj kompleks radova pripada i Balićev tekst **"Muslimanske građevine u bosanskom ejaletu"** (*Glas islama*, br. 66, Novi Pazar, 2002.). Prema njemu, *"Bosanski ejalet kao granična zemlja Osmanlijskog carstva na Zapadu igrala je u prodoru i islama u Evropi važnu ulogu. Dok su bosanski državnici i vojskovođe sudjelovali u izgradnji i vojnom učvršćenju carstva, dotle su učenjaci i pjesnici prenosili ime "Bošnjak", "Bosnak", ili "Ali Bosnovi" daleko iznad granica svoje uže domovine. Njihovim jezikom se govorilo na dvoru u Istanbulu i u konacima budimskih vezira. Na njemu su pogđjekada pisane i državne isprave..."*

U spoemnutoj raspravi, autor je veoma pregledno obradio: džamije, medrese, derviške odgojne zavode i samostane, spomenike nadgrobnog graditeljstva, mostove, karavan - saraje, bezistane, sahatkule, zatim, je ukazao na čuvene graditelje, gradnju na vodi i izgradnju bosanskih gradova. U svakom slučaju, specifičnost bošnjačke arhitekture, prema Baliću, predstavljaju koristonosne objekte koji su našli svoje udomište, i koji kao takvi, nose u sebi duhovnu i materijalnu kulturu koja odiše originalnošću svog unutrašnjeg i vanjskog izraza, po čemu je preoznatljiva kultura življenja bošnjačkog naroda. Ovaj pregled kulturnih fenomena odaje sliku jednog istraživača, koji sa velikom brigom notira svaku činjenicu koja je bitna da jedan suvremeni čovjek danas zna, da Bošnjaci u povijesti svog društva, imaju svoje značajne kulturne, vjerske i nacionalne korijene.

Na taj način, akademik Balić je u srcu Europe, u Beču i drugim kulturnim metropolama pedantno čuvao i stvarao istinsku sliku o Bošnjacima i Bosni, i to u vremenu kada su brojni zastupnici Bosne u reoubličkom i saveznom parlamentu zaboravljali tko su i što su. Na taj način, on se pomoću znanosti, kao spisatelj i učen čovjek borio da Bošnjaci u historiji europske kulture ne budu registrirani kao Hazari. Za tu svoju veoma dragocjenu znanstvenu djelatnost, začuđujuće je akademik Balić nije dobio ni jednu prestižnu i zvučnu nagradu od države Bosne i Hercegovine, ali njegova nagrada je od Svevišnjeg Stvoritelja, koji će narod bošnjački, koji je prošao u ratu (1992-1995), kroz najmračnije krugove Danteovog pakla, a ni te dane ovaj neumorni istraživač nije zaobišao i prešutio, već je obradio u brojnim svojim raspravama, a posebno u dijelu "*Bosna u egzilu*". Na taj način, svim ovim pitanjima na osnovu kojih se može izvoditi ishodište bošnjačke kulture, akademik Smail Balić je ukazao na brojne duhovne putokaze koji, kao takvi, obavezuju generacije koje dolaze.

Filozofija islama akademika dr N. Smailagića

Dr. Nerkez SMAILAGIĆ (1927-1985), filozof, islamolog i enciklopedist je rođen 16. novembra 1927. godine u Banjoj Luci. U rodnom mjestu je završio osnovnu i srednju školu 1947. godine. Iste godine se upisao na Pravni fakultet u Sarajevu i diplomirao 1951. godine, kada je i izabran za asistenta za predmet Historija političkih doktrina. U toku 1953. godine bio je 6 mjeseci na specijalizaciji u Francuskoj (Nansi), a tokom školske godine 1954/55 kao stipendist Vlade FNRJ i Viade Francuske republike; na specijalizaciji na Visokoj školi za političke nauke u Parizu gdje je posebno izučavao modernu političku misao. Po povratku u Sarajevo nastavlja rad kao asistent na Pravnom fakultetu do 1957. godine. Znanstvena istraživanja započeta za vrijeme specijalizacije uobličuje u znanstvenu studiju pod naslovom "politička vizija Dantea Alighicrija" ("*Veselin Masleša*", 1964. godine). U međuvremenu piše veliki broj znanstvenih i stručnih članaka koje objavljuje u raznim časopisima.

Kao asistent za Sociologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu radi do kraja 1957. godine kada prelazi na dužnost direktora Radničkog univerziteta u Sarajevu. Tu dužnost obavlja sve do 1959. godine. Od tada do početka 1960. godine intenzivno se bavi prevodjenjem sociološke literature. Od 1960. godine radi kao direktor drame Narodnog pozorišta u Banjoj Luci do 1962. godine, a zatim kao član Opštinskog kulturno-prosvjetnog vijeća.

Godine 1962. izabran je za stalnog nastavnika predmeta Historija političkih doktrina na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu — na prvoga Fakulteta političkih nauka. Stoga je Nerkez Smailagić i jedan od osnivača i pionira političke znanosti kod nas, te su njegovi doprinosi ugrađeni i u nastavne planove i programe navedenog fakulteta. Mnoge generacije studenata sjećaju se prof. Smailagića kao predavača izuzetnog znanja i široke kulture, a njegova knjiga *"Historije političkih doktrina"* I, II, Naprijed, Zagreb 1970. i danas služi studentima kao nezaobilazan udžbenik. Istovremeno objavljuje veliki broj radova iz oblasti politologije, sociologije, filozofije, književne kritike, te prevodi sa nekoliko svjetskih jezika (francuski, njemački, engleski, talijanski itd.). Od 1970. godine počinje intenzivno raditi na prikupljanju, izučavanju i pripremanju djela o islamu. I sam baštinik te civilizacije, sa dubokim intelektualnim senzibilitetom osjeća potrebu, a i nedostatak, odgovaraju prezentiranja historijskog, civilizacijskog, kulturološkog i filozofskog fenomena islama. Pri tome se koristi, kako muslimanskim tako i nemuslimanskim izvorima, u svrhu znanstvene objektivizacije pristupa. Sva ta aktivnost bazirana je na viđenju svijeta koji je Nerkez Smailagić gradio svojim teorijskim djelom, koje je bilo i osnov njegova života, a to je princip tolerancije, demokracije i civiliziranog dijaloga lišenog fanatizama, predrasuda i isključivosti. Duboko svjestan svoga porijekla i emotivno neraskidivo vezan za Bosnu i njezinu islamsku tradiciju, želio je svojim djelima omogućiti objektivno razumijevanje jednog civilizacijskog fenomena, radi promoviranja navedenih principa kao principa življenja i na ovim prostorima. Ovaj izuzetno plodonosan period njegovog rada rezultirao je objavljivanjem opsežne biblioteke originalnih djela i prevoda koji su popunili postojeću prazninu i stvorili osnov za daljnja izučavanja. Cjelokupna aktivnost je zahtijevala i ogromne organizaciono-financijske napore, s obzirom da je većina djela objavljena u vlastitoj nakladi što također govori o entuzijazmu i volji da ta djela ugledaju svjetlost dana.

Pošto svoju prvobitnu doktorsku radnju nije branio nego je objavio kao knjigu *"Politička vizija Dantea Alighieria"*, priprema drugu doktorsku radnju koju sa uspjehom brani na Pravnom fakultetu u Ljubljani 15. 12. 1976, pod nazivom *"Ideja radničke demokracije u Prudonovom djelu"*.

Na žalost, iznenadna smrt prekida ovu plodonosnu aktivnost 14. decembra 1985. godine. Iza Nerkeza Smailagića ostaju mnoga djela u rukopisu od kojih je, svakako, najkapitalnije *"Leksikon Islama"* (originalno *"Enciklopedija Islama"*), a zatim prevod djela O. Spenglera *"Propast Zapada"* I i II i Ali ibn Abu Taliba *"Nehdžul-belaga."*

Mislilac i državnik

Alija IZETBEGOVIĆ (1925-2003), filozofski i teosofski publicist, političar i državnik, rođen je 08. avgusta 1925. godine u Bosanskom Šamcu. U Sarajevu je živio od treće godine, gdje je završio osnovnu školu, gimnaziju, tri godine Agronomije, Pravni fakultet i advokatski ispit.

Po oslobođenju Sarajeva, u proljeće 1945. godine, odlazi na odsluženje vojnog roka, gdje je nakon deset mjeseci uhapen i osuđen na tri godine strogog zatvora, zbog pripadanja organizaciji "Mladi muslimani." Po izlasku iz zatvora, 1949. godine, zaposlio se u građevinskoj firmi, gdje je radio i studirao Agronomiju. Na trećoj godini studija Agronomije prešao je na Pravni fakultet, gdje je diplomirao u roku od dvije godine. Radio je kao pravni savjetnik u više sarajevskih firmi, od 1960. do 1982. godine. U proljeće 1983. godine, u montiranom "Sarajevskom procesu", kao prvooptuženi u grupi od trinaest muslimanski intelektualaca, osuđen je na četrnaest godina zatvora, od čega je odležao skoro šest godina.

Po izlasku iz zatvora, Izetbegović je formirao Stranku demokratske akcije, političku partiju koja je dobila najviše glasova na prvim slobodnim izborima u Bosni i Hercegovini, 1990. godine, i koja je odigrala odlučujuću ulogu u odbrani Bosne i Hercegovine. Dva puta je biran za predsjednika stranke, 1990. i 1997. godine, a na Trećem kongresu SDA, 13. 10. 2001. godine, donio je odluku da se ne kandidira za predsjednika Stranke, kada je proglašen počasnim predsjednikom SDA. Bio je predsjednik Predsjedništva R. Bosne i Hercegovine i vrhovni komadant Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, od 1990. do 1996. godine i predsjedavajući i član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, od 1996. do 2000. godine.

Autor je djela: "Islam između Istoka i Zapada", "Problemi islamskog preporoda" i "Islamska deklaracija", koja su prevedena na više jezika i objavljena u više zemalja, te "Čudo bosanskog otpora" (1995.), "Izetbegović '95" (1996.), "Godine rata i mira" (1996.), "Izetbegović '79" (govori, intervjui, pisma 1998.) i "Moj bijeg u Slobodu" (1999.) i "Sjećanja" (2001.). Izbor je iz govora, članaka, inervua, nastalih od 1990. do 2000. godine, publikovan je u deset knjiga.

Nosilac je "Ordena slobodne Republike Turske", "Ordena nezavisnost države Katar" i hrvatskog odlikovanja "Kraljica Katarina." Dobitnik je Feselove nagrade (1993.), Nagrade za ljudska prava grada Izmir (1994.), godišnje nagrade Američkog centra za demokraciju iz Vašingtona (1997.), nagrade Foruma "Kran Kontana" za unapređenje ljudskih prava, počasnog doktorata Istanbulske univerziteta "Marmara" (1997.), počasnog doktorata Univerziteta u Rijadu i Povelje mira

Međunarodne lige humanista (1998.). Najuticajniji španjolski list, madridski "El-mudo", izabrao ga je 1995. godine za ličnost godine u svijetu. Umro je 19. oktobra 2003. godine u Sarajevu, u 79. godini života.

Filozof, enciklopedist i znanstvenik

Akademik dr. Muhamed FILIPOVIĆ (1929) je jedan od najpoznatijih pojava bošnjačkoj filozofiji i uopće bošnjačkoj duhovnosti. U svakom pogledu, radi se o jedinstvenom misliocu (ne samo kod nas, već i u svijetu), filozofu znanosti i enciklopedisti, kao i filozofskom djelatniku, koji je gotovo svakodnevno prisutan, bez obzira na godine, u javnom društvenom i kulturnom životu danas. To nije samo danas, već je filozof Filipović, u kontinuitetu prisutan više od šest decenija, zbog čega je kao filozof snosio konsekvence od diktatorskih režima. Nekoliko puta je udaljavan sa posla i više puta buda tz. "bijelom hljebu." Objavio je više od 50 djela iz oblasti filozofije, logije, metodologije i društvene teorije. Zanimljivo, Filipovićev antologijski esej, "**Bosanski duh, šta je to?**" (1967), objavljen prvobitno u sarajevskom časopisu "Život", je bio partijski i sudski zabranjen! To upućuje da je bošnjačka filozofija za vrijeme komunizma gotovo bila pod embargom. Aktualna komunistička vlast je staljinskim metodom ignorala, ne samo bošnjačku filozofiju, već i prvenstveno dovodilo u pitanje samo opstajanje bošnjačke nacije. (Sjetimo se samo poslanika Husege Čišića iz Mostara, koji se u Saveznom parlamentu FNRJ 1946. g., pitao prilikom usvajanja Prvog Ustava: "Kako možemo biti jedinstveni, kako možemo govoriti o zajedništvu i demokratiji, kada među ravnopravnim narodima nema Bošnjaka? Zar se dogovori iz Jajca, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 29. 11. 1943. g., ovdje prišutkuje...?" Nakon tog pitanja, gubi se svaki trag poslaniku Čišiću. Izgleda da je filozof Filipović jedan od malobrajnih nakon Drugog svjetskog rata, razumio ovo pitanje.

Autor u ovoj kraćoj monografskoj studiji, koja je sastavni dio velikog istraživačkog projekta "Bošnjačka filozofija XX stoljeća", analizira i kritički promišlja filozofska gledišta mislioca i profesora, akademika Muhameda Filipovića, čije djelo, pored Muminovića, Muhića i Šarčevića, predstavlja najveći domet, ne samo bošnjačke, već i filozofije južnoslavjanskih naroda. U ovoj studijskoj raspravi, pored uvodne napomena i metodološkog objašnjenja pristupa o ovoj složenoj temi, raspravljamo o slijedećim pitanjima i problemima: Fenomen sestrnanog angažiranog intelektualca; Filozofija bosanskog duha; Razmatranje Kantove filozofije; Recepcija suvremene filozofije; Nostalgije marginalije o komunizmu i suvremenoj historiji; Filozofski putopis o Sandžaku; Pitanje i odgovornosti za rat u BiH; Promišljanja o islamu i oko

islama; S posebnim osvrtom na kritiku terorizma i na kraju, dali smo jedno kritičko završno razmatranje. Na taj način, pokušali smo, na ovom ipak skućenom prostoru, da ukažemo na ključne dimenzije Filipovićeve filozofije, čiji se sadržaji kreću između tradicije i moderniteta. Prema ovom misliocu, filozofija predstavlja samostalni, autohtoni i neovisni razvoj ljudskog duha u totalitetu i koja se sagledava u svojoj sopstvenoj slobodi.

Moderna i postmoderna filozofija

Akademik dr Abdulah ŠARČEVIĆ (1929), rođen je 1929. godine u Starom Majdanu, u Bosni i Hercegovini. Gimnaziju je pohađao u Banjoj Luci. Filozofske je nauke studirao i diplomirao na Filozofskom fakultetu Sveučiliša u Zagrebu 1952. godine. Od 1954. godine radi na Filozofskom fakultetu u Skopju, a od 1960. godine u Sarajevu.

Od 1950. godine objavljuje članke, eseje, studije i monografije u časopisima i posebnim publikacijama u Zagrebu, Beogradu, Skopju, Sarajevu, Ljubljani i mnogim univerzitetskim i kulturnim centrima u svijetu iz područja povijesi filozofije, ontologije, estetike, filozofije kulture itd. Sudjelovao je na mnogim brojnim filozofskim skupovima u zemlji i inozemstvu. Na Universitetu u Sarajevu, Filozofskom fakultetu, prošao je kroz sva univerzitetska nastavna zvanja i penzioniran u zvanju redovnog profesora. Jedno vrijeme, krajem šesdesetih godina XX stoljeća bio je predsjednik udruženja za filozofiju Bosne i Hercegovine. Redovni je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i rukovodilac Centra za filozofska istraživanja pri ovoj akademiji.

Filozof Šarčević je autor i slijedećih filozofskih djela: *"Filozofija kulture"*, *"Iskon i smisao"* (Čovjek i sudbina kulture Zapada), Svjetlost, Sarajevo, 1971.

Rasprave objavljene u ovoj knjizi nastali su u razdoblju od 1961. do 1966. godine i većim su dijelom objavljeni u raznim časopisima i listovima, posebno u sarajevskom *"Izrazu."* U ovom djelu, ti Šarčevićevi radovi su objavljeni bez ikakvih izmjena, jer su izdržali probu vremena i snagu filozofske argunetacije. Za moto ovog djela Šarčević je uzeo jednu misao Dostojevskog iz romana *"Braća Karamazovi"*: "Život zavoljeti više nego smisao njegov. Neizostavno tako, zavoljeti ga prije logike, i tek tada ću mu i smisao shvatiti." Ova ideja vodilja, paralelno je išla sa idejom o istini P. Lagerkvista, izrečenu u djelu *"Vječiti smiješak"*, kojom je Šarčević potvrdio svoje zapažanje o prisustvu obilja granica u životu čovjeka, koji traga za iskonom i smislom. U ovom djelu Šarčević je uključio pet svojih rasprava: I. "Iskon i smisao";

II. "Dijalektika savremenosti i duha", III. "Povijest-utopija-kultura", IV. "Epoha-tradicija-kultura Zapada", V. Neizvjesnot i smisao kulture." Ovo djelo je najavilo *jedan filozofom trijumf uma*.

"*Čovjek i moderni svijet*" – Humana conditio – moć uma i neuma u povijesti i društvu, Svjetlost, Sarajevo 1988.

"*U lavirinu svijeta*" – (Diskurs moderne i posmoderne – Kriza zapadnog uma, pluralitet racionalisti), Svjetlost, Sarajevo, 1990. g.

Etička i aksiološka misao

Akademik dr Arif TANOVIĆ (1925-2010), akademik, redovni profesor Filozofskog fakulteta, u penziji. Rođen je 04. decembra 1925. godine u Gacku. Roditelji: Džemail i Muhiba. Oženjen, djeca sin i kći. Obrazovanje – Viša pedagoška škola u Sarajevu, Viša škola političkih nauka u Sarajevu, Filozofski fakultet u Sarajevu, doktorat na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, počasni doktor Državnog univerziteta i Michiganu (SAD). Karijera – nosilac partiznaske spomenice 1941. godine, novinar u listovima "Borba" i "Oslobođenje", stalni dopisnik iz Londona, asistent, docent, vanredni i redovni profesor Filozofskog fakultet u Sarajevu, član ANUBiH, rektor Univerziteta u Sarajevu, član Biroa Stalnog komiteta Evropske retorske konferencije CRE, Djela 0 oko 150 naučnih i stručnih radova, među kojima "Etika i politika", "Bertrand Rasel – filozof i humanista", "Humanizam i progres." Član Udruženja za filozofiju BiH (predsjednik) Jugoslovenskog udruženja za filozofiju, član CKSKJ. Nagrade – Orden zasluga za narod sa srebrenim zvezicama, Orden republike sa srebrenim vijencem, Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, nagrada AVNOJ-a, nagrada "Veselin Masleša", Šestoaprilska nagrada Sarajeva. Hobi: radi u bašči, uređivanje voćaka, putovanja.

Pokušaj filozofije sistema

Dr Rasim MUMINOVIĆ (Sjenica, 22. aprila 1935. – 24. oktobra 2012. Sarajevo) filozof, redovni profesor i profesor emeritus Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Sarajevu. Rođen je 22. aprila (na Dan planete Zemlje) 1935. godine u Trijebinama, Sjenica u Sandžaku, Preselio je na Ahiret 24. oktobra 2012. g. (ukopan je uoči Kurban Bajrama na Šehidskom mezarju u Buća Potoku – Sarajevo, 25. 10. 2012.) Prigodne govore, pred brojnom porodicom, kolegama i prijateljima, nakon klanjanja džezaze i izučene dove, o životu i radu ovog istaknutog filozofa i velikog

intelektualca održali su: zamjenik reisu-l-uleme hadži hafiz **Ismet-ef. Spahić** (koji je sa imamima predvodio dženazu), prof. dr. **Samir Arnautović**, prorektor Univerziteta u Sarajevu i potpisnik ovog teksta, u ime Univerziteta u Novom Pazaru. Zatim, nakon Bajrama, u utorak 27. novembra t.g. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu upriličena je komemoracija rahmetli profesoru dr Rasimu Mimnoviću, gdje su o životu, liku i djelima ovog mislioca.

Filozof Muminović potjiče iz ugledne bošnjačke imamske porodice iz Sandžaka. Roditelji: hadži-Hivzija i Hajruša, rođena Biberović. *Obrazovanje*: Osnovnu školu završio je u Sjenici, a Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Studije filozofije i njemačkog jezika završio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a pozdiplomski studij etike na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Doktorsku disertaciju je odbranio na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Gostovao je dva semestra na Univerzitetu u Bonu (kod G. Schmidta). Koristio je stipendiju Alexander Von Humboldt-Stiftung namijenjenu naročito odabranim u filozofskoj struci u maksimalnom trajanju. Sudjelovao je na brojnim simpozijima, kongresima, raspravama i raznim skupovima u zemlji i inozemstvu.

Karijera: asistent, docent, vanredni, i redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, nakon odlaska u mirovinu izabran je za profesora emeritusa. Objavio je, pored brojnih studija i rasprava u renomiranim domaćim i inozemnim časopisima, i slijedeća djela: 1) "Filozofija Ernsta Blocha" (IMRP, Beograd 1973. g.), 2) "Ljudskost i povijesnost" ("Svjetlost", Sarajevo 1978. g.), 3) "Filozofija i praksa" ("Svjetlost", Sarajevo, 1981. g.), 4) "Ognjen Prica" (Filozofska monografija, "Školska knjiga" Zagreb 1982. g.), 5) "Ethos i ljudsko bivstvovanje" ("V. Masleša", Sarajevo 1989. g. prvo izdanje), 6) "Srbizam i stradalništvo Bošnjaka" (Sarajevo, 1994. g.), 7) "Fenomenologija srpske genocidne svijesti" (Ankara, 1995. g.), 8) "Srbizam i stradalništvo Bošnjaka" (Drugo izdanje, Sarajevo, 1996. g.), 9) "Staljinizam ili apsurdni jednonumlja" (Tuzla, 1997. g.), 10) "Ethos i ljudsko bivstvovanje" (drugo izdanje, Filozofski fakultet, Tuzla 1997. g.), 11) "Uvod u filozofiju" (IK Publishing, "Logos", Sarajevo 1998. g.), 12) "Zarobljeni um" (Harfo- graf Tuzla, 2000. g.), 13) "Filozofija ideologije" (I knjiga – Ideologija i trezvenost, II knjiga – Destruktivne ideologije 20. stoljeća; III knjiga "Izazovi novog milenijuma" (Sarajevo, El-Kalem, 2000-2010) "Hadži Murad i Sandžak" (Sarajevo, 2003), "Filozofija kao društvena kritika" (Sarajevo, 2010).

Filozof Muminović, pored navedenih naslova objavio je više od 500 drugih znanstvenih, stručnih i publicističkih radova. Bio je član Udruženja filozofa Jugoslavije, te član odbora "Korčulanske ljetnje filozofske škole", Predsjednik Udruženja filozofa Bosne i Hercegovine (1982-1990), "Matice Bošnjaka Sandžaka", Udruženja pisaca Sandžaka, Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca, zatim član prestižnog Međunarodnog žirija za *Blohovu nagradu* i drugih asocijacija.

Prof. dr Rasim Muminović se u oku svog 77-godišnjeg života, skoro punih šest decenija se na originalan način bavio filozofijom i društvenom teorijom. Pet ključnih pojmova Muminovićeve filozofije su: *Istina, Sloboda, Čovjek, Bosna* i *Sandžak*. Pored etike i historije filozofije, predavao je pune četiri decenije razne filozofske discipline i kolegije iz domena filozofije na Filozofskom fakultetu i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, kao i bio gostujući profesor na Univerzitetu u Novom Pazaru i mnogim univerzitetima u svijetu. Najviše je bio poznat u njemačkim filozofskim krugovima. Prilikom promoviranja njegovog djela "Filozofija Ernesta Bloha" u Tibingenu, 1973. godine, E. Bloh, tada najglosaviji njemački filozof, izjavio je da filozof Muminović iz Bosne, više poznaje filozofiju nego on sam, što ga je na najbolji način preporučilo da bude sam uvršten u sam vrh europske filozofije. Svojim etičkim držanjem, filozofskim i ljudskim principima, i postignutim stručnim rezultatima u toku svoje bogate karijere, smatra se jednim od najvećih vrhova bošnjačke i sandžačke duhovnosti. Prema mnogim ekspertima, Muminović važi, za jednog od posljednjih mislilaca iz plejade velikih modernih filozofa. Dosta, teško će biti da neki od europskih svjetskih filozofa nadmaši Muminovićevu filozofsku trilogiju "Filozofija ideologije", koja se može smatrati najboljim filozofskim djelom u XXI stoljeću. Kritička valorizacija djela ovog filozofa, predstoji na Univerzitetu u Sarajevu i Univerzitetu u Novom Pazaru.

U Sarajevu je uoči Kurban Bajrama preselio na Ahiret, jedan od najvećih sinova bošnjačkog naroda, tihi filozof dr Rasim Muminović. Pamtimo ga, da je besjedio tiho, bez koncepta, uvijek stojeći, zato su ga svi slušatelji i prijatelji s velikom pažnjom pratili i slijedili. Ono što je posebno činilo njegovu osobenost jeste, što je za života osujetio svaki pokušaj, da ma čime bude povlašćen, nagrađen, odlikovan. Najveća mu je nagrada došla od Svevišnjeg Gospodara, što je originalno promišljao sudbinu čovjeka i svijet oko sebe. Ostao je dosljedan originalnim filozofskim principima u antičkom i kordobskom značenju ove riječi. U filozofiji je djelovao kao dosljedni etičar uzvišenog čovjeka i mislioca. Filozofiju je doimao kao kritiku, posebno kritiku ideologije. Nikada nije pripadao političkim strankama, niti bilo kakvim grupacijama van svoje struke. Ostao je upamćen kao čovjek i mislilac, koji

je čitav život posvetio filozofiji i izgradnji etičkih fenomena. Zatim, najdublje promišljao identitetska pitanja svoga naroda. Ostavio je bogatu duhovnu ostavštinu, koja će biti predmet izučavanja njegovih sljedbenika. U svojoj bogatoj profesorskoj aktivnosti ostavio je i izgradio uzorne sljedbenike, koji smatraju da je profesor Muminović jedinstvena škola filozofskog mišljenja.

Estetika literature

Dr. Kasim PROHIĆ (Konjic, 1937. – 1984. Sarajevo), filozof estetske orijentacije i pisac. Diplomirao je i doktorirao sa disertacijom "Funkcija umjetnosti u konstituisanju čovjeka u Marxovoj filozofiji" na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, pod mentorstvom značajnog estetičara Ivana Fohta. Bio je izuzetno angažiran filozof, univerzitetski profesor i urednik i izdavač filozofske biblioteke. Prošao je kroz sva zvanja od asistenta, docenta, do redovnog profesora za suvremenu filozofiju i estetiku. Preveo je niz filozofskih djela. Bavi se pretežno estetikom, filozofijom umjetnosti i suvremenom filozofijom. Razvio je posebno filozofsku i estetsku poetiku tumačeći na originalan način Selimovićevo romanensno djelo. Glavna djela: "Tranascendentalni karakter umjetnosti i njen povijesni izvor" (1968), "Fenomenologija životnih formi" (1970), "Situacija i portreti" (1970), "Činiti i biti" (1975) i druga. Umro je vrlo mlad 1984. godine, ostavivši za sobom nezavršeno djelo. Bio je član mnogih jugoslovenskih književnih žirija. O Prohićevim estetsko-filozofskim pogledima organizirano je više strukovnih skupova u Zagrebu, Sarajevu i Beogradu. Objavljena mu u Sarajevu, nakon smrti izabrana djela u 5 tomova.

Filozofija islamske misli

Dr. Hasan SUŠIĆ (1935-1992), profesor filozofije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Bio je istaknuti prevodilac djela sa područja arapskog i francuskog jezika. Glavni njegov prijevod je Muhameda Šarafa "Islamska filozofija" u dva toma. U svojim filozofskim radovima uglavnom je potencirao elaboraciju duhovnosti i slobodu mišljenja u cilju filozofskog promišljanja identiteta. Krajem 80-ih godina bio je veoma aktivan sa akademikom Filipovićem i prof. Krcićem za osnivanje Foruma za zaštitu individualnih i tradicionalnih prava Bošnjaka.

Političko-pravna filozofija

Dr. Fuad MUHIĆ (1941-1992), filozofski i pravni pisac, Pravni fakultet i pozdiplomskih studiji političkih znanosti završio u Beogradu. Biran je za asistenta 1964. godine, za predavča 1969. na Fakultetu političkih nauka i na Pravnom fakultetu Univerzita u Sarajevu. Poznat je bio kao žestoki kritičar sa antidogmatskih marksističkih pozicija. Teme njegovog znanstvenog interesovanja, bile su, prije svega, socijalna i politička filozofija. Glavna djela: "*Šta je staljinizam?*" (1969), "*Aporije političke egzistencije*" (1969), "*Vrijeme ideologije*" (1980).

Fenomenologija duha

Akademik dr. Ferid MUHIĆ (1943), filozof, pjesnik, kritički analitičar, univerzitetski profesor i kinolog, rođen je jarkog 8. juna 1943. godine na visokim Rudinama, okićenim borom, smrčom i jelikom, odakle, pogled seže s Đedova vrha, Vlašića, Zvijezde i Tajanea – u selu MAHOJU, zasiok Zubor, u srcu BOSNE. Roditelji: Ismet i Sabrija. Ima dva sina (Ismet i Dino) i kćići Maju. Otac mu je sudjelovao u Narodnooslobodilačkom ratu. Ubijen je 1944. godine u borbama. Zatim, nakon oslobođenja, sa majkom i bratom Farukom (danas doktor medicinskih znanosti) odeslili su se u Skopje, gdje i danas žive. Školovao se u svim republikama bivše Jugoslavije, uključujući obe pokrajine, zbog čega postaju sve razlike i osobenosti nacionalnog, vjerskog, kulturnog pripadništva – i ni jednu od njih ne smatra bitnom, ni dovoljnom kao takva.

Nakon završetka gimnazije diplomirao, magistrirao (1972) i doktorirao je (1980) studije filozofije. Važi za originalnog mislioca. Karijera: asistent na Institutu, sociološko, političko-pravno istraživanje u Skopju (1968), asistent za historiju filozofije na Filozofskom fakultetu (1970), redovni profesor Univerziteta "Kiril i Metodije" (1982).

Danas prof. Muhić radi kao redovni profesor novovjekovne filozofije i suvremene filozofije i filozofske antropologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta "*Kirilo i Metodije*" u Skopju. Surađuje sa brojnim filozofskim i književnim časopisima u svijetu, kao i glasila za poliglotu.

Po pozivu Univerziteta iz Malezije, profesor Muhić je u toku 1999. i 2000. godine boravio u ovoj zemlji i držao predavanja iz više filozofskih disciplina. Tom prilikom posebnu suradnju ostvario je sa znamenitim islamskim filozofom dr. Al Atasom, koji vodi porijeklo od loze Muhammeda, a.s. Profesor je po pozivu Univerziteta u Novom Pazaru i više zapadno-europskih univerziteta. Rado je viđen musafir na brojnim tribinama u svijetu.

Hobi su mu putovanja: Putovao od Pacifika, do Perijskog Zaliva, od Moskve do Tibrina, na visokom Atlasu. Planinari najčešće sam. Vole ga psi i djeca.

Muhić piše o filozofiji i ljudskim naravima, o svojim putovanjima, o konjima, psima i čovjekovom susretu sa prirodom. Na bivšem ex jugoslovenskom prostoru objavio je više stotina priloga, eseja, pjesama, znanstvenih rasprava, polemičkih oglada. Najviše na bosanskom i makedonskom jeziku. Od knjiga posebno ističemo: A/ FILOZOFIJA: *"Filozofija ikonoklastike"* (više izdanja) *"Kritički metodi"*, *Motivacija i meditacija*, *"Filozofija jezika"*, *"Štit od zlata"* (više izdanja), B) POEZIJA: *"Falco peragrinus"*, *"Sto koraka iznad"*, *"Dim ugarka snova"*, *"Potomci na bogovotia"* (*Potomci bogova*), C) PUBLICISTIKA: *"Šum Bosne"*, *"Kultura Makedonije"*, (više izdanja na engleskom). Knjiga *"Jezik filozofije"* proglašena je najboljom knjigom iz društvenih znanosti u Makedoniji. *"Macedonia, catena mundi"*, *Noumenologija (tjeterla) na teloto"*, *"Logos i muerarmija"*, *"Smislata i doblesta"* (*Smisao i urlina*), *"Mišljenje u akciji"*, *Doctor solaris"*. Zatim su objavljene dvije studije o dr Fridu Muhiću: Dr Šefket Krcić: *"Fenomenologija duha Ferida Muhića"* (Univerzitetka misao, br. 3, Novi Pazar, 2004) i dr Zlatko Žoglev: *"Vrvovite na filozofot"* (Skopje, 2006). Direktor je nevladine kulturne asocijacije **"PEV – Makedonija"** (Projekat za zajedničku viziju). Pored niza drugih disciplina, Muhić se bavi i kinologijom. Uređuje časopis *"Šarplaninac"*, koji izlazi u USA, kojim je stao uz zaštitu ove jedinstvene vrste pasa na svijetu. Suraduje sa brojnim filozofskim i književnim časopisima na Balkanu i svijetu.

Muhić važi za originalnog kritičara i besprekornog polemičara. Poznate su njegove polemike sa slovenačkim, srpskim i hrvatskim filozofima i književnicima. Pada među deset živih svjetskih filozofa. Živi i radi u Skopju.

Politička filozofija

Dr Halim MULAIBRAHIMOVIĆ (1936-2000); filozof, rođen je 1. maja 1936. godine u Gračanici, gdje je završio osnovnu školu. Učiteljsku školu završio je u Tuzli 1956. godine. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu, Odjsek filozofije 1961. godine. Izabran je za asistenta na predmetu osnovi nauke o društvu u Centru za osnovne nauke o društvu Univerziteta u Sarajevu 1963. godine. Magistrirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu 1971. godine, a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1974. godine. Od 1968. godine predaje sociologiju na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Godine 1978. biran je za vanrednog profesora, a 1986. godine za redovnog profesora. Osim na Fakultetu političkih nauka, predavao je sociologiju na Šumarskom, Elektro-tehničkom, Poljoprivrednom i Ekonomskom fakultetu, na

Višoj upravnoj i Pedagoškoj akademiji sve u Sarajevu, zatim na Tehnološkom i Rudarskom fakultetu u Tuzli itd. Pored sociologije, predavao je političku filozofiju i metodologiju od 1992. godine, takođe na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.

Profesor Mulaibrahimović objavio je vliki broj naučnih i stručnih radova iz oblasti sociologij, filozofije, političkih nauka i metodologije. Radove je objavljivao u časopisima: *Pregled, Naše teme, Gledišta, Lica, Opredjeljenja, Socijalizam, Marksističke sveske, Ideje* itd.

Objavio je doktorsku disertaciju "*Ideja čovjeka i društva u djelu Viljema Godvina*" (Veselin Masleša, Sarajevo, 1985. i magistarski rad "*Marksizam i anarhizam*", Sarajevo, MSC, 1978. godine. Koautor je udžbenik za srednje škole "*Osnovi nauke o društvu*" (Svjetlost, Sarajevo, 1981.); "*Sociologija*" (Sarajevo, 1994.) i udžbenik za studente "*Osnovni marksizma*" (Veselin Masleša, Sarajevo, 1989. godine). Profesor Mulaibrahimović je učestvovao u više naučno-istraživačkih projekata. Kolege i studente ga pamte kao stručnog, objektivnog i tolerantnog profesora. Poginuo je u saobraćajnoj nesreći 27. oktobra 2000. godine.

Filozofija i religija

Dr. Hilmo NEIMARLIJA (1945), filozofski pisac i profesor Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu. Osnovna tematika njegovih kritičkih i studioznih radova su iz oblasti filozofije religije, etike i morala. Zapažene su njegove analize iz oblasti antropologije i religije morala, naravno sa stanovišta islamske filozofije.

Estetička i kritička misao

Dr. Sabahudin MUSABEGOVIĆ (1939), filozof i estetičar, redovni prof. Akademije likovne umjetnosti u Sarajevu. Rođen je 19. oktobra 1939. godine u Prijepolju, SRJ. Roditelji Hajrudin i Halima. Oženjen. Djeca: sin. Obr.: Filozofski fakultet, doktorat filozofskih nauka. Karij.: glavni i odgovorni urednik "*Opredjeljenja*" i zamjenik direktora MSC CKSKBiH (1972-1987), docent (1978), vanr. Prof. (1984), red. Prof. (1993), zamjenik sekretara GKSK Sarajevo (1978-1982), glavni i odg. Urednik "*Odjeka*" (1972-1979), dekan Akademije likovnih umjetnosti (od 1994). Djela: naučni i stručni radovi. Knjige: "*Planovi i sekvence*" (1976), "*Mimesis i konstrukcija*" (1982). "*Karta i teorija*" (1995). Čl. član Odbora za filozofiju ANUBiH. Odl./Nagr.: Šestoaprilaska nagrada Sarajeva, "*Veselin Masleša*" za knjigu "*Mimesis*", Orden zasluge za narod sa srebrenom zvijezdom, Plaketa Grada Sarajeva, Povelja Međunarodnog centra za mir.

Humanistička misao

Dervo PUŠINA (1948-2004), filozofski i književni pisac, rođen je 16. oktobra 1946. godine u Miloševom Dolu kod Prijepolja u Sandžaku. Završio je učiteljsku školu, a potom upisao i završio studije filozofije i pedagogije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Radove iz filozofije i literature objavljuje u časopisima: "Odjek", "Oslobođenje", "Glas", "Mladost", "Naši dani", "Mostovi", "Gledišta", "Putevi", "Treći program Radio Sarajeva" i drugim. Glavno djelo: "Hamilova ograda" i "Za humanistički angažman" (Mostovi, Pljevlja 1987.) dobitnik je više nagrada. Član je Udruženja književnika Bosne i Hercegovine i Udruženje za filozofiju BiH.

Ključni problemi antropologije

Dr. Muslija MUHOVIĆ (1946), filozof, profesor, rođen je 12. septembra 1946. godine u Trpezima kod Berana. Roditelji Hamdija i Elifa, rođena Hodžić. Oženjen. Ima kćerku i sina. Osnovnu školu završio je u svom rodnom mjestu, a gimnaziju u Prištini. Diplomirao je na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka. Magistrirao filozofiju 1972. godine. **Prvu doktorsku disertaciju** odbranio je na Fakultetu političkih nauka (1980). **Doktorat filozofskih nauka** odbranio je krajem novembra 1995. godine. Objavio je oko 60 radova (članaka, rasprava i recenzija) iz oblasti socijalno-političke filozofije i filozofske antropologije. Njegova uža područja su filozofska antropologija i filozofija morala. Predaje "Etiku" na Fakultetu kriminalističkih nauka u Sarajevu. Objavio je slijedeće knjige: „Marksizam i antropologije“, („Svjetlost“, Sarajevo, 1987. g.), „Osnovi marksizma“ (univerzitetski udžbenik, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1988. g.), „Etika“ (univerzitetski udžbenik) Fakultet kriminalističkih nauka (Sarajevo, 1997.g.), „Filozofija“ („Kompakt publishing House Sarajevo“, Sarajevo, 1997. g.), „Suvremena filozofija antropologija – Tri glavna koncepta o čovjeku“ (Fakultet kriminalistička nauka, Sarajevo, 1998. g.), „Etika“ – Drugo gopunjeno izdanje (Fakultet kriminlastičkih nauka, Sarajevo, 2002. g.). Živi i radi u Sarajevu.

Egzistencijalizam i kritika staljinizma

Dr. Enver HALILOVIĆ (1954), filozof, redovni prof. i dekan Filozofskog fakulteta u Tuzli, prorektor za nastavu Univerziteta u Tuzli. Rođen je 11. oktobra 1954. godine u Sjenici, SRJ. Fulbricht prof. na Cornell Univerzitet u SAD. Roditelji Adil i Safa. Oženjen. Djeca: sin i kći. Obr.: Filozofski fakultet u Prištini, magisterij i doktorat na

KRČIĆ

Filozofskom fak. u Sarajevu. Karij.: sekretar Sekreterijata za društvene djelatnosti općine Tuzla, ministar obrazovanja nauke, kulture, sporta i informiranja TPK, asistent, docent, vanr. i red. prof. Filoz. fak. u Tuzli. Djela: više naučnih i stručnih radova, "Čovjek je tijelom bitan u svijetu, egzistencija" (1979), "Prva filozofija je analiza jezika" (1981). Knjige: "Sartrova kritika staljinizma" (Tuzla, 1991), "Bošnjaci i vrijeme" (Tuzla, 1995), "Um i egzistencija" (Tuzla, 1998), "Kontingencija i metafizika u filozofiji nauke do Kanta" (Tuzla, 2001), "Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan», Dobra knjiga (Sarajevu 2012.). Član je Udruženja filozofa i sociologa BiH te drugih stručnih udruženja. Odl.Nagr.: nosilac više društvenih priznanja.

Ontologija islama

Akademik dr Enes KARIĆ (1957), profesor Fakulteta islamske nauke u Sarajevu. Bavi se filozofskim i etičkim pitanjima islamske kulture. Djeluje individualno, jedan od znalajnih njegovih djela je prijevod Kur'an na bosanskom jeziku. Značajan je predstavnik moderne interpretacije islama. Poznat je kao mislilac širokih vidika sa obimnom bibliografijom. Autor je preko 30 djela iz raznih žanrova.

Metodika nastave filozofije

Semir **OSMANAGIĆ**, u svom djelu tretira probleme koje se tiču odnosa pedagogije i filozofije, odnosno metodika nastave filozofije. Na taj način, u centar svog istraživanja, je stavio metodička pitanja samog procesa nastave filozofije.

Postmodernizam

Dr. Samir ARNAUTOVIĆ (1960), univerzitetski profesor, prorektor Univerziteta u Sarajevu. Naslijednik prof. Muminovića na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Bavi se ključnim problemima suvremene filozofije sa postmodernističkih, egzistencijalističkih i metafizičkih pozicija. Teme njegove filozofije se kreću od Kanta i traganjem za modernitetom preko fenomena slobode (Šelinga) do metafizičkog uetemeljenja znanja u Brentanovoj filozofiji i Blumenbergovom utemeljenju hermeneutike znanosti. Među pitanjima koja otvara danas, je: Otvorenost moderne kulture i Duh i europski identitet. Glavno djelo: "*Transcendentalna filozofija i odrednica moderne*", Sarajevo – Zadar, 2009. g.,

Interpretacije islamske filozofije i kulture

Dr. Ismet KASUMOVIĆ (1948-1995), profesor filozofije, rođen je 19. jula 1948. godine, u selu Pode kod Travnika. Osnovnu školu je završio u Han Biloj 1964. godine. Godine 1969. završio je Gazi Husrevbegovu medresu u Sarajevu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Kuvajtu 1973. godine. Doktorirao je 1987. godine. Od 1976. godine radio je u Orinetalnom institutu u Sarajevu. Predavao je arapski jezik na Univerzitetu u Prištini i tesavvuf na Islamskom teološkom fakultetu u Sarajevu. Objavio je više studija i prikaza iz područja islamske teologije, filozofije, sufizma i kulture. Objavljivao je u različitim časopisima kao što su: *Prilozi za orijentalnu filozofiju, Dijalog, Islamska misao, Život, Pogled, Odjek, Glasnik IZ, Glasnik Unesco-a, Preporod* itd. Bavio se istraživanjem teološko-filozofske i sufijske baštine muslimana u BiH na orijentalnim jezicima. Svojim članicama je razotkrivao duhovnost i povijesnost Bosne, otkrivajući duboke korijene razvoja specifičnog bosanskog duha i boanske kulture i civilizacije kao "subjekta u mozaiku Sredozemnog bazena, Evrope, islamskog svijeta..." U tom smislu prezentirao je bosanskoj kulturnoj i naučnoj javnosti brojne radove o filozofskim i duhovnim vrijednostima svijeta Istoka, o etici u islamskoj filozofiji, aktuelnosti azijskih filozofija, o nekim aspektima filozofije Ibn Miskavejha, problemu spoznaje i dokazima Božije opstojnosti, Musa ben Mejmun – Majmonidesu, teologu i filozofu al-Andalusa, teološkom reformizmu Muhameda Abduhua itd.

Najznačajnija su mu djela: "*Ali-Dede Bošnjak i njegovo filozofsko-sufijska misao*" (Sarajevo, El-Kalem, 1994); "*Školstvo i obrazovanje u Bosanskom elajetu za vrijeme osmanske uprave*" (Mostar, Islamski centar, 1999); Prijevod "*Tefsira*" od Ibn Kesira I dio (Sarajevo, Visoki Saudijski komitet za pomoć BiH, 2000). Pisao je o različitim pitanjima bosansko-muslimanskog kulturnog miljea kao što su problemi tradicionalizma i fundamentalizma, stanja i perspektiva istraživanja bosnakske filozofske-sufijske misli nastale na orijentalnim jezicima, pitanja tradicije i suvremenosti, muslimanskog književno-kulturnog preporoda itd. Posebno je bio angažiran od početka agresije na BiH na intelektualnom planu kao urednik tada jednog islamskog glasila Preporod u periodu 1992. i 1993. godine, kada piše sa namjerom da rasvijetli brojna pitanja i odredi probleme sa kojim se u tragičnim uvjetima rata susrelo bosansko društvo.

Umro je u Sarajevu, 12. februara 1995. godine.

Dr. Sulejman GROZDANIĆ (1933-1996), filozof, profesor i orijentalist, rođen je 16. jula 1933. godine u Prijedoru. U tom je gradu završio osnovnu školu i

gimanziju, a potom u Sarajevu, 1958. godine, Filozofski fakultet, Odsek orijentalnih jezika i historije. Iste je godine izabran za asistenta za arapsku književnost na Katedri za orijentalne jezike na svom matičnom fakultetu. Tri godine, uz izvjesne prekide, boravi na specijalizaciji arapskog jezika i književnosti u Kairu, a od 1966. godine redovno izvodi nastavu arapske književnosti na Katedri za orijentalne jezike i književnosti. Godine 1970. izabran je za docenta, 1975. godine za vanrednog profesora, a 1980. godine za redovnog profesora. Istovremeno je, punih 13 godina, rukovodio Orijentalnim institutom u Sarajevu. U svom skoro četrdesetogodišnjem plodotvornom radu profesor Grozdanić se iskušao u raznim oblastima nauke i kulture, ali je najviše uspjeha imao u proučavanju, naučnoj elaboraciji i pedagoškoj prezentaciji arapske književnosti. Važio je za jednog od najboljih poznavalca ove oblasti, a posebno se to odnosilo na njegovo bavljenje staroarapskom poezijom i proučavanje književnih epoha i žanrova. Za vrijeme vršenja dužnosti direktora Orijentalnog instituta profesora Grozdanića, ova je ustanova izrasla u respektabilnu instituciju za izučavanje orijentalistike. On sam je učestvovao u iradi brojnih projekata, priređivao je naučne skupove, pisao je priloge za časopis "Prilozi za orijentalnu filozofiju", kojeg izdaje Orijentalni institut. Bio je član raznih redakcija i žirija u izdavačkim kućama "Svjetlost" i "Veselin Masleša." istovremeno se bavi prevodenjem tekstova sa arapskog na bosanski jezik, pja tako preveo priču Yusufa Idrisa i pjesme al-Bayatija. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu profesor Grozdanić je bio vrlo aktivan u duhovnom profiliranju otpora bošnjačkog naroda, pisao je priloge po novinama i žasopisima, držao predavanja, a zajedno s Amirom Ljubovićem objavio je djelo "Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima." Zdušno je proučavao pisanje arapske publicistike o Bosni i Hercegovini, pa je tvrdio kako je u arapekom svijetu objavljeno oko 500.000 stihova o Bosni. Pored toga, napisao je i objavio knjigu "Bosna nije san" u kojoj je izrazio potresno svjedočenje o ratu u Bosni i opsadi Sarajeva, u kojem je proveo čitav rat.

Bibliografski opus, profesora Sulejmana Grozdanića izuzetno je velik. Iz njega treba izdvojiti knjige: "Stara arapska poezija", studije u knjizi "Na horizontima arapske književnosti", "Uvod u arapskoislamsku estetiku", "Misaone drame Taufiq al-Hakima", "pisanica o oprostenu Abu al-Alla al-Ma'arriya", "Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima" (sa Amirom Ljubovićem), "Bosna nije san". Osim knjiga, taj opus sadrži mnoštvo studija, rasprava, eseja, predgovora, prijevoda knjiga, osvrti, prikaza itd. Umro je u Sarajevu, 1. decembra 1996. godine.

Dr Amir LJUBOVIĆ, veoma zapažen u sarajevskom krugu filozofskih istraživača. Bavi se islamskom srednjovjekovnom filozofijom. Posebno je istraživao djelo Hasana Pruščaka.

Tri bošnjačke filozofese

Filozofskim, estetskim i etičkim pitanjima unutar bošnjačke filozofije, bave se tri filozofese: dr **Eleonora Prohić**, dr **Jasminka Babić – Avdispahić**, **Dr Fatima Lačević**.

Dr Eleonora PROHIĆ (Beograd 1934). Filozofski pisac i estetičar, diplomirala je, magistrirala i doktorirala u oblasti muzičke estetike u Beogradu. Bila je glavni urednik obrazovnog programa RT Sarajevo. Bavi se najviše problemima estetike i posebno muzičke estetike. U svom bogatom opusu prevodila je značajne mislioce XX stoljeća: Merlo Pontija, Sartra, Stravinskog i druge. Glavna djela: "*Odnos racionalnog i emocionalnoj muzici*" (1959), "*Jedna jedinstvena estetska koncepcija*" (1962), "*Kuda ide suvremena muzika*" (1965), "*Umjetnik i njegova tehnika*" (1970) i druga.

Dr Fatima LAČEVIĆ, profesor na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Sarajevu, bavi se pretežno estetikom i filozofijom umjetnosti. U svojim radovima demonstrira estetsko ispitivanje filozofskih i književnih fenomena. Prema ovoj filozofesi, estetska filozofija ispituje umjetničko u svim domenima njegovog manifestiranja. Autorica je više zapaženih radova iz oblasti filozofije estetike.

Dr Jasminka BABIĆ – AVDISPAHIĆ, profesor na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Sarajevu, bavi se pretežno pitanjima etike i aksiologije. Babićka je nasljednica akademika Tanovića, na predmetima filozofije i aksiologija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

4. Filozofija društva

Među filozofima i sociolozima koji se bave fenomenima filozofije društva su: dr Esad Ćimić, dr Šefkija Žuljević, dr Salih Fočo, dr Ibrahim Bakić, dr Hidajet Repovac i drugi.

Dr Esad Ćimić (1931), redovni profesor sociologije religije i sociologije morala na Filozofskom fakultetu u Beogradu, u Sarajevu (odakle je zbog zabranjene knjige o poltronstvu, iz političkih razloga udaljen sa univerziteta), a kasnije (nakon 1992. godine, prilikom agresije na Bosnu i Hercegovinu, angažiran je na Univerzitetu u

Zagrebu, kao ravnatelj znanstvenog sociološkog instituta i kao redoviti profesor sociologije, religije i etike na Univerzitetu u Zadru. Rođen 1931. godine, diplomirao na Filozofskom fakultetu, doktorirao 1964. godine s temom *Samoupravljanje i proces prevladavanja religije*. Među velikim brojem članaka, rasprava, studija i knjiga ističu se slijedeći naslovi: *Socijalističko društvo i religija*, Sarajevo, Svjetlost, 1966. 1 1970; *Čovjek na raskršću*, Sarajevo, Svjetlost, 1975, *Uvod u markaizam*, Beograd, Mladost, 1980 (2. izd.); *Politika kao sudbina*, Beograd, Mladost, 1983; *Drama ateizacije*, Beograd, Mladost, 1984 (3. izd.); *Dogma i sloboda*, Beograd, Književne novine, 1985; *Marx i marksisti o odnosu prema religiji*, Zagreb, IDIS, 1987.

Dr. Šefkija ŽULJEVIĆ (1930-1993 ?), filozof i sociolog dijalektičke orijentacije. Bio je veoma aktivan sa beogradskim krugom dijalektičara. Svoje gledište je temeljio na Engelsovoj dijalektici prirode. Predavao je filozofiju na univerzitetima u Sarajevu i Beogradu. Bio je vrlo usamljen i ostala je oskudna literatura o ovom filozofskom pregavcu.

Dr. Šefko MEĐEDOVIĆ (1937), sociolog, profesor univerziteta, rođen je 1937. godine u Rasovu, gdje je završio osnovnu školu. Nižu i višu realnu gimnaziju završio je u Bijelom Polju. Diplomirao je na Prvnom fakultetu u Sarajevu 1962. godine, a posdiplomske studije završio je u Beogradu iz oblasti sociološko-pravnih nauka. Magistrirao je 1971. godine na temu Lenjinov doprinos nauci o društvu. Doktorirao je u Sarajevu odbranom doktorske disertacije Lenjinova shvatanja politike – 1973. godine. Joškao gimnazijalac počeo je da objavljuje poeziju i prozu. Njegove književne radove objavljivao je *Polit*, *Susreti*, *Vidici*, *Indeksi*, *Zbornik Sarajevo*, *Naši dani* i drugi listovi. Bio je urednik *Naših dana*, časopisa *Lica i Marksističkih svezaka*. Za asistenta na Fakultetu izabran je 1963. godine, a docenta 1974. a profesora opšte sociologije 1983. godine. Bio je prodekan Fakulteta političkih nauka i šef Odsjeka za sociologiju na istom fakultetu. Autor je knjige *Politika i revolucija* i više od 30 sociološko-pravnih studija. Koautor je univerzitetskog udžbenika *Osnovi nauke o društvu* i niza drugih publikacija. Za sve vrijeme bio je aktivan društveno-politički radnik u Sarajevu.

Dr. Muzafer HADŽAGIĆ (1937-1992), sociolog kulture i univerzitetski profesor, rođen je 14. aprila 1937. godine u Prijepolju, u Sandžaku. Gimnaziju je završio u rodnom gradu, a Filološki fakultet u Beogradu, gdje je magistrirao (1963), a doktorirao je na Univerzitetu u Ljubljani (1980). Univerzitetsku karijeru je počeo na Fakultetu političkih nauka 1963. godine, gdje je primljen za asistenta. Godine

1967. postaje docent, a za redovnog profesora je biran 1982. godine. Uža splecijalnost mu je bila izučavanje nacionalnih kultura, pa je tako dva puta boravio na stručnom usavršavanju u Parizu, jednom kod poznatog filozofa Lisjena Goldmana.

Profesor Hadžagić je na svojoj koži osjetio šta je montirano političko suđenje, jer mu se pet godina sudilo, pa je, zbog tobožnje političke nepodobnosti, na kraju istjeran sa Fakulteta političkih nauka. Pripadao je krugu bošnjačkih intelektualaca koji su se angažirali na afirmaciji bošnjačke ideje, a jedan je od potpisnika poznate "Rezolucije muslimanskih intelektualaca", 1991. godine.

Objavio je oko 150 članaka, studija i eseja u raznim časopisima i zbornicima, a objavljene su mu i knjige: "*Politička kulture i samoupravljanje*" (Sarajevo, Oslobođneje, 1974), "*Kultura u udruženom radu: "Kultura u mjesnoj zajednici"*" (Sarajevo, Fakultet političkih nauka, 1977), za koju je dobio nagradu Fakulteta; Preobražaji kulture, Beograd, Vuk Karadžić, 1979. godine, a autor je i udžbenik "*Kultura i društvo*", Sarajevo 1977. za koji je, takođe, dobio nagradu Fakulteta političkih nauka.

Njegove udžbenike i skripte su koristili studenti sa područja cijele bivše Jugoslavije, jer je sociologija kulture bila nova oblast na našim prostorima. Na svojim predavanjima nastoja je afirmisati i približiti i bošnjačke književnosti i slikare. Iza sebe je ostavio nedovršenu monografiju o bošnjačakom slikaru Behaudinu Slemanoviću.

Njegovu iznenadnu smrt neki su izjednačili sa nsilnom smrću ranijih pobornika ideje o bošnjačkoj naciji, Hamdije Pozderca, Fuada Muhića i Kasima Suljevića, koji su doživjeli snažne napade od antibošnjački orijentiranih struja.

Umro je za govornicom u Gradačcu, objašnjavajući važnost referenduma za samostalnost Bosne i hercegovine, 28. februara 1992. godine.

Dr. Ibrahim BAKIĆ (1946-2001), sociolog, vanredni profesor i dekan Fakulteta kriminalističkih nauka u Sarajevu. Rođen je 31. decembra 1947. godine u Devreču kod Tutina. Roditelji: Husein i Sulejma. Osnovnu i srednju školu završio je u rodnom mjestu, a Prirodno-matematički fakultet – Odsjek geografija u Sarajevu. Magistrirao je na Fakultetu političkih nauka 1976. godine, gdje je i doktorirao 1983. godine. Radio je u Institutu za proučavanje nacionalnih odnosa, gdje je biran u sva

zvanja, od načunog saradnika, preko višeg naučnog saradnika do naučnog savjetnika, a jedno je vrijeme bio i direktor. Oženjen. Djeca: dvije kćerke.

Nakon osnivanja Fakulteta kriminalističkih nauka (1994), biran je za vanrednog profesora sociologije i metodologije istraživanja sigurnosnih pojava. Obavljao je i funkciju dekana na Fakultetu kriminalističkih nauka od 1996. godine pa do svoje smrti.

Objavio je preko 60 naučnih članaka i rasprava, a organizator je brojnih istraživanja iz oblasti sociologije. Objavio je slijedeće knjige "Jugoslovenstvo od ideje do ostvarenja" (Beograd, 1985); "Nacija i religija" (Sarajevo, 1994), te udžbenik, "Sociologija" (Sarajevo, 1997), a u rukopisu mu je ostao udžbenik "Sociologija nasilja", koji treba uskoro da izađe iz štampe.

Dobitnik je nekoliko nagrad i priznanja: Zlatna plaketa Internacionalne lige humanista za razvoj dmeokracije na humanističkim principima; Priznanje Internacionalnog naučnog vijeća sa sjedištem u Kopenhagenu; Priznanje Upravnog odbora Fakulteta kriminalističkih nauka, i vjerovatno, najdraže priznanje Asocijacije studenata Bosne i Hercegovine. Umro je u Sarajevu 24. avgusta 2001. godine.

Dr. Hidajet REPOVAC (1951), sociolog, univerzitetski profesor, autor više knjiga i udžbenika iz oblasti sociologije kulture.

Dr. Salih FOČO (1953), sociolog, autor više udžbenika iz sociologije i sociologije rada.

Dr. Abid ĐOZIĆ (Srebrenica, 1953), bavi se sociologijskim problemima bosanskog društva i bošnjačkog ethosa, kao identiteta. Autor je više priručnika iz sociologije.

Dr. Alaga DERVIŠEVIĆ (1949), bavi se sociologijskim ispitivanjem bošnjačke emigracije. Iz ove oblasti napravio je kapitalnu studiju za doktorsku disertaciju. Više godina je aktivno živio na Zapadu i vodio brojna empirijska istraživanja. Autor je monografske studije "Bošnjaci u dijaspori" – historijat, problemi, analize i perspektive u dva toma i više stotina kritičkih tekstova u listovima i časopisima.

Kritički aspekti novije bošnjačke filozofske misli

Novu plejadu bošnjačkih filozofa, koji su se nametnuli svojim kritičkim i originalnim djelima, treba izdvojiti slijedeće: dr. Sulejman Bosto, dr. Nijaz Ibrulj, dr. Adnan Silajdžić, dr. Rešid Hafizović, dr. Asim Mujkić, dr. Orhan Bajrakatarević, dr. Nusret

Isanović, dr. Dževad Hodžić (bavi se etičkim problemima i moralnim aspektima islamske filozofije), Ferhan Kočan, dr. Hasan Džilo, Sead Džigal, dr. Safet Bektović i drugi. Oni djeluju, počev od Sarajeva, Skopja, Zagreba, Ljubljane do Kopenhagena.

Da ovo poglavlje završimo sa kratkim uvidom u opus dr. **Safeta BEKTOVIĆA**.

Dr. Safet BEKTOVIĆ, filozof, rođen je 25. maja 1966. godine u Konicu kod Tutina u Sandžaku. Studirao je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Prištini i Sarajevu. Od 1992. godine živi u Danskoj sa suprugom i dvoje djece. Od 1995 radi na Protestantskom teološkom fakultetu u Kopenhagenu, na odsjeku za sistematsku teologiju. Odbranio doktorsku disertaciju dana 12. maja 2000. na Teološkom fakultetu u Kopenhagenu, na temu: "*Troens lidenskab hos Soeren Kierkegaard og i sufismen*". ("Strast vjere kod Kierkegarda i u sufizmu"). Komisiju su sačinjavali prof. Jan Olav Henrisken sa Teološkog fakulteta u Oslu kao predsjednik, prof. Niels Thomasen sa Filozofskog fakulteta u Odenseu kao član i prof. Jakob Skovgaard sa Orijentalnog instituta u Kopenhagenu.

Koautor je knjiga: "*Kierkegaard et bevrijede stad*", Antwerpen 1995. i "*Kristne og muslimer ansigt til ansigt*", Kopenhagen, 2001. i "*At være muslim i Danmark*", Kopenhagen 2003. Autor je knjige "**Religion og kultur***møde*", Kopenhagen 2003. Učesnik je više međunarodnih simpozija i konferencija u Danskoj, Norveškoj, Švedskoj, Engleskoj, vezanih za filozofiju Sorena Kierkegarda i međureligijski dijalog. Autor je više stručnih radova objavljenih u časopisima internacionalnog karaktera. Gost predavača je na nekoliko danskih visokih škola. Trenutno radi na projektu "Susret kultura sa posebnim osvrtom na ulogu religije" kojeg finansira Državni savjet Danske za humanistička istraživanja. Uvršten je u enciklopediju "*Hwo is hwo in the World*" među 50.000. najznačajnijih ličnosti u svijetu, koja izlazi iz štampe u decembru 2003. godine u USA.

5. Ključni probelmi bošnjačke filozofije

U ovom ogledu autor razmatra filozofska pitanja i ličnosti u okviru Projekta: "*Bošnjačka filozofija XX stoljeća*" od Safeta Krupića do Safeta Bektovića. Pisac je nastojao vrlo pomno da rekonstruira i da sistematski poveže tokove i ličnosti bošnjačke filozofije.

Istraživački proekat i njegova sistematska realizacija pod imenom "Bošnjačka filozofija XX stoljeća" je plod novijih autorovih sistematskih proučavanja posvećeni jednoj zapostavljenoj problematici u globalnom smislu, ali jednoj, bez sumnje,

značajnoj misaonoj komponenti. Ovo djelo je rezultat višegodišnjeg intenzivnog praćenja filozofske literature na bosanskom jezičkom izrazu.

Osnovni cilj ovog rada, kao što je to i u nekim ranijim pokušajima naznačeno, jeste da pruži jedan sažeti pregled fundamentalnih ideja i problema bošnjačke filozofske misli u cjelini, posebno u XX stoljeću, počev od filozofije umjetnosti *Safeta Krupića* (1911-1942) do filozofije i religije i egzistencije *Safeta Bektovića* (1966). Posebna dimenzija rada posvećena je kritičkom ispitivanju vrijednosti gledišta bošnjačkih filozofa. Dalja naša analiza biće usmjerena na egzaktno i argumentirano ispitivanje i preciznije kritičke analize djela i stanovišta bošnjačkih filozofa. Posebnu pažnju sam posvetio implicitnim analizama koje otkrivaju sve probleme teškoće određivanja pozicija kao i posebno sagledavanja značenja filozofije u kontekstu različitosti, odnosno razuđenosti filozofskog mišljenja, posebno kod Šarčevića, Muhića, Filipovića i Muminovića, čija gledišta predstavljaju otvoren pogled na svijet. Jedno takvo sagledavanje ideja i problema, znatno olakšava čitateljima bolji uvid u tokove bošnjačke filozofije, kao i uspostavljanje komunikacije između ideja i problema pojedinih filozofa, čija gledišta se znatno podudaraju između građanske, marksističke i islamske filozofske proviniencije. Djela ovih filozofa zborne snagom, rekao bih, izizetnom duhovnom snagom filozofskih argumenata interpretacije svjetskih tokova filozofije, kao i rada na pojedinim disciplinama: **Ontologija** (Šarčević, Muhić, Bosto), **etici** (Tanvić, Muminović), **filozofiji kulture** (Balić), **estetici** (Prohić, Muhić), **filozofiji jezika** (Filipović, Ibrulj), **antropologiji** (Muhić, Arnautović, Muhović), **političkoj filozofiji** (Fuad Muhić, Muminović, Filipović), **filozofija društva** (Međedović, Žuljević, Repovac, Fočo, Bakić, Dervišević), **filozofije islama** (Izetbegović, Karić, Neimarlija). Zatim, ukazujemo na konfrontacije unutar ove filozofije. Znatan prostor je posvećen kritičkoj analizi jezika. Zatim, pronalaženje zadovoljavajućih odgovora na probleme razvijanje filozofije uopće. Raznovrsna aktivnost, posebno prof. Filipovića se mora smatrati, prije svega, filozofskim radom. Bio je to jedno vrijeme filozof u politici, s ciljem podizanja politike na veći nivo. Time Filipović nije filozofiju svodio na politički nivo, nasuprot, on je politiku podizao, posebno politički dijalog na filozofski nivo. Bošnjački filozofi su tijekom XX stoljeća sistematski razvijali metode obrazovanja pojmova i svojim implicitnim analizama. Pojam kao i poimanje filozofije kod bošnjačkih filozofa potpuno zadovoljava riterije kakavi vladaju u europskoj filozofskoj misli, preciznost i razgranatost. Svakako, Sarajevski krug filozofa i profesora filozofije je srenuo pažnju intelektualne javnosti na prostorima ex-Jugoslavije i šire. U tome je značajnu ulogu odigrala jedinstvena filozofska biblioteka "Logos" koju su vodili

svojevremeno Prihić, nastavio Šarčević, a sada Filipović. Ideal političke filozofije i etike jeste slobodna Bosna i Hercegovina i njena opća međunarodna zaštita od krvoločnih susjeda, čija kultura i filozofija je bila više vjekovna na meti.

6. Uspon bošnjačke filozofije

Rana bošnjačka filozofija se razvijala pod uticajem renesansnih mislilaca Montenja, zatim novovjekovnih Dekarta, Spinoze, Lajbnica, Voltera, Rusoa, Loka, zatim njemačkih mislilaca Kanta, Fihtea, Šelinga, Hegela, Šopenhauera, kasnije Marxa, Ničea i drugih.

Interes za filozofska shvatanja bošnjačkih filozofa, već duže vremena su bila prisutna u meni. Povremeno sam pravio oglede, osvrte i studije na djela bošnjačkih filozofa, posebno od prerane Prihićeve smirti, o čijem djelu sam organizirao Međunarodni filozofski simpozij 1986. godine na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, gdje sam jedno vrijeme radio kao profesor. Dalje, moju pažnju su privlačile interpretacije filozofskih strujanja od strane bošnjačkih mislilaca i kulturnih poslenika. Međutim, dugogodišnji leksikografski rad na izradi Enciklopedije bošnjačke kulture Sandžaka, kao i monografske studije "Sandžačko pitanje – etičko-kulturološki aspekt" mi je odnijela mnogo vremena, štaviše, da nisam ima vremena riješiti neke fundamentalna pitanja egzistencije svoje porodice. Drugo, onima koji odlučuju o finansijama, nisam znao ili nisam našao vremena, da objasnim o značaju ovih projekata. Tu je došao do izražaja moj stav kao pjesnika prema totalitetu života.

U svom ogledu *"Strukturalne slabosti i greške u svijesti Bošnjaka"* Mustafa Spahić – Mujke, glasoviti bošnjački intelektualac sociologijsko-religijske pronijencije, interesantno zapaža: *"Možda su Bošnjaci narod kozmičkih paradoksa. Čini se da u jednom ima više suprotnosti, nego u milijardi i po Kineza. To je jedini narod koji je u doba Osmanske carevine zbog ist kape – fesa dva puta, iz potpuno različitih raloga: prvi put što je nije htio staviti a drugi put što je nije dao skinuti, gubio glavu. U Bošnjačkom narodu susreću se ljudi koji skoro sami, kad su mutevelije, grade i brinu se o džamiji, a kada više nisu mutevelije, oni ne da se više ne brinu o džamiji, nego bi je i srušili..."*

Aktualno i teorijsko zanimljivo pitanje, o problemima filozofskih implikacija, gdje se otkrivaju razni nivo i stavovi bošnjačkih mislilaca i njihovih logičkih filozofskih principa.

U tom pogledu, kritika mora da bude ubjedljiva, filozofski fundirana, konkretna i praktična efikasna od koje ovisi dalja afirmacija i sam uspon bošnjačke filozofije u okviru misli balkanskih naroda.

Početak šezdesetih godina XX stoljeća intenzivno se javljaju u filozofskim časopisima, posebno u "Filozofiji" (časopis jugoslovenskog udruženja za filozofiju) slijedeći filozofski poslenici: Arif Tanović, Šefkija Žuljević, Abdulah Šarčević i drugi.

7. O prijevodenju filozofske literature

Uvid u cjelokupnu filozofsku djelatnost, pokazuje argumentirano znatan uspon filozofije u Bošnjaka, koji je ona privukla pažnju šire domaće javnosti, a zainteresirala je i filozofske krugove u inozemstvu. Pri tome, valja spomenuti da je ovaj razvitak ostvaruje jedna, ne tako brojna, ali ipak utjecajna generacija filozofskih djelatnika – mada se ona vrlo uspješno proširuje izazivajući svojim djelovanjem interes za filozofsiju – višegeneracija koje su morale učiniti više nego što bi činila da je mogla neposredno produžiti značajnu domaću filozofsku tradiciju, koja započinje sa Pruščakom, prije skoro pet stoljeća.

Zabilježili smo plodno djelovanje jedne sjajne generacije filozofskih djelatnika, kademici Filipović, Šarčević, Tanović, zatim, Muminović, Žuljević, Prohić, Smailagić, te nešto mlađi Ferid i Fuad Muhić, Musabegović i drugi.

Nakon plodnog djelovanja ovih filozofa smatram da su se stekli svih potrebni uvjeti da se izvrši jedna kritička elaboracija njihovih opusa, te da se sagledaju i objedine njihove ideje na jednom projektu, kako bi se imao konkretan uvid o osnove tokove misli bošnjačke filozofije danas. Ta slika je bila zapažena ilustracija, da djela, odnosno, ovih bošnjačkih mislilaca budu prevedena i prezentirana na svjetskim jezicima, prije svega engleskom, arapskom, njemačkom, francuskom i dr.

Danas, kada smo na početku XXI stoljeća, imamo jasan uvid na stotine djela bošnjačkih filozofa i mislilaca, koja su nastala u objavljena u prošlom stoljeću, što svakako prevazilazi mogućnost rada, bez obzira na volju, jednog istraživača, jer ljudski vijek i život su, ipak, ograničeni brojnim faktorima. Zato je potrebno organizirati jedan filozofski simpozij, kako bi se registrirale sve koordinate ovog zamišljenog projekta, koji se nameće kao stvaralački imperativ. Jasno, i same prilike nameću ovakvo gledanje. Jer, u našoj susjednoj zemlji Hrvatskoj postoje uporedo dva instuta u kojoj se izstražuje i izučava baštinjenje hrvatske filozofije. Isto tako, nešto sa manjim opsega radi se u Sloveniji i Hrvatskoj, donekle i u Crnoj

Gori i Makedoniji. Nedavno je u Beogradu naš stariji kolega dr Andrija Stojković objavio dopunjeno izdanje svoje poznate knjige "Filozofija u Srba." Sve to jasno upućuje na potrebe da na nama, filozofskim poslenicima ostaje da se pozabavimo sistematizacijom bošnjačke filozofske baštine, koja ima značajne korijene u literaturi Bosne i Sandžaka u cjelini, kao i u narodnoj duhovnoj mudrosti, posebno poslovicama (kojima se više bavio filozofski i književni istraživač Ismet M. H. Plavnik, rodom iz Sandžaka, koji danas živi i stvara na Kosovu). Sasvim razumljivo, okolnosti u novim uvjetima filozofije nameće novo stanje i razvijanje duha, isto onoliko koliko filozofija svojim stalnim pitanjima o opravdanju svog predmeta nameće nove okolnosti postavljena pitanja. Prema tome, bošnjačka filozofija u bosanskom društvu više nije beznačajna činjenica. To je prilika i put da objelodanimo, da ako smo, vlastitim neporima zslužili da budemo odgovorniji za utjecaj filozofije u našoj tekućoj kulturnoj javnosti, onda postavljeno pitanje, ovim projektom, prije svega moramo imati na umu pri svakom budućem ličnom i zajedničkom naporu u filozofiji.

Sudeći po objavljenim prikazima i osvrtima, bošnjačke filozofije, ili bliže reći djela bošnjačkih filozofa su više prezentirane u nekim kulturnim centrima nego u Bosni. Vjerujem, da protekle okolnosti koje smo svi iznijeli na leđima u posljednjoj deceniji i pol, svjedoči da se i prema ovim pitanjima pravi kantovski rečeno svojevrsni "okret." Šta više, javni djelatnici (društveno-politički) su shvatili da javno prosuđivanje populacije mora biti utemeljeno na bazi filozofske kulture, kao temelja uopće ljudske kulture. Znači, poznato nam je, da se s filozofijom nosimo kroz život sa praktičnim i teorijskim pobudama. Ostvarivanje filozofije nije utopijistička projekcija, ako se ima na umu, da je cilj filozofije da ne bude zatvorena u uske krugove, škole, već da bude javnost od filozofskog značaja, tj. da filozofije bude značajna za svijet o kojem se zbori i vodi diskusija. Jasno, ova pitanja su veoma značajna i neizbježna za filozofsko promišljanje globalizacije svijeta, s kompleksnom problematikom i o kraju historije, o čemu u novije vrijeme imamo na desetine značajnih djela, koja su ljudima otvorila oči o strujanju suvremenih ne samo filozofskih već i političkih ideja. Naravno, politička ne može, ako želi da bude ozbiljna i ubjedljivija, bez filozofije, ali se katkad s filozofijom oigraju kao u srednjem vijeku, o čemu najbolje ilustrira i svjedoči Boetijeva "Utjeha filozofije." Nažalost, i takva pitanja su i danas skoro s jednakom pažnjom aktualna, kao u vremenu filozofskog preporoda s konca XIV i XV stoljeća.

Filozofi nemaju drugog sredstva zaštite osim svog puta o razotkrivanju istine svijeta, koju preko djela objelodanjuju. Zato je filozofija i stalo da ova sredstva promišljanja putem budu efikasnij

8. Obaveza filozofa jeste u stalnom

podizadnju nivoa filozofiranja

i kritičkog rezoniranja

Ovo pitanje koje široko otvaramo pred sobom je, s jedne strane subjektivno, a s druge održava objektivističko kotepliranje. Potreba za održavanjem duha je prije svega, potreba čuvanje duhovnog identiteta. Filozof teži istinitosti, samog čina filozofiranja. To je obaveza prema humanajoj stvarnosti, koja se obestinja upkros zaprekama u promišljanju svijeta.

Ovdje, dakle, želim inicirati razloge otvaranja razgovora o usponu bošnjačke filozofije. Time želimo iskoristiti jedno izgrađeno iskustvo promipljenja istočne i zapadne filozofske baštine brojnih naroda i kultura. Kada vidimo, da djela bošnjačkih filozofa po svojim idejama, problemima koja pitanjima otvaraju i rješavaju ne zastaju a djelima mnogo zvučnijih naroda, onda vam je jasno šta smo se odlučili na ovaj korak. To pitanje, sam inicirao, kada sam svijevremeno sredinom 1999. godine pred nekoliko kolega dao inicijativu da obilježimo 70-u obljetnicu života i pedesetu obljetnicu filozofske djelatnosti filozofa akademika *Muhameda Fillipovića*. Taj skup smo realizirali koncem novembra iste godine i to je bilo na velikom nivou. Ali, izuzimajući objavljivanje sažetaka referanata sa tog simpozija, materijal sa tog elitnog skupa je ostao u fijokama. Nažalost, takva je naša stvarnost. U novije vrijeme slijede dva značajna jubileja: 80-obljetnica akademika Arifa Tanovića i 70-obljetnica profesora *Rasima Muminovića*. Dakle, kada zborimoo subjektivnim i objektivnim okolnostima filozofiranja, dakle, tiče se nas samih. Zapreke će se otklanjati, ako ova pitanja otvoreno postavljamo pred izazovima novog vremena u interesu emancipacija ne samo Bošnjaka, već i svih naroda s kojima Bošnjaka, već i sv ih naroda sa kojim Bošnjaci žive. Jer, emnicipacija je stvar kolektiviteta, tj. stvarnosti, i u tom kontekstu trebamo kao ljudi kojima je um vodilja ući u lavirinte pozitivniteta dunjaluka.

Danas, Bošnjaci ulaze u nešto mirnije vode, nego što im je sudbine i nečija pretenzija (1992) nemijenila holokaust i istrijebljenje. O tim pitanjima, veoma promišljeno i smireno je objelodanio stavove bošnjačkih i ne samo bošnjačkih

filozofa časopisa "Dijalog" ratne 1994. godine kao i kasnije. Zatim, za nama je ostala crna dogmatika nacional-staljizama, o kojima je i bošnjački filozof rahmetli Fuad Muhić (1941-1992), objavio 1981. godine kapitalno djelo "Staljinizam", u kojem je sa stanovišta političke filozofije rasvijetlio ovaj porazni fenomen iz sfere totalitarizma.

9. Otvaranje bošnjačke filozofije prema svijetu

Bošnjačka filozofija već duže vrijeme je odmakla od svog povremenog epigonstva, kao i razlozima što se nije jasno identificirala leže u tome, zbog marginalizirajućeg stanja bošnjačkog naroda u prvoj i drugoj Jugoslaviji. Dakle, raspadom SFRJ, otvorila se mogućnost za razvoj bošnjačkog filozofskog diskursa.

Danas bošnjački filozofi, modernisti i posmodernisti osjećaju jaku volju i težnju u ispoljavaju i postavljenju novih pitanja, kao i traganjem za samosvojnim kreativnim izrazom u filozofiji, ne povinujući se za autoritetima, kakve imaju drugi narodi.

Presudni impuls u otvaranu uspona bošnjačke filozofije, došao je posebno do izražaja kod bošnjačkog prometejskog otpora za odbranu državnog integriteta međunarodno priznate Bosne i Hercegovine, kao matične države svih Bošnjaka. Zato se o ovom problemu sa jednog Platonovog aspekta može raspravljati na široko. Jer, da nije došlo do otpora spoljašnjem i unutrašnjem nasilju prema Bosni, od ovog razgovora ne bi bilo ništa, jer bi jedan narod nestao sa scene, kako je to najveći zločinac tog rata, i najavio u bosanskom parlamentu i tada iz njega, zamislite, da mu se nije ništa desilo i izašao živ! Zamislite, takvu ravnodušnost i kukavičluk, da neuko najavi istrebljenje jednog naroda i da nikakav državni organ blagovremeno to ne procesuirá! Zamislite, da se tako nešto dogodi u Njemačkoj, Francuskoj, Rusiji, a da o SAD ne zborimo! Da netko javno može da istrijebi Bošnjake i da nastavi mirno sa izlaganjem, tj. da zločinac natavi sa bjesomučnom diskusijom kojom najavljuje agresiju a oko njega sjede ravnodušni narodni zastupnici Bošnjaka i Hrvata, sasvim ravnodušno u svom dubokom drijemežu!

Dakle, bošnjačka filozofska kritika nije samo kritikovala staljinizam već se i prema nasilju jasno odredila atijekom ovih godina. Jedan od bošnjačkih filozofa (Filipović) bio je i u dva mandata ambasador BiH i u to u velikim diplomatskim centrima Londona i Berlina. Jasno je demifisticirao puteve filozofije slobode i bošnjačkog identiteta.

10. Dometi filozofske kritike

Takvo stanje bilo je, koliko tragično toliko i inspirativno za razvoj filozofske kritike. Jer, se iz ovakvog kritičkog stanja duha formirala čitava mlada plejada filozofskih modernista i postmodernista, čime su prevladane brojne ideologijske predrasude i sada je u svijetu prepoznatljiv nošnjački filozofski diskursi. Ali, potrebno je ojačati filozofske katedre i ujedno otvoriti ustanove za isučavanje filozofije i sociološke misli filozofski se može misliti ukoliko se raspolaže odgovarajućim sklopom smislom filozofskih kategorija. Zato je potrebno na našim kulturnim skupovima više raspravljati o filozofskim djelima. Mladim filozofija treba biti omogućeno da borave na studijske boravke na razvijeni filozofskim katedrama u svijetu, kako bi stekli novo iskustvo i proširili saznanje o duhovnim strujanjima u suvremenoj filozofiji.

Kada je u pitanju filozofija i uopće bošnjačka literatura dugo vremena je vladao kolonijalan odnos prema ovoj kraljici znanosti. Nekoliko pravaca inteesiranja za filozofiju u svijetu njemačka, francuska, engleska, francuska i američka da se dosegne kritička misaonost.

11. Tri razmeđa bošnjačke filozofije

(suvremena filozofija – pet mislilaca)

Prije nego što krećemo da eleboriramo pitanje, koje smo u samom naslovu otvoroili, odgovaramo, upitnim pitanjem: ako postoji bošnjački narod, postoji i filozofija toga naroda! Bez ikakvog čuđenja. Međutim, kao filozof na ovo pitanje ipak ću argumentirano i potpunije odgovoriti, studijama i raspravama koje slijede u ovoj monografiji, kao djelo o smislu i problemima filozofiranja bošnjačkih mislilaca XX stojelejeća. To su i neki bitni razlozi, da u cilju relevantne hermeneutike i prikladne interpretacije želim inicirati razgovore sa bošnjačkim filozofima, kako bi sistematičnije javnosti predstavio ovaj projekat.

Ako bi se od nas tražilo, da nakon publikacije **Bošnjačka MMF filozofija (tri mislioca: Muhić – Muminović – Filipović)**, da navedemo pet istaknutih bošnjačkih filozofa, odna bih, svakako, pored navedenih, dodali akademike dr. **Nerekeza Smailagića** i dr **Abdulaha Šarčevića**.

12. Bošnjačka filozofa u vrhu

same moderne europske filozofije

Potreba za samosvojnim kreativnim izrazom u filozofiji, kao i stavovi odbacivanja ideologijskog prtljaga. Autoritet istine, umjesto istine autoriteta. Jasno, predusni

impuls bošnjačkog filozofskog diskursa došao je iz prometejskog otpora agresiji BiH u vremenu 1992-1995.

Pravi filozofski domet filozofske kritike agresije na BiH i rata došao je od bošnjačkih filozofa koji su tijekom agresije odgovorili knjigama, ovog puta, ne ontologijom i metafizikom, već djelima iz kritičke filozofije, historije (R. Muminović "Srbizam i stradalaštvo Bošnjaka"), političke filozofije (M. Filipović "Bošnjačka politika", F. Muhić "Bosno moja"). Filozofski dometi te kritike su djelimično poznati široj javnosti.

Bošnjački filozofi nastupaju bez ideoloških predrasuda. Diskusije i rasprave: polemike, prikazi, osvrti, bošnjački filozofi su nošeni težnji kritičkog mišljenja i procjenjivanja sa stanovišta filozofije moderniteta i humanizma posebno.

Naravno, među bošnjačkim filozofima postoje ukotvljena i međusobna kritika, ali to je znak postojanja filozofskog pluralizma. Svijetonazora, što mnogo ne treba da zabrinjava. Problem bi bio ako bi svi mislili na isti način, kao što je to staljninski model zahtijevao. Dakle, među bošnjačke filozofe postoji razvijena dilema kritičkog izbora i procjenjivanja, što je jedna od ključnih osobnosti filozofskog diskursa uopće.

Djela bošnjačkih filozofa su donijela osvježenje u modernoj europskoj filozofiji.

Filozofska eurodicija jednog Filipovića, jednog Muminovića, jednog Šarčevića, posebno jednog Muhića, koji je znao na veoma originalan način zasijeniti jednog Deridu i tu nasred Sorbone (Paris), kritičkim dijalogom iz 1992. g. Da li smo o svemu tome pročitali pohvalu ili kritiku u tekućoj bošnjačkoj štampi ili periodici.

Prema tome, uz navedenih pet bošnjačkih mislilaca, koji smo u prethodnom poglavlju potencirali i istakli, dodajemo i slijedeće bošnjačke mislioce: **Balić, Karić, Tanović, Prohić i Halilović**. Dakle, navedenih deset bošnjačkih filozofa mislilaca posjeduju originalne poglede na svijet i zapažana djela, koja mogu ukoliko bi bila na jednom mjestu objavljena da duovno dominiraju na ex-jugoslovenskom prostoru, kao značajna ostvarenja za razvoj filozofije svijeta.

Uloga Filozofske biblioteke "Logos"

Zapaženu ulogu u afirmaciju filozofske misli na tlu Bosne ima istaknuta i kulturna biblioteka "Logos", koju su utemeljili bošnjački filozofi: akademik dr M. Filipović, akademik dr A. Šarčević, dr K. Prohić i dr R. Muminović. U ovoj ediciji, prvenstveno su objavljivani prijevodi, zapadnih i istočnih filozofa: Hegela, Kanta, Lukača, Merlo-Pontija, Sartra, Korbena i drugih.

Prevođenje i izdavaštvo filozofskih djela su bili posebno nakon Drugog svjetskog rata. To je ujedno bila i prilika da se i u Bosni, formira sarajevski filozofski krug, koji će biti od posebnog značaja za razvoj filozofskih misli na prostoru ex Jugoslavije. Ovi filozofi su značajno odigrali ulogu, zajedno sa više beogradskih filozofa (Milan Ranković, Miladin Živković, Rade Konstantinović i dr.), kao i hrvatskih filozofa (Ivan Foht, Danko Grlić i drugi), koji su svojim stvaralačkim pedagoškim radom doprinijeli utemeljenju filozofske katede na Univerzitetu u Sarajevu.

Filozofsko sazrijevanje bošnjačkih mislilaca

Otvora se pred nama novo pitanje: Kako dalje afirmirati bošnjačku misao? U filozofiji je takvo stanje, da istinska filozofija polazi od pitanja i završava se sa pitanjima. Na taj način, nastojim da učim studente samim procesu istinskog filozofiranja i besjedništva.

Upoznavanje zapadne i istočne filozofije sa dometima filozofije u Bošnjaka, misao predstavlja sudbonosnu kopču između duha i Istoka i duha Zapada.

Ono što je bit bošnjačke filozofije danas, jeste, odgovori na aktuelna pitanja vremena u kojem živimo. U tom pogledu, veoma aktuelna je filozofska erudicija bošnjačkih mislilaca: Muhića, Filipovića, Halilovića i drugih, koji javno prezentiraju i ukazuju na status duha bošnjačkog naroda. U tom pogledu, prepoznatljiv je ***dostojanstven filozofski nivo bošnjačke misli*** i kulture.

Ulazak u carstvo bošnjačkog filozofskog duha

Ova hipoteza se posebno odnosi na Sarajevsku školu mišljenja, koju predvode filozofi: Filipović, Muhić, Šarčević, Halilović, Arnautović i drugi, koji su autori djela od izuzetne i neprevaziđene vrijednosti. U njihovim opisima su prisutne razučeni sistemi mišljenja i shvatljive fundamentalne filozofske kategorije. O tome svjedoče razne diskusije i koje upućuju na nove stvaralačke izazove. U tom pogledu, bošnjački mislioci, razbijaju blokade, koje im nameću aktuelni režimi Beograda i Zagreba. No to su pojedinačni slučajevi, koji dolaz od onih koji u filozofiji nisu

zakoračili ni koraka, a pokrivaju značajna mjesta i time sputavaju razvoj filozofije. To sve ukazuje na jedno novo stanje duha, što predstavlja veliku stepenicu filozofskog napretka, odmjerene polemike u cilju razvoja bošnjačkog duha.

U biti, bošnjački filozofski diskurs njeguje drukčiji filozofski prosede, koji se sastoji u filozofskoj inventivnosti, kao načinu kritičkog mišljenja, prikladnom za dublje tumačenje i ukupne filozofijske tradicije kao fundamentalnih pitanja o čovjeku i uopće o suvremenom dobu.

Jasno, postoje sporovi između bošnjačkih filozofa, ali to su više polemičke varnice, a manje prostudirane varnice sa jasno izraženim aplikacijama.

Utjecaj i izazovi filozofije na demokratizaciju političkih odnosa u društvu

Kontakt filozofije i društveno-političke filozofije i teorije je sve prisutniji kod predstavnika bošnjačke filozofije. U tom pravcu, cilj filozofije jeste, da efikasnije podupre kulturni preporod zapostavljenog bošnjačkog naroda na Balkanu, u cilju njegove sveopće emancipacije.

13. Krtička analiza filozofske kritike

Ovim pitanjima posebno su se posvetili filozofi estetske orijentacije **Prohić** i **Muhić**, kao i filozofese **Eleonora Prohić**, **Jasminka Babić – Avdispahić** i **Fatima Lačević** i drugi bošnjački filozofski stvaraoci.

Pitamo se, kako zaštititi bošnjačku duhovnost i materijalnu kulturu od stagnacije i državnog terora Beograda i Podgorice? Ovdje se nameće jedno pitanje, a to je pitanje opstanak Bošnjaka na surovim balkanskim prostorima. Da bi odgovorili na ovo pitanje, potreban nam je jedan čitav novi rad. Zbog skučenosti prostora, a s obziroma na relevanciju, navešćemo jedno kraće razmišljanje akademika **Filipovića**, najstarijeg živućeg bošnjačkog filozofa, koji u svom djelu "**Historija bosanske duhovnosti**" (Sarajevo, 2010.), između ostalog kaže:

"... Nacionalna i vjerska mržnja dovodi do divljaštva koje je u proteklom ratu kulminiralo i dovelo do uništavanja gotovo svih drugih i drugačijih znakova postojanja, a kojem se ni tada, pa ni sada niko nije suprotstavljao. Srpska i hrvatska nacionalna misao i vjerska mržnja koju su katolički i pravoslavni kršćani ispoljavali prema muslimanima i Bošnjacima tokom proteklog rata u Bosni i Hercegovini potpuno je uništila preko 1200 džamija, brojne tekije, medrese, hanikahe, mesdžida, turbeta, hamame, mezarluke i druge spomenike opstanka

muslimana, dovela je do uništavanja najvećeg kulturnog blaga od preko 2,000.000 svezaka knjiga Nacionalne biblioteke u Sarajevu i Biblioteke Orijentalnog instituta u Sarajevu. Veliki broj djela koja su bila pohranjena u Nacionalnoj biblioteci i u Biblioteci i Arhivu Orijentalnog instituta bila su inkunabule, rijetka izdanja, neka su bila unikatna rukopisna djela islamske književnosti i filozofije, ali i kaligrafskog umijeća. Isti taj rušilački flagon, pored uništavanja nepokretnih djela islamske umjetnosti, proveo je i sistematsku pljačku bezbroj vrijednih pojedinačnih djela i zbirki umjetnina iz muslimanskih kuća i institucija u Mostaru, Banja Luci, Zvorniku, Foči, Livnu, Stocu i mnogim drugim bosanskim gradovima, a da nije bilo ni jednog jedinog prosvjeda ili intervencije od strane nosilaca katoličke i pravoslavne duhovnosti ili kulturne javnosti u Srbiji i Hrvatskoj, a kamoli nekog građanskog pokreta protiv ovog divljaštva. To su istine koje se moraju zabilježiti a koje mogu objasniti zbog čega više nije moguće dokumentirano, osim u zabilježnim dokumentima, crtežima i fotografijama nastalim od strane nekadašnjih očevica, dokazivati postojanje tih artefakata i na njima graditi interpretaciju i ocjenjivati vrijednost doprinosa Bošnjaka i muslimana uopće duhovnom životu na tlu Bosne i Hercegovine...” (str. 19).

Draž slobodne kritičke misli i stilski, efekti i lucidnosti doprinose razvoju sveopšte kulture jednog naroda. Jasno, filozofske sposobnosti pojedinca su došle do posebnog izražaja. U tom pogledu dolazi do izražaja – uvažavanje filozofske kritike, kritika filozofije. U svakom drugom kontekstu, nefilozofska kritika filozofije, djeluje infulativno / nazadno. Jasno, riječ je o politikanskom odnosu prema filozofiji. Zacijelo, rasprave filozofa o društvenim i političkim pitanjima, kreću se u okviru kategorijalnog sistema, zato je potrebno organizirati više diskusija o ključnim aspektima filozofske kritike u bošnjačkoj misli upće.

14. Zaključno razmatranje

Bez sumnje, bošnjački filozofi su pokrenuli niz eminentnih filozofskih problema i pitanja, iz oblasti spoznaje teorije, pitanje dijalektike, metafizike, filozofije historije, logike, etike i estetike, kao i dali i brojne odgovore na razne fenomene u jugoslovenskoj i post-jugoslovenskoj i bavili se ovom djelatnošću sa zapaženim uspjehom. Valja reći, da je uloga biblioteke “Logos” u Sarajevu, bila od posebnog značaja iz razvoja filozofske misli u Hrvatskoj kod zagrebačkog i korčulanskog kruga filozofa kao i u Srbiji, kod beogradskog, niškog i novosadskog kurga filozofa. U tom poslu, zapažen doprinos su dali urednici ove edicije, akademik dr Muhamed Filipović, akademik dr Abdulah Šarčević, dr Kasim Prohić, dr Rasim Muminović i

drugi. Uspon bošnjačke filozofije značajan je i akademik dr Ferid Muhić, bez obzira što je najviše djelovao u Skopju, on je svojim predavanjima u Novom Pazaru, Beogradu, Nišu, Kraljevu, Novom Sadu, Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani i drugim centrima dao značajne impulse za razvoj bošnjačkog filozofskog duha, a posebno svojim britkim erističko-polemičkim diskusijama, kolumnama i intrevjuima, podigao je filozofiju na najveći mogući nivo, što ga uvodi u svijet vodećih mislilaca danas u svijetu. Sve u svemu, naša namjera je da ovim projektom podstaknemo šire diskusije o dometima bošnjačke filozofije danas. To je put da se upoznamo sa dometima i resursima bošnjačke filozofije.

TRANSLATING SACRED WORDS

Assistant Prof. Dr Samina Dazdarevic, University of Novi Pazar,
d.filologija@uninp.edu.rs

Assistant Prof. Dr Ana Stisovic Milovanovic, University of Novi Pazar,
anaorfelin@gmail.com

Fahreta Fijuljanin, University of Novi Pazar,
fahretaf@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: sacred, English language, Bible, Qur'an, personal names.

Not all religions favour the translation of their sacred books. Judaism, Hinduism, and Islam stress the sacredness of the language itself and resist translation, whereas Buddhism, and especially Christianity, actively promote it. All major religious works are translated – either from one language into another, or from an older variety of language into modern variety.

Personal names often constitute a major problem in translation. For translating proper nouns, different models are suggested. In this respect, six models presented by Hervey and Higgins (1986), Newmark (1988), Theo Hermans (1988), Farzane Farahzad (1995), Anthony Pym (2004) will be defined here.

The research is basically a contrastive study of the semantic/pragmatic effect of the use of translated versus transliterated prophets' names in the translations of sacred texts.

In doing this research, we selected five English translations of the Holy Quran in order to compare and contrast prophets' names with the English translation of the Bible and Bosnian one.

Different translation procedures for translating personal names have been presented. In general, it should be noted that translators do not always use the same strategy for translation of all personal names in all kinds of texts. We agree

with Farahzad (1995) who believes that translators should use transcription and transliteration techniques when translating personal names; however, translators of religious texts must use the most common existing equivalent of a personal name in the TL even if these equivalents do not follow the foregoing translation strategies.

As many of the linguists find that transcription suffers from some defects we can only affirm that there are no established rules for transcription and there should be an authorized committee to standardize it and create a dictionary of standardized transcribed personal names.

References

Campbell, M. (1996). *Behind the Name, the etymology and history of first names*.
<http://www.behindthename.com/name/letter>. Accessed on June 10, 2013.

Eugene A. N. (1994). *The Sociolinguistics of Translating Canonical Religious Texts*
Traduction, Terminologie, Rédaction, vol. 7, no. 1, pp. 191-217.

Farahzad, F. (1995). *Translating advanced English text*. Tehran: University of
Payame Nour.

Hermans, T. (1988). *On translating proper names, with reference to De Witte and
Max Havelaar*. London/Atlantic Highlands: The Athlone Press

TRANSLATING SACRED WORDS

Assistant Prof. Dr. Samina Dazdarevic¹

Assistant Prof.Dr. Ana Stisovic Milovanovic²

Fahreta Fijuljanin³

ABSTRACT

This work deals with translating sacred text, the Holy Bible and the Holy Qur'an, emphasizing that this kind of translating has a great impact on the development of the English language. On the other hand, translating sacred texts is accompanied by many linguistic problems and other difficulties. The aim of this study is to present some problems in the process of translating personal names in the sacred texts.

Keywords: sacred, English language, religion, Bible, Qur'an, personal names.

INTRODUCTION

Not all religions favour the translation of their sacred books. Judaism, Hinduism, and Islam stress the sacredness of the language itself and resist translation, whereas Buddhism, and especially Christianity, actively promote it. All major religious works are translated – either from one language into another, or from an older variety of language into modern variety.

Translation of religious texts is a rather uneven terrain in the history of translation, mainly because the orthodox belief is that the word of God cannot be translated by human hand. However, this does not mean that the scriptures have not been translated at all. In fact, individual translations and interpretations have helped the growth of religions, especially Christianity. Of all the religious texts to have been translated, the Bible towers above others in terms of sheer magnitude and scope of its translation. The translation of the Bible, as is true of the sacred texts of other

¹ Department of Philological Studies, University of Novi Pazar, Serbia, d.filologija@uninp.edu.rs

² Department of Philological Studies, University of Novi Pazar, Serbia, anaorfelin@gmail.com

³ Department of Philological Studies, University of Novi Pazar, Serbia, fahretaf@hotmail.com

religions as well, gains added significance when you consider the impact it had on the evolution and standardization of different languages round the world. So, other than the issues that are raised by the process of translation, scriptural translation needs to be analysed also for its influence on the growth and survival of languages.

Generally speaking, attention has been almost exclusively trained on the linguistic characteristics themselves rather than on the meaningfulness of religious language in general, logical terms. This work deals, in the first place, with translations of two sacred books, The Holy Bible and Qur'an, giving an accent on a particular problem that various translators have had and that is translating personal pronouns.

One of the aims of this work is to analyze some personal names of the prophets in some translations in the English language: four translations of the Holy Qur'an, one translation of the Holy Bible and one translation of the Qur'an in Bosnian. Proper names create special problems for translators.

Translation of Bible

According to Eugene Nide (1996: 191) the phrase "religious texts" may be understood in two quite different senses: (1) texts that discuss historical or present-day religious beliefs and practices of a believing community and (2) texts that are crucial in giving rise to a believing community. For example, commentaries on the Bible would be in the first category, but the Bible itself would be in the second category.

Sacred texts are highly complex not only due to their linguistic properties but also their political and sociological impact and have therefore always been incredibly difficult to translate. The Bible is one of the most translated texts in history involving more than 2000 diverse languages. Over the centuries multiple versions have been produced and still continue to be produced even today. As one of the most translated texts in history it has had a huge impact on translation theory and practice in the Occident.

Leland Ryken (2004: 2) states that until the middle of the twentieth century, English Bible translation was governed by the assumption that the goal of Bible translation was to translate the words of the original Hebrew and Greek texts insofar as the process of translation allows. According to Ryken (2004: 3) widely used English Bible before the middle of the twentieth century did not primarily aim to reproduce in English the words of the original. William Tyndale, from whom

English Bible translation largely flows, even coined words like *intercession* and *atonement* so as to be faithful to the actual words of the Greek text. Alister McGrath, in his book on the King James version, claims that a careful study of the way in which the King James Bible translates the Greek and Hebrew originals shows that the translators tried (a) to ensure that every word in the original had an English equivalent, (b) to highlight all words added to the original for the sake of intelligibility, and (c) to follow the word order of the original where possible.

Around the middle of the twentieth century, a theory of translation known as dynamic equivalence became the fashionable translation theory. Dynamic equivalence, more recently sailing under the name functional equivalence, has as its aim to reproduce not the words of the original text but the ideas or thoughts. The impetus for this theory came from translators who were translating the Bible into new languages on the mission field (Ryken, 2004: 6).

How should we define dynamic equivalence? Dynamic equivalence is a theory of translation based on the premise that whenever something in the original text is foreign or unclear to a contemporary English reader, the original text should be translated in terms of an equivalent rather than literally. In actual practice, dynamic equivalence goes far beyond this by frequently making interpretive decisions for the reader and adding commentary to the text. Dynamic equivalence is popularly known as a thought-for-thought translation instead of a word-for-word translation (Ryken, 2004: 6).

Translations of Qur'an

About more than eighty percent of about 1.5 billion population of the Muslims do not know Arabic and use translation as a means to understand the meanings and messages of the Holy Quran. A considerable amount of these Muslims read the English translations of this Holy Book. So it seems necessary to pay due attention to the way these translations are done.

The Quran which is the sacred text of Islam, is similarly considered to be outside the pale of translation. According to Hassan Mustapha (2001: 200) the importance attached to the Quran stems from the belief that it contains, verbatim, the Word of God, as revealed piecemeal to Muhammad by the Angel Gabriel between 610 and 632 AD. It is therefore considered inimitable, and this has important implications for both the legitimacy and the (authorized) methods of translating it" (Mustapha, 2001: 200). The traditional belief is that it is wrong to translate the Quran. It has a

language that is specific to it; the Arabic of the Quran is different from the Arabic that is used by native speakers. So whoever wishes to read the Holy Book is supposed to master the language in which it is written. The text cannot, or should not be rendered into a language to cater to the target readership.

As for the translation of the Quran, there is no fear because the original scripture of the Quran exists (and will always exist) but the translation of the Quran can not be considered as the Quran itself. It is better to call it the interpretation of the Quran from the translator's point of view. Hence the translator is expected to commit mistakes whether he had a good intention or (a bad intention) as the Quran has the following specifications:

And no one knows its interpretation other than GOD

(The noble Quran, Chapter 3, Verse 7)

The style and format of Quran translations are also very important, because there is a 1936 fatwa that stipulates that the translation has to be printed along with the original. So, many of the translations have the original text on the left and the translation on the other side. The language of the original is thus never lost sight of even in translation. In some cases at least this has a major influence on the local language.

Clearly, the linguistic and rhetorical features of the Holy Quran continue to challenge translators who struggle to convey the intended meaning of the Quranic verses. The translator must depend on a number of dictionaries in both Arabic and English to determine the specific meaning of the words. The translator must also consult the various commentaries of the Quran to obtain the appropriate interpretation of the Quranic verses. This study recommends that the translation of the Holy Quran should be conducted by a committee that includes experts in the language, culture, history and science of the Quran.

LITERATURE REVIEW

Personal names often constitute a major problem in translation. For translating proper nouns, different models are suggested. In this respect, six models presented by Hervey and Higgins (1986), Newmark (1988), Theo Hermans (1988), Farzane Farahzad (1995), Anthony Pym (2004) will be defined here.

According to Hervey and Higgins (1986:29) there are strategies for translating personal names:

1. Exotism: The name should remain unchanged from the SL (source language) to the TL (target language). In this method no cultural transposition is occurred.
2. Transliteration: The name is shifted to conform to the phonic or graphic rules of the TL.
3. Cultural transplantation: The SL name is replaced by the TL name that has the same cultural connotation as the original one.

Peter Newmark (1988b: 214) holds that people's names should, as a rule, not be translated when their names have no connotation in the text. He adds some exceptions such as names of known saints, monarchs, and popes, which are known in the translated form in the TL.

Newmark (1988a: 151) also recommends that, in communicative translation, a personal name, along with its connotation, should be translated where proper names are treated connotatively. In spite of that, the personal names must be transferred in semantic translation.

Theo Hermans (1988: 13) believes that there are at least four strategies for translation of names. He phrases them,

"They can be copied, i.e. reproduced in the target text exactly as they were in the source text. They can be transcribed, i.e. transliterated or adapted on the level of spelling, phonology, etc. A formally unrelated name can be substituted in the target text for any given name in the source text. And insofar as a name in a source text is enmeshed in the lexicon of that language and acquires 'meaning,' it can be translated".

Farzane Farahzad (1995: 43) states that transliteration and transcription are used for translation of personal proper names. The latter is the replacement of one letter of the alphabet in the source language (SL) by another letter in the target language (TL). The former occurs when the letter of the target language shows the pronunciation of the PN in the source language.

She (1995: 43-44) expounds that transcription suffers from the following defects:

- There are no established rules for transcription. The transcription of personal names varies on the basis of various accents such as American and British.
- The transcription may be influenced by the translator's pronunciation, which may lead to an incorrect transcription.
- The exact transcription of personal names is not always possible; that is, all languages do not have the same consonants or vowels.
- The pronunciation of personal names' transcription is more difficult than that of their translation.
- In view of the foregoing reasons, she concludes that transliteration is a better strategy to be used by translators.

Anthony Pym (2004: 92) proposes that proper names not be translated. He also defines the result of transliteration operations as 'absolute equivalence' in that it results in the exact quantitative equality between input and output (Pym, 2004: 90). In his view, the most problematic aspect of 'absolute equivalence' is that it is often unacceptable equivalence, unless much language learning is involved. In this regard, Pym contends that alternatives are imperative.

METHODOLOGY

The research is basically a contrastive study of the semantic/pragmatic effect of the use of translated versus transliterated prophets' names in the translations of sacred texts.

In doing this research, we selected four English translations of the Holy Quran in order to compare and contrast prophets' names with the English translation of the Bible and Bosnian one. These translations were done by:

- Muhammad Mohsin Khan & Muhammad Taqi-ud-Din Al-Hilali, (1999) *Translation The Noble Quran*
- Abdullah Yusuf Ali (1934) *The Holy Qur'an: Text, Translation and Commentary*
- Marmaduke Pickthall (1930) *The Meaning of the Glorious Koran: An Explanatory Translation*
- Saheeh International (2007) *A translation of the Qur'an's meanings*
- Holy Bible, New International Version (2011)
- Besim Korkut (1977) *Kur'an sa prevodom*

Tabel 1: Names in translations of the Holy Bible and Holy Qur'an

Arabic name transcribed	M. Muhsin Khan & Halil	Yusuf Ali	M. M. Pickthal	Saheeh Intern.	Holy Bible NIV	Besim Korkut
'Adam	Adam	Adam	Adam	Adam	Adam	Adem
'Ibrahim	Ibrahim (Abraham)	Abraham	Abraham	Abraham	Abraham	Ibrahim
Musa	Musa (Moses)	Musa	Moses	Moses	Moses	Musa
Isa	Isa (Jesus)	Jesus	Jesus	Jesus	Jesus	Isa
Isma'il	Isma'il	Isma'il	Ishmael	Ishmael	Ishmael	Isma'il
Ya'qub	Ya'qub (Jacob)	Jacob	Jacob	Jacob	Jacob	Jakub
Ishak	Ishaq (Isaac)	Isaac	Isaac	Isaac	Isaac	Ishak
Nuh	Nuh (Noah)	Noah	Noah	Noah	Noah	Nuh
Dawud	Dawud (David)	David	David	David	David	Davud
'Ayyub	Ayyub (Job)	Job	Job	Job	Job	Ejjub
Harun	Harun (Aaron)	Aaron	Aaron	Aaron	Aaron	Harun

Analysing all the translations we can see that most of the translators did not use transliteration and transcription for translation of personal proper names in their languages. This means that translators, translating The Holy Qur'an from the Arabic language into English, did not use transcription of Arabic but they used transcription of Biblical names (see Table 1). For example, Marmaduke Pickthal translates Abraham instead of Ibrahim, Jesus instead of Isa, Noah instead of Nuh. We can see that Muhammad Mohsin Khan & Muhammad Taqi-ud-Din Al-Hilali translate prophets' names using the transliteration and transcription of Arabic giving biblical names in brackets what we think is the best way. And Besim Korkut translate using Arabic transliteration and transcription. Maybe one of the reasons is that the translators who did not use Arabic transcription but Biblical, are converted Muslims who did not know Arabic fluently or the other one is that they translated both non-Muslim and Muslim readers.

The other research (see Table 2) shows us that there is an enormous similarity in the meanings of Qur'anic and Biblical names.

In the bible, many of the major characters are given meaningful names. For example, the name of the prophet Ishmael literally means "God has heard" in Hebrew, and is derived from the following Biblical revelation (from Genesis 16):

And the angel of the LORD said unto her, Behold, thou art with child and shalt bear a son, and shalt call his name Ishmael; because the LORD hath heard thy affliction.

Similarly, in Islam, the name of the prophet Isma'il/Ishmael also has the clear meaning of "Allah hears" in Arabic.

Given that the languages of Arabic and Hebrew are so closely related, do the Arabic names of the Biblical names in the Qur'an (or any of the major Biblical persons) maintain such meaning to their names, or were these simply transliterations?

We can see that the prophet's names or the meaning are not translated but they were simply transliterated.

The revered name of the Prophet in itself contends great merits to the extent that the name of no other Prophet manifests.

Table 2: Qur'anic and Biblical meaning of prophets' names

Qur'anic/ Biblical	Qur'anic meaning (www.tribes.tribe.net)	Biblical meaning (Campbell, 1996: www.behindthename.com)
'Adam/ Adam	Earth, or from the Earth	This is the Hebrew word for "man". It could be ultimately derived from Hebrew אָדָם ('adam) meaning "to be red", referring to the ruddy colour of human skin, or from Akkadian adamu meaning "to make". According to Genesis in the Old Testament Adam was created from the earth by God (there is a word play on Hebrew אֲדָמָה ('adamah) " earth "). He and Eve were supposedly the first humans, living happily in the

TRANSLATING SACRED WORDS

		Garden of Eden until Adam ate a forbidden fruit given to him by Eve.
'Ibrahim/ Abraham	Merciful father (his former name Abram meant "father of nations")	This name may be viewed either as meaning " father of many " in Hebrew or else as a contraction of ABRAM (1) and אֲמוֹן (hamon) "many, multitude". The biblical Abraham was originally named Abram but God changed his name (see Genesis 17:5). He led his followers from Ur into Canaan, and is regarded by the Jews as being the founder of the Hebrews through his son Isaac and by the Muslims as being the founder of the Arabs through his son Ishmael.
Musa/ Moses	Rescued (or it could mean rescuer), lifted from the water	From the Hebrew name מֹשֶׁה (Mosheh) which is most likely derived from Egyptian mes meaning "son", but could also possibly mean "deliver" in Hebrew. The meaning suggested in the Old Testament of " drew out " from Hebrew מָשָׁח (mashah) is probably an invented etymology. The biblical Moses was drawn out of the Nile by the pharaoh's daughter. He led the Jews out of captivity in Egypt and received the Ten Commandments from God.
Isa/ Jesus	Allah saves	English form of Ἰησοῦς (Iesous), which was the Greek form of the Aramaic name ܝܫܘܥ (Yeshu'a). Yeshu'a is itself a contracted form of Yehoshu'a – salvation . Yeshua ben Yoseph, better known as Jesus Christ, was the central figure of the New Testament and the source of the Christian religion. The four Gospels state that he was the son of God and the Virgin Mary who fulfilled the Old Testament prophecies of the Messiah. He preached for three years before being crucified in Jerusalem.
Isma'il/ Ishmael	Allah hears (my prayers)	From the Hebrew name יִשְׁמָעֵל (Yishma'el) meaning " God will hear ". In the Old Testament this is the name of a son of Abraham.
Ya'qub/ Jacob	One who takes the place of/succeeds someone else	From the Latin Iacobus, which was from the Greek Ἰακώβος (Iakobos), which was from the Hebrew name יַעֲקֹב (Ya'aqov). In the Old Testament, Jacob (later called Israel) is the son of Isaac and Rebecca and the father of the twelve founders of the twelve tribes of Israel. He was born holding his twin brother Esau's heel, and his name is explained as meaning "holder of the heel" or " supplanter ". Other theories claim that it is in fact derived from a hypothetical name like יַעֲקֹבֵל (Ya'aqov'el) meaning "may God protect".
Ishak/ Isaac	One who smiles (because his mother smiled with laughter when news of his birth came to her), ever smiling	From the Hebrew name יִצְחָק (Yitzchaq) which meant " he laughs ". Isaac in the Old Testament is the son of Abraham and the father of Esau and Jacob. As recounted in Genesis, God tested Abraham's faith by ordering him to sacrifice his son, though an angel prevented the act at the last moment.

Nuh/ Noah	Serene, or the one who cries out/laments	Derived from the Hebrew name נֹחַ (Noach) meaning "rest, comfort" . According to the Old Testament, Noah was the builder of the Ark that allowed him, his family, and animals of each species to survive the great Flood. After the Flood he received the sign of the rainbow as a covenant from God.
Dawud/ David	The beloved	From the Hebrew name דָּוִד (Dawid), which was probably derived from Hebrew דָּוָד (dwd) meaning "beloved" . David was the second and greatest of the kings of Israel, ruling in the 10th century BC. Several stories about him are told in the Old Testament, including his defeat of Goliath, a giant Philistine. According to the New Testament, Jesus was descended from him.
'Ayyub/ Job	The upright/straight upon the Divine Path	From the Hebrew name אֵיבּוֹב ('Iyyob) which means "persecuted, hated" . In the Book of Job in the Old Testament he is a patient man who is tested by God.
Harun/ Aaron	The place of power/strength	From the Hebrew name אַהֲרֹן ('Aharon) which is most likely of unknown Egyptian origin. Other theories claim a Hebrew derivation, and suggest meanings such as "high mountain" or "exalted" . In the Old Testament this name is borne by the older brother of Moses and the first high priest of the Israelites. He acted as a spokesman for his brother, and carried a miraculous rod. As an English name, Aaron has been in use since the Protestant Reformation.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Different translation procedures for translating personal names have been presented. In general, it should be noted that translators do not always use the same strategy for translation of all personal names in all kinds of texts. We agree with Farahzad (1995) who believes that translators should use transcription and transliteration techniques when translating personal names; however, translators of religious texts must use the most common existing equivalent of a personal name in the TL even if these equivalents do not follow the foregoing translation strategies.

The extent to which sacred texts are translatable clearly depends on the religion and the type of text involved. Certain religions favour translation and others do not and in the same vein, certain texts, such as the Qur'an, are notoriously difficult to translate. In all the religions there is (or has been) at least some resistance to translation of sacred texts, and there are always semantic, grammatical and lexical issue that limit the translatability and the legitimacy of any existing translations. The future of translatability of sacred texts seems to an increasingly challenging

and diverse one as well. In today's international world there is a high level of cross-cultural interaction meaning translators have to deal with cross-culturally communicating the sacred texts they are translating. What is also certain is that the debate over the translatability of sacred texts, that has been raging for centuries, is certain to continue as these texts guide the lives and behaviours of such large numbers

As many of the linguists find that transcription suffers from some defects we can only affirm that there are no established rules for transcription and there should be an authorized committee to standardize it and create a dictionary of standardized transcribed personal names.

REFERENCES

- Campbell, M. (1996). *Behind the Name, the etymology and history of first names*. <http://www.behindthename.com/name/letter>. Accessed on June 10, 2013.
- Eugene A. N. (1994). *The Sociolinguistics of Translating Canonical Religious Texts* Traduction, Terminologie, Rédaction, vol. 7, no. 1, pp. 191-217.
- Farahzad, F. (1995). *Translating advanced English text*. Tehran: University of Payame Nour.
- Hermans, T. (1988). *On translating proper names, with reference to De Witte and Max Havelaar*. London/Atlantic Highlands: The Athlone Press.
- Hervey, S. and Higgins, I. (1992). *Thinking Translation*. London and New York: Routledge.
- Meanings of the Names of the Prophets (alayhim salat wa salam) topic posted Fri, August 6, 2010 - 12:43 AM by Unsubscribed, <http://tribes.tribe.net/d6fcb530-fb00-48b5-aad4-94de758fa4c6/thread/c16f1ade-b12a-4f0a-b640-b6cdc7502de3#068bfa52-603f-479a-b9d2-05dbfc259e7e>. Accessed on June 12, 2013
- Mustapha, H. (1998). *Quran Translation*, Routledge Encyclopedia of Translation Studies. Ed. Mona Baker. London: Routledge, 1998. 2001 ed: 200 – 204
- Newmark, P. (1988a). *Approaches to translation*. London: Prentice Hall.
- Newmark, P. (1988b). *A textbook of translation*. London: Prentice Hall.

Pym, A. (2004). *The moving text: localization, translation, and distribution*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.

Ryken, L. (2004). *Bible translation differences : criteria for excellence in reading and choosing a Bible translation*. Illinois: Crossway Books, p. 2-6

**UNDERSTANDING THE CONCEPT OF GOD'S GRACE IN THE STUDENTS OF
ISLAMIC AND CHRISTIAN RELIGIONS**

Alisa Muratović, Faculty of Islamic Studies, Novi Pazar

Emina Sadiković, International University of Novi Pazar

Miodrag Milenović, Faculty of Philosophy, Niš

Abstract

In this empirical study we have tried to present some of the manifestations of the concept of God's grace in members of the two religions, Islam and Christianity. In doing so, first, stresses the (most important is that the doctrine of grace in both religions have the same goal and the foundation - means God's relationship to man is based on his mercy, and the other related to the created world as a reflection of the original grace) and then the difference (perception of the attributes of the Christian image of Jesus Christ and his sacrifice for the salvation of mankind, on the one hand and the understanding of grace as one of the ways to Allah through consulates, shows people). Our aim has also been to point to human unity and a common source of existence as spiritual and environmental stability and orientation. And with that, to point out as unfounded, both individual and social experience of disagreement when it comes to the perception of God's grace.

To achieve this, we designed a special questionnaire with nine questions (two closed and seven open-ended), which examined forty students of the Faculty of Islamic Studies in Novi Pazar (FIS) and the Catholic Theological Faculty (KBF) in Sarajevo on understanding the concept of God's grace . In the data used descriptive and comparative methods, as well as qualitative analysis of individual responses.

The results indicate different degrees of similarities in responses, depending on the questions which the variable grace operationalized or made operational impact of religion, interpersonal relationships and daily life. So, we have a high correlation with the consent of the manifestation of grace, such as forgiveness (80% of FIS and 90% in KBF), to the approval of students from different faculties reduced when God sees action only through the grace of God (40% by KBF and 0% in the FIS!) or through the grace and fine, complete (100% of FIS and 60% in KBF). In terms of the impact of religion, God's grace as an incentive for tolerance amount every one of the students FIS, while this had not voted as much as 90% of KBF, and 10% of them is smtralo that this effect is manifested as a "unity in diversity". They were especially popular answers to questions on attitudes towards the crusades and jihad: 80% positive response to the FIS through these conflicts see grace in the lessons and the messages they carry with them, while 70% kršanskih students a positive attitude towards this phenomenon is interpreted through the will of God with noble goals (which are related negativity attributed to individuals with bad intentions). Large discrepancy in the responses recorded in the issue related to the best reflection of the grace that is in students FIS reflected in family relationships, mainly between parent and child (65%), while for Christians it from a friend - a friend (50 %). The reason for this lies in the fact that members of the Muslim religion before entering into married life and have offspring, and thus the opportunity to feel mercy for him.

In conclusion, it is emphasized that inequality understanding of the concept of God's grace, above all, is rooted in the different concepts of the two religions. The most important of them is that they are Christians and materialized limit grace in Jesus Christ. In Christianity, Jesus is the grace and salvation of mankind is through their sacrifices. In Islam, through the grace of the legations a way that Allah indicates the faithful to himself. These differences in perception koncepra grace of God reflected in the social - social, and individual - psychological one, which, however, should not be an obstacle to the dialogue and understanding of members of the Islamic and Christian religions.

Keywords: The grace of God, Islam, Christianity

SHVATANJE KONCEPTA BOŽIJE MILOSTI KOD STUDENATA ISLAMSKE I HRIŠĆANSKE
VJEROISPOVJESTI

SHVATANJE KONCEPTA BOŽIJE MILOSTI KOD STUDENATA ISLAMSKE I HRIŠĆANSKE VJEROISPOVJESTI

Alisa Muratović¹

Emina Sadiković²

Miodrag Milenović³

Sažetak

U ovom empirijskom istraživanju pokušali smo da izložimo neke od manifestacija koncepta Božije milosti kod pripadnika dveh vjeroispovjesti, islamske i hrišćanske. Pri tome su, najpre, istaknute sličnosti (najvažnija je da doktrina milosti u obema religijama ima isti cilj i temelj - označava Božiji odnos prema čovjeku koji je zasnovan na njegovoj milosti, kao i ostale odnose u stvorenome svijetu koji su refleksija ove izvorne milosti), a zatim i razlike (poimanje ovog atributa kod kršćana kroz lik Isusa Krista i njegove žrtve za spas čovječanstva, s jedne, i shvatanja milosti kao jednog od načina kojim se Allah, dž.š., putem poslanstava, ukazuje ljudima). Cilj nam je, takođe, bio da ukažemo na ljudsko jedinstvo i zajednički izvor egzistencije kao duhovne i životne stabilnosti i orijentacije. A uz to, da istaknemo kao neosnovan, kako individualni, tako i društveni doživljaj nesaglasnosti kada je u pitanju percepcija Božije milosti.

Da bismo to postigli, konstruisan je poseban upitnik sa devet pitanja (dva zatvorenog i sedam otvorenog tipa), kojim je ispitano četrdeset studenata Fakulteta za islamske studije u Novom Pazaru (FIS) i Katoličkog bogoslovske fakulteta (KBF) u Sarajevu o shvatanju pojma Božije milosti. U obradi podataka korišćene su deskriptivna i komparativna metoda, kao i kvalitativna analiza individualnih odgovora.

¹ Fakultet za islamske studije, Novi Pazar

² Internacionalni univerzitet, Novi Pazar

³ Filozofski fakultet, Niš

Dobijeni rezultati ukazuju na različite stepene podudarnosti u odgovorima, zavisno od postavljenih pitanja kojima je varijabla milosti operacionalizovala ili stavljena u funkciju uticaja na religije, međjuljudske odnose ili svakodnevni život. Tako, imamo visoku podudarnost saglasnosti kod manifestacije milosti, na primjer, kao oprosta (80% kod FIS-a i 90% kod KBF-a), da bi se saglasnost studenata različitih fakulteta smanjila kada se Božije delovanje doživljava samo kroz milost (40% kod KBF-a i 0% kod FIS-a!) ili kroz milost i kaznu, zajedno (100% kod FIS-a i 60% kod KBF-a). Po pitanju uticaja na religije, Božiju milost kao podsticaj na toleranciju iznose svi ispitani studenti FIS-a, dok se o tome nije izjasnilo čak 90% sa KBF-a, a njih 10% je smtralo da se taj uticaj ispoljava kao "jedinstvo u različitosti". Posebno su bili interesantni odgovori na pitanje o stavovima prema krstaškim pohodima i džihadu: 80% pozitivnih odgovora na FIS-u kroz ove sukobe vidi milost u poukama i porukama koji oni sa sobom nose, dok 70% kršćanskih studenata svoj pozitivan odnos prema ovim pojavama tumači kroz Božiju volju sa plemenitim ciljevima (pri čemu se prateće negativnosti pripisuju pojedincima sa lošim namjerama). Velika diskrepanca u odgovorima zabeležena je i kod pitanja vezanog za najbolji refleks milosti koji se kod studenata FIS-a ogleda u porodičnim odnosima, i to najviše između roditelja i djeteta (65%), dok je kod kršćana to na relaciji prijatelj – prijatelj (50%). Razlog ovome leži u činjenici da pripadnici muslimanske vjeroispovesti ranije stupaju u bračni život i dobijaju potomstvo, a time i priliku za osjećanje milosti prema njemu.

U zaključku je istaknuto da nejednakost shvatanja pojma Božije milosti, pre svega, ima korene u različitim konceptima dveju religija. Najvažniji od njih je taj da su kršćani milost ograničili i materijalizovali u Isusu Kristu. U kršćanstvu sam Isus je milost i predstavlja spas za čovječanstvo posredstvom svoje žrtve. U islamu, milost je putem poslanstava jedan od načina kojim Allah, dž.š., ukazuje svojim vjernicima na sebe. Ovakve različitosti u poimanju koncepta Božije milosti reflektuju se kako na društveno – socijalnoj, tako i na individualno – psihološkoj ravni, što, međutim, ne treba da bude prepreka za međusobni dijalog i razumjevanje pripadnika islamske i kršćanske religije.

Uvod

Istraživati na temu Shvatanja koncepta Božije milosti kod studenata islamske i kršćanske veroispovjesti, je posebna privilegija i zadovoljstvo za svakoga ko teži Božijoj milosti i spoznaji Njegovih uzvišenih sifata. Oni čovjeku pružaju nadu u ovom dunjalučkom vrtlogu. Spoznajom Allahovih sifata milosti nema tog stvorenja

koje se ne može ponadati da će breme dunjaličkih tegoba jednoga dana spasti sa njega i da će se otvoriti vrata rahmeta pozivajući pokajnike da se izbave iz zidova koji ograničavaju duhovne mogućnosti kojima smo darovani, da spoznajom milosti Stvoritelja svjetova ljudi usmjere svoje stremljenje prema Njemu, čime će biti u svekolikoj dobiti.

Cilj istraživanja

Cilj našeg istraživanja jeste usporedba religijskog predstavljanja Božije milosti u islamu i kršćanstvu kao i rezimiranje kako Božiju milost shvataju oni kojima je predočena, a u kontekstu proučavanja utjecaja milosti na ljudsku orijentaciju kao i neizbježnog utjecaja na budućnost i oblikovanje daljnjih civilizacijskih tokova.

Istraživanje je sprovedeno na Fakultetu za islamske studije u Novom Pazaru (FIS) i Katoličkom bogoslovskom fakultetu u Sarajevu (KBF), na uzorku od 40 ispitanika-studenata ovih fakulteta.

Varijable i hipoteza

Nezavisne varijable ovog istraživanja su:

1. Vjerska opredjeljenost,
2. Status studenta teološkog fakulteta.

Zavisne varijable su:

1. Odnos studenata prema poimanju Božije milosti,
2. Način prihvatanja Božije milosti,
3. Komparacija između dvije grupe sa različitim vjerskim opredjeljenjem
4. Način poimanja milosti kroz ratne pohode i historijske događaje,
5. Uloga milosti u meğuljudskim odnosima.

Sa obzirom na to da je vjera Islam univerzalna vjera koja se tiče cijelokupnog čovječanstva, i da priznaje prijašnje Nebeske objave u njihovim izvornim sadržajima, ona dotiče temu Božije milosti dosljedno svojoj univerzalnosti. Time se može zaključiti da poimanje izvorne milosti ne može u svojoj biti imati drastičnih razlika, ali, da je tokom ljudske povijesti došlo do određenih devijacija u razumijevanju, te samim tim i u praksi.

Kur'an smatra da su originalne objave sadržane u knjizi *Ummul kitab*, uključujući sve nebeske objave koje je Allah, dž.š., slao narodima kroz vremensku povijest. Sve su one međusobno povezane jednom temeljnom idejom i porukom Božije

jednoće koja je čovječanstvu prenesena različitim jezicima i kontekstima. Islamu je data crta kojom povezuje primordijalitet i finalitet te univerzalnosti, kao i sposobnost da istakne ključnu suštinsku tačku svih nebeskih religija.

Dakle, tema poimanja i prisutnosti Božije milosti u životima ljudi ne može se povezati i okarakterisati kroz samo jedan narod, religiju ili rasu. To je fenomen koji duboko prodire u ljudske živote, bez obzira na religijsku opredeljenost, a čija je spona povezanost ljudskog srca sa praiskonskom Milošću, odnosno, jednim Stvoriteljem svih svjetova.

Metode i rezultati istraživanja

U istraživanju za obradu podataka korišćene su deskriptivna i komparativna metoda, kao i metoda analize i upoređivanja podataka i činjenica koje su kasnije objedinjavane kao jednu cjelinu, kako bi se dobila jasna slika u zaključku rada. Jedna od metoda istraživanja je i upitnik koji je sproveden radi utvrđivanja razlika i sličnosti u poimanju problematike, kako na individualnom nivou istih vjerskih opredeljenosti, tako i radi komparacije i uviđanja razlika kod ispitanika islamske i kršćanske vjerske opredeljenosti.

Upitnik se sastojao od devet pitanja, od kojih su dva zatvorenog i sedam otvorenog tipa. U daljem tekstu, odgovori ispitanika su, gde je bilo potrebno, prikazani tabelarno i kvalitativno, odnosno navođeni su karakteristični stavovi pojedinaca.

Tabela 1. Distribucija odgovora na prvo pitanje koje glasi: *Po vašem mišljenju Božija milost se manifestuje kroz: a) oprost b) nagradu c) iskušenje*

	Po vašem mišljenju: Božija milost se najbolje manifestuje kroz:		
	oprost	nagradu	iskkušenje
FIS	80%	5%	15%
KBF	90%	/	10%
ZAJEDNO	85%	2,5%	12,5%

Putem ovih rezultata možemo zaključiti da je način poimanja najbolje manifestacije Božije milosti pitanje po kojem nema puno razlike ako uzmemo u obzir vjersku opredeljenost. I studenti sa FIS-a kao i studenti sa KBF-a, velikom većinom, smatraju da se Božija milost najbolje manifestuje putem Njegovog oprosta prema

griješnicima. Svakako, na obje strane je teoretski utvrđeno da je uslov oprostu iskreno pokajanje i traženje oprosta za grijehe.

Tabela 2. Distribucija odgovora na drugo pitanje (Da li je Bog samo milostiv ili i kažnjava).

	Da li je Bog:	
	samo milostiv	milostiv i kažnjava
FIS	/	100%
KBF	40%	60%
ZAJEDNO	20%	80%

Iako je većina ispitanika kršćanske vjeroispovijesti posvjedočila da je *Bog i milostiv i kažnjava*, tvrdnje 40% ispitanika KBF-a iniciraju pitanje: *Da li je čovjek slobodan raditi što mu je volja, bez obzira na valjanost svojih djela, bez straha da će biti kažnjen, pravdajući sebe time da se svaki grijeh prašta sakramentom ispovijedi?* Dakle, postoji izvjesno nesuglasje po ovom pitanju, koje nije zanemarujuće. Također, razlika u stavovima među ispitanicima kršćanske vjeroispovijesti dovodi me do zaključka da je u pitanju pogrešno shvatanje određenih činjenica, što, na žalost, nije bio predmet ispitivanja ovog upitnika.

Treće pitanje je glasilo: *Ako tvrdite da je samo milostiv, šta sa ljudima koji se ne klone Njegovih zabrana i ne pridržavaju se Njegovih preporuka?*

Sa obzirom na to da se ovo pitanje tiče onih koji su ustvrdili da je Bog samo milostiv, ispitanici sa Fakulteta za islamske studije nisu imali potrebe odgovoriti na njega. Također, ispitanici sa Bogoslovije koji su potvrdili da Bog i kažnjava nisu imali potrebu odgovoriti na ovo pitanje. 40% ispitanika su svoje stavove da je Bog samo milostiv odbranili komentarima slične sadržine: *Čovjeku je darovana sloboda; jedan odgovor je glasilo: Svako odgovara za svoja djela ili nedjela; dok jedan ispitanik uopšte nije odgovorio na to pitanje kojim je sebe zadužio. Dakle, od ukupnog broja ispitanika 80% smatra da Bog pored toga što je milostiv i kažnjava, dok je 20% ispitanika stava da je Bog samo milostiv. Kritički stav i tumačenje podatka su dati u predhodnom pitanju.*

Četvrto pitanje je glasilo: *Da li je kazna milost?*

Ispitanici sa Fakulteta za islamske studije su, opet, jednoglasno odgovorili sa *Da*. Svih 100% njih smatra da je kazna milost. Svoj stav brane sa nekoliko komentara među kojima je: *Na ovom svijetu kazna je milost, kao vaspitni tretman, na budućem svijetu kazna je kazna; Kazna je sredstvo za osvješćivanje ljudi; Kazna je*

otkup za grijeh na ovom svijetu, stoga je milost. Ispitanici sa Bogoslovske fakulteta su sljedećeg stava: 70% smatra da je kazna milost, uključujući komentare: Kazna se ne treba gledati u negativnom kontekstu jer Božije kazne dolaze iz Njegove ljubavi prema nama, samim tim su milost; Ovisno od konkretnog slučaja kazna može biti milost. 30% je odgovorilo sa kategorički Ne. Dakle, od ukupnog broja 85% kaznu smatra milošću, dok 25% smatra da kazna nije milost.

Tabela 3. Distribucija odgovora na četvrto pitanje (Da li je kazna milost?)

	Da li je kazna milost	
	da	ne
FIS	100% kao vaspitni tretman čišćenje od grijeha	/
KBF	70% znak ljubavi prema ljudima	30% može biti znak mržnje
ZAJEDNO	85%	15%

Ako napravimo poređenje, možemo primjetiti da su stavovi po ovom pitanju prilično slični i da većina ispitanika kršćanske vjeroispovijesti smatra kaznu milošću. Ali, i u ovom slučaju se javlja određeni broj ispitanika ove vjeroispovijesti, koji je u manjini, i koji nije stava da je kazna milost.

Peto pitanje je glasilo: *Da li je filozofija Božije milosti uticala na religije, da sa milošću shvataju druge?*

Ispitanici sa FIS-a daju sljedeće odgovore: *Filozofija Božije milosti je obavezala svoje pripadnike da budu milostivi prema drugima; Podstiče na toleranciju i samilost prema pripadnicima drugih religija, time što preporučuje međusobnu solidarnost; U osnovi svake religije je milost.* Stav svih ispitanika sa FIS-a tj. 100% je isti - vjera je imala pozitivan uticaj na religijski suodnos. Ispitanici sa KBF-a imaju interesantne odgovore, među kojima je i ovaj: *Jedinstvo u različitosti*; što možemo protumačiti kao pozitivan uticaj, dok su svi ostali odgovorili šablonski da *nisu čuli za filozofiju milosti*. Kršćani smatraju da u poimanju i shvatanju pitanja kao što je Božija milost ne možemo posmatrati i tumačiti putem filozofije, to je razlog njihovog negativnog stava prema ovom pitanju.

Tabela 4. Distribucija odgovora na peto pitanje (Da li je filozofija Božije milosti uticala na religije, da sa milošću shvataju druge?)

Uticaj Božije milosti na religije
--

SHVATANJE KONCEPTA BOŽIJE MILOSTI KOD STUDENATA ISLAMSKE I HRIŠĆANSKE
VJEROISPOVJESTI

	da	ne	neodreğeni
FIS	100% podstiče na toleranciju samilost međusobnu solidarnost	/	
KBF	10% <i>jedinstvo u različitosti</i>	/	90% se nije izjasnilo

Šesto pitanje je glasilo: *Kako objasniti u kontekstu Božije milosti krstaške pohode i džihad?*

Ispitanici sa FIS-a, njih 40%, na ovo pitanje odgovara da kroz ove ratne pohode vide milost u *poukama i porukama koje one nose samim događajima koji su se odigrali u njima*. 20%, nije se oglasila po ovom pitanju, dok ostalih 40% ispitanika smatra džihad svetom borbom koja ima svoje kodekse kojih se svaki ratnik mora držati a koji na prvom mjestu zastupa pravdu i samilost. Nasuprot tome, krstaške pohode ne doživljavaju kao nešto u čemu je ljudska humanist dobila ulogu, što se može potvrditi i nekim historijskim činjenicama. Ispitanici sa KBF-a, njih 20% , smatra da se ratovi ne mogu povezati sa kontekstom milosti i da je Božije ime nešto što ljudi iskorišćavaju u svojim ratnim nakanama, 10% se nije oglasilo po tom pitanju, a njih 70% smatra da su se ratovi, i džihad i krstaški pohodi, desili po Božijoj volji i sa plemenitim ciljevima, te da pojedinci nisu ustrajali u dobroj namjeri.

Tabela 5. Distribucija odgovora na šesto pitanje (Kako objasniti u kontekstu Božije milosti krstaške pohode i džihad?)

	Džihad i krstaški pohodi		
	pozitivno	negativno	neodreğeni
FIS	80% razlog su poruke i pouke čovječanstvu	od toga 40% prema krstaškim pohodima zbog nedostatka kodeksa humanosti	20%

KBF	70% to je Božija volja sa plemenitim ciljevima ali pojedinci nisu ustrajali u dobrim namjerana	20% zbog iskorištavanja Božijeg imena u lošim namjerana	10%
ZAJEDNO	75%	30%	15%

U ovoj tabeli se javlja prestupni procenat iz razloga što se jedan broj ispitanika opredijelio za pozitivan stav prema džihadu ali negativan prema krstaškim pohodima.

Poseban tretman u komentaru je neophodan povodom ovog pitanja i rezultata koji ispitanici dali. Naime, većina ispitanika smatra ove ratne pohode pozitivnim kada je u pitanju njihova suštinska namjera: širenje vjere, sa vjerom mira i reda na zemlji, uz kodeks humanosti, saosjećaja i milosti prema onima koji su zaštićeni etičkim principima rata. Stepenn korišćenja ovih principa i očuvanja čiste namjere, u svakom od ovih pohoda, čine ga pozitivnim ili negativnim.

Tabela 6. Distribucija odgovora na sedmo pitanje (Za koju relaciju možemo utvrditi da je najbolji refleks Božije milosti?)

- a) prijatelj- prijatelj
- b) roditelj- dijete
- c) poslodavac- radnik
- d) muž- supruga
- e) brat- brat

	Najbolji refleks Božije milosti		
	FIS	KBF	ZAJEDNO
prijatelj- prijatelj	/	50%	25%
roditelj- dijete	65%	20%	42,5%
poslodavac- radnik	15%	15%	15%
muž- supruga	5%	15%	10%
brat- brat	15%	/	7,5%

Ono što je interesantno u rezultatima ovog pitanja je to što se u odnosu na doživljavanje najboljeg refleksa milosti treba osvrnuti na porodični status ispitanika kako bi neke stvari sagledali u pravom svjetlu. Naime, kada je u pitanju procjena ili doživljaj najboljeg refleksa Božije milosti nailazimo na razlike koje su iz priložene tabele očigledne. Mislimo da je to usko vezano sa činjenicom ranijeg stupanja u bračni život kod ispitanika muslimanske vjeroispovijesti, a po preporuci poslanika

Muhammeda, s.a.v.s., iz razloga očuvanja moralnog i tjelesnog zdravlja, a u skladu sa potrebama ljudskog tijela. Ispitanici muslimanske vjeroispovijesti su, uglavnom, stupili u bračni život i dobili svoje potomstvo, čime su uveliko osjetili stepen milosti roditelja spram djeteta, pa su se i opredeljivali za taj odgovor. Jer, snagu milosti i ljubavi koja vlada u ovoj relaciji može osjetiti najbolje onaj ko je već roditelj. Za razliku od njih, ispitanici kršćanske vjeroispovijesti, opredijelili su se u većem broju slučajeva za relaciju *prijatelj- prijatelj* jer je u njihovom životnom okruženju najprisutnija ta relacija. Bitno je spomenuti podatak koji se odnosi na ispitanike muslimanske vjeroispovijesti da je njih 15% odabralo relaciju *brat- brat* nezvanično naglašavajući hadis Božijeg poslanika Muhammeda, s.a.v.s., *Niko od vas neće biti vjernik sve dok mu Allah i Njegov Poslanik ne bude draži od drugih koje voli* (Gazali, 2007:314). Dakle, ovdje dolazi do izražaja relacija *brat- brat* u smislu brata u vjeri. Ova relacija i njena snaga su jedan od uvijeta napretka jedne nacije ako pred sobom ima adekvatnog predstavnika sa kvalitetima koje je preporučio Muhammed, s.a.v.s., svakom vjerniku. Primjere uspijeha na toj razini imamo u nekoliko historijskih trenutaka.

Osmo pitanje je glasilo: *Možete li dati primjer Božije milosti iz ličnog ili porodičnog života?*

Ispitanici sa FIS-a, njih 50% smatra da je najbolji primjer Božije milosti koji se desio njima ili njihovoj okolini spoznaja Boga i smisla života kojom su počašćeni, 20% primjer milosti daje kroz fizičke darove uključujući čulo vida, mogućnost govora, zdravlje, prirodne ljepote koje nas okružuju itd., dok je 30% milost predstavilo kroz neki događaj koji im se dogodio (kao zaposlenje nakon kriznog doba, rođenje novog člana porodice itd.). Ispitanici sa KBF-a su odgovorili na sljedeći način: 40% primjer milosti navodi kroz spoznaju Boga, 10% primjer milosti vidi putem fizičkog darovanja, vida, dijelova tijela, zdravlja, itd., 30% primjer milosti navodi nekim događajem koji se desio, a 20% se nisu izjasnili po ovom pitanju. Dakle, od ukupnog broja, 45% za primjer Božije milosti navodi spoznaju, 15% navodi fizičke darove, 30% kao primjer za milost doživljava događaj i 10% se nije izjasnilo.

Tabela 7. Distribucija odgovora na osmo pitanje (Možete li dati primjer Božije milosti iz ličnog ili porodičnog života?)

	Primjer milosti iz života			
	spoznajna	fizički dar	dogağaj	Neodreğeni
FIS	50%	20%	30%	/
KBF	40%	10%	30%	20%
ZAJEDNO	45%	15%	30%	10%

U ovom tabelarnom prikazu možemo primjetiti da univerzalni čovjek primjer milosti doživljava, u najvećem broju slučajeva, putem spoznaje kojom je darovan, što i jeste najveće bogatstvo umno obdarenog čovjeka. Fizički darovi, koji su svakako nešto za šta jedno stvorenje ne možemo odužiti, manje su zastupljeni od spoznaje. Događaji koje doživljavamo zauzimaju podjednako važno mjesto u našim životima. Bitna činjenica u ovim rezultatima jeste ta da čovjek kao univerzalno biće, ne uzimajući u obzir religijsku opredjeljenost, na isti način ispoljava primjere putem kojih doživljava Božiju milost. Ovo, svakako, ide u korist ideji Jedan Stvoritelj - jedan narod, ali na žalost, u kasnijim razvojnim religijskim fazama, Božije riječi kojom je počašćeno čovječanstvo, različito su tumačene.

Deveto, i poslednje pitanje, je glasilo: *Zašto bi ljudsku milost mogli definisati kao manjkavu ili krnju u odnosu na Božiju milost?*

Ispitanici sa FIS-a, svih 20 ili 100%, su davali odgovore koji bi se mogli svesti na stav da je čovjek daleko od savršenstva Boga, pa je, stoga, u ljudska milost daleko od stepena savršenosti kojom je On milostiv prema stvorenjima. Ispitanici sa KBF-a su se složili sa mišljenjem svojih kolega odgovorivši isto u rečenicama poput: *Čovjek je ograničeno biće, pa je i njegova milost ograničena.* i sl.

Diskusija

Ni na trenutak ne smijemo zaboraviti da kada govorimo o Božijoj milosti, u stvari, govorimo o Jednom Stvoritelju svih stvorenja i religija koje su, prolazeći kroz vrijeme, preživjele razna nerazumijevanja i pripisivanja ljudskog pogrešnog razumijevanja vjeri i objavama. Sa obzirom na to da je Kur'an posljednje Božije obraćanje čovječanstvu u ovoj formi, za njegovu autentičnost, do Zadnjeg Časa, imam potvrdu u njemu samome.

Kur'an smatra da su sve objave sadržane u knjizi *Ummul kitab*, uključujući sve nebeske objave koje je Allah, dž.š., slao narodima kroz vremensku povijest. Sve su one međusobno povezane jednom temeljnom idejom i porukom jednoće Božije koja je čovječanstvu prenesena različitim jezicima i kontekstima. Islamu je data crta kojom povezuje primordijalitet i finalitet te univerzalnosti, kao i sposobnost da istakne ključnu suštinsku tačku svih nebeskih religija.

Kur'an predstavlja kulminirajuću tačku svih Objava i pruža konačan, savršen put ka duhovnom upotpunjavanju. Ova besprimjernost kur'anske poruke ne sprečava, međutim, pristalice ranijih vjerovanja da postignu Božiju milost: jer- kao što Kur'an često ističe- oni među njima koji nepokolebljivo vjeruju u Jednog Jedinog Boga i Sudnji Dan (tj. u individualnu moralnu odgovornost) i žive čestito *"ne treba da se boje, niti će oni tugovati"* (Asad, 2004:149)

I sa sljedbenicima Knjige raspravljajte na najljepši način, ne i sa onima među njima koji su nepravedni, i recite: *"Mi vjerujemo u ono što se objavljuje nama i u ono što je objavljeno vama, a naš Bog i vaš Bog jeste jedan i mi se Njemu pokoravamo"* (Kur 'an, el-Ankebut, 29:46).

Sa obzirom na to da smo kroz susret sa kršćanskom literaturom, racionalno razmišljajući o *Utjelovljenju*, zaključili da je to suštinska i polazišna tačka hrišćanskog poimanja milosti, moramo primjetiti, da je sa takvim gledištem, uveliko ograničena Božija milost i vrijeme njenog djelovanja na čovječanstvo. Svakako ne možemo reći da prije pojave Isusa Krista ljudi nisu bili vrijedni Božije milosti. U islamu sa pojavom prvog poslanika čovječanstvu, Adema, a.s., preko svih ostalih, do poslednjeg Božijeg poslanika Muhammeda, s.a.v.s., Allah obznanjuje Svoje svojstvo milosti prema stvorenjima.

Naravno, kršćanska teološka misao ima zajedničkih polazišnih tačaka sa islamskim shvaćanjem djelovanja Božije milosti na čovječanstvo samom Božijom obznanom. Dakle, spoznaja je prvi dokaz Božije milosti prema čovječanstvu, čime je ono darovano sviješću i orijentacijom svoje egzistencije. Milošću Božijom smo obavješteni o svome porijeklu, bivstvovanju i cilju kojem treba da težimo. Put do cilja nam je obezbijeđen preko ljudskih prototipa koje trebamo slijediti. Ono što se desilo u kršćanskom poimanju *Utjelovljenja* jeste trenutak doslovnog shvaćanja teksta da je Bog zauzeo ljudsko tijelo koje je po svojoj čistoti bilo dosljedno tog čina. Time je materijalizovan Bog i Njegova milost prema čovječanstvu. Međutim, milost kao Božiji atribut, je vanprostorna i neograničena, i ne smije se, niti može ograničiti sa nekim ili nečim. Problematično je pripisivanje božanskog čovjeku makar on bio poslan kao prototip čovječanstvu sa vrijednostima koje je dobio u

praiskonu, što i stoji i u svetim knjigama: "*Riječ je postala tijelo da nam bude uzor svetosti.*" (Glas Koncila, 1994: 128).

Zapravo, sa islamske perspektive, može se reći, da je to trenutak kada je u čovjeka Allah udahnuo od Svoga duha, ... *i kada ga potpuno oblikujem i udahnem mu Svoga duha.* (Kur'an, el-Hidžr, 15:29). Božije udahnuće Svoga duha u čovjeka očividno je metafora za Njegovo obdarivanje čovjeka životom i sviješću, tj. Dušom (Asad, 2004:377). čime ga je učinio živim i dostojnim hilafeta na Zemlji, i kada mu se milošću Svojom obznanio. Ovde se može, koristeći kršćansku dogmu i način na koji ona predstavlja stvari, primjetiti i doći do zaključka da se svaki čovjek može nazvati *Božijim sinom*. U slučaju da *sin* posmatramo metaforički, onda bi to značilo da je svaki čovjek, ustvari, u okrilju Božije milosti, uz napomenu da je kod poslanika sačuvan promordijalni oblik ličnosti i da su oni samim tim bliži svome Stvoritelju u svojstvu *abda* (robovati, biti pobožan - prema: Muftić, 2004: 918) i stvorenja.

U kršćanskim izvorima može se naći i sledeći način rezonovanja stvari: *Riječ je postala tijelom da postanemo „zajedničari Božanske naravi”, "Razlog radi kojega je Riječ postala čovjekom, i Sin Božiji, Sinom čovječijim jest da bi čovjek ulazeći u zajedništvo sa Riječju primajući tako Božansko posinjenje, postao Sin Božiji", „Zaista Sin Božiji je postao čovjekom da nas učini Bogom"* (Glas Koncila,1994:129).

Shodno ovom načinu razmišljanja može se doći do zaključka da je Isus morao biti iste prirode kao i mi – obični ljudi – ali da je zbog njegove izuzetne naravi bio odabran da se preko njega Bog obrati čovječanstvu; jer ako nije tako, onda bismo svi mi trebali biti kao on. U kojem god smjeru razmišljali, ovo može biti jedan od dokaza da je Isus čovjek kao i svi drugi ljudi.

Pojmovi kojima se opisuje Božija milost u kršćanstvu su ljubav, milost i darovanost. U islamu, sva svojstva Allaha, dž.š., kojima on Sebe opisuje i na koje nas upućuje su znaci milosti prema čovječanstvu jer predstavljaju "mapu" kojom se moramo rukovoditi ako želimo doći do istinskih kvaliteta svoga bivstvovanja. To je trasirani put sa putokazima koji je neophodno slijediti ka uzvišenom cilju. Bog je milostiv sa svojstvom milosti koju je pripisao Sebi: *er-Rahman*, pa nas njome svakodnevno obasipa, On je onaj Koji voli: *el-Vedud*, Čiju ljubav možemo osjetiti u svakoj pori svega što diše, ali je i On i Onaj Koji je pravedan: *el-Hakim*, čije je svojstvo izuzetno lijepo opisao *Ali Ibn Abi Talib* kada je rekao: *„Pravda smješta svaku stvar na njezino mjesto"* Nasr, 2002:306).

Nailazimo na jednu razliku u razumijevanju date milosti kroz određene vidove. Naime, u kršćanstvu, milošću se smatra ono što usavršava čovjeka, ono što ga razara ne možemo zvati milošću. Ovo je tema koja može biti jako opširna ukoliko želimo da govorimo o njoj. Zapravo, moto koji je neophodan je da *čovjek mora imati povjerenja u svoga Stvoritelja*. Shodno Kur'anskom ajetu koji kaže: *Ne volite nešto, a ono može biti dobro po vas; nešto volite, a ono ispadne zlo po vas. Allah zna, a vi ne znate.* (Kur'an, el-Bekare, 2:216). Iz ovog ajeta možemo zaključiti da mi ne možemo znati šta je dobro za nas, a šta nije. Postoji nešto što nam godi, ali što u isto vrijeme može proizvesti tegobne posljedice, i obrnuto, nešto što nam posebno teško pada može donijeti veliku korist našoj svijesti i razumijevanju stvari.

Ako bismo u islamskoj interpretaciji milosti došli do zaključka: *sve je milost*, u kršćanskom učenju bi naišli na zaključak: *milost je sve*. Jedini izlaz iz beznađa za svakog kršćanina koji je vezan za religiju jeste milost i oprost koji je obećan *Nebeskoj djeci* a koji je nezasluženi dar darovan Isusom Kristom. On je *otkupitelj* kršćanskog naroda, iako, u *Novom Zavjetu se ne može naći stavak u kojem stoji da je Isus umro zbog grijeha ljudi* (Pramenković, 2007:222).

Po kršćanskom učenju, čovječanstvo je grijeh Adama i Eve dobilo u naslijeđe i jedino pomilovanjem Boga, odnosno njegovom milošću čovječanstvo biva spašeno posredstvom žrtve Isusa Krista. U islamu, Božija milost je prevazišla grijeh Adama, a. s., i hazreti Have. *Za razliku od kršćanskog učenja- da se svaki čovjek rađa grijешnim, islamsko učenje deklarira da je čovjek rođen čistim. U islamu ne postoji nasljedni grijeh, a pošto nema tog grijeha, nema ni univerzalnog otkupljenja* (Halilović, 2006:66,67). U istom času kada su se pokajali za svoj grijeh i zatražili oprost Božija milost je *stupila na snagu*. Grijeh im je oprošten i Adem, a. s., *postao je prvi Božiji poslanik i otac čovječanstva* (Nasr, 2002:31), a sinovi Ademovi nikada nisu ni nosili teret oproštenog grijeha svoga praoca: *Svaki je čovjek odgovoran za ono što je sam uradio* (Kur'an, el-Muddettir, 74:38).

Postavlja se pitanje: Ako po kur'anskom pravilu čovjek ne može naslijediti tuđ grijeh, kako to da neko drugi mimo počinitelja grijeha može biti otkupitelj ili razrješitelj grijeha? Na ovo pitanje nam odgovor može dati jedan interesantan događaj: *Jednom islamskom učenjaku došao je predstavnik neke crkve. Učenjak je pisao nekakav izveštaj, i kada mu je ponestalo hemijsko, uzeo je tuš, koji je zamalo prosuo. Tada je upitao kršćanina: 'Da li bi meni koristilo da sam prosuo mastilo po svom odjelu, a da ti, umjesto mene, opereš svoje odjelo?* (Gazali, 2005: 43).

Da nijedan grijешnik tuđe grijehe neće nositi, i da je čovjekovo samo ono što sam uradi, i da će trud njegov sigurno iskazati, i da će prema njemu u potpunosti

nagrađen biti (Kur'an, en-Nedžm, 53:38,41). U islamu nema posredništva u pokajanju i oprost, nema čovjeka koji bi nekoga mogao razriješiti i najmanjeg grijeha upravo zbog ljudske nesavršenosti i nemogućnosti da prodre u iskrenost pokajnika. Nasuprot, milost Allaha, dž.š., je neprevaziđena i nema toga grijeha kojeg On nije kadar oprostiti izuzev da čovjek pripiše božanstvo pored Njega.

Allah, dž.š., neće oprostiti da Mu se božanstva pridružuju, a oprostit će manje grijeha od toga kome On hoće! (Kur'an, en-Nisa, 4:48). Zaključak je jedan, doista je oprost ekskluzivno pravo Boga kojim nas niko ne može opskrbiti osim Njega. Jedina mogućnost posredništva jeste molba, odnosno dova, koju svaki čovjek može uputiti Bogu za koga on želi. Dova je ta koja može biti uzrokom Božije milosti. *A kada te robovi Moji za Mene upitaju, Ja sam, sigurno blizu: odazivam se dovi molitelja kada me zamoli* (Kur'an, el-Bekare, 2:186).

Biblijski citat, koji nam u velikome opisuje pojavu Isusa kao milost: *Ja nisam došao da zovem pravednike no grijешnike na pokajanje* (Biblija, Mt, 9.13). Ovim citatom je izražena Božija briga za pripadnike ljudske vrste kojom otvara vrata pokajanja i ističe Svoje nezaobilazno svojstvo.

Sličan ovom citatu je sljedeći kur'anski ajet: *O robovi koji ste se prema sebi ogriješili, ne gubite nadu u Allahovu milost! Allah će sigurno sve grijeha oprostiti. On, doista, mnogo prašta i On je milostiv. I povratite se gospodaru svome i pokorite Mu se prije nego što vam kazna dođe, poslije vam niko neće u pomoć priskočiti* (Kur'an, ez-Zumer, 39:53,54), koji možemo objasniti sljedećim:

Onaj koji čini zlo ili griješi protiv samog sebe, a zatim moli Boga da mu oprost, naći će da je Bog veliki Opraštač, Darivatelj milosti (Kur'an, en-Nisa, 4:110). Možemo primjetiti da, sveopćem suštinskom značenju, poimanje Božije milosti u islamu i kršćanstvu ima zajedničkih temeljnih ili polazišnih tačaka. Ustvari, obje religije milost kao svojstvo Stvoritelja preporučuju Njegovim stvorenjima kao sredstvo do Izvora milosti, do cilja usavršavanja ljudske prirode i konačno kao spas na oba svijeta. Čovjek je potekao od Boga i jedino ušće prema kojem on plovi je sam Stvoritelj i Njegova milost kojoj se čovječanstvo nada. Upravo ta milost je inspiracija čovjeku da nastoji činiti djela putem kojih se približava Milostivome.

Doista, one koji vjeruju i rade dobra djela- Svemilosni će njih učiniti omiljenim! (Kur'an, el-A'raf, 7:156).

Zaključak

On daruje mudrost kome hoće, a onaj kome je darovana mudrost- darovan je blagom neizmjernim. A shvatiti mogu samo oni koji su razumom obdareni (Kur'an, el-Bekare, 2:269).

Jednu stvar, u svakom slučaju, mora se imati na umu: govoreći o Božijoj milost, ustvari, govorimo o Jednom Stvoritelju svih stvorenja, Koji je putem objava obznanio religije u svim svoji raznolikostima i sličnostima, koje su prolazeći kroz vrijeme, preživjele razna nerazumijevanja i pripisivanja ljudskog pogrešnog razumijevanja, a koje su, u svom sveopćem unutarnjem značenju nosile istu poruku - monoteizam. *Prije tebe nismo Mi nijednog poslanika poslali a da mu nismo objavili: „Doista, nema boga osim Mene, zato Meni robujte“* (Kur'an, el-Enbija, 21:25). On, Jedan, je Izvor milosti o kojoj su ljudi obavješteni putem svoje religije i koju naučavaju tim putem. Možemo primjetiti da sama doktrina milosti u ovim dvjema religijama, shodno da su iz istog Izvora, imaju isti temelj i isti cilj. Ona označava Božiji odnos prema čovjeku koji je zasnovan na Njegovoj milosti, kao i ostali odnosi u stvorenome svijetu koji su refleksija ove izvorne milosti. To je savršeni Božiji atribut na kojem je zasnovana cjelokupna egzistencija. Njen cilj je izdići ljudsku dušu na mjesto koje joj pripada, visoko od animalnih prohtjeva, a približiti je Onome od Kojeg je potekla. Zapravo se milost prema čovječanstvu ogleda u ovoj nakani.

Jedna od ključnih razlika u poimanju ovog Božijeg atributa jeste to da su je kršćani u svojim učenjima ograničili i materijalizovali sa Isusom Kristom, sa čim se ne možemo složiti. U kršćanstvu sam Isus Krist je milost, on je spas za čovječanstvo posredstvom svoje žrtve. U islamu, milost je putem poslanstava jedan od načina kojim Allah svojim robovima ukazuje na nju. Poslanik Muhammed, s.a.v.s., je milost, ali milost koja nam je poslana kao putokaz ka cilju, kao neko ko donosi radosne vijesti putem Allahove riječi.

Preporuka milosti ima jednaku važnost u objema religijama, što je potvrđeno kur'anskim ajetima i biblijskim citatima. Milost je preporučena Kur'anom i sunnetom Božijeg Poslanika, s.a.v.s. Isto tako, u kršćanskoj literaturi, nismo naišli ni na jednom mestu nešto što bi ovom pojmu dalo suprotno značenje.

Milost je univerzalno dobro kojeg neće biti lišeno ni jedno stvorenje koje svjedoči Jednog Stvoritelja. *Svakome od vas Mi smo odredili zakon i način života. A da je Allah htio, on vas je mogao učiniti jednom jedinom zajednicom, ali da bi vas iskušao onim što vam dariva. Natječite se, zato, u vršenju dobrih dijela! Allahu se svi morate vratiti, a onda će vam On, uistinu, objasniti sve u čemu ste se razlikovali*

(Kur'an, el-Maide, 5:48)...izraz „svaki od vas“ predstavlja razne zajednice od kojih je sastavljeno čovječanstvo (Asad, 2004:149). Ono ne može biti pripisano jednom narodu, religiji ili rasi, jer nije garantovana pod tim uslovima. Milost je nešto što je prisutno u životu svakog čovjeka shodno njegovoj povezanosti sa Milostivim.

Istraživanje koje je urađeno putem ankete je jedan od primjera koji dokazuje ljudsku univerzalnost u načina poimanja Božije milosti. Možemo primjetiti da se u mnogome ove dvije religije prepliću u opštem shvatanju te teme: kada je u pitanju način manifestacije Božije milosti, način shvatanja dejstvovanja te milosti, njenog uticaja na ljudsku orijentaciju, njenih relacija, kako u odnosu stvorenja sa Stvoriteljem, tako u međuljudskom suodnosu i odnosu ljudi prema svojoj okolini.

Sve ljude trebamo posmatrati kao kreaciju jednog Kreatora i milost će, kao temelj ljudskog napredka ka željenom cilju, uvijek biti prisutna u našim djelima i srcima . Ako se osvrnemo na praksu Muhammeda, s.a.v.s., shvatit ćemo da je prisutnost milosti u našim životima najbolja predispozicija za civilizacijski napredak u duhovnom smislu koji neminovno vodi svakom drugom napredku. *Vi u Allahovu Poslaniku lijep uzor imate za onoga ko se u Allaha uzda, i Onom Svijetu nada, i puno spominje Allaha* (Kur'an, el-Ahzab, 33:21).

REFERENCE

ASAD, Muhemmed, *Poruka Kur'ana*, s engleskog preveo Hilmo Ćerimović, El-Kalem, Sarajevo, 2004.

BIBLIJA, *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*, Stari zavjet preveo Đ. Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stefanović Karadžić, Biblijsko društvo, Beograd, 1973.

GAZALI, Ebu Hamid Muhammed, *Islam ili kršćanstvo- izazov vremena*, preveo sa arapskog Enis Kozlić, Bemust, Kakanj, 2005.

GAZALI, Ebu Hamid Muhammed, *Oživljavanje vijerskih znanosti*, Bookline, osma knjiga, Sarajevo, 2007.

Glas Koncila, *Katekizam katoličke crkve*, prijevod i slog Hrvatska biskupska konferencija, Zagreb, 1994.

HALILOVIĆ, Safvet, *Islam i Zapad*, El- Kelimeh, Novi Pazar, 2006.

KUR'AN s prevodom, preveo: Besim Korkut, Kompleks Hadimi, I, Haremejniš-Šerifejni, I, Melik, Fahd za štampanje Mushafi Šerifa u Medini Munevveri pod pokroviteljstvom Ministarstva za hadž i vakuf u Saudijskoj Arabiji, 1412. H.

MUFTIĆ, Teufik, *Arapsko-bosanski riječnik*, III izdanje, El- Kalem, Sarajevo, 2004.

NASR, Seyyed Hussein, *Srce islama*, prijevod sa engleskog: Enes Karić, Rešid Hafizović, Nevad Kahteran, Biblioteka Duh i vrijeme, Sarajevo, 2002. .

PRAMENKOVIĆ, Almir, *Isa, a.s.,- Isus u Kur'anu i Bibliji*, magistarska teza, Fakultet humanističkih nauka, Novi Pazar, 2007.

ZNAČAJ I DOPRINOS ISLAMSKE KULTURE U RAZVOJU EVROPSKE CIVILIZACIJE

Mersada Agović¹

Ključne riječi: Islamska kultura, civilizacija, Balkan, Evropa.

UVOD

Kada je riječ o značaju i doprinosu islamske kulture u razvoju civilizacije uopće, činjenica je da su istraživači nemuslimani u masi svojih naučno-istraživačkih radova prikazivali mnogo neobjektivnih rezultata.

Objektivnijim prikazivanjem rezultata istraživanja bogate islamske kulture na području Balkana od vremena dolaska Osmanlija do danas evidentiralo bi se svo bogatstvo njene osobenosti i veliki značaj i doprinos u razvoju evropske civilizacije. Svaka velika kultura posjeduje vlastita načela i izgrađene obrasce za svoj razvoj. Islamska kultura je svoj osobeni smisao oblikovala u skladu sa islamskim propisima, zahvaljujući kojima je osigurala prosperitet društva u kojem vladaju moralni principi i načela kroz sve generacije. Najbitnija njena karakteristika je harmonija čovjekovih potreba, vjere, nauke, harmonija duha i materije.

Bošnjačke kulturne vrijednosti u globalnom pogledu imaju karakteristike osmansko – islamske kulture, ali i svoje vlastite karakteristike.

METODE

Metodološki postupak korišten u ovom radu čine fenomenološka, historijska i komparativna metoda istraživanja. Fenomenološkom metodom se potvrđuje stav istaknutih mislilaca da ne postoji ništa na ovom svijetu, a da nešto ne simbolizira. Po Božijoj Objavi sve što postoji ima neko značenje. „Pokazat ćemo im naše znakove na horizontima i u njima samima.“² Gazalijev stav je da „ne postoji ništa

¹ Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, doktorant, e-mail: nuruddinaa2@gmail.com

² Kur'an a.š.: sura 41, ajet 53.

na ovom svijetu, a da nije simbol za nešto u duhovnom svijetu." ³ „Islamski mislioci su uvijek promišljali odnos između vanjskih manifestacija i biti na osnovu Kur'anskih riječi: Pokazat ćemo im naše znakove na horizontima i u njima samima." ⁴

Historijska metoda je veoma bitna. Njome je moguće spoznati i pratiti historijske procese, kao što je na primjer nastanak i razvoj oblasti u kojoj se sjedinjuju i prožimaju prostor i vrijeme. Komponente islamske kulture, poput pisma, jezika, književnih djela ili dokumentacije iz osmanskog vremena posebno svjedoče svu njenu specifičnost.

Komparativna metoda se koristi prilikom uspoređivanja osobnosti islamske kulture sa ostalim kulturama u Evropi i njenog uticaja na evropsku civilizaciju kroz historiju. Osim toga istražuje se i uticaj drugih kultura na islamsku kulturu.

DOPRINOS ISLAMA U NAUCI

Period prosperiteta islamske kulture i civilizacije obilježio je njene doprinose u oblasti medicine, tehnologije, umjetnosti, arhitekture, književnosti i dr. Mnogi evropski učenjaci su postali slavni zasnivajući svoja istraživanja na temeljima rezultata istraživanja islamskih učenjaka u, na primjer, algebri رجب el džebr, hemiji, fizici, geologiji, astronomiji itd. Medicinsko djelo Ibn Sine (Avicene) „Kanun“ (1025.) koje je prevedeno na latinski jezik i distribuirano po cijeloj Evropi bilo je standardni medicinski udžbenik do kraja 16.stoljeća. Prevođena su i djela islamskog filozofa Ibn Rušda (Averoesa) koja su imala veliki uticaj na kasniju filozofiju.

³ Abu Hamid El-Gazali, (1995.) Niša svjetlosti, str. 77., Mešihat Islamske zajednice u republici Hrvatskoj, Zagreb

⁴ Annmarie Schimmel, (2001.) Odgonetanje Božijih znakova, str. 12., El Kalem, Sarajevo

Slika 1. Zamišljena debata između Ibn Rušda i Porfirija (naslikano u 14.stoljeću)

Poznat je uticaj islamskih učenjaka na kršćanske, kao što je na primjer bio uticaj Gazalija na Sv. Tomu Akvinskog. Doprinos El Havarizmija وخلاييمزرا svjedoči današnji naziv Algoritma, zatim, brojni drugi nazivi kao što su: admiral = ريم رحبلا emirul – bahr (zapovjednik na moru), alhemija = ءايم يكل el kiimija', karat = طاريق kiraat, koton pamuk = نطق katn, magazin = mehaazin, cifra = رفص sifr itd.

Uticaj islamske kulture na evropsku civilizaciju svjedoče i nazivi prehrambenih proizvoda, na primjer: kahva, kafa = قوق kahve, šećer, cukar = sukkr, artičoka = رض يكوش erdi šuki, voće narandža = چنران naarendž i dr.

Matematičke znanosti imaju neizbrisive tragove islamskog doprinosa nauci. Arapski brojevi: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, i 0 se i dan danas koriste u cijelom svijetu.

Islamskim istraživačima se pripisuje pronalazak kompasa. Mnogi tekstilni materijali su doneseni, poput muslina, taftasa i satena, zatim ulja za masažu, kao i brojni kulinarski specijaliteti.

Slika 2. Istraživači

Islamski istraživači su se veoma rano počeli baviti proučavanjem fizike i hemije prilikom čega su tokom svog istraživanja koristili brojne eksperimente. Njihovim uticajem alhemija se preobrazila u nauku zasnovanu na činjenicama. Poznati su im bili procesi: kalcinacije, redukcije, sublimacije, kristalizacije...

Riječ „mat" (iz „šahmat") je arapska i znači „smrt" (مام maat, mejt...)

Slika 3. Musliman i kršćanin igraju šah (naslikano 1285.)

Osmanski doprinos nauci i tehnici je takođe bio velik. Osmanlije su imali svoje naučnike, arhitekte (brojna arhitektonska djela osmanskog arhitekta Mimara Sinana nalaze se u Bosni i Hercegovini), zatim, liječnike, književnike i dr. U osmansko vrijeme su Bošnjaci umnogome doprinosili razvoju nauke i tehnike. Spomenut ćemo, kao primjer, doprinos Bošnjaka Nasuha Karadžoza el – Bosnavija, zvanog Matrakči. „On je ostavio veliki doprinos u matematici, historiji, geografiji, umjetnosti, književnosti. 1529.godine konstruisao je pokretnu papirnu tvrđavu, prema kojoj su kasnije građene sultanove utvrde.“⁵

Slika 4. Osmanski doprinos nauci i tehnologiji

Slika 5. Izvoğenje eksperimenta

⁵ www.avaz.ba/vijesti teme/nasuh-matrakci-bio-najslavniji-bosnjak-osmanskog-carstva

Osmanski sultani su bili jedini upravnici i vladari carstva. Prvi osmanski vladari su nosili titulu *bega* (*bey*). Murat I je bio prvi Osmanlija koji je ponio titulu *sultana* (*tj. cara*). Mehmed Fatih (Osvajač) postao je *car-padišah* velike carevine. Od 1517. do 1924. godine osmanski sultan je istovremeno bio i *halifa*.

Slika 6. Osmanski grb

Slika 7. Osmanski sultani

U vrijeme Osmanlija nije postojao sukob istok – zapad. Taj se suprotstavljeni odnos više temeljio na razlici musliman – nemusliman. Imetak i javno dobro se dijelio na: ono što pripada islamskom *ummetu* i ono što pripada *svima*.

Organizacija društvenih odnosa je uspješno funkcionirala. Iako je konačna riječ odluke pripadala sultanu, odluke je razmatrao „*divanski savjet*“ kojeg su činili *veziri* (*ministri*). Savjetom je predsjedavao *veliki vezir* (*premijer*). *Visoka porta* je bio *sultanov otvoreni dvor*, a *parlament* su činili predstavnici *poslanici iz provincija*.

Osmanska država, kao nosilac hilafeta, napravila je veličanstvene civilizacijske iskorake u svim njenim domenima. Podanik iz najnižih slojeva društva se, zahvaljujući svom odgoju i obrazovanju, mogao popeti na san vrh društvene ljestvice.

DOPRINOS ISLAMA U UMJETNOSTI

Islamska umjetnost je nastala kako bi, najprije, bila umjetnost znaka, sjećanja na Allaha dž. š. i ono čime je zadužio čovjeka. Krajnji smisao svakog vjerodostojnog djela islamske umjetnosti je da: podsjeti i opomene čovjeka na njegov ibadet, probudi i pročisti njegovu svijest, usmjeri je, približi i uputi njegovom Stvoritelju i nauči čovjeka da svijet posmatra kao znak, oslobađajući ga od njegove vezanosti za prolazne stvari. „Znakove Božije ne opažamo samo u čudesnom skladu kosmosa i djevičanskoj ljepoti prirode, u azurnom plevetnilu neba i morskog beskraj, u njihovim ritmovima vječnosti po kojima jesu dio sveopćeg jedinstva, u čovjeku i njegovom djelu“⁶, nego i u „raskoši i simbolima svete umjetnosti.“⁷

Arhitektura je umjetničko djelo koje se služi trodimenzionalnim oblicima da bi ostvarilo prostor radi čovjekove potrebe za stanovanjem, radom, kulturom i drugim aktivnostima. Spomenici kulture iz osmanskog perioda od neprocjenjivog su značaja za islamsku kulturu i kulturu uopće. Osmanska arhitektura je svoje karakteristike izrazila kroz brojne sakralne i sekularne objekte: džamije, medrese, hanove, karavan-saraje, sahat-kule, imarete, šadrvane, česme, hamame, puteve od kladrme, mostove itd. „Islamska umjetnost ima privilegiju da uvijek bude suglasna sa duhom islama, osobito u svojim središnjim očitovanjima kao što je sakralna arhitektura.“⁸

Na slici je prikazan most u Mostaru izgrağen 1566.godine koji je arhitektonsko djelo poznatog osmanskog arhitekta Mimara Sinana

⁶ Nusret Isanović , (2006.) Osobnosti islamske umjetnosti i njen izraz u arhitekturi i kaligrafiji, str. 141., FIN, Sarajevo

⁷ Frithjof Schuon , (1996.) Dimenzije islama, str. 62., El Kalem, Sarajevo

⁸ Burckhardt Titus, (1976.) Art of Islam, World of Islam Festival Trust, str.1., London

Slika 8. Sakralna osmanska arhitektura

Slika 9. Sekularna osmanska arhitektura

„Arhitektonska djelatnost u Bosni i Hercegovini je još od kraja XVI vijeka u stagnaciji, a potom u postepenom opadanju. Do tada su već bili izgrađeni gotovo svi značajniji monumentalni objekti u duhu osmansko – turske graditeljske tradicije. Upravo to je i razlog da se u arhitekturi XIX vijeka očekivani konflikt dotadašnjih orijentalnih i novonadirućih evropskih ideala ne izražava drastično".⁹

Islamsku arhitekturu vidimo „kao najmoćniju i estetsko-umjetnički najmnogoznačajniju izražajnu formu islama.“¹⁰ Hegel smatra da arhitektura „i u pogođu egzistencije prethodi ostalim umjetnostima.“¹¹

„Nišani, prve, najstarije epohe u Bosni i Hercegovini imaju dosta zajedničkih elemenata sa srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima – stećcima i označuju grobove islamiziranih stanovnika Bosne, starih „Dobrih Bošnjaka“.“¹²

Islamska umjetnost svoj puni izražaj postuže putem ornamenta, arabeski, geometrijskih oblika i kaligrafije, kao kraljice islamske umjetnosti. Ona je stoljećima oblikovala ambijent u kojem su muslimani mogli živjeti i djelovati u stanju stalnog sjećanja na Allaha dž.š. s vizijom ljepote koja dolazi od Njega. U apsolutnom i krajnjem smislu: „Allah je Lijep i voli ljepotu“.¹³

⁹ Nedžad Kurto , (1998.) Arhitektura Bosne i Hercegovine (Razvoj bosanskog stila), str. 21, Sarajevo Publishing, Međunarodni centar za mir, Sarajevo

¹⁰ Džon L. Esposito (2000.) Oksfordska istorija islama, str. 238., Clio, Beograd

¹¹ Georg Vilhem Fridrih Hegel (1970.), Estetika III, str.27., Kultura, Beograd

¹² Mehmed Mujezinović , (1974.) Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, str.11, Veselin Masleša, Sarajevo

¹³ Muslim, (1995.) As-Sahih I, str.89., Dar Ibn Hazm, Bayrut

U evropskoj umjetnosti „neko djelo je umjetničko umjetničko onoliko koliko je obilježeno ljudskim individualitetom.“¹⁴ U njoj je vladala težnja „da se svakoj predodžbi religiozne vrste dade zaokruženi oblik.“¹⁵

Značajno mjesto u islamskoj umjetnosti zauzima dekoracija u raznim oblicima i materijalima. Na slici su prikazani predmeti sa dekorativnim elementima u keramici, drvetu i na platnu. Dekorativno slikarstvo je grana primijenjene umjetnosti koja u raznim materijalima oblikuje motive namijenjene određenom prostoru, a ornament je ukras na predmetima čiji se oblik ponavlja u određenom ritmu.

Slika 10. Motiv na keramici

Slika 11. Motiv na drvetu

Slika 12. Motiv na platnu

Kako je kazano, kaligrafija je u islamskoj umjetnosti imala najznačajnije mjesto. Njome su se ukrašavali zidovi sakralnih objekata, stropovi, unutrašnjost kupola, stubovi, kapije... „Moglo bi se reći da arhitektonski prostor i dekoracija čine jedinstvo. Dekoracija je neodvojivi dio tog prostora, ona je nužnost koja iz njega proizilazi.“¹⁶

Kaligrafija se ispisivala na levhama, nišanima, koricama knjiga... Njome su se pisala pisma, dokumenti, pečati, tugre, izrađivao novac itd. Od mnogobrojnih kaligrafskih vrsta pisama (sulus, kufi, rika, muhakkak, farisi, nestalik, divani, nesh...) kod nas su u upotrebi dominirala pisma *sulus*, kojim su se ispisivale levhe i natpisi u džamijama i *kufi* sa svojim dvjema podvrstama: kufi geometrijsko i kufi dekorativno pismo. Pismom divani su se najčešće ispisivali sultanski fermani.

„Učenje Kur'ana koje posvuda zvukovno prožimlje i određuje ambijent islamskog 'svijeta života', najvrerodostojniji je zvukovni izraz islamske umjetnosti, a

¹⁴ Burckhardt Titus , (1987.) Mirror of the Intellect, Quinta Essentia, str.220., Cambridge

¹⁵ Johan Hiuzinga , (1991.) Jesen srednjeg vijeka, str. 140., Naprijed, Zagreb

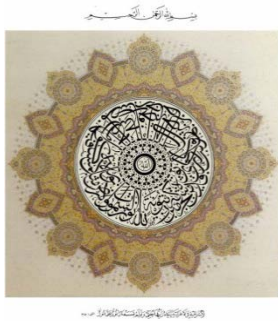
¹⁶ Husrev Redžić , (1982.) Islamska umjetnost, str. 19., Zajedničko izdanje, Zagreb

kaligrafija, koja je najodvažniji 'odsluk' Kur'anske Božije Riječi u dimenziji vremenosti i povijesnosti, njen najpotpuniji vizuelni izraz."¹⁷

Slika 13. Kaligrafija, ukrašavanje džamija

S kaligrafijom su usko povezani minijaturno slikarstvo i umjetni zanati, posebno knjigovezstvo, tauširanje, rezbarsvo, keramika itd. „Arapska pisma susrećemo u epigrafici, na platnima, oružju, kućnom posuđu i sličnim predmetima. Rukopisni kodeksi su obično svarani tmskim radom prepisivača, kaligrafa, slikara i knjigovezaca (mudžellida). Ovi potonji bi kožnom uvezu znali dati prijatan izgled utiskivanjem cvjetnih i figuralnih ukrasa i pozlaćivanjem arabeski, slova ili linija na uvezu.“¹⁸

Slika 14. Levha

Slika 15. Bošnjačka kaligrafija

Slika 16. Stari kaligraf

¹⁷ Rusmir Mahmutćehajić, (1996.) O nauku znaka, Dijalog broj 6, str. 117., Sarajevo

¹⁸ Smail Balić, (1994.) Kultura Bošnjaka, str. 169., RiR, ipp Tuzla, II izdanje, Zagreb

Islamski i islamizirani narodi u svome historijskom razvoju bili su nosioci više grana umjetnosti. „Neke od tih umjetnosti bile su i ostale svojsvene samo islamskom svijetu (arabeska, kaligrafija, ćilimarsvo i fajans), a druge su se, kao što je arhitektura, ahitektonska plošna plastika i vrstna arhitektura, uvrstile u red dostignuća svjetskog glasa.“¹⁹

Arhitektura džamija je podrazumijevala prisustvo harmonije unutrašnjeg i vanjskog prostora, kao i osvijetljenog i zamračenog prostora. „Sunčeva svjetlost je neposredna spoznaja, dok mjesec nasuprot tome daje svjetlo dobijeno refleksijom, spekulacijom.“²⁰ Džamija je predstavljala „najveličanstveniji vidljivi znak mjesta čovjekovog uključivanja u sedždu svjetova.“²¹

Džamija je oduvijek imala višestuku namjensku ulogu. Bila je mjesto obavljanja namaza, okupljanja vjernika i raspravljanja o društvenim problemima, mjesto edukacije mladih itd. Mnogo puta džamije su izgrađivane i kao vakuf od strane običnih vjernika jačeg imovinskog stanja. Na primjer, prenosi se da je novopazarsku Altun-alem džamiju izgradila Altuna, jedna od tri sestre iz Novog Pazara koje su uvakufile velika dobra vjericima na korištenje.

Slika 17. Altun-alem džamija, Novi Pazar

¹⁹ Alija Bejtć, (2009.) Ideja lijepog u izvorima islama, „Ka obnovi islamske misli, bošnjačko razumijevanje islama u 20 stoljeću“, Str. 422. , Udruženje ilmijje IZ u BiH, Sarajevo

²⁰ Hans Biderman, (2004.) „Rečnik simbola“ (Knaurs Lexikon der symbole), str. 382., Biblioteka „Posebna izdanja“ Beograd

²¹ Rusmir Mahmutćehajić, (2004.), Mesdžid, str. 221., Glasnik LXVI/3-4, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo

Islamski vladari i u ostalim zemljama van arapskog carstva (Turska, Perzija, Indija i dr.) „ natjecali su se u podizanju građevina i općenarodnog životnog standarda, nastojeći da jedni druge prevaziđu u veličini i ljepoti istih, pa su se tako većinom samostalno razvili različiti stilovi u građevinskoj umjetnosti, koja je po svojim ukrasima i kombinacijama priznata kao najraskošnija na svijetu.“²² Osmanska arhitektura obuhvata djela koja kao da „proizilaze iz nekog općeg plana, kao da su nastala iz jednog jedinog komada.“²³

S obzirom da su naši krajevi bogati šumom, a drvo se oblikuje lakše od drugih materijala, mnoge stare džamije su građene od drveta. „U graditeljstvu se snažnije nego u drugim područjima umjetnosti održala vodeća uloga koju u svakom stvaralaštvu imaju potreba, odredba svrhe i nalog.“²⁴

Slika 18. Rožajska stara džamija

Kada je riječ o starim bošnjačkim kućama, one su izgrađivane kao prizemljuše i kuće na sprat kod kojih je prizemlje bilo izgrađeno od kamena, a sprat od drveta. Sprat je bio istureniji i prostraniji. Na spratu se stanovalo ljeti kad su dani bili sunčaniji, a u prizemlju zimi, gdje je bilo toplije. Krovovi su bili pokriveni ćeremidom. U avliji se nalazio mutvak (ponekad spojen za vanjski zid kuće), banjica sa vodom, bašta, cvijetnjak... Nastojalo se da mahala bude dobro snabdjevena vodom. Svaka mahala je imala zajedničku česmu na sokaku u slučaju kad domaćinstva nisu imala česmu u dvorištu. Muslimanske kuće su za razliku od kršćanskih bile zatvorene prema putu i ograđene visokom ogradom, na kojoj se

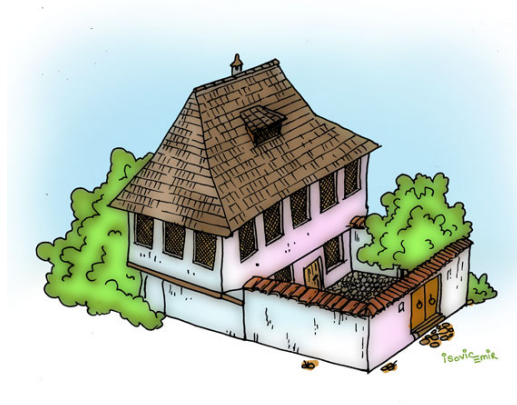
²² Vehbija Hodžić, (2009.) Materijalna kultura Islama, „Ka obnovi islamske misli, bošnjačko razumijevanje islama u 20 stoljeću“, Str. 175. Udruženje ilmije IZ u BiH, Sarajevo

²³ Burckhardt Titus, (1976.) Art of Islam, World of Islam Festival Trust, str. 45., London

²⁴ Hans-Georg Gadamer, (1997.) Naslijeğe Europe, str. 63., Matica Hrvatska, Zagreb

AGOVIĆ

nalazila kapija. Time se nastojala očuvati intima porodičnog života. Kuće su pravljene na ravnoj površini sa dobrim vidikom, a na kosini su harmonično nadvisivale jedna drugu i takođe jedna drugoj omogućavale dobar vidik. „Prostor je jedan od najneposrednijih simbola postojanja.“²⁵

Slika 19. Stara bošnjačka kuća

DOPRINOS ISLAMA U KULTURI ŽIVLJENJA

Podovi bošnjačkih soba su bili zastrti ćilimima. Ispod prozora su se nalazili minderi zastrti čohom, jastucima i vezenim čaršafima. Spavalo se na dušecima koji su se ujutro dizali i odlagali u ugao sobe.

²⁵ Ardalan Nader and Bakhtiar Laleh, (1973.) The Sense of Unity, str.11., The University of Chicago Press, Chikago-London

Slika 20. Unutrašnjost bošnjačke kuće

Muški članovi porodice su najčešće bili aktivni izvan kuće, u polju ili na zanatu, a ženski u kući u aktivnostima vezanim za vođenje domaćinstva. Izrađivalo se posuđe od bakra: dugumi, ibrici, džezve, sahani i dr.

Slika 21. Posuğe od bakra

Spravljala su se tradicionalna slana i slatka jela, kao što su bureci, sarme, dolme, baklave, ušećerani bomboni, lokumi; i pića: kahva, čaj i šerbet.

Slika 22. Sarma

Slika 23. Baklava

Slika 24. Turska kahva

Slika 25. Šerbet

Što se tiče odjevnih predmeta, osim korištenja tkanina od domaćeg materijala, svile i pamuka, skupocjene tkanine za izradu svečane odjeće su se naručivale i iz stranih zemalja. Primijenjena umjetnosti i dizajn je danas grana umjetnosti gdje

se za izradu umjetničkih djela upotrebljavaju svi materijali i imaju za cilj da estetski oblikuju predmete svakodnevne upotrebe.

U Sandžaku je poznata tradicionalna svadbena odjeća tzv. „Ala Turka“ koja se obavezno obezbjeđuje sandžačkim nevjestama na svadbama, kako bi, uz svo uvažavanje modernističkih trendova, dio pažnje bio posvećen i očuvanju tradicionalnih vrijednosti. Mladi Bošnjaci i Bošnjakinje sa zadovoljstvom pristaju na ulogu brižnih čuvara tradicije i na ovaj način.

Slika 26. Dio tradicionalne odjeće

Slika 27. Papuče

Tradicija na ovim prostorima je nalagala da bošnjačka nevjesta u miraz donese nešto od izvornih rukotvorina, prije svega, tradicionalni bošnjački ćilim.

Ćilimima se i danas zastiru podovi u mnogim domaćinstvima u Sandžaku i Bosni i Hercegovini koji se umnogome razlikuju od perzijskih, kavkaskih i drugih ćilima.

Slika 28. Ćilimarstvo („Bošnjačka staza“)

ZNAČAJ I DOPRINOS ISLAMSKJE KULTURE U RAZVOJU EVROPSKE CIVILIZACIJE

Kada je riječ o novci i nakitu i njihovoj upotrebi, jedna od karakteristika turskih zlatnika je ta što su se oni u Turskoj koristili kao platežno sredstvo (novac), a kod Bošnjaka Sandžaka i kao nakit za nevjeste. Ti zlatnici su u bošnjačkom narodu bili poznati kao „mahmudije“.

Na slici su prikazani osmanski zlatnici iz 1327.hidžretske godine.

Slika 29. Lice zlatnika

Slika 30. Naličje zlatnika

Filigranstvo je bilo razvijeno kao umjetnost izrade skupocjenih predmeta, suvenira i nakita od žice (najčešće srebrne, ali i drugih vrsta). U Sandžaku su se ovom tehnikom najčešće izrađivali srebrni pojasevi za nevjeste, tzv. *kolani*.

Slika 31. Filigranstvo a

Slika 32. Filigran b

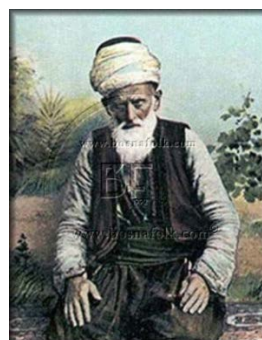
Slika 33. Filigran c

Slika 34. Filigran d

Međusobno prožimanje kultura je bilo prisutno na Balkanu. Na slici 37. vidimo Bošnjaka iz Novog Pazara koji na glavi nosi albanski „ćulah“. Mnogi Bošnjaci u Sandžaku su nosili tursku čalmu, fes ili albanski ćulah. Kasnije je u trendu bila kapa „francuzica“ koju su Bošnjaci takođe nosili. Na istoj slici je prikazana žena sa velom preko lica i rukavicama na rukama.

Slika 35. Iz historije Novog Pazara

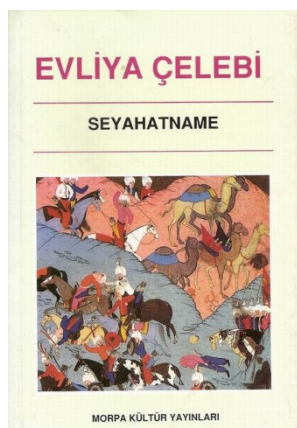
Slika 36. Stari musliman

NEKI OD DOPRINOSA ISLAMSKE KULTURE U KNJIŽEVNOSTI

Pripadnici islama su oduvijek nastojali da svoje kulturno naslijeđe sačuvaju, usavrše i obogate. Veliku pažnju su posvećivali vođenju dokumentiranih bilješki za sve vrijednosti koje su posjedovali.

Evlija Čelebija je, na primjer, uredno zapisivao ono što je viđao na svojim putovanjima. Tako je nastalo njegovo djelo „Seyahatnama“ (Putopis) koje je i danas bogat izvor informacija brojnim istraživačima.

Pisale su se epske pjesme koje su veličale bošnjačke junake. Izvođači narodne muzike su ih u svojim izvedbama opjevali, kao na primjer slučaj Husein-bega Gradašćevića koji je od sultana Mahmuda II tražio izvjesne zahtjeve za Bošnjake, koji su bili odbijeni. Iako njegova pobuna nije dala očekivane rezultate u narodu je ovaj Bošnjak prozvan kao „Zmaj od Bosne“.

Slika 37. Putopis Evlije Čelebije

Slika 38. Husein Kapetan Gradašćević

U osmansko doba mnogi Bošnjaci su ulagali svoj pregalački rad i na polju književnosti. Bošnjački alhamijado književnik Muhamed Hevaji Uskufi je napisao bosansko-turski rječnik „Magbuli-arif“ ili Potur šahidija još davne 1631.godine. Najznačajniji predstavnici ove književnosti su: Muhamed Hevaji Uskufi, Abdul-Vehab Ilhamija, Hasan Kafi Pruščak, Ali-Dede Bošnjak, Mula Mustafa Bašeskija, Husein Bošnjak i dr.

Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine su imali svoj list za politiku, pouku i zabavu pod nazivom „Bošnjak“ čiji je prvi broj izašao 2.jula 1891.godine. Na slici je prikazan broj lista „Bošnjak“ od 26.novembra 1891.godine.

Slika 39. List „Bošnjak“ iz 1891.godine

Slika 40. Bošnjaci iz Novog Pazara, 1932.godine

Bošnjaci su, kao što je općepoznato, autohtoni evropski narod na Balkanu čija je vjera islam i jezik bosanski. U svojoj kulturi oni prate evropske moderne tokove, uz brižno čuvanje i svojih tradicionalnih vrijednosti.

Slika 41. Spoj kultura: Mladi Bošnjaci u Begovoj džamiji u Sarajevu (momak na slici, u krupnom planu, nosi fes na glavi i jaknu sa reklamom „Evropa“ na džepu)

Slika 42. Mladi čuvaju tradiciju (izvedba iz školskog programa)

AFIRMACIJA MIRA, SUŽIVOTA I TOLERANCIJE

Bošnjaci na Balkanu i šire imaju svoje odane vjerske vođe, političke lidere i šejhove koji se zalažu za afirmaciju svih pozitivnih vrijednosti u društvu. Bošnjački narod je, na žalost, tokom svoje egzistencije prolazio kroz teške i mučne faze razvoja: osporavana mu je nacija, prolazio je kroz političku dezorjentiranost, gubitak identiteta, razjedinjenost, nametana mu je asimilacija, diskriminacija itd. Nakon buđenja svijesti Bošnjaka o samima sebi, te nakon jačanja autoriteta Islamske zajednice i dokazanog afirmativnog djelovanja bošnjačkih vjerskih i nacionalnih lidera, položaj Bošnjaka u regionu se popravlja. Bošnjaci su pokazali Evropi da su jedna od njenih najboljih komponenti koja doprinosi progresu evropske civilizacije.

Slika 43. Potreba afirmacije suživota, mira i tolerancije na Balkanu

Kulturne različitosti u Evropi bi trebale biti i ostati - bogatstvo, a ne da budu „kamen spoticanja“ u komunikaciji među ljudima, razlog nerazumijevanja i gledanja na drugog i drugačijeg sa predrasudama.

Slika 44. Islam u Evropi

Slika 45. Evropsko bogatstvo različitosti

Predrasude su uvijek pospješivale netrpeljivost među ljudima i otežavale njihovu normalnu komunikaciju. Mnogo puta kroz historiju predrasude su bile glavni krivac u sukobima civilizacija.

Slika 46. Predrasude

Posljedice predrasuda su pogubne za društveni prosperitet. Na slici 49. je prikazan dječak koji, zbog predrasuda nekih društvenih grupa prema muslimanima živi u strahu. U ruci nosi transparent na kojem piše „Ja sam musliman. Molim vas, nemojte me mrziti!”

Slika 47. Posljedice predrasuda prema muslimanima

Kad se predrasudama pridruži i neosnovana mržnja, dolazi do počinjenja zločina, pa čak i genocida nad jednim narodom. Na žalost, ovom prilikom moramo se prisjetiti nelogične i neljudske izjave ratnog zločinca Ratka Mladića koji je prilikom ulaska sa svojom vojskom u Srebrenicu pred kamerama izjavio: „Došlo je vrijeme da se osvetimo Turcima na ovim prostorima!” Ratni zločinac i haški optuženik Ratko Mladić je u svojoj neosnovanoj mržnji prema Turcima odlučio da se osveti miroljubivom i nevinom narodu –Bošnjacima. Tako je u srcu Evrope, pred sam kraj 20-tog stoljeća prema Bošnjacima počinjen još jedan genocid, najstravičniji od svih prethodnih.

Slika 48. Genocid nad Bošnjacima

Na sreću, svaka društvena grupa i svaki narod ima savjesne pojedince koji utiču na uspostavljanje normalne komunikacije i poboljšanje odnosa u društvu. Na slici 51. je prikazan primjer savjesne kršćanke koja drži transparent sa porukom „Muslimani su ovdje dobrodošli!” Na dnu transparenta je potpisana organizacija „Stop islamofobiji!”

Slika 49. Poruka savjesne kršćanke: „Muslimani su ovdje dobrodošli!”, „Stop islamofobiji!”

U našem regionu postoje udruženja koja doprinose relaksaciji odnosa među narodima, kao što je na primjer beogradsko udruženje „Žene u crnom“ čije članice, noseći adekvatne transparente, svake godine posjećuju Srebrenicu i druge gradove Bosne i Hercegovine.

Slika 50. „Žene u crnom“ i njihov primjer doprinosa relaksaciji odnosa na Balkanu. Međuvjerska, međunacionalna i međukulturalna saradnja naroda je potrebna na svim relacijama društvenih odnosa. Svi evropski narodi bi ravnopravno trebali uzeti učešća u važnim međunarodnim projektima. Potrebno je bezrezervno pojedinačno i zajedničko zalaganje za ostvarenje pojedinačnih i kolektivnih ljudskih prava i sloboda u skladu sa univerzalnim moralnim i civilizacijskim principima.

Slika 51. Meğukulturalna saradnja

NALAZI I ZAKLJUČAK

Poseban doprinos izučavanja islamske kulture kroz historiju na području Balkana je doprinos očuvanju cjelokupnog kulturnog, vjerskog i nacionalnog bošnjačkog identiteta i poticanje na promjenu načina njenog dosadašnjeg vrednovanja. Prevazilaženjem nemjerodavnog prosuđivanja vrijednosti islamske kulture iz ugla posmatranja stranih kultura i objektivnijim prikazivanjem rezultata koji pokazuje njen osebujni izražaj razvijaju se i tolerantniji odnosi među samim kulturama.

Vjera islam reguliše sve oblasti života muslimana, te kao takva ima ogroman uticaj na islamsku kulturu i civilizaciju svih etničkih grupa islamske vjeroispovijesti. Razlike među kulturama ne treba da budu „kamen spoticanja“ u njihovom međusobnom odnosu, već ih treba promovisati kao bogatstvo oblasti na kojoj egzistiraju.

Bošnjaci, kao jedni od čuvara islamske kulture na Balkanu ne bi smjeli više biti pod pritiskom evropskih asimilatorskih procesa, već bi im, od strane pripadnika drugih kultura, trebalo ukazati novu perspektivu povjerenja, objektivnije vrednovati njihove opće kulturne vrijednosti, jer oni, zasigurno, daju nemjerljiv doprinos u razvoju ljudskog društva u kojem pobjeđuju moralni principi i načela.

PREGLED LITERATURE

Ardalan Nader and Bakhtiar Laleh, (1973.) *The Sense of Unity*, The University of Chicago Press, Chicago-London

Balić Smail, (1994.) *Kultura Bošnjaka*, RiR, ipp Tuzla, II izdanje, Zagreb

Bejtić Alija, (2009.) *Ideja lijepog u izvorima islama, „Ka obnovi islamske misli, bošnjačko razumijevanje islama u 20 stoljeću“*, Udruženje ilmijje IZ u BiH, Sarajevo

Biderman Hans, (2004.) *„Rečnik simbola“* (Knaurs Lexikon der symbole), Biblioteka „Posebna izdanja“ Beograd

El Gazali Abu Hamid, (1995.) *Niša svjetlosti*, str. 77., Mešihat Islamske zajednice u republici Hrvatskoj, Zagreb

Esposito Džon L. (2000.) *Oksfordska istorija islama*, Clio, Beograd

Gadamer Hans-Georg, (1997.) *Naslijeğe Europe*, Matica Hrvatska, Zagreb

Hegel Georg Vilhem Fridrih (1970.), *Estetika III*, Kultura, Beograd

Hodžić Vehbija, (2009.) Materijalna kultura Islama, „Ka obnovi islamske misli, bošnjačko razumijevanje islama u 20 stoljeću“, Udruženje ilmije IZ u BiH, Sarajevo

Hiuzinga Johan, (1991.) Jesen srednjeg vijeka, Naprijed, Zagreb

Isanović Nusret, (2006.) Osobnosti islamske umjetnosti i njen izraz u arhitekturi i kaligrafiji, FIN, Sarajevo

Kurto Nedžad, (1998.) Arhitektura Bosne i Hercegovine (Razvoj bosanskog stila), Sarajevo Publishing, Međunarodni centar za mir, Sarajevo

Mahmutćehajić Rusmir, (2004.), Mesdžid, Glasnik LXVI/3-4, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo

Mahmutćehajić Rusmir, (1996.) O nauku znaka, Dijalog broj 6, Sarajevo

Mujezinović Mehmed, (1974.) Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo

Muslim, (1995.) As-Sahih I, Dar Ibn Hazm, Bayrut

Redžić Husrev, (1982.) Islamska umjetnost, Zajedničko izdanje, Zagreb

Schimmel Annmarie, (2001.) Odgonetanje Božijih znakova, El Kalem, Sarajevo

Schuon Frithjof, (1996.) Dimenzije islama, El Kalem, Sarajevo

Titus Burckhardt, (1976.) Art of Islam, World of Islam Festival Trust, London

Titus Burckhardt, (1987.) Mirror of the Intellect, Quinta Essentia, Cambridge

www.avaz.ba/vijesti/teme/nasuh-matrakci-bio-najslavniji-bosnjak-osmanskog-carstva

**AN ANALYSIS ON DIFFERENTIATION OF CONSUMER ETHNOCENTRISM
ACCORDING TO OCCUPATIONS AND EFFECT ON CONSUMER BUYING
BEHAVIOUR IN READY-MADE CLOTHING SECTOR :THE CASE OF FOUR
OCCUPATION**

Res. Assist. Ayşegül Karataş, Sakarya University,
karatas@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Remzi Altunışık, Sakarya University,
altunr@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Consumer Ethnocentrism, Occupations, Ready-Made Clothing Sector, Consumer Behavior

Consumer ethnocentrism has been adapted from the sociological term ethnocentrism, used by Sumner. Ethnocentric consumers tend to prefer buying domestically produced products over foreign made products due to nationalistic feelings. It is argued that buying imported products damages the domestic economy and causes unemployment of the citizens. Past research has shown that there are relationships between level of consumer ethnocentrism and some demographic properties like age, income level and gender. The purpose of this research is to examine the relationship between the level of consumer ethnocentrism and the occupation. Also, we wanted to see if there are differences between the two groups (hard and soft ethnocentric tendency groups) in regard to the brand origin knowledge of consumers in ready-wear clothing sector.

Although most of the researches conducted in Turkey prove that the ethnocentric level of consumers is medium, some findings indicate the existence of significant relationships between the ethnocentric level and buying intention. In a research testing the relationship between the occupation and ethnocentric level, the

occupations are classified very generally as public sector employee, private sector employee or entrepreneur. Also in another study, some significant relationships have been shown despite the fact that all the participants were either student or academic/administrative staff of a university. In the subject of ethnocentrism studies conducted in Turkey, only one research has used real brand names. In this research, one domestic and one foreign brand are compared in terms of the origin's contribution to the brand image.

A survey has been implemented to a sample composing of 80 doctors, 71 nurses 107 bankers and 84 teachers. The CET scale, which was developed by Sharma and Shimp (1987) and validated by many foreign and domestic studies previously, was used in the questionnaire. In the second part the questionnaire, respondents were requested to identify the origins of the 10 most common domestic and 10 most common foreign ready-wear brands. Additionally, the most frequently bought first three brands are questioned. Lastly, the demographic characteristics of the consumers are questioned in the third part. Field studies were carried out during February-March of 2013.

Findings indicated the existence of two dimensions of ethnocentric tendencies of respondents. Respondents have been grouped into two categories as hard ethnocentric tendency and soft ethnocentric tendency with the help of cluster analysis method. By using chi-square analysis, it has been concluded that there is a statistically significant difference between teachers and doctors in terms of their ethnocentric tendencies.

From the twenty brands, it has been observed statistically significant difference in only five of them. But it is observed that soft ethnocentric consumers tend to know correctly the origin of domestic brands more than the hard ethnocentric ones. On the other hand, the groups do not differ in terms of foreign brand origin knowledge. Lastly, in terms of the origin of the most bought first three brands, there is no statistically significant difference between the hard and soft ethnocentric consumers. Buying behaviors of domestic and foreign brands of these groups are similar. Moreover, when the frequency analysis examined, it is seen that hard ethnocentric consumers buy domestic brands more than the soft ones. As a result, although practically, hard ethnocentric consumers buy domestic brands more frequently, it is not certain that they do this intentionally.

**ETNOSENTRİK EĞİLİMLERİN MESLEK GRUPLARINA GÖRE FARKLILAŞMASI
VE HAZIR GİYİM SEKTÖRÜNDE SATIN ALMA DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: DÖRT MESLEK GRUBU KIYASLAMASI**

Arş. Gör. Ayşegül KARATAŞ¹

Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK²

ÖZET

Bu çalışmada amaç, tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin mesleklere göre değişip değişmediğinin incelenmesi ve etnosentrik eğilimi yüksek ve düşük olan tüketici gruplarının yabancı markalara yönelik ilgileri açısından farklılığın olup olmadığını araştırmaktır. Çalışma kapsamında dört meslek grubu (doktor, hemşire, öğretmen ve bankacı) ele alınmıştır.

Araştırma bağlamında bu dört grup üzerinde anket uygulaması yapılmıştır. Saha çalışmaları Şubat-Mart 2013 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Etnosentrik eğilimini ölçmek amacıyla literatürde yer alan CET scale ölçeği kullanılmıştır.

Araştırma bulguları etnosentrik eğilim açısından iki grubun olduğuna işaret etmektedir. Bunlardan katı etnosentrik eğilime sahip tüketici grupları ile ılımlı etnosentrik eğilimine sahip olan tüketici grubudur. Yapılan analizler ışığında dört meslek grubu arasında etnosentrik eğilim bağlamında farkın olduğunu, ancak bu farkın doktorlar ile öğretmenler arasındaki farktan kaynaklanmakta olduğunu göstermektedir. Ancak araştırmamızda iki grup etnosentrik eğilime sahip bireyler arasında tercih edilen markalar açısından menşee bilgisi sahipliği açısından anlamlı bir farklılığın olmadığı müşahade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tüketici Etnosentrizmi, Meslek Grupları, Hazır Giyim Markaları, Tüketici Davranışları

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, karatas@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, altunr@sakarya.edu.tr

GİRİŞ

Tüketici etnik-milliyetçiliği (etno-sentrizmi) kavramı Sumner tarafından sosyolojik bir kavram olarak incelenen etnosentrizmden uyarlanmıştır. Etnosentrik insanlar ait oldukları grubu evrenin merkezi olarak görüp, diğer sosyal grupları ait oldukları grubun bakış açılarıyla değerlendirir, kültürel olarak benzemeyenleri reddeder, benzeyenleri ise körü körüne kabul ederler (Shimp ve Sharma, 1987:280). Tüketici etnosentrizmi ise, yabancı ürün satın almanın uygunluğunu tartışan ve yerli ürün

satın alma güdüsü veren bir kavramdır (Arı, 2007: 2). Etnosentrik eğilimli tüketiciler açısından ithal ürünlerin satın alınması yanlıştır. Çünkü ülke ekonomisine zarar verir, işten çıkarılmaları neden olur ve vatanperver olmayan bir davranıştır (Sharma ve Shimp, 1984:27). Tüketicilerin etnosentrik eğilimleri ait oldukları etnik grup, yaş, eğitim gibi çeşitli demografik özelliklere göre değişmektedir. Çalışmanın birinci amacı etnosentrik eğilimlerin farklı profesyonel meslek gruplarına mensup kişilerde farklılaşım farklılaşmadığını analiz etmektedir.

Diğer yandan tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin satın alma davranışında etkili olabilmesi, satın alınacak ürünün yerli ya da yabancı olduğunu bilmesine bağlıdır. Ancak, günümüzde sadece markaların adlarına bakarak yerli mi yabancı mı olduğunu anlamak çeşitli sebeplerden dolayı oldukça zor hale gelmiştir. Yerli firmalar ihracata yönelik ürünlere yabancı isimler koymakta, bunları iç piyasaya da aynı isimle sürmektedirler (Ceylan, 2010). Dolayısıyla, tüketiciler yerli ürün kullanımına özen gösterdiklerini belirtse de, bu durum pratik olarak hangi ürünlerin yerli olduğunu bilmeleri ölçüsünde önemlidir. Çalışmanın ikinci amacı etnosentrik olan ve olmayan profesyonel meslek grubu mensuplarının hazır giyim ürünlerinde markaların "yerli ve yabancı" kategorilerinde menşeinin farkındalığını ölçmek ve en sık tercih ettikleri markalarla etnosentrik eğilimlerinin etkili olup olmadığını analiz etmektir.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Türkiye’de yapılan tüketici etnosentrizm araştırmalarda tüketicilerin çoğunun etnosentrik eğilimlerinin orta düzey olduğu saptanmıştır. (Akin vd., 2009:503, Aysuna ve Altuna, 2008:152, Mutlu vd., 2011:63). Akin ve diğerleri tarafından yapılan araştırmada tüketicilerin etnosentrik davranışları ile satın alma niyetleri arasında anlamlı bir farklılığın bulunduğu hipotezi kabul edilmiştir (Akin vd, 2009:508). Arı tarafından yapılan araştırmaya göre de farklı etnosentrik düzeylerdeki tüketicilerin yerli ürün satın alma niyetleri farklı düzeydedir ve yüksek

etnosentrik eğilimli tüketiciler yerli ürünlere karşı daha pozitif bir düzeydedirler. Aynı araştırmada tüketicilerin yaş ve gelir düzeyleri ile etnosentrik eğilimleri arasında negatif ilişki tespit edilmiştir. Bu araştırmada akademik, idari personel ve öğrenci meslek gruplarının etnosentrik eğilimleri test edilmiştir. İdari personel ve akademik personel arasında anlamlı bir farklılık bulunmazken, bu iki grubun istatistiki açıdan öğrencilere nazaran daha yüksek etnosentrik düzeyinin olduğu görülmüştür. (Arı, 2007:64-69). Aysuna ve Altuna da araştırmalarında meslek gruplarının etnosentrik eğilimlerinde farklılıklar tespit edilmiştir. Ancak yapılan bu araştırmada meslek grupları "kamu çalışanları, özel sektör çalışanları ve serbest meslek çalışanları, işsiz, emekli, öğrenci, ev hanımı" olarak sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak serbest meslek çalışanlarının etnosentrik düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Aysuna, 2008:153-154).

Ray tarafından 1971 yılında yapılan çalışmada tüketicilerin aslında yerli ürün almanın gerektiğine, yabancı ürünleri almanın doğru olmadığına ve ülke ekonomisine zarar verdiğine inanıyor olsalar da, alışveriş sırasında bu düşünceleri satın alma davranışı üzerinde çok büyük bir etki oluşturmadığı sonucuna varmıştır. (Saydan ve Sütütemiz, 2009: 78)

Sonuç olarak ülkemizde yapılan araştırmalarda mesleki farklılıkları ölçmeye yönelik çalışmalar yapılmış, ancak meslek sınıflandırmaları oldukça kısıtlı ele alınmıştır. Diğer yandan etnosentrik düzey ile satın alma niyeti arasındaki ilişkiler test edilmiştir. Ancak bu çalışmalarda da yöntem olarak tüketicilere geçmişteki ve gelecekte yabancı ve yerli marka ürünlere yönelik tutum ve davranışları sorulmuştur. Tutumlar konusunda tespitlere ulaşılmış ancak davranışlar ve tüketicinin tüketime yönelik bilişsel yanı konusundaki tespitlerin geçerliliği markaların yerli ya da yabancı olduğunun bilinmesi varsayımına dayandırılmıştır. Marka isimleri kullanılarak yapılan tek çalışmada ise "Mavi ve Levi's" karşılaştırılması yapılmıştır. Örneğin seçiminde yerli olduğu isminden de tahmin edilebilecek "Mavi" markasının seçilmesi bahsi geçen ön varsayım kısıtının ortadan kaldırılmasına yönelik olabilir (Özçelik ve Torlak, 2011).

METODOLOJİ

Araştırmanın Yöntemi Ve Örneklemi

Çalışmanın örneklemini İstanbul'da yaşayan Uluslararası Meslek Sınıflaması ISCO 08'de tanımlı profesyonel meslek gruplarından bankacı, doktor, öğretmen ve hemşireler oluşturmaktadır (TUIKAPP, 2012). Anket yoluyla, dört farklı özel

bankada çalışan 107 bankacıya ulaşılmıştır. Bankacıların tamamını bölge ve genel müdürlük çalışanları ile şube müdürleri oluşturmaktadır. İki kamu, biri özel olmak üzere üç farklı eğitim kurumunda çalışan 84 öğretmene, üç farklı devlet hastanesinde çalışan 80 doktora ve 71 hemşireye ulaşılmıştır. Bahsi geçen meslek gruplarına mensup kişilere ulaşmak oldukça güç olduğundan kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. İlgili kişilere üç bölümden oluşan bir anket, bırak-topla ve internet anketi yoluyla uygulanmıştır.

Anketin ilk bölümünü Türkiye’de de geçerliliği defalarca test edilmiş Shimp ve Sharma tarafından etnosentrik eğilimleri ölçme amacıyla geliştirilmiş olan 17 sorudan oluşan CET scale ölçeği oluşturmaktadır (Shimp ve Sharma, 1987:282). İkinci bölümde ise İstanbul’da metrekare cinsinden en büyük ilk beş alışveriş merkezinde bulunan tüm markalardan İstanbul’da en yaygın mağaza ağı olan ilk on yerli ve ilk on yabancı markanın “yerli ya da yabancı” olarak menşeinin bilinip bilinmediği ve bu markalar arasından en sık alışveriş yapılan ilk üçünün belirtilmesinin istendiği sorular bulunmaktadır. Son bölümde ise tüketicilerin demografik özellikleri sorgulanmıştır.

Araştırmanın kısıtları çalışmanın örnekleminin sadece İstanbul’da yaşayan doktor, bankacı, öğretmen ve hemşirelerle sınırlı olması, çalışmanın kolayda örnekleme yöntemiyle yapılmak zorunda olunması, araştırma bağlamında dahil edilen sadece sınırlı sayıda yerli ve yabancı markanın olması ve sadece dört meslek grubuyla çalışmanın sınırlı olması sayılabilir.

Araştırmanın Hipotezleri

- H1** :Kişilerin etnosentrik eğilimleri mensup oldukları meslek gruplarına göre farklılık göstermektedir.
- H2** :Yaygın hazır giyim markalarının yerli ya da yabancı menşeli olduğunun bilinmesi oranı etnosentrik düzeylere göre farklılık göstermektedir.
- H3** :Tüketicilerin sık satın aldıkları hazır giyim markalarının yerli ya da yabancı olduğunun bilinmesi oranı etnosentrik düzeylere göre farklılık göstermektedir.
- H4** :Hazır giyim markalarında yerli markalı ürünleri satın alma oranı etnosentrik düzeylere göre farklılık göstermektedir.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırma bağlamında yer alan katılımcılara ilişkin demografik özellikler Tablo 1’de özetlenmektedir. Tablo incelendiğinde, katılımcıların %60’a yakınının kadın, %40’a yakınının erkek olduğu görülmektedir. Yaş açısından bakıldığında ise ağırlıklı olarak katılımcıların 21-30 yaş grubundan olduğu görülmektedir. Şahsi gelir açısından incelendiğinde ise katılımcıların yaklaşık %63’ü 2001-4000 TL net gelir aralığındadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik özellik		f	%
Cinsiyet	Erkek	125	40,1
	Kadın	187	59,9
Yaş	21-30	164	52,7
	31-40	111	35,7
	41-50	36	11,6
Meslek	Doktor	80	23,4
	Hemşire	71	20,8
	Bankacı	107	31,3
	Öğretmen	84	24,6
Şahsi Net Gelir	2000 TL ve altı	50	16,4
	2001-4000 TL	193	63,3
	4001-6000 TL	41	13,4
	6001 ve üzeri	21	6,9

Katılımcıların Etnosentrik Eğilimlerinin İncelenmesi

CET scale ölçeği yardımıyla katılımcıların etnosentrik eğilimleri açısından kategorilere ayrılıp ayrılmayacağını incelemek amacıyla 17 maddelik CET scale ölçeği üzerinde ortogonal (Varimaks) döndürmeli faktör analizi uygulanmıştır. Faktör analizi sonuçları Tablo 2’de verilmektedir. Faktör analizi için KMO değeri 0,944 olup, açıklanan toplam varyans ise %59,762’dir. Faktör analizi iki boyutlu çözümün makul çözüm olacağına işaret etmektedir. Söz konusu faktörler incelendiğinde faktörlerin *katı etnosentrik eğilim* ve *ılımlı etnosentrik eğilim* olarak isimlendirilmesinin uygun olacağı kanaatine varılmıştır.

Tablo 2: CET Scale Ölçeği Faktör Analizi Sonuç Tablosu

Faktör 1 – Katı etnosentrik eğilimli	Faktör Yükleri	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans
1) Tüm ithal ürünlere engeller konulmalıdır.	0,8055		%31,097
2) Yabancıların pazarlarımıza ürünlerini sokmalarına izin verilmemelidir.	0,8033		
3) Diğer ülkelerde üretilen ürünleri satın alanlar, vatandaşları oldukları ülkenin halkının işsizliğine neden olmakla sorumludurlar.	0,7434		
4) Yabancı ülkede yapılmış ürünleri satın almak vatanseverliğe aykırıdır.	0,7432		
5) Gerçek bir vatansever, her zaman yerli ürünler satın almalıdır.	0,7046		
6) Yabancı ürünleri satın almak doğru değildir, çünkü vatandaşlarımızın işsiz kalmasına neden olur.	0,6851		
7) Yerli işletmelere zarar verdiği ve işsizliğe neden olduğu için, yabancı ürünleri satın almamalıyız.	0,6479		
8) Türkiye'ye girişinin azaltılması için yabancı ürünler, yüksek oranda vergilendirilmelidir.	0,5493		
Faktör 2 – İlimli etnosentrik eğilimli			
9) Yerli ürünleri satın almak, Türkiye çalışanını korur.		0,7597	%28,665
10) Halkımız her zaman ithal ürünler yerine yerli ürünler satın almalıdır.		0,7323	
11) Sadece ülkemiz içerisinde elde edemediğimiz ürünleri, yabancı ülkelere satın almalıyız.		0,7277	
12) Diğer ülkelerin bizim üzerimizden zengin olmasına izin vermek yerine, Türkiye'de üretilmiş ürünleri satın almalıyız.		0,7115	
13) Sadece Türkiye'de bulunmayan ürünler ithal edilmelidir.		0,7025	
14) Yerli ürünler her şeyden önce gelir.		0,6873	
15) Zorunlu haller dışında, diğer ülkelere ürünler satın alınması veya ticareti çok az olmalıdır.		0,6188	
16) Uzun dönemde bana maliyetli olabilir, fakat yine de, yerli ürünleri destekleyerek, tercih ederim.		0,6069	
17) Her zaman yerli ürünlerini satın almak en iyisidir.		0,5423	

Faktör analizi neticesinde elde edilen iki boyut baz alınarak katılımcıların her birinin hangi etnosentrik eğilime sahip olduğunu belirlemek amacıyla faktör yükleri üzerinde k-means kümeleme analizi yapılmıştır. Kümeleme analizine göre örneklemdaki 300 kişinin 144'ü katı, 156'sı ise ilimli etnosentrik eğilime sahip bireyler olarak değerlendirilmiştir. Meslek grupları bazında etnosentrik eğilimlerin dağılımı ise Tablo 3'te özetlenmektedir. Ki-kare analizine göre mesleklere göre etnosentrik eğilimin dağılımında farklılıklar bulunmaktadır. Tablo 3'teki dağılımlar

incelendiğinde sözkonusu farklılığın kaynağı ise doktorlar ile öğretmenler arasındaki farktan kaynaklanmakta olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Meslek Gruplarındaki Kişilerin Kümeleme Analizi Sonucu Ulaşılan Düzeylerine Göre Dağılımı

	Doktor		Bankacı		Hemşire		Öğretmen	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Etnosentrizm Eğilimi								
İlimli	42	60	50	50,5	27	46,6	25	34,2
Katı	28	40	49	49,5	31	53,4	48	65,8
Toplam	70	100	99	100	58	100	73	100

Pearson Ki-kare Değeri= 9,868, sd=3, p<0,02

Doktorlar ve öğretmenler ayrıca ki-kare analizine tabii tutulmuştur. Katı ve ilimli kategorilerinde dağılım farklılığında Fisher Exact Test anlamlılık düzeyi p<0,002'dir. Dolayısıyla H1 hipotezi genel olarak kabul görmektedir. Ancak, bu iki meslek grubundan birinin analiz dışında tutulması durumunda farklılığın görece olarak azalmakta olduğu gözlenmiştir.

Etnosentrik Eğilimler ile Markaların Kökenlerine İlişkin Bilgi Düzeyi

H2 hipotezince öngörüldüğü üzere katılımcıların etnosentrik eğilimlerinin markaların yerli veya yabancı menşeli olup olmadığını bilmeye etkisinin olup olmadığının incelenmesine ilişkin değerlendirme Tablo 4 ve Tablo 5'te verilmektedir. Marka bazında yapılan frekans analizi sonucunda en yaygın mağaza ağı olan ilk on yerli markada, markaların yerli olduğunun bilinirliği ilimli etnosentrik grupta tüm markalarda daha yüksektir. Ancak ki-kare testine tabi tutulduğunda sadece üç markada bu fark anlamlı bulunmuştur (Defacto, Mudo, Mavi).

Marka bazında yapılan frekans analizi sonucunda en yaygın mağaza ağı olan ilk on yabancı markada, markaların yabancı olduğunun bilinirliği ilimli etnosentrik grupta 5 markada daha yüksektir. Ancak ki-kare testine tabi tutulduğunda sadece iki markada bu fark anlamlı bulunmuştur (Pierre Cardin, Roman).

Tablo 4: Yerli Markaların Bilinirliğinin Etnosentrik Düzeylere Göre Dağılımları

MARKA	MENŞEİ BİLGİSİ	ILIMLI		KATI		TOPLAM		FISHER EXACT TEST
		f	%	f	%	f	%	
VAKKO	DOĞRU	100	73	92	68	192	70	0,35
	YANLIŞ	37	27	44	32	81	30	
	TOPLAM	137	100	136	100	273	100	
KİĞİLİ	DOĞRU	137	100	133	97	270	99	0,12
	YANLIŞ	0	0	4	3	4	1	
	TOPLAM	137	100	137	100	274	100	
SARAR	DOĞRU	131	97	133	96	264	96	0,75
	YANLIŞ	4	3	6	4	10	4	
	TOPLAM	135	100	139	100	274	100	
D'S DAMAT	DOĞRU	116	89	106	79	222	83	0,69
	YANLIŞ	16	11	28	21	44	17	
	TOPLAM	132	100	134	100	266	100	
KOTON	DOĞRU	107	81	101	75	208	78	0,24
	YANLIŞ	25	19	34	25	59	22	
	TOPLAM	132	100	135	100	267	100	
LCW	DOĞRU	103	76	100	73	203	74	0,491
	YANLIŞ	32	24	38	27	70	26	
	TOPLAM	135	100	138	100	273	100	
DEFACTO	DOĞRU	106	80	91	68	197	74	0,03
	YANLIŞ	26	20	43	32	69	26	
	TOPLAM	132	100	134	100	266	100	
COLLEZIONE	DOĞRU	89	68	77	57	166	62	0,06
	YANLIŞ	41	32	59	43	100	38	
	TOPLAM	130	100	136	100	266	100	
MUDO	DOĞRU	93	70	76	55	169	62	0,02
	YANLIŞ	40	30	61	45	101	38	
	TOPLAM	133	100	137	100	270	100	
MAVİ	DOĞRU	130	98	127	91	257	95	0,03
	YANLIŞ	3	2	12	9	15	5	
	TOPLAM	133	100	139	100	272	100	

Tablo incelendiğinde yerli markalarda bilinirlik oranının %60'ların üzerinde olduğu görülmektedir. Bunlardan Mavi, Kiğılı ve Sarar'ın bilinirlik oranı %90'ın üzerinde iken Mudo ve Collezione'nin bilinirliklerinin %60'lar seviyesinde kalmaktadır.

ETNOSENTRİK EĞİLİMLERİN MESLEK GRUPLARINA GÖRE FARKLI LAŞMASI VE HAZIR GİYİM SEKTÖRÜNDE SATIN ALMA DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: DÖRT MESLEK GRUBU KIYASLAMASI

Tablo 5: Yabancı Markaların Bilinirliğinin Etnosentrik Düzeylere Göre Frekans Dağılımları

MARKA ADI	MENŞEİ BİLGİSİ	ILIMLI		KATI		TOPLAM		FISHER EXACT TEST
		f	%	f	%	f	%	
PIERRE CARDIN	DOĞRU	104	77	120	88	224	82	0,03
	YANLIŞ	31	23	17	12	48	18	
	TOPLAM	135	100	137	100	272	100	
ROMAN	DOĞRU	49	38	76	56	125	47	0,003
	YANLIŞ	80	62	59	44	139	53	
	TOPLAM	129	100	135	100	264	100	
MARKS & SPENCER	DOĞRU	130	96	135	98	265	97	0,28
	YANLIŞ	5	4	2	2	7	3	
	TOPLAM	135	100	137	100	272	100	
MANGO	DOĞRU	106	80	118	86	224	83	0,25
	YANLIŞ	26	20	19	14	45	17	
	TOPLAM	132	100	137	100	269	100	
STEFANEL	DOĞRU	131	98	130	96	261	97	0,50
	YANLIŞ	3	2	6	4	9	3	
	TOPLAM	134	100	136	100	270	100	
TIFFANY	DOĞRU	82	65	89	66	171	66	0,90
	YANLIŞ	44	35	45	34	89	34	
	TOPLAM	126	100	134	100	260	100	
BENETTON	DOĞRU	131	98	130	94	261	96	0,10
	YANLIŞ	2	2	8	6	10	4	
	TOPLAM	133	100	138	100	271	100	
GAP	DOĞRU	120	92	114	84	234	88	0,09
	YANLIŞ	11	8	21	16	32	12	
	TOPLAM	131	100	135	100	266	100	
TOMMY HILFIGER	DOĞRU	133	100	138	99	271	100	1.00
	YANLIŞ	0	0	1	1	1	0	
	TOPLAM	133	100	139	100	272	100	
LACOSTE	DOĞRU	134	100	137	99	271	100	1.00
	YANLIŞ	0	0	1	1	1	0	
	TOPLAM	134	100	138	100	272	100	

Yabancı markaların yabancı olduğunun bilinme oranı yerli markalara kıyasla daha yüksektir. Roman markasının dışında tüm yabancı markaların menşe bilinirliği %80'in üzerindedir. Bu markaların küresel markalar olması sebebiyle bu sonuçlar makul olarak görülebilir.

Yukarıda tablolarda verilen bulgular ışığında H2 hipotezinin destek bulunduğunu söylemek oldukça zordur. Ancak, hipotezde yerli ve yabancı markaların menşenin bilinme düzeyinin etnosentrik eğilime bağlı olarak değişeceği düşüncesinin yeterince destek bulamadığı gözlenmektedir. Belki de, marka bilinirliği ve markanın imajının etnosentrik eğilimden bağımsız olarak değerlendirildiğini söylemek daha doğru bir yargı olacaktır. Ancak unutulmaması gereken konulardan biri de araştırma bağlamında yer alan markaların hemen hepsinin Türkiye’de çok bilinen markalar olması ve katılımcıların da mesleği ve eğitim bağlamında ortalamanın üzerinde olması belki de bu sonuçları doğurmuş olabilir.

Benzer şekilde H3 hipotezinde de menşe bilinirliğinin sık satın alınan ve kullanılan markalar açısından katı ve ılımlı etnosentrik eğilime sahip bireyler arasında farklılığın olacağı öne sürülmektedir. Buna ilişkin değerlendirme sonucu Tablo 6’da verilmektedir. Örneklemeye uygulanan ki-kare testi sonucunda tüketicilerin sık satın aldıkları üç hazır giyim markasının menşenin doğru olarak bilmesinin etnosentrik düzeye göre istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık göstermediği görülmüştür. Dolayısıyla H3 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 6: En Sık Tercih Edilen İlk Üç Markada Menşe Bilgisi Frekans Dağılımları

	ILIMLI		KATI		TOPLAM	
	f	%	f	%	f	%
≤ 1	14	11	16	12	30	11
2	36	28	42	31	78	30
3	79	61	77	57	156	59
TOPLAM	129	100	135	100	264	100

Ki-kare değeri = 0,484, sd=2, $p < 0,785$

Etnosentrik eğilimlerle markaların menşe bilinirliği seviyesi arasında ilişkinin olduğu veya etnosentrik eğilimin markaların köken ülkelerini bilme konusunda etkili olacağı düşüncesi bağlamında H4 hipotezinde de katı etnosentrik eğilime sahip bireylerle etnosentrik eğilim bağlamında daha ılımlı olanların yerli markaları satın alma eğilimleri arasında bir fark olacağı öngörülmekteydi. Söz konusu hipotezi test etmek amacıyla Tablo 7’deki sonuçlar ki-kare analizine tabi tutulmuştur.

Tablo 7: En Sık Tercih Edilen İlk Üç Markada Yerli Marka Adedi Frekans Dağılımları

	ILIMLI		KATI		TOPLAM	
	f	%	f	%	f	%
≤ 1	36	28	23	17	59	23
2	56	44	61	46	117	45
3	35	28	50	37	85	33
TOPLAM	127	100	134	100	261	100

Ki-kare değeri = 5,541, sd= 3, $p < 0,063$

Örnekleme uygulanan ki-kare testi sonucunda tüketicilerin en sık satın aldıkları üç hazır giyim markasında yerli markaların oranının etnosentrik düzeye göre istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık göstermediği görülmüştür. Bu da H3 hipotezinin reddedilmesine yol açmaktadır. Ancak frekans analizi incelendiğinde katı etnosentrik grubun yerli ürünleri, ılımlı etnosentriklere nazaran daha fazla tercih etme eğiliminde olduğunu da dikkate almakta yarar vardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan faktör analizi sonucunda, örneklemin cevaplandığı CET scale ölçeğinde iki boyut tespit edilmiş ve bu boyutlar kullanılarak katılımcılar etnosentrik düzey açısından ılımlı ve katı olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Mesleki açıdan bu grupların dağılımları incelendiğinde doktor ve öğretmenlerde anlamlı bir farklılık tespit edilmiş olup, hemşire ve bankacılar da belirgin bir farklılık bulunmamıştır.

Diğer yandan, en yaygın mağaza ağına sahip ilk on yerli ve ilk on yabancı markanın menşei bilinirliği açısından katı ve ılımlı grup sadece beş markada istatistiki açıdan birbirinden farklıdır. Frekans analizleri incelendiğinde ise marka menşelerinin, yerli markaların tamamında, yabancı markaların ise beşinde ılımlı grup tarafından, katı gruba nazaran daha doğru cevaplandırıldığı görülmektedir. Bu markalar arasında tüketicilerin en sık alışveriş yaptıkları ilk üç markanın menşeinin doğru bilinmesi oranının etnosentrik düzeye göre değişmediği tespit edilmiştir. Son olarak, tüketicilerin bu markalar arasından en sık alışveriş yaptığını belirttiği markaların menşeleri, etnosentrik düzeylere göre test edildiğinde iki düzey arasında anlamlı bir fark görülmemiştir. Ancak frekans analizi incelendiğinde katı etnosentrik grubun, ılımlılara nazaran daha yüksek oranda yerli marka tercihi yapma eğiliminde olduğu gözlenmiştir.

Katı etnosentrik grubun ılımlı etnosentriklere nazaran daha sık yerli ürünleri tercih etmesinin sebebinin etnosentrik eğilimlerinden kaynaklandığı sonucuna varmak için marka menşe bilgilerinin de benzer şekilde ılımlılardan daha yüksek olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Ancak araştırmada bu sonuca ulaşılamamıştır. Ek olarak ılımlı etnosentriklerin yerli markaların menşelerini, katı etnosentriklere nazaran daha yüksek oranda biliyor olmaları da tahmin edilenin aksine bir durum oluşturmaktadır.

Araştırma bulgularının bu şekilde neticelenmesinde çeşitli faktörlerin rol oynamış olabileceği düşünülmektedir. Birincisi, incelenmekte olan meslek grubunun bilgi, görgü, beceri ve entelektüellik açısından toplumun ortalama seviyesinden üzerinde olması inceleme yapılan markalar hakkında bilgi sahibi olduklarının bir göstergesi olabileceği düşüncesi en önemli unsurlardan biridir. İkincisi, seçilen yerli ve yabancı markalar ülkemizde en bilinen markalar olması ve tüm önemli alışveriş merkezlerinde yer alan imajı yüksek, saygın markalar olması sebebiyle bir çok tüketici açısından bilinirlik açısından yabancı markalarla, en azından Türkiye pazarında, boy ölçüşebilecek bilinirliğe sahip olduğu söylenebilir. Eğer bu çalışma bağlamında daha az bilinen markalar tercih edilmiş olsaydı veya diğer meslek grupları ve eğitim seviyesi açısından alt segmentlerdeki tüketiciler çalışmanın parçası olsaydı sonuçların farklı çıkma olasılığı da daha yüksek olabileceği düşünülmektedir.

Diğer yandan, değerlendirilen markalardan en sık tercih edilenlerin müşteriler açısından algılanan müşteri değerlerine, etnosentrizmin katkısının ele alınması için marka bazında niteliklerin değerlendirilmesi önerilmektedir. Bu durumun tüketicilerin satın alma davranışı sırasında etnosentrik eğilimlerinin ne derece etkili olduğu konusunda açıklayıcı olabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akın M., R. Çiçek, E. Gürbüz, E.M. İnal (2009). Tüketici Etnosentrizmi ve Davranış Niyetleri Arasındaki Farklılığın Belirlenmesine Cetscale Ölçeği. Ege Akademik Bakış. 9.2., 489-512.

Arı, E. (2007) Satın Alma Kararlarında Tüketici Etnosentrizmi ve Menşe Ülke Etkisinin Rolü. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi SBE.

ETNOSENTRİK EĞİLMİLERİN MESLEK GRUPLARINA GÖRE FARKLILAŞMASI VE HAZİR
GİYİM SEKTÖRÜNDE SATIN ALMA DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA: DÖRT MESLEK GRUBU KIYASLAMASI

Aysuna C., O. Korkut Altuna (2008). Türkiye ve KKTC Tüketicilerinin Demografik Özellikler Açısından Etnosentrizm Düzeylerinin İncelenmesine Yönelik Bir Karşılaştırma. Öneri: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 8.29., 147-157.

Ceylan, D. (2010). Yerli Mallara Ödenen Paranın Ülke Ekonomisine Katkısı Olduğu Anlatılmalı. Cihan Haber Ajansı. <http://www.haberler.com/yerli-mallara-odenen-paranin-ulke-ekonomisine-2412261-haberi> (11.11.2012).

Mutlu M., A. Çeviker, Z. Çirkin (2011). Tüketici Etnosentrizmi ve Yabancı Ürün Satın Alma Niyeti: Türkiye ve Suriye Üzerine Karşılaştırmalı Analiz. Sosyoekonomi. 11.1., 52-73.

Özçelik D., Ö. Torlak (2011). Marka Kişiliği Algısı ile Etnosentrik Eğilimler Arasındaki İlişki: Levis ve Mavi Jeans Üzerine Bir Uygulama. Ege Akademik Bakış. 11.3., 361-377.

Saydan R., N. Sütütemiz (2009). Tüketici Etnosentrizmi Etkisini Ölçmede CETSCALE Ölçeği: Yüzüncüyıl ve Sakarya Üniversitesi Uygulaması. Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar. 46.534., 77-91.

Shimp, T. A. (1984) "Consumer Ethnocentrism: The Concept and Preliminary Empirical Test" *Advances in Consumer Research*, 11:285-290.

Shimp T. ve S. Sharma (1987) "Consumer Ethnocentrism Construction and Validation of the Cetscale" *Journal of Marketing Research*, 14:280-290.

TUIKAPP. (2012). Uluslararası Standart Meslek Sınıflaması ISCO 08. <http://tuikapp.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaSatirListeAction.do?surumId=210&kod=2&ustKod=2&seviye=1&detay=E&turlId=null&turAdi=&satirId=2687543> (20.12.2012).

**A STUDY ON CUSTOMER ORIENTATION OF SALESMAN IN SECTOR OF
RETAILING: THE ROLE OF DEMOGRAPHIC FACTORS ON PERCEPTION**

Prof. Dr. Remzi Altunışık, Sakarya University

Res.Assist. Buket Bora, Sakarya University

Res.Assist. Semih Okutan, Sakarya University

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Retailing, Salesman, Customer Orientation.

In this study, we try to explore whether sales staff embrace a customer orientated strategy or not from the view point of customers. Although there are lots of researches about customer orientation in the literature, there are a limited number of papers about customers' perceptions of customer orientation. In this study, we used surveys to collect data from the field, based on an exploratory approach and we selected the participants with convenient sampling method. Four dimensions (customer oriented, oppressive, problem solver and pretender salesperson) of customer's perception of customer orientation were emerged after factor analysis and we also discover these perceptions differs according to different demographic factors.

Customer-orientation is a critical business philosophy in today's competitive business environment. Despite that there are many customer complaints and dissatisfaction existing marketing practices of the firms across the markets. That means, it is easier to say "customer-oriented" than "being customer-oriented". The philosophy of customer-orientation requires firms think like customers, act in such a way that is in the best interest of the customer and direct all efforts to the satisfaction of customer needs and wants. To become customer oriented requires more than a lip service; all efforts and endeavors of the firm must be focused on the satisfaction of customer needs and wants. Managers can only become customer-oriented when their activities (such as production, marketing and after-sales service efforts) are perceived by customers as being fair, reasonable, good quality and satisfactory. Hence, customers' perception of business performance is the only determiner of firm's customer-orientation.

In the marketing literature, the role and importance of customer orientation has been emphasized by many researchers. In the 1960s, Levitt has pointed shown the

existence of marketing myopia by arguing that existing production, product and sales oriented business views were myopic. He emphasized the importance of customer orientation and suggested that the starting point of modern marketing philosophy is to focus on markets and customers rather than products and internal affairs within the company. Similarly, McGee and Spiro (1988) argued that customer-orientation means understanding of the customer and putting the customers' needs, wants and behaviors at the focus of the company.

The purpose of this study is to find out customers' perceptions of sales persons customer orientation in a number of retailing sector. Due to the fact that there is a lack of studies in the Turkish marketing literature examining the customer-orientation of sales people, this study can be regarded as exploratory in nature. In line with the aim of the study, a survey was carried out a number of retail locations and a convenience sampling procedure was utilized in the selection of the respondents. It is expected that since the level and the intensity of customer interactions vary across retailing practices ranging from department stores to shopping malls to small independent owner-run shops, we have to include many sales people from different retail subsectors in our sample.

The questionnaire, data collection instrument, used in this study was developed in three stages. In the first stage, a thorough literature review was carried out on customer orientation and selling and sales profession. Following the literature review, two focus group studies with 8 people in each conducted in order to determine the items to be included in the questionnaire form. In the third stage, in light of all information collected in earlier stages, the questionnaire was formed. Following a few pilot tests and suggestions from the respondents, the questionnaire was taken the final form. The questionnaire is made up of three sections: customer-orientation scales, shopping behaviors and demographic attributes of respondents. Customer-orientation was measured on a 7 point Likert type scales which are used extensively in the literature. The survey was conducted in three states (Sakarya, Kocaeli and Istanbul). Although 500 questionnaires distributed, data analysis was carried out on only 263 usable questionnaires after elimination of missing and inappropriate.

Findings indicated that there are four types of sales-people: customer-oriented sales, high-pressure sales, problem-solving sales and pretending to helping. Customer-oriented sellers first try to get in touch with their customers in order to understand customer's needs and wants, and then try to provide the best possible solution for the satisfaction of customer. High-pressure sellers try to persuade the customers to buy the product regardless of whether the product fits the customer's needs and wants. Problem-solvers are those who try to find a solution for the customers' expectation and desires. The last group of sellers are those who do not care about what customers' wants or needs and behave carelessly even though they do not care at all. Besides, findings indicated the existence of differences in customer orientation of sales people across various demographic characteristics (gender, age and education) of the sales people.

**MÜŞTERİ GÖZÜYLE PERAKENDE SEKTÖRÜNDE SATIŞÇILARIN MÜŞTERİ
ODAKLILIKLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: ALGILAMADA DEMOGRAFİK
ÖZELLİKLERİN ROLÜ**

Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK¹

Arş. Gör. Buket BORA²

Arş. Gör. Semih OKUTAN³

ÖZET

Kıyasıya rekabetin yaşandığı günümüzde firmaların müşterilerini elde tutabilmeleri ve böylece pazar paylarını korumaları şüphesiz ki müşteri odaklı bir anlayıştan geçmektedir. Ancak, sadece firma yönetiminin sözde müşteri odaklı bir anlayış benimsemesi yetmemekte, satış elemanlarını da bu konularda bilinçlendirmek durumundadırlar. Bu çalışmada, müşteri gözüyle satış elemanlarının ne derece müşteri odaklı davranışlar sergilemekte olduklarının incelenmesi amaçlanmıştır. Her ne kadar müşteri odaklılık çok çalışılmış bir konu olsa da, literatüre bakıldığında müşterilerin bu kavramı nasıl algıladıkları üzerinde görece olarak çok fazla durulmadığı görülmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde keşifsel nitelik taşıyan bu çalışmada veri toplama aracı olarak anket kullanılırken, ankete girecek katılımcıları seçme yöntemi olarak da kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada müşterilerin satış elemanlarını nasıl algıladıklarına ilişkin dört farklı boyut (müşteri odaklı, baskıcı, problem çözen ve yapmacık davranan satışı) ortaya çıkmış olup, ayrıca müşteri tarafından algılanan satış elemanlarının bazı demografik özelliklere göre değişkenlik gösterdiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Perakendecilik, Satışçı, Müşteri Odaklılık.

GİRİŞ

Alışveriş modern yaşamın en temel faaliyetlerinden biridir. Alışverişin olmadığı, alışveriş merkezleri ve mekânların olmadığı bir dünyayı hayal etmek oldukça zordur. Söz konusu mekânların sayıları artmakta, sunulan hizmetlerin çeşitliliği ve hizmet kalitesindeki gelişmeler ister istemez tüm işletmeleri kıyasıya bir rekabetin içine

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, altunr@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, bbora@sakarya.edu.tr

³ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, okutan@sakarya.edu.tr

sokmaktadır. Bu bağlamda, pazarlama yazınında işletmelerin pazarlama ve satıştaki başarılarının anahtarının müşteri odaklılıktan geçtiğini vurgulanmaktadır.

Müşteri odaklılık müşteri gibi düşünmeyi, müşterinin çıkarları ve arzularına hitap edecek tarzda davranmak ve müşterinin memnun edilmesi için gayret sergilemektir. Dolayısıyla, müşteri odaklılığın etkinliğinin esas belirleyicisi ise müşteridir. İşletme yöneticilerinin (pazarlama, satış, üretim, vb. her seviyeden yönetici) müşteri odaklı olduklarını iddia etmeleri veya müşteri odaklı olma yönündeki gayretlerin etkinliği ve başarısı müşteri gözündeki algılanan performans veya algılanan kalitedir. Önemli olan işletmenin sunduğu hizmetlerin, pazarlama ve satış faaliyetlerindeki tutum, yaklaşım ve davranışlarının tüketici nezdinde nasıl algılandığı ve tüketicinin sunulan hizmetlerin kendisine ne tür kolaylıklar sağladığı ve fayda maliyet açısından ödenen bedel ile alınan hizmet arasında makul bir dengenin olup olmadığına ilişkin değerlendirmesidir.

Bu çalışmanın amacı, müşteri gözüyle perakende sektöründe görev yapmakta olan satış personelinin ne derece müşteri odaklı bir davranış sergilediklerinin incelenmesidir. Başka bir ifadeyle perakende sektöründe çalışan satış elemanlarının ne derece müşteri odaklı olduklarının müşteriler gözündeki yansımaları incelenmeye çalışılmaktadır.

MÜŞTERİ ODAKLILIK

Pazarlama yaklaşımı kendisinden önceki yaklaşımlar gibi üretime, ürüne, satışa ya da satıcının istek ve ihtiyaçlarına odaklanmak yerine müşterinin istek, ihtiyaç ve beklentilerine karşılık verebilmek adına müşteri odaklı bir strateji benimsemiştir. Böylece firmalar müşteri ile kısa dönemli değil, müşteri memnuniyeti ve sadakati yoluyla uzun dönemli ilişkileri hedeflemektedir. McGee ve Spiro (1988) müşteri odaklılığı, müşteriyi bilmek, ihtiyaç, istek ve davranışlarının pazarlamanın odak noktası olarak oluşturması gerektiği şeklinde tanımlamıştır. İlk olarak 1960 yılında üretim, ürün ve satış yaklaşımlarının pazarlama miyopluğu olduğunu belirten Levitt, müşteri odaklı olunması durumunun altını çizerek, modern pazarlama anlayışının hareket noktasının işletme içerisindeki gelişmeler ve ürüne odaklanmak yerine, müşterilere ve pazara odaklanmak olduğunu belirtmiştir (Ecer ve Canitez, 2004).

Müşteri odaklı düşünce yapısı, şirketin müşteri ihtiyaçlarını kendi bakış açısıyla değil; müşteri gözüyle belirlemesini gerektirmektedir. Müşteri odaklı pazarlama yaklaşımı pazarlamacıya; çok sayıda veri elde etme, ürün ve/veya hizmet açısından önemli pazar bölümlerini ortaya çıkarma ve dolayısıyla bu bilgiler ışığında yatırım geri donuşu en yüksek olan pazarlama ve iletişim kampanyaları inşa etme yönünde son derece verimli kaynak sağlamaktadır (Uzunoğlu, 2007).

SATIŞ PERSONELİNİN ALGILANMASI

Müşterilerin satış elemanlarına karşı geliştirdikleri tutumlarda ve onları nasıl algıladıklarında şüphesiz ki en önemli pay iletişime düşmektedir. Satış elemanlarının müşterileri ile konuşurken iletişim sürecinin temel unsurlarını bilmesi işini kolaylaştıracaktır. Çünkü müşteri ile yapılacak iyi iletişim daha fazla satışla sonuçlanacaktır (Taşkın, 2003).

Satışta başarı alıcı ile satıcı arasında ortak bir frekansın oluşmasına bağlıdır. Bu nedenle, iletişim çift yönlü bir süreç olduğundan başarı, satıcının mesajı doğru aktarabilmesi ve alıcının da doğru anlayabilmesine bağlıdır (İslamoğlu ve Altunışık, 2007).

Yapılan araştırmalara göre, bütün bir konuşma süresinin %40-50 oranında dinleme için harcadığını buna karşılık, on dakikalık konuşma süresi içinde insanların söylenenlerin ancak %25-30 kadarını akıllarında tutabildiklerini ortaya koymaktadır (Taşkın, 2003).

Perakendecilikte satış elemanlarının müşterilerin kendisinden ne beklediğini çok iyi bilmesi gerekmektedir. Müşterinin beklentilerini şu şekilde sıralamak mümkündür: güvenilir ve ciddi bir firma, kaliteli ürün ve çeşit, güvenilir satış temsilcisi, satış sonrası hizmet, uygun fiyat, zamanında sevkiyat vb...(İmrek, 2005). Yalan söyleyen, kusurlu ürün satmaya çalışan ve olmadık sözler veren satış temsilcileri yerine, müşterilerin ihtiyaç ve beklentilerini karşılamaya çalışan yani müşteri odaklı bir satış temsilcisi perakende müşterisine satış yapabilmek gereklidir

ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amacı, perakende sektöründe müşteri odaklılık kavramına müşterilerin penceresinden nasıl bakıldığını ortaya koymaktır. Bu bağlamda araştırmada şu sorulara cevap aranmıştır:

1. Perakende müşterilerince algılanan satış personeli müşteri odaklılığı kavramının boyutları nelerdir?
2. Müşteri tarafından algılanan satış elemanı kavramı bazı demografik değişkenden etkilenmekte midir?

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KISITLARI

Müşteri odaklılık kavramı her yönüyle yıllardır çalışıla gelmiş bir konu olmasına rağmen, müşterilerin bu kavrama ve bunun doğrultusunda yapılanlara nasıl baktığı konusu nispeten az irdelenen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle çalışma keşifsel bir çalışma olup, müşterinin satış elemanının müşteri odaklılığını

nasıl algıladığını ortaya koymak çalışmanın amacıdır. Keşifsel çalışma olmasından dolayı da veri toplama yöntemi olarak olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışma perakende sektörünün her alanında gerçekleştirilmiş olup (AVM'lerde), perakende sektörünün seçilmesi de müşterilerin birincil olarak etkileşime geçebildiği satış personelinin bu kavram çerçevesinde değerlendirmesinin daha anlamlı sonuçlar verebilmesidir.

Araştırma bağlamında anket çalışması yapılmış olup, çalışmada kullanılan anket formunda müşteri odaklılık, tüketicilerin alışverişçi özellikleri ve demografik özelliklere ilişkin sorular yer almaktadır. Müşteri odaklılık ifadeleri literatürde yer alan başlıca anketlerden uyarlanmak suretiyle yedili Likert ölçeği şeklinde oluşturulmuştur. Fokus grup ve pilot çalışmalar neticesinde ankete son hal verilmiştir. Çalışma İstanbul, Kocaeli ve Sakarya illerindeki kalabalık alışveriş merkezlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu illerin seçilmesini nedeni ise, her üç ilde çok göç almasından dolayı farklı sosyo-kültürel değerlere sahip kişilerin buralarda yaşıyor olmasıdır. Saha çalışmaları üç ilde yürütülen anket toplamda 500 kişiye uygulamış olup, veri ayıklama işlemlerinden sonra kullanılabilir 263 anket üzerinden analize tabi tutulmuştur.

Çalışmanın kısıtlarına değinecek olursak, örnekleme çerçevesinin belirlenmesinin çok zor olması sebebiyle olasılığa dayalı olmayan bir örnekleme yönteminin kullanılmış olması bir kısıt teşkil etmektedir. Bunun da ötesinde araştırmada satıcılar arasında bir ayırım gözetmeksizin, genel algı ve tutumların araştırılması araştırmanın bulgularının genelleştirilmesini kısıtlayan bir yön olarak değerlendirilebilir. Ayrıca çalışmanın çok göç alan iller olması sebebiyle uygulandığı illerde her ne kadar farklı sosyo-kültürel ve demografik özelliklere sahip tüketicilere uygulanmış olsa da, farklı bölgelerde sonuçlar farklılık gösterebilir.

ANALİZ VE BULGULAR

Araştırma bağlamında çalışmanın amacı kısmında yöneltilen sorulara aranan cevaplar aşağıdaki tablolarda özetlenmeye çalışılmaktadır.

Demografik Özellikler

Çalışmanın yapıldığı örneklemin demografik özellikleri Tablo 1'deki gibidir. Buna göre, çalışmaya katılan katılımcıların %53.8'i erkek, %46.2'i ise kadındır. Katılımcıların yaş dağılımı incelendiğinde; genç yaşta olanların çalışmada daha ağırlıklı olduğu (%38.3, 101 kişi) görülmektedir. Eğitim durumu açısından bakıldığında lise ve üniversite dağılımının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Mesleki açıdan değerlendirme sonuçlarında memurların ilk sırada yer aldığı, esnaf

MÜŞTERİ GÖZÜYLE PERAKENDE SEKTÖRÜNDE SATIŞÇILARIN MÜŞTERİ ODAKLILIKLARI
ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: ALGILAMADA DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİN ROLÜ

ve serbest meslek sahibi katılımcıların sayısal açıdan takip ettiği görülmektedir. Son olarak katılımcıların medeni durumlarının evlilerin 153 kişi ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir.

Tablo 1. Demografik Özellikler

		f	%
Cinsiyet	Erkek	142	53.8
	Kadın	122	46.2
Medeni Durum	Bekar	101	38.5
	Evli	153	58.4
	Diğer	8	3.1
Yaş	21-30	101	38.3
	31-40	97	36.7
	41-50	47	17.8
	51-60	18	7.2
Eğitim Durumu	İlköğretim	39	15.1
	Lise	105	40.5
	Üniversite	104	40.2
	Lisansüstü	11	4.2
Meslek	İşçi	31	11.8
	Memur	66	25.1
	Esnaf	43	16.3
	Emekli	9	3.4
	Serbest Meslek	34	12.9
	Ev Hanımı	38	14.4
	Öğrenci	4	1.5
	Diğer	38	14.4

Satış Elemanlarına Yönelik Tutum ve Düşünceler

Katılımcıların satış elemanları hakkındaki düşüncelerinin belirlenmesine yönelik kendilerine 21 adet Likert ifadesi verilmiş olup, katılım düzeyleri Tablo 2’de verilmiştir. “Satış elemanı ürünü sunarken mümkün olduğunca güzel bir manzara çizmeye çalışır” ifadesi katılımın en çok olduğu (%75,7), “Satış elemanları ürünü tanıtırken abartılar” ifadesi ile “SE, ürünü sunarken mümkün olduğunca güzel bir manzara çizmeye çalışır” ifadesi ise katılım düzeyinin (%18,6) en az olduğu ifadelerdir.

Tablo 2. Tüketicilerin Satış Elemanları Hakkındaki Düşünceleri

	Hiç Katılmıyorum	Çoğunlukla Katılmıyorum	Kısmen Katılmıyorum	Emin Değilim	Kısmen Katılıyorum	Çoğunlukla Katılıyorum	Tamamen Katılıyorum	Ortalama
İfadeler	%	%	%	%	%	%	%	
1.SE, müşterilerine sanki rakipleriymiş gibi davranıyor.	21,7	19,8	13,3	13,3	14,4	8,7	8,7	4,60
2.SE, müşterilerin ihtiyaçlarını tatmin etmek için çaba göstermektedir.	8,0	11,0	15,2	9,8	25,8	18,9	11,4	3,63
3.SE, müşterileri için en iyi olanı yapmaya çalışır.	6,9	12,6	17,2	13,7	26,3	15,6	7,6	3,82
4.SE, müşterileri satın almaya ikna etmek için her yolu denemektedir.	5,3	9,1	6,8	9,5	14,8	21,7	32,7	2,85
5.SE, ihtiyaçlarımı anlamak için benimle konuşur.	5,4	5,0	13,4	12,3	27,6	21,5	14,9	3,24
6.SE, önce konuşurlar sonra müşteriyi dinlerler.	7,3	11,5	12,6	17,9	24,4	15,3	11,1	3,69
7.SE, ihtiyacımı karşılayan en iyi ürünü tavsiye eder.	10,7	9,2	19,5	14,5	26,0	11,8	8,4	3,95
8.SE, ihtiyacımı anlamaya çalışmaktan daha çok beni satın almaya iknaetmeye çalışır.	3,8	7,6	10,3	9,5	17,1	16,0	35,7	2,81
9.SE, müşteriye baskı yaparak değil, onu bilgilendirerek ikna etmeye çalışır.	8,0	13,6	13,3	17,0	21,2	15,5	11,4	3,78
10.SE, müşteri olarak benim ihtiyacım için hangi ürünün en doğru olacağını bulmaya çalışır.	7,2	13,3	17,8	15,2	22,7	17,4	6,4	3,89
11.SE, benim için uygun olmadığını bildiği halde o ürünü bana satmaya çalışır.	7,2	6,8	7,2	16,3	23,9	19,3	19,3	3,22

Tablo 2'nin devamıdır.

	Hiç Katılmıyorum	Çoğunlukla Katılmıyorum	Kısmen Katılmıyorum	Emin Değilim	Kısmen Katılıyorum	Çoğunlukla Katılıyorum	Tamamen Katılıyorum	Ortalama
İfadeler	%	%	%	%	%	%	%	
12.SE, ürünü satarken sanki benim problemimi çözmeye çalışıyormuş gibi davranır.	8,7	7,2	12,9	16,3	22,1	20,2	12,5	3,53
13.Kendi elinde dahi olsa SE, sanki işlerin kendi kontrolü dışında olduğunu ima ederler.	3,8	7,2	12,9	19,7	17,4	14,4	24,6	3,19
14.SE, ürünü tanıtırken abartılar.	6,1	6,8	5,7	9,1	16,0	28,1	28,1	2,81
15.SE, ihtiyaçlarımı anlamaya çalışır.	10,2	14,0	12,5	16,3	23,1	14,0	9,8	3,91
16.SE, ürünü sunarken mümkün olduğunca güzel bir manzara çizmeye çalışır.	3,0	5,3	10,3	5,7	20,2	30,4	25,1	2,74
17.SE, sattığı ürünün benim için ne yapabileceğini tam olarak açıklar.	10,7	11,5	16,1	17,2	24,9	12,6	6,9	4,00
18.SE, uzun vadede bana fayda sağlayacak olanı değil, satabileceklerini tavsiye eder.	6,1	7,3	10,3	10,3	25,2	20,6	20,2	3,16
19.SE, müşteri odaklıdır.	4,2	8,4	13,8	15,7	19,2	17,2	21,5	3,25
20.SE, ihtiyacım olandan fazlasını satın almam konusunda ikna etmeye çalışır.	6,9	4,2	9,6	8,8	18,4	24,9	27,2	2,89
21.SE, sorularıma mümkün olduğunca dürüst bir şekilde cevap vermeye çalışır.	14,0	14,7	15,8	18,8	17,6	9,2	9,9	4,22

Satış Elemanlarına Yönelik Tutum ve Düşüncelerin Boyutları

Tablo 2’de yer alan 21 madde ile tüketicilerin satış elemanları hakkındaki düşüncelerinin ölçüldüğü ölçek faktör yükleri düşük olmasından dolayı 6 ifadenin çıkarılması ile 15 ifadeye düşürülmüş ve bu 15 ifadenin güvenilirlik oranı da %71,2 olarak bulunmuştur.

Tablo 3. Tüketicilerin Satış Elemanlarına Yönelik Düşüncelerine Ait Boyutlar

1. Faktör: Müşteri Odaklı Satışçı	Açıklanan % Varyans	Cronbach Alpha= 72,9
	21,605	Faktör Yükleri
SE ihtiyaçlarını anlamaya çalışır.		0,717
SE müşterilerin ihtiyaçlarını tatmin etmek için çaba göstermektedir.		0,715
SE müşteri için en iyi olanı yapmaya çalışır.		0,706
SE müşteri odaklıdır.		0,556
SE sattığı ürünün benim için ne yapabileceğini tam olarak açıklar.		0,532
SE ihtiyaçlarını anlamak için benimle konuşurlar.		0,437
2. Faktör: Baskıcı Satışçı	Açıklanan % Varyans	Cronbach Alpha= 73,2
	17,418	Faktör Yükleri
SE ihtiyacım olandan fazlasını satın almam konusunda ikna etmeye çalışır.		0,747
SE ihtiyacımı anlamaya çalışmaktan daha çok beni satın almaya ikna etmeye çalışır.		0,722
SE benim için uygun olmadığını bildiği halde o ürünü bana satmaya çalışır.		0,666
SE müşterileri satın almaya ikna etmek için her yolu denemektedir.		0,659
SE ürünü tanıtırken abartırlar.		0,586
3. Faktör: Problem Çözen Satışçı	Açıklanan % Varyans	Cronbach Alpha= 58,2
	8,315	Faktör Yükleri
SE ihtiyacımı en iyi karşılayan ürünü tavsiye eder.		0,699
SE müşteriye baskı yaparak değil, onu bilgilendirerek ikna etmeye çalışır.		0,652
SE müşteri olarak benim ihtiyacım için hangi ürünün en doğru olacağını bulmaya çalışır.		0,650
4. Faktör: Yapmacık Davranan Satışçı	Açıklanan % Varyans	Faktör Yükleri
	7,035	
SE ürünü satarken sanki benim problemimi çözmeye çalışıyormuş gibi davranıyor		0,795
Açıklanan Toplam % Varyans	54,37	

Bu 15 değişkenli ölçeğin faktör analizine uygun olup olmadığını anlamak için KMO ve Barlett testi uygulanmıştır. KMO değeri %78,3 dür.. Barlett küresellik testinin anlamlılık düzeyi ise $p < 0,000$ olduğu için istatistiksel açıdan anlamlıdır. Tablo 3'de görüldüğü üzere, 15 değişkenli bu ölçeğe uygulanan faktör analizi sonucunda 4 boyut ortaya çıkmıştır ve bu 4 boyut toplam varyansın %54,373 lük kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle yaklaşık %45,6'lık bir veri kaybı söz konusudur.

Faktör analizi sonucu ortaya çıkan 4 boyut ise şu şekilde isimlendirilmiştir:

1. *Faktör: **Müşteri Odaklı Satışçı***: Bu boyutta yer alan ifadelerle göre, satış elemanlarının müşterinin istek ve beklentilerini anlamaya çalışarak, tatmin etme yoluna giden satışçılardan oluştuğunu söylemek mümkündür.
2. *Faktör: **Baskıcı Satışçı***: Bu boyuta ise, satış elemanın ürünlerin müşterinin işine yarayıp yaramadığını anlamaya çalışmak yerine ürünün özelliklerini abartarak, müşteriye baskı kurarak veya müşteri için uygun olmasa da her koşulda satmaya çalışarak bir şekilde müşteriye satın almaya zorlayan satış elemanları girmektedir.
3. *Faktör: **Problem Çözen Satışçı***: Müşterinin ihtiyacını anlayarak ve müşteriye bilgilendirerek en uygun ürünü müşteriye sunan satışçılardır.
4. *Faktör: **Yapmacık Davranan Satışçı***: Müşterinin satın alma sorunu ile ilgileniyormuş gibi yapan ancak çözüm yolu üretmeyen satışçılardır.

Satış Elemanları İle İlgili Düşüncelerin Demografik Özelliklere Göre Değişimi

Satış elemanları ile düşüncelerin demografik özelliklere göre farklılık gösteren ifadeler aşağıdaki Tablo 4 ve Tablo 5 de verilmiştir.

Tablo 4. *Satış Elemanları İle İlgili Düşüncelerin Cinsiyete Göre Değişimi*

İfadeler	Cinsiyet	Ortalama*	t	p
SE, müşterilerin ihtiyaçlarını tatmin etmek için çaba göstermektedir.	<i>Erkek</i>	4,08	-2,799	0,006
	<i>Kadın</i>	4,70		

Tüketicilerin satın elemanları hakkındaki düşüncelerinin belirlenmesine yönelik ifadelerden yalnızca "Satış elemanları, müşterilerin ihtiyaçlarını tatmin etmek için çaba göstermektedir" ifadesinde kadınlar ile erkekler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark bulunmuştur ($p < 0,006$).

Tablo 5. Satış Elemanları İle İlgili Düşüncelerin Yaşa ve Eğitim Durumuna Göre Değişimi

İfadeler	Gruplar		Ortalama Farkı*	F	p
	21-30	31-40			
SE, ürünü satarken sanki benim problemimi çözmeye çalışıyormuş gibi davranır	21-30	31-40	0,679	2,994	0,019
	31-40	41-50	-0,809		
SE, uzun vadede bana fayda sağlayacak olanı değil, satabileceklerini tavsiye eder	İlköğretim	Lise	0,827	2,922	0,035
		Üniversite	0,692		
		Lisansüstü	1,448		

Katılımcıların satın elemanları ile ilgili düşüncelerinin yaşa göre değişimine bakıldığında "Satış elemanı, ürünü satarken sanki benim problemimi çözmeye çalışıyormuş gibi davranır" ifadesine katılım derecesi açısından 21-30 yaşları ile 31-40 yaşları arasında ve 31-40 yaşları ile 41-50 yaşları arasında fark gözlemlenmiştir (F=2,994; p<0,019). Eğitim durumu açısından da, "SE, uzun vadede bana fayda sağlayacak olanı değil, satabileceklerini tavsiye eder" ifadesine katılım derecesi açısından ilköğretim mezunları ile lise, üniversite ve lisansüstü mezunları arasında farka rastlanmıştır (F=2,922; p<0,035).

SONUÇ

Çalışmanın amaçlarına bakıldığında sonuç olarak şunları söylemek mümkündür:

Perakende müşterilerinin satış elemanları hakkındaki algı ve düşünceleri incelendiğinde ortaya dört farklı boyut çıkmıştır. Her boyutta yer alan ifadeler ortak özellikler taşıdığından boyutlar, müşteri odaklı satışı, baskıcı satışı, problem çözen satışı ve yapmacık davranan satışı olarak isimlendirilmiştir. Müşteri odaklı satışı, müşteri ile iletişime geçerek önce müşterinin ihtiyacını anlamaya çalışan ve bu ihtiyaçlar doğrultusunda müşteriyi tatmin etme yoluna giden satışıdır. Baskıcı satışı ise, ürünlerin müşterilerin istek ve ihtiyaçlarına uygunluğunu önemsemeyerek, müşteri üzerinde baskı kurarak müşteriyi satın almaya ikna etmeye çalışan satışıdır. Bir diğer boyuttaki satış elemanları ise problem çözmeye çalışan satışıdır. Bunlar müşterileri ürünler hakkında bilgilendiren ve müşterinin ihtiyaç veya isteklerine cevap veren ürünleri müşteriye sunan satışıdır. Son faktördeki satışı da, yapmacık davranışlarla müşteri ile

ilgilenen satışçılardır. Bunlar için müşterinin beklentileri, istek ve ihtiyaçlarının çok önemi yoktur ancak yine de ilgileniyormuş gibi görünmektedirler.

Çalışmanın bir diğer amacı ise, müşteri tarafından algılanan satış elemanı kavramının bazı demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemektir. Cinsiyet açısından bakıldığında, satış elemanlarının müşterinin ihtiyaçlarını karşılaması yönünde çaba göstermesi algısı kadınlar ile erkekler arasında farklılık göstermektedir. Bir başka deyişle, müşteri odaklılık algısı cinsiyete göre farklılık göstermektedir. Yaş açısından bakıldığında ise, satış elemanının ürünü satarken kendini müşterinin yerine koyup problemini çözmeye çalışıyormuş gibi davranması algısı bazı yaş grupları arasında fark göstermiştir. Yani, satış elemanının tavırlarının yapmacık olduğu yönündeki algı bazı yaş grupları arasında farklılık göstermektedir. Son olarak eğitim açısından incelendiğinde de, satış elemanlarının uzun vadede tüketiciye fayda sağlayacak olan ürünü değil, satabilecek oldukları ürünleri tavsiye etmesi yine bazı eğitim durumları arasında fark yaratmıştır.

KAYNAKÇA

Ecer, H. Ferhat ve Canitez, Murat (2004), "Pazarlama İlkeleri", Gazi Kitabevi, Ankara.

İmrek, M. Kemal (2005), "Sıcak Satış- Soğuk Satış El Kitabı", Arıkan Basım-Yayımları, İstanbul.

İslamoğlu, Ahmet Hamdi ve Altunışık Remzi (2007), "Satış ve Satış Yönetimi", Sakarya Yayıncılık, Sakarya.

Levitt, Theodor (1960), "Marketing Myopia", *Harvard Business Review*, July-August, s. 45-56.

McGee, Lynn W. ve Spiro, Rosann L. (1988), "The Marketing Concept in Perspective", *Business Horizons*, s. 40-45.

MESS (Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası), "Satış Stratejileri", *Harvard Business Review Dergisinden Seçmeler*, MESS-576, İstanbul, 2009.

Taşkın, Erdoğan (2003), "Satış Yönetimi Eğitimi", Papatya Yayıncılık, İstanbul.

Uzunoğlu, Ebru (2007), "Müşteri Odaklı Pazarlama Anlayışına Göre Değer Yaratma: Bir Model Olarak Değer İletim Sistemi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Nisan, 2(1), s.11-29.

**IS TIME SPENDING TENDENCY GETTING DIFFERENT DEPENDING ON THE
PERSONALITY TRAITS?**

Research Asistant Merve TÜRKMEN, Sakarya University
mturkmen@sakarya.edu.tr

Metin SAYGILI, Sakarya University
metinsaygili@msn.com

Research Asistant Emrah ÖZSOY, Sakarya University
eozsoy@sakarya.edu.tr

Extended Abstract

Key words: Time Pressure, Shopping Centers, Personality

Demographic variables such as age, occupation, gender, level of income might affect individuals behavior and time spent at shopping centers. The purpose of this study is to examine whether time spending tendency is different for the personality traits. For the assesment of Personality traits the Type A and Type B personality types was used (developed by Firedman and Rosenman). The data needed was collected from 220 individuals with convenience sampling method. However participatians had different background consisting of students, civil servants, housewives and academics. In order to measure Type A and Type B behavior the short form of Bortner Rating Scale (BRS) was used. On the other hand, after searching electronic envinroment no questionnaire form was found to measure customers time spending tendency at the shopping centres. For this reason, 18 itemed 9 point questionnaire has been developed by the researchers to measure the tendency of time spending at the shopping centres. The Cronbach's alpha internal consistency reliability test was performed for the reliability of the items. After that the number of items was reduced to 8. The Cronbach's alpha value was calculated for these 8 items as 0.753 that is suitable for the scientific works. After analysing Bortner Rating Scale, individuals who participated to the resecarh were

divided into two groups namely as being Type A and type B depending on their scores from the questionnaire. After that, 129 participants were decided as being Type A and 91 participant as being Type B.

To examine the differences in time spending tendency at the shopping centres Independent Sample T Test was applied for each 8 items. The results show that 4 items have significantly different participation rates. The findings of the study showed that Type A individuals prefer going to the shopping centres at earlier times of a day or during weekdays so that they wouldn't have to spend time in the crowded and at the queue. One other finding is spending too much time at the shopping centre might annoy type A personalities more than Type B. The results also indicate that Type A individuals are getting done earlier at the shopping centres than type B. The last significant difference observed for the item "I find it stupid to spend a lot of time at the shopping centre" type A individuals scored higher for the question. That can be stated that type A personalities tend to spend less time at the shopping centres than Type B personalities. On the other hand, 4 items about time spending tendency at the shopping centres did not have statistically different scores for Type A and Type B personalities. For instance, the item "I move as fast as possible to get out of the shopping centre." with ($P=,507$) score had no significant differences for type A and Type B personalities. Hence, depending on the findings of the study it is not possible to say that Type A individuals tend to spend less time at the shopping centres in any cases. As a conclusion, the results show that personality traits in customer behavior is an important factor that can affect individuals behavior at the shopping centres. That is why, for a better understanding of customer behavior, personality traits should be examined with different personality classifications and for the different variables.

ALIŞVERİŞ MERKEZLERİNDE ZAMAN HARCAMA EĞİLİMİ KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNE GÖRE FARKLI LAŞIR MI?

Arş. Gör. Merve TÜRKMEN¹

Metin SAYGILI²

Arş. Gör. Emrah ÖZSOY³

ÖZET

Bu çalışmada kişilik özelliğine göre tüketicilerin alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimlerinin farklılaşp farklılaşmadığı incelenmiştir. Kişiliğin değerlendirilmesi için Friedman ve Rosenman'ın geliştirdiği A tipi ve B tipi kişilik sınıflandırmasından yararlanılmıştır. Araştırmada veriler kolayda örnekleme yöntemiyle elde edilmiştir. Katılımcılar öğrenci, memur, ev hanımı, akademisyen gibi farklı meslek gruplarından oluşmaktadır. Toplam 220 geçerli anket formu elde edilmiştir. Araştırmada A tipi ve B tipi kişiliği ölçmek için Borntner Derecelendirme ölçeğinin kısa versiyonu kullanılmıştır. Tüketicilerin alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimini ölçmek için ise elektronik ortamda yapılan incelemeler neticesinde daha önce araştırmacılar tarafından kullanılmış bir soru formuna rastlanmamıştır. Bu sebeple, tüketicilerin alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimlerini ölçmek için 18 adet 9' lu likert tipi ifade geliştirilmiştir. Toplamda 18 sorudan oluşan anket formunda yer alan ifadelere yapılan cronbach's alpha iç tutarlılık güvenilirlik analizi neticesinde 18 ifade 8 e indirgenmiş ve söz konusu 8 ifadenin alpha değeri de 0,753 olarak hesaplanmıştır.

Çalışmadaki 220 katılımcının 129' u A tipi kişilik özelliği, 91' i ise B tipi kişilik özelliği göstermiştir. A tipi kişilik özelliğine sahip bireyler ve B tipi kişilik özelliğine sahip bireylerin söz konusu 8 ifadeye verdikleri cevap bakımından farklılaşp farklılaşmadığını test etmek için bağımsız t testi yapılmıştır. Yapılan test sonucunda katılımcıların 4 adet ifadeye verdikleri cevap doğrultusunda A ve B tipi kişilik bakımından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zaman Baskısı, Alışveriş Merkezleri, Kişilik

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, mturkmen@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, metinsaygili@msn.com

³ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, eozsoy@sakarya.edu.tr

1. GİRİŞ

İnsanları farklı kılan ve diğer bireylerden ayıran en önemli faktörlerden biri kişiliktir. Kişilik bireyin belirgin, kolayca değişmeyen tutarlı özelliklerinin tümünü ifade eder. Kişilik özellikleri dinamiktir. Çevresel faktörlere bağlı olarak zamanla değişebilir. Fakat anlık ve dönemsel bir takım davranışlarda meydana gelen değişiklikler kişiliğin kısa sürede değişeceği anlamına gelmez. Bu bakımdan kişilik özellikleri tutarlıdır diyebiliriz. Bir birey eğer geçmişte ve günümüzde sakin bir yapıya sahipse gelecekte de benzer davranışlar sergileme eğilimi içerisinde olur. Bireyler kişiliği itibarıyla diğerlerinden farklılaşır; bazıları dışa dönüktür, bazıları içe dönük, bazıları ise telaşlıdır. Bütün bunlar insanların birbirinden farklı olmasının göstergeleridir. Kişiliğin temel alt yapısı, bireye ilişkin kalıtsal ve çevresel etmenlerden oluşur. Kalıtım ve çevre etkileşiminin bir sonucu olarak bireyin kişiliği gelişim süreci içinde zamanla kazanılan bir özellik gösterir (Aytaç, 2001). Bireylerin kişilik özelliğine bağlı olarak birtakım özellikleri de farklılaşabilir. Bu farklılık bireyin alışveriş alışkanlığına da birçok açıdan yansiyabilir. Özellikle son dönemlerde çalışma yaşamının genel profilinde meydana gelen değişim, zamanın giderek daha önemli hale gelmesi, iş yaşamının daha yoğun ve stresli bir hale bürünmesi bireylerin alışveriş merkezlerinde harcadıkları zamanı ve dolayısı ile tüketici davranışlarını etkileyebilir. Zamanı iyi kullanmayı ve kontrol altına almayı amaçlayan bireyler, hafta içi çalışma saatleri dışındaki saatleri ve hafta sonunu, en verimli şekilde değerlendirmek istemektedir. Gezmek, dolaşmak, alışveriş yapmak ve eğlenmek gibi sosyal aktivitelerini bu zaman dilimlerine sığdırmaya çalışan bireyler için AVM'ler oldukça önemli mekânlar olmaktadır. Bireylerin zamanlarını nasıl harcadıkları, sahip oldukları önemli ve telafisi mümkün olmayan bir kaynağı harcıyor olmaları nedeniyle AVM'lerde geçirdikleri zaman içerisinde zaman baskısı taşımalarına neden olmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Kişilik

Kişilik teriminin Latince' deki kişi "persona" sözcüğünden geldiği ileri sürülmüştür. Persona sözcüğünün esas anlamı Latin dilinde, tiyatro oyuncularının kullandığı "maske"dir. Oyun sırasında maskenin altında, konuşma veya şarkılar maskenin içinden çıkıyordu. Bu şekilde "persona" sözcüğü ile kişiler arasındaki fark anlatılmak istenmiştir (Yanbastı,1990: 9; aktaran Durna, 2005: 276). Atkinson ve diğerleri (2002) kişiliği, "bireyin fiziksel ve sosyal ortamıyla etkileşimini tanımlayan,

düşünce, duygu ve davranışın ayırt edici ve karakteristik örüntüleri " olarak tanımlamıştır (Atkinson ve diğerleri 2002: 433).

2.1.1. A Tipi Kişilik

A tipi kişilik özelliği gösteren bireyler, belli bir takım özellikleri bakımından diğerlerinden ayrılırlar. Bunlar (Scott, 2012):

- Zaman Baskısı ve Sabırsızlık: bu kişilik özelliğine sahip bireyler kuyrukta beklemekten hoşlanmaz, hızlı yürür, hızlı konuşur ve başkalarının konuşmalarını bölme eğilimi içerisindedirler.
- Agresiflik: bu bireyler agresif (saldırgan) bir yapıya sahiptir.
- Rekabetçilik: bu kişilik özelliğine sahip bireyler başkaları ile kendilerini kıyaslamaya meyillidirler.
- Başarı Odaklılık: başarı A tipi kişiliğe sahip bireyler için son derece önemlidir ve bu bireyler başarılı olabilmek için yoğun çaba sarf ederler. A Tipi kişiliğe sahip bireylerin stres seviyesi, B tipi kişilere göre daha yüksektir ve kalp hastalığına yakalanma ihtimalleri daha fazladır (Munaf vd., 2009: 40; Scott, 2012).

A tipi kişilik özelliğine sahip bireyler her işte aktif olma zorunluluğu hisseder. Bu kişiler sürekli diğerlerini takip eder ve başkalarına verdikleri tepkilerin şiddeti sertleşebilir. Birçok şeyi kontrol etmeyi isterler ve takım lideri olmaya meyillidirler (Afolabi ve Omole 2011: 382).

2.1.2. B Tipi Kişilik

B tipi kişilik özelliğine sahip bireyler, A tipi kişilik özelliğine sahip bireylerin tersi özellikler gösterir. Rahat ve sakin kişilerdir. A tipi kişilik özelliğine sahip bireyler kadar kendilerini zaman baskısı altında hissetmezler. Eleştiriye açık kişilerdir (Afolabi ve Omole 2011: 382). B tipi kişilik özelliğine sahip bireyler, A tipi bireylere göre daha az rekabetçi, rahat, kendisine boş zaman ayırabilen ve bu zamanlarda keyif alabilen, nadiren agresifleşen, A tiplerine göre kuyrukta beklerken daha sakin ve sabırlı, stresini daha kolay yönetebilen ve daha az stresli ve kolayca öfkelenmeyen yapıya sahip bireylerdir (www.iceskatingresources.org).

2.2. Tüketicilerin Alışveriş Merkezlerinde Zaman Baskısı

Sosyal yaşamda meydana gelen kültürel değişimler ile artan gelir ve zaman faktörünün de etkisiyle birlikte tüketim alışkanlıkları değişmiştir. Tüketiciler özellikle son yıllarda; gıda, temizlik ürünleri, kırtasiye, giyim eşyası, bahçe ve mobilya ürünleri vb. birçok ürün arasından seçim yapabilme şansına sahip oldukları alışveriş merkezleri ile tanıştılar (Akat vd, 2006: 15). Alışveriş merkezleri 21. yüzyıl tüketicisinin her tür gereksinimini karşılamayı amaçlayan çağdaş, dinamik ve canlı yaşam merkezleri olarak kabul edilmektedir(Akgün 2010: 154). Bu merkezler, tüketicilerin alışveriş gereksinimleri yanında, hem sosyal (eğlence, dinlenme) hem de kültürel gereksinimlerini karşılayacak hizmetler de sunmaktadır (Pride ve Ferrell, 1983: 275). Kısa süre içerisinde mümkün olduğu kadar fazla ihtiyacı karşılamaya imkan tanıyan alışveriş merkezlerinin çekiciliği gün geçtikçe artmaktadır. Bugün alışveriş merkezleri insanlar tarafından bir eğlence ve sosyal aktivite merkezi olarak düşünülmekte ve özellikle gençler daha çok vakitlerini bu merkezlerde geçirmektedirler.

Günümüzde, zaman, yüksek değerli bir tüketici kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır (İplik 2005: 36). İnsanların üzerinde hissettikleri zaman baskısı, tüketici davranışlarını etkilemektedir. Tüketiciler ürün, marka veya mağaza seçimlerini zaman baskısı altında yapmaktadırlar. Zaman baskısı altında seçim yapmak zorunda kalan tüketiciler, hem acele karar vermek durumunda kalacak hem de önündeki alternatifleri değerlendirme konusunda kısıtlı imkanlara sahip olacaktır.

Bazı insanlar yoğun çalışma temposunun da etkisiyle alışverişe çok fazla zaman ayırmak istememektedir. Alışverişin hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğini ve alışveriş merkezlerinde harcanan zamanın boşa geçtiğini düşünmektedirler. Bununla birlikte alışveriş merkezinin çok büyük bir alana yayılması, otopark alanlarının çok geniş olması, yoğun kalabalık yanında alışveriş merkezinin sonsuzmuş gibi görünmesi bazı tüketiciler için güçlük doğurabileceğinden tüketici üzerinde zaman baskısı oluşturabilmektedir (James vd., 1981: 88). Diğer taraftan bazı insanlar ise alışverişe saatlerini ayırabileceklerini, alışveriş merkezlerindeyken de zamanın nasıl geçtiğinin farkına varamadıklarını ifade etmektedirler. Alışveriş merkezlerinde alışveriş yapmanın sağladığı olduğu haz ve kolaylıklar sayesinde bu kişiler özenle dizayn edilmiş bir alışveriş merkezinde rahat ve güvenilir alışveriş yaptıkları için bu tür mekanlarda daha çok vakit geçirmektedirler (Akgün, 2002: 155).

Zamanı iyi kullanmayı ve kontrol altına almayı amaçlayan bireyler alışveriş için zaman harcarken, satın aldıkları mal ya da hizmetlerin niteliğiyle de ilişkili olarak, zamanlarını nerede ve nasıl geçirdiklerini de göz önünde bulundurmaktadır. Alışveriş eylemi için harcanan zamanın nerede geçirildiği farklı kişilik özelliklerine sahip bireyler için farklı anlam taşıyacaktır. Birey tüketici olarak da hayatının diğer zamanlarında olduğu gibi alışveriş yaparken de zaman baskısı hissetmektedir. Bu yönüyle bireyin hissettiği bu baskı kişilik özelliklerine göre farklılık gösterecektir (Darian ve Cohen, 1995: 32).

3. YÖNTEM

3.1 Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı tüketicilerin alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimlerinin bireylerin kişilik özelliklerine göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemektir. Bu kapsamda Friedman ve Rosenman tarafından geliştirilen A tipi ve B tipi kişilik sınıflandırması kapsamında bireylerin daha yakın olduğu kişilik özelliklerine göre alışveriş merkezlerinde geçirdikleri zaman arasında farklılığın olup olmadığı test edilecektir.

3.2 Örneklem ve Verilerin Toplanması

Araştırmada veriler tesadüfi örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi ile elde edilmiştir. Araştırmaya dahil edilen katılımcıların çeşitliliğinin sağlanması amacıyla toplumun her kesiminden bireyler örnekleme dahil edilmeye çalışılmıştır. Verilerin toplanmasında Anket yöntemi uygulanmıştır. Bireylerin alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimini ölçmeye yönelik soru formu araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Bu kapsamda 18 adet ifade oluşturulmuştur.

Bireylerin kişilik tipini ölçmeye yönelik ise Bortner derecelendirme ölçeğinin (1966) (BRC) kısa formu kullanılmıştır. Bu anket formu 8' li likert tipi bir ölçektir ve iki uçlu olmak kaydıyla 7+7 14 ifade içermektedir (Luthans, 2010: 285). Anket sonucunda elde edilen puanlar 3 ile çarpılır. Birey 100 puandan aşağı alıyorsa B tipi kişi, 100 puandan yukarı alıyorsa A tipi kişi olarak kabul edilir (Aktaş 2001: 34).

3.3 Araştırmaya İlişkin Bulgular

Tablo-1: Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

		N	%			N	%
Cinsiyet	Bayan	116	52,7	Öğrenim durumu	İlköğretim	10	4,5
	Erkek	104	47,3		Lise	43	19,5
Yaş	18-25	129	58,6		Ön lisans	39	17,7
	26-35	62	28,2		Lisans	95	43,2
	36 ve üzeri	29	13,2		Lisansüstü	33	15,0
Medeni hal	Evli	60	27,3		Meslek	İşçi	27
	Bekar	160	72,7	Memur		41	18,6
Gelir	-1000	110	50,0	Emekli		3	1,4
	1001-2000	45	20,5	Öğrenci		103	46,8
	2001-3000	48	21,8	Ev hanımı		22	10,0
	3001-4000	8	3,6	Akademisyen		20	9,1
	4001 ve üzeri	9	4,1	Diğer		4	1,8

Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo-1’de sunulmuştur. Katılımcılar cinsiyet bakımından birbirine yakın dağılım göstermektedir. Katılımcıların yarısından fazlası 18-25 yaş aralığındaki kişilerden oluşurken, araştırmaya katılanların %72,7’ si bekarıdır. Gelir bakımından katılımcıların %21,8’i 2001-3000TL gelir düzeyine sahipken, %20,5’ i ise 1001-2000TL gelir düzeyine sahiptir. Araştırmadaki katılımcıların %46,3’ ü öğrencilerden oluşurken, yarısına yakınının (%43,2) öğrenim düzeyleri lisans seviyesindedir.

Tablo-2: Zaman Harcama Eğilimini Ölçmeye Yönelik Oluşturulan İfadelerin Güvenilirlik Analizi

Cronbach Alpha’ s değeri	İfade sayısı
,753	8

Tüketicilerin alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimlerini ölçmeye yönelik geliştirilen ifadeler araştırmacılar tarafından ilgili yazın taranarak geliştirilmiştir. Toplamda 18 ifadeyi kapsayan güvenilirlik analizi neticesinde 18 ifade 8 ifadeye indirgenmiştir. Söz konusu 8 ifadeyi kapsayan güvenilirlik analizi sonucunda, cronbach alpha’ s güvenilirlik değeri ,753 olarak hesaplanmıştır. Bu değer söz konusu ifadelerin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir. (Özdamar, 1999: 522)

Tablo-3: A/B Tipi Kişilik Ölçeği Güvenilirlik Bulguları

Cronbach Alpha’ s değeri	İfade sayısı
,724	7

ALIŞVERİŞ MERKEZLERİNDE ZAMAN HARCAMA EĞİLİMİ
KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNE GÖRE FARKLI LAŞIR MI?

A/B kişilik yapılarını ölçmeye yönelik geliştirilmiş ölçüm aracının Cronbach alpha's güvenilirlik değeri 0, 724 olarak hesaplanmıştır. Bu değer söz konusu ölçeğin oldukça güvenilir olduğuna işaret etmektedir (Özdamar, 1999: 522).

Tablo-4: A ve B Tipi Kişilik Özelliğine Sahip Bireylerin Alışveriş Merkezlerinde Zaman Harcama Eğilimlerine Yönelik Farklılıklar

İfadeler	t	P	Kişilik Tipi	N	Ortalama
Zaman baskısı altında olmadığım durumlarda işimi bitirir bitirmez alışveriş merkezini/mağazayı terk ederim.	1,558	,121	A	129	6,57
			B	91	6,13
Çok fazla zaman kaybetmemek için daha çok sakin zamanlarda alışveriş merkezine gitmeyi tercih ederim (hafta içi ya da sabah erken saatler).	4,413	,000	A	129	6,40
			B	91	4,91
Alışveriş merkezinden erken çıkmak için mümkün olduğunca hızlı hareket ederim.	,664	,507	A	129	4,90
			B	91	4,65
Arkadaşlarımla/eşimle alışveriş gittiğimizde çok zaman harcamaları beni sinirlendirir.	-1,357	,176	A	129	5,19
			B	91	5,68
Yetiştirmem/yapmam gereken bir işim olmasa bile alışveriş merkezlerinde fazla zaman geçirmek beni huzursuz eder.	3,001	,003	A	129	5,02
			B	91	4,00
Alışveriş merkezlerine sadece ciddi bir işim/ihtiyacım olduğu zaman giderim.	1,731	,085	A	129	5,31
			B	91	4,67
Arkadaşlarımla/ailemle alışveriş merkezine gittiğimde çoğu zaman kendimi onların işini bitirmesini beklerken bulurum.	2,881	,004	A	129	5,38
			B	91	4,42
İnsanların alışveriş merkezlerinde saatlerce vakit geçirmelerine anlam veremem.	4,525	,000	A	129	5,74
			B	91	4,23

Yapılan t testi sonucunda;

- "Çok fazla zaman kaybetmemek için daha çok sakin zamanlarda alışveriş merkezine gitmeyi tercih ederim(hafta içi ya da sabah erken saatler)". (P= ,000 < 0,05)
- "Yetiştirmem/yapmam gereken bir işim olmasa bile alışveriş merkezlerinde fazla zaman geçirmek beni huzursuz eder". (P= ,003 < 0,05)

- "Arkadaşlarımla/ailemle alışveriş merkezine gittiğimde çoğu zaman kendimi onların işini bitirmesini beklerken bulurum". (P= ,004 < 0,05)
- "İnsanların alışveriş merkezlerinde saatlerce vakit geçirmelerine anlam veremem". (P= ,004 < 0,05)

ifadelerine verilen cevapların ortalama değerlerine göre, A ve B tipi kişilik özellikleri açısından, alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimleri arasında fark olduğu görülmüştür.

Farklılıkları incelemeye yönelik yapılan t testi sonucunda A tipi kişilik özelliğine sahip bireylerin genel olarak alışveriş merkezlerinde daha az zaman harcamaya meyilli olduğu söylenebilir. Bu bireyler B tiplerine göre alışveriş merkezlerinde, daha az zaman geçirmek için günün ya da haftanın uygun zaman dilimlerini tercih etmektedirler. Öte yandan bu kişiler çok uzun süreler alışveriş merkezinde kalmaları durumunda rahatsız olduklarını ifade etmişlerdir. A tipi kişilik özelliğine sahip bireyler alışveriş merkezlerinde uzun zaman geçirmeyi B tipi kişilere nispeten daha anlamsız bulmaktadırlar.

Diğer yandan;

- "Zaman baskısı altında olmadığım durumlarda işimi bitirir bitirmez alışveriş merkezini/mağazayı terk ederim". (P= ,121 > 0,05)
- "Alışveriş merkezinden erken çıkmak için mümkün olduğunca hızlı hareket ederim". (P= ,507 > 0,05)
- "Arkadaşlarımla/eşimle alışverişe gittiğimizde çok zaman harcamaları beni sinirlendirir". (P= ,176 > 0,05)
- "Alışveriş merkezlerine sadece ciddi bir işim/ihtiyacım olduğu zaman giderim." (P= ,085 > 0,05)

ifadelerine verilen cevapların ortalama değerlerine göre, A ve B tipi kişilik özellikleri açısından, alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimleri arasında fark olmadığı görülmüştür.

Bireylerin alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimlerini ölçmeye yönelik oluşturulan ifadeler doğrultusunda, A tipi kişilik özelliğine sahip bireylerin B tipi kişilik özelliklere sahip bireylere nispeten alışveriş merkezlerinde daha az zaman harcamaya meyilli oldukları söylenebilir. Ancak araştırma bulguları sonucunda A tipi kişilik özelliğine sahip bireylerin, B tipi kişilik özelliğine sahip bireylere nispeten her durumda daha az zaman harcama eğilimi içerisinde olduğu söylenemez.

Sonuç ve Değerlendirme

A tipi kişilik özelliğine sahip bireyler rekabetçi, hırslı, agresif, hızlı, hareketli ve sabırsız bireylerdir. B tipi kişilik özelliğine sahip bireyler ise rahat, sakin ve A tipi kişilere nispeten daha az rekabetçi kişilerdir. Bu çalışmada A ve B tipi kişilik özelliklerine sahip bireylerin "Alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimleri" nin farklılaşp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bu kapsamda 18 adet soru ile zaman harcama eğilimi ölçülmesi amaçlanmış fakat yapılan güvenilirlik analizinde 18 ifade 8 ifadeye indirgenmiştir. İfadelerin tamamı bireylerin alışveriş merkezlerinde zaman harcama eğilimlerini ölçmeye yönelik olarak geliştirilmiştir. Bu kapsamda anket formunda yer alan 4 ifadeye A tipi kişilik özelliğine sahip bireyler daha yüksek oranda katılım göstermişlerdir. Araştırma sonucu elde edilen bulgular, bireylerin kişilik özelliklerinin, bireylerin alışveriş merkezlerinde zaman geçirme eğilimlerini etkileyebileceğini göstermektedir. Araştırma bulgularına göre A tipi kişilik özelliğine sahip bireylerin;

- Günün uygun saatleri ya da haftanın yoğun olmayan zaman dilimlerini tercih ederek alışveriş merkezlerinde B tipi bireylere nispeten daha az zaman geçirmeye meyilli olduğu,
- B tipi kişilik özelliği gösteren bireylere nispeten uzun süre alışveriş merkezlerinde zaman harcamaktan daha fazla huzursuz olduğu,
- alışverişe birlikte gittiği bireylerden işini daha önce bitirip diğerlerini beklediği,
- B tipi bireylere göre alışveriş merkezlerinde uzun saatler zaman harcama davranışını anlamsız buldukları,
- aceleci ve sabırsız bir yapıya sahip oldukları için her geçen dakikanın onlar için çok kıymetli olduğu tespit edilmiştir.

İnsan hayatında tüketim eylemi vazgeçilmez bir yere sahiptir. Bu yüzden tüketim için harcanacak olan zamanın önemi göz ardı edilemez. Günlük hayatımızın önemli bir parçası haline gelen alışveriş, bazen özellikle zaman harcamak amacıyla yapılmaktadır. Bu durum alışverişin ve alışveriş mekanlarında geçirilen sürenin incelenmesi gereken bir gerçek olduğunu göstermektedir.

Elde edilen bulgular neticesinde kişilik özelliğine göre de tüketici davranışlarının değişebileceği sonucuna varılmıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmalarda örgütsel davranış alanında yaygın olarak kullanılan kişilik sınıflandırmalarının pazarlama alanındaki farklı değişkenlerle incelenmesi önerilebilir. Gelecek çalışmalarda, yürütülen bu çalışmanın farklı örneklemeler üzerinde tekrarlanması yararlı sonuçlar doğurabilir. Ek olarak yazında yer alan ve birçok örgütsel amaç doğrultusunda

kullanılan kişilik tiplerinin pazarlama disiplini çerçevesinde kullanılması, tüketici davranışlarının daha iyi analiz edilmesi ve anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Bu sayede çeşitli tüketici grupları arasında kişilik özellikleri bakımından kıyaslama yapabilmeye olanağına zemin sağlanabilir.

Kaynakça

Akat, Ö., Taşkın, Ç. ve Özdemir, A. (2006). " Uluslararası Alışveriş Merkezi Tüketicilerinin Satın Alma Davranışı: Bursa İlinde Bir Uygulama", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, s.13-30.

Akgün, V. Ö. (2010). " Modern Alışveriş Merkezlerinin Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisi ve Konya İlinde Bir Uygulama", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (19), s.153-163.

Aktaş, A. M. (2001). "Bir Kamu Kuruluşunun Üst Düzey Yöneticilerinin İş Stresi ve Kişilik Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 8-56, s.26-42.

Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E.E., Bem, D. J., ve Hoeksema, S.S. N. (2002).*Psikolojiye Giriş, İkinci Basım*, çeviren Yavuz Alogan, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

Aytaç S. (2001). "Örgütsel Davranış Açısından Kişiliğin Önemi", "İş, Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Cilt.3, Sayı:1.

Bortner, R. (1969). "A Short Rating Scale as a Potential Measure of Pattern a Behavior," *Journal ofChronic Diseases*, Vol. 22, pp. 87–91.

Darian, Jean C., Cohen, J. (1995). "Segmenting by Consumer Time Shortage", *Journal of Consumer Marketing*, Say :12, s. 32.

Durna, U. (2005). "A ve B Tipi Kişilik Yapılarını ve Bu Kişilik Yapılarını Etkileyen Faktörlerle İlgili Bir Araştırma", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 19 Nisan 2005 Sayı: 1 s. 276- 290.

<http://iceskatingresources.org/A&BTypePersonalities.html> Erişim tarihi: 3 Nisan 2013

İplik, E. (2005). " Kalabalık Ve Zaman Baskısı Altındaki Tüketicilerin Alışverişten Duydukları Tatmin Düzeyini Belirlemeye Yönelik Bir Çalışma" , Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

James, D.L., Wolker, B.J., Etzel, M.J. (1981). "Retailing Today", New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.

Luthans, F. (2010). "Organizational Behaviour, An Evidence Based Approach", Mcgrow Hill, N.Y.

Munaf, S., Nisa, V., Shaheen, A.J., Hussian, S., Kamroni, P. (2009). "Personality Tyoe, Gender Adn Age Difference: A Study of Customers Brand Loyalty", Bahria Journal of Professional Psychology, (5), s. 38-53.

Özdamar, K. (1999). "Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi", Kaan Kitabevi, Eskişehir.

Pride, W.M., Ferrel, O.J.(1983). "Marketing Basic Concepts and Decisions", Boston: Houghton Mifflin Company.

Scott, E. M. S. (2012). "Type A Personality Traits: Characteristics and Effects of a Type A Personality"
http://stress.about.com/od/understandingstress/a/type_a_person.htm.

Yanbastı, G. (1990). "Kişilik Kuramları", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.

Afolabi, O.A., ve Omole, E.O. (2011). " Personality Type and Workforce Diversity as Predictors of Ethical Behaviour and Job Satisfaction Among Nigerian Policemen", Current Research Journal of Social Sciences 3(5): 381-388.

ADVERTISING AND SPECIFICITY OF ADVERTISING IN SERVICES

Metanet Salmanova, Azerbaijan State Economic University,
salmanova_m@hotmail.com ,

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Advertising, Service Sector, Insurance Companies.

According to the goods and service producers in a market, it's whether in service sector or in produced sector they both intend are to offer their different kinds of equalent products to consumers's pleasure. In such state every producer in the market for making their goods and services unique from their rival's products they all in case go through advertising as a major factor to exhibit and making their products approved by their consumers. The way of run advertising has been researched step by step in this thesis.

In this study as an extensive research it has been made a point of the service activities and service of companies have been discussed therein. According to this study the two mentioned sectors have been discussed as in a touch to each others. At a service sector the features of the ad, and the advertising practice at the service sector have been discussed and researched.

The methods of processing of resources- methodology based on the analysis of scientific publications and lecture notes in the appropriate theories, in line with the development of their research, included in the analysis and evaluation of critical berthing. The article researched on the basis of primary and secondary date. Research published on the subject in our country and around the world have

5th International Social Sciences Conference in Balkans

benefited from the books economy magazines and periodical publications. On this subject used earlier work from refined article , reaching more articles from several sources on the internet at the same time published by the organizations for the statistical data benefited from reports. This article is composed of 2 parts. 1st part is about the advertising, 2nd part about the service companies, in the 3rd part two mentioned sectors have been discussed.

REKLAM; HİZMET SEKTÖRÜNDE REKLAMIN ÖZELLİKLERİ

Metanet Salmanova¹

ÖZET

Pazar ortamında da büyük bir hızla aynı tür ürün ve hizmet üreten işletmeler tarafından, gerek kitlesel tüketim mallarında gerekse de hizmetler anlamında yine birbirine benzeyen, birbirini ikame edebilecek pek çok ürün ve hizmet tüketicinin beğenisine sunulmaktadır. Böyle bir arenada üretici firmaların, araçların kendilerini ve ürettiklerini ya da pazarladıkları mal ve hizmetleri tüketiciye duyurmak, kabul ettirmek ve rakiplerinden farklılaşmak amacıyla kullanabilecekleri en önemli duyurum, tanıtım amacı reklam olmaktadır. Çalışmada reklam ve hizmet sektöründe reklamın özellikleri detaylı şekilde araştırılmıştır. Çalışmada bu iki sektör bir biriyle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Hizmet sektöründe reklamın özellikleri araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Reklam, Hizmet Sektörü, hizmet sektöründe reklamcılık

GİRİŞ

Çağdaş toplumların hemen tümünde, reklamcılık çeşitli nedenlerle en çok dikkat çeken kesimler arasında yer almaktadır. Günümüzde reklam, pazarlama iletişiminin diğer elemanları gibi hem hizmet işletmeleri hem de tüketiciler açısından vazgeçilmez bir olgu durumuna gelmiştir. Zira hızla değişen pazar koşulları, rekabetin günden güne artması sonucu benzer hizmeti sunan bu çok sayıdaki firmaların başarısı büyük ölçüde pazarlama iletişimi elemanlarını ne kadar profesyonelce ve ne kadar rasyonel kullandıklarına bağlıdır. Araştırmada konu ile ilgili ülkemizde ve dünyada yayımlanan kitaplardan, ekonomi dergileri ve süreli yayımlardan, bu konu ile ilgili daha önce işlenmiş tez çalışmalarından, internet üzerinden daha bazı kaynaklardan makalelere ulaşmakla, aynı zamanda, istatistik

¹ Azerbaijan State Economic University, salmanova_m@hotmail.com ,

veriler için kuruluşların yayımladığı raporlardan yararlanılmıştır. Toplanmış kaynakların işlenilmesi yöntemlerine – metodoloji analiz doğrultusunda uygun bilimsel yayın ve ders notlarında yer alan kuram, kavram ve pratiklerden yola çıkılarak, onların gelişim doğrultularının araştırılması, analiz ve eleştiriler yavaşmada değerlendirilmesi dahildir.

REKLAMCILIĞA GENEL BAKIŞ

Mal ve hizmet üretiminin refah sağlayacağı en önemli faktör olduğu kabul görmüştür. Ama üretim için birinci bölümüdür. En önemli kısım ise üretilen mal ve hizmetin tüketicilere ulaştırılması, tüketicilere aktarılmasıdır. Bu önemli faaliyet-üretilen mal ve hizmetin ihtiyacı olan kimselere istenilen yer, zaman ve miktarlarda ulaştırılması ile ilgili olan pazarlama faaliyetidir. Yani işletmelerin kuruluş amaçları, mal ve hizmetlerinin tüketicilerin kullanmasını sağlayıp varlıklarını devam ettirmektir. Bunu sağlamak pazarlama yönetiminin sorumluluğundadır. Pazarlama tüketici ihtiyaçlarını karşılamak için ihtiyaçları tespit eden, tespit ettiği ihtiyaçlar için mal ve hizmet üreten, üretilen mal ve hizmetleri tüketiciye sunan, satıştan sonra satış sonrası hizmetleri sağlayan faaliyetler bütünüdür. Piyasa ekonomisinin geçerli olduğu şartlarda faaliyet gösteren bir işletme, ürettiği mal ve hizmeti ihtiyacı olan tüketicilere uygun miktar, yer, zaman ve fiyatta sunarken, tüm bu olaylardan tüketiciyi haberdar edip onun satın almasını sağlamaya çalışır. Tüketicilerin üründen haberdar olmalarını sağlayan önemli pazarlama faaliyetlerinden biri de reklamdır. Reklam pazarlama iletişimi içerisinde pazarlamanın en etkili unsurlarından birisidir. Kullandığı yöntemler bakımından diğer pazarlama faaliyetlerinden çok farklı yönleri vardır. Büyük kitlelere ulaşabilme özelliğinden dolayı kitlesel satış olarak da adlandırılmaktadır.

Günümüzde reklam, pazarlama iletişiminin diğer elemanları gibi hem işletmeler hem de tüketiciler açısından vazgeçilmez bir olgu durumuna gelmiştir. Zira hızla değişen pazar koşulları, rekabetin günden güne artması, benzer malları üreten bir çok sayıdaki firmaların başarısı, büyük ölçüde pazarlama iletişimi elemanlarını ne kadar profesyonelce ve ne kadar rasyonel kullandıklarına bağlıdır. Bu elemanlardan biri olan reklamı daha ayrıntılı incelemek için öncelikle reklamı tanımlamak gerekmektedir (Kocabaş, Elden,2003:13). Reklamı değişik kaynaklarda farklı tanımlanmıştır.

Reklam; tam zamanında ve yerinde ikna edici ve bilgilendirici mesajların firmalar, kar amacı gütmeyen kuruluşlar ve kamu kurumların ürünleri, hizmetleri, organizasyonları ve fikirleri hakkında izleyicileri ya da hedef pazar üyelerini ikna

etmek veya bilgilendirmek için kitle iletişim araçlarının herhangi birinde yerleştirmelerin veya düzenlemelerin satın alınmasıdır(Dictionary of Marketing Terms; http://www.marketingpower.com/_layouts/Dictionary.aspx).

Reklam, iletişimin en görülebilir olan biçimidir. Reklamın yaygın ve pazarlama iletişimi metotlarından biri olarak kullanımı önemini daha da artırmıştır. Reklam tüketim malları için iletişim karmaşasının en önemli kısmını oluşturur. Reklam sayesinde kitle iletişim araçlarının ulaşabildiği küçük tüketici grubuna bile ulaşılabilir (Hollensen, 2003:574).

Reklam bir işin, bir malın veya bir hizmetin para karşılığında, genel yayın araçlarında, tarif edilerek geniş halk kitlelerine duyurulmasıdır (Unsal,1994:12).

1964 yılında Amerikan pazarlama birliği (American Marketing Association) reklamı, "reklam veren tarafından bir ürünün, hizmetin, veya fikrin bedeli ödenerek, kişisel olmayan yollarla sunumu" olarak tanımlanmıştır. Bu tanımdan yola çıkarak reklamın kendine has özelliklerini söyleye biliriz. Reklam her şeyden önce 1 ürünün hizmetin veya fikrin tanıtımıdır. Ve bu tanıtım kişisel olmayan yollarla yani "reklam araçları" dediğimiz dergi, gazete, radyo, televizyon gibi araçların kullanımıyla gerçekleştiriliyor. Bu da reklamı pazarlama yönetimlerinden bir diğeri olan kişisel satıştan ayıran en önemli özelliğidir. Ayrıca bu faaliyet önceden bedeli ödenerek gerçekleştiriliyor. Bu özelliği de reklamı halkla ilişkilerden ayırıyor. Reklamı işletmeler açısından ele aldığımızda üretilen mal ve hizmetlerin tüketiciye duyurulması, pazarda yer alan aynı tür mal ve hizmetlerin çokluğu yüzünden tüketicinin, o işletmenin ürettiği mal veya hizmeti tercih etmesi için ikna edilmesi, ürüne olan ihtiyacın ve talebin canlı tutulması açısından reklamın büyük katkıları vardır. Yine işletmeler açısından reklam, en elverişli pazarların bulunması ve onların sermayelerini verimli alanlara yatırımlarını teşvik eden bir araçtır. Tüketici gözüyle reklam ise; pazarda kendi ihtiyacına cevap veren yığınlarca ürün arasından kendi yararına en uygun ve rasyonel bir seçim yapmasına yarayan bir araç olduğu gibi, çeşitli mal ve hizmetleri tanıtan, bu mal ve hizmeti nereden, nasıl, ne fiyatla sağlayabileceği ve ne şekilde kullanacağı konusunda bilgi aldığı, günümüz yaşam biçiminde tüketiciye yardımcı olan bir araçtır.

En geniş tanımıyla: Bir ürün ya da hizmetin, bir kurumun, bir kişinin ya da fikrin kimliği belli sorumlusunca tarifesi önceden belirlenmiş bir bedel ödenerek yığımsal iletişim araçları ile, kamuya olumlu bir biçimde tanıtılıp benimsetilmesine reklam denir (İslamoğlu,2006:426).

Tanımı ne olursa olsun reklam şu dört özelliği taşır:

- Bedel ödenmesi
- Kitlesele mesaj niteliği
- Belirli bir mal ve hizmetin tanıtılması
- Reklam verenin bilinmesi

Reklam pazarlama açısından incelendiğinde diğere satış çabalarından farklı olarak yukarıdaki özellikleri taşır. Bundan başka reklamların, özellikle kurumsal ve marka reklamlarının, başlıca özellikleri şunlardır:

➤ *Yayılabilme özelliği:* Satıcı mesajın sık tekrarlanması, rakiplerin mesajlarıyla karşılaştırma yapmaya imkan vermesi, satıcının gücü hakkında pozitif izlenimler vermesi.

➤ *Geniş kitlelere sunulabilme özelliği:* Büyük kitlelere seslene bilme, kamuoyu önünde bu sunuşun oluşturduğu meşruluk izlenimi ve ürünlerin standart olmaya zorlaması.

➤ *Daha geniş ifade gücü:* Baskı, ses ve renklerin sanatsal kullanımına, dramatik, etkin ve canlı sunuşa yatkınlık.

➤ *Gayri şahsiliik:* Reklamın yüz yüze olmaması muhataba baskı duygusunu ortadan kaldırır, tek yönlüdür (Tek,1999: 727).

➤ *Harekete geçirebilme özelliği:* Reklamın görevi tanımlanmış bir muhatap gurubuna, onları harekete geçirme yönünde uyaracak bilgi, düşünce biçimini haberleşme yoluyla iletmektedir(DEVREZ, 1979:11).

➤ Mesajı alan tüketici, söz konusu mal ve hizmeti satın almaya yönelecektir.

➤ *İkna edici özelliği:* Reklam tüketiciye mal ve hizmetler hakkında bilgilendirir ve satın alması konusunda ikna etmeye çalışır.

Reklamın en önemli rolü, bilgi sağlamaktır. Bugün var olan mallar çok çeşitlidir ve her geçen gün yeni yeni mallar pazara sürülmektedir. Ayrıca, gün geçtikçe gelirler artmakta, nüfus çoğalmakta ve zevkler değişmektedir. Tüketiciler de var olan mallardan haberdar edilmelidirler.

Reklam bir araç olarak iyi ve kötü kullanılabilir. Öyle sosyal reklamlar var ki, bunlar uyuşturucu ve sigara kullanımının azalmasına, çevre temizliğinin korunmasına, toplumda trafik eğitiminin yükselmesine dahi sebep oluyor. Buraya kadar yapılan araştırmalardan çıkan sonuç şudur :

İki tür reklamı birbirinden ayırmak gerekir: Bilgi sağlayıcı reklam, malların nitelikleri, fiyatları, satıldıkları yerler vb. konularda açıklamalarda bulunur, bilgiler verir. Rekabetçi reklamda ise, her işletme, kendi sattığı malın, öteki işletmelerin mallarından üstün olduğunu belirleyerek, malının satışını arttırmayı amaçlar. Bilgi sağlayıcı reklamın yararlarına ilişkin görüşlerde birlik vardır. Reklam, özellikle dinamik yapıda bir ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır. Ekonominin etkin bir biçimde işleyebilmesi için reklam yoluyla gerekli bilgilerin yayılması zorunludur. Reklamın işletmelere sağladığı faydaları şu şekilde açıklayabiliriz (Tayfur 2006:13)

- Satışları arttırıp, üretim kapasitesini genişleterek işletmenin büyümesini sağlar.
- Satıcıların ulaşamadığı kişilere ulaşarak mal ve hizmetler hakkında bilgi verir.
- Talebi istikrarlı hale getirerek, üretim planlamasını ve satış tahminlerine katkıda bulunur.
- Kişisel satış faaliyetlerini destekler.
- İşletmeye karşı olumlu izlenim edilmesine neden olur. Bu nedenle bilinen bir işletmenin çıkaracağı her yeni ürün tüketiciler tarafından tereddütsüz olarak alınır
- Marka bağımlılığı yaratır. Markaya karşı olan talebi arttırarak, tüketici ürünün kendisinden çok markayla ilgilenir. Marka bağımlılığı olduğu için fiyat üzerinde olan değişiklikler o marka ürünün satın alınmasına olumsuz yönde etkilemeyecektir.
- Toplam birim maliyetlerini düşürür. Reklamın satışları arttırması, pazarı geliştirmesi, üretilen mal birimi başına düşen sabit maliyetleri azlatması, bunun sonucunda işletmenin optimum kapasitede çalışma imkanına sahip olması sonucunda birim maliyetleri düşmesi sağlanır (Özkale ve diğerleri, 1995:78).

İster toplumsal ister işletme olarak reklamın faydalarını gözardı edip reklam zararlıdır diye kesin bir yargıya varmak yanlıştır. Bazen reklamcılar işletmelerin yararını düşünüp toplumu unutuyorlar. Bunun için reklama karşı bazen insanlarda

önyargı oluyor. Reklamların kötü kullanılmasını karşısını almak yalnız reklamcıların ekonomik sorumluluğunun yanısıra toplumsal sorumluluklarının da bilincine varmasından geçiyor.

HİZMET SEKTÖRÜNE GENEL BAKIŞ

Hizmet sektörü; nitelik, işlev ve kapsam bakımından çok kapsamlı olmakla beraber sigortacılık ve eğitimden, borsa ve turizme kadar birbirinden farklı etkinlikleri bünyesinde bulundurmaktadır. Hizmet sektörünün özellikle müşteriyle birebir ilişki içinde olması nedeniyle üretim sektöründen daha farklı bir anlayışın hakim olması beklenmekte, üretim sektöründe öncelikle amacın kar olmasına karşın hizmet sektöründe birebir ilişkinin doğal bir sonucu olarak özellikle ve öncelikli olarak müşteri tatmininin ön planda olması gerekmektedir (Tozkoparan, Susmuş, 2001:210).

Hizmet sektörünün giderek artan bir önem kazanması ve bugün gelişmiş ülkelerde bir "Hizmet ekonomisi" kavramından söz edilmesi, özellikle 1970'lerden itibaren yaşanan gelişmelerin yarattığı bir sonuçtur. Adam Smith'den beri süre gelen klasik yaklaşım çerçevesinde, 1970'lerde yeni bir sanayi devriminin oluşması beklenirken bu olgu gerçekleşmemiş, aksine ekonominin temelinde hizmet sistemine doğru eğilimler baş göstermeye başlamıştır.

Gerek sanayi devriminin oluşum sürecinde, gerekse sonraki dönemlerde klasik yaklaşımın düştüğü yanılgı, bu dönemde ileri sürülen tüm teorilerin temelinde, imalat sanayinin kesin üstünlüğü ve önceliği ilkesine dayandırılmasıdır. Bu yaklaşıma göre hizmet faaliyetleri yalnızca tarım ve sanayi ürünlerinin tüketiciye sunulmasında kullanılan ve gerçekte ekonominin gelişimine temel bir katkısı bulunmayan faaliyetlerdir. İlk üç sektör olarak adlandırılan tarım, sanayi ve hizmet sektörleri, ekonominin gelişim süreci içindeki yerleri ve bu gelişime katkıları açısından çeşitli dönemlerde çeşitli şekillerde değerlendirilmişlerdir. Zaman içinde giderek birbirinden uzaklaşan bu yaklaşımlar arasında 20. yüzyılın başlarında büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Uzunca bir süre, tarımsal üretim ve bu üretimin biçimlendirdiği toplumsal yaşantı "geleneksel toplum", seri ve mekanik üretimin yaygınlaşması neticesinde tarıma eskisi kadar bağımlılığı kalmayan toplumsal yapı da "sanayi toplumu" kavramları içerisinde anlaşılmalıdır. 20.yüzyılın sonlarına doğru sanayi toplumundan "bilgi toplumuna" evrilen süreçte, mal ve hizmet üretimi merkezsel konumunu yitirerek, yerini bilgi, bilgi üretimi ve bilgiye dayalı teknolojilere bırakma eğilimine girmiştir. Sanayi toplumunda sektörler klasik olarak tarım, sanayi ve hizmet sektörleri olarak

ayrışırdı. Bilgi toplumda bu üç sektöre bir de "bilgi sektörü" eklenmiştir. Hizmet sektörü, bilgi çağında diğer iki sektörün aleyhine ağırlığını artırmış, hatta bilgi toplumu "hizmetler sınıfı toplumu olarak da adlandırılmıştır (Gökdeniz, Uçar, 2006:239-246).

Hizmet ekonomisindeki bu temel gelişim gerçekte, hizmetlerin gerek üretimde, gerekse temel ekonomik ihtiyaçları karşılamada vazgeçilmez bir unsur haline gelmesinden kaynaklanmaktadır. Günümüzde ise hizmet sektörü basit bir yan sektör olmaktan çıkıp, üretimin temel unsurlarından biri durumuna gelmiştir. Bu ise hizmet sektörüne ulusların refah düzeyini belirleyen faktör niteliği sağlamıştır.

Bugün hizmet üretiminde görülen en belirgin gelişme teknolojik ilerleme sonucu hizmetler sektörünün, örneğin bankaların, sigorta kuruluşlarının, eğitim kurumlarının, sağlık kuruluşlarının teknolojiden daha yoğun yararlanmaya başlamasıdır. Bilgi toplumunun hizmet alanları sanayi toplumunun hizmet alanlarına ek ve koşut olarak elektronik üniversiteler, elektronik kütüphaneler, elektronik eğitim kurumları elektronik bankacılık, elektronik elektrik, su, doğalgaz hizmetleri sağlayabilir (Gökdeniz, Uçar, 2006:248).

Bugün G-8 (Group of Eight) ülkelerini bu açıdan incelediğimizde onların istihdam ve meslek yapılarında bazı farklılıkları göre biliriz. ² Basitleştirilmiş şekilde bu farklılıkları model içinde ortaya koyabiliriz: "Hizmet ekonomileri modeli". Bu modeli genellikle ABD, İngiltere ve Kanadayı içerisine almaktadır. Bilgi ekonomisine geçişle bu ülkelerin sanayi istihdamında hızlı daralma gözükmektedir. Bu modelde hizmet işletmeleri üretim işletmelerini önlemekte, sosyal hizmetler, sermaye hizmetleri sürekli artmaktadır. Özellikle sağlık ve eğitim hizmetlerinde istihdam büyük oranda artmaktadır.

Genel olarak ekonomiler içinde hizmet sektörünün aldığı payın artışı, bireylerin gelirlerindeki artışa paralel olarak hizmet tüketimine olan talebin artış göstermesi ve hizmet sektöründe yaşanan rekabetin gereği olarak hizmet işletmelerinin pazarlamaya verdikleri önem artmıştır. Mamullerin pazarlamasında geçerli olan ilkelerin, kuramların ve tekniklerin, hizmetlerin pazarlanmasında da geçerli olduğu varsayımına karşın bugün kuramda "hizmet pazarlaması" mamül pazarlamasından ayrı olarak ele alınmaktadır.

²G-8 dünyanın en zengin ülkelerini kapsar;ABD, Japonya, Almanya, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Kanada, Rusya

HİZMET İŞLETMELERİNDE REKLAMCILIK

İnsan ihtiyaçlarının tatminine yarayan ve somut olmayan araçlara, hizmet denir. İhtiyaçların hepsi madde olarak elle tutulur gözle görülür cinsten değildir. Mesela; turizm, tedavi, berberin saç kesmesi birer hizmettir. Şu halde hizmetler de diğer mallar gibi insan ihtiyaçlarını karşılama özelliğine sahiptirler. Hatta ihtiyaçları karşılama bakımından maddi sayılan malların kendilerinden ziyade bize gördükleri hizmetler önemlidir (Aktepe 2007:25-26)

Soyut niteliği itibariyle hizmet kavramı, somut nitelik taşıyan mal kavramından farklı özellikler taşımaktadır. Bu nedenle hizmet kavramının tanımlanması mal kavramının tanımlanmasından daha zordur. Genel özellikleri itibariyle değerlendirildiğinde hizmetler taşınamamakta, ileride bir zaman diliminde tüketilmek üzere stoklanamamakta ve hemen hemen tamamı eşzamanlı tüketim zorunluluğu nedeniyle hemen bozulabilir nitelik arz etmektedir. Hizmetler kendilerine özgü bir takım özellikler sergilerler. Bu özellikler aynı zamanda hizmet pazarlamasını mal pazarlamasından ayıran özsel farklılıklar olarak düşünülebilir. Hizmetlerin özellikleri hizmet endüstrisindeki tüm örgütler için ortaktır ve geçerlidir (Rızaoğlu,2007:29).Bu özellikler aşağıdakilerdir:

Mallar Üretilir, Hizmetler İşlenir. Mallar bir üretim sürecinden, hizmetler bir işleme sürecinden geçer. Bir başka deyişle mal üretilir, hizmetse yerine getirilir, sunulur

Dokunulmaz Olma- Hizmetler satış yerlerinde sunulmadan önce dokunulamaz, denenemez, değerlendirilemez.

Heterojen Olma-Hizmetlerin kalite ve içerikleri, sektörlere göre farklılık gösterir. Hizmetler birbirinden farklıdır. Göz önünde bulundursak ki, hizmetler müşterilerin farklı isteklerine veya ihtiyaçlarına göre üretiliyor o zaman, söz konusu hizmetlerin kalitesinde ve içeriğinde farklılıklar olmaktadır.

Bölünmez Olma Mallar bölünür, hizmetler bölünemez. Hizmetlerin bölünmezliği 3 şekilde meydana çıkar. *Birinci boyutta* hizmet bir bütündür. Satış öncesinde nasıl tanımlamışsa o şekilde de sunulur. *İkinci boyutta* hizmet işlem gördüğü anda tüketilir. Hizmetin yerine getirilmesi hizmeti sunanla, tüketicinin aynı anda iştirakiyle mümkündür. *Üçüncü boyuttaysa* hizmetler önce pazarlanır sonra işlenir.Hizmetler garanti edilemez ve yasal yollarla korunamaz (Rızaoğlu,2007:32).

Dayanısız Olma-Dayanısızlık hizmetlerin stoklanamaması, saklanamaması, iade edilmemesi, yeniden satılamaması anlamına gelmektedir. Hizmet işletmelerinin niteliği gereği belirli zaman diliminde kullanılamayan bu kapasite daha sonra kullanılmak veya satılmak için tutulmaz (Özgüven,2008)

Sahipsiz Olma- Hizmet ile mamul arasındaki en büyük farklardan biride hizmetin sahiplenilememesidir. Mamuller satın alındığında alıcıların satınaldığı mala sahip olma hakkı söz konusuyken, hizmet işletmelerinde hizmet üretildiğinde satıcıdan alıcıya sahiplik hakkı geçmez.

Reklam faaliyetlerinde hizmetlerin soyut olma özelliğinden kaynaklanan birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Genelde bir hizmetin satın alınmasının sonunda tüketici yalnızca bir duygu hiss edebilir, ama sonuçta elinde kalan somut bir şey yoktur.Hizmet ürünlerine karşı tüketicilerin talebi bireylerin ya da yakınlarının daha önceki deneyimlerine, tavsiyelerine dayanıyor.. Hizmet ürünlerinin soyut özelliğinin giderilmesi bu ürünleri üreten işletmelerin en önemli sorunudur. Bunun için hizmet işletmeleri reklamlarla hizmetlerini dokunulur hale getirmek için çalışmak zorundalar Hizmet içerisinde kullanılan somut fiziksel bir kanıt söz konusu hizmeti hedef kitle için somut bir hale getirebilir. Potansiyel pazara gösterilebilecek elle tutulur bir varlığa sahip olunmadığı için, reklam faaliyetlerinde hizmetin sağladığı faydalar üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Hizmet işletmeleri soyutluğu azaltmak için bir kaç yöntem vardır. Bunlardan ilki hedef kitleye reklamda kendi hizmetinin tanımını vermelidir. Diğer bir yöntem hizmet işletmelerinin gözle görülebilir yönlerinin vurgulanmasıdır. Reklam temalarının hedef kitlenin hizmetten beklediği faydaları gösteren somut objeler çerçevesinde oluşturulması da üçüncü yöntemdir. Finansal hizmet üreten işletmelerde ürünle ilgili faydanın hedef kitleye aktarılmasının zorlukları işletmeleri kurum kimliği ve kurum imajıyla ilgili reklam vermeye itmektedir. Bunun temel nedeninin işletmelerin farklılıklarını vurgulamak için güven, köklü kuruluş, hız samimiyet, sağlamlık gibi faktörleri ön plana çıkarmaları olduğu söylenebilir. Hizmet üreten işletmeler diğer işletmelerle aralarında olan farklılıklara eğilerek hizmet ve pazarlama stratejileri oluşturmalıdırlar. Hizmet üreten işletmelerin reklamlarında hedef kitlenin tepkileri önem taşımaktadır. Hizmet üreten işletmenin temsilcisinin ürettiği hatalı bir fikir geriye dönüşü olmayan sonuçlar doğurabilir. Bu sebeple hizmet işletmelerinde genel olarak kullanılan reklam temasını işletmenin büyüme ve gelişme kapasitesi, ürünlerin çeşitliliği, kredi olanakları, hizmet farklılıkları gibi hususlar oluşturmaktadır. Hizmet işletmeleri reklam kampanyalarında genel olarak aşağıdaki faaliyetleri gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.

- Hizmetin faydasını potansiyel müşterilere haber vermek

- Müşteri ile hizmeti bir araya getirmeye çalışmak
- Hizmeti önceden kullanan müşteriye daha sonra bunu hatırlatmak
- Uygun imajı sağlayacak talebi elde etmek ve geliştirmek
- Hizmet ve örgütü farklılaştırmak

Hizmetin faydası potansiyel müşterilere haber verilirken elle tutulan bir somut ürün olmadığı için reklamda farklı yöntemler kullanılıyor. Önceki bölümlerde hizmetin kalitesinin denetlenmesinin, satınalmadan önce denenmesinin mümkün olmadığı söylenilmiştir. Satın alınan hizmet hakkında fikir yalnız önceden deneyimlenmişse oluşa bilir. İkinci yol hizmeti daha önce satın alınan birinden bilgi elde edilebilir. Hizmet reklamlarında da daha çok bu yöntem kullanılıyor. Hizmet işletmeleri tüketicilerine hizmetlerini gösteremedikleri için, daha önce bu işletmenin hizmetlerini kullanan tüketicilerini örnek vererek reklam yapıyorlar. Bu tür reklamlar hizmet işletmelerinde üstünlük teşkil ediyor. Örneğin: Mehmet bey "A" bankasının hizmetlerini denemiş, memnun kalmış ve "A" bankasının hayatında olumlu değişikliğe sebep olduğunu anlatarak izleyicileri özendirir. Ama bu tür reklamların mesajları çok özenle seçilmeli, tüketicilere itici gelmemeli, tam tersi insanlarda güven uyandırmalıdır. Hizmet işletmelerinin en önemli çabalarından biri de tüketicini hizmeti denemeye ikna etmektir. Hizmet işletmeleri hizmetlerindeki olumlu değişikliği tüketicilere reklam vasıtasıyla ulaştırarak tüketicileri hizmete yakınlaştırmak çabasına girerler. İşletmelerinin reklamda etkili olmasının bir başka yolu hizmetlerinde farklılık yaratmaktır. Diğer şirketlere göre en üstün taraflarını en uygun bir mesajla tüketicilere ulaştırarak işletmeler yeni müşteriler ikna edebilir, bunun yanı sıra hizmeti önceden kullanan müşterini değişiklik ve üstünlükleriyle yeniden satınalmaya yöneltebilir.

SONUÇ

Bugün sanayi sektörünü geride bırakan hizmet sektörü için de reklam vazgeçilmez faaliyettir. Hizmet işletmelerinin reklam kampanyaları üretim işletmelerinin reklam kampanyalarından farklı özelliklere sahiptir. Hizmet soyuttur, denetlenemez, kalitesi kolay-kolay önceden anlaşılabilir, her tüketicilere, her hizmet çalışanına göre işin kalitesi değişmektedir. Bu özellikleri kendinde barındıran hizmetin reklamı somut ürünün reklamından daha da zordur. Hizmet işletmelerinin reklamlarında soyut hizmet somut hal almalıdır ki tüketiciler pazarlanan ürünü algılamakta zorluk çekmesinler. Mümkün kadar hizmetin kalitesini de tüketicilere göstermek

durumundalar. Hizmet işletmeleri reklamlarında hizmetlerini tanıtmakla beraber işletme imajını arttıracak mesajlara üstünlük vermeliler. Yukarıda söylenenlerden yola çıkarak hizmet reklamları için bu önerileri vere biliriz:

➤ Çalışanlara yönelik reklam yapmak. Çalışanları güdülemenin, eğitmenin ya da onlarla iletişim kurmanın bir aracıdır. Reklamlarda çalışanların müşteriyle etkileşimlerini gösteren bir hizmet işletmesi personelinden istediği davranış ve hizmet standartlarını da iletmektedir.

➤ Ağızdan ağza iletişimden yararlanmak. Bu iletişim türünün pazarlama etkisi her zaman daha fazladır. Örgüt, örgütün itibarı ve güvenilirliği, faaliyet biçimi, hizmetleri vb. hakkında bir kişiden, müşteriden ya da herhangi birinden diğerine iletilen mesajı ifade eder.

➤ Somut ipuçları sağlamak. Hizmet kalitesiyle ilgili ipuçları verebilmek için hizmet reklamları somut unsurlarla ilişkilendirilmelidir. Örneğin bankalar reklamlarında büyük, görkemli binalarını ya da finansal tabloları ile başarılı mali yapılarını gösterirler.

➤ Hizmetin anlaşılmasını sağlamak. Hizmetin soyutluğundan kaynaklanan sorunlardan biri tanımlanmasının ve algılanmasının daha zor olmasıdır. Hizmet pazarlayanlar genellikle görünmeyen bir varlığı tasvir etmekle, hayal ürünü bir değeri açıklamakla karşı karşıyadırlar. Bazen somut ipuçları hizmetin daha kolay anlaşılmasını sağlar.

➤ Reklamın sürekliliği. Reklamın sürekliliği hizmetlerin farklılaştırılmasında önemli bir stratejidir. Çünkü spesifik reklam kampanyalarında değişiklik yapılsa bile reklamlarda sürekli olarak belirli ayırt edici semboller, biçimler ya da temalar kullanılarak istenen imaj yaratılabilir ya da sürdürülebilir. Reklamın sürekliliği hizmet reklamlarında dikkati çeken bir olgudur. İşletmeler her reklam kampanyasında farklı ürünlerini tanıtsalar da belirli karakterleri, temaları sürekli kullanarak yenilikçi, dost ve ilgili olduklarının sinyallerini göndermektedirler. Özellikle bir dizi öykü şeklinde sunulan sürekli reklamlar bu durumu daha da pekiştirmektedir.

➤ Yapılabileceği vaat etmek. Hizmet reklamlarında vaatte bulunurken ihtiyatlı olmak bir kuraldır. İşletmenin reklamlarında gerçeküstü vaatlerde bulunması müşteri beklentilerini yükselterek tatminsizliği arttırıcı bir rol üstlenir.

➤ Müşterileri işletmenin verdiği türlü hizmetleri deneme konusunda ikna etmek: İşletmeler pazara yeni sundukları hizmetlerin, müşteriler tarafından

denenmesini sağlamak amacıyla reklam kampanyaları yaparlar. Bu tür reklamlarda müşterinin hizmetten sağlayacağı faydalar reklam metninde verilir. Müşteri hizmeti sadece bir defa alıp denemesi için ikna edilmeye çalışılır. Hizmet satın alındığında amaç gerçekleşir.

➤ Hizmetin kullanımını arttırmak: Bir hizmeti denemek için satın alanlar bir müşteri grubu oluşturunca, işletmeler artık müşterilerini hizmetleri denemeleri için ikna etmeye çalışmaz. Bu durumda amaç, kullanımı arttırmaktır.

➤ İşletme ve hizmetleri lehinde iyi bir imaj yaratmak: Pazara yerleşmiş güçlü ve prestij sahibi bankaların hizmetlerinin müşterilerin zihninde özel bir yeri vardır. İşletmeler kendine ve hizmetine yönelik bu yerleşik imajı kuvvetlendirmek amacıyla çeşitli reklam sloganlarıyla bunu gerçekleştirmeye çalışır. Bu tür reklamlarda kullanılacak sloganlar, işletme imajına uygun olmalı ve imaj karışıklığı yaratmamalıdır.

➤ Müşteri alışkanlıklarını değiştirmek: Yapılan reklamlar müşteriye yeni fikirler satabilmelidir. Örneğin, kredi kartı kullanımına ilişkin reklamlar, para yerine kredi kartı kullanma alışkanlığını yerleştirmeye çalışmaktadır. Ancak, reklamların alışkanlıkları değiştirmesi uzun zaman alır.

➤ İşletmenin hizmet dizisini tanıtmak: Bazı hizmet işletmeleri, çok sayıda hizmet çeşidine sahiptirler. Bu nedenle bazı işletmeler tek bir hizmet yerine hizmet dizilerini tanıtmaya yolunu seçerler. Hizmet çeşitliliğinin reklamlarda işlenmesiyle müşterilerin zihinlerinde bir yer edinmesi amaçlanır.

KAYNAKÇA

AKTEPE, Eyyüp, Genel İşletme, Nobel yayın, 2ci baskı, Ankara 2007 ss.25-26

DEVREZ, Güney; Reklamın Etkilerinin Ölçülmesi, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979 s., 11

GÖKDENİZ, İsmail; UÇAR, Bülent Yönetimde Yeni Yaklaşımlar, Özcan Yeniçeri editörlüğünde, İQ Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2006 ss.239-246

HOLLENSSEN Swend, Marketing Management, Pearson Education Limited, London, 2003, s., 574

İSLAMOĞLU, Hamdi; Pazarlama Yönetimi, Beta yayınları, 3cü baskı, İstanbul 2006, s.426

TAYFUR, Giyasettin, Reklamcılık, Nobel yayın evi, II baskı, Ankara 2006 s13

TEK, Ömer Baybars; Pazarlama İlkeleri Global Yönetimsel Yaklaşım Türkiye uygulamaları, Beta Basım Yayım Dağıtım A.ş., İstanbul, 1999 ss. 727

KOCABAŞ, Füsün, ELDEN, Müge, Reklamcılık, İletişim yayınları, İstanbul 2003 s.13

RIZAOĞLU, Bahattin, Turizm Pazarlaması, Detay yayıncılık,5ci baskı, Ankara 2007 s.29-32

ÜNSAL, Yüksel, Bilimsel reklam ve Pazarlamadaki Yeri, Tivi Reklam, İstanbul 1994 s., 12

ÖZKALE Lerzan ve diğerleri, Pazarlama Stratejileri, İletişim yayınları, İstanbul, 1995 s s.78

Dictionary of Marketing Terms;

http://www.marketingpower.com/_layouts/Dictionary.aspx

TOZKOPARAN, Güler; SUSMUŞ, Türker, "Üretim ve Hizmet Sektörü İşletmelerinde Örgüt Kültürüne İlişkin Karşılaştırmalı Bir Uygulama", Ege Akademik Bakış dergisi, 1(1) 2001

http://www.onlinedergi.com/MakaleDosyalari/51/PDF2001_1_10.pdf

**ATTITUDES TOWARDS THE USE OF SEXUALLY SUGGESTIVE ELEMENTS IN
ADVERTISEMENTS: DO DEMOGRAPHICS MATTER ON THE ATTITUDES**

Res. Assist. Buket Bora, Sakarya University

Prof.Dr. Remzi Altunışık, Sakarya University

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Sexually Suggestive Elements in Advertisements, Purchase Intention, Sex.

Sex is one of the most basic of all human emotions. The unconscious feelings that sex arouses in people is used for attracting people's attention to products and services offered. Numerous advertising campaigns employ sexuality or sexual images or some elements suggestive of sexuality as a major attraction when trying to sell a product. For this purpose, men and women are often portrayed in a sexual manner in ads of products that have absolutely nothing to do with sex itself. Sex in advertising is becoming bolder, diverse, and more common. It has been shown that the use of sex appeal, sexy illustrations, and sex in general, in advertising can have widespread and penetrating effects on several elements of an advertising and buyer behaviour model. But consumers have different perceptions of the use of sexually suggestive elements in advertisements and have different attitudes towards sexuality in advertising. The purpose of this study is to examine consumers' attitudes towards the use of sex related imagery or other elements in advertising and if the demographics have any influence on these attitudes.

Sexual appeals that feature a range of sexual information (nudity, behavior, referents, and physical attractiveness) are commonplace and used to promote an increasingly wider range of mainstream products and services. It is believed that inclusion of materials with sexual connotations have an influence on people, both man and woman, in a number of ways. From a marketing point of view, sexuality can have biological, emotional/physical or spiritual aspects. The biological aspect of sexuality refers to the reproductive mechanism as well as the basic hormonally-controlled biological drive that exists in all species. The emotional or physical aspect of sexuality refers to the bond that exists between individuals, and is expressed through profound feelings or physical manifestations of emotions of love, trust, and caring. There is also a spiritual aspect of sexuality of an individual or as a connection with others.

Consumers have different and opposing views in the use of sex related or sex reminding elements in advertisements. The effects of sexual content may be positive in an additive or multiplicative way; on the other hand if its use is "improper" it may have a negative effect. Sex appeal may have impacts on consumers' perceptions, preferences, attitudes and behaviours on a number of areas. First, sexual appeal may increase the effectiveness of communication on the product. Second, sexual appeal may influence on consumer attitudes. While advertising messages using controversial sexual content are perceived as more interesting than advertising messages without sexual content. In essence, consumers form inferences about products based on the positive or negative interpretation of the environment surrounding the audience. Third, sexual appeal may also influence consumers' mood for and against during shopping or other purchasing activities.

Types of sexual content identified in advertising today are nudity and dress (tight-fitting dress, underwear and lingerie), interpersonal sexual behaviors (such as flirting, hugging, kissing), eye contact, posturing and movement (body language, nonverbal and verbal communication). Also physical attractiveness of models (such as facial beauty, hair, complexion and physique), sexual referents having sexual meaning by means of double entendre and innuendo are also commonly used forms. Also various facilitating factors that enhance or contribute to sexual meaning, such as setting, music, lighting, design elements, camera techniques, and editing have significant magnifying effects on people. Furthermore, some words with sexual connotations at the subconscious level are more subtle types of sexual content materials.

This is an exploratory study in the sense that the findings of this study will be used in the formation of another more comprehensive study on sexuality in advertisements. A questionnaire was conducted in two cities (Istanbul and Sakarya) on 350 people contacted via convenience sampling during December 2012- January 2013 period. Scales used in the questionnaire were borrowed from the literature on attitudes towards sex in advertising with 18 items 5 point Likert questions (Widing, Hoverstad, Caoulter and Brown 1991) and repurchase intentions of products associated with with a sexual content with 3 items (Lundstrom and Sciglimpaglia, 1977).

Findings indicate that there is a negative attitude (more than 70% of respondents) towards the use of sexual content in advertising. Advertisements with sexually suggestive content is considered harmful for the moral values, aimed at deceiving customers, considered as a kind of deception, not scrutinized tightly by regulatory bodies and common practice in many areas of marketing of products and services. Also, we have observed some differences between gender, age and education level for the attitudes towards sexual content in advertising practices.

**REKLAMLARDA CİNSEL ÖĞE KULLANIMINA YÖNELİK TUTUMLAR:
TUTUMLAR DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERE GÖRE FARKLILIK GÖSTERİR Mİ?**

Arş. Gör. Buket BORA¹

Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK²

ÖZET

Kadın ve erkek yaratılışları gereği farklı özelliklere sahip olduklarından hem biyolojik hem de sosyolojik açıdan cinsiyet faktörünün reklamlara yansıtılması da farklılık göstermektedir. Cinsiyet faktörü biyolojik açıdan reklamlara daha çok cinsel öge biçiminde yansımaktadır. Yapılan çalışmaların birçoğu reklamlardaki bu uygulamaların reklamı yapılan ürünün satışını arttırdığı yönündedir. Bazı çalışmalar ise tüketicilerin toplumsal değerlerden dolayı bu tarz kullanımlara karşı tepki gösterdiği yönündedir. Bu çalışmanın amacı, reklamlarda cinsel öge kullanımına yönelik tutumlar ve buna binaen satın alma niyeti üzerinde demografik özellikler açısından farklılık olup olmadığını incelemektir. Analiz sonuçlarına göre, reklamlarda cinsel öge kullanımına yönelik olarak, kadınlar bu tip uygulamaları daha rahatsız edici bulmaktadırlar. Ayrıca 31 yaş üstünün bu konularda daha bilinçli olduğu ve üniversite ve üzeri eğitim düzeyine sahip katılımcıların da bu konulara karşı daha hassas oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Reklamlarda Cinsel Öge, Satın Alma Niyeti, Cinsiyet.

GİRİŞ

Cinsel öğelerin reklamlarda kullanılmaya başlaması, özellikle de kadınların cinsel bir obje gibi reklamlarda yer alması 19. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Dolayısıyla reklamlarda cinsel öğelere yer verilmesi yeni bir konu olmamakla birlikte, yüzyıllardır popülerliğini yitirmeyen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, bbora@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, altunr@sakarya.edu.tr

Reklamcılık literatürüne bakıldığında, yapılmış çalışmaların büyük bir kısmının cinsel öge kullanımına yönelik, bir kısmının da cinsiyet unsurunu –özellikle de kadın imgesini- vurgulamak üzerine yapılmış olduğu görülmektedir. Baker ve Churchill (1977: 545) bunun sebebini, kadınların erkeklerden daha fazla fiziksel çekiciliğe sahip olması olarak açıklamışlardır.

Psikoanalitik kuramın öncüsü olan Freud kişiliğin temelinde cinsellik dürtüsünün hakim olduğunu belirtmiştir. Bu nedendir ki, pazarlamacılar birçok ürün ve hizmetin sunumunda cinsellikle ilgili mesajlar vermektedirler. Örneğin, ülkemizde yayınlanan cinsel içerikli reklamlardan bazıları şöyledir: Nestea reklamında, kızın içtiği Nestea'nın aromasını erkeğin kızı öperek anlaması (Bora, 2009, s. 46), Koska tahin-pekmez reklamında üstü kapalı cinsel bir imada bulunulması, Magnum reklamlarında oynayan kadının dişiliğinin ön plana çıkarılması gibi pek çok örnek verilebilir.

REKLAMLARDA CİNSEL ÖGE KULLANIMI

Reklamlarda cinsellik, reklam mesajının iletilmesinde cinsel içerikli kelime ve görüntülerin kullanımınıdır (Reichert, 2004: 13). Reklamlarda cinsel öge/içerik kullanımı çeşitli şekillerde yapılmaktadır. Bunlar; reklamlarda kullanılan modellerin tamamen veya kısmi olarak çıplaklığı, modellerin vücut hatlarını ortaya çıkaracak giysilerin kullanılması, hemcinslerin veya karşı cinslerin birbirlerine karşı müstehcen tavırlar sergilemesi, kullanılan modelin yalnız başına müstehcen tavırlarda bulunması, modellerin çeşitli objelerle müstehcen tavırlarda bulunması, reklam metninde kullanılan sözcüklerin çift anlam yansıtması, ayrıca imalı anlatım biçimlerinin kullanılması açıkça yapılırken, bazen de bilinçaltına yönelik olarak uygulanmaktadır.

Reklamlarda cinsel öğelerin yoğun olarak kullanılması bazen tüketicilerin reklamı yapılan ürün hakkında olumsuz tepkiler vermesine sebep olurken (Torlak, 2006: 269), konuya ilişkin yapılan çalışmalar ise, cinselliğin tüketicileri güdüleyerek arzularını arttırdığını, akabinde de satın alma davranışını pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır (Reichert, 2004: 9).

Reklamlarda kadın veya erkek model üzerinden cinsel içerikli mesajların verilmesinin sebebi; cinselliğin güçlü, canlı ve uzun ömürlü markaların yaratılmasında önemli avantajlar sağladığına işaret etmektedir (Bati, 2010b: 235).

Reichert ve Lambiase (2003: 14) reklam araştırmalarında tanımlanan cinsel içerik türlerini beş başlık altında toplamışlardır. Bunlardan birincisi, çıplaklık ve giyim

başlığı altında aslında çıplaklığın derecesini niteler. Reklamlardaki model tarafından giyilen giysinin miktarını ve stilini açıklar. Yani, modelin vücuduna yapışan giysiler giymesi, iç çamaşırı giymesi, hatta tüm vücudunu açıkta bırakması bu gruba girer. İkincisi, cinsel davranıştır. Kişisel ve iki ila daha fazla kişi arasındaki kucaklaşma, öpüşme, röngencilik ve daha samimi cinsel davranış türlerini temsil eder. Üçüncüsü, modelin fiziksel güzelliğinin seviyesi olarak adlandırılan fiziksel çekiciliktir. Yüz güzelliği, ten rengi, saç ve fizik gibi unsurları içerir. Dördüncüsü, cinsel imalardır. Cinsel imalar, müzik, ışıklandırma, tasarım öğeleri, kamera teknikleri ve düzenlemeleri kullanarak çift anlam yoluyla cinsel imada bulunan nesne veya olaylara dayanır. Sonuncusu ise, bilinçaltı düzeyde cinsel içeriğin reklamlarda yer alması olarak adlandırılan cinsel yerleştirmelerdir. Cinsel yerleştirmeler seks gibi kelimeleri, cinsel olarak algılanmayan objeleri, genital bölgenin veya vücudun çeşitli bölümlerinin küçük resimlerinin gösterilmesi gibi unsurları içerir.

Yapılan araştırmalardan bir kısmı cinsel içeriğin bir türü olarak çıplaklık derecesini inceler. Örneğin, Dudley (1999)'ün "Reklamlarda Çıplaklığa Karşı Tüketici Tutumları" isimli çalışmasında yapmış olduğu gibi. Dudley, bronzlaştırıcı losyon reklamlarına yönelik ürünün kendisi, mayolu model, üstsüz model ve çıplak model olmak üzere dört aşamalı bir araştırma yaparak farklı boyutlara göre değerlendirmiştir. Bu araştırmanın sonuçları ürünün denenmek istenmesi, satın alınmasının düşünülmesi ve aktif biçimde ürünü araştırma kriterlerine göre değerlendirildiğinde, sadece ürünün kullanıldığı reklamlar fazla itibar görmemektedir. Her ne kadar tüketici çıplaklığın derecesi arttıkça, reklamları ahlaki açıdan uygun bulmasa bile, çıplaklığın fazla olduğu reklamların dikkat çektiğini ve ayırt edici bir marka oluşumu sağladığını belirtmişlerdir. Araştırmaya göre, tüketicinin deneme, satın alma ve araştırmaya yönelik faaliyetleri üstsüz ve çıplak modelin yer aldığı reklamları gördüğünde artmaktadır. Ancak, ürünün bronzlaştırıcı losyon olmasından dolayı deneme, satın alma ve araştırma istediğini en çok tetikleyen reklamlar mayolu modelin yer aldığı reklamlardır. Buradan çıkarılabilecek sonuç ise, reklamlarda çıplaklığın derecesini arttırırken ürün türünün göz önünde bulundurulması gerektiğidir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Reklamcılık literatürüne bakıldığında, reklamlarda cinsel öğelerin kullanımına ilişkin kültürel farklılıkların yanı sıra, birtakım demografik özellikler açısından da farklılıkların olabileceği öngörülmektedir. Özellikle de bu demografik faktörlerin, yaş, eğitim ve cinsiyet olduğu vurgulanmıştır (Babacan, 2008:343). Bu çalışmanın amacı da, reklamlarda cinsel öğe kullanımına yönelik tutumlara ve bu tip bir reklamlarla tanıtımı yapılan ürüne yönelik satın alma niyeti üzerinde demografik

özellikler açısından farklılık olup olmadığını incelemektir. Bu bağlamda araştırma soruları şu şekilde ifade edilebilir:

- Reklamlarda cinsel öge kullanımına ilişkin uygulamalara yönelik tutumlar üzerinde demografik özellikler etkili midir?
- Cinsel öğelere yer veren bir reklam ile tanıtımı yapılan ürüne yönelik satın alma niyetine yönelik tutumlar üzerinde demografik faktörler etkili midir?

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışma keşifsel nitelikte bir çalışma olup, veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda, reklamlarda cinsel öge kullanımına yönelik tutumları ölçmek amacıyla kullanılan ölçek Widing vd. (1991)'nin VASE (Viewpoints About Sexual Embeds) ölçeğidir. 18 Likert ifadesinden oluşan bu ölçek 5 noktalı olarak kullanılmıştır. Ayrıca satın alma niyetini ölçmek amacıyla da, Lundstrom ve Sciglimpaglia (1977)'nin üç boyuttan oluşan "reklamlardaki cinsiyet imajına yönelik tutum, firma imajı ve satın alma niyeti" ölçeğinin "satın alma niyeti" boyutunu oluşturan 3 Likert ifadesi kullanılmıştır.

Anketin saha çalışması iki ilde (Sakarya ve İstanbul) gerçekleştirilmiş olup, dağıtılan toplam 350 anketten analize uygun 226 toplanmıştır. Kolayda örnekleme yöntemiyle yürütülen anket uygulaması Aralık 2012-Ocak 2013 tarihlerinde yürütülmüştür.

Araştırmanın en önemli kısıtı, katılımcıların konunun özünde cinsellik olgusu hakim olduğundan dolayı önyargı ile yaklaşım, anketi cevaplamak istememeleri olmuştur. Bu yüzden de farklı demografik özelliklere sahip katılımcılardan veri toplamak çok mümkün olmadığından katılımcılar demografik özellikler bakımından eşit dağılım göstermemişlerdir. Ayrıca verinin kolayda örnekleme yöntemi ile toplanmış olması da bir diğer kısıtı oluşturmaktadır.

ANALİZ VE BULGULAR

Araştırma bağlamında yürütülen çalışmaya ilişkin analiz ve bulgular aşağıda özetlenmiştir.

Demografik Özellikler

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1.'de verilmiştir.

Tablo 1. Demografik Özellikler

		f	%			f	%
Cinsiyet	Kadın	120	53,1	Eğitim Düzeyi	MYO ve altı	49	21,7
	Erkek	106	46,9		Üniversite ve üzeri	177	78,3
Medeni Durum	Evli	82	36,3	Meslek	Memur	47	20,8
	Bekâr	144	63,7		İşçi	30	13,3
Yaş	30 ve altı	163	72,1		Ev Hanımı	12	5,3
	31 ve üstü	63	27,9		Öğrenci	46	20,4
Gelir Düzeyi	750 TL ve altı	30	13,3		Akademisyen	47	20,8
	751-1500TL	56	24,8		Esnaf/Tüccar	17	7,5
	1501-2250TL	50	22,1		S. Meslek	15	6,6
	2250-3000TL	42	18,6		Emekli	12	5,2
	3001-3750TL	19	8,4				
	3750 TL ve üstü	29	12,8				

Tabloya bakıldığında, cinsiyet açısından dengeli bir katılımın olduğunu söylemek mümkündür. Medeni durum bakımından bekâr katılımcıların sayısı evli katılımcıların yaklaşık iki katı kadardır. Yaşa bakıldığında ise, 30 ve altı katılımcıların oranı %72, 31 ve üstü ise %28'dir. Tablo eğitim açısından incelendiğinde, en çok katılımın üniversite ve üzeri mezunlardan oluştuğu ve bunların %78 oranında olduğu görülmektedir. Meslekler açısından bakıldığında ise, katılımcıların yarısını memur, akademisyen ve öğrenciler oluşturmaktadır Gelir durumuna bakıldığında da, yaklaşık olarak eşit sayıda katılımcının 751-1500 TL ve 1501-2250 TL arası gelire sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 2. Reklamlarda Cinsel Öğelerin Kullanımına ve Satın Alma Niyetine Yönelik Tutumlar

İfadeler	Hiç Katılmıyorum	Kısmen Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne Katılmıyorum	Kısmen Katılmıyorum	Tamamen Katılmıyorum	Ortalama	Standart Sapma
	%	%	%	%	%		
1. ... ahlaki açıdan zararlı olduğunu düşünüyorum.	2,7	14,6	11,9	25,7	45,1	3,9	1,183
2. ... uygun olmadığını düşünüyorum.	3,1	13,7	10,6	30,5	42,0	3,95	1,165
3. ... izleyiciye karşı yapılmış bir hile olduğunu düşünüyorum.	2,2	11,1	8,4	34,1	44,2	4,07	1,081
4. ... yeterince denetlendiğini düşünüyorum.	19,5	44,7	15,0	11,5	9,3	2,46	1,197
5. ... yaygın bir uygulama olduğunu düşünüyorum.	2,7	5,3	12,4	50,9	28,8	3,98	0,931
6. ... etkili bir satış aracı olduğunu düşünüyorum.	5,8	11,5	12,4	45,6	24,8	3,72	1,130
7. ... ahlaki değerlerde bozulmaya sebep olduğunu düşünüyorum.	4,4	11,1	9,7	26,5	48,2	4,03	1,194
8. ... rahatsız edici olduğunu düşünmüyorum.	22,1	25,7	17,7	21,2	13,3	2,78	1,358
9. ... tüketicinin iknası konusunda haksızlığa sebep olduğunu düşünüyorum.	4,9	18,1	25,2	30,1	21,7	3,46	1,159
10. ...denetiminin yetersiz olduğunu düşünüyorum.	4,9	12,8	14,6	38,1	29,6	3,75	1,156
11. ... çok sık yapılan bir uygulama olduğunu düşünüyorum.	2,7	8,8	16,4	39,8	32,3	3,90	1,037

12. ... karlı bir yaklaşım olduğunu düşünmüyorum.	9,7	27,4	23,0	22,6	17,3	3,10	1,255
13. ... cinsellik unsurunu basitleştirdiğini düşünüyorum.	5,8	12,4	19,0	29,2	33,6	3,73	1,213
14. ... hiç etik olmadığını düşünüyorum.	4,4	12,4	13,3	31,9	38,1	3,87	1,181
15. ... izleyicileri sömürmeye yönelik bir yöntem olduğunu düşünüyorum.	6,6	9,7	12,4	31,4	39,8	3,88	1,225
16. ... kısıtlı bir uygulama olduğunu düşünüyorum.	15,9	32,3	25,7	19,0	7,1	2,69	1,159
17. ... reklamlarda yaygın olarak kullanıldığını düşünüyorum.	1,3	7,5	10,2	46,9	34,1	4,05	0,930
18. ... iyi bir satış artırma yöntemi olduğunu düşünüyorum.	11,1	13,3	20,4	31,9	23,5	3,43	1,285
Satın Alma Niyetine Yönelik İfadeler	%	%	%	%	%	Ort.	S.S.
Rahatsız edici bir reklamla tanıtılsa bile, yeni bir ürünün bana sağlayacağı faydaları varsa o ürünü satın alırım.	13,3	12,4	19,5	41,6	13,3	3,29	1,234
Kullanmaya alıştığım yeni bir ürün veya hizmetin reklam kampanyasını rahatsız edici bulursam, kullanmayı bırakırım.	15,0	24,8	24,3	22,1	13,7	2,95	1,274
Rahatsız edici reklam yaptığını düşündüğüm bir firmanın diğer ürünlerini satın almaya devam ederim.	15,9	29,6	32,3	16,4	5,8	2,66	1,104

Tablo 2’de katılımcıların reklamlarda cinsel öge kullanımına ilişkin tutumları yer almaktadır. Tabloya bakıldığında, katılımcıların %70’den fazlası reklamlardaki bu tarz uygulamaları ahlaki açıdan zararlı bulmakta ve yaklaşık %70’i bu tip uygulamaların uygun olmadığını düşünmektedir. Ayrıca, katılımcıların yaklaşık %50’si de reklamlardaki cinsel öge kullanımına yönelik uygulamalardan rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. Ancak bir firmanın rahatsız edici reklam kampanyalarına rağmen, ürünün kendisine fayda sağlayacağını düşünüp satın almaya devam edeceklerin oranı %55’tir. Buna karşılık, rahatsız edici reklam yapan firmaların diğer ürünlerini satın almayı bırakıp bırakmayacağı konusunda tereddüt yaşayanların oranı ise 3’te 1’e tekabül etmektedir. Genel olarak ifadelerle katılma eğilimi gözlenirse de, standart sapma değerlerinden ifadelerle verilen cevapların çeşitlilik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Literatürden gelen bir bilgi de cinsiyet, yaş ve eğitim seviyesi gibi demografik özelliklerin reklamlardaki bu tip uygulamalara bakış açısı yönünden farklılık göstereceği yönündedir. Bu sebeple Tablo 3, Tablo 4 ve Tablo 5’te bu demografik faktörlere ilişkin analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 3. Reklamlarda Cinsel Öge Kullanımına Yönelik Tutumların Cinsiyete Göre Değişimi

İfadeler	Cinsiyet	Ortalama*	t	p
...ahlaki değerlerde bozulmaya sebep olduğunu düşünüyorum.	<i>Erkek</i>	4,22	6,809	0,026
	<i>Kadın</i>	3,87		
...rahatsız edici olduğunu düşünmüyorum.	<i>Erkek</i>	3,01	4,039	0,017
	<i>Kadın</i>	2,58		

Reklamlarda cinsel öge kullanımı ve satın alma niyetine yönelik ifadelerden cinsiyete göre farklılık gösterenler Tablo 3’te verilmiştir. Buna göre, erkekler kadınlardan daha çok reklamlarda cinsel öge kullanımının ahlaki değerlerde bozulmaya sebep olduğunu düşünmektedir ($p < 0,026$). Buna rağmen, kadınlar erkeklerden daha fazla reklamlardaki bu tip uygulamaların rahatsız edici olduğunu düşünmektedir ($p < 0,017$).

REKLAMLARDA CİNSEL ÖĞE KULLANIMINA YÖNELİK TUTUMLAR:
TUTUMLAR DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERE GÖRE FARKLILIK GÖSTERİR Mİ?

Tablo 4. *Reklamlarda Cinsel Öğe Kullanımına Yönelik Tutumların Yaşa Göre Değişimi*

İfadeler	Yaş	Ortalama	t	p
...tüketicinin iknası konusunda haksızlığa sebep olduğunu düşünüyorum.	30 ve altı	3,34	-2,365	0,019
	31 ve üstü	3,75		

Tablo 4'te ise, yaşa göre fark görülen ifadeye yer verilmiştir. Buna göre, reklamlarda cinsel öğe kullanımının tüketicinin iknası konusunda haksızlığa sebep olduğunu düşünenler açısından fark vardır ($p < 0,019$). 31 yaş ve üstü katılımcıların bu tutuma yönelik katılım eğilimleri daha fazladır.

Tablo 5. *Reklamlarda Cinsel Öğe Kullanımına ve Satın Alma Niyetine Yönelik Tutumların Eğitim Düzeyine Göre Değişimi*

İfadeler	Eğitim Düzeyi	Ortalama	t	p
... izleyiciye karşı yapılmış bir hile olduğunu düşünüyorum.	MYO ve altı	3,71	-2,643	0,009
	Üni. ve üzeri	4,17		
... rahatsız edici olduğunu düşünmüyorum.	MYO ve altı	3,16	2,478	0,015
	Üni. ve üzeri	2,67		
... çok sık yapılan bir uygulama olduğunu düşünüyorum.	MYO ve altı	3,59	-2,011	0,049
	Üni. ve üzeri	3,99		
... karlı bir yaklaşım olduğunu düşünmüyorum.	MYO ve altı	3,45	2,206	0,028
	Üni. ve üzeri	3,01		
... reklamlarda yaygın olarak kullanıldığını düşünüyorum.	MYO ve altı	3,73	-2,220	0,030
	Üni. ve üzeri	4,14		
... iyi bir satış artırma yöntemi olduğunu düşünüyorum.	MYO ve altı	3,86	2,641	0,009
	Üni. ve üzeri	3,32		
Rahatsız edici reklam yaptığını düşündüğüm bir firmanın diğer ürünlerini satın almaya devam ederim.	MYO ve altı	2,96	2,133	0,034
	Üni. ve üzeri	2,58		

Tablo 5'te reklamlarda cinsel öge kullanımına yönelik eğitim düzeyi açısından fark bulunan ifadeler yer verilmiştir. Genel olarak tablo incelendiğinde, MYO ve altı eğitim seviyesine sahip katılımcıların reklamlardaki cinsel öge kullanımına daha sıcak baktıkları, belki de bu tip uygulamaların farkında bile olmadıkları sonucu çıkarılabilir. Üniversite ve üzeri eğitim seviyesine sahip katılımcılar ise reklamlardaki bu uygulamalara karşı daha hassastır. Satın alma niyeti açısından ise, MYO ve altı eğitim düzeyindeki katılımcılar ile üniversite ve üzeri eğitim düzeyindeki katılımcılar arasında rahatsız edici reklam yaptığını düşündükleri firmaların ürünlerini satın almaya devam etmeleri yönünden fark görülmektedir ($p < 0,034$).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Araştırma bağlamında cevap aranan temel sorularla ilgili olarak bu çalışmada elde edilen bulgular, katılımcıların eğitim düzeyi ve yaş faktörleri açısından eşit dağılmadığı göz önünde bulundurulduğunda bile literatürde yer alanlarla uyum içinde olduğu görülmektedir. Katılımcılar reklamlarda cinsel öğelerin kullanılmasının ahlaki açıdan zararlı olduğu ve etik bir uygulama olmadığını düşünmektedirler. Aynı zamanda cinsellik unsurunu basitleştirdiğini ancak satış için etkili bir araç olduğunu vurgulamaktadırlar. Ürün reklamlarında cinsel öğelere yer verilmesi durumun da ise, ürünün kendilerine sağlayacağı faydaları varsa satın almaya devam edeceklerini, ancak, rahatsız edici reklam yapan firmaların diğer ürünlerini satın almayı bırakacaklarını ağırlıklı olarak belirtenlere ilaveten kararsız kalanlarda mevcuttur.

Sonuçlar araştırma soruları bağlamında değerlendirildiğinde, demografik faktörlerin reklamlarda cinsel öge kullanımı üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Cinsiyet açısından, erkekler kadınlara nazaran daha çok bu tarz uygulamaların ahlaki değerlerde bozulmaya sebep olduğunu vurgularken, kadınlara göre reklamlarda bu tarz uygulamaların daha az rahatsız edicidir.

Araştırma sorusu yaş açısından değerlendirildiğinde, 31 yaş üstünün bu tarz konularda daha bilinçli olduğu söylenebilir.

Eğitim açısından ise, eğitim seviyesi yüksek katılımcıların reklamlarda cinsel öge kullanımına yönelik daha hassas oldukları, eğitim seviyesi düşük olanların ise bu tarz uygulamalardan daha az rahatsızlık duydukları, belki de farkında bile olmadıkları düşünülebilir.

Rahatsız edici tanıtımları olan ürünlere yönelik satın alma niyeti açısından ise cinsiyet ve yaş grupları arasında fark bulunmazken, eğitim seviyesinde ise, eğitim

düzeyi düşük katılımcıların daha çok satın alma yönünde eğilimleri olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Babacan, Muazzez (2008), "Nedir Bu Reklam?", İstanbul: Beta Yayınları.

Baker, Michael J., & Churchill, Gilbert A., (1977), "The Impact of Physically Attractive Models on Advertising Evaluations", *Journal of Marketing Research*, 14(4), 538-555.

Batı, Uğur (2010), *Reklamın Dili*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Bora, Buket (2009), "Tüketim Fantezilerinin Satın Alma Davranışı Üzerindeki Rolü", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Dudley, S. C. (1999), "Consumer Attitudes Toward Nudity in Advertising", *Journal of Marketing Theory and Practise*, 89- 96.

Lundstrom, William & Sciglimpaglia, Donald (1977), "Sex Role Portrayals in Advertising", *Journal of Marketing*, 41 (3), 72-79.

Reichert, Tom (2004), "Reklamcılığın Erotik Tarihi", Çev. Lidya Yazmacıyan ve Vahit Bora, İstanbul : Güncel Yayıncılık.

Reichert, Tom, "What is Sex in Advertising? Perspectives From Consumer Behavior and Social Science Research", Reichert, T. & Lambiase, J. (Ed.), *Sex in Advertising Perspectives on the Erotic Appeal* içinde, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Publishers Mahwah, 2003, s. 11-38.

Torlak, Ömer (2006), *Pazarlama Ahlakı*, İstanbul: Beta Yayınları.

Widing, Robert E., Hoverstad, Ronald, Coulter, Ronald & Brown, Gene (1991), "The VASE Scales", *Journal of Business Research*, 22 (1), 3-10.

PUBLICISTIČKI STIL I NJEGOVI PODSTILOVI

Doc.Dr. Refik Sadiković¹

Doc.Dr. Emina Sadiković²

Publicistički stil ima također svoju slojevitost i ne možemo ga promatrati kao jedan kompaktan jezički izraz. Ovdje smo pokušali prodrijeti u slojevitost publicističkog stila i otkriti osnovne njegove karakteristike. Kada su u pitanju podstilovi informativno-publicističkog stila, prisutni su, pored informativnog podstila, književno-umjetnički, naučni i administrativni. Razgovornog podstila publicističkog stila skoro da nema, ako se izuzme par anegdota ispod karikature. U novinama koje predstavljaju uzorak za ovo istraživanje nema intervjua.

Ključne riječi: *funkcionalni stilovi, publicistički funkcionalni stil, primijenjena lingvistika*

Postoji izražena tematska raznolikost među tekstovima koji su objavljeni u međuratnoj periodici, što se uočava već pri prvom osvrtu na ovu štampu. Ta raznolikost bila je dovoljna da pomislimo da bi se jezik ovih novina mogao promatrati i sa funkcionalnostilske tačke gledišta. Ako su tekstovi tematski različiti, ako obrađuju različita polja društvene djelatnosti, onda se može pretpostaviti da je u ovoj štampi prisutno više funkcionalnih stilova, odnosno da među tekstovima postoje razlike koje savremena lingvistička nauka definira kao karakteristike pojedinih funkcionalnih stilova. Osjeća se potreba da utvrdimo postoje li takve razlike i, ako postoje, da ih opišemo.

Prirodni jezici imaju svoje zakone po kojima se razvijaju, a jedna od pojava koje prate razvoj jezika jeste i raslojavanje, ili formiranje jezičkih slojeva (Stanović i Popović, 2008: 21), koje je uslovljeno različitim faktorima, a različiti faktori proizvode različite rezultate. Dok specifičnost teritorije na kojoj funkcionira jedan jezik, kao i društveno politički odnosi koji vladaju na toj teritoriji, proizvode podjele

¹ University of Novi Pazar, refiksadik@gmail.com , (Corresponding Author)

² Assist.Prof.Dr. Emina Sadiković, University of Novi Pazar, eminanp@hotmail.com

unutar jezika na, kako to definira veći dio naše gramatičke literature, pa i spomenuta Stanojčičeva gramatika (Stanojčić i Popović, 2008: 21), narječja, koja se zatim dijela na dijalekte, a ovi na subdijalekte, dotle razlike u načinu življenja, standardu življenja, u obrazovnoj strukturi i sl., proizvode socijalno raslojavanje jezika. Funkcionalno različita upotreba standardnog (ili književnog) jezika uslovljava određene razlike u jezičkoj strukturi, sintagmatici, leksici... koje su takve da se odavno govori o postojanju različitih funkcionalnih stilova u jeziku. S obzirom da je korpus štampe koja je predmet istraživanja ove disertacije nastao na određenom području, te da su autori težili da se, koliko je to bilo moguće, približe zadanoj normi onoga vremena, o čemu smo govorili u prva dva poglavlja a dijelom i kasnije, bespotrebno je ovdje govoriti o teritorijalnom raslojavanju jezika u ovoj štampi. Također, što se tiče socijalnog raslojavanja jezika, ne osjeća se posebna potreba da se i o tome kaže nešto više ovdje, jer su autori ovih tekstova uglavnom pripadali jednom društvenom sloju. Ovdje treba izuzeti tekstove koji su naslovljeni kao „Pisma Đura Zvjerote iz sela Zlobrđe“, u kojima je autor namjerno težio u izrazu da bude što bliži narodu.

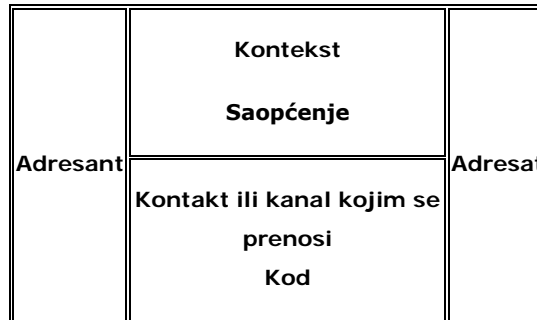
Kao i svaki prirodni, razvijeni jezik, naš jezik se „ostvaruje i u tzv. f u n k c i o n a l n i m s t i l o v i m a, koji se određuju najčešće prema predmetu i metodi mišljenja (Stanojčić i Popović, 2008: 23), i kojih, prema onome što stoji u literaturi o ovom pitanju, uzimajući u obzir i spomenutu Stanojčičevu *Gramatiku*, ima pet: *publicistički, naučni, književno-umjetnički, razgovorni i administrativni stil*. Dakle, svaki funkcionalni stil vezan je predmetno, tematski i načinom obrade za oblast ljudske djelatnosti koju obrađuje.

Ono što jeste za nas interesantno, što bi moglo implicirati pojavu određenih slojeva, ili pojavu stilema karakterističnih za pojedine funkcionalne stilove, u jeziku ove štampe, jeste funkcija koju je ova štampa imala i ciljevi koje je željela ostvariti, te oblici tekstova. Ali prije nego što progovorim ponešto o funkcionalnim stilovima i žanrovima, da vidimo šta je to zajedničko svakoj poruci koja se javlja kao predmet posmatranja, bez obzira na to o kojem funkcionalnom stilu govorimo.

1.1. Komponente govornog akta

Osim spomenutih faktora kao što su funkcija i cilj štampe, postoje i drugi koji mogu bitno uticati na jezički iskaz, odnosno u ovom slučaju na govornu poruku koja se želi plasirati recipijentu (adresatu). Jakobson, kad govori o tome, kaže: „Jezik treba izučavati u svim njegovim različitim funkcijama. Prije nego se pređe na razmatranje poetičke funkcije jezika, potrebno je odrediti njeno mjesto među ostalim njegovim

funkcijama. Da bismo opisali te funkcije, treba kazati iz kojih se osnovnih komponenata sastoji bilo koji (svaki) govorni akt, svaki akt govornog općenja.

Slika 1. Struktura govorne poruke

Svakom od ovih šest faktora odgovara posebna funkcija jezika. Međutim, teško se mogu pronaći verbalne poruke koje obavljaju samo jednu od tih funkcija. Razlika među porukama izvodi se ne iz monopola u obavljanju neke pojedine funkcije, nego u razlici u hijerarhiji među njima (Якобсон, 1975: 4). Mi se ovdje nećemo baviti poetikom, jer to izlazi iz okvira ove teme, ali će nam analiza komponenata poruke pomoći da uočimo razlike između pojedinih tekstova, tj. da lakše odredimo kojem funkcionalnom stilu pripadaju.

Kontekst: Kontekst se može promatrati u širem i u užem smislu. Kontekst u širem (općem) smislu predstavlja opće stanje, društvo sa svim pozitivnim i negativnim osobinama, okolnosti u kojima nastaje govorna poruka. Kontekst u užem smislu predstavlja ono što je već rečeno posredstvom datog medija (kanala), u ovom slučaju štampe. Dakle, tekstovi mogu biti nastavak, pojašnjenje ili kritika (reakcija) onoga što je već rečeno ranije posredstvom tog medija.

Kontakt ili kanal kojim se prenosi: Sredstvo (medij) koje služi da se posredstvom njega dostavi poruka, je štampa u ovom slučaju, tj. novine koje su izlazile najčešće na četiri strane formata A3, sa malim brojem fotografija. Novine su izlazile petnaestodnevno ili mjesečno.

Kod: Što se tiče koda, svi tekstovi pisani su ekavicom, što je malo neobično za čisto ijekavsko govorno područje. Pismo je ćirilica. I o ovome smo već nešto kazali na početku dijela o pravopisu.

O komponentama *adresant*, *adresat* i *saopćenje* će biti još riječi kad budemo govorili o komponentama publicističkog funkcionalnog stila detaljnije.

8.2. Glavne karakteristike funkcionalnih stilova

Jezik kao socijalna pojava popunjava različite funkcije povezane sa različitim sferama ljudske djelatnosti (www.krugosvet.ru, 2010). On, zapravo, prati sve oblasti čovjekovog djelovanja i u stanju je da odgovori svim različitim potrebama koje iz tih različitih aktivnosti proizlaze. U stvari jezik se razvija uporedo sa razvojem ljudskog društva i prilagođava se njegovim potrebama. Međutim, da bi se formirali različiti funkcionalni stilovi, bilo je potrebno da se ljudsko društvo razvije do određenog stepena i „da se formiraju različite oblasti ljudskih aktivnosti“ (Tošović, 2002: 45). Te raznolikosti, nakon što su iznikle iz ekstralingvističke osnove, ali budući da su tijesno vezane sa sadržajem, ciljem i zadacima iskaza, počele su uticati na jezičke iskaze tako da su se oni počeli razlikovati jedan od drugog i unutrašnjim znacima: principima izbora, slaganjem i organizacijom korišćenih jezičkih sredstava. Varijante ili raznolikosti standardnog jezika, koje su uvjetovane različitim sferama općenja nazivamo funkcionalnim stilovima jezika (www.krugosvet.ru, 2010). Ili kako Kristal objašnjava, funkcionalni stilovi su društveno definirani i društveno uslovljeni varijeteti (Kristal, 1987: 52). Na njihovu pojavu utiču različite društvene aktivnosti. Svaki funkcionalni stil u sebi objedinjuje određeni broj stilskih karakteristika po kojima je prepoznatljiv i koje ga čine različitim od ostali FS. Osim toga, svaki FS objedinjuje unutar sebe određeni broj podstilova čija je upotreba dodatno konkretizirana. Dalje, svaki funkcionalni stil ima dodirnih tačaka sa bar nekim od ostalih FS. Ovo posljednje je karakteristika koja je posebno naglašena kod informativno-publicističkog podstila.

Kao što smo već napomenuli, u stručnoj literaturi se govori o pet funkcionalnih stilova (FS): *publicističkom, književno-umjetničkom, administrativnom, naučnom i razgovornom*.

1. *Publicistički, ili informativno-publicistički FS*: Dvije osnovne funkcije ovog stila su informiranje (obavješćavanje) i ubjeđivanje kao konotativna funkcija djelovanja na recipijente s ciljem pridobiju za svoje ideje i ciljeve (Katničić-Bakaršić, 1999: 161). Publicistički FS je u znatnoj mjeri apstraktan, karakterizira ga kratka rečenica i općepoznata leksika. Publicistički stil opslužuje političko-ideološke, društveno-ekonomske i kulturne odnose. To su glavni uzroci zbog kojih je narasla njegova važnost u savremenom dobu.

2. *Naučni FS*: U naučnom FS također dominira informativna funkcija, koja ima kognitivni karakter (www.krugosvet.ru, 2010). Odlikuje se bezličnim, uopćenim i apstraktnim rečenicama u kojima nema emocija, ali zato obiluje stručnim

terminima, sadrži citate i fusnote. Upotreba naučnog FS vezana je za istraživanja, proučavanja i opisivanja u oblasti prirodnih, društvenih i tehničkih nauka. Upotrebljava se u naučnoistraživačkom radu, kod naučnopopularnih publikacija i za pisanje udžbenika.

3. *Književno-umjetnički FS*: Ovaj stil karakteriziraju raznovrsnost u oblicima, leksici, sintagmama i rečenicama; estetska strana je kod ovog FS primarna, kod jezičke građe javlja se učestala konotativnost, upotreba raznovrsnih stilskih figura, upotreba raznovrsnih ekspresivnih izraza itd. Ovaj FS također može imati kognitivni karakter, mada se autori ne pozivaju na naučnu literaturu.

4. *Administrativni (ili administrativno-poslovni) FS*: Predstavlja zvanični jezik jedne države, njene administracije, državnih organizacija, ali i privrednih i uopće poslovnih odnosa. Koristi se u zvaničnoj komunikaciji administracije i poslovnih krugova: za pisanje dokumenata, propisa, odluka, za slanje dopisa, za sklapanje ugovora i donošenje planova. Ima sebi svojstvenu sintaksu rečenice, u znatnoj mjeri klišeiziranu, i ustaljenu leksiku.

5. *Razgovorni FS*: Razgovorni stil, koji je jezičko sredstvo svakodnevnog sporazumijevanja, ima dominantno komunikativnu funkciju. Odlikuje se specifičnom uprošćenom sintaksom; često se javljaju parcelirane i eliptične rečenice; u zavisnosti od toga ko učestvuje u razgovoru, često manje ili više odstupa od standardnog jezika, ima sužen izbor leksike, i naravno teritorijalno se razlikuje čak i na manjem geografskom području.

„Stilistička ili strukturalistička informacija je informacija o stilističkom potencijalu forme, o njenoj stilističkoj uređenosti, obojenosti, ekspresivnosti. Ona se sastoji od stilističke paradigmatske i stilističke sintagmatike, koje čine stilističku strukturu forme. Svaki stil ima na ovome planu specifičnosti, ali svaki od njih sadrži i strukturalističke univerzalije. Nosiocice ove informacije nazvaćemo stilemom“ (Tošović, 2002: 109). Svaki od ovih FS ima *stileme* koji su svojstveni tom stilu. Međutim, kad govorimo o FS, treba imati u vidu činjenicu da osnovni dio jezika, bez obzira o kojem se FS radi, čine opće jezičke riječi, međustilska sredstva, neutralna leksika, rečenice bez inverzije, bez različitih postupaka kao što su nominalizacija, deverbalizacija, kondenzacija i sl., te bez nepotpunih i eliptičnih rečenica. O nepotpunim rečenicama, nominalizacija, derivaciji i kondenzaciji je već bilo riječi kad smo govorili o sintaksi (v. t. 7.2.9. *Nepotpune rečenice* i t. 7.2.10. *O nekim sintaksičkim postupcima*).

1.3. Publicistički stil

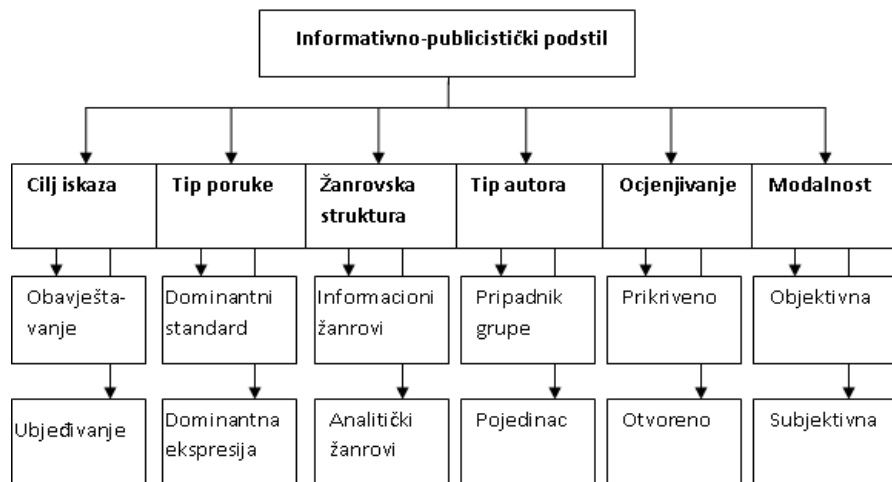
Publicistički stil prati aktivnosti vezane za svakodnevni život, koji se u konkretnim socijalnim okolnostima sastoji iz tematski veoma različitih događaja (društveno-političkih, ekonomskih, ideoloških, kulturnih, obrazovnih i dr.) (Tošović, 2002: 299). To su zadaci na koje mora publicistički FS da odgovori. A da bi uspješno opsluživao ove različite oblasti, publicistički FS mora da posjeduje odgovarajuću leksiku, koja mora biti birana tako da je razumljiva auditorijumu. Izbor leksike u publicističkom stilu, kao uostalom i kod drugih stilova, zavisi od auditorija. S obzirom da su informacije namijenjene najširem krugu čitalaca, leksika mora biti opće poznata, ona koja je često u upotrebi, a stil mora biti prilagođen, kako bi u razumljivoj formi dostavili informaciju adresatima (Tošović, 2002: 299). Također, rečenice imaju svoje varijante i invarijante, sintagme i sl., ali stil mora biti dovoljno jednostavan u izrazu kako bi bio dostupan što širem auditorijumu.

O leksici je već bilo riječi u posebnom poglavlju a također smo govorili i o oblicima rečenica u posebnom poglavlju. Ovdje ćemo prije svega ukazati na komponente publicističkog FS, odnosno informativno-publicističkog FS, koje utiču na oblik poruke koja se javlja kao finalni proizvod. Osnovne komponente informativno-publicističkog podstila su: cilj iskaza, tip poruke, žanrovska struktura, tip autora, ocjenjivanje, modalnost

Informativno-publicistički podstil realizira se u različitim medijima: u štampi (novinama, časopisima), radiju i televiziji. Već i činjenica da je to stil sredstava masovnih komunikacija ukazuje na to da je on po mnogo čemu specifičan. Također, svaki od ovih medija ima svoje specifičnosti što utiče na to da jezik svakog od njih ima sebi svojstvene osobine.

1.4. Struktura informativno-publicističkog podstila

Već smo govorili o komponentama koje čine bilo koji govorni čin. Da bismo govorili o stilu jezika štampe pogledajmo iz kojih se komponentata sastoji informativno-publicistički podstil kojim su pisani štampani mediji.

Slika 2. Struktura informativno-publicističkog podstila

Shematski prikaz faktora iskaza koji pripada publicističkom podstilu medija preuzet je iz knjige *Jezik SMI kao objekat međudisciplinarnog istraživanja* (Клушина, 2003: 225).

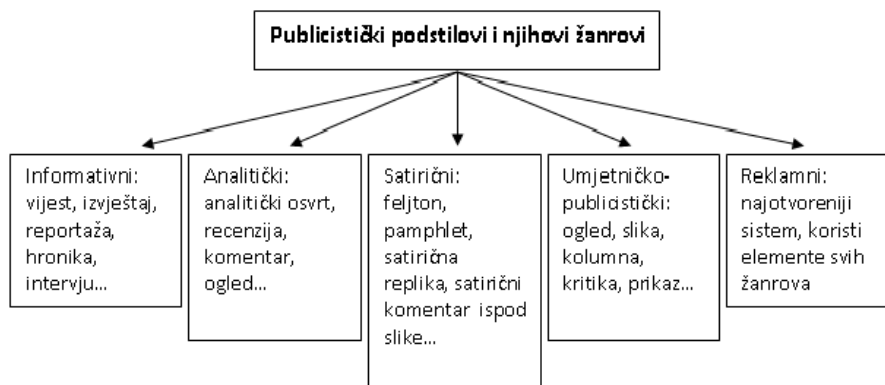
Ono što bismo dodali, što među faktorima prikazanim na prethodnoj shemi nedostaje, jeste *adresat* (recipijent, ciljna grupa) kome je poruka namijenjena. Recipijent nema svojstvo agensa u kreiranju poruke, ali onaj ko sastavlja poruku mora u svakom trenutku imati na umu činjenicu kome je poruka namijenjena i prilagoditi poruku ciljnoj grupi.

Svaki od ovih šest faktora utiče na to kako će finalno izgledati jedna napisana poruka. S obzirom da je, kako smo već istakli, teško pronaći verbalne poruke koje obavljaju samo jednu od tih funkcija, dok analiziramo tekstove, vidjet ćemo da, recimo, nema teksta koji je samo informativni ili samo ubjeđivački. Također, nema tekstova u kojima se pisac isključivo pridržava jezičkog standarda, a da u tekstu nema elemenata i informativnosti i ekspresije; ili u svakom informativnom tekstu ima pomalo analitičkog i u svakom analitičkom ima informativnog. Zatim, pisac, i kad pripada nekoj grupi, unosi u tekst lične stavove – a kad nastupa kao pojedinac, njegovi stavovi se podudaraju sa nekom grupom ili staležom. U svakom tekstu postoji element arbitrarnosti, i nikada nije potpuno skriven ili potpuno otkriven, ali prevladuje jedna ili druga komponenta. Također, u svakom tekstu ima i objektivnog i subjektivnog. Dakle, ove komponente se javljaju uporedo, s tim što je jedna uvijek dominantnija, ali razlika među porukama izvodi se ne iz monopola u obavljanju neke pojedine funkcije, nego u razlici u hijerarhiji među njima.

1.7. Žanrovska struktura FS

Svaki od podstilova ima svoju žanrovsku strukturu. Tradicionalno žanrovi se dijele na *informativne, analitičke, satirične, umjetničko-publicističke i reklamne*. Što se tiče jezika tekstove štampe, pa i drugih vrsta medija, u osnovi dijeljenja na žanrove mogu stajati različiti principi: *intencija* ili *namjera* (opisati, informirati, izreklamirati, ismijati itd.), *kompensacione forme govora* (registri: pravni, medicinski, ekonomski...), *lik autora* (čovjek kao dio grupe / čovjek kao pojedinac), *modalnost* (objektivna/subjektivna), *sklonost ka ocjenjivanju* (prikrivena/otvorena) i sl.

U analizi jezika jednog štampanog medija, gdje pripada štampa koja predstavlja uzorak za ovo istraživanje, žanrovska podjela se treba usredsrediti na informativno-publicistički podstil. Informativnom podstilu odgovaraju informativni žanrovi (*hronološko zapažanje, informativno zapažanje, korespondencija, reportaža, intervju*). Za publicistički podstil karakteristični su analitički žanrovi (*analitički osvrt, recenzija, komentar, ogleđ*), satirični žanrovi (*feljton, pamflet, satirična replika, karikatura – sa tekstem ili bez njega*), umjetničko-publicistički žanrovi (*ogleđ, opisivanje, polemika, opažanje/zametka*), reklamni žanrovi (najotvoreniji sistem, zato što koristi elemente svih žanrova s ciljem da izreklamira nešto i da što snažnije djeluje na adresate) (Клушина, 2003: 236).

Slika 3. Žanrovska struktura publicističkog stila

Razni autori nude u određenoj mjeri različite podjele na žanrove publicističkog stila koji je karakterističan za medije. Na shemi je prikazan jedan broj žanrova koji se javljaju kod većine teoretičara.

Bez obzira što prate različite društvene aktivnosti, pretpostavili smo da tekstovi međuratne periodike pripadaju publicističkom stilu, premda posjeduju određene stileme karakteristične za neki drugi FS. Ali da li je baš tako? Tekstovi su tematski raznovrsni, pa i žanrovski. Većina spomenutih podstilova prisutno je u međuratnoj štampi, samo je pitanje koji su podstilovi i žanrovi preovlađujući. Također se postavlja pitanje da li su tekstovi usmjereni više na informiranje ili na ubjeđivanje ciljnih grupa.

1.8. Podstilovi publicističkog funkcionalnog stila

1.8.1. Informativni podstil

Pošto se radi o novinama, prvo smo analizirali tekstove koji bi žanrovski mogli pripadati informativnom podstilu, koji, kako smo već shematski pokazali, prezentira material kroz vijest, širu informaciju, izvještaj, reportažu, hroniku, intervju, pregled pisanja štampe i sl. U jeziku međuratne štampe kraće, a nekada i duže, vijesti se nalaze na trećoj strani, iza analitičkih tekstova, uvodnika, širih osvrti, tekstova sa elementima reportaže, izvještaja, tekstova koji imaju elemente kolumni, književnih priloga i sl., a ispred reklama koje se nalaze na četvrtoj strani. Primarna funkcija ovog podstila jeste da informira čitaoce, a ubjeđivačka je sekundarna, bar kad je u pitanju otvoreno ubjeđivanje. Pogledajmo nekoliko primjera kratkih vijesti:

– NJ.V. Kralj otvorio je 18 januara Prestonom besedom sednicu Narodnog predstavništva (Senata i Narodne skupštne). Čin otvaranja sednice Narodnog predstavništva bio je veoma svečan. Prisustvovao je ceo diplomatski kor i veliki broj novinara (S1: 1). - Beograd, 5 februara. – Predlog budžeta državnih prihoda i rashoda za 1932-33 g. podnijet je Narodnom predstavništvu na rešavanje i odobrenje. Cifra iznosi 11 milijardi i 400 miliona dinara. Prema tome novi predlog budžeta je manji od starog za 1.810,303.954 dinara (S2: 3).

– Drugi broj „Sandžaka“ – U drugom broju „Sandžaka“ izaći će članak: Zemljoradničko Zadrugarstvo. Biće reči i o radnicima na zadružnom polju u Sandžaku (S1: 1). – G. Periša Džaković, sudski pripravnik iz Plevlja, položio je *ovih dana* sudsko – advokatski ispit jednoglasno. Čestitamo (S1: 3).

– G. Danilo Vosković učitelj iz Prijepolja, *položio je na Cetinju* državni učiteljski ispit sa odličnim uspehom. Čestitamo (S1: 3). – Gospođica Koviljka Terić, kćerka g-đe Savete i Sime Terića načelnika u penziji i g. Dimitrije Rajanović svršeni bogoslov *vereni*. Naše čestitanje (S1: 3).

Kao što se vidi u primjerima, vijesti tretiraju veoma širok opseg društvenih aktivnosti u svakom pogledu: od pitanja vezanih za upravljanja državom, o svjetskoj krizi, o prirodnim i društvenim pojavama globalnog karaktera..., pa sve do sasvim ličnih vijesti. U ovim vijestima često se ne ukazuje precizno na vrijeme (odgovor na pitanje *kad*), vjerovatno zbog činjenice da list izlazi jednom u petnaest dana ili jednom mjesečno. Kad se daje informacija o vremenu, koriste se tačni datumi, kao: *18 januara* (S1: 3), *5 februara* (S2: 3); ili riječi i sintagme poput *ovih dana* (S1: 3), *pre neki dan* (S2: 3), *tu skoro* (S1: 2) i sl.

Ostali elementi vijesti, odnosno odgovori na ostala pitanja (*Ko? Šta? Gdje? Kako? Zašto?*) uglavnom se daju precizno. Inače, informativni podstil obiluje nomenklaturnom leksikom, bilo da se radi o geografskim nazivima, patronimima, institucijama, zvaničnim nazivima funkcija, titulama i sl. (Tošović, 2002: 311). Imenice, među kojima su česte vlastite, javljaju se kao odgovori na novinarska pitanja *ko, šta, i gdje*.

Sandžak je u opšte bez dobrih puteva, čak, moglo bi se pre reći: *Sandžak* je skoro bez puteva. Dva najglavnija i toliko željena puta: put *Prijepolje–Bijelo Polje*, kroz *Limsku Dolinu*, koji bi bio kratka i zimi uvek otvorena veza celog *Polimlja* i *Crne Gore* sa železnicom u *Priboju*, i put *Plevlje–Šavnik* koji bi vezivao *Plevlje* preko *Levar Tare* sa *Crnom Gorom* (S1: 2 i 3). – Tako bi sad, ako bi neko ma iz kog mesta u *Sandžaku* na pr. *Plevalja, Bijelog Polje, Berana, Pijepolja, Sjenice, Novog Pazara* i t. d. hteo otići na *Cetinje* ma kakvim poslom, morao bi ići na *Sarajevo* (S1: 3). – Na sednici *Narodne skupštine*, održane 15 januara, izvršen je izbor predsedništva *Narodne skupštine*. Izabran je za predsednika g. dr. *Kosta Kumanudi*, bivši ministar i narodni poslanik, za potpredsednike gg. Dr. *Avdo Hasanbegović* i *Karlo Kovačević*. Za sekretare su izabrani: gg. Dr. *Dragoljub Jevremović*, dr. *Dragiša Stanojević*, *Ante Kovač* i *Milan Mravlje* (S1: 3). – Za predsenika *Senata* izabran je g. dr. *Ante Pavelić*, za potpredsenike: g.g. *Jovan Algiparmaković* i dr. *Fran Novak*, za sekretare g.g. dr. *Ivan Gmajner*, dr. *Vaso Glušac* i *Milan Popović* (S1: 3).

Nomenklaturna leksika prisutna je i u drugim vrstama tekstova, a ne samo u kratkim, tj u vijestima. To se može primijetiti u bilo kom od dužih tekstova, kao npr. u dužim vijestima. Takve vijesti, najčešće, u sebi sadrže po nekoliko informacija koje su u nekoj semantičkoj vezi – jačoj ili slabijoj, kao u narednom primjeru gdje imamo informacije o događajima na Dalekom istoku i o reakcijama u svijetu na te događaje:

Krvavi događaji na Dalekom Istoku razvijaju se u velikim razmjerama i izazivaju veliko uzbuđenje u celom svetu. Pored svih protesta velikih sila, Japanci i dalje bombarduju kineske gradove i sve dublje ulaze u unutrašnjost Mandžurije. Prema vijestima, koje otida stižu, japanske trupe bombarduju iz aviona Nanking, nailazeći na otpor od strane kineske vojske. Kinezima prijete velika opasnost, tako da se i Ministarstvo spoljnih poslova sklonilo iz Nankinga. Amerika i Engleska su ponovo uputile svoje proteste u Tokiju. Tako isto, radi teške situacije u Mandžuriji, sazvat je Savet Društva naroda u hitan saziv. Posle sednice, upućena je anketna komisija da ispita stanje na mandžurskom bojištu (S2: 3).³

U ovoj kompleksnoj vijesti dominantno se pojavljuju nazivi država i regija. Ali nomenklature se javljaju i u dužim tekstovima analitičke prirode.

Narodna tradicija kaže, da su tri brata *Miloš*, *David* i *Mile* saziali tri manastira i to: *Miloš Mileševu*, *David Davidovicu* a *Mile* manastir *Milje*. Mnogi identifikuju ktitora manastira *Mileševu* s *Milošem Obilićem* (S2: 2).

Neki tekstovi imaju karakteristike koje ih mogu svrstati u izvještaje, a ima i onih sa elementima reportaže:

G. Andrija Stanić, biv. ministar građavina, otkrio je veliku aferu sa građenjem železnica, u kojoj je glavni junak g. Laza Radivojević, dugogodišnji ministar saobraćaja u šestojanuarskom režimu. G. Stanić je izračunao da je ugovorima o građenju novih železnica naša država oštećena sa najmanje 800 miliona dinara. Ovih dana g. Radivojević je pokušao da skine sa sebe odgovornost, tvrdeći preko novina da je sa ovim ugovorima bila upoznata cela vlada, pa i sam g. Stanić, ali je ovaj odgovorio da to nije tačno, jer je g. Radivojević ovaj veliki posao svršio što se kaže „ispod žita“. Iznosimo ovde ukratko u čemu je ta afeta.

Ugovor o građenju železnica zaključeno je i potpisao sam g. Radivojević, 3. Januara 1932 g. protivno Ustavu, jer se ovakvi ugovori zaključuju samo zakonom, a tada su bili na okupu i Skupština i Senat. Pošto preduzeće „Boaje“, odnosno njegov zastupnik „Lid“, koje je pripadalo g. Radivojeviću i još dvojici njegovih drugova – pošto to preduzeće nije položilo propisnu kauciju, to je tražilo da se ugovor prenese na „Batinjol“ sa izmenjenim uslovima, štetnim za našu državu, i Radivojević je opet na svoju ruku, bez Narodne Skupštine, odobrio ovaj prenos, i ako je odelenje za građenje železnica podnelo nepovoljan referat.

³ Kao što se može primijetiti, u ovoj proširenoj prisutne su tri vijesti. Tu je prvo informacija o stanju na ratištu u Kini, druga je informacija o reakciji Amerike i Engleske (upućivanje protesta „u Tokiju“), i treća je vijest o reakciji Društva naroda (o sazivanju Saveta i o upućivanju anketne komisije).

Stručna komisija sastavljen iz prestavnika nekoliko ministarstava utvrdila je da optužba g. Stanića potpuno opravdana i izračunala da bi država uštedela 829 miliona i 230 hiljada da građenje nije ustupljeno strancima, već da je dato u dar našim preduzećima, unoseći u budžet samo one sume koje po ugovoru mora unositi u budžet radi isplate kamata strancima na tobožnji zajam. A, stvarno, ovi stranci i ne rade sa svojim novcem, već samo onim što primaju od naše države... (S2: 2).

U ovom tekstu imamo informaciju o tome da se dogodila afera, da je ministar zloupotrebio službeni položaj i da je država oštećena za određenu sumu novca. U istom tekstu imamo i izvještaj kako je teklo otkrivanje afere: tekst, dakle, nije samo vijest o postojanju afere nego i širi izvještaj o samoj aferi, i izvještaj o tome šta se događalo nakon objavljivanja slučaja, kao i informacija o tome šta je pronašla komisija koja je formirana da ispita taj slučaj. Autor izvještaj najavljuje rečenicom *Iznosimo ovde ukratko u čemu je ta afera.*

Hronika, intervju, pregleda pisanja štampe u međuratnoj štampi nema, mada određene elementa ovih žanrova nalazimo u nekim tekstovima, kao npr. Kraće dijaloge ili citate, ali to je prava rijetkost.

Po svom geografskom položaju zabačen, t. j. udaljen od svih prirodnih saobraćajnih arterija kojima struji ekonomski i kulturni život, Sandžak je *ostao* zapušten, osamljen, siromašan. Zaboravljen i besputan, kao onaj znameniti deo naše Banovine između Pive i Tare. Siromašan ne toliko po oskudici prirodnih uslova, koliko zbog toga što je *ostavljen da čami* u svojoj osami i zaboravu. *A od vjkada je bio te sreće. Posle doba u kome igrao prve uloge* kao središte prve srpske države, *Sandžak je bio hude sreće kroz sve poznije vekove.* Nije imao prirodnih uslova koji bi mu omogućili da očuva svoj vodeći položaj. *Za vreme Turske vladavine* bio je samo teško prolazna spona između dve slobodne srpske države: Srbije i Crne Gore, jedva životareći kao Sandžački Vilajet. *A ni od 1918. god. prilike se nisu mogo izmenile,* jer je i dalje ostao zaboravljen. Takva zapostavljenost kroz prvih deset godina u novoj državi, nije mogla a da ne imadne reperkusije na njegovo *današnje privredno stanje,* koje je možda više nego ikojeg kraja u državi, izuzev Pive i Drobnjaka, takvo, da zabrinjava svakog ko voli ovu zemlju.

Privredne prilike koje vladaju ne samo u našoj državi nego i u celom sveti, imaju odjeka i na privredu u Sandžaku.

Ali, kao što smo rekli, to je odjek svetske krize. Svud je, pa i kod nas, konjunktura poljoprivrede u odnosu prema opštem standardu života spala toliko nisko, da joj se

ne može naći primera u istoriji kulturnih naroda. Istina, mi ne smatramo da je uzrok tome opštem zlu neka Viša sila nago držimo da je to posledica anarhije u proizvodnji, zamena ručne radne snage mašinama, čime je izbačeno na ulicu mlionima besposlenih radnika, koji su ostavši bez ikakve zarade, postali nesposobni da troše onu robu koju je mašina proizvela, zatim, ta je opšta kriza posledica i carinskih sistema koje su pojedine države uvodile da bi zaštitile razvijanje svoje domaće industrije, zbog čega roba proizvedena u industrijskim zemljama, nije više mogla do naše kupca (S1: 2)

U prvom dijelu teksta imamo hronološki prikaz stanja u Sandžaku, i to kroz duži historijski period. Vremenska komponenta je iskazana jezičkim konstrukcijama: *...je ostavljen da čami..., ...od vjkada je bio te sreće, Posle doba u kome igrao prve uloge..., Sandžak je bio hude sreće kroz sve poznije vekove..., Za vreme Turske vladavine bio je...* – koje nas hronološki vode kroz historiju ovog regiona, kroz zadnjih hiljadu godina, sve do trenutka kad se govorilo o tome. Ali u istom tekstu u nastavku imamo analizu postojećeg stanja, traženje uzroka i donošenje zaključaka, za šta također postoje jezički izrazi: *Ali, kao što smo rekli, to je odjek svetske krize; Istina, mi ne smatramo da je uzrok tome opštem zlu neka Viša sila nago držimo da je to posledica anarhije u proizvodnji, zamena ručne radne snage mašinama...; zatim, ta je opšta kriza posledica i carinskih sistema koje su pojedine države uvodile da bi zaštitile razvijanje svoje domaće industrije...* – kao dijelovi iskaza ili stilemi analitičkog žanra. Ovi izrazi iznose stavove, mišljenja i procjene adresanta koje imaju cilj ne da informiraju nego da uvjere adresata u nešto, da ga pridobiju, da ga navedu da razmišlja onako kako adresanti žele.

1.8.2. Književno-publicistički podstil

Književno-publicistički podstil je oblik izlaganja novinara koji stoji uz granicu između publicističkog i književno-umjetničkog podstila. Novinski tekstovi koji u sebi sadrže stileme karakteristične za književno-umjetnički stil su najčešće polemike i kritike, ali ne naučne nego novinske (Katnić-Bakaršić, 1999: 68), te satirični osvrti. Osnovne karakteristike književno-umjetničkog stila sloboda u izrazu i estetska funkcija iskaza prisutni su i u ovim tekstovima, naravno u manjoj mjeri, s obzirom da to nije jedna od glavnih funkcija novinskih tekstova. U ovim tekstovima prisutna je i konotativna funkcija, kao i izražena emocionalnost.

Evo nekoliko metafora koje se češće javljaju u tekstovima sandžačke međuratne periodike, koje su se već odomaćile u informativnim tekstovima do te mjere da za neke možemo reći da su prerasle u kliše.

Osobine koje danas ima njegovo društvo razvijene su i izražene u Srbiji, - dok su ovde u *sirovom stanju* (S1: 1). – Ej, ti magarče, što pitaš džemat kakva je moja žena bila, što ne pitaš mene i moje srce (S9, 3). – Posle pada Niša (S9, 3). – izrađuje sve štamparske i knjigovezačke poslove *ukusno i čisto* po vrlo umerenoj ceni (S9: 4). – Dolina Lima je još sasvim neiskorišćena: to je, međutim, *sandžačka Morava* (S1: 1). – U međusobnoj utakmici nisu *dobijali prevagu* oni, koji su središte veće i bolje okoline (S4: 2). – Sa tim pitanjem u glavi, pošao sam letos da vidim Sandžak, da ga *otkrijem* za sebe, kao što sam prošle godine *otkrio* Crnu Goru (S1: 1). – Za ispitivanje ljudskih društava – osobito na jednom *pokretnom terenu*⁴ kao što je Balkan (S1: 1). – Jesu li to dakle, starosedeooci, *netaknuti* migracijama (S1: 1). – Engleski predstavnik na berlinskom kongresu Solzberi predloži sakupljenim *silama*⁵ „da pokrajine Bosnu i Hercegovinu okupira Austro-Ugarska (S9, 3). – *pod staklenim zvonom* (NS1: 1). – Ima, međutim, dve činjenice koje *donose* razliku (S1: 1). – Polimlje je bilo *neprijatelj* stočarskog pravoslavnog zarobljenog i zaostalog Sandžaka (S1: 1).

1.8.3. Administrativno-publicistički podstil

U novinama se često javljaju tekstovi koji liče na saopćenja iz kancelarija pojedinih službi, ili često oni to i jesu. Ovakvi tekstovi, po pravilu, u prvi plan stavljaju onaj subjekt koji žele izreklamirati, ustvari onu ustanovu ili organizaciju koja izdaje saopćenje, pa tek onda događaj koji, ustvari, predstavlja ono što je interesantno za novine.

Banska uprava Zetske banovine izradila je prošle godine plan o izvođenju javnih radova na njenoj teritoriji. Po ovome planu izvođeni su prošle godine svi javni radovi u našoj banovini i prema prilikama i teškoćama koje su se imale savladati uspeh je bio vrlo veliki (S36 i 37: 4).

Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja dalo je pomoć od nekoliko miliona dinara. Ova pomoć podeljena je narodu najviše putem javnih radova, a jedan deo dodeljen je sirotinji i nezaposlenim radnicima (S36 i 37: 4).

Javni radovi su izvođeni pod nadzorom tehničkog osoblja i upravnih vlasti. *Ban Gdr. Aleksa Stanišić* obišao je lično nekoliko puta radove i nadgledao njihovo izvođenje (S36 i 37: 4). – *Najnovijom uredbom Ministarstva pravde* rešeno je pitanje

⁴ Pokretni teren – misli se na teren gdje su migracije stalne ili česte.

⁵ Ova metafora je već prešlo u klišé.

ustanovljenja Sreskih i Okružnih sudova na jednom delu teritorija Apelacionog suda u Skoplju i Velikog suda u Podgorici (S46: 2).

1.8.4. Naučno-publicistički podstil

Ovaj stil koristi se u medijima kad je predmet obrade neka naučna tema, ali tekst treba biti namijenjen širokom krugu adresata. Tačno je da ovaj podstil iz naučnog stila preuzima termine i terminološke sintagme, ali ne sve i ne u onoj mjeri u kojoj su prisutni u naučnim radovima. I rečenice su često zavisnosložene, slične onim u naučnim tekstovima. Ostale komponente naučnog stila (*citati, fusnote, eksperimenti, opisi metode, hipoteze* i sl.) nisu u upotrebi ili se javljaju veoma rijetko poneki od njih.

Ako je istina da se glavno bogatstvo naše zemlje sastoji u njenim ljudima, onda to najviše važi za Sandžak. Ljudski materijal koji se tu nalazi odista izgleda vrlo dobar. A njegova vrednost raste tim više što ovaj kraj nema velikih prirodnih pogodnosti i što skoro potpuno oskudeva u saobraćajnim sredstvima (S1: 1).

Početna zavisna rečenica u ovom primjeru podsjeća na naučni stil, a tu su i fraze (ljudski materijal, saobraćajna sredstva), koje bi više pristajale naučnom stilu.

Zaključak

Publicistički stil je vrlo slojevit i u svojoj slojevitosti posjeduje vrlo raznovrsnu strukturu, leksiku i ostala izražajna sredstva. U zavisnosti od teme koja se obrađuje u novinskim tekstovima recimo, publicistički stil se približava onom funkcionalnom stilu koji je karakterističan za tu društvenu ili naučnu oblast. Tako smo u publicističkom funkcionalnom stilu u različitim tekstovima uočili karakteristike ostalih funkcionalnih stilova - književno-umjetničkog, naučnog, administrativnog i govornog. Novinari upotrebom sredstava koja pripadaju određenom funkcionalnom stilu dodatno dočaravaju novonastalu situaciju, odnosno daju koju informaciju više o temi o kojoj se govori, jer ne samo da informiraju ljude o nekom događaju nego daju i informacije o društvenoj i naučnoj oblasti.

Literatura

Jakobson, Roman. »ЧАСТЬ И ЦЕЛОЕ В ЯЗЫКЕ« *Репетитор по английскому языку в Санкт-Петербурге* (www.classes.ru/philology/linguistics1). Januar 2009.

Клушина, Н.И. *ОБЩИЕ ОСОБЕННОСТИ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ*. Москва: РГУ, 2003.

Tošović, Branko. *Funkcionalni stilovi*. Beograd: autor, 2000.

<http://www.classes.ru> (pokušaj pristupa 12. april 2009).

www.krugosvet.ru (pokušaj pristupa 5. maj 2010).

Grupa autora, *Jezik SMI - multidisciplinarni pristup*, RGU, Moskva 3003.

Izvori

List „Sandžak“. Prijepolje. (izašlo 49 brojeva od 1. februara 1932. do 1. marta 1935.)

List „Raška“. Prijepolje. (izašlo 6 brojeva od 1. jula 1935. do 1. februara 1936.)

List „Novog Sandžaka“. Prijepolje. (izašla 3 broja od 1. novembra 1937. do 1. januara 1938.)

Dječji list „Raška“. Novi Pazar. (izašao jedan broj u januaru 1930. Godine)

MEDIA ADDICTION BY USING UNIVERSAL INDICATORS

Ljubisa Bojic, Lyon University,
ljubisa.bojic@gmail.com, (CA)

Full Prof.Dr. S. Brankovic, Singidunum University,
srbobranb@gmail.com

Full Prof.Dr. J-L Marie, Lyon University,
jean-louis.marie@sciencespo-lyon.fr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: media overuse, media access, social network, escaping media.

With explosion of technological innovation, people tend to increase time they spend in the "indirect world" by using new media such as mobile devices, computers, and gaming consoles. The addiction is defined as a dependence on a behavior or substance that a person is powerless to stop. This study expands the previous research by addressing the overall media addiction in Serbia. The study offers a solitary survey for research of addiction to both old and new media.

Young (1996) consults the pathological gambling indicators from the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM) of American Psychiatric Association (1995) for an internet addiction study. To study television dependence, Kubey (1996) finds five diagnostic criteria from DSM applicable (overconsumption, attempts to cut down use, prolonged use, substitution and withdrawal). However, no research reports an investigation on entire media addiction by using universal indicators from DSM. In this research, diagnostic indicators are used from DSM represented by seven questions.

Investigations of the media addiction were done on a multistage random sample of 2208 participants. This sample was representative for Serbian population older than 15 years of age. The research participants were interviewed from January to May of 2011 by students of The Faculty for Culture and Media, Megatrend University.

The survey results are processed by the following algorithm. First, the duration of media use is calculated for Internet, television, radio, and print. Second, only research participants (88%) denoted as the potential media addicts (PMA) are found who use any of four noted media in the top 40% above the time average. Forth, PMA are processed further by using the subjective media addiction indicators (such as overconsumption, cut media use, substitution, withdrawal, and continued use). Only, PMA who answer by selecting particular extreme are accounted to have signs of the media addiction. Finally, for results on the media addiction, PMA are sorted out depending on the number of media addiction indicators they fall into.

This research gives the following results. Regarding overconsumption, 24% of PMA feel a media overuse. Regarding the attempts to cut down the media use, 26.1% fail to resist media use, and 22.4% frequently feel the need to close their social network profile. Regarding substitution, 31.9% answered that they often use media to forget problems. Regarding withdrawal, 37.2% would feel bored and empty if left without any media. Regarding continued use, 31.1% do not go to a place without media access, and 44.9% feel that news about crimes negatively affect their mood. For final results, the lowest level of addiction is recognized with 27.7% of PMA, and the highest is manifested by those PMA (7.6%) grasping four or more indicators.

References

American Psychiatric Association (1995). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (4th ed.). Washington, DC: Author.

Kubey, R. (1996). Television Dependence, Diagnosis, and Prevention: With Commentary on Video Games, Pornography and Media Education. In *Tuning In To Young Viewers: Social Science Perspectives on Television*, edited by T. Williams.

Young, K. S. (1996). Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder. *Cyber Psychology and Behavior*, 1 (3): 237-244.

MEDIA ADDICTION BY USING UNIVERSAL INDICATORS

Ljubiša Bojić¹

Full Prof.Dr. Srbobran Brankovic²

Full Prof.Dr. Jean-Louis Marie³

ABSTRACT

With explosion of technological innovation, people tend to increase time they spend in the "indirect world" by using new media such as mobile devices, computers, and gaming consoles. The addiction is defined as a dependence on a behavior or substance that a person is powerless to stop. This study expands the previous research by addressing the overall media addiction in Serbia. The study offers a solitary survey for research of addiction to both old and new media.

Keywords: media overuse, media access, social network, escaping media.

INTRODUCTION

With explosion of technological innovation, people tend to increase time using new media such as mobile devices, computers, and gaming consoles. Increasing duration of new media use indicates importance of research directed towards social effects of addiction to media.

The addiction is defined in Gale Encyclopedia of Medicine (Olendorff et al, 1999) as "a dependence, on a behavior or substance (emphasis added) that a person is powerless to stop." The internet addiction is characterized by Young (1996) as behavioral impulse-control disorder, which does not involve an intoxicant. The Internet dependents in Lin and Tsai (1999) admitted tolerance syndromes. They also showed withdrawal symptoms, and easily lost track of time. They admitted how the Internet negatively impacts their lives, such as in school, health, and parental relations. Kandell (1998) characterizes Internet addiction by unpleasant

¹ Institute of Political Studies, University of Lyon, France, ljubisa.bojic@gmail.com

² Faculty of Economics, Finance and Administration, Singidunum University, Serbia
srbobranb@gmail.com

³ Institute of Political Studies, University of Lyon, France, , jean-louis.marie@sciencespo-lyon.fr

feelings (e.g., anxiety, depression, emptiness) when offline, an increasing tolerance to the effects of being online, and denial of the problematic behaviors.

Grounded by these frameworks, this study expands the previous research by addressing the overall media addiction in Serbia? The study offers a solitary survey for research of addiction to both old and new media.

LITERATURE REVIEW

Parameters for an Addiction Diagnostic Questionnaire: In literature, there are different criteria used to establish addiction to different type of media. Ko et al. (2009) consider a person to be addicted if she or he shows six or more symptoms of nine indicators. Those include preoccupation, uncontrolled impulse, usage more than intended, tolerance, withdrawal, impairment of control, excessive time and effort spent on the Internet, impairment of decision-making ability, and impaired function based on a diagnostic interview. Regarding game addiction, Lemmens et al. (2009) use 21 items scale to measure seven factors including salience, tolerance, mood modification, relapse, withdrawal, conflict, and problems. In his research on mobile phone addiction Chen (2004) considers five operational mobile phone addiction variables including preoccupation, tolerance, withdrawal, life consequences, and escapism.

Young (1996) consults the pathological gambling indicators from the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM) of American Psychiatric Association (1995) to establish parameters for an internet addiction diagnostic questionnaire. These indicators are objective (the time spent using media), and subjective (overconsumption, cut media use, prolonged use, substitution, withdrawal, continued use, and tolerance) (see Figure 1). In an attempt to establish diagnosis indicators for television dependence Kubey (1996) finds five of seven diagnostic indicators from DSM applicable to this medium. He considers tolerance and continued use less applicable to television addiction.

In this research, the pathological gambling indicators from DSM are also adapted for media (see Table 1). Except an objective indicator (the time spent using media), the seven subjective indicators are used such as overconsumption, cut media use, prolonged use, substitution, withdrawal, and continued use. Although being a behavioral addiction, like the pathological gambling, the media dependence is rather different. Logically, the indicators for the pathological gambling are taken as a starting point to customize the detection of media addiction.

Tolerance is the only indicator noted in the list of Pathological Gambling indicators from DSM, which is not seen as adequate for this research. Need to increase time of use to get the same satisfaction could be applicable in case of gaming but it does not relate however to most of the media.

Table 1: Types of indicators used in previous and current research

Pathological Gambling indicators from DSM	Kubey, 1996 (Television, 5 factors)	Young, 1996 (Internet, 8 factors)	Chen, 2004 (Games, 9 factors)	Horvath, 2004 (television-applied for games, 7 factors)	This research (all media, 8 factors)
Overconsumption	Yes	Yes	Yes (2)*	Yes	Yes
Attempts to cut down media use	Yes	Yes (2)*	Yes	Yes	Yes (2)*
Prolonged use	Yes	Yes	Yes (2)*	Yes	Yes
Substitution	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Withdrawal	Yes	No	Yes	Yes	Yes
Continued use	No	Yes	Yes	Yes	Yes (2)*
Tolerance	No	Yes (2)*	Yes	Yes	No

*Values in brackets are given if two indicators are used to measure one indicator from DSM.

Addiction: Regarding subjective indicators related to addiction, three procedures are identified in literature. First, a self-identification of media addicts used by McIlwraith (1998) means that the participants recognize themselves as individuals who overuse media. Kubey (2002) cites results of Gallup & Newport (1990) polls from 1992 and 1999. They find two out of five adult respondents and seven out of 10 teenagers say they spent too much time watching TV. Other surveys have consistently shown that roughly 10 percent of adults call themselves TV addicts.

Second, Young (1996) uses eight “Yes” or “No” questions to recognize the media addicts among those who answer “Yes” to at least five of them.

Third, there are various examples of scales, each with four or five degrees. Ko et al. (2009) use the Internet Addiction Scale which contains 26 items on a four-degree scale encompassing nine factors. Seven of these factors are enough to declare

someone as an addict. Lemmens et al (2009) use the 21 items scale to measure seven factors significant for game addiction. Horvat's television addiction scale encompasses seven factors, each one with five items associated with it, resulting in a 35-item, each with five-degrees. These addiction scales are too detailed and may be complicated to the research participants.

It is decided to decrease the number of items offered in the previous research inquiries, keeping the questions compact and easy to answer. On the other side, the ten-degree scales are offered. The increase in the number of degrees used in the scales is to obtain the detailed results without addressing too many questions to the research participants.

METHODOLOGY

This research uses new methodology to rate of the overall media addiction in Serbia in 2011. When making the research indicators, the duration of media use is considered as an objective indicator, and the addiction related questions are considered as subjective indicators.

Survey

Investigations of the media addiction were conducted by Positive Center for Digital Media and Faculty for Culture and Media. These investigations were done on a multistage random sample of 2208 participants. This sample was representative for Serbian population older than 15 years of age. The research participants were interviewed from January to May of 2011. The interviewing method is deployed by students of The Faculty for Culture and Media. They had an assignment to interview the wider public as a part of their Media Analytics course. Coordinators of the course received 2505 inputs from students. After initial filtering, the 2208 inputs were considered valid.

Indicators

1-Duration of Media Use: The previous research did not consider the duration of media use as an indicator for the rate of addiction. The duration of media use means the prolonged use, i.e., a time is spent in activities necessary to obtain the media, use the media, or recover from its effects. It is very hard to know how much time one needs to use media, to call this activity as an addiction, because this indicator may have different value for each person. Some individuals excessively use media at their work, to earn money, thus contributing to their daily realities.

Thus, it is not possible to call them addicts. The difference between those individuals who are addicted and others who are not is in an effect of media use to these person lives. The media use becomes a problem of any person by becoming a substitution for his or her needs or desires.

Although the strict limit is not known, the time spent in media use can be the objective indicator of the addictive behavior. That is why, in this research, the media use is taken as an objective indicator of the prolonged use, which is noted in the list of the pathological gambling indicators from the DSM. Those who use Internet during total 15 minutes or more daily are put in the group of potential media addicts (PMA). This duration of Internet use can be discussed as not credible as some of this may be required by jobs or school rather than being the choice of the user (however, this is specially checked and found that the use of Internet by jobs or school is rare in Serbia and between participants). The research participants who use television during equal or longer than 120 minutes daily are put in the group of PMA. The individuals who use radio during total 20 minutes or more per day are placed in the group of PMA. This also may be discussed as not credible as radio is often used as a background medium; however these cases are not taken into account during the survey analyses. The same goes for those who use print media during total 25 minutes or more per day.

2-Overconsumption: As an indicator for overconsumption, the research participants are asked if they feel they use media too much. The participants who answered that they overuse media are considered to show the signs of media addiction. The overconsumption means that the research participants might have a feeling that other activities may be more useful for them. The fact that one feels the media overuse may indicate that he or she is not happy with the overall management of time. It does not mean necessarily that person cannot resist the media use, because of boredom or instead of doing something else.

3-Attempts to cut down the media use (unable to resist): Attempts to cut down use means there is a persistent desire or unsuccessful efforts to cut down or control media use. The attempts to cut down the media use are reflected in the indicator "how often do you feel you are unable to resist the media use (despite you want to do something else)". At this point in the research, the media use starts negatively to interfere with the participant's direct reality, which is the main prerogative for addiction. The person may want to do something else, but the media use seems so irresistible that one must indulge in the indirect reality.

4-Attempts to cut down the media use (get rid of profil): The attempts to cut down the media use are also reflected in the indicator “how often do you feel you want to get rid of your social network profile (for example, Facebook) because you cannot resist using it?” A decision to get rid of personal social network profile may be considered as an extreme addiction, because it means erasing the whole online life of a person.

5-Substitution: Substitution means important social, occupational, or recreational activities are given up or reduced because of media use. The substitution indicator is attained by asking the research participants “how often they use media to forget problems”. This question has never been used in the previous research inquiries to identify the media addiction. The substitution indicates that the media use seriously interferes with personal life, which is at the core of diagnosing media addiction. However, the neglecting of important social, family and occupational events may also occur because of problems from personal life. The indicator is relates to a real life situation, thus providing good understanding of it by PMA. At the level of seriousness, concerning addiction indicated, this indicator is even higher than in the previous question. If one overuses media or cannot resist using them, then there is an indication something might be wrong. If one uses media to forget problems, this is a clear indicator of substitution.

6-Withdrawal: Withdrawal means maladaptive behavioral change when left without the media. The withdrawal indicator is obtained by asking research participants “how would you feel if you found yourself at some place without any media and if you had to stay there for some time? Would this situation make you feel bored and empty or would you feel freedom and joy?” Withdrawal is common as numerous media users got used to media. They cannot think of life without media because, as anecdotal reports claim, they would feel almost like some part of their body was missing. Although this question does not indicate serious problem in terms of media use, as a threat to daily reality, it speaks about general influence of media.

7-Continued Use (place without media): Continued use means that the media use is continued despite knowledge of having a persistent or recurrent physical or psychological problem that is likely to have been caused or exacerbated by the media. The continued use is examined by the indicator-question: “how often do you feel you need to go to some place without media access (for example without TV & Internet) in order to work”. It is based on assumption that person is

knowledgeable that media disrupt his or her life. Being applied from gambling addiction to media, indicator highlight disruption that one concerns being unable to work while having media nearby. This is purely practical disruption by media use. Thus, it would be easy to recognize decrease in productivity as a consequence of media use.

8- Continued Use (negatively affects mood): The continued use is examined by the indicator-question "how often do you feel that news about crimes, disasters and diseases make you scared or negatively affect your mood?" It is based on the assumption that person continuously uses media despite he or she is aware of the disruption. Being applied from gambling addiction to media, indicators highlight feeling of media users when faced with dominant negative news in today's media. Feelings of fear may point to connection between media content and addiction from media. This question has never been used to detect media addiction.

Procedure

Filtering Research Participants: The duration of media use is calculated for each of four media (Internet, television, radio, and print), to filter the research participants who do not practice excessive and potentially addictive use. Only those research participants who use any of four noted media in the top 40%, above the average of time are put in the group of the potential media addicts (PMA) indicating a prolonged use. In the top 40%, there are 1942 (88%) of 2208 research participants.

Further processing of PMAs is done by using the subjective media addiction indicators. These indicators represent seven questions, each answered by ten-degree scale. Only participants who answer by selecting particular extreme on these indicators are accounted as having signs of the media addiction.

RESULTS & DISCUSSION

Survey responses to particular questions (indicators)

When PMA are asked if they feel a media overuse, 24% of PMA agree with this (Figure 1). Figure 2 shows that 26.1% of PMA fail to resist media use most of the time. It is found (Figure 3) that just 22.4% of PMA frequently feel the need to close their social network profile because they cannot resist using it. When asked about using media to forget problems, 31.9% of PMA answer that they did this often (Figure 4). Figure 5 shows that 14.5% of PMA would feel bored and empty if left without access to any media. In Figure 6, 31% of PMA feel often that they need to

search for a place without media access to work. 54.6 % of PMA feel that negative media content affect him all the time (Figure 7). High percentage of positive answers to this question indicates there might be connection between level of media reality (because of dominant negative news) and media addiction.

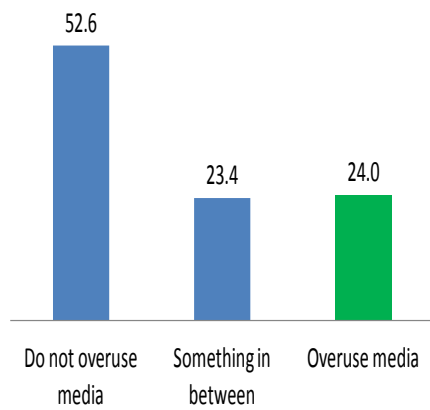

Figure 1 Survey answers to question "Do you feel that you use media too much?"

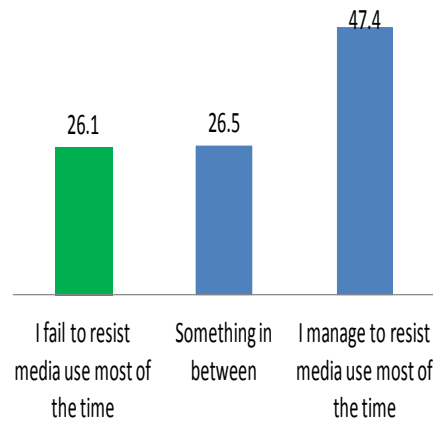

Figure 2 Percents of answers to the survey question "How often do you feel you are unable to resist media use (despite you want to do something else)?"

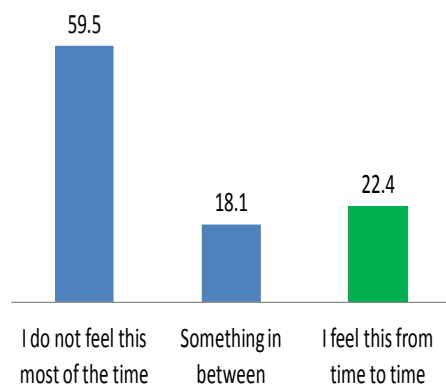

Figure 3 Percents of answers to survey question "How often do you feel you want to get rid of your social network profile (for example, Facebook) because you cannot resist using it?"

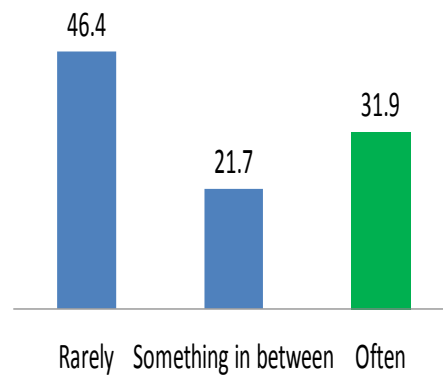

Figure 4 Percents of answers to survey question "How often do you use media to forget problems?"

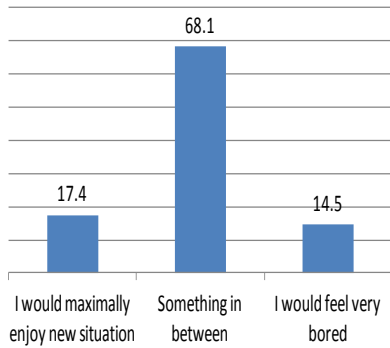

Figure 5 Percents of answers to survey question "How would you feel if you found yourself at some place without any media and if you had to stay there for some time? ..."

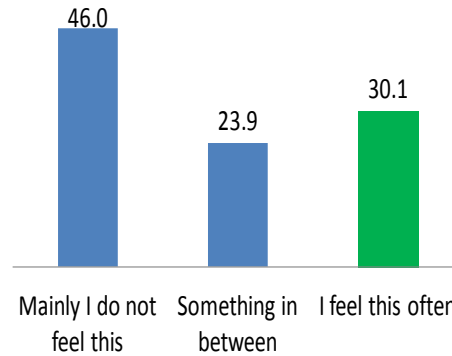

Figure 6 Percents of survey answers to question "How often do you need to go to a place without media access to work?"

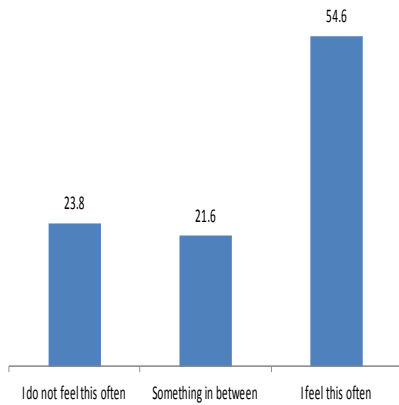

Figure 7 Percents of survey answers to question "How often do you feel that news about crimes, disasters and diseases make you scared or negatively affect your mood?"

Figure 8 Media addiction in Serbia 2011.

Media Addiction: It is recognized that 67.9% of PMA have some signs of media addiction (Figure 8), as they fall into one or more indicators, while 20% of them grasp 0 indicators. To get "fine results", PMA are sorted out depending on the

number of media addiction indicators they fall into. Thus, the lowest level of addiction is recognized with 27.7% of population. Individuals with two indicators (21.0%) still show low level of addiction towards media. The middle level of media addiction is manifested by 11.7% of research participants, therefore grasping three indicators. The highest level of media addiction is manifested by those research participants grasping four or more indicators. In total, the highest level of media addiction has been manifested by 7.6% of research participants.

These results cannot be compared with other research inquiries because of different methodologies used (sample needed to consider someone pathological user) and varying sample. Two examples are given. Fisher (1994) identifies 6% of the sample as "pathological players", while Griffiths and Hunt (1998) find 20% of sample "dependent" on computer games. The most significant reason which makes it hard to compare results of this research with others measuring media addiction is because the sample constituting research participants in most of other investigations is far from representative. University researchers usually have small sample constituted of college students. The importance of these issues triggers the need for continuous and standardized monitoring of the media addiction.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

This research examines the overall media addiction in Serbia by using the universal indicators for all media. To calculate the media addiction, 8 of indicators are included encompassing all pathological gambling indicators from DSM, except tolerance.

After filtering research participants through the prism of the prolonged use (40% top above the mean of duration of use for each medium), the PMA are obtained. Then, use of subjective indicators (7 of them) yield that 67.9% of them show some signs of media addiction, while 7.6% are considered to be extremely addicted. Low levels of addiction are manifested by 48.7% of PMA.

Future research might incorporate different values for indicators, depending from the severity of addiction indicated by them. Also, there is a need to examine relationship between the media reality and the levels of media addiction. For social significance, the media addiction research should be standardized and continuous.

REFERENCES

- American Psychiatric Association (1995). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (4th ed.). Washington, DC: Author.
- Chen, Y. F. (2004). The Relationship of Mobile Phone Use to Addiction and Depression amongst American College Students. *Moblie Communication and Social Change*, 10: 1-594.
- Fisher, S. E. (1994). Identifying video game addiction in children and adolescents. *Addictive Behaviors*, 19 (5): 545–553.
- Gallup, G., & Newport, F. (1990, October 10). Americans love--and hate—their TVs. *San Francisco Chronicle*, p. B3.
- Griffiths, M. and Hunt, N. (1998). Dependence on computer games by adolescents. *Psychology Reports*, 82: 475-480.
- Horvath, C. W. (2004). Measuring Television Addiction. *Journal of Broadcast & Electronic Media* 48: 378.
- Kandell, J. J. (1998). Internet Addiction on Campus: The Vulnerability of College Students. *Cyber Psychology & Behavior*, 1(1): 11-17. doi:10.1089/cpb.1998.1.11.
- Kershaw, S. (2005). Hooked on the Web: Help Is on the Way. *The New York Times*. <http://www.nytimes.com/2005/12/01/fashion/thursdaystyles/01addict.html?pagewanted=print>. Accessed on January 25, 2010.
- Ko, C. H., Yen, J. Y., Liua, S. C., Huang, C. F. & Yen, C. F (2009). The Associations Between Aggressive Behaviors and Internet Addiction and Online Activities in Adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 44: 598–605
- Kubey, R. (1996). Television Dependence, Diagnosis, and Prevention: With Commentary on Video Games, Pornography and Media Education. In *Tuning In To Young Viewers: Social Science Perspectives on Television*, edited by Tannis M. Williams, Sage.
- Kubey, R. (1990). Television and the quality of family life. *Communication Quarterly*, 38: 312-324.
- Lemmens, J. S., Valkenburg, P. M. & Peter, J. (2009). Development and Validation of a Game Addiction Scale for Adolescents. *Media Psychology*, 12(1): 77-95.

Lin, S. S. J., & Tsai, C. C. (1999). Internet addiction among high schoolers in Taiwan. Paper presented at the 106th annual convention of the American Psychological Association, Boston, MA.

McIlwraith, R. D. (1998). I'm Addicted to Television: The Personality, Imagination, and TV Watching Patterns of Self-Identified TV Addicts. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 42: 371.

Olendorff, D., Jeryan, C., & Boyden, K. (1999). Gale Encyclopedia of Medicine (1st ed.). Detroit: Gale Research, Inc.

Young, K. S. (1996). Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder. *Cyber Psychology and Behavior*, 1 (3): 237-244.

**DESIGN AND ANALYSES OF WHITE BOX TESTING TOOL AND ITS
CYCLOMATIC COMPLEXITY ANALYSES**

Assoc. Prof.Dr. Bekim Fetaji, *PhD, Department of Computer Sciences, Faculty of Contemporary Sciences and Technologies, South East European University: +389 44 356 155, E-mail: b.fetaji@seeu.edu.mk*

Ass. Prof. Dr. Majlinda Fetaji, *PhD, Department of Computer Sciences, Faculty of Contemporary Sciences and Technologies, South East European University: +389 44 356 172, E-mail: m.fetaji@seeu.edu.mk*

Prof. Dr. Camil Sukic, *PhD, Department of Informatics, Faculty of Natural Sciences, University of Novi Pazar: + 381 (0)20 316 634; fax: 337 322; camil.sukic@gmail.com*

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Testing solution, automated testing technique, automated testing tool, cyclomatic complexity analyses

The study is trying to foster research on devising white box testing tool. Analyzed are different testing tools and conceptual designed a practical automated testing technique and a software solution tool and analyzed its cyclomatic complexity. Performing testing with limited effort and limited resources within a limited time and trying to find all the errors is a very difficult process. The developed software solution addresses those issues and tries to make the following contributions: 1. the technique can be quickly implemented, 2. The solution tool can be easily changed when the product's design changes frequently, 3. the solution is easy to understand, other people working with it can maintain the source code very easy and fast, 4. The solution uses only .NET code, there are no external dependencies to break the source code testing.

Testing software process is a very important phase at software development life cycle. To have a successful software development process, the testing process must be introduced in every step of software development life cycle. An automated testing tool helps the testers to automate the manual process of testing. This doesn't mean that can replace the testing staff. Not everything can be tested, even with automation tool. If the program has been updated, also the automation tools need to be updated.

Tool evaluation and selection is a project in its own right. It will need team members, a budget, goals and timescales. Performing testing with limited effort and limited resources within a limited time and trying to find all the errors is a very difficult process.

This study attempted to study some of the definitional and methodological difficulties encountered with devising automated testing tool by analyzing different testing approaches and afterwards to devise a tool of its own and analyze its cyclomatic complexity. It involved the development of a practical technique and software solution that at the same time is low cost solution for the implementation of white box testing technique.

References

John Watkins. (2004), Testing IT An Off-the-Shelf Software Testing Process, United Kingdom.

Bill Hetzel. (1998), The Complete Guide to Software Testing, 2d ed. QED Information Sciences Inc.

Myers, G. J. (1979), The Art of Software Testing, 2d ed. John Wiley, New York.

Bach, J. (1999), "James Bach on Risk-Based Testing." Software Testing and Quality Engineering Magazine, Vol.1, No. 6, Nov/Dec.

Nick Jenkins (2008), A Software Testing Primer An Introduction to Software Testing, USA.

**DESIGN AND ANALYSES OF WHITE BOX TESTING TOOL AND ITS
CYCLOMATIC COMPLEXITY ANALYSES**

Bekim Fetaji¹

Majlinda Fetaji²

Camil Sukic³

ABSTRACT

The study is trying to foster research on devising white box testing tool. Analyzed are different testing tools and conceptual designed a practical automated testing technique and a software solution tool and analyzed its cyclomatic complexity. Performing testing with limited effort and limited resources within a limited time and trying to find all the errors is a very difficult process. The developed software solution addresses those issues and tries to make the following contributions: 1. the technique can be quickly implemented, 2. The solution tool can be easily changed when the product's design changes frequently, 3. the solution is easy to understand, other people working with it can maintain the source code very easy and fast, 4. The solution uses only .NET code, there are no external dependencies to break the source code testing.

Key words: *Testing solution, automated testing technique, automated testing tool, cyclomatic complexity analyses*

¹ Assoc. Prof.Dr. Bekim Fetaji, PhD, Department of Computer Sciences, Faculty of Contemporary Sciences and Technologies, South East European University: +389 44 356 155, E-mail: b.fetaji@seeu.edu.mk

² Ass. Prof.Dr. Majlinda Fetaji, PhD, Department of Computer Sciences, Faculty of Contemporary Sciences and Technologies, South East European University: +389 44 356 172, E-mail: m.fetaji@seeu.edu.mk

³ Prof. Dr. Camil Sukic, PhD, Department of Informatics, Faculty of Natural Sciences, University of Novi Pazar: + 381 (0)20 316 634; fax: 337 322; camil.sukic@gmail.com

INTRODUCTION

One of the biggest problems in the software industry is that it is impossible to manually test all possible paths and combinations of paths through a realistically large software program. In most of the software projects there is no time to exhaustively test the developed software. As a result, there is a growing market for automated testing tools.

This research study tries to analyze the existing software testing tools in order to highlights the advantages, disadvantages compared with each other in different criteria chosen as relevant and devise another automated testing solution as tool.

After analyzing the most important testing tools, implemented in C# programming language testing technique the focus is set for the new solution to meet the three imperative goals:

- to be quickly implemented
- to be easy to understand
- to be developed only in .NET code and remove all need for external dependencies.

The focus is set into analyses of existing solutions and then to develop an automated testing tool to meet the above mentioned goals in order to help to reduce the time and the cost in the process of white box testing of different software.

ANALYSES OF MANUAL TESTING VS. AUTOMATED TESTING

Many studies have given encouraging results for using automated testing. Manual Testing vs. Automated Testing can be carried out through Manual Testing or Automated Testing. Testing is a specialized skill, it can be done by only professionals tester who are practiced with different testing methods and tools.

Numerous automated testing tools and methods are available for testers. Manual Testing method has its own importance. It is the process of manually testing the software functionality for errors in programming. In this method of testing a tester plays the role of an end user, who has to test manually all the software functionality to ensure correct behavior or to find errors functionality. Manual Testing is a process where in a tester follows a test plan that leads them through a

set of important test cases. A tester is responsible for carrying out all test cases and manually executes the application. A test case in software testing is a set of conditions under which a tester will determine whether any particular step has been successful or failed. In order to fully test that all the requirements of an application are met, there must be at least two test cases for each requirement: one positive test and one negative test. Advantages of manual testing

- 1) It can be used for both big and small projects
- 2) The test cases can be adapted according to the movement of the project.
- 3) Within a limited cost budget you can finish this testing.
- 4) Tester can execute additional ad-hoc. You will find that more bugs and errors are found with ad-hoc than the automation.

Disadvantages of manual testing

- 1) Manual testing is time consuming.
- 2) Human errors are more present
- 3) It's a exhaustive process
- 4) Its required more resources

Automated Testing plays a very important role in the overall software development cycle, it helps to uncover the hidden errors and facilitates implementation of the project. In this type of process a program is used to test software, it may sound simple but there are a number of parameters and settings to be used to perform a successful testing. It requires good knowledge on programming, database technologies, testing tools and methods by the tester. Automated Testing can be used by large size software projects, though the process is automated it needs large amount of human involvement and interaction.

Advantages of automated testing are:

- 1) Within a short period of time, can cover all the major test cases.
- 2) Using tools can check all kind of cases like performance and load of the software.

- 3) It is the best choice for regression testing.
- 4) Sometimes certain websites requires instantaneous assessment, and this testing is the best choice during this time.
- 5) This testing can be executed on different operating platforms within same time
- 6) This kind of testing is used as easy tools in the case of volume testing.
- 7) Within short period, you can obtain test results of many test cases.

Disadvantages of automated testing

- 1) This test will use a longer time, as it requires test cases to be resolved in to scripts.
- 2) Its very testing is expensive.
- 3) Not all tools support all languages, as there is much software for different language testing.
- 4) We cannot automate all areas.
- 5) Lack of expertisation.

There are specific situation where we should use either manual testing or automation testing. However, in other situation, we can make use of both the tests.

The below listed are those situations:

- 1) Functional: Functionality test is a process that must be done manually as well as in automated.
- 2) Use cases or user scenarios. Here you can string together functional tests in to overflow and this can create realistic user scenarios whether you use it manually or automatically. If the workflow involves human intervention, then trick is here is that automated testing must be avoided.
- 3) User interface: We can test the user interface using automated testing but we have to keep track of costs changes, if may result in high costs.

- 4) Date and time handle: If test cases can easily reset computer's clock then you can automate these tests.

Both of these testing will help to test application with appropriate technique. On one side testing manually is based on concepts and functions of project and automated testing is based on tool support for specific languages. Manual testing is preferred for small projects and automated for big projects to save money and time respectively. There are many testing tools available in the market; we can easily find the errors or bugs with easy way.

CONCEPTUAL DEVELOPMENT

The .NET Framework provides an easy way to quickly and easily create source code testing. By using objects in the System.Reflection and System. Threading namespaces in the Microsoft .NET Framework, can write powerful source code testing quickly and easily. Therefore used this platform and created a C#-based test source code that simulates clicking the test app's UI controls and checks the application's state. This application is a Windows-based application and tests the functionality, code structure of specific software. The developed software implements the white box technique based on its definition.

To test the source code of this application developed another application which implements the white box testing technique. This means that have tested the internal structure of code using this application.

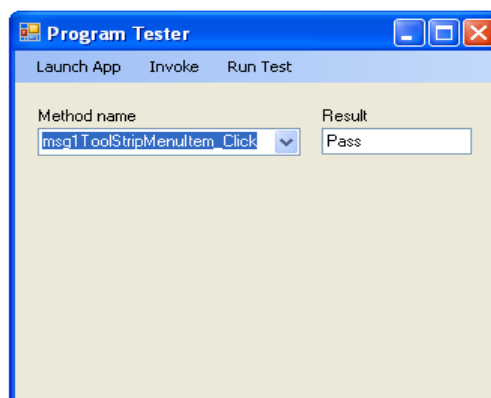

Figure 1. The user interface of the program tester

Program Tester is a software where can simulate the launch of the Program to be tested. When click the LaunchApp button the User Interface program will be launched, as shown in Figure 12. If we click the menu Message in Textbox, Message in Listbox or Clear all on User Interface program, we will notice that it functions normally.

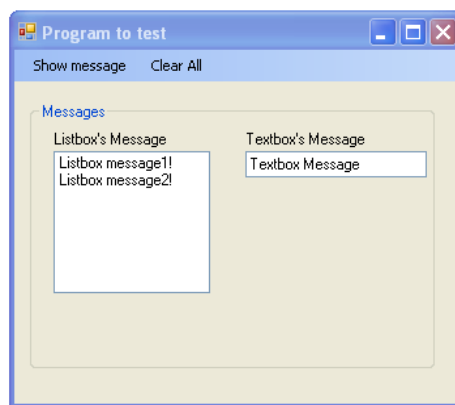

Figure 2. Program tester messages

The Program Tester can be used to invoke individual methods in User Interface program. For example, in combobox Method name, select "msg1ToolStripMenuItem_Click" (case sensitive) and then click the Invoke Method menu. This will simulate clicking Message in Listbox menu on Program to test program by calling its associated method. After that, Close User Interface program, then re launches it by clicking the LaunchApp menu. Click the Run Test menu on Program Tester. We will see the actions of a simulated user clicking Message in Textbox, Message in Listbox then Clear all messages menu, five times each in succession. The test checks the state of Program to test after each simulated click and finally displays a Pass or Fail message in the Result textbox control.

Testing scenarios are used to help tester on software testing process. Created were 4 testing scenarios for the Program Tester.

Test scenario1: Verify the launch of the Program to test from the simulation of Program Tester.

If we click the Launch App option in the Program Tester will run the application Program to test.

Test scenario2: Verify the display of messages on listbox control.

To display the messages in the listbox control, first choose the method name from the combobox control which is msg1ToolStripMenuItem_Click.

Then click the Invoke options in the menu and in the listbox control will appear the messages as shown in the picture above.

When we run the application Program Tester will display as following:

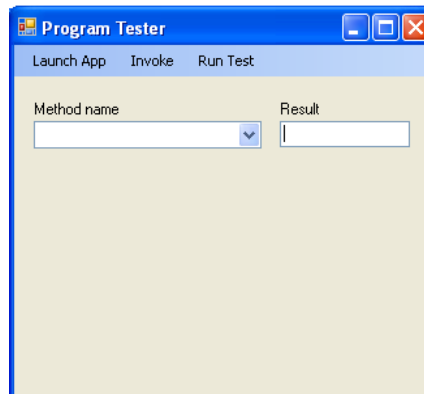

Figure 3. Program tester choosing the method to test

CYCLOMATIC COMPLEXITY ANALYSES

Cyclomatic Complexity or also known as 'Conditional Complexity' is measurement of complexity of a program code. The cyclomatic complexity is calculated using the control flow graph of the program, so this is based on the graph theory.

Cyclomatic complexity of the code helps us calculate the total control flows that occur within each method/function defined in all layers and levels of application's architecture.

"Code Cyclomatic Complexity = Number of graph edges - Numer of Graph Nodes + Number of connected components"

Cyclomatic Complexity (CC): (defined for types, methods) (Only available for C# code, a VB.NET version is currently under development). Cyclomatic complexity is a popular procedural software metric equal to the number of decisions that can be taken in a procedure. Concretely, in C# the CC of a method is $1 + \{\text{the number of following expressions found in the body of the method}\}$:

if | while | for | foreach | case | default | continue | goto |
&& | || | catch | ternary operator ?: | ??

Following expressions are not counted for CC computation:

else | do | switch | try | using | throw | finally | return |
object creation | method call | field access

Adapted to the OO world, this metric is defined both on methods and classes/structures (as the sum of its methods CC). Notice that the CC of an anonymous method is not counted when computing the CC of its outer method.

Recommendations: Methods where CC is higher than 15 are hard to understand and maintain. Methods where CC is higher than 30 are extremely complex and should be split in smaller methods, except if they are automatically generated by a tool.

The architectural visualization helps in seen all dependencies visually so that we can easily confirm that the architectural design is not broken and can continue further in development. This graph is very good when there are larger teams working on the project, where in such case, it is very hard to maintain clean architectural dependencies between libraries and layers, thus by using this graph we can confirm that our architecture still follows the rule that the architect has setup.

Zones of abstraction and instability can show us how much our code is tightly or loosely-coupled. This way, we can visually see whether we have stable assemblies or not. If it goes to the zone of instability, it means it is more stable but lacks abstraction.

CONCLUSIONS AND FUTURE WORK

This study attempted to study some of the definitional and methodological difficulties encountered with devising automated testing tool by analyzing different testing approaches and afterwards to devise a tool of it own and analyze its cyclomatic complexity. It involved the development of a practical technique and software solution that at the same time is low cost solution for the implementation of white box testing technique.

Testing software process is a very important phase at software development life cycle. To have a successful software development process, the testing process must be introduced in every step of software development life cycle.

An automated testing tool helps the testers to automate the manual process of testing. This doesn't mean that can replace the testing staff. Not everything can be tested, even with automation tool. If the program has been updated, also the automation tools need to be updated. Tool evaluation and selection is a project in its own right. It will need team members, a budget, goals and timescales.

As conclusion is that there are always costs involved in creating source code testing, but this technique is so easy to implement. It is useful in the following situations:

- product design is relatively dynamic
- limited resources
- used is a standard user interface

Performing testing with limited effort and limited resources within a limited time and trying to find all the errors is a very difficult process. The developed software solution tries to address those issues and tries to make the following contributions:

1. The technique can be quickly implemented
2. The solution can be easy changeable when the product's design changes frequently.
3. The solution is easy to understand, other people working with you can maintain the source code with little or no ramp-up time.
4. The solution uses only .NET code, there are no external dependencies to break the source code testing.

REFERENCES

- [1] John Watkins. (2004), Testing IT An Off-the-Shelf Software Testing Process, United Kingdom.
- [2] Bill Hetzel. (1998), The Complete Guide to Software Testing, 2d ed. QED Information Sciences Inc.

- [3] Myers, G. J. (1979), *The Art of Software Testing*, 2d ed. John Wiley, New York.
- [4] Bach, J. (1999), "James Bach on Risk-Based Testing." *Software Testing and Quality Engineering Magazine*, Vol.1, No. 6, Nov/Dec.
- [5] Nick Jenkins (2008), *A Software Testing Primer An Introduction to Software Testing*, USA
- [6] S. Patel, M. Rafi, M. Vaghasia, (2002) *Automation Testing Tools*
- [7] Irena Jovanović,(2007) *Software Testing Methods and Techniques*
- [8] B. B. Agarwal S. P. Tayal M. Gupta,(2010), *Software Engineering & Testing An Introduction*, Massachusets
- [9] Ray Robinson (2001), *Automation Test Tools*
- [10] Ian Sommerville, (2010), *Software Enginnering*, 9th ed. Chapter 22
- [11] John E. Bentley, (2001) Wachovia Bank, Charlotte NC ,*Software Testing Fundamentals—Concepts, Roles, and Terminology*
- [12] Gerry Gaffney, (1999), *Usability Techniques Information & Design*
- [13] M. Ratzmann, Cliton de Joung, (2003), *Galileo Computing Software Testing and Intenationalization*
- [14] Dr. K.V.K.K. Prasad, (2003) *Software Testing Tools Covering Win Runner, SilkTest, LoadRunner, JMeter, TestDirector and QTP with case studies*, Retrieved February
- [15] Schwalbe, K. (2000) *Information technology project management*, Cambridge USA

**SAĞLIK E-ÖĞRENME: AİLE HEKİMLERİNİN TEKNOLOJİ KABUL VE
KULLANIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN BTKKM İLE ANALİZİ**

Tarık SEMİZ¹

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ²

ÖZET:

Türkiye’de sağlık alanında yürütülen en büyük e-öğrenme projelerinden birisi olan Aile hekimlerine yönelik hazırlanan e-öğrenme projesi hekimlerimizin e-öğrenme yöntemi aracılığıyla çok daha kolay, hızlı ve etkin bir şekilde eğitimlerini sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçların gerçekleşmesi için en önemli koşullarından biride, aile hekimlerinin e-öğrenme sistemini benimsemeleridir. Araştırmanın amacı, aile hekimlerinin e-öğrenme uygulamalarını benimseme düzeylerini etkileyen faktörleri belirlemek ve elde edilen bulgulara dayanarak e-öğrenme sisteminin geliştirilmesine yönelik önerilerde bulunmaktır. Belirlenen 5 temel hipotezi test etmek için kullanılan veriler ise ülke genelindeki 429 aile hekimlerinden online anket yöntemi aracılığıyla elde edilmiştir. Verilerin AMOS 18.0 programına girilmesi ile elde edilen sonuçlar, yapısal eşitlik modeli (YEM) ile analiz edilmiştir. Oluşturulan Birleştirilmiş Teknoloji Kabul ve Kullanım Modeli bir taraftan Performans Beklentisi, Kolaylaştırıcı Şartlar ve Çaba Beklentisinin değişkenlerinin hekimlerin e-öğrenme sistemini benimsemelerini pozitif ve anlamlı bir şekilde tahmin edebildiği, diğer taraftan ise Sosyal Etki değişkenlerinin hekimlerin e-öğrenme sistemini benimsemelerini negatif ve anlamlı bir şekilde tahmin edebildiği tespit edilmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda, çalışma sağlıkta e-öğrenme sisteminin kullanılmasının yeni başladığı bir ülkede ilk kez incelenmiş olması sebebiyle literatüre özgün katkılar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: E-Sağlık, E-Öğrenme, Teknoloji Kullanımı, Yapısal Eşitlik Modeli

¹ Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, t.semiz54@gmail.com

² Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi, Sakarya, gyildiz@sakarya.edu.tr

E-Learning for Health: Analazing of Family Physicians E-learning Acceptance and Use Factors for UTAUT

E-learning for Family physicians is one of the largest e-health projects in Turkey.. The most important condition is the fact that physicians adopt e-learning system, in order to realize these aims. This study purposes: to determine factors that influence the acceptance e-learning of physicians in Turkey, to provide contributions to improve e-learning system based on the research findings. To reach purpose, it is based on The Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) used prevailing in literature. This study integrates UTAUT into Turkey's conditions. Used data to test determined five basic hypotheses are achieved from 429 physicians in Turkey by a online survey method. Data is tested using AMOS 18.0 program. Also the finding results are analyzed by the structural equation modeling (SEM). In UTAUT model, results indicate performance expectancy, facilitating conditions and effort expectancy have a positive and significant impact on the e-learning adaptation of physicians. and social effects have a significant and negative impact on the etaxation adaptation of physicians. Owing to search compulsory e-learning system first time in a country and this research supplies important contribution to concerned literature and implementation.

Key Words: E-learning, E-health, Using Technology, Structural Equation Modelling

GİRİŞ

Tıp eğitiminde bilindiği gibi 1910'lu yıllarda klasik eğitim, 1970'li yıllarda ise Probleme Dayalı Öğrenim (PDÖ) önemli dönüm noktaları olmuştur (Boelen C, 2002: 594) Son zamanlar da ise tıp eğitiminde e-öğrenme uygulaması şeklinde önemli bir dönüm noktası daha yaşanmaktadır. Öğrenme sürecinde farklı coğrafik bölgelerdeki eğitici ve öğrencilerin eğitimi, teknoloji ve bilişim yardımıyla sürdürmesi şeklinde özetlenebilen (Elliott M, 1999: 55) e-öğrenme uygulaması yaklaşık 1990'lı yıllardan sonra diğer eğitimlerde olduğu gibi tıp eğitimi içerisinde de kendisine yer bulmaya başlamıştır. Bu anlamda tıp fakültelerinde e-öğrenme uygulama örneklerine giderek daha sık bir biçimde rastlanmaktadır (Grundman J vd, 2000: 48).

Sağlık alanında sunulan hizmetler açısından dünyada son yıllarda birçok olumlu gelişme yaşanmaktadır. Örneğin, biyo teknolojideki gelişmeler sayesinde geçmişe kıyasla daha iyi tanı olanaklarına sahibiz. Multi disiplinler ekip çalışmasının yerleşmesi ile daha etkin hasta yönetimi yapabiliyoruz. İletişim ve enformasyon

teknolojisinin gelişmesi ile yeni tedavi yöntemlerinin bilgisine daha çabuk ulaşabiliyoruz. Bu bağlamda hekimlerin sürekli tıp eğitimi (STE) ve sürekli mesleki gelişimlerinde (SMG) yeni yaklaşımlara gereksinim doğmaktadır. Elektronik-öğrenme (e-öğrenme) bu gereksinime karşılık vermeye çalışan yeni yönelimlerden biridir. Birçok cerrah hatta eğitimciler, e-öğrenmeyi çok yeni ve karmaşık bulmaktadır. Öte yandan tüm dünyada e- öğrenmeye karşı giderek artan bir ilgi söz konusudur. Mezuniyet öncesi tıp eğitiminde, uzmanlık eğitiminde ve özellikle sürekli mesleki eğitimde e-öğrenme yaygın olarak kullanılmaktadır(Grundman J vd, 2000: 49). 1990'lı yıllardan bu yana tıp fakültelerinde yapılan e-öğrenme uygulamalarını incelediğimizde başlangıçta daha çok temel bilimlerde kullanıldığı klinik bilimlerde ise kullanım daha az olduğu gözlenmektedir. Ancak yıllar içerisinde bu durumun tersine döndüğü ve klinik bilimlerde uygulamaların ağırlık kazandığı dikkat çekmektedir. Özellikle Radyoloji, İlk ve Acil Yardım, Cerrahi gibi klinik bilimlerde yapılmış uygulama örneklerine sık rastlanmaktadır (Ruiz JG vd, 2007: 504).

Tıp eğitiminde bu alanda ilk makale Halk Sağlığı eğitiminde yapılan bir e-öğrenme uygulaması ile ilgili olup 1992 yılında yayınlanmıştır (Ruiz JG, 2006 : 208). E-öğrenme şu anda tıp fakültelerinde genel olarak eğitimi destekleyici bir uygulama olarak kullanılmakta ve daha çok asenkron (eş zamanlı olmayan) yöntem tercih edilmektedir. Yapılan uygulamalardan alınan olumlu sonuçlarında etkisi ile diğer eğitim alanlarında olduğu gibi Tıp Fakültelerinde de e-öğrenme yaygınlığı giderek artmaktadır (Clyde WH vd.,2006: 69). Ancak şu ana kadar yapılan uygulamaların büyük çoğunluğu gelişmiş ülkelerde olup, az gelişmiş ülkelerde bu tür uygulama örneklerine henüz pek rastlanmamaktadır. Türkiye de bu anlamda gerek Tıp fakültelerinde gerekse Sağlık Bakanlığı nezninde çeşitli e-öğrenme uygulamaları yeni yeni yapılmaya başlamıştır.

Türkiye'de de sağlık eğitiminde bilgisayar teknolojisinden yararlanılması ve eğitim yöntemi olarak çeşitli aşamalarda kullanılmasına sağlanmasına yönelik önemli çalışmalar yapılmıştır. 2008 yılında başlatılan proje ile gerek aile hekimlerini gerekse Sağlık Bakanlığı yönünden birçok faydalar sağlanması ön görülmüştür. Bu bağlamda beklenen faydaların elde edilebilmesi e-öğrenme sisteminin başarılı bir şekilde uygulanması ile doğrudan ilişkilidir.

E-öğrenmenin başarısı ise, önemli ölçüde kullanıcıların bu sistemi benimseyip benimsemelerine bağlıdır. Bu anlamda e-öğrenme sisteminin kullanıcılar tarafından benimsenmesini etkileyen faktörlerin belirlenmesine yönelik birçok çalışma yapılmıştır (Venkatesh vd, 2003; Wang, 2002; Chang vd, 2005; Schaup, Carter &McBride, 2010; Wang, Shih, 2009; Fu, Chaoe&Farn, 2004; Hung,

Chang&Yu, 2006). Ancak gerek hekimlere yönelik ülkemizde bu anlamda bir çalışma yapılmamıştır.

Dolayısıyla ülkemizde sağlık eğitimi alanının da e-öğrenmeye ilişkin hekimlerin davranışlarını etkileyen faktörleri belirlemeye gereksinim duyulmaktadır. Bu araştırmada söz konusu boşluğu doldurmak üzere, e-öğrenme sisteminin kullanımının zorunlu olduğu Türkiye’de aile hekimlerinin bu sistemi benimsemelerini etkileyen faktörlerin incelenmesini ele almaktır. Araştırmanın amacı, hekimlerin e-öğrenme uygulamalarını benimseme düzeylerini etkileyen faktörleri belirlemek ve elde edilen bulgulara dayanarak e-öğrenme sisteminin geliştirilmesine yönelik önerilerde bulunmaktır.

Bu amacı gerçekleştirmek üzere, literatürde (Venkatesh vd., 2003) en fazla kullanılan model olan Birleştirilmiş Teknoloji Kullanım ve Kabullenme Modeli (BTKKM) esas alınmıştır. Türkiye’de Aile hekimlerinde e-öğrenme sisteminin kullanılmasının zorunlu olduğu dikkate alınarak modelde bazı değişiklikler geliştirilmiştir. Bu model AMOS 18.0 paket programında yapısal eşitlik modellemesi (YEM) ile çözümlenmiştir.

Modeli test etmek üzere Türkiye genelinde Aile hekimlerine online anket yöntemine dayalı bir çalışma uygulanmıştır.

Bu çalışmada öncelikle Türkiye’de Sağlıkta e-öğrenme sistemi ve Aile Hekimliği Uzaktan Eğitim merkezi (AHUZEM) hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra araştırmada kullanılacak BTKKM ile ilgili literatür incelenmiştir. Böylece teorik altyapı oluşturulduktan sonra sağlıkta e-öğrenmenin benimsenmesini etkileyen faktörler, YEM ile analiz edilmiş ve elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılmıştır.

SAĞLIKTA E-ÖĞRENME ve AHUZEM

Yapılan çalışmalar branş uzman sayısının artması ile sağlık göstergelerinin olumsuz etkilendiğini, diğer taraftan birinci basamak hekimlerinin sayısının artmasının ise mortalite oranlarını düşürdüğünü göstermektedir (DellaCorte vd.,2005:183). Ülkemizde de yıllarca yaşanan benzer durum gibi, branş uzmanlarının kendi alanları dışında hizmet vermesinin, pnömoni, akut miyokardinfarktüs, konjestif kalp yetmezliği ve üst gastrointestinal kanama kaynaklı mortalitelerin artmasına sebep olduğu bildirilmektedir .Yani belirli bir alanda çalışmak için yüksek maliyetli ve kapsamlı bir eğitim almış, buna rağmen genel hekimlik gibi başka bir alanda çalışmakta olan hekimler, sağlığı olumsuz etkilemektedirler (www.ybu.edu.tr, 2013

).Birinci basamak hekimliğinin gereğince yapılabilmesi için, özellikle birinci basamakta sık görülen hastalıklara yönelik kapsamlı bir eğitimin alınmış olması gereklidir. Eğitim almış, hastalarını uzun bir zamandır tanımakta olan ve kişilerarası ilişkilerle ilgili bilgilerini etkin kullanabilen hekimlerce sunulan birinci basamak sağlık hizmetlerinin, diğer hekimler tarafından sunulan hizmetten daha kaliteli olduğu bildirilmiştir (www.ybu.tr, 2013). İşte tüm bu nedenlerden dolayı aile hekimliği görevini yürüten hekimlerimize e-öğrenme eğitimlerinin verilmesi zaruri hale gelmiştir.

Avrupa ülkelerinde de olduğu gibi Türkiye’de aile hekimliği uygulamasına geçilirken geçiş dönemi eğitimleri yapılmış ve halen de devam etmektedir. Ülkemizde Aile Hekimliği geçiş dönemi eğitimleri iki temel etaba ayrılmıştır. Bunlardan ilki 1. Aşama Uyum Eğitimleri, diğeri ise 2. Aşama Klinik Eğitimlerdir. Birinci aşama eğitimleri Aile Hekimliği disiplini ile ilgili temel kavramları ve felsefesini içerirken, ikinci aşama eğitimleri aile hekimliği uygulamasına farklı alanlardan gelen hekimlerin benzer klinik bilgiye sahip olmalarını amaçlamaktadır. Aile Hekimliği Uzaktan Eğitim Merkezi (AHUZEM) tarafından hazırlanan eğitimler bahsi geçen ikinci aşama eğitimlerini ifade etmektedir. AHUZEM eğitimlerinin dayanak aldığı mevzuat Aile hekimliği uygulama yönetmeliğidir. (www.ahef.org.tr, 2013)

Aile hekimlerinin bu eğitimleri alması için 3 yol vardı: Geçiş dönemi eğitimi, Doğrudan aile hekimliği yapma yetkisi, Uzmanlık Eğitimi /20 yıl süre. T.C. Sağlık Bakanlığı geçiş dönemi eğitimlerinin yapılmasına karar verdi, ayrıca uzmanlık eğitimi sürmektedir (www.unicef.org.tr :2012). Aile hekimlerinin iş yükleri ağır, zamanlarının kısıtlı olması nedeniyle bu eğitimler için e-öğrenme yöntemi kullanılarak verilmiştir. İnternet üzerinden gerçekleştirilecek olan eğitimler ve destek hizmetleri için Yıldırım Beyazıt Üniversitesi’nin hazırlamış olduğu uzaktan eğitim teknik altyapısı kullanılmıştır. Bu dersler 17 ana başlıktaki elektronik öğrenme (e-öğrenme) modüllerinden oluşmakta E-öğrenme modüllerin de birinci basamağa yönelik klinik yöntem ışığında, semptomdan tanıya ve vakaya dayalı öğrenim metodu kullanılmaktadır. E-öğrenme modüllerin de ölçme ve değerlendirme için ilerleme (ön test - son test) ve bitirme sınavı uygulanacaktır. Bitirme sınavı (final sınavı), tüm modüller tamamlandıktan sonra yapılacaktır. 2. Aşama Eğitimlerini başarıyla tamamlayan aile hekimlerimize özel belge düzenlenecektir (www.ybu.edu.tr, 2013).

BİRLEŞTİRİLMİŞ TEKNOLOJİ KULLANIM VE KABUL MODELİ İLE İLGİLİ LİTERATÜR (Unified Theory of Acceptance of Use of Technology: UTAUT)

Teknoloji kullanımını açıklamada en etkili modellerden biri olan Teknoloji Kabul Modeli (TKM) birçok alanda (bankacılık, vergi ödeme, otoyol geçişi, e-ticaret, uzaktan eğitim gibi) kullanılmaktadır. TKM, kullanıcı davranışını anlamada ve açıklamada beklentileri geniş ölçüde karşılmasına rağmen, birçok araştırmada başka modellerle birleştirilerek insani ve sosyal faktörler gibi çeşitli faktörleri de içeren genişletilmiş modeller oluşturulmaya çalışılmaktadır. BTKKT, Venkatesh vd (2003) tarafından teknoloji kabulüyle ilgili farklı disiplinlerden (psikoloji ,sosyoloji, bilgi sistemleri) 8 modelden uygun yapılar seçilerek oluşturulmuş ve bu çalışmada, daha önce geliştirilen modellerdeki en önemli değişkenler, dört farklı grup (performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki, kolaylaştırıcı durumlar) altında toplanmıştır. Daha sonra bu değişkenlerin "kullanım niyeti" üzerindeki etkileri araştırılmıştır (Venkatesh vd., 2003: 445).

Performans beklentisi, bireyin sistemi kullanması halinde işinde bir kazanç elde edeceğine inanma derecesi olarak tanımlanabilir. Performans beklentisi, niyetin en güçlü öngörüsü ve hem gönüllü hem de zorunlu ölçümlerde önemlidir (Venkatesh vd., 2003: 447).

Çaba beklentisi, sistemi kullanmayla ilgili kolaylık derecesi olarak tanımlanmaktadır. BTKKT, sekiz modelde yer alan üç unsur (algılanan kullanım kolaylığı, karmaşıklık ve kullanım kolaylığı) tanımlayarak "çaba beklentisi" kavramını oluşturmuştur. "Çaba beklentisi", hem gönüllü hem de zorunlu kullanımlarda önemlidir (Venkatesh vd., 2003: 450).

Sosyal etki, kullanıcıların toplumdaki diğer bireylerin sistemi kullanmasına verdiği önemin derecesini ifade eder. Davranışsal niyetin doğrudan belirleyicisi olarak "sosyal etki", teknoloji kullanımı ile ilgili diğer teorilerde yer alan sübjektif normu ve sosyal faktörleri temsil etmektedir. Sosyal etkinin rolü, gönüllü uygulamalarda ön planda iken, zorunlu uygulamalarda, sosyal etki sadece bireylerin teknoloji kullanımlarının ilk aşamalarında önemli olabildiği görülmektedir. Zamanla rolü azalmakta ve devam eden kullanımla birlikte önemsiz olmaktadır (Venkatesh vd.,2003: 452).

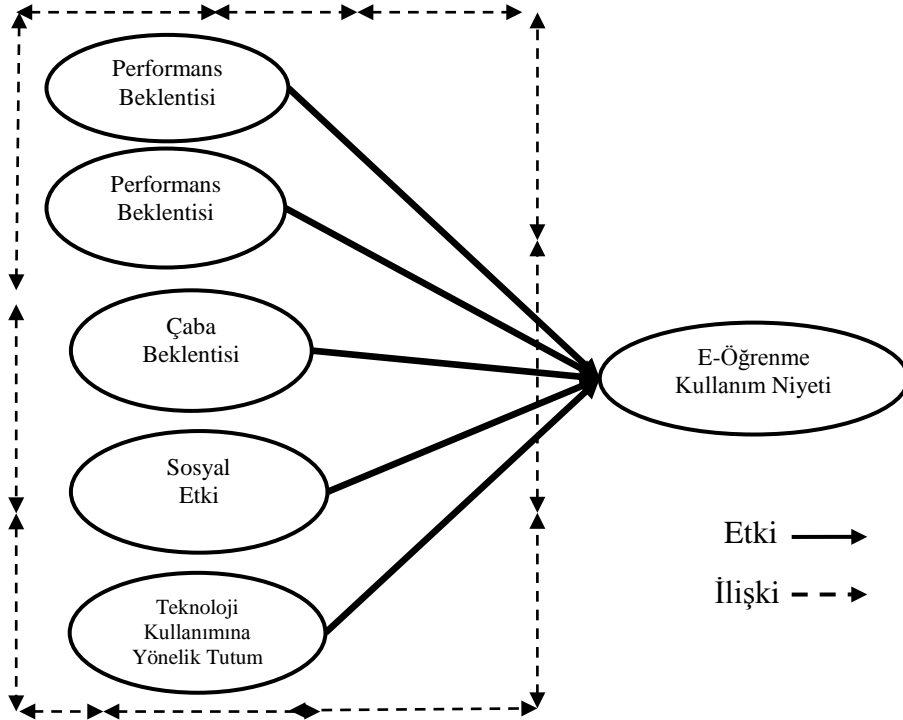
Kolaylaştırma koşullar, bireyin sistemi kullanmayı destekleyecek organizasyon ve altyapının mevcut olmasına inanma derecesidir. Bu tanımlama, diğer modellerde yer alan üç farklı unsur içerir. Bunlar; algılanan davranış kontrolü,

kolaylaştırma koşulları ve uyumluluk unsurlarıdır. Bu unsurlar, kullanımdaki engelleri kaldırmak için tasarlanmış teknoloji ve/veya organizasyon çevrelerini içerecek şekilde işletilebilir (Venkatesh vd., 2003: 453).

Teknoloji kullanımına yönelik tutum, Sosyal bilimler çalışmalarında mevcut tutumların, bireylerin belli davranışlarda bulunması için bir ön şart olduğu tespit edilmiştir. Tutum, olumlu ya da olumsuz biçimde tepkide bulunma eğilimidir ve bilgisayar kullanma ile bilgisayar kullanma niyetini belirleyen önemli bir değişkendir (Venkatesh vd., 2003: 453).

BTKKM bilgi teknolojisi kullanımının gönüllü (eğlence ve telekom) ve zorunlu (banka ve kamu idaresi) olduğu dört farklı alanda ampirik olarak test etmişlerdir (Venkatesh vd., 2003: 438). Yapılan araştırma sonucunda BTKKM'nin bilgi teknolojilerinde kullanıcı benimsemesini yaklaşık % 70 oranında açıkladığı ve daha önce göz ardı edilen yaş, cinsiyet, deneyim ve gönüllülük gibi moderatörlerin de önemli olduğu ortaya konulmuştur (Venkatesh vd., 2003: 450).

ÇALIŞMANIN MODELİ

Modelde yer alan ve test edilecek olan hipotezler aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H1a: Hekimlerin e-öğrenme sistemine ilişkin performans beklentileri e-öğrenme kullanım niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

H1b: Hekimlerin e-öğrenme sistemine ilişkin çaba beklentileri e-öğrenme kullanım niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

H1c: Hekimlerin e-öğrenme sistemine ilişkin Kolaylaştırıcı şartlar boyutu e-öğrenme kullanım niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

H1d: Hekimlerin e-öğrenme sistemine ilişkin teknoloji kullanımına yönelik tutum boyutu kullanım niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

H1e: Hekimlerin e-öğrenme sistemine ilişkin sosyal etkileri kullanım niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

H2. BTKKM modelini oluşturan boyutlar arasında anlamlı ilişki vardır.

YÖNTEM

Çalışmanın temel amacı, aile hekimlerinin teknoloji kullanım tutumları ve teknolojiyi e-öğrenmede kullanım niyetlerini ortaya koymaktır. Bu amaçla veri toplama aracı olarak Venkatesh ve arkadaşları (2003) tarafından çok sayıda kuram ve model incelenerek (Rogers 1995, Moore ve Benbasat 1991, Davis vd. 1989, Bagozzi vd. 1992, Taylor ve Told 1995, Thompson vd. 1991, Compean ve Higgins 1995, Ajzen ve Mathieson 1991) oluşturulan Birleştirilmiş Teknoloji Kabul ve Kullanım Modeli (BTKKM) kullanılmıştır. 22 Sorudan oluşan modele yazar tarafından 4 sorudan oluşan teknoloji kullanımına yönelik tutum boyutu ilave edilmiştir. Çalışmada kullanılan ölçek 5'li Likert'e göre düzenlenmiştir. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ile birlikte ölçek 30 sorudan oluşmaktadır.

Çalışmanın evrenini Türkiye'de aile hekimliği hizmetinin yürüten hekimler oluşturmaktadır. Sağlık Bakanlığı 2011 Yılı Sağlık İstatistikleri Yıllığından elde edilen verilere göre 20.216 hekim aile sağlığı merkezinde aile hekimliği hizmetleri yürütmektedir. Çalışma için örneklem seçilmemiş olup, web üzerinde on-line anket yöntemiyle tüm hekimlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Kurumu ve aile hekimliği derneklerinden yardım alınmıştır. Çalışma 01/01/2013-28/02/2013 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş olup, çalışmaya 429 aile hekimi katılmıştır. Çalışmada örneklem büyüklüğü $n=(N*p*q*Z^2)/(((N-$

$1) * t^2) + (p * q * Z^2)]$ formülünden yararlanılarak hesaplanmıştır. Buna göre çalışmaya katılacak minimum aile hekimi sayısının 385 olması gerekmektedir (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004, s.49-50).

Ölçeğin geçerlilik ve güvenilirliğini test etmek amacı ile Cronbach Alpha katsayısı ve doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Anketten elde edilen veriler, tanımlayıcı istatistiksel yöntemler ve Yapısal eşitlik modelinden yararlanılarak analiz edilmiştir. Sonuçlar %95'lik güven aralığında, $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

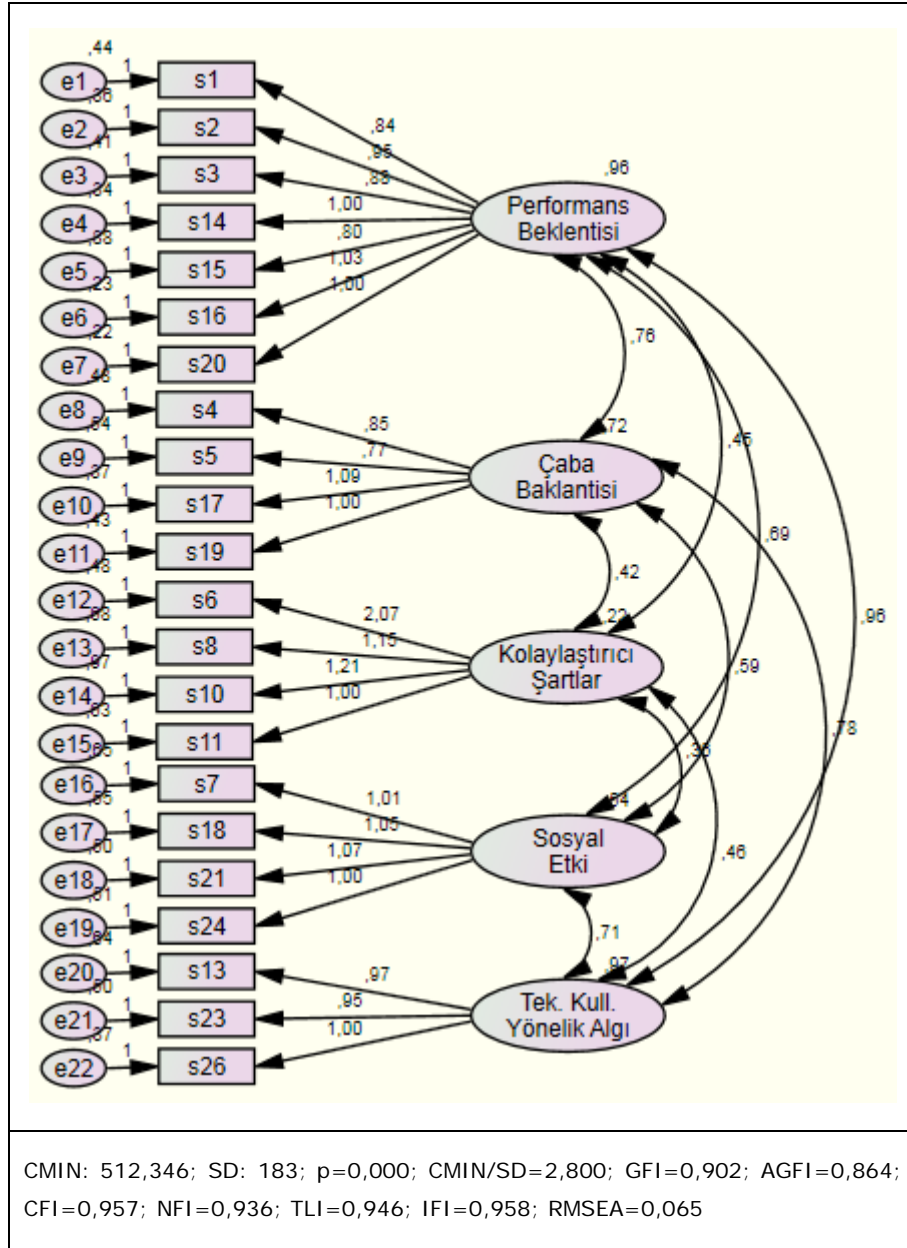
Geçerlilik ve Güvenirlik Analizi

Anketin güvenilirliği alfa değeri temel alınarak ve her bir alt boyut için Cronbach alfa katsayıları hesaplanarak yapılmıştır. Güvenirlik analizlerinde çok fazla tercih edilen yöntemlerden birisi Cronbach alfa katsayısına dayalı içsel tutarlılık yöntemidir. Kabul edilebilir bir alfa değerinin en az 0,70 olması arzu edilmektedir. Ancak bazı araştırmacılar inceleme türü çalışmalarında 0,5'e kadar makul kabul edilebileceğini öngörmektedirler (Altunışık vd., 2005). Boyutlara göre yapılan analizde teknoloji kullanımına yönelik tutum boyutu içerisinde yer alan 25. Soru (E-öğrenme bazı eğitimler için iyi olabilir ama tıp eğitimi için uygun değildir.) ile birlikte analiz edildiğinde alfa değeri 0,549 bulunmuştur. Bu soru çıkarıldığında boyutun güvenilirliğinin daha da artacağı anlaşıldığından soru ölçekten çıkarılmıştır. Bu işlemten sonra, araştırmada kullanılan ölçeğin 0,967 olan değer kabul edilebilir sınır olan 0,7'nin üzerinde yer aldığı görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Ölçeğin Güvenirlik Analizi

	Soru Sayısı	Ort	S.S	α
Performans Beklentisi	7	3,47	0,938	0,934
Çaba Beklentisi	4	3,67	0,854	0,843
Sosyal Etki	4	3,21	0,865	0,801
Kolaylaştırıcı Şartlar	4	3,62	0,793	0,786
Teknoloji Kullanımına Yönelik Tutum	3	3,37	1,053	0,863
Genel				0,967

Çalışmada ölçeğin geçerlilik analizini yapmak amacı ile doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre ölçeğin uyum iyilik indeksleri kabul edilebilir sınırlar içerisinde bulunmuştur (Şekil 1).

Şekil 1 Araştırma modeli ve Ampirik Sonuçlar

Bulgular ve Analiz

Araştırmaya katılan hekimlerin kişisel özellikleri cinsiyet, uzmanlık alanı, mezun oldukları alan, yaş ve görev süresi değişkenlerine göre frekans ve yüzdeleri Tablo 4’de yer almaktadır.

Tablo 2’e baktığımızda; cinsiyet değişkenine göre araştırmaya katılan hekimler arasında kadınların oranının %35,9 erkeklere göre daha az olduğu , uzmanlık alanlarına göre araştırmaya katılan hekimlerin çoğunluğunun pratisyen hekim olduğu % 91dikkat çekmektedir. Yaş değişkenine göre, tüm gruplarda 26-30 yaş aralığında hekim sayısının %8,3 oldukça düşük olduğu ve %46,9 unu 41 yaş ve üzeri hekimlerin oluşturduğu görülmektedir. Görev süresi değişkenine göre, hekimlerin 47,8’i 16 yıl ve üzeri görev yaptığı görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların Sosyo-demografik Özellikleri

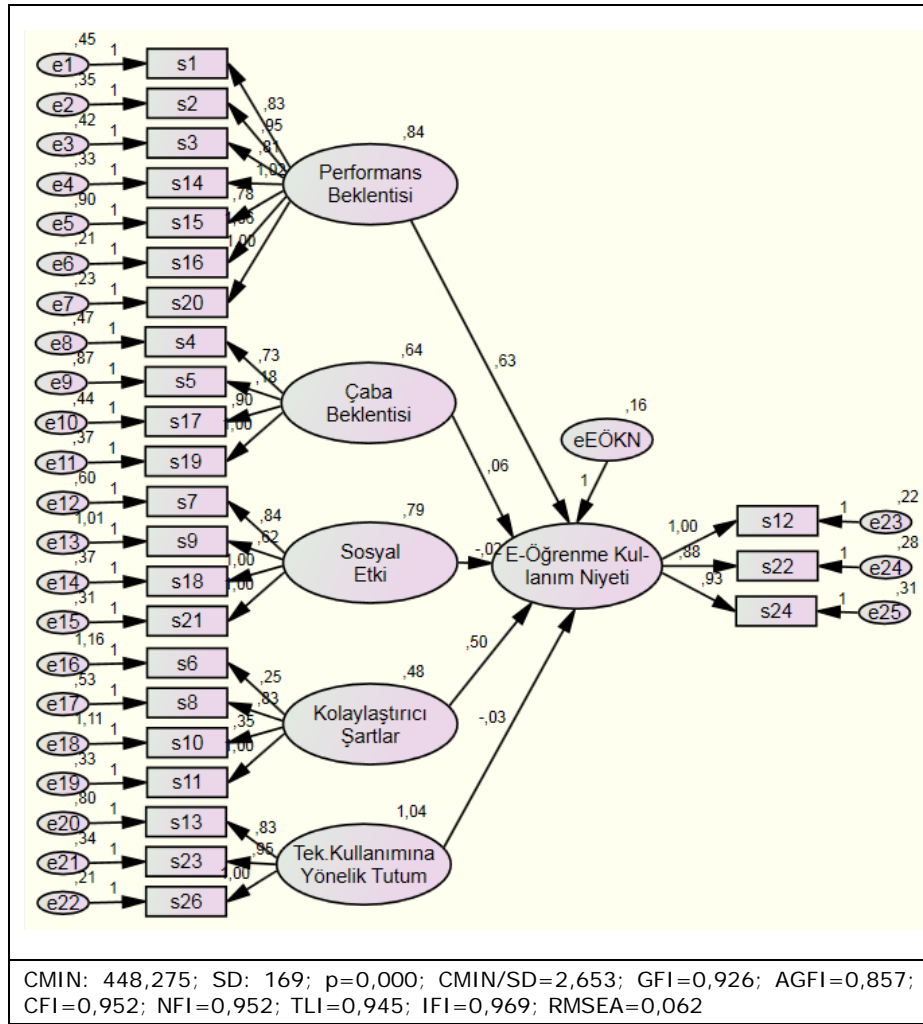
Demografik Özellikler		Frekans	%	Demografik Özellikler		Frekans	%
Cinsiyet	Erkek	275	64,1	Uzmanlık Durumu	Tabip (Pratisyen Hekim)	390	91,0
	Kadın	154	35,9		Aile Hekimi Uzmanı	39	9,0
Görev Süresi	0-5	51	11,8	Yaş	26-30	36	8,3
	6-10	85	19,8		31-35	94	21,9
	11-15	88	20,5		36-40	98	22,8
	16-20	91	21,2		41-45	96	22,3
	20 ve üstü	114	26,5		46 ve üstü	105	24,6

YEM uygulamalarında öncelikle modelin bütününe anlamlılığının test edilmesi gerekmektedir. AMOS 20.0 paket programında modelin anlamlılığının test edilmesi için en temel ölçüt ki-kare (χ^2) değeridir. Ankete katılan 429 hekim için ki-kare değeri 512,346 (serbestlik derecesi 183) olarak bulunmuştur. Bulunan değer örneklem hacminden etkilendiğinden, bu değer serbestlik derecesine bölünmesiyle elde edilen ve daha sağlıklı bir ölçü olan CMIN/DF değerine bakılmıştır. 2,800 olarak bulunan ($512,346 / 183 = 2,800$) bu değer en fazla 3 olması gerektiği için modelin genel anlamlılığının sağlandığı söylenebilir.

Modelin genel anlamlılığının test edilmesinde kullanılan bir diğer ölçüt olarak RMSEA (Yaklaşık Hataların Ortalama Kare Kökü) ele alınmıştır. Oluşturulan model için RMSEA değeri 0,065 olarak elde edilmiştir. Kabul edilebilir bir uyumdan söz edebilmek için bu ölçütün $0,05 < RMSEA \leq 0,08$ arasında olması gerekir. Bulunan

değer (0,065) bu aralık içinde yer aldığından modelin kabul edilebilir olduğu anlaşılmıştır.

Sözö edilen iki ölçüt dışında modelin anlamlılığını ölçen farklı ölçütler de bulunmaktadır. Bu ölçütlerden hangilerinin diğerlerinden daha sağlıklı sonuçlar verebildiğine ilişkin genel kabul görmüş bir kriter yoktur. Dolayısıyla modelin genel anlamlılığının test edilmesinde iki farklı ölçütün sağlanması yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Şekil 2 Araştırma modeli ve Ampirik Sonuçlar

Araştırma modelinin AMOS 18.0 paket programında analiz edilmesi sonucunda, modelde yer alan hipotezlerin katsayı ve anlamlılık değerleri Tablo 7'de gösterilmiştir

Katılımcıların performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki, kolaylaştırıcı şartlar ve teknoloji kullanımına yönelik tutumlarının e-öğrenme kullanım niyetine etkilerini ortaya koymak amacıyla yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır. Şekil 2'de model ve modelin uyum iyiliği indeksleri görülmektedir.

Tablo 3'de Ölçeği oluşturan boyutlar arasındaki Covarians ilişki görülmektedir. Yapılan analizlerden elde edilen bulgulara göre ölçeği oluşturan boyutlar arasında yüksek seviyede ilişki bulunmaktadır ($p<0,05$). Bu bulgulara göre H2 kabul edilmiştir.

Tablo 3. Ölçeği Oluşturan boyutlar Arasındaki Covarians İlişki

			Estimate	S.E.	C.R.	P
Performans Beklentisi	↔	Çaba Beklentisi	,761	,068	11,246	***
Performans Beklentisi	↔	Kolaylaştırıcı Şartlar	,448	,049	9,159	***
Performans Beklentisi	↔	Sosyal Etki	,694	,061	11,328	***
Performans Beklentisi	↔	Tek. Kull. Yönelik Tutum	,963	,076	12,718	***
Kolaylaştırıcı Şartlar	↔	Çaba Beklentisi	,415	,047	8,858	***
Çaba Beklentisi	↔	Sosyal Etki	,595	,056	10,539	***
Çaba Beklentisi	↔	Tek. Kull. Yönelik Tutum	,776	,068	11,366	***
Kolaylaştırıcı Şartlar	↔	Sosyal Etki	,363	,042	8,580	***
Kolaylaştırıcı Şartlar	↔	Tek. Kull. Yönelik Tutum	,462	,051	9,049	***
Sosyal Etki	↔	Tek. Kull. Yönelik Tutum	,712	,064	11,107	***

Tablo 4'de performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki, kolaylaştırıcı şartlar ve teknoloji kullanımına yönelik tutumların e-öğrenme kullanım niyetine etkileri görülmektedir. Tablo incelendiğinde de görüleceği gibi performans beklentisi, çaba beklentisi ve kolaylaştırıcı şartların teknoloji kullanma niyeti üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi bulunmaktadır ($p<0,05$). Buna karşılık sosyal etki ve teknoloji

kullanımına yönelik tutumun e-öğrenme kullanım niyet üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır ($p>0,05$). Bu bulgulara göre H1a, H1b, H1c kabul edilmiş olup; H1d ve H1e reddedilmiştir.

Tablo 4 BTKKM'nin e-Öğrenme Kullanım Niyetine Etkisi

			Estimate	S.E.	C.R.	P
E-Öğrenme Kullanım Niyeti	←←	Performans Beklentisi	,734	,048	13,131	***
E-Öğrenme Kullanım Niyeti	←	Çaba Beklentisi	,059	,021	2,761	,006
E-Öğrenme Kullanım Niyeti	←	Kolaylaştırıcı Şartlar	,441	,059	8,451	***
E-Öğrenme Kullanım Niyeti	←	Tek.Kullanımına Yönelik Tutum	-,033	,021	-1,230	,219
E-Öğrenme Kullanım Niyeti	←	Sosyal Etki	-,019	,018	-,912	,362

SONUÇ VE TARTIŞMA

Sağlıkta E-öğrenme uygulamalarının başarısı, bir taraftan Sağlık Bakanlığının ilgili kurumlarında ileri bir teknolojik altyapıya sahip olmasına, diğer taraftan da kullanıcıların bu teknolojileri benimsemelerine bağlıdır. Hekimlerin e-öğrenme sistemini benimsemelerini etkileyen faktörlerin tespit edilmesi ve etkilerinin ölçülmesi sistemin başarısı için büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, Türkiye'de hekimlerin (aile hekimleri) e-öğrenme sistemini benimsemelerini etkileyen faktörleri belirlemek ve ölçmek amacıyla yapılan ilk ampirik çalışmadır. Ayrıca, araştırma modelinin ülkemizde e-öğrenme sisteminin hekimler tarafından kullanılma zorunluluğu dikkate alınarak oluşturulmuş olması, çalışmaya özgünlük katmaktadır.

Bu araştırmadan elde edilen bulgulara bağlı olarak Türkiye'de hekimlerin e-öğrenme eğitimlerini daha fazla benimsemelerine yönelik bazı öneriler getirilebilir: E-öğrenme ile hazırlan eğitimlerin benimsenmesi açısından önemli faktörler konumunda olan performans beklentisini artırıcı ve sosyal etkiyi azaltıcı önlemlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Diğer ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de kaynakların sınırlı olduğu dikkate alınarak Sağlık Bakanlığının ilgili kurumlarının yapacağı bir

planlamada özellikle bu faktörlere öncelik verilmesinde yarar vardır. Bu çerçevede; e-öğrenme sisteminde, sistemin hekimlere yönelik avantajlarının çoğaltılması e-öğrenme sistemini kullanan hekimlere sistem üzerinden hızlı bir destek sağlanması, sistemin işleyişinde yaşanan teknik sorunların en aza indirilmesi ve sistemi daha aktif kullanılabilir seviyeye taşınması yapılabilecek düzenlemeler olarak sayılabilir. Ayrıca Sağlık Bakanlığı tarafından e-öğrenme eğitimlerini mesai saatleri içerisinde bir zaman belirlenmesi ve AHUZEM' in özellikle değerlendirme yöntem ve ölçütlerinin açık ve anlaşılır şekilde ifade edilmemesinin aile hekimleri sistemi kullanma niyetlerini olumlu etkileyecektir. Bu araştırma, e-öğrenme sisteminin kullanılmasının zorunlu olduğu Türkiye ile sınırlıdır. Diğer taraftan bu araştırmanın sağlıkta e-öğrenme sisteminin kullanıcılarından olan Tıp Fakültesi öğrencileri için uygulanmasının da Türkiye'deki sağlıkta e-öğrenme sisteminin geliştirilmesi açısından yararlı olacağı düşünülmektedir.

Tüm bu bulgular doğrultusunda çağımızın bilgi ve teknoloji çağı olduğu, teknolojinin ve interneti hayatımızda giderek daha fazla yer tuttuğu, eğitim sisteminde de eğitici merkezli bir eğitimden öğrenci merkezli aktif bir eğitime doğru yönelimin olduğu göz önüne alınırsa, e-öğrenme uygulamalarının dünyada olduğu gibi ülkemizde de Tıp eğitimi içerisinde eğitimi destekleyici bir uygulama olarak yaygınlaştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ALTINIŞIK, R.; COŞKUN,R.BAYRAKTAROĞLU S, YILDIRIM,E. (2005) Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, 4. Baskı, Sakarya Kitapevi, Adapazarı.

BOELEN, C. (2002). "A New Paradigm For Medical Schools a Century After Flexner's Report. Bulletin of the World Health Organization"; 80:592-594.

BYRNE, B.M.(2010),"Structural Equation Modeling with AMOS Basic Concepts, Applications and Programming", Second Edition, Psychology Press, USA,.

CLYDE, WH, ANITA L (2006) "Defining, Assessing, and Promoting E-learning Success: An Information Systems Perspective". Decision Sciences Journal of Innovation and Education; 4:67-85.

DEMİREL, M., TEKİN,A., ÖZBEK S., KAYA, E. (2008). E-Sağlık kapsamında internet kullanıcılarının sağlık web sitelerini kullanma durumu üzerine bir araştırma. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu (Proje No: 0016-NAP-07).

DELLACORTE, F., LA MURA F., PETRINO, R (2005). E-Learning As Educational Tool in Emergency and Disaster Medicine Teaching. *Minerva Anesthesiol*; 71:181-195.

ELLIOTT, M. (1999) Are We Going in the Right Direction? A Survey of The Undergraduate Medical Education in Canada, Australia and the United Kingdom From a General Practice Perspective. *Medical Teacher*; 21:53-60.

GRUNDMANG, J, WIGTON, R, NICKOL D. (2000) "You Have Got Mail: Distance Education. *Academic Medicine*"; 75:10:47-49.

RUIZ J.G.,CANDLER C., TEASDALE T.A. PEER (2007); "Reviewing E-Learning: Opportunities, Challenges, and Solutions. *Academic Medicine*" ,82(5):503-507.

RUIZ J.G.MINTZNER,M.J., LEIPZIG, M., .ROSANNE M.L. (2006)." The Impact Of E-Learning in Medical Education. *Academic Medicine*";81:3;207-212.

ŞİMŞEK, Ö. (2007). Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Temel İlkeler ve LİSREL Uygulamaları. Ankara: Ekinoks.

VENKATESH, V, MICHAEL G. MORRIS, Gordon B. DAVIS ve Fred D.DAVIS,(2003) "User Acceptance of Information Technology: Toward A Unified View", *MIS Quarterly*, Vol. 27, No. 3.

YAZICIOĞLU, Y. ve ERDOĞAN, S. (2004). "Spss uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri". Ankara: Detay Yayıncılık.

<http://www.ahf.org.tr/Haber/167/AHUZEM-DEGERLENDIRMESI.aspx/>, (E.T.24.01.2013)

AHUZEM Değerlendirmesi (2013).

<http://www.unicef.org.tr/ecd/pdf/gurel.pdf> /,(E.T.10.11.2012)

Türkiye'de Aile Hekimliği Geçiş Dönemi Eğitimleri; Çocuk Sağlığı ve Gelişiminin İzlenmesi (2010).

<http://ybu.edu.tr/contents/files/UZEM/genelbilgiler.pdf> /,(E.T.18.12.212)

Sık Sorulan Sorular (2012).

**PUBLIC RELATIONS PRACTICES AT HOSPITALS:
A STUDY ON THE PRIVATE HOSPITALS IN THE CITY OF SAKARYA AND
IZMIT**

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ERDAL¹

Prof. Dr. Suat ANAR²

EXTENDED ABSTRACT

The age we are in has been creating sophisticated customers through easiness to reach the information, which has never been that easy in human history, and potential of knowledge to be spread rapidly around the people as a result of internet and social media environments. All those developments make it necessary for information in general and regarding companies to be managed on time and effectively as to prevent desinformation and to introduce themselves to their target audiences and their stakeholders efficiently as to build and/or develop branding the companies. Middleberg argues that public relations continuously plays a greater role in branding their products, their companies (Middleberg, 2001).

In this respect public relations as an art of communication has become an important element for the companies in establishing organized and planned communication with their stakeholders as well as introducing themselves to them and understanding them successfully.

Interactive communication has been an important part of our lives, which makes public relations more important for the companies in making their difference in the markets as well as their effectiveness against their rivals. It is exactly the same for hospitals that those companies are in intensive competition with their rivals in the cities where they are located. In order to make a difference considering rivals in serving almost the same sort of services, those hospitals need to understand and make themselves understood effectively to their target audiences. One of the most

¹ Sakarya Üniversitesi, cengizerdal@sakarya.edu.tr_(Corresponding Author)

² Yeditepe Üniversitesi, sanar@yeditepe.edu.tr

conspicuous element, which provides those hospitals with many opportunities in this respect is public relations.

In this study, public relations departments of private hospitals that wish to participate the research and operate in cities of Sakarya and İzmit have been analyzed in terms of their effectiveness, success level, structure, activities that are organized in attracting their target audiences and functions of those departments.

Information gathering method of this study is face to face interview. Public representatives of the hospitals have been asked 10 questions, which have been prepared in advance. 3 hospital from Sakarya and 4 hospitals from izmit have participated in the study.

According to the result of the interviews, 6 out of 8 hospitals, 75%, which is less than the result (89%) of the study done in Kayseri, that participated in the research said that they have public relations department. The department in Kocaeli Medical Center as called corporate communication rather than public relations.

5 out of 6 departments are connected to hospital executives, 83%, which is more than the result of the study done in Kayseri (75%). and the other one is under the supervision of human resources department. It is important to find out that public relations departments directly connect to hospital executives meaning that those executives care about public relations, and this approach provides those departments with free space to work effectively.

All participants told that they evaluate their activities periodically, which is also important to revise their plans as to improve productivity and effectiveness of public relations efforts for the future.

As a result, it can be understood that public relations for private hospitals in Cities of Sakarya and İzmit are crucial tools as to establish a seamless communication between public and/or target audiences in making themselves clear to their customers and to understand them in improving service quality.

Keywords: Public Relations, Private Hospitals, Patient Relations, Sakarya, İzmit

Introduction

Boarders between countries becoming virtual because of Globalization of the World causing regional companies to disappear, which push those companies to mergers

with some other companies. As a result successful mergers become world-wide international firms, some of which are as powerful as some countries in terms of finance. Together with globalization, internet and social media have created new communication environments where target audiences get the most of the information they get. As Solis and Breakenridge state through social media people are to become the new influencers, and it is forcing PR and marketing professionals to recognize and include these powerful tools in their advertising and marketing communications strategies (Solis and Breakenridge, 2009). These developments have caused giant firms to be managed by professionals and become institutionalized. It is vital for those companies to communicate with their target audiences effectively. In that sense public relations departments provide companies with many opportunities.

In this study functions of public relations departments of within private hospitals in Sakarya and İzmit have been analyzed. Analyzing those hospitals it is this study's aim to figure out how effectively and efficiently public relations departments are used by those hospital participated in the research.

Literature Review

The age we are in has been creating sophisticated customers through easiness to reach the information, which has never been that easy in human history, and potential of knowledge to be spread rapidly around the people as a result of internet and social media environments. All those developments make it necessary for information in general and regarding companies to be managed on time and effectively as to prevent des-information and to introduce themselves to their target audiences and their stakeholders efficiently as to build and/or develop branding the companies. Middleberg argues that public relations continuously plays a greater role in branding their products, their companies (Middleberg, 2001). Aforementioned developments have also caused marketing and P&R to be entwined each other more than ever before. Scott mentions that before the internet, marketing and PR are separate departments with different people and different skill sets, but this is no longer acceptable on the Web. (Scott, 2010).

In this respect public relations as an art of communication has become an important element for the companies in establishing organized and planned communication with their stakeholders as well as introducing themselves to them and understanding them successfully.

Interactive communication has been an important part of our lives, which makes public relations more important for the companies in making their difference in the markets as well as their effectiveness against their rivals. It is exactly the same for hospitals that those companies are in intensive competition with their rivals in the cities where they are located. In order to make a difference considering rivals in serving almost the same sort of services, those hospitals need to understand and make themselves understood effectively to their target audiences. One of the most conspicuous element, which provides those hospitals with many opportunities in this respect is public relations.

According to a research done in city of Kayseri on 9 private hospitals in 2010 89% of those hospitals in Kayseri have public relations departments, more than 50% of which were established over the past six years. More than 50% of those hospitals employ only one person in public relations departments. The most crowded department has 7 people working.

Another finding of the same research is that 75% of the employees in those departments have university degree, while the rest have high school degree. 75% of those departments connect directly to general managers of the hospitals. It is especially important for public relations departments to operate effectively and as it indicates that management of those hospitals pay importance to those departments. Almost 78% of those departments have public relations program that have been approved by their management. 89% of those planning is done monthly.

Most important aims of those departments are by 56% customer satisfaction and by 22% providing a quality service. According to that study, 50% of the hospital participated in the research use patient complaints and appeals to develop public relations strategies for their hospitals. 89% of those hospitals organize some sort of activities on special days. As it is cheap and easy to prepare the most use communication tool that is used by those hospitals is brochure by %39, which is followed by TV by 22%. Finally 78% of those hospitals in Kayseri prepare activity report as to submit to their management (Işık vd., 2010).

Methods

In this study, public relations departments of private hospitals that wish to participate the research and operate in cities of Sakarya and İzmit have been analyzed in terms of their effectiveness, success level, structure, activities that are organized in attracting their target audiences and functions of those departments.

Information gathering method of this study is face to face interview. Public representatives of the hospitals have been asked 10 questions, which have been prepared in advance. 3 hospital from Sakarya and 4 hospitals from izmit have participated in the study.

Findings & Conclusion

6 out of 8 hospitals, 75%, which is less than the result (89%) of the study done in Kayseri, that participated in the research said that they have public relations department. The department in Kocaeli Medical Center as called corporate communication rather than public relations.

5 out of 6 departments are connected to hospital executives, 83%, which is more than the result of the study done in Kayseri (75%). and the other one is under the supervision of human resources department. It is important to find out that public relations departments directly connect to hospital executives meaning that those executives care about public relations, and this approach provides those departments with free space to work effectively.

Three out of six hospitals employ only one person in public relations departments, while the others employ between 3 to 5 people.

The answers given to the questions of what are the responsibilities of public relations department in their organizations contain that the department responsible from customer services in general, customer satisfaction, collecting patients' complaints, collecting and analyzing customer surveys, organizing various activities due to introducing hospitals to the public, organizing media relations, executing internal notifications related the staff, realizing advertising activities. Just two out of six hospitals mentioned that they also prepare public relations related budgets and programs. One of those hospitals prepares the speech of their executives that they make to the public, which is important for corporate image. Unfortunately only one hospital mentioned that.

Education levels of staff who are working in those departments are almost under graduate. Only one of the staff has a college degree.

5 out of 6 hospitals (83%) plan public relations activities, which is more than the result of the study done in Kayseri (78%). That is good for those departments to organize and work effectively. Gregory argues that, Strategic planning does guide planner towards a process that helps them explain the contribution they can make,

how they can put their tasks into practice and how they are to measure if they have been successful (Gregory, 2010). According to a research done on 400 companies by Boston University School of Management, 58% of those companies have either short or long term public relations plans (Peltekoğlu, 2012). So, considering that finding Hospitals in Sakarya and İzmit have been doing fine in terms of planning.

All participants told that they evaluate their activities periodically, which is also important to revise their plans as to improve productivity and effectiveness of public relations efforts for the future.

As a result, it can be understood that public relations for private hospitals in Cities of Sakarya and İzmit are crucial tools as to establish a seamless communication between public and/or target audiences in making themselves clear to their customers and to understand them in improving service quality.

References

Gregory, A., (2010), Planning and Managing Public Relations Campaigns, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, London.

Işık, M., Konur, M., (2010), "Hastanelerde Halkla İlişkiler: Kayseri'deki Özel Hastaneler Üzerine Bir Çalışma", e-Journal of New World Science Academy, cilt:5, Numara:3, Makale Numarası: 4C0048, Sayfa Numarası: 373-383.

Middleberg, D., (2001), Winning PR in the Wired World, McGraw Hill, NY.

Peltekoğlu, F. B., (2012), Halkla İlişkiler Nedir?, Beta Basım Yayım Dağıtım A.ř., İstanbul.

Scott, D. M., (2010), The Rules of Marketing & PR, John Wiley & Sons, Inc., NJ.

Solis, B., Breakenridge, D., (2009), Putting the Public Back in Public Relations, FT Press, NJ.

**ENGELLİ BİR HASTAYA BAKIM VEREN İNFORMAL BAKICILARIN BAKIM
SÜRECİNDE YAŞADIĞI BAKIM YÜKÜ VE GEREKSİNİMLERİ**

“Avrupa Birliği Projesi”

***“Training and Psycho-Social Therapy for Informal Caretakers of Bedridden
Disabled Individuals***

Yrd.Doç.Dr.Yurdanur Demir (Dikmen)¹

Maria Martin²

Elena Anghel³

Maria Giovanna Romaniello⁴

Dr. Charles Kejeh⁵

ÖZET

Bilimsel çalışma sonuçlarına göre, engelli hastalara bakım verenlerin, hasta bakımı sürecinde fiziksel sağlık problemleri, stres, depresyon gibi ruhsal belirtiler yaşadıkları belirlenmiştir. Bu sorunların yanı sıra, bireyler bakım verme sorumluluğu nedeni ile sosyal iletişimde bozulma ve sosyal izolasyon gibi sosyal sorunlar yaşamaktadırlar. Bu bakım vericiler, sadece bakımı üstlenmenin ortaya çıkardığı fiziksel yükü değil, ruhsal, sosyal ve ekonomik yüklerle de baş etmek zorunda kalmaktadırlar. Gelecekte korkma, gelirin azalması, desteklerin yok olması, bakım verenlerin yaşadıkları yorgunlukla birleşmekte ve baş etmesi zor bir durum almaktadır. Bu çalışmanın amacı, evlerinde engelli hasta bakımı veren bakıcıların, bakım süreci boyunca yaşadıkları bakım yükleri ve gereksinimlerini ortaya koymak amacıyla yapıldı. Tanımlayıcı olarak uluslararası gerçekleştirilen çalışma, Avrupa Birliği (AB) tarafından desteklenen *“Training and Psycho-Social Therapy for Informal Caretakers of Bedridden Disabled Individuals”* adlı Grundtving Hayat Boyu Öğrenme

¹ Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye, nurdem35@gmail.com

² Fase SL, İspanya, fase@fase.net.

³ SC Training CONS 2005 srl, Romanya, fleur234lys@yahoo.fr

⁴ Altrimondi, İtalya, luebonlus@libero.it

⁵ De-Charles Resources Ltd, İngiltere, decharlesltd@aol.com.

projesinin faaliyetleri kapsamında Kasım 2012-Mart 2012 tarihleri arasında toplam 54 bakım verici ile yürütüldü. Veriler, projede yer alan ülkelerdeki proje katılımcıları ile ilgili literatür doğrultusunda hazırlanan bir anket formu ile toplandı. Sonuç olarak her ülkede farklı düzeylerde olmak üzere tüm ülkelerdeki hasta bakıcıları, engeli hastaya bakım verme sürecinde stres, anksiyete, korku, yorgunluk, sosyal yalnızlık, düşük özgüven ile karakterize duygular yaşamaktadır. Genel olarak sonuçlar değerlendirildiğinde, her ülkede öncelik sırası farklı olmakla birlikte hasta bakıcıları temel olarak üç ana alanda (ekonomik, psikolojik ve sosyal) desteklenmesini istedikleri gereksinimlerini ifade etti.

Anahtar Kelimeler: Bakım verme yükü, engelli hasta, gereksinimler.

GİRİŞ

Bakım verme, bakım sunma faaliyetlerini ve sorumluluklarını üstlenme süreci olarak tanımlanmaktadır (Stetz ve Brown, 1997:22). Hasta yakınları tarafından verilen bakım, tek bir yardım çeşidi ile sınırlı olmayıp, sağlık bakımı (*ilaç alımı, tedavisi, izleme vb.*), kişisel bakım (*yıkama, beslenme, tuvalete gitme, giyinme vb.*), aldığı sosyal hizmetleri koordine etme, alışveriş ve küçük ev işlerini yapma, para yönetimi, maddi yardım ve aynı evi paylaşmayı da kapsamaktadır. Görüldüğü gibi bakım verme; büyük oranda samimiyet ve sevginin artması, kişisel gelişim, yakın ilişkilerin gelişmesi, diğer bireylerden sosyal destek alma, kendine saygı duyma, kişisel doyum sağlama gibi olumlu özelliklerinin yanında pek çok güçlüğün de yaşanmasına yol açabilmektedir (Aşiret ve Akdemir, 2011:24)

Bakım yükü "*bakım verenin, üstlendiği bakımın ortaya çıkardığı, psikolojik sıkıntı, fiziksel sağlık problemleri, ekonomik ve sosyal problemler, aile ilişkilerinin bozulması ve kontrolün kendisinde olmadığı duygusu yaşama gibi olumsuz objektif ve subjektif sonuçlardır*" şeklinde tanımlanmaktadır (Collins ve ark, 1994:205). Objektif bakım verme sonuçları; bakım verenin ve ailenin yaşamındaki değişim ve engellenmeleri kapsamakta olup, bakım verme nedeniyle yorgunluk yaşanması, aile rutinlerinin engellenmesi, bakım verenin fiziksel hastalığı gibi fiziksel sorun ve sıkıntılarla ilişkilidir. Subjektif bakım verme sonuçları ise; bakım verenin bu rol ile ilişkili emosyonel duygu ve tutumları (ekonomik sıkıntı, suçluluk duygusu vb.) olarak tanımlanmaktadır (Aşiret ve Akdemir, 2011:24).

LİTERATÜR

Bakımın oluşturduğu yük ve bu yükün olumsuz etkileri nedeni ile hastalara bakım veren aile üyeleri literatürde gizli hastalar ve risk altındaki topluluklar olarak tanımlanmaktadır (Larsen, 1998:30). Bakım verenlerin yaşadığı yük; bakım verenlerde fiziksel sağlık problemlerine, sosyal izolasyona ve duygusal problemlere neden olduğu yapılan çalışmalarda belirlenmiştir (Akça ve Taşçı, 2005:36, Subgranon ve Lund, 2000:173; Torti ve ark. 2004:109). Altun (1998) hasta yakınlarının bakım verme rolünde zorlanma durumlarını belirlemek amacıyla yaptığı bir çalışmada, bakım verenlerin özgürlüklerinin kısıtlandığı düşüncesi bakım verenin psikolojisini olumsuz etkilediğini bildirmiştir (Altun, 1998:78).

Bakım yükünü etkileyen tüm faktörlerin yanı sıra tüm aile bireylerinin hasta ile ilişkisi, duygusal bağları, duyguların ve sorumlulukların karşılıklı paylaşımı, başa çıkma stratejileri, kişilerarası ilişkileri ve sorun çözme yetenekleri gibi değişkenler bu yükü etkilemektedir (Aşiret ve Akdemir, 2011:25). Hartford Enstitüsü'nün yapmış olduğu bir çalışmada, bakım vermenin olumsuz sonuçlanmasıyla ilgili risk faktörlerini tanımlanmıştır. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanmıştır (http://consultgerirn.org/topics/family_caregiving/):

- Bakım veren kişiler arasında kadınların daha fazla sorumluluk aldıkları ve kadınlarda depresyon oranının daha fazla olduğu görülmektedir.
- Eğitim düzeyi düşük olan bakım veren kişilerde depresyon görülme oranı yüksektir.
- Bakım veren eşlerde bakım veren diğer kişilerden daha fazla oranda depresyon görülmektedir.
- Bakım alan kişi ile iletişimi kötü olan bakım veren kişi daha fazla sıkıntı yaşamaktadır.
- Bakım veren kişinin bakım vermeye hazır olmayışı sıkıntı yaşamasına neden olmaktadır.

Görüldüğü gibi, bakım verme fiziksel, ruhsal, sosyal ve ekonomik açılardan bir takım güçlüklerle neden olmaktadır. Dolayısıyla, bütün bu olumsuzluklar bakım verenlerin yaşam kalitesini de düşürmektedir. Bakım verenlerin yaşadığı güçlükler şöyle özetlenebilir:

Fiziksel Güçlükler

Bakım verme nedeniyle bireylerde hazımsızlık, iştahta değişim, düzensiz yemek yeme, baş ağrısı gibi somatik şikayetler artabilmektedir. Ayrıca kronik yorgunluk, kilo artışı ya da azalması, uyku düzensizliği, kas ağrısı, konsantrasyon zorluğu, giyim ve kuşamda dağınıklık ve bakım veren bireyin kendi bakımına yeterli zaman ayıramaması nedeniyle sağlığında bozulma görülmektedir.

Emosyonel Güçlükler

Emosyonel alanda; huzursuzluk, uykusuzluk, benlik saygısında azalma, sosyal izolasyon, depresyon, alkol ve ilaç kullanımında artış ve problem çözmede güçlük yaşanabilir. En yaygın görülen belirtiler ise stres ve anksiyete düzeyinin artmasıdır.

Sosyal güçlük

Hastaya bakım verme, sosyal ve kişilerarası problemlere de yol açmaktadır. Bakım verenler yaşamlarını genellikle sevdiklerinin gereksinimleri doğrultusunda düzenleyebilir ya da aile üyeleri tarafından böyle bir düzenleme yapması beklenebilir. Aile, arkadaş ilişkileri ya da sosyal etkinliklerden fedakarlık eden primer bakım verenin, eğlendirici, dinlendirici ve boş zaman aktiviteleri kısıtlanmakta, bu nedenle de sosyal destekte azalma, kendilerini bakım rolünde yalnız bırakılmış hissetme ve izolasyon yaşama olasılığı artmaktadır.

Ekonomik ve İş ile İlgili Güçlükler

Evde bakım sağlamanın ekonomik maliyeti, informal bakım verenlerin güçlük yaşamasında önemlidir. Bu ekonomik sorunlar için de en sık yaşananlar, sağlık güvencesi tarafından karşılanmayan masrafların ek yük oluşturması, iş saatlerinin azaltılması ya da işin sonlandırılması olarak sıralanabilir (Yaşar ve Temel, 2009:26).

METOD

Bu çalışmanın amacı, evlerinde engelli hasta bakımı veren bakıcıların, bakım süreci boyunca yaşadıkları bakım yükleri ve gereksinimlerini ortaya koymak amacıyla yapıldı. Tanımlayıcı olarak uluslararası gerçekleştirilen çalışma, Avrupa Birliği (AB) tarafından desteklenen "*Training and Psycho-Social Therapy for Informal Caretakers of Bedridden Disabled Individuals*" adlı Grundtving Hayat Boyu Öğrenme projesinin faaliyetleri kapsamında Kasım 2012-Mart 2012 tarihleri arasında toplam 54 bakım verici ile yürütüldü. Her bir ülkede hasta bakıcıları pilot olarak seçildi. Projenin

Türkiye ayağında ise Bolu Belediyesi ve Bolu Valiliği Sosyal Hizmetler Müdürlüğü işbirliği ile engellilik derecesine göre kayıtlardan elde edilen 10 hasta bakıcısı seçildi. Projede yer alan ülkeler; Türkiye, İngiltere, İspanya, İtalya ve Romanya'dır. Veriler, projede yer alan bu ülkelerdeki proje katılımcıları ile ilgili literatür doğrultusunda hazırlanan bir anket formu ile toplandı. Anket formu üç bölümden oluştu. *Birinci bölümde*, hastaya bakım verenin yaş, cinsiyet gibi tanıtıcı özellikleri, *ikinci bölümde*, bakım verme yükünü belirlemeye ilişkin sorular (24 soru) ve *son bölümde ise* bakım verme sürecinde gereksinim duydukları desteklenmesini istedikleri alanlar (eğitim, sosyal, fiziksel, psikolojik) bulunmaktaydı. Veriler toplandıktan sonra, her bir ülkedeki araştırmacı tarafından bilgisayar ortamında kayıt edilerek, sayı ve yüzdelik olarak raporlandı. Her bir ülkede projeye katılmayı kabul eden hasta bakıcılarına projenin amacı ve veri toplama formları hakkında bilgi verilerek yazılı onamları alındı.

BULGULAR

Bu çalışmada, Türkiye, İspanya, İngiltere, Romanya ve İtalya'dan toplam 54 hasta bakıcısı yer aldı. Bunlardan 10'u (*tamamı kadın*) Türkiye'de, 12'si (*8 kadın, 4 erkek*) İspanyada, 12'si (*8 kadın, 4 erkek*) İngiltere'de, 12'si (*11 kadın, 1 erkek*) Romanya'da ve 8'i (*7 kadın, 1 erkek*) İtalya'da bulunuyordu. Bakım verenlerin yaş aralığı Türkiye'de 25-56, İspanya'da 26-65, İtalya'da 25-65, İngiltere'de 28-66, Romanya'da ise 16-79 idi. Genel olarak değerlendirildiğinde, hasta bakıcılarının büyük çoğunluğunun kadın olduğu görüldü.

Hasta bakıcıları, bakım verme sürecinin getirdiği yükler nedeniyle sıklıkla anksiyete stres ve yorgunluk yaşadıklarını belirtti (*Türkiye (%22.0), İspanya (%58.4), İtalya (%43.6), İngiltere (%53.4), Romanya (%16.6)*). Bakıcılar, bakım verme sorumlulukları nedeniyle aile içi rollerini ve diğer iş sorumluluklarını yerine getirmede zorluklandıklarını ifade etti (*Türkiye (%55.0), İspanya (%33.3), İtalya (%41.0), İngiltere (%55.2), Romanya (%75.0)*).

Hasta bakıcılarının bakım sürecinde desteklenmesini istedikleri gereksinim alanları ülkelere göre incelendiğinde, Türkiye, İtalya ve Romanya'da benzer biçimde hasta bakıcıları tarafından ilk sırada ekonomik olmak üzere eğitim ve psikolojik alanlarda gereksinimler belirtildi. İspanya'da ilk sırada eğitim olmak üzere sosyal ve psikolojik alanlarda gereksinimler belirtildi. İngiltere'de ilk sırada sosyal alan olmak üzere, ekonomik ve psikolojik alanlarda gereksinimler belirtildi. Bu sonuçlar doğrultusunda, AB tarafından desteklenen bu projede, hasta bakıcılarına bir eğitim

programı (20 saatlik) ve gerek bireysel gerekse grup terapileri şeklinde psikolojik destekler planlanmış olup, halen proje bu faaliyetlerle devam etmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak, her ülkede farklı düzeylerde olmak üzere tüm ülkelerdeki hasta bakıcıları, engeli hastaya bakım verme sürecinde stres, anksiyete, korku, yorgunluk, sosyal yalnızlık, düşük özgüven ile karakterize duygular yaşamaktadır.

Genel olarak sonuçlar değerlendirildiğinde, her ülkede öncelik sırası farklı olmakla birlikte hasta bakıcıları temel olarak üç ana alanda desteklenmesini istedikleri gereksinimlerini ifade etti. Bunlar, ekonomik alan, psikolojik alan ve sosyal alandı.

Bu açıdan, engelli hastalara bakıcıların özelliklerinin bilinmesi; güçlükleri yaşama yönünden risk altındaki grubun belirlenmesi, destek gruplarının bu özelliklere göre oluşturulması, onlara verilecek hizmetin planlamasında, sağlık kurumlarının vereceği hizmetin geliştirilmesi ve sağlık politikalarının oluşturulması açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle bakım sürecinde bakım vericilerin yaşadıkları sorunların farkına varılması, böylece onlara psiko-sosyal eğitimsel programlar, destekleyici girişimler, psiko-terapi destekleri, günlük bakım desteği ve ekonomik desteklerin sağlanması önerilebilir.

KAYNAKÇA

Akça KN, Taşçı S. (2005). "65 Yaş üstü bireylere bakım verenlerin yaşadıkları sorunların belirlenmesi" *Sağlık Bilimleri Dergisi (Journal of 30 Health Sciences)* volume 14: (Ek Sayı: Hemşirelik Özel Sayısı) pp 30-36.

Altun İ. (1998). "Hasta Yakınlarının Bakım Verme Rolünde Zorlanma Durumları" *1.Ulusal Evde Bakım Kongresi Bildiri Kitabı, İstanbul*, pp 71-78.

Aşiret GD, Akdemir N. (2011). "İnmeli Hastalara Bakım Veren Hasta Yakınlarının Bakım Yükü" Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, pp 24-25.

Collins CE, Given BA, Given CW. (1994). "Interventions with Family Caregivers of Persons with Alzheimer's Disease" *Nursing Clinics of North America*, volume 29, pp 195-207.

Larsen LS. (1998). "Effectiveness of acounseling intervention to asist family of cronically ill relatives" *Journal of Psychosocial Nursing*, volume 36, pp 26-32.

Stetz K, Brown AM. (1997) "Taking care: caregiving to persons with cancer and AIDS" *Cancer Nursing*, volume 20, pp 12-22.

Subgranon R, Lund DA. (2000). "Maintaining caregiving at home: Aculturally sensitive grounded theory of providing care in Thailand" *Journal of Transcultural Nursing*, volume 11, pp 166-173.

Torti FM, Gwyther LP, Reed SD, Friedman JY, Schulman KA. (2004). "A Multinational Review of Recent Trends and Reports in Dementia Caregiver Burden" *Alzheimer Disease and Associated Disorders*, 18(2): 99- 109.

Yaşar EK, Temel A. (2009). "Yaşlıya Evde Bakım Veren Aile Bireylerinin Bakım Yükü ve Etkileyen Faktörler" Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir pp 26.

http://consultgerirn.org/topics/family_caregiving/want_to_know_more
(03.11.2011)

**AN INVESTIGATION ON COUNTRY AND
REGIONAL TOURISM EFFECTS OF TERRORİSM :
THE CASE OF SANLIURFA**

Asist.Prof.Dr. Burhanettin Zengin, Sakarya University,
bzengin@sakarya.edu.tr

Res.Asst. Nuray Eker, Adana Bilim ve Teknoloji University,
nuraueker01@hotmail.com

Inst.Gül Erkol, Harran University,
glerkol@harran.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Tourism, Terrorism, Tourism and Terror, Turkey, Şanlıurfa.

Elements like The development of communication technologies in a changing world, gaining momentum in the world economy, globalization has made one of the most serious international problems of today's world to terrorism. For tourism easily effecting structure from Outbreaks in the tourism industry, economic crises, political instability, terrorist attacks, incidents such as natural disasters, tourism quickly became the target of terrorist attacks. As Maslow's hierarchy of physiological needs; the primary needs of people is physiological needs followed by the need for security comes. When it comes to the security aspects, humans will not want to jeopardize the safety of individuals and they will discontinue or publications from their decisions. Especially in countries such as Turkey, which is developing and having high tourism potential will be affected in a negative way and terrorists who being aware of it will continue their attacks. The aim of this study was to investigate the relationship between terrorism and tourism, terrorism, the impact of the country's tourism activities to uncover and reveal what can be done on the subject. Literature on the relationship between terrorism and the tourism industry, the effects of terrorism on the tourism industry, the effects of terrorism on tourism demand, and receive the terrorists target tourists causes, the effects of terrorism on the image of a destination, acts of terrorism against the tourism industry in Turkey, terrorism, such as ways to combat terrorism put forward ways Sanliurfa Sanliurfa province of Turkey and the visit of tourists who visit the on the effect of terrorism has been studied.

Terror and Terrorism Concepts

Edmund Burke criticized as "reign of terror" to the newly founded French Empire after the French Revolution 1792-1794 and as "terror" that reveals the word has been used so far (Unur, 2000:169). Although different definitions of terrorism in terms of the meaning of the word; as the most expressed that they have their own large participants, political, religious or ideological objectives without directly target the law-makers, pre-planning and the realization of extraordinary acts of violence and in this way; a method aims to achieve its objectives (Taner, 2000; Öztürk ve Çelik, 2009; Yeşiltaş vd., 2008; Yılmaz ve Yılmaz, 2005).

Relationship between tourism and terrorism

Because The convenience of an environment in order to ensure the free movement of tourists; Both the acts of terrorism easily implemented in a low risk of being caught, and it becomes the focus of intense media interest. (Taner, 2000: 94). Anywhere in the world for tourist destinations continue to occur in a variety of criminal acts of violence to tourists every minute. Terrorism movements composes the risk of perceptions to tourist in areas of tourist destination. Research indicates four main risk factors is important. These are: terrorism, war and political stability, crime, health reasons (Yeşiltaş, 2008,180). And unfortunately for tourists anywhere in the world tourist destination in anywhere in the world; a variety of violence and criminal acts continue to occur. (Pizam, 2002).

In addition to this; it is a well known fact that tourism shows the sensitivity what's happening in the nature and to the environment For example, customer demand, changes in expectations and requirements from the country's economic, social and political changes and developments in the structure impacts on tourism. Especially in the absence of the safety of life and property is very difficult to attract tourists to the region. For Tourists expects both peace and security environment near services in all destinations, tourism demand is affected by political instability and terrorist attacks quickly (Arana and Leon, 2007:311). And finally terrorist attacks, tourists don't want to destinations or cancel their trip, so tourism costs is decreases. (Feichtinger vd., 2001: 284).

The Effects of Terrorism to Turkey's Tourism

Like everyone knows, Turkey gets big part in tourism costs and develop in tourism industry in every day. But nevertheless; unsecurity actions like terrorist attacks affects tourist destination preferences. Emsen and Değer (2004) analysed the effects of terrorist attacks on government economics with least squares technique with the sight of 1984-2001 season years. Findings shows that Turkey's tourism costs affected from terrorist attack in negative way and this is meaningful from a statistical point. Also, it is emphasized that tourism costs slowed down in 1988 when terrorism increased and since 1990, development connected with trends has been very low in tourism costs.

Methods

Research data gathered by interviews with local and mostly foreign tourist who came to Şanlıurfa in 1-31 march 2012. According to Ministry of Culture and Tourism 2012 data; Outcome tourists in Şanlıurfa was 1325. Research sample is 100 participants. For gathering data; it was used survey conducted by researcher in traditional survey types. Data were reached face to face survey methods with tourists. Questionnaire composed of 16 close-ended questions. 16 close-ended questions composed in three parts. In first parts; four questions about demographical qualifications belongs to participants; seven questions experiencing their travel and Turkey holidays; five questions according to Şanlıurfa. Questions was conducted by one by one and with this way it could get depth information from tourists. Therefore; research can be classified descriptive research for determining existing situation. Simple sampling was used and Frequency and percent analysis is rotated to three charts and experimented.

Findings & Conclusion

Participants who visited the province of Sanliurfa were asked four questions to determine demographic profiles. 66 % of the participants who responded to the survey "women", 34% men." Of Hundred participants; between the ages of 20-29 is 62 % of participants, between 30-39 years is 10%, 16 people between the ages of 40-49, 12 people is 50 and over age range. This number is followed by tourists, with between the ages 40-49 is 16 %. 12 % of the respondents over the age of 50, while the range of 10 participants 30-39 years of age. Looking at tourist's, marital status married 24 participants who responded to the survey, the vast majority were single, as 66 people. tourist's education, the participants 1% of primary school graduates, high school graduates, 5 % and 50 % of university graduates, post-graduate training at the level of 44 %. Not encountered any dangerous situation in Turkey, 90% of respondents stated that and 10 % participants encounters. Faced with any safety hazard is asked participants whether they want to help in this case, 94 % of the security forces no; 6 % said yes. The majority of the participants observations on Turkey is as a reliable country of Turkey, is a sufficient level of security forces, security-threatening situation. Participants stated that the most important cases in Sanliurfa is a safe place while they assessed the security situation and the security forces is a sufficient level; they haven't any problems during their accommodations. They also stated that Media is very effective for choosing their decisions on destinations. Sanliurfa being one of the most sacred parts of Turkey having a very important and serious geopolitical importance of the world's has been effected from a series of terrorist action and has kept in the background especially in tourism. The world's one of the three major religious center; Sanliurfa prevented him to take a share of tourism for sensitive situations on terrorism Although adequate and advertising and marketing opportunities. At this point, the biggest impact at the micro level in Sanliurfa at the macro level Turkey has been seen. According to the survey tourists coming to the region not to think about like informed sources, such as press and they expressed positive ideas about the security. This case can show requirements

about the country's political and politically wellness. Lately, tries to improve the situation of state and regional tourism policies and plans has been done; the required activities are carried out on terrorism, and in particular the image of country.

References

- Edmonds C. (2006). Terrorism and Tourism In The Asia Pasific Region: Is Travel and Tourism In a New World Ater 9/11. *East-West Center Working Papers (86)*.
- Emsen, Ö.S., Değer M.K. (2004). Turizm Üzerine Terörizmin Etkileri: 1984-2001 Türkiye Deneyimi. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (7)*, 67-83.
- Pizam, A. (2002). Tourism and terrorism. *International Journal of Hospitality Management 21*, 1-3.
- Taner, B. (2000). Terörizm ve Turizm, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl 11, Eylül-Aralık*, 93-98.
- Tunç, A., Sevin, H.D. (1999). Suç ve Terörizmin Turizm Talebi Üzerindeki Etkisi. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi, 7(7)*, 131-140.
- Unur, K. (2000). Turizm-Terörizm İlişkisi ve Türkiye Örneği. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl 11, Eylül-Aralık*, 169-177.
- Yeşiltaş, M., Öztürk, İ. Türkmen, F. (2008). Terör Faaliyetlerinin Turizm Sektörüne Etkilerinin Çözüm Önerileri Perspektifinde Değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 10, Sayı 1*, 175-189.
- Yılmaz, B.S., Yılmaz, Ö.D. (2005). Terörizm ve Terörizmin Hedefi Olarak Turizm Endüstrisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 4(13)*, 39-58.

TERÖRÜN ÜLKE VE BÖLGE TURİZMİNE ETKİLERİNİN İNCELENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA: ŞANLIURFA ÖRNEĞİ

Yrd.Doç.Dr. Burhanettin ZENGİN¹

Araş.Gör.Nuray EKER²

Öğr.Gör.Gül ERKOL³

Özet

Turizm, sağladığı ekonomik, sosyal ve kültürel faydalardan dolayı özellikle de gelişmekte olan ülke ekonomileri için vazgeçilmez bir endüstridir. Bir ülkedeki turizm faaliyetlerinin sürekliliğinin sağlanması öncelikli olarak, o ülkenin can ve mal güvenliği konusundaki imajına bağlıdır. Terörizmin turizm ve turistlerin destinasyon seçimi üzerindeki en önemli etkisi talepte yarattığı daralmadır. Turistlere yönelik terör eylemleri sözlü ve yazılı basında sıkça ve detaylı biçimde yer aldığından, çok kısa sürede çok geniş halk kitlelerine ulaşabilmekte ve teröristler tarafından verilmek istenen mesaj yerine kolaylıkla ulaşmaktadır. Terörizmin toplumda yarattığı gerginlik ve baskılar turistlerin tercihlerini değiştirmekte ve terör eylemlerinin yarattığı güvensizlik ortamı turist davranışını olumsuz yönde etkilemekte ve turisti söz konusu bölge dışındaki diğer alternatiflere yönlendirmektedir. Turistlere yönelik terör eylemleri sözlü ve yazılı basında sıkça ve detaylı biçimde yer aldığından, çok kısa sürede geniş çok geniş halk kitlelerine ulaşabilmekte ve teröristler tarafından verilmek istenen mesaj yerine kolaylıkla ulaşmaktadır. Bu çalışmadaki temel amaç terörist faaliyetler ile bunların turizm, özellikle turizmin öznesi olarak nitelendirebileceğimiz turistlerin, seçim kararlarına ilişkin etkilerini vurgulamaktır.

Giriş

Terörizm globalleşen dünyanın en önemli sorunları arasında yer almakta ve boyutu ve şiddeti her geçen gün etkisini arttırmaktadır. Özellikle Türkiye’de ülkenin ulusal ve uluslar arası güvenliği açısından bir numaralı gündem maddesi haline gelmiştir. Son dönemlerde dünya gündemine oturan terör eylemleri, küresel ekonominin önemli bir parçası olan turizm endüstrisini de doğrudan ya da dolaylı olarak

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, bzenigin@sakarya.edu.tr

² Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği, nurayeker01@hotmail.com

³ Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO glerkol@harran.edu.tr

etkilemektedir. Barış, huzur, güvenlik, sevgi, hoş görü, anlayış gibi değerlere dayanan turizm, insanı temel alan ve onu amaç edinen bir sektördür. Turizmin siyasi bunalımlar, terör saldırıları, doğal afetler, ekonomik bunalımlar gibi unsurlardan çabuk etkilenmektedir ki bu, teröristlerin turizmi hedef alma sebeplerinden biridir. Söz konusu turistlerin güvenliği olunca bu durum turistlerin destinasyon seçimini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu husus bireylerin can ve mal güvenliği başta olmak üzere toplumsal barışı, bölgesel kalkınmayı, ülke ekonomisini ve imajını derinden yaralar niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Terörizm, Turizm ve Terör, Türkiye, Şanlıurfa.

LİTERATÜR TARAMASI

Terör ve Terörizm Kavramları

Özellikle günümüz Türkiye'sinin en önemli sorunlarından biri haline gelen terör ve terörizm kavramlarının çeşitli kaynaklarda farklı tanımları yapılmıştır. Ancak, günümüzde uluslararası alanda terör ve terörizm kavramları ile sıkça karşılaşılmasına karşın, bu kavramların tanımında bir görüş birliğine varılamamıştır (Öztürk ve Çelik, 2009; Sönmez ve Graefe, 1998; Sönmez, 1998; Yılmaz ve Yılmaz 2005). Sönmez ve Graefe (1998), kavramların farklı tanımlanmasının en belirgin nedeninin, terör ve terörizmi tanımlayan tarafların, konuyu farklı bakış açılarından ele alınmalarından kaynaklandığını belirtmiştir.

Edmun Buke 1792-1794 Fransız devriminin ardından yeni kurulan Fransız Devletini "terör saltanatı (reign of terror) olarak eleştirmiş ve "terör" kelimesi ortaya çıkarak bugüne kadar kullanıla gelmiştir (Unur, 2000: 169).

Terörizmin kelime anlamı açısından değişik tanımları olmasına karşın en çok ifade edilen haliyle; sahip olduğu geniş katılımcılarla kendi politik, dinsel ve ideolojik amaçlarını doğrudan yasa yapıcıları hedef almadan, önceden planlayarak sıra dışı şiddet eylemleri ile gerçekleştirilmesi ve bu şekilde hedeflerine ulaşmayı amaçlayan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. (Taner, 2000; Öztürk ve Çelik, 2009; Yeşiltaş vd., 2008; Yılmaz ve Yılmaz, 2005).

Entelektüel bir ilgi çizen zorlayıcı ve esrarengiz bir fenomen olarak tanımlanan (Sönmez, 1998) terörizmi, Karber (1971), sembolik bir anlatımla iletişimle ilişkilendirerek terörizmin iletişim boyutunun ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.

Karber'ın teorisi iletişimin 4 ögesini ele alır:

Kaynak: Mesajı ileten kişi, yani teröristin kendisi

Alıcı: Mesajın ulaşması istenilen kişi

Mesaj: Bireysel veya kurumsal kişileri içeren terör eylemleri

Geribildirim: Alıcının reaksiyonu

Karber teorisinde geçen bu elemanları şöyle bir örnekle açıklamaktadır: "Bir yolcu uçağını kaçırmak, terörist iletişimi başlatır. Onların mesajlarının hedefi muhtemelen hükümet gibi büyük ve genelde hareket halinde bir kitledir. Uçaktaki yolcular ve kaçırılan kişinin kendisi çeşitli talepleri de içeren mesajı temsil ederler. Hükümetin bu talepleri kabul etmesi, teröristlerin başarılı bir iletişimi gerçekleştirmek için gerekli olan geribildirimini sağlar (Karber, 1971: 9).

Turizm-terörizm ilişkisi

Dünyanın en önemli ve en büyük sektörlerinden biri olan ve büyük bir hızla büyüyen turizm sektörü (Feichtinger vd 2001, 283) her geçen gün büyümeye devam etmektedir. 126 milyondan fazla kişiye iş imkanı sağlayan (Unur,2000:171) bu sektör, ülke ekonomileri açısından döviz girdisi oluşturmasından dolayı her zaman desteklenen sektörlerden olmaya devam etmektedir. Ne var ki, Siyasi bunalımlar, terör saldırıları, turistlere yönelik istimsizlikler gibi toplumsal olaylardan çabuk etkilenmesinden dolayı teröristlerin hedefi olmuştur. Turistlerin serbestçe hareketlerinin sağlanmasına yönelik bir ortamın verdiği rahatlık nedeniyle terör eylemleri hem kolaylıkla, yakalanma riski çok düşük olarak sürdürülmekte, hem de medyanın yoğun ilgi odağı olmaktadır (Taner, 2000: 94). Dünyanın herhangi bir yerindeki turistik destinasyonda turistlere yönelik olarak her dakika çeşitli şiddet ve suç eylemleri meydana gelmeye devam etmektedir. Terör olayları turistlerin destinasyon bölgelerine yönelik risk algıları oluşturmaktadır. Araştırmalar dört ana risk faktörün önemli olduğunu belirtmektedir. Bunlar; terörizm, savaş ve politik durağanlık, sağlık sebepleri ve suçtur (Yeşiltaş, 2008,180). Ve ne yazık ki Dünyanın herhangi bir yerindeki turistik destinasyonda turistlere yönelik olarak her dakika çeşitli şiddet ve suç eylemleri meydana gelmeye devam etmektedir (Pizam, 2002). Bunun yanında turizmin yapısı gereği çevreye ve çevrede olup bitene karşı son derece duyarlılık gösterdiği bilinen bir gerçektir. Örneğin, müşteri istek, beklenti ve gereksinimlerindeki değişiklikler, ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasi yapısındaki değişimler ve gelişmeler turizmi etkilemektedir. Özellikle mal ve can güvenliğinin olmadığı bir bölgeye turist çekebilmek oldukça güçtür. Maslow'un ortaya koyduğu ihtiyaçlar hiyerarşisinde de görüleceği üzere; yemek, içmek, uyumak gibi birincil derece fiziksel ihtiyaçlardan sonra güvenlik ihtiyacı gelmektedir. (Tunç ve Sevin, 1999:131). Turistler -herkes gibi- destinasyonlarda sunulan hizmetlerin yanında orada huzur ve barış ortamı aradıklarından dolayı turizm talebi politik

istikrarsızlıklar ve terör saldırılarından çabuk etkilenir (Arana ve Leon, 2007:311). Turistik tüketiciler ve bölgelerin hedef alındığı terör eylemlerinin ardından turistik tüketicilerin ortaya koydukları ilk tepkinin, bölgeye yapılması düşünülen seyahat kararının ertelenmesi ya da iptal edilmesi olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda, turizm gelirlerinin düşmesi başta ülke ekonomisi olmak üzere turizm endüstrisi içinde yer alan turizm işletmelerini de olumsuz yönde etkilemektedir (Feichtinger vd., 2001: 284). Terörist gruplar zamanla turistlerin gözünü yıldırma umuduyla kampanyalarını yürütürler ve böylece ülkeye döviz girişlerini azaltarak, hükümet üzerine baskı ve maliyetler yüklemeye çalışırlar (Sönmez ve Graefe, 1998: 119). Turizm ve terör ilişkisi ele alındığında, ister terör saldırısı olsun, ister salgın hastalık, bireylerin kendilerini güvende hissedememesi seyahat eğilimlerini azaltmaktadır (Edmonds, 2006).

Turistlerin kolay hedef olmaları, sembolik olarak ülkelerinin elçileri olmaları, farklı bir ülke vatandaşının kurban olarak seçilmesinin haber ajansları açısından haber değerinin yüksek olması, ülke ekonomisine ciddi katkısı olan turizm ekonomisine zarar vermek suretiyle ekonomik olarak zarara uğratarak, ekonomiye yeni yükler eklemek gibi nedenler terör örgütlerinin turistleri hedef alma nedenleri olarak sayılabilir. (Öztürk, 2009: 98).

Terörün Türkiye Turizmine Etkisi

Bilindiği üzere Türkiye turizm pastasından büyük bir pay almakta ve turizm sektöründe her geçen gün ilerleme kaydetmektedir. Ne var ki terör saldırıları gibi turistlerin güvenliğini tehdit eden olaylar turistlerin destinasyon seçim kararlarını etkilemektedir. Türkiye’de özellikle son yarım asırdır çok sık meydana gelen terör saldırıları ülke imajını ve birey güvenliğini tehdit etmekte ve bu tehditler turizmi olumsuz yönde etkilemektedir. İçine düşülen güç durumlar Türkiye açısından çeşitli krizlerin yaşanmasına yol açabilecektir. Zaten terör de bir çeşit kriz türü olarak değerlendirilebilir ve bu açıdan ele alınacak olursa terörizme karşı da hazırlıklı olmak, yani bir kriz yönetimi planı oluşturmak esastır (Taner, 2000: 96).

Türkiye’de yaşanan terör olaylarının büyük çoğunluğu en kanlı ve en maliyetli şekilde PKK (*Partiya Karkerên Kurdistan*) adı altında bir örgütçe gerçekleştirilmektedir (Unur, 2000: 173). 1990’lar süresince Türkiye’de PKK tarafından yapılan periyodik bombalı ve silahlı saldırılar, turist girişleri üzerinde olası bir negatif etkiye sahiptir (Bkz. Tablo 2). Bu negatif ilişkilerin başında ekonomik sorunlar gelmektedir. Doğrudan kısa ve uzun dönem maliyetleri yanında terörizmin dolaylı maliyetleri, yeni veya daha fazla turisti çekebilme için daha büyük hacimlere

ulaşan tanıtım harcamaları yapılması ihtiyacını, zarar görmüş turistik tesisleri yeniden oluşturma maliyetlerini ve terörist tehlikeleri azaltmak için güvenlik harcamalarını içermektedir. Örneğin, Avrupa ve Akdeniz'deki birçok havaalanı, artan terörist saldırılarına karşılık olarak güvenlik açısından maliyetli iyileştirmeler yapmak zorunda kalmışlardır (Emsen ve Değer, 2004: 70). Maliyetlerin yanı sıra turistlerin kendilerini güvende hissetmemesi, doğal olarak ülke imajının zedelenmesi de bir diğer etkidir. Terör saldırıları gibi problemlerle karşılaşan veya şahit olan turistlerin potansiyel turistlere iletecekleri imaj ve medya yayınlarının etkisi ile turistlerin karar verme süreci üzerinde olumsuz etkiler oluşacak ve dolayısıyla Türk turizminin turistik pazarlama açısından güç durumlara düşmesi kaçınılmaz olacaktır denilebilir (Yeşiltaş vd., 2008: 183).

Emsen ve Değer (2004), Türkiye ekonomisinde terörist faaliyetlerin turizm gelirleri üzerindeki etkisini 1984-2001 dönemi yıllık verilerinden hareketle en küçük kareler tekniğini kullanarak analiz etmişlerdir. Bulgular, Türkiye'de turizm gelirlerinin terör eylemlerinden olumsuz yönde etkilendiğini ve bunun da istatistiki açıdan anlamlı olduğunu göstermiştir. Ayrıca terörün yükselişe geçtiği 1988 yılından itibaren turizm gelirlerindeki büyüme hızının yavaşladığı ve 1990 yılından itibaren turizm gelirlerinde trende bağlı gelişmenin çok düşük seviyelere gittiği vurgulanmıştır. Turizm Araştırmaları Derneği'nin Mart 2011 yılında yaptığı bir araştırmaya göre (Türk Turizm Endüstrisi'nin Önünde Giden Tehditler); "PKK ve benzeri terör örgütlerini ciddi bir tehdit unsuru olarak görüyor musunuz?" sorusuna verilen yanıtlar : % 45 çok önemli % 0 önemli % 37 az önemli %18 önemli değil . TURAD'ın yapmış olduğu bu çalışma terör gerçeğinin ciddiyetini destekler niteliktedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın Yöntemi; Evren ve Örneklemi

Araştırma verileri 1-31 mart 2012 tarihleri arasında Şanlıurfa'ya gelen yerli ve yoğunluklu olarak yabancı turistler ile yapılan görüşmeler yoluyla toplanmıştır. Şanlıurfa İl Kültür Turizm Müdürlüğü 2012 istatistiklerine göre Şanlıurfa'ya giriş yapan 2012 yabancı ziyaretçi sayısı 1325'tir. Araştırmanın örnekleme ise 100 katılımcıdır. Araştırma verilerinin toplanmasında geleneksel anket yönteminin içerisinde yer alan araştırmacının yönettiği anket türü kullanılmıştır. Turistler ile yüz yüze görüşülerek verilere ulaşılmıştır. Anketler katılımcılara verilmemiş; araştırmacı kendisi soruları yönlendirmiştir. Yöneltilen 16 soru üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde turistlerin demografik özelliklerini tespit etmek amacıyla 4 kapalı

uçlu soru; Türkiye ve seyahat deneyimlerine ilişkin 7 soru; Geldikleri destinasyon'a ilişkin soruları içeren 5 soru yöneltilmiştir. Araştırma mevcut durumun ifade edilmesi; belirlenmesi amacına yönelik olduğu için tanımlayıcı bir araştırma olarak değerlendirilebilir. Araştırma kapsamında Basit Örneklem Yöntemi kullanılmış, elde edilen veriler spss 15.0 paket programı ile analiz edilmiştir. Yüzde ve Frekans analizi ile elde edilen tablolar üç adet tablo'ya dönüştürülmüş ve aşağıdaki gibi incelenmiştir.

Araştırmanın Amacı ve Kısıtları

Araştırmanın amacı Türkiye'ye ve Şanlıurfa'ya gelen turistlerin seyahat seçim sürecinde terörizmin etkisini; Terörizme neden olan faktörleri; bu faktörlerin katılımcıların seyahat tercihlerini etkileyip etkilemediğini; ülkedeki güvenlik güçlerinin yeterlilik düzeyini belirlemek ve değerlendirmesini yapmaktır. Bu araştırma Şanlıurfa Destinasyonu için sezonun en düşük olduğu süreçte gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden araştırmanın en büyük kısıtlarından biri zamandır.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE İRDELENMESİ

Şanlıurfa ilini ziyaret eden katılımcıların demografik özelliklerini belirlemek amacıyla dört soru sorulmuştur. Ankete cevap veren katılımcıların %66'sının "Bayan", %34'ünün "Bay" olduğu ortaya çıkmıştır. Anketlerin uygulandığı yüz katılımcıdan 62 kişi % 62'si 20-29 yaş aralığında; 10 kişi % 10,0; 30-39 yaş aralığında; 16 kişi 40-49 yaş aralığında; 12 kişisi ise 50 ve üzeri yaş aralığındadır. Bu rakamı %16 ile 40-49 yaş arası turistler takip etmektedir. Katılımcıların %12 si 50 yaş üzerinde iken, 10 katılımcı 30-39 yaş aralığındadır. Ankete cevap veren turistlerin medeni durumlarına bakıldığında 24 katılımcı evli; büyük çoğunluğu yani 66 kişi bekârdır. Turistlerin eğitim durumuna bakıldığında ise; katılımcıların % 1'i ilköğretim mezunu; % 5'i lise mezunu; % 50'si üniversite mezunu; % 44'ü lisansüstü eğitim düzeyindedir. Anket Şanlıurfa ilinin tarihi ve turistik açıdan önemli yerlerinde yapılmıştır. Anketi cevaplayan katılımcıların eğitim düzeyinin lisans ve lisansüstü eğitim durumunda olması bölgenin tarih, din, coğrafya gibi alanlarda bilgi ve merak gerekliliğini gösterebilir.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Demografik Veriler

Sorular	Frekans (F)	Oran (%)	
Cinsiyet	Bay	66	66,0
	Bayan	34	34,0
	Toplam	100	100,0
Yaş	20-29	62	62,0
	30-39	10	10,0
	40-49	16	16,0
	50 ve üzeri	12	12,0
	Toplam	100	100,0
Medeni Durum	Evli	24	24,0
	Bekâr	66	66,0
	Toplam	123	100
Eğitim Durumu	İlköğretim	1	1,0
	Lise	5	5,0
	Üniversite	50	50,0
	Lisans Üstü	44	44,0
	Toplam	100	100

Katılımcılara Türkiye'deki terör hareketleri; Türkiye'de onları tehlike'ye düşürecek herhangi bir durumla karşılaşmış karşılaşmadıkları; Bu durumda güvenlik güçlerinden yardım isteyip istemedikleri; can ve mal güvenlikleri, herhangi bir güvenlik durumu karşısında güvenlik güçlerinin yeterliliği; bir ülkenin can ve mal güvenliğinin en önemli göstergeleri; Basında yer alan terör haberlerinin Türkiye'yi seçim aşamasında etkileri, Eğer Türkiye'de Terör hareketleri olmasaydı Türkiye'yi ne kadar sıklıkta ziyaret etmeleri soruları sorulmuştur.

Katılımcıların % 90'ı Türkiye'de herhangi bir tehlikeli durumla karşılaşmadıklarını % 10'u ise karşılaştığını ifade etmiştir. Herhangi bir güvenlik tehlikesi ile karşılaşan katılımcılara bu durumda güvenlik güçlerinden yardım isteyip istemedikleri sorulduğunda ise % 94'ü hayır; % 6'sı ise evet demıştır. Emniyet Genel Müdürlüğü'nden alınan verilere göre; Türkiye'de yer alan turistik bir öneme sahip tüm destinasyonlarda güvenlik güçleri bulunmaktadır ve herhangi şüpheli ve güvenliliği tehdit edici herhangi bir durumda müdahale etmektedir Bu sonuç katılımcıların can ve mal güvenliğini tehlikeye düşürecek ciddi bir durumun olmadığını gösterebilir.

Katılımcılara sorulan bir diğer soru ise; destinasyon seçiminde can ve mal güvenliğinin önem derecesidir. 100 katılımcıdan % 58'i çok önemli olduğunu ifade

ederken; % 36'sı önemli olduğunu; %4'ü önemsiz olduğunu; % 1 katılımcı ise ne önemli ne de önemsiz olduğunu; % 1 katılımcı ise çok önemsiz olduğunu ifade etmiştir. Bu sonuç katılımcıların destinasyon tercihinde ülkenin güvenlik düzeyine önem verdiğini gösterebilir. Katılımcılara ayrıca Türkiye'de güvenlikle ilgili karşılaştıkları herhangi bir durumda düşüncelerini etkileyip etkilemedikleri sorulduğunda ise; % 12 katılımcı etkilediğini; % 3 katılımcı etkilediğini fakat uzun sürmediğini; % 80 katılımcı hatırlamadığını; % 5 katılımcı ise çok etkilediğini belirtmiştir. Katılımcıların güvenliklerini tehlikeye düşürecek herhangi bir durumu hatırlamamaları onların ciddi bir durumla karşılaşmadıklarını ifade edebilir.

Katılımcılara bir ülkenin güvenlik düzeyini gösteren en önemli olgunun ne olduğu sorulduğunda 100 katılımcıdan % 24'ü suç oranının düşük olması; % 12'si bir çok turistin o ülkeyi tercih etmesi; % 18 katılımcı güvenlik güçlerinin sayısının fazla olması; % 44 ülkenin gelişmişlik düzeyi olarak ifade etmişlerdir. Bu sonuç; ülkenin güvenlik düzeyinin belirlenmesinde gelişmişlik düzeyinin etkili olduğunu gösterebilir. Katılımcılara basında yer alan haberlerin Türkiye'ye yönelik tutumunda etkili olup olmadıkları sorulduğunda ise 100 katılımcıdan % 10'u hiç etkilemediğini; % 29'u etkilemediğini; % 6'sı fikrinin olmadığını; % 48'i ise etkilediğini % 7'si ise çok etkilediğini belirtmiştir. Katılımcıların çoğunluğunun basında yer alan terörle ilgili haberlerin onların destinasyon seçimini etkilediğini belirtmesi; Türkiye gibi geniş bir coğrafya'nın birkaç bölge ile sınırlı olarak bilinmesi durumunu oluşturmaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Türkiye'de Tehlikeli Bir Durumla Karşılaşmalarına Yönelik İfadelerin Frekans ve Yüzde Dağılımları

Sorular		Sayı (f)	Oran (%)
Türkiye Sizi Tehlikeye Düşürecek Bir durumla karşılaştınız mı?	Evet	10	10,0
	Hayır	90	90,0
	Toplam	100	100,0
Türkiye'de sizi Tehlikeye Düşürecek Bir Durumla Karşılaştığınızda Güvenlik Güçlerinden Yardım İstediniz mi?	Evet	6	6,0
	Hayır	94	94,0
	Toplam	100	100,0
Destinasyon Seçiminde Can ve Mal Güvenliği Sizce Önemli midir?	Çok Önemsiz	1	1,0
	Önemsiz	4	4,0
	Ne Önemli Ne Önemsiz	1	1,0
	Önemli	36	36,0
	Çok Önemli	58	58,0
	Toplam	100	100

TERÖRÜN ÜLKE VE BÖLGE TURİZMİNE ETKİLERİNİN İNCELENMESİNE YÖNELİK
BİR ARAŞTIRMA: ŞANLIURFA ÖRNEĞİ

Türkiye’de Güvenlikle ilgili Karşılaştığınız Herhangi Bir Durum Düşüncelerinizi Etkiledi mi?	Etkilemedi	12	12,0
	Etkiledi fakat uzun sürmedi	3	3,0
	Hatırlamıyorum	80	80,0
	Çok Etkiledi	5	5,0
	Toplam	100	100,0
Bir ülkenin güvenlik düzeyini gösteren en önemli olgu hangisidir?	Suç Oranın Düşük Olması	24	24,0
	Bir çok turistin o ülkeyi tercih etmesi	12	12,0
	Güvenlik Güçlerinin Sayısının Fazla Olması	18	18,0
	Ülkenin Gelişmişlik Düzeyi	46	44,0
	Toplam	100	100,0
Basında Yer Alan Türkiye ile ilgili Terör Haberleri, Türkiye’yi Turizm İçin Seçme Kararınızı Etkiliyor mu?	Hiç Etkilemiyor	10	10,0
	Etkilemiyor	29	29,0
	Fikrim Yok	6	6,0
	Etkiliyor	48	48,0
	Çok Etkiliyor	7	7,0
	Toplam		
Eğer Türkiye’de Terör Hareketleri Olmasaydı, Türkiye’yi Ne Sıklıkla Tercih Ederdiniz	Değişmez	10	10,0
	Etkilemiyor	29	29,0
	Fikrim Yok	6	6,0
	Etkiliyor	48	48,0
	Çok Etkiliyor	7	7,0
	Toplam		

Turizm doğası gereği bulunduğu yerde tecrübe edilen ve bu özelliği ile de diğer ürün ve hizmetlerden ayrılan bir yapıya sahiptir. Bu yüzden o ülke’nin güvenlik düzeyi hakkında bilgi ancak gerekli basın- yayın kaynakları; enformasyon büroları; seyahat acentaları ve danışmanlık kaynakları ile elde edilebilir. Bu sebepten basın kaynaklarının terör hakkında yayınladıkları haberler onların destinasyon seçimini etkilemektedir.

Tablo 3. Katılımcıların Şanlıurfa'nın Turizm ve Terör Husundaki Görüşleri

Sorular	Sayı (f)	Oran (%)
Şanlıurfa'daki Can ve Mal Güvenliğini Nasıl Değerlendiriyorsunuz	Çok Yetersiz	7,0
	Yetersiz	26,0
	Fikrim Yok	11,0
	Yeterli	47,0
	Çok Yeterli	9,0
	Toplam	100
Şanlıurfa Güvenlik Güçlerini, Sizin Can ve Mal Güvenliğinizi Korumada Nasıl Değerlendiriyorsunuz	Çok Yetersiz	4,0
	Yetersiz	20,0
	Fikrim Yok	17,0
	Yeterli	42,0
	Çok Yeterli	17,0
	Toplam	100
Kaldığınızı Oteli Can ve Mal Güvenliğiniz Açısından Nasıl Değerlendiriyorsunuz?	Çok Yetersiz	1,0
	Yetersiz	10,0
	Fikrim Yok	7,0
	Yeterli	73,0
	Çok Yeterli	9,0
	Toplam	100
Şanlıurfa'da Can ve Mal Güvenliğinizi Tehlikeye Düşürecek Bir Durumda Güvenlik Güçlerine Ulaşmanızı Sağlayacak Bilgilendirme Araçları Yeterli Midir?	Çok Yetersiz	2,0
	Yetersiz	30,0
	Fikrim Yok	20,0
	Yeterli	43,0
	Çok Yeterli	5,0
	Toplam	100
Şanlıurfa'daki Güvenliğinizi Düşündüğünüzde, halka açık alanlarda kendinizi nasıl hissediyorsunuz	Hiç güvende hissetmiyorum	4,0
	Güvende hissetmiyorum	24,0
	Fikrim Yok	2,0
	Güvende Hissediyorum	60,0
	Çok Güvende Hissediyorum	10,0
	Toplam	100
Şanlıurfa'daki Terörizm Hareketlerini Düşündüğünüzde, Kendinizi Güvende Hissediyor musunuz?	Hiç güvende hissetmiyorum	6,0
	Güvende hissetmiyorum	48,0
	Fikrim Yok	14,0
	Güvende Hissediyorum	25,0
	Çok Güvende Hissediyorum	7,0
	Toplam	100

Katılımcılara Şanlıurfa'nın can ve mal güvenliğini nasıl değerlendiriyorsunuz; Güvenlik Güçlerini Nasıl Değerlendiriyorsunuz; Kaldığınız oteli nasıl değerlendiriyorsunuz; Güvenlik Güçlerine ulaşmada yeterli midir; halka açık alanlara yönelik düşünceleri; Bölgedeki terörizm hareketlerini düşündüğünüzde kendinizi güvende hissediyormusunuz soruları sorulmuştur. Ankete cevap veren 100

katılımcıdan % 7'si can ve mal güvenliğini çok yetersiz bulurken; % 26'sı çok yetersiz bulmaktadır. % 11'i bu konuda fikri olmadığını belirtmiş; % 47'si yeterli olduğunu; % 9'u ise çok yeterli olduğunu belirtmiştir. Sonuçlara göre katılımcıların yarıya yakın'ı Şanlıurfa'nın can ve mal güvenliğini yeterli bulmaktadır. Şanlıurfa'nın güvenlik güçlerini değerlendirmeleri istendiğinde % 4'ü çok yetersiz; % 20'si yetersiz; % 17'si fikrim yok; % 42'si yeterli; % 17'si yeterli cevaplarını vermişlerdir.

Katılımcılara sorulan bir diğer soru ise; kaldıkları oteli nasıl bulduklarıdır. Katılımcıların % 1'i çok yetersiz; % 10'u yetersiz; % 20'si fikrim yok; % 43'ü yeterli; % 5'i çok yeterli cevabını vermiştir. Halka açık alanlarda kendilerini nasıl hissettikleri sorulduğunda; katılımcıların % 4'ü hiç güvende hissetmediğini; % 24'ü güvende hissetmediğini; % 2'si fikri olmadığını; % 60'ı güvende hissettiğini; % 10'u çok güvende hissettiğini belirtmiştir. Şanlıurfa'daki terörizm hareketlerini değerlendirdiklerinde kendilerini nasıl hissettikleri sorulduğunda ise; 100 katılımcıdan % 6'sı hiç güvende hissetmediklerini; % 48'i güvende hissetmediğini; % 14'ü fikrinin olmadığını; % 25'i güvende hissettiğini; % 7'si ise çok güvende hissettiğini belirtmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Şanlıurfa ilinin düşük sezon denilen yabancı turist gruplarının nadir geldiği sezonda yapılan bu araştırma'da katılımcıların büyük çoğunluğu kadın; lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip kişilerdir. Katılımcıların Türkiye'ye ilişkin görüşlerinde büyük çoğunluğu Türkiye'nin güvenilir bir ülke olduğu; güvenlik güçlerinin yeterli düzeyde olduğu; güvenliklerini tehdit edici herhangi bir durumla karşılaşmadıklarını belirtmiştir. Katılımcılar bir ülkenin güvenlik düzeyini gösteren en önemli olgunun ülkenin gelişmişlik düzeyi olduğunu belirtmiştir. Şanlıurfa'nın güvenlik durumunu değerlendirdiklerinde ise güvenli bir yer olduğunu; güvenlik güçlerinin ise yeterli düzeyde olduğunu; konaklamalarında herhangi bir sorunla karşılaşmadıklarını belirtmişlerdir. Basın ve yayın kanallarının ise destinasyon seçiminde etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Dünyada önemli jeopolitiğe sahip olan Türkiye'nin dini açıdan en kutsal bölgelerinden biri olan Şanlıurfa terör hareketlerinden uzun yıllar etkilenmiş ve özellikle turizm konusunda geri planda kalmıştır. Dünyanın önemli din merkezlerinden olan Şanlıurfa'nın yeterli tanıtım ve pazarlaması yapılmış olsa bile terör konusundaki hassas durumu, ilin turizm pastasından önemli bir pay almasını engellemiştir. Bu noktada en büyük etkiyi ise makro düzeyde Türkiye mikro düzeyde Şanlıurfa görmüştür.

Araştırma sonuçlarına göre bölgeye gelen turistler basın yayın kaynaklarının bilgilendirdiği gibi düşünmemekte; güvenlik hususunda olumlu fikirler dile

getirmektedir. Bu durum ülkenin ekonomik ve siyasi yönden normalleştirilme çalışmalarının gereğini ortaya koymaktadır. Son dönemlerde merkezi ve bölgesel turizm politikaları ile planlamaları sayesinde ülke ve bölge turizminin daha da iyileştirilmesine çalışılmakta; terör ve özellikle ülke imajı ile ilgili iyileştirme çalışmaları için gerekli faaliyetler gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte hala yapılabilecekler bağlamında merkezi ve yerel yönetimler ile özel sektör işletmelerinin yapabileceği pek çok şey de bulunmaktadır. Bu konuda sunulabilecek çözüm önerileri şunlar olabilir:

- Teröre karşı ülkelerin işbirliğine girmesi ve bu işbirliğinin desteklenmesi
- Kamu-Özel Sektör işbirliği ve koordinasyonun sağlanması
- İstihdam için seçilen personelin tanıtım elçisi olacağı düşünülerek, personel istihdamında daha dikkatli davranılması ve güvenlik önlemlerinin alınması, bütün turizm çalışanları güvenlik önlemleri ve acil durumlara karşı eğitilmesi
- Krizlere karşı ekonomik, sosyal ve siyasal eylem planlarının geliştirilmesi,
- Ülke ekonomisine ve turizm sektörüne zarar verebilecek görüntü ve haberlerin basında yer almasının diğer çağdaş ülke normlarına göre gerçekleşmesinin sağlanması
- Eğer terör saldırıları gibi olaylar ülke imajına zarar vermişse bu kötü imajın silinebilmesi için reklam, tanıtım, promosyon gibi çeşitli faaliyetlerin başlatılması, tanıtım bütçesinin arttırılması, bu doğrultuda hedef kitlenin doğru bilgilendirilmesi, tanıtım araçlarının dikkatli seçilmesi
- Terörün yoğunlaştığı yerleşim yerlerinde ülke imkanlarının da dikkate alınarak turizm faaliyetlerinde turizm güvenlik biriminin oluşturulması ve terör olaylarına karşı bu birimlerin bilinçlendirilmesi
- Çeşitli kredi, vergi, indirim ve finansal araçlar kullanılarak ödeneklerle hükümetin terörist saldırısına maruz kalan kişi, işletme ve kurumları desteklemesi
- Ülke veya bölgede teröre rağmen turist akışının sekteye uğramaması ve akışın hızlandırılması amacı ile promosyonel uygulamaların gerçekleştirilmesi

- Terörün turizme etkisi üzerine gerçekleştirilen bu çalışma, bir takım siyasi, ekonomik, sosyal krizlerin turizme olan etkilerinin bilinmesi açısından üzerinde durulmaya değer bulunmuştur. Araştırmanın farklı örneklem grupları ve bölgeler üzerine çalışılmasının, turizm bilimine anlamlı sonuçlar kazandıracağı umulmaktadır.

Belirtilen bütün bu önerilerin gerçekleştirilmesi durumunda yapılacak olması terör sebebiyle oluşması muhtemel krizlerin en az kayıpla atlatılmasına imkan sağlamakla birlikte önemli avantajlar da sağlanabilecektir. Yukarıda bahsedilen önerilere ek olarak Türkiye için yaşam standartlarının düşük olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine devletin turizm yatırımlarını teşvik edici uygulamalarda bulunması, işsizlere iş imkânı sağlanmasına yardımcı olur. Ayrıca okul, spor tesisi, dinlenme, eğlence ve alışveriş türü tesislerin sayılarını arttırması ülke ve yörenin zenginleşmesine katkı sağlayacaktır. Tüm bu belirtilen önlemler turistleri rahatsız etmeyecek şekilde kararlılıkla uygulanacak olursa, turizm sektörü açısından başta terör olmak üzere benzeri krizlerin yol açabileceği olumsuz etkiler kolayca bertaraf edilmiş olacaktır.

Kaynakça

- Arana, J.E., Leon, C.J. (2008). The Impact Of Terrorism On Tourism Demand. *Annals of Tourism Research*, 35 (2), 299–315.
- Arendell, B., Paraskevas, A. (2007). Strategic Framework For Terrorism Prevention And Mitigation İn Tourism Destinations. *Tourism Management* 28, 1560-1573.
- Edmonds C. (2006). Terrorism and Tourism In The Asia Pasific Region: Is Travel and Tourism In a New World Ater 9/11. *East-West Center Working Papers* (86).
- Emsen, Ö.S., Değer M.K. (2004). Turizm Üzerine Terörizmin Etkileri: 1984-2001 Türkiye Deneyimi. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (7), 67-83.
- Feichtinger G., Hartl, R.F., Kort, P.M., Novak, A.J. (2001). Terrorism Control in the Tourism Industry. *Journal Of Optimization Theory And Applications* 108(2), 283–296.
- Goodrich, J.N. (2002). September 11, 2001 attack on America: a record of the immediate impacts and reactions in the USA travel and tourism industry. *Tourism Management*, 23, 573–580.
- Öztürk, S., Çelik, K. (2009). Terörizmin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri. *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi* 1(2), 85-106.

Pizam, A. (2002). Tourism and terrorism. *International Journal of Hospitality Management* 21, 1-3.

Sönmez, F. S., Graefe, A.R. (1998), Influence of Terrorism Risk on Foreign Tourism Decisions. *Annals of Tourism Research*, 25(1), 112-144.

Sönmez, F.S. (1998a). Tourism, Terrorism and Political Instability. *Annals of Tourism Research*, 25(2), 416-456.

Taner, B. (2000). Terörizm ve Turizm, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl 11, Eylül-Aralık*, 93-98.

Tunç, A., Sevin, H.D. (1999). Suç ve Terörizmin Turizm Talebi Üzerindeki Etkisi. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(7), 131-140.

Unur, K. (2000). Turizm-Terörizm İlişkisi ve Türkiye Örneği. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl 11, Eylül-Aralık*, 169–177.

Yeşiltaş, M., Öztürk, İ. Türkmen, F. (2008). Terör Faaliyetlerinin Turizm Sektörüne Etkilerinin Çözüm Önerileri Perspektifinde Değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 10, Sayı 1*, 175-189.

Yılmaz, B.S., Yılmaz, Ö.D. (2005). Terörizm ve Terörizmin Hedefi Olarak Turizm Endüstrisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 39-58.

**EVALUATION OF A SUSTAINABLE TOURISM DESTINATION, ACARLAR
LONGOZU, FOR LOCAL STAKEHOLDERS**

Res. Asst. Salim İBİŞ, Sakarya University

Prof.Dr. Orhan BATMAN, Sakarya University

EXTENDED ABSTRACT

Acarlar Longozu, located in Sakarya between Karasu and Kaynarca towns, has national and international importance. In this study, a qualitative research, which includes the views of local stakeholders related to the current situation under the principles of sustainable tourism and to ensure the sustainability of natural resources, has been conducted.

Keywords: Tourism, Acarlar Flooded Forest, Destination, Sustainable Tourism

World tourism industry has developed in the form of mass tourism for many years . As a result of these developments, the irreversible destruction of natural and cultural resources have begun to occur (Altanlar and Akıncı Kesim, 2011: 2). Over time, the concept of sustainability has emerged as the necessity of passing in front of the demolitions were understood.

Destination, simply means "the place visited" (Atay, 2003, 145). Touristic destinations may be in any scale, like a country, a region, an island, a village, a town or even a private center (İpar, 2011: 38).

Acarlar Longozu is located in Sakarya between Karasu and Kaynarca towns. (Zengin and Öztürk: 17). It is the fifth biggest flooded forest in the world and the second biggest in Turkey, and with its unique ecosystem it has a national and international importance. Acarlar Longozu provides a shelter to a large number of animal species and many plant species to thrive, with its different ecosystem. In addition, as it is on the migration route of the birds, Acarlar Longozu is an ideal environment for

incubation and accommodation for birds. The flora and fauna diversity, natural beauty and natural attractions in Acarlar Longozu shows that different types of ecotourism can be improved in the region.

The research was designed to be qualitative. Semi-structured interview method was used to obtain data. In the research, stakeholders are local authorities interested in Acarlar Longozu and its surrounding area, business managers, decision makers and the representatives of the local people. Eight relevant people were reached by phone, appointments were requested and then visited and interviews were conducted.

As a result, it is concluded that the region's transportation facilities are adequate but tourism activities in the region must be performed with professional guides to avoid damage to the natural presence, region is inadequate in terms of touristic and recreational facilities, touristic and social facilities can be improved while considering the environmental sensitivity.

References

- Gönençgil Barbaros ve Üzel Ceren, (2007), "Acarlar Longozu", *Skyllife Dergisi*, Nisan Sayısı
- Kozak Metin ve Bahçe A. Sadık, (2009), "Özel İlgi Turizmi", Detay Yayıncılık, Ankara.
- Timur Seldjan, (2012), "Analyzing urban tourism stakeholder relationship: A network perspective". Retrieved from <http://torc.linkbc.ca/torc/downs1/AnalyzingUrbanTourismStakeholderRelationships.pdf>
- Bulu Melih ve Eraslan İ.Hakkı, (2007), "Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Sağlamada Turizm Sektörü Sektörel Stratejiler ve Uygulamalar", Uruk Yayınları, İstanbul.
- Demir Cengiz ve Çevirgen Aydın, (2006), "Turizm ve Çevre Yönetimi Sürdürülebilir Gelişme Yaklaşımı", Nobel Yayınları, Ankara.
- Bahaire Tim ve Martin Elliott-White, (1999), "The Application of Geographical Information Systems (GIS) in Sustainable Tourism Planning: A Review", *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 7, No. 2, p. 159-174.
- Kahraman Nüzhet ve Türkay Oğuz, (2012), "Turizm ve Çevre", Detay Yayıncılık, Ankara.
- Erdoğan Nazmiye, (2003), "Çevre ve Ekoturizm", Genel Yayın ve Dağıtım, Ankara.

SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM DESTİNASYONU AÇISINDAN ACARLAR LONGOZU'NUN YEREL PAYDAŞLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Arş. Gör. Salim İbiş¹

Prof. Dr. Orhan Batman²

ÖZET

Dünyanın beşinci, Türkiye'nin ikinci büyük subasar ormanı olan Acarlar Longozu, kendine özgü ekosistemi ile ulusal ve uluslararası öneme sahiptir. Bu çalışma kapsamında, Acarlar Longozu sürdürülebilir turizm ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Habitat çeşitliliği ve biyolojik çeşitlilik bakımından zengin bir yapıya sahip olan Acarlar Longozu, dünyada ve ülkemizde nadir rastlanan subasar orman örneklerinden biridir. Acarlar Longozu, içerdiği farklı ekosistemiyle bölgedeki çok sayıda hayvan türünün barınmasına ve birçok bitki türünün yaşamasına imkan sağladığı görülmektedir. Ayrıca kuşların göç yolu üzerinde bulunması kuşların burada konaklaması ve kuluçkaya yatması için ideal bir ortam oluşturduğu bilinmektedir. Acarlar longozundaki bu flora ve fauna çeşitliliği, doğal çekicilikler ve tabiat güzellikleri bölgede farklı ekoturizm türlerinin gelişmesine imkan sağladığı görülmektedir. Bu çalışma kapsamında Acarlar Longozu'nun sürdürülebilir turizm ilkeleri çerçevesinde mevcut durumu ve sahip olduğu çeşitlilik ve zenginliklerini gelecek kuşaklara korunarak sürdürülebilirliğinin sağlanması konusunda yerel paydaşların görüşleri alınmak üzere nitel bir araştırma yapılmıştır. Sonuç olarak; bölgenin ulaşım olanaklarının yeterli olduğu ancak bölgede yapılan turizm faaliyetlerinin doğal varlığa zarar vermemesi için profesyonel rehberler eşliğinde yapılmasının gerektiği, bölgenin turistik ve sosyal tesis bakımından yetersiz olduğu, çevre duyarlılığı gözetilerek turistik ve sosyal tesislerin geliştirilebileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Acarlar Longozu, Destinasyon, Sürdürülebilir Turizm.

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, salimibis@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, obatman@sakarya.edu.tr

GİRİŞ

Dünya turizm endüstrisinde turizm eğilimleri ulusal boyuttan bölgesel boyutlara kaydığı günümüzde, turizmin bölgesel gelişmede öncü rol oynayan destinasyon düzeyindeki çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu nedenle bölgesel ve yöresel destinasyon çalışmalarının önemi artmaktadır. Kendine has çekicilikleri ve nitelikleri olan bölgelerin bu zenginliklerini sürdürülebilir kullanımının sağlanması oldukça önemlidir.

Doğa temelli turizm türlerinin son yıllarda hızla gelişme gösterdiği görülmektedir. Bu gelişimde doğal ve kültürel kaynakları olan ve kendine özgü bozulmamış doğal kaynakları koruyabilen bölgeler turizme açılmakta ve rekabette avantaj sağlamaktadır. Doğa temelli turizm türlerinin geliştirilmesi kısa vadede, yerel girişimciye ve halka yeni iş imkanları sağladığı görülmektedir (Kozak vd., 2009: 167-168).

Doğa turizmi, daha az insan faaliyetlerinden etkilenmiş, peyzaj, su, bitki örtüsü ve yaban hayatı gibi doğal kaynakların kullanımına dayalı bütün turizm türlerini kapsamaktadır. Doğa turizmi, özellikle doğal kaynakları, manzara ve ekolojik sistemleri bakımından zengin olan yoksul ve gelişmekte olan ülkelerde kaynakların kullanımına dayalı üretim faaliyetlerine karşılık bir alternatif olarak önerilmektedir. (Bulu vd., 2007: 47).

Sakarya ili Karasu ve Kaynarca ilçelerinde yer alan Acarlar Longozu, ülkemizde nadir bulunan subasar orman ekosistemlerinden biridir. Türkiye'deki 2 longozdan birisi olan Acarlar Longozu, ülkemizin en büyük longozu olan Kırklareli ili, Demirköy ilçesine bağlı İğneada Longozu'ndan sonra ikinci büyük longoz orman ekosistemidir. Bu tür alanlar çok sayıda yaban hayatı ve bitki türleri için gerekli olan yaşam ortamını sağlamaktadır.

Bu çalışma kapsamında Acarlar Longozu'nun sürdürülebilir turizm ilkeleri çerçevesinde mevcut durumu ve sahip olduğu çeşitlilik ve zenginliklerini gelecek kuşaklara korunarak sürdürülebilirliğinin sağlanması konusunda yerel paydaşların görüşleri alınmak üzere nitel bir araştırma yapılmıştır.

SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM VE DESTİNASYON KAVRAMI

Dünya turizm endüstrisi uzun yıllar boyunca kitle turizmi şeklinde gelişme göstermiştir. Bu gelişmeler neticesinde doğal ve kültürel kaynaklar üzerinde geri dönüşü olmayan tahribatlar meydana gelmeye başlamıştır (Altanlar ve Akıncı Kesim, 2011: 2). Doğal, tarihi, kültürel kaynakların korunması ve yenilenmesi,

ekolojik dengenin, biyolojik çeşitliliğin zarar görmemesi ve gelecek nesillere devredildiği bir kalkınma biçimi olarak sürdürülebilir bir turizm anlayışı benimsenmiştir (Çelik Uğuz, 2011: 333). Sürdürülebilir turizm; mevcut kaynakların tüketilmeden, kirletilmeden ve tahrip edilmeden gelecek nesillerin de kullanabileceği şekilde kullanılmasının sağlanmasıdır (Tetik, 2012: 8).

Tüm bu gelişmeler neticesinde Türkiye için turizmin sürdürülebilirliğinin ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Turizmde sürdürülebilirliğin sağlanması için turizm endüstrisine rehberlik edebilecek amaç ve ilkeler şu şekilde ifade edilmiştir (Demir ve çevirgen, 2006: 107; Erdoğan, 2003: 101; Tetik, 2012: 46). Bunlar;

- Kaynakların sürdürülebilir kullanılması
- Aşırı tüketimin ve atıkların azaltılması
- Çeşitliliğin sürdürülmesi
- Turizmin planlamaya dahil edilmesi
- Yerel ekonomilerin desteklenmesi
- Yerel halkın turizme katılımının sağlanması
- Yerel paydaşların ve kamunun görüşlerinin alınması
- Personel eğitiminin sağlanması
- Sorumlu bir turizm anlayışının sağlanması
- Araştırma sorumluluğu.

Destinasyon, çok basit anlamıyla "ziyaret edilen yer" anlamını taşımaktadır (Atay, 2003, 145). Geniş tanımıyla turizm destinasyonu, insan beyninde belirli bir imaja sahip markalaşmış ulusal bir alan ve önemli turistik çekiciliklere, çekim merkezlerine, festivaller, karnavallar gibi çeşitli etkinliklere, iyi bir ulaşım ağına, gelişim potansiyeline, bölgeler arası ve ülke düzeyinde ulaşım olanaklarına ve turistik tesislerin gelişimi için yeterli coğrafi alana sahip bir bölge olarak tanımlanmaktadır (Ersun vd., 2011: 231). Destinasyonlar, tüm ülke ölçeğinde olabileceği gibi bir bölge, ada, köy, kasaba ve hatta müstakil bir merkez gibi herhangi bir ölçekte olabilmektedir (İpar, 2011: 38).

TURİSTİK DESTİNASYON OLARAK ACARLAR LONGOZU

Longoz, subasar ormanı, yılın belirli aylarında, taban suyunun yükselmesi neticesinde oluşan belirli bir vejetasyon yapısına sahip ekosistem olarak tanımlanmaktadır (Efe ve Alptekin, 1989: 165; Baykal, 2006: 16). Karasal orman, dere, alüvyal orman, çayır, saz, bataklık, göl, kumul, kıyı, deniz ekosistemlerinin bir arada ayrılmaz birlikteliği ekosistem ve habitat çeşitliliği yönünden oldukça önemli olan longoz ormanları, ekosisteminde çok çeşitli canlı ve cansız öğelerin birlikteliği ile oluşan sistemin nadirliği de tek tek türlerin nadirliği kadar önemlidir (Yeni, 2005). Longoz, denize doğru akan derelerin getirdiği kumların birikerek kıyıda set oluşturması ve dere ağzını kapatması sonucu akarsuyun biriktiği yerde oluşan özel bir ekosistemdir. Su, getirdiği kil ve organik materyal ile bu sahaların topraklarını mineral ve organik materyal yönünden zenginleştirir (www.longozukoru.org).

Acarlar Longozu Ulaşım

Acarlar Longozu, Sakarya iline bağlı Karasu ile Kaynarca ilçeleri arasında bulunmaktadır. (Zengin ve Öztürk: 17). Sakarya İli ülkemiz ulaşım ağının önemli güzergahları üzerinde bulunmaktadır. Ülke ulaşım ağına, il merkezinden geçen, Ankara – İstanbul D – 100 (E5) ve TEM Otoyolu ile bağlanmaktadır. İstanbul – Ankara demiryolu il merkezinden geçmektedir. Acarlar Longozunun bulunduğu ilçe Karasu; İstanbul'a 200 km, Ankara'ya 290 km uzaklıktadır. Karadeniz sahil yolu açıldığı takdirde İstanbul'dan yaklaşık bir saatte ulaşmak mümkün olacaktır (Marka, 2011: 11).

Acarlar Longozu İklim Durumu

Bölge, genel iklim özellikleri bakımından bakıldığında, Karadeniz iklimi etkisi altında olduğu görülmektedir. (Baykal, 2006: 70). Acarlar Longozu ve çevresinin iklim karakterini ortaya koymak için, aynı bakıya sahip Akçakoca meteoroloji istasyonunun verileri değerlendirilmiştir (Türçek, 2012)

Sıcaklık: Yıllık ortalama sıcaklık 13.6° C'dir.

Nisbi (Bağıl) Nem: Sahada yıllık ortalama nisbi nem % 81'dir.

Bulutluluk : 0 (açık) – 10 (kapalı) arasında derecelendirilen bulutluluk, yıllık ortalama olarak 5.3'tür. Sahada yıllık ortalama açık günler sayısı 102.3, bulutlu günler 146.4, kapalı günler 116.6 gündür.

Yağış : Sahada yıllık ortalama yağış 948.0 mm dir.

Rüzgar : Sahada hakim rüzgar yönü Rubinstein formülüne göre GB ve KKD'dur.

Bitki Varlığı (Flora)

Türkiye ihtiva ettiği 12.000'e yakın çiçekli bitki taknosu ile, floristik çeşitliliği açısından ılıman kuşağın en zengin ülkelerinden biri konumundadır. Bölgede gerçekleştirilen arazi çalışmalarında toplanan yaklaşık 600 bitki örneğinin değerlendirilmesi sonucunda 70 familyaya ait 203 cins, 247 tür ve tür altı takson tespit edilmiştir (Suçead, 200: 16). Alanda 3 adet endemik bitki türü tespit edilmiş olup, alanda endemizm oranı %1 dir. Sulak alanlarda endemizm oranı diğer ekosistemlere oranla daha düşüktür. Alanda tespit edilmiş olan endemik bitki türleri şunlardır (Suçead, 2009);

- Peygamber Çiçeği (*Centaurea Kilaea* Boiss.)
- Nakıl (*Silene Sangaria* Coode&Cullen)
- Siğir Kuyruğu (*Verbascum Degenii* Hall)

Sahada su ortamlarına uyum sağlamış bazı bitkiler de yer almaktadır. Bunlar su küpesi (*Circaea lutetiana*), su menekşesi (*Hottonia palustris*), göl soğanı (*Leucojum aestivum*), sarı nilüfer (*Nuphar luteus*), su gülü (*Nym phaea alba*), su keneviri (*Bidens tripartitus*) ve *Thelypteris palustris*'dir. Saha, orman altında yer alan önemli su bitkilerinden su menekşesinin (*Hottonia palustris*) Türkiye'de önemli yayılış alanlarından birisidir. Göl soğanı (*Leucojum aestivum*) ve *Thelypteris palustris* da ülkemizde görülen nadir su bitkileri arasındadır. Kıyıdaki daha yeni kumul alanları üzerinde ise zambak (*Lilium*), sütleğen türleri (*Euphorbia*), peygamber çiçeği(*Centaure*), katırtırnağı (*Spertium junceum*) ve kum sazı (*Ammophila arenaria*) bulunmaktadır. Gölün kuzey kıyılarında boyları 3-4 m'yi aşmayan ve yabani bir çalı türü olan böğürtlenler (*Rubus*) yer almaktadır (Tmmob, 2012: 66-67). Göl tabanı tamamen geçilmez ve çok sık bir bitki örtüsüyle kaplı olup, ormanın önemli bir kısmını dişbudak (*Fraxinus oxyphlla*) ağaçları oluşturur. Ormanın yüksek katını oluşturan diğer önemli türler ise karaağaç (*Ulmus campestris*) ve kızılbaş (*Alnus glutinosa*)'dır. Bu ağaç türlerinin boyları 20 m ye kadar uzayabilmekte ve 70-80 m çap yapabilmektedirler (Türçek, 2012).

<u>Ormanı oluşturan ağaç türleri</u>	<u>Orman karışım oranı</u>	
(Dişbudak) <i>Fraxinus oxyphylla</i>	Dişbudak	%80
(Sahra karaağacı) <i>Ulmus campestris</i>	Karaağaç	%10
(Kızılağaç) <i>Alnus glutinosa</i>	Kızılağaç	%9
(Titrek kavak) <i>Populus tremula</i>	Titrek kavak	%0.5
(Akçaağaç) <i>Acer hyrcanum</i>	Akçaağaç	% 0.5

Türkiye’de sadece Acarlar Longozu’nda yetişen su menekşesi botanik turizmcilerinin büyük ilgisini çekmektedir. Longozda Bern Sözleşmesi gereği koruma altında olan 6, küresel ölçekte tehlike altında olan su menekşesi ve göl soğanı gibi 2 bitki türü bulunmaktadır. Su menekşesi Türkiye’de sadece Acarlar Longozunda yetişirken, nilüferlerin su üstündeki muhteşem görüntüsü de büyük ilgi çekmektedir (www.sabah.com.tr).

Hayvan Varlığı (Fauna)

Acarlar Longozu’nda 200 den fazla kuş türü saptanmıştır. Bu türlerin çoğunluğu Bern Sözleşmesinde öncelikli koruma uygulanan hayvan türleri arasında bulunmaktadır. Bu türlerden 42’si Avrupa Birliği Kuş Direktifi – Yaban Kuşların Korunması Direktifine göre Ek-I’de yer almakta olup, yaşamlarını sürdürmeleri için habitatları dikkate alınarak koruma tedbirleri alınmasını gerektirmektedir (Suçead, 2009: 22). Acarlar Longozu, Anadolu üzerinden geçen iki önemli göç yolundan birisi üzerinde bulunması kuşların konaklaması ve kuluçkaya yatmasına olanak sağlar. Longoz bu özelliği ile Önemli Kuş Alanı (ÖKA) statüsünde ve Sakarya Deltası Önemli Kuş Alanı sınırları içerisinde yer alır (Gönengil ve Üzel, 2007).

Trekking

Acarlar Longozunda doğal ahşaptan yapılan ve içerisinde oturma banklarının da yer aldığı 620 metrelik yürüyüş yolu mevcuttur. Tekne ve deniz bisikleti ile gezilebilen Acarlar Longozu’nun, tekne dışında doğal ahşap yoldan da yürünerek gezilebilmektedir. Longoz çevresinde gününbirlik yürüyüşler için uygun alanlar bulunmaktadır. Yürüyüş esnasında çeşitli doğal güzellikler görme ve fotoğraflamak mümkündür. Bölgede aile, arkadaş çevresi ya da toplu öğrenci grupları ile yürüyüş yapılabilmektedir.

Doğa Fotoğrafçılığı

Acarlar Longozu ve çevresi kendine özgü doğal ekosistemi ile farklı kuş ve bitki türlerini barındırmakta, bu güzelliklerin fotoğraflanmasına imkan sağlamaktadır. Ayrıca yaban hayatını fotoğraflamak isteyenler için farklı türde hayvanların görmek ve fotoğraflamak mümkündür.

YÖNTEM VE SAHA ARAŞTIRMASI

Araştırma nitel olarak tasarlanmıştır. Veri elde etmede yarı yapılandırılmış mülakat yöntemi kullanılmıştır.

Paydaş kavramı, incelenen örnek olaylarda veri toplama ve analiz sürecinde dikkate alınması gereken birey ya da grupları ifade eder. "Herhangi bir fenomenin kendisini etkileyen ve/veya kendisinden etkilenen ve bir şekilde ilgisi olan ilgili gruplar" paydaş olarak adlandırılmaktadır (Altunışık ve diğ., 2012: 307-308). Bu araştırmanın paydaşlarını Acarlar Longozu ve çevresi ile ilgilenen yerel yönetimler, işletmeciler, karar vericiler ve yöre halkıdır. Söz konusu ilgililere telefonla ulaşıp randevu talep edilerek ziyaret edilmiş ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu ilgili paydaşların 8 yetkiliye ulaşılmıştır. Dolayısı ile çalışmanın uygulama ile ilgili bulguları 8 paydaştan elde edilen verilerden oluşmaktadır.

Araştırmaya Dahil Edilen Paydaşlar

Araştırmada Sakarya ili ile Karasu ilçelerindeki yerel yönetimler, kurumlar ve longozda bulunan işletme paydaş olarak seçilmiştir. Bu paydaşlar Acarlar Longozu ve çevresi ile ilgili olan bölgeyi etkileyen veya bölgeden etkilenen ya da bölge ile ilgili yetki ve sorumlulukları bulunan ilgili kurum ve kuruluşların yetkilileridir.

Tablo 1: Araştırmaya Dahil Edilen Paydaşlar

Paydaşlar	Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
	Orman ve Su İşleri Sakarya Bölge Müdürlüğü
	Sakarya İl Özel İdaresi
	Karasu Belediyesi
	Karasu Kaymakamlığı
	Longozda Yer Alan Turizm İşletmesi
	Sakarya Ticaret ve Sanayi Odası
	Sakarya Üniversitesi

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Acarlar Longozu ile ilgili paydaşlar ile yapılan görüşmelerden elde edilen veriler, araştırma bulgularının temelini oluşturmaktadır. Ulaşılan bulgular, acarlar Longozunun turistik destinasyon olarak durumu ve sürdürülebilirliğine yönelik unsurlar içeren sorulara alınan cevaplar çerçevesinde sunulmuştur.

Yetkililerin Demografik Özelliklerine Yönelik Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde yöneticilerin demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik 3 adet soru sorulmuştur. Alınan cevaplar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Demografik Bulgular

CİNSİYET	KATILIMCI SAYISI
Erkek	8
Kadın	-
YAŞ	KATILIMCI SAYISI
20-30	-
31-40	1
41-50	6
50 ve üzeri	1
EĞİTİM DURUMU	KATILIMCI SAYISI
İlk ve Ortaokul Mezunu	1
Lise ve Dengi okul Mezunu	-
Lisans Mezunu	4
Yüksek Lisans ve Doktora	3

Cinsiyet: Görüşme yapılan paydaşların tamamı erkektir. Cinsiyet faktörünün dahil edilmesinin sebebi, bayan paydaşlar ile erkek paydaşların konuya bakış açıları farklı olabileceğini ortaya koymaktır. Ancak görüşüne başvurulmuş paydaşlar arasında kadın bulunmamaktadır.

Yaş: Paydaşlar ile yapılan görüşmelerde paydaşların 36-64 yaş aralığında olduğu tespit edilmiştir. Yaş faktörünün araştırmaya dahil edilmesinin sebebi, genç paydaşların konu ile ilgili görüşleri yaşı daha büyük paydaşlardan farklı olabileceğini ortaya koymaktır. Bu düşünce ile sorulan sorulara alınan cevaplar ve yaş faktörünü karşılaştırdığımızda 36 yaşındaki katılımcının bölgenin sürdürülebilir turizm kapsamında turizm arz olanaklarının artırılmasına yönelik planlı ve olumlu

SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM DESTİNASYONU AÇISINDAN ACARLAR LONGOZU'NUN
YEREL PAYDAŞLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

düşüncelere sahip olduğu, 64 yaşındaki katılımcının ise daha sıradan düşüncelere sahip olduğu sonucu elde edilmiştir.

Eğitim Durumu: Paydaşlar ile yapılan görüşmeler sonucunda, 1 kişi ilköğretim, 4 kişi lisans ve 3 kişi lisansüstü mezundur.

Acarlar Longozun Önemi, Rehberlik Hizmeti ve Ulaşımına Yönelik Bulgular

Bu bölümde paydaşlara Acarlar Longozunun Dünyadaki ve Türkiye'deki önemi, bölgedeki rehberlik hizmetinin yeterli olup olmadığı ve bölgenin ulaşım açısından durumu sorulmuştur. Alınan cevaplar Tablo 3' te verilmiştir.

Tablo 3: *Acarlar Longozun Önemi, Rehberlik Hizmeti ve Ulaşımına Yönelik Bulgular*

ACARLAR LONGOZUNUN ÖNEMİNİ	KATILIMCI SAYISI
Biliyor	8
Bilmiyor	-
REHBERİK HİZMETİ	KATILIMCI SAYISI
Yeterli	2
Yetersiz	6
ULAŞIM	KATILIMCI SAYISI
Elverişli	8
Değil	-

Önemi: Paydaşlara öncelikle Acarlar Longozunun Dünyada sayılı, Türkiye'de önemli ikinci subasar ormanı olduğu bilgisine sahip olup olmadıkları sorulmuştur. Katılımcıların tamamı bu soruya olumlu cevap vererek Acarlar Longozunun uluslararası ve ulusal öneme sahip olduğunu bilmektedir.

Rehberlik Hizmeti: Paydaşlara Acarlar Longozunda yeterince rehberlik hizmeti verilip verilmediği sorulmuştur. Katılımcılardan ikisi bölgede yeterli rehberlik hizmeti verildiğini, beşi ise rehberlik hizmetlerinin yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Rehberlik hizmetlerinin yetersiz olduğunu düşünen katılımcılar bölgede yerel halkın

rehberlik hizmeti verebilecek eğitimin verilebileceği, alanda yazılı ve görsel bilgi panolarının artırılabilceğini ve elektronik rehberlerin konulabileceğini söylemiştir.

Ulaşım: Paydaşlara bölgeye ulaşımın elverişli olup olmadığı sorusu sorulmuştur. Katılımcıların tamamı bölgenin ulaşım açısından elverişli olduğunu ifade etmiştir.

Doğal Varlığın Korunmasına Yönelik Bulgular

Tablo 4: Doğal Varlığın Korunmasına Yönelik Bulgular

TURİZM FAALİYETLERİ DOĞAL VARLIĞA ZARAR VERİYOR MU?	KATILIMCI
Verir	2
Vermez	6
DOĞAL VARLIĞA YÖNELİK KORUMA ÖNLEMLERİ ALINIYOR MU?	KATILIMCI
Alınıyor	8
Alınmıyor	-

Paydaşlara bölgede yapılan ve yapılacak olan turizm faaliyetlerinin doğal varlığa zarar verip vermediği sorulmuştur. Bu sorulara 2 katılımcı zarar verir, 5 katılımcı zarar vermez şeklinde cevaplamıştır. Zarar vereceğini düşünen katılımcılar bölgede turizm faaliyetlerinin kontrollü ve profesyonel rehber eşliğinde yapılmasını önermişlerdir. Yeterli rehberlik hizmeti olmadan yapılacak gezilerde ziyaretçilerin bitki varlığına zarar verebileceğini ifade etmiştir.

Turistik ve Sosyal Tesis Yeterliliğine Yönelik Bulgular

Tablo 5: Turistik ve Sosyal Tesis Yeterliliğine Yönelik Bulgular

TURİSTİK VE SOSYAL TESİSLER	KATILIMCI
Yeterli	-
Yetersiz	8

Paydaşlara bölgedeki sosyal ve turistik tesislerin yeterli olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcıların tamamı bölgenin tesis açısından yeterli olmadığını ifade etmiştir. Katılımcılar bölgede konaklama ihtiyacının olduğunu, bu yöde taleplerin olduğunu, mevcut yiyecek içecek işletmesinin çeşitlendirilmesi ve daha profesyonelleşmesinin gerektiğini, tuvaletlerin yetersiz olduğunu ve bölgede mescid ihtiyacı bulunduğunu ifade etmişlerdir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma kapsamında Acarlar Longozu ile ilgili paydaşların, bölgenin sürdürülebilirliği konusunda görüşleri alınarak değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ortaya çıkan sonuçlar ve bu sonuçlar kapsamındaki öneriler aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Acarlar Longozu Sakarya'nın Karasu ilçesi ile Kaynarca ilçeleri arasında bulunan habitat ve biyolojik çeşitlilik açısından zengin bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Acarlar Longozu ve çevresi doğal zenginliği ile bir çok ekoturizm türü için ideal bir ortamdır.
- Bölgede trekking yapılabilecek rotalar belirlenerek yürüyüş yollarının oluşturulması gelen turistlerin esas ya da yan faaliyet olarak yürüyüş turlarına katılmaları sağlanmalıdır.
- Alana gelen ziyaretçiler için kuş, bitki ve orman çeşitliliğini konusunda bilgi içeren yazılı, sesli ve elektronik rehberler hazırlanabilir. Yöre halkına bölge konusunda yeterli eğitim verilerek yerel rehberler yetiştirilmeli.
- Bölgede rehberlik hizmeti alınmadan kontrolsüz yapılan geziler hem yetersiz olacağı hem de doğal varlığa zarar vereceği düşünülmektedir.
- Doğa fotoğrafçıları için bölgede fotoğraf yarışmaları düzenlenebilir, çeşitli sosyal aktiviteler organize edilebilir.
- Açık havada gelen ziyaretçilerin dinlenme eğlenme ihtiyaçlarının karşılanması amacı ile uygun piknik alanları kamelyalar arttırılabilir.
- Turizm fuarlarında açılacak stantlarda Acarlar Longozunun tanıtımının yapılması gereklidir.
- Yapılan görüşmelerde yöre halkının longoz hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmadığı görülmektedir. Longozun önemi konusunda yöre halkı daha fazla bilinçlendirilmelidir.

- Yöresel el sanatlarının, yöresel ürünlerin satışının yapılabileceği uygun alanlar oluşturularak yerel halkın gelen ziyaretçilere satış yapması ve bundan gelir elde etmesi sağlanmalıdır.
- Bölgedeki sosyal ve turistik tesisler artırılmalı çeşitlendirilmeli ve profesyonel hizmet sunan işletme standartlarına kavuşturulmalı.

Orman Bölge Müdürlüğü 5 yıllık (2009-2013) Acarlar Gölü Longoz Ormanı Sulak Alan Yönetim Planı hazırlamıştır. Ancak bu yönetim planı çerçevesinde amaçlanan birçok çalışma gerçekleşmediği görülmektedir. Bu planın daha uzun vadeli ve uygulanması zorunlu olacak şekilde yapılması gerektiği düşünülmektedir. Bölgede yapılması planlanan kuş kulesi için gerekli ihale yapılmış fakat ilgili bazı kurumların onayı çıkmaması nedeniyle iptal edildiği anlaşılmıştır. Bölge ile ilgili sorumlu ve karar verici kurumun fazla olması yapılacak çalışmaların bürokrasi engeline takılmasına neden olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Kozak Metin ve Bahçe A. Sadık, (2009), "Özel İlgi Turizmi", Detay Yayıncılık, Ankara.

Altunışık Remzi, Recai Coşkun, Serkan Bayraktaroğlu ve Engin yıldırım, (2012), "Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri", *Sakarya Yayıncılık*, 7. Baskı, Sakarya.

Ayaz Nurettin, (2012), "Kırsal Turizm ve Paydaşları: Belediye başkanlarının Tutumlarına Yönelik Bir Araştırma", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, EBE.

Timur Seldjan, (2012), "*Analyzing urban tourism stakeholder relationship: A network perspective*". Retrieved from <http://torc.linkbc.ca/torc/downs1/AnalyzingUrbanTourismStakeholderRelationships.pdf>

Bulu Melih ve Eraslan İ.Hakkı, (2007), "Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Sağlamada Turizm Sektörü Sektörel Stratejiler ve Uygulamalar", Uruk Yayınları, İstanbul.

Demir Cengiz ve Çevirgen Aydın, (2006), "Turizm ve Çevre Yönetimi Sürdürülebilir Gelişme Yaklaşımı", Nobel Yayınları, Ankara.

Bahaire Tim ve Martin Elliott-White, (1999), "The Application of Geographical Information Systems (GIS) in Sustainable Tourism Planning: A Review", *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 7, No. 2, p. 159-174.

Kahraman Nüzhet ve Türkay Oğuz, (2012), "Turizm ve Çevre", Detay Yayıncılık, Ankara.

Erdoğan Nazmiye, (2003), "Çevre ve Ekoturizm", Genel Yayın ve Dağıtım, Ankara.

Altanlar Aslı ve Akıncı Kesim Güniz, (2011), "Sürdürülebilir Turizm Planlaması İçin Yöre halkı ve yerli Turistlerin Davranış ve Beklentilerini Anlamaya Yönelik Bir Araştırma": Akçakoca Örneği", *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, Cilt:3, Sayı:2, Aralık 2011.

Çelik Uğuz, Sabriye, (2011), "Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Burhaniye'nin Alternatif Turizm Potansiyeli", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı:24, Temmuz 2011

Tetik Nuray, (2012), "Turist Rehberlerinin Ekoturizm Alanındaki Yeterlilikleri: Doğu Karadeniz Örneği", *Doktora Tezi*, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atay Lütfi, (2003), "Destinasyon Pazarlaması Yönetimine İlişkin Stratejik Bir Yaklaşım", *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, ss. 144-158.

Ersun Nur ve Kahraman, Arslan, (2011), "Turizmde Destinasyon Seçimini Etkileyen Temel Unsurlar Ve Pazarlama Stratejileri", *Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, Yıl 2011, Cilt XXXI, Sayı II, ss. 229-248.

İpar M. Sedat, (2011), "Turizmde Destinasyon Markalaşması Ve İstanbul Üzerine Bir Uygulama" (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*), Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Efe Asuman ve Alptekin Ünal, (1989), "Önemli Bir Subasar Ormanı: Hacıosman", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Seri:A, Cilt: 39, Sayı:2 İstanbul.

Yeni Ercan, (2005), "Bizim Mangrove'larımız; Subasar Orman Ekosistemlerinin Karakteristikleri ve Bu Ekosistemlerin Korunmasında Karşılaşılan Sorunların Çözüm İlkeleri", *1. Çevre ve Orman Şurası*, 22-24 Mart 2005.

Zengin Burhanettin ve Öztürk İlker, (2008), "Bölgesel Kalkınma Çerçevesinde Sakarya'da Yapılabilecek Turizm Faaliyetlerine İlişkin Bir Değerlendirme", VII. Geleneksel Turizm Paneli 2008, Panel Bildiri Kitapçığı, Sakarya.

T.C. Doğu Marmara Kalkınma Ajansı, (2011), "Karasu'nun Genel Durum Değerlendirmesi ve Swot Analizi", Marka Yayınları Serisi

Baykal M.Hakan, (2006), "Acarlar Longozu (Sakarya) Örneğinde Korunan Alanlarda Eğitim ve Bilinçlendirme Araçlarının Genel Özelliklerinin Saptanması", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

TÜRÇEK Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu,
<http://www.turcek.org.tr/pages.php?page=calismalarimiz&id=108&item=0,70,80,108> (11.04.2013)

Suçead, (2009), "Acarlar Gölü Longoz Ormanı Sulak Alan Yönetim Planı", Su ve Çevre Araştırmaları Derneği, T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Doğa Koruma Dairesi Başkanlığı Sulak Alanlar Şube Müdürlüğü.

Tmmob, (2012), "Karasu Kıyı Alanı Kıyı Daralması Raporu 2012", Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Mattek Basım Yayın, Ankara.

Gönençgil Barbaros ve Üzel Ceren, (2007), "Acarlar Longozu", SkyLife Dergisi, Nisan Sayısı

Yıldırım Ali ve Şimşek Hasan, (2005), "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", 5.Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

<http://www.sabah.com.tr/Yasam/2011/08/02/longoz-ormanlari-buyuluyor> (11.04.2013)

PRİŞTİNE VE YANOVA TÜRK AĞZINDA SES OLAYLARI

Yard. Doç. Dr. Cevdet Şanlı, YTÜ – Eğitim Fakültesi

Yard. Doç. Dr. Ergin Jable, Priştine Üniversitesi – Filoloji Fakültesi

Bu çalışmamızı daha önce Priştine ve Yanova’da yapmış olduğumuz derleme metinlerimizden örnekler tespit ederek oluşturmaya çalıştık. Bu çalışmamızın amacı halen çok canlı bir şekilde kullanılan Priştine ve Yanova Türk Ağzı’nın **ses özellikleri** içerisinde önemli bir yer teşkil eden **ses olaylarını** özel olarak ele almak ve bu ses olaylarını oluş biçimlerine göre gözler önüne sermektir. Rumeli Ağzları içerisinde özel bir yeri olan Priştine ve Yanova Türk Ağzı’nın ses olayları bakımından da özellik arz ettiğini, ortaya çıkan ses olaylarının Türk dilinin genel karakteri ve tarihi seyri çerçevesinde diğer lehçe, şive ve Anadolu Ağzları’nda meydana gelen ses olayları ile benzerlik ve farklılıklar ortaya koyduğunu görüyoruz. Bu çalışmanın kapsamını aşan bu yön bilahare başka çalışmalarda ele alınabilir; ancak biz burada sadece Priştine ve Yanova Türk Ağzı’nın ses olaylarını gözler önüne sermeye çalıştık. Katkı sağlayacak değerlendirme ve tasniflere bundan sonraki çalışmalara yönelik temennimizdir. Bu çalışma, sahada ses kayıt cihazıyla yapılan metin derlemesi, kayıtların çevriyazı alfabetesiyle metne aktarılması ve metinde tespit edilen dil malzemesinin Ses Bilgisi bakımından incelemeye tabi tutulması yöntemine dayanmaktadır.

İşaretlerimiz	Ses Değerleri	
A	a, e	
B	b, p	
Ç	ç, c	
I	ı, i	
K	k, g	
Ğ	ğ, ğ	
T	t, d	
U	u, ü	

ŞANLI & JABLE

İşaretlerimiz	Ses Değerleri	
V	Ünlü (vokal)	
#	Kelimenin solunda ise kelime başını, sağında ise kelime sonunu gösterir.	
/	Kök ünlüsünden sonra gelen sesi gösterir.	
//	Bir kelime içindeki sesleri gösterir.	
˙	Şeklen değil ama fonksiyonca var olan kelime ve ekleri gösterir.	
()	Parantez içindeki sesin ihtiyarî olduğunu gösterir.	
>	Ok istikametinde tek aşamalı değişmeyi gösterir.	
>>	Ok istikametinde iki veya daha fazla aşamalı değişmeyi gösterir.	
+	İsme eklenmeyi gösterir.	
-	Fiile eklenmeyi gösterir.	
A	Normal a	
ā	Normalden uzun a	
C	Normal c	
Ç	Normal ç	
D	Normal d	
E	Normal e	
ē	Normalden uzun e	
F	Normal f	
G	Normal g	
ā	Tonlu, orta damak g ünsüzü	
H	Normal h	
I	Normal ı	
ī	Normalden uzun ı	
İ	Normal i	
ī	Normalden uzun i	
J	Normal j	
K	Normal k	
Ḳ	Tonsuz, orta damak, patlamalı k ünsüzü	
L	Normal l	

PRİŞTİNE VE YANOVA TÜRK AĞZINDA SES OLAYLARI

İşaretlerimiz	Ses Değerleri	
Í	Arka damak l'si	
Ž	Ön damak l'si	
M	Normal m	
N	Normal n	
O	Normal o	
Ō	Normalden uzun o	
Ö	Normal ö	
P	Normal p	
R	Normal r	
S	Normal s	
S	z – s arası ünsüz	
T	Normal t	
U	Normal u	
Ÿ	Normalden uzun u	
Ü	Normal ü	
Ū	Normalden uzun ü	
V	Normal v	
Y	Normal y	
Z	Normal z	

1. BÖLÜM. SES BİLGİSİ

1.1. Ses Uyumları

1.1.1. Ünlü – Ünlü Uyumsuzluğu

Türkçe'de ünlüler, kelimedeki dizilişleri itibariyle önem derecelerine göre sıralarsak kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik bakımlarından bir uyum ar ederler. Priştine ve Yanova Türk ağızlarında aykırı bir durum olarak ünlülerin kelimedeki dizilişleri bakımından uyumsuzluk had safhadadır. Uyumsuzluk, daha çok ünlülerin artlığı ve önlüğü bakımından kendini gösterir.

Ünlü-ünlü uyumsuzluğunu kelime kök veya gövdesinde görebiliriz:

alti < altı (AS), aynı < aynı (AS), colurdılar << gelirdiler (AS), dogri << doğru (AS), üldi << öldü (NB), zeman < zaman (AS),

Priştine ve Yanova Türk ağızlarında, kalın sıradan ünlü dizisine sahip kelimelere ince ünlülü eklerin getirilmesi veya ince sıradan ünlü dizisine sahip kelimelere kalın ünlülü eklerin getirilmesi uyumsuzluk bakımından pek sık rastlanan bir durumdur:

colurdılar << gelirdiler (AS), çalışabilu << çalışabilirler (İB), çeşmecinin < çeşmecinin (AS), yakmamışık << yakmamışız (İT),

Ünlü – Ünsüz uyumsuzluğu

Türkçe’de ünlü ve ünsüzlerin kelimedeki dizilişleri bakımından nitelik olarak birbirleriyle uyum arz ettikleri görülür. Bu uyum, ses cihazının arka noktasında teşekkül eden ünsüzlerin yanında kalın ünlülerin, ön noktasında teşekkül eden ünsüzlerin yanında ince ünlülerin bulunması şeklinde tezahür eder.

Kosova Türk ağızlarında, kelimelerde nadiren ünlü-ünsüz uyumsuzluğu görülür:

kaşık < kaşık (İB),

K# üstsesbiriminin iyelik eki ve yüklem hal ekini aldığı şekillerde ünlü-ünsüz uyumsuzluğu görülebilir:

bıldığınız << bildiğiniz (AS), bayagi << bayağı (SR)

1.2. Ses Olayları

1.2.1. Dişileşme

Nitelik bakımından, ses organının başka bir noktasında teşekkül eden bir sesin teşekkül noktasının dişe kaymasıdır.

Dişileşmenin kelimelerde görüldüğü örnekler:

#c < #K

cene < gene (yine) (AS), cenekse << gene (yine) (NB), ceri < geri (SR),
cevrekçiler < gevrekçiler (AS), cibi < gibi (AS), cügüS << göğüs (İB)

#ç < #k

çeçilerin << keçilerin (AS), çendi < kendi (İT), çere < kere (İT), çeselik <<
keselim (SR), çeyf << keyif (AS), çi < ki (AS), çim < kim (İT), çimse <
kimse (İT), çimbilim << kimbilir (25 – 101), çirez << kiraz (NB), çüçük <
küçük (AS), çümürçiler << kömürçüler (AS)

/c/ < /g/

ecer < eğer (İB), hanci < hangi (AS)

/ç/ < /k/

düçeydik << döküyorduk (NB), düçmiştirlar << dökmüşürler (İB), erçek <
erkek (İT), esçi < eski (AS), içi < iki (İT), içisi < ikisi (İB), hüçümet <
hükümet (İT), üşçüp < üsküp (SR), taççalarle << takkelerle (İB), teçeler <<
tekkeler (AS), türçey << türkçeyi (İB), ziçir < zikir (AS),

ç# < k#

pāç < pak (İT), ilç < ilk (NB)

f/ < h/

süfüre << sahura (İT)

r/ < ğ/

aşār << aşığı (AS), aşarisinda << aşığısında (AS)

Dişileşmenin eklerde görülen örneği:

alırçe << alırken (İT)

1.2.2. Damaklılaşma

Nitelik bakımından, ses organının başka bir noktasında teşekkül eden bir sesin teşekkül noktasının damağa kaymasıdır.

y# < h#

vallay << vallah (İB)

y/ < k/

meytep < mektep (AS)

y/ < r/

beyiye < beriye (İB), ispayi << spahi (İB)

g/ < v/

dügey << dövüyor (NB)

1.2.3. Dudaklılaşma

Nitelik bakımından, ses organının başka bir noktasında teşekkül eden bir sesin teşekkül noktasının dudağa kaymasıdır.

p/ < k/

tepne < tekme (İT)

m# < n#

zatım << zaten (22 – 79)

v/ < g/

dügerçen << döverken (AS)

m/ < n/

çimki << çünkü (İB)

1.2.4. Patlayıcılışma

Nitelik bakımından sızıcı olan bir sesin patlayıcı hale gelmesidir. Priştine ve Yanova Türk ağzında, patlayıcılışma örneklerine seyrek olarak rastlanır.

#p < #f

pasulay << fasulyeyi (İT), payton << faeton (SR)

k/ < h/

akıskadan < ahıskadan (İB)

g/ < y/

magdonoz << maydanoz (İT)

g/ < ğ/

egitmiş << eğitmiş (SR), ügünsün << övünsün (İT)

g# < y#

beg < bey (AS)

g/ < y/

ekmege < ekmeğe (SR)

1.2.5. Sızıcılaşma

Nitelik bakımından patlayıcı olan bir sesin sızıcı hale gelmesidir.

j# < ç#

üj < üç (İB)

j# < ş#

ombej << on beş (İT),

j/ < ş/

varojdaçi << varoştaki (AS)

ş# < ç#

kaş - < kaç – (AS)

1.2.6. Ötümsüzleşme

Nitelik bakımından ötümlü olan bir sesin ötümsüz hale gelmesidir. Priştine ve Yanova Türk ağzında sık görülen bir olaydır.

Ötümsüzleşmenin kelimelerde görüldüğü örnekler:

p/ < b/

sapunli << sabunlu (AS)

t/ < d/

pite < pide (İT), pitalka << pide (İT)

k/ < ğ/

yanıkym << yanıĝım (SR)

t/ < n/

oneste < o nesne (NB)

f# < v#

kofayle << kovayla (İT)

S# < z#

seçiS << sekiz (NB)

t# < z#

çet << kez (NB)

1.2.7. Ötümlüleşme

Nitelik bakımından ötümsüz olan bir sesin ötümlü hale gelmesidir.

#d < #t

danesi < tanesi (NB)

g# < k#

eşeg < eşek (SR), ügütmeg << övütmek (İB), toprag < toprak (NB), yog < yok (İT)

g/ < k/

nagış < nakış (İT), şegert << şakird (NB)

d# < t#

memed << mehmet (AS)

d/ < t/

kiyafedimi << kıyafetimi (SR), unuduldi << unutuldu (İT)

S# < s#

cügüS << göğüs (SR)

z# < s#

nufuz << nüfus (İB),

z/ < s/

koncoloza << konsolosa (SR)

c/ < s/

koncoloza << konsolosa (SR)

1.2.8. Erime

Bir kelimede ünlüden sonra gelen ünsüzün veya ünlünün -ilk ünlünün açıklığının etkisiyle- niteliğinin silinerek ilk ünlü içinde kaybolmasıdır.

/ā/ < /aa/

sāt < saat (İT)

∅ < r#

bi < bir (AS)

∅ < g/

ülende << öğlende (İT)

∅ < n#

becerılırçe << becerilirken (İB), ciderçe << giderken (AS)

∅ < n/

sōra << sonra (AS)

∅ < r/

kā << kadar (İT), konuşūsuk < konuşuruz (İB)

∅ < y/

şēler << şeyhler (AS), şeh < şeyh (AS), ülece << öylece (SR)

∅ > h/

bōçalık < bohçalık (İT), kairli << kahırlı (İT), memed << mehmet (AS), müimat << mühimmat (İB), supanalar < subhanalar (AS), şüretli << şöretli (AS), tarāviy << teravihi (İT), y□ < yahu (AS), y□di < yahudi (AS)

∅ < /k/

türçe < türkçe (İB)

∅ < l#

nası < nasıl (AS)

∅ < l/

anay << anlıyor (AS)

∅ < t/

çifçi < çiftçi (İT)

∅ < t#

abdeS << abdest (AS), serbeS << serbest (İB)

∅ < /t/

arnüçe << arnavutça (AS)

∅ < v/

tefik < tevfik (SR)

∅ < y#

şe < şey (AS)

1.2.9. Yutulma

Bir kelimedeki bir ünsüzün, kendinden sonra gelen ünlünün açıklığında erimeye fırsat bulamadan kaybolmasıdır.

∅ < d/

şini << şimdi (AS)

∅ < #h

aber < haber (SR), alvacının << helvacının (AS), atır < hatır (SR)

∅ < /h/

meşūr < meşhur (İT)

∅ < #I

stambol << istanbul (İB)

∅ < #y

ikamişım << yıkamışım (İT)

KVK > KK

bragi << bırakıyor (İT), burya < buraya (İT), hapsanalar << hapishaneler (SR)

1.2.10. Büzülme

Kelime ortasındaki bir veya daha fazla seste gerçekleşen erime veya yutulmalarla meydana gelen ses kayıplarıdır.

mācir << muhacir (AS), okuym << okuyorum (İT), olılar << oluyorlar (NB), tān << tahin (AS), yısınız << yiyorsunuz (İT),

1.2.11. Derilme

Kelime sonundaki bir veya daha fazla seste gerçekleşen erime veya yutulmalarla meydana gelen ses kayıplarıdır. Metnimizde bir örneği vardır:

yokā << yukarıya (AS)

1.2.12. Düşme

Kelime sonundaki bir sesin, kendinden önceki sesin açıklığında erimeye fırsat bulmadan kaybolmasıdır.

∅ < I#

taraviy << teravihi (İT)

1.2.13. İncelme

Nitelik bakımından, ses organının arka tarafında teşekkül eden bir ünlünün teşekkül noktasının öne kaymasıdır.

Priştine ve Yanova Türk ağzında, art sıradan ünlü dizisine sahip birtakım kelimelerdeki ünlülerin, bazen birinin incelererek ünlü uyumunu bozduğu görülürken bazen de hepsinin incelererek incelik bakımından uyuma girdiği görülebilir:

aynice < aynica (AS), cümaya < cumaya (İT), çirez << kiraz (NB), هفته << hafta (AS), müradi << muradı (İT), müseka << musakka (İT), namaz < namaz (İT), orade < orada (AS), yapısınız << yapıyorsunuz (AS), yarebbi < yarabbi (İT)

1.2.14. Kalınlaşma

Nitelik bakımından, ses organının ön tarafında teşekkül eden bir sesin teşekkül noktasının dudağa kaymasıdır:

banım << benim (İT), nufuz << nüfus (İB)

Daha çok alıntı kelimelerde dikkat çeken ve kelimeye art ünlülerin tercih edilmesi şeklinde gözlemleyebildiğimiz bir kalınlaşma vardır:

aletrikler << elektrikler (İT), banım << benim (İT), bizdesık << bizdeyiz (İB), tarāviy << teravihi (İT), verilmeden << verilmeden (NB), yırmi < yirmi (AS)

1.2.15. Genişleme

Kelimede, dilin alçak konumunda seslendirilen bir sesin, dilin yüksek konumunda seslendirilir hale gelmesidir:

e < i

latenler < latinler (NB)

o < u

oroç < oruç (İT)

1.2.16. Daralma

Kelimede, dilin yüksek konumunda seslendirilen bir sesin, dilin alçak konumunda seslendirilir hale gelmesidir:

i < e

edıla << ederler (İB), igrınmedım << iğrenmedim (NB)

U < O

bücek < böcek (AS), dükünci << dökümcü (NB), sünderirdilar << söndürürdüler (AS)

i < ü

bicün << bir gün (İB), çimki << çünkü (İB)

Bu ses olayı, ek almış kelimelerde ünlü uyumunu bozucu bir durum sergilemektedir:

uyiyam << uyuyayım (İT), uykidan < uykudan (İT)

1.2.17. Düzleşme

Nitelik bakımından yuvarlak olan bir ünlünün düz hale gelmesidir.

a < o

damateS << domates (İB)

1.2.18. Yuvarlaklaşma

Nitelik bakımından düz olan bir ünlünün yuvarlak hale gelmesidir. Düzleşmeye nazaran yuvarlaklaşma daha yaygındır:

U < I

bişular << biliyorlar (İB), bülebulur << bilebilir (İB), hafuz < hafız (İT),

kurardım < kırardım (İT)

o < a

aco << amca (AS), bōnka < banka (NB), dogrordok << doğrardık (NB),

kokām << kalkayım (NB), k□rluk << kahırlık (İT), ōlti << altı (İB), ōltmiş

<< altmış (SR), sōvurmiş << savurmuş (AS), t□S << tavus (İT), yoklaştım

< yaklaştım (SR)

o < I

bilor < bilir (İB)

u < a

d□| << davul (İT), kucuşilar << kucaklaşıyorlar (SR)

o < e

col << gel (AS), coli << geliyor (İT), coldun << geldin (İT), colmak << gelmek (İB), colurdi << gelirdi (İT), colursuk << geliriz (NB), çalışabiluõ << çalışabilirler (İB), işleyebiluõ << işleyebilirler (İB)

1.2.19. İkizleşme

Kelime içindeki bir sese (ünsüz), nitelik itibariyle tıpatıp benzeyen bir sesin türemesi olayıdır:

dd/ < d/

kaddar << kadar (İT)

mm/ < m/

amman < aman (SR)

ss/ < s/

nassıdır << nasıldır (AS)

tt/ < t/

ottuz << otuz (NB)

1.2.20. Tekleşme

Kelime içinde mevcut olan ünsüz çiftlerinden birinin kaybolmasıdır:

Ekleşmeyle birlikte ortaya çıkan ikizleşme örnekleri de vardır:

yoladığım << yolladığım (İT)

Tekleşme olayına genellikle alıntı kelimelerde rastlanır. Priştine ve Yanova Türk ağızları bu şekilde, ikiz ünsüz bulunduran yabancı kelimeleri Türkçeleştirme yolunu benimsemiştir:

/k/ < /kk/

müseka << musakka (İT)

/l/ < /ll/

hedırlez << hıdırellez (İT)

/v/ < /vv/

evel < evvel (AS)

/z/ < /zz/

lezeti < lezzeti (AS), müizin << müezzin (SR)

1.2.21. Toplaşma

Bir kelimedede iki ünlü yan yana gelince Türkçe bu ünlülerin arasında “y” yardımcı ünsüzünü türetir. İkinci ünlü vurgusuz orta hecenin dar ünlüsü olur; bu dar ünlüler kendilerini koruyamadıkları için düşerler. Böylece kelimenin hece sayısında azalma gerçekleşir. Priştine ve Yanova Türk ağızlarında toplaşma olayı, sola toplaşma şeklinde ve alıntı kelimelerde görülmektedir:

payton << faeton (SR)

1.2.22. Karışma

Biri ünlüyle biten öbürü de ünlüyle başlayan iki kelimenin birlikte söylenmesi esnasında gerçekleşen, ulanma ve erime olayları sonucunda meydana gelen; birinci kelimenin son, ikinci kelimenin ilk ünlüsünün birbirine karışması olayıdır:

nākıt << ne vakit (NB), nolacak << ne olacak (İT), ştüle << işte öyle (NB)

1.2.23. Kaynaşma

Konuşma sırasında, yan yana gelen iki kelimedenden birinin son, diğerinin ilk seslerinin anlamca birleşme görülmeden bazı ses olaylarının da etkisiyle kaynaşması sonucunda, bu iki kelimenin, bir kelime gibi söylenmesidir:

büle << böyle (AS)

1.2.24. Türeme

Kelimede daha önce bulunmayan bir sesin türemesi olayıdır:

a/ < Ø

atarlarle << atlarla (NB)

e# < Ø

içme << için (AS)

e/ < Ø

telâşeleri << telaşları (İT)

#h < Ø

haçif << akif (AS)

h/ < Ø

pehriler < periler (AS)

I/ < Ø

amicamın < amcamın (İT), degıdırdı << değdirirdi (İB),

i# < Ø

ısıcak << sıcak (İT)

y/ < ø

yanıkym << yanığım (SR)

VV > VyV

radiyo < radio (AS)

1.2.25. Benzetme

Bir sesin, nitelikleri itibariyle, bir başka sesi kendisine benzetmesidir:

Ünsüz benzetmesi:

/nd/ < /md/

şindi < şimdi (AS), (gerilek-yandaş-yarı benzetme)

/mb/ < /nb/

stambol << istanbul (NB), ombeş < onbeş (AS), (gerilek-yandaş-yarı benzetme)

Ünlü benzetmesi:

/i-e/ < /i-a/

çirez << kiraz (NB) (ilerlek-uzak-yarı benzetme)

1.2.26. Muhafaza

Prıştine ve Yanova Türk ağzındaki kimi kelimeler, eski şekillerini muhafaza etmektedir:

yığırmi / yigirmi : yirmi (AS)

1.2.27. Palatallaşma

Yumuşak damak

igbalîi << ikballı (İT)

Ön damak

cüzel << güzel (AS), edilâ << ederler (İB), eļın << elin (İT), eļını << elini (AS), işlâ << ıslah (SR)

SONUÇ

Yapmış olduğumuz incelemeler sonucunda Prıştine ve Yanova Türk ağzında ünlü – ünlü uyumsuzluğu sık görülmektedir. Bununla birlikte dişlileşme, ötümsüzleşme, ötümlüleşme, erime, yutulma, daralma, yuvarlaklaşma, türeme çok sık görülmektedir.

Oysa damaklılaşma, dudaklılaşma, patlayıcılaşma, sızıcılaşma, büzülme, derilme, düşme, incelme, kalınlaşma, genişleme, düzleşme, ikizleşme, tekleşme, toplama, karışma, kaynaşma, benzetme, muhafaza ve palatallaşma daha nadir görülmektedir.

Prıştine ve Yanova Türk ağzı bölgesel olarak farklı dillerin etkisinden kurtulamadığı için belki de bu değişiklikleri yaşamaktadır. Dil etkileşimi açısından Prıştine ve Yanova Türk Ağzı ayrıca disiplinler arası araştırma ve incelemelere de muhtaçtır.

KAYNAK KİŞİLER:

KISALTMASI	ADI VE SOYADI	YAŞI
AS	Ali Spahi	63
İT	İsafet Türbedar	70
SR	Salih Reca	85
İB	İskender Bikliç	62
NB	Nazmi Bikliç	68

KAYNAKÇA

Adonyan, Avram "Balkan Harbi Tarihi" Türkçesi: Zaven Biberyan, İstanbul 1975 s. 127

Akalın, Mehmet, " Tarihi Türk Şiveleri" Ank.1988

Aksoy, Ömer Asım, " Gaziantep Ağzı" İst. 1945

Aktepe, M. Münir, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskanına Dair", Türkiyat Mec. 1986

Altınay, Ahmet Refik, "Anadolu'da Türk Aşiretleri" (966 – 1200), İst. 1989

Atalay, Besim, "Divanü Lugati't – Türk Dizini IV" Ankara. 1986

Avram, Adonyan, "Balkan Harbi Tarihi" Türkçesi: Zaven Biberyan, İstanbul 1975 s. 127

Banguoğlu, Tahsin, "Türkçe'nin Grameri" Ank. 1986

Caferoğlu, Ahmet "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Bugünkü Durumu" VII. TD Kurultayında okunan bilimsel bildiriler-1957 Ankara TDK, 1960 s. 65-70
Makedonija, Makedonski jezik VII, 1957 s.147-164

Caferoğlu, Ahmet "Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri", TDAY-B Ankara, TDK, 1964, s. 1-33

Caferoğlu, Ahmet " Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar" İst. 1940

" Anadolu Ağızlarından Toplamalar" İst. 1943

" Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Derlemeler" İst. 1944

" Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar" İst.1945

" Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar" İst. 1946

" Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler" İst. 1943

" Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler" İst. 1951

"Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri"

TDAY, 1964

Canhasi, Suzan, Kosova, Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğr.Üyesi

Çabej, Eqrem, "Studime Gjuhesore III, Rilindja Prishtine, 1987"

Dallı, Hüseyin, "Kuzey – Doğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar", Ank. 1978, TDK yayınları.

Dallı, Hüseyin " Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar" Ank. 1991

Dedoviç Suzana, "Mitrovački Turski Govor", Belgrad Üniversitesi, 1992, Belgrad

Dedoviç Suzana, "Morfološke Karakteristike Mitrovačkog Turskog Govora",

Časopis za Duruštvene Nauke, Priština, 1994, s.85-89;

"Fonetske Karakteristike Mitrovačkog Turskog Govora", Zbornik Filološkog Fakulteta u Prištini, Kniga II, Priština 1993, s.111-134;

"Kosova Mitroviçası Türk Halk Edebiyatından Derlemeler" ÇEVREN, Özel sayı Bal-Tam, Prizren 2001.s.134-150;

"Mitroviça Türk Ağzının Başlıca Özellikleri" Bay dergisi, Prizren 2004

Ercilasun, Ahmet Bican, Kars İli Ağızları, Ank. 1963

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İst. 1981

Gabain, A. Von, " Eski Türkçe'nin Grameri" (çev. Prof. Dr. M. Akalın), Ank. 1978

Gemalmaz, Efrasiyab, " Erzurum İli Ağızları" Erzurum 1978

Hazai, Georges, "Beitrage zur Kenntnis der Turkischen Mundarten Mazedoniens, Rocznik Orientalyczny, XXII-2, 1960, s. 83-100

Hazai, Georges, "Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine", TDAY-B, Ankara TDK, 1960, s. 205-211

Hazai, Georges "Rumeli Ağızları Tarihinin İki Kaynağı Üzerine", TDAY-B, 1963, Ankara, TDK 1963 s. 117-121

Gökbilgin, Tayyip, XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livasındaki Has – Mukataa, Mülk ve Vakıflar, İst. 1952

Gülensoy, Tuncer, "Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme", TDKY/B, 1984, Ankara, 1987, s.87-147

Gülensoy, Tuncer, Kütahya ve Yöresi Ağızları, Ank. 1988

Gülensoy, Tuncer, "Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası" ,Kültür Bakanlığı MFADY:33, Biyografiler/Bibliyografyalar Dizisi: 7, Ankara1981

Gyula Nemeth, Zur Einleitung der Türkischen Mundarten Bulgariens, Sofia, 1956

Hacıeminoğlu, Necmettin " Türk Dilinde Fiiller" İst. 1984

Hasan, Hamdi, Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler, TDKY:685, Ankara: TDKY 1997

Hasan, Hamdi, "Kocacık (Makedonya) Ağızının Ses Özellikleri", SESLER,S.297, Haziran 1995, Üsküp, s.29-43

Hasan, Hamdi, "Kalkandelen Türk Ağızı" SESLER,yıl XIX, S.173(Şubat-1983) Üsküp,s.103-131

Hasan, Hamdi, "Tetovkiot Turski Govor, Tetovo i Tetovsko Niz İstorijata" Tetovo 1982

Hilt Selim, "Makedonya Sosyalist Cumhuriyeti'nde Türk Dilindeki Okulların Kırk Yıllık Gelişimi ve Başarıları", Sesler Dergisi, Usküp, şubat 1985, sayı 193, s. 25.

İbrahim, Nazım " Cümle Bilgisi", SESLER, S.318-319, Eylül-Ekim 1997,Üsküp,s.89-95

İbrahim, Nazım, "Vrapçış'te ve Çevresi Türk Ağzı(Makedonya)", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü- Türk Dili ve Edebiyatı, Ana Bilim Dalı,1997

İnalçık, Halil, "Osmanlı İmperatorluğu (Klasik devir 1300-1600)", Belgrad, 1974 s. 239

İslam Ansiklopedisi, Cilt 4 Kırklareli Vilayeti, Dahiliye Vekaleti, Vilayetler İdaresi, Umum Müdürlüğü, Sayı: 7

Janos Eckman, "Kumanova Türk Ağzı", TDKY, S-191, Nemeth Armağanı, Ankara 1962, s. 111-127

Janos Eckman, "Dinler (Makedonya) Türk Ağzı", TDAY-B, Ankara, TDK, 1960, s. 189-204

Kalay, Emin, " Edirne İli Ağızları" Ank. 1998

Kaleşi, Hasan, "Prizren kao kulturni centar za vreme Turskog perioda" Gjurmime Albanologjike, sayı, 1, Priştine 1962 s. 92

Kakuk, Suzanne "Le dialect Turc d'Ohriden Macédonie, Acta Orientalia Academia e Scientiarum Hungaricae, Tomus XXVI/2-3, 1972, s. 227-282

Karahan, Leyla "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" Ank. 1996

K. Katona, Louis, "Le dialecte turc de la Macédonie de l'Ouest", TDAY-D, Ankara, TDK, 1969, s. 57-194

Kaya, Güven, "Yugoslavya Türk Halkı Yazınına Gerçekçi Bir Bakış", Tan Yayınevi, Priştine 1986. s.9

Korkmaz, Zeynep, "Güney – Batı Anadolu Ağızları" Ank. 19 "Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında" TDAY 1953, s. 197 – 204

Korkmaz, Zeynep, Nevşehir ve Yöresi Ağızları, Ank. 1977

Kowalski, Tadeusz, Osmanisch-Türkische Volkslieder aus Mazedonien: WZKM, XXXIII (1926), s. 166-231

Kowalski, Tadeusz, "Zagadki ludowe tureckie (Enigmes populaires turques): Prace Komisiji Oriental istyezny Polskiej Akademi Umeiejtnosci" No. 1. Krakow, 1919 Ülkusal, Müstecip, Dobruca ve Türkler, Ankara 1987

Krasnić, Ayten "İpek Türk Ağzında Söylenen Maniler ve Bazı Ağız Özellikleri", ÇEVREN 51, Priştine, 1986,s.117-122

Mansuroğlu, Mecdut, "Edirne Ağzında Yapı, Anlam, Deyim ve Söz Dizimi Özellikleri", TDA Yıllığı, Ank. 1960

Morina, İrfan, "Mamuşa Türk Halkı Ağzı Üzerinde Dil Araştırması" (Doktora Tezi), İstanbul, 1985

"Mamuşa Ağzının Fonetik Özellikleri", ÇEVREN, XII/49, Priştine 1985,s.23-32

"Mamuşa Ağzının Morfolojik Özellikleri", ÇEVREN, XII/50, Priştine, 1985, s.21-35

Novaković, Stoyan " Srbi i Turci XIV i XV veka" Beograd 1960, 46-49

Obradović, Dragomir, "Prosvetne Prilike u Juznoj Srbiji", Skoplje i Juzna Srbija Beograd, 1925, s. 125-141

Olçay, Selahattin, " Erzurum Ağzı " Ank. 1966

" Doğu Trakya Yerli Ağzı" Ank. 1966

Olçay, Selahattin " Doğu Trakya Yerli Ağzı" Ank. 1995

Olivera Yaşar-Nasteva, "Turskiot govor vo Gostivarskiot kraj", Gostivarskiot kraj-II, Gostivar: Opštinsko sobranie, 1970, s. 271-306

Olivera Yaşar-Nasteva, "Za nekoi fonološki izmeni vo govorot na turskiot naselenie vo Gostivarsko", Godişen Zbornik, Knjiga 21, Skopje, Filološki Fakultet Skopje, 1969, s. 237-244

Oktay Ahmed,"Resne ve Çevresi Türk Ağzının Fonetik ve Sözlük Özellikleri", Yüksek Lisans Tezi, Üsküp, Kiril ve Metodik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2001

Öztuna, Yılmaz "Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi", Cilt:3. İstanbul, Hayat Yayınları 1967, s. 47-50.

Sevin Alil, "Radoviş ve Çevresi Türk Ağzı", Yüksek Lisans Tezi, Üsküp, Kiril ve Metodik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, 2000

Sümer, Faruk, "Oğuzlar", Ankara 1980

Şanlı, Cevdet " Kırklareli İli Merkez İlçe Köyleri Ağzıları" Yüksek Lisans Tezi, Edirne 1990

Yaşar, Yücel, Ali Sevim, "Türkiye Tarihi" Cilt: II. Osmanlı Dönemi (1300 – 1366). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 32

Yeni Türk Ansiklopedisi, Cilt 2, Ötüken Neşriyat, İst. 1985

Yenibal, Selahattin, "Kırklareli Ağzı ve Hususiyetleri", İ. Ü. Edb. Fak. Mezuniyet Tezi, No: 8/1718 – 1974

Yusuf, Süreyya, "Dil Çalışmaları", Tan Yayınevi, Pristine, 1984, s.37-65

Yusuf, Süreyya, "Arnavutçadan Prizren Türkçesine Aktarmalar" ÇEVREN, IV/III, S.5, Pristine, s. 45-47

Yusuf, Süreyya, "Prizren Türkçesinde Kimi Yabancı Ögeler", Çevren 1/3 (1974), Pristine, s. 32-38

Taşköprülü Zade, "Eş-şelia'lun-nu'maniye fi ulema'i devleti 1-'osmaniye", İstanbul, 1985, s. 381

Tuna, O. Nedim, " Türk Dilbilgisi Fonetik ve Morfoloji" Malatya, 1986

Turan, Zikri, " Fonetik ve Morfoloji Ders Notları" Sakarya, 2006/2007

Türk Ansiklopedisi (İnönü Ansiklopedisi), K. Maddesi

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 7, Makedonya, Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı , Ankara 1997 s. 305.

Yeni Türk Ansiklopedisi, Cilt 2, Ötüken Neşriyat, İst. 1985

İslam Ansiklopedisi, Cilt 4 Kırklareli Vilayeti, Dahiliye Vekaleti, Vilayetler İdaresi, Umum Müdürlüğü, Sayı: 7

**TÜRK ELİTİNİN ÜÇ NESLİ VE BALKANLARIN KAYBI: ZİHİNSEL
YANSIMALAR VE DEĞİŞİMLER**

Araş. Gör. H. Seçkin Çelik¹

ÖZET

Balkanların kaybı, Osmanlı-Türk elitinin zihin dünyasını derinden etkileyen ve tüm 19. yüzyıla yayılan bir süreçtir. Özellikle '93 Harbi ve Balkan Savaşları, bu sürecin kritik dönemeçlerini oluşturur. Dinsel ve etnik farklılıkların fazla önemsenmediği, cihangirliğin en yüce değer olarak aşılandığı Osmanlı eğitim sisteminde yetişen bu elit, kaybedilen savaşlarla birlikte kendisini bambaşka bir gerçekliğin ortasında bulmuştur. Bu çalışmada, Balkanların kaybının üç kuşak Türk elitinin fikir dünyası üzerindeki etkisi, söz konusu üç kuşağın üç temsilcisinin anlatıları üzerinden karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Balkan Savaşları, Osmanlı-Türk eliti, zihinsel dönüşüm, milliyetçilik.

**THREE GENERATIONS OF THE TURKISH ELITE AND THE LOSS OF THE
BALKANS: MENTAL REFLECTIONS AND TRANSFORMATIONS**

ABSTRACT

There has always been a romantic aspect for the Turks to write about Balkans since the loss of that territory. The Balkans were an exclusive part of the Empire; the Empire had been founded in this area.

The loss of Balkans was a process that started at the beginning of the 19th century and accelerated after 1876; and the soul of the Empire died after the catastrophic defeat of Balkan Wars. Although Montenegro and Serbia's combined armies were defeated in 1876, Tsardom of Russia's intervention changed everything. War of 1877-1878 (or War of '93), broke off three countries from the Empire: Romania, Serbia and Montenegro. Bulgaria obtained autonomy and enlarged its territory. Year of 1878 implied acceleration of the separatist movements in the whole Empire. But it was not seemed fatal. Ideas of Balkan federation could still be seen and there

¹ Hacettepe Üniversitesi, AİİTE, haydarseckincelik@hacettepe.edu.tr.

were anti-seperatist non-Muslims and Muslims like Albanians. But process of 1878-1913, changed the visage of the Empire. This process not only awakened non-Turkish people but also the Turkish elite. They started to think more nationalistic and attesters of the War of '93, sought for revenge. Revengism was the first "ideology" or reaction of incensed and confused Turkish elite. They also started to think about that question: "What went wrong?". Criticism of the interior and foreign politics, the social structure and the administrative affairs came immidiately after the defeat. Notions of state, nation and homeland began to change not rapidly but slowly. However, that was an important change and made way to more nationalistic ideas. In this short article, I investigate the response of the three generation of the Turkish elite to the Balkan Debacle. I chose three members of this elite.

Mehmet Arif, father of the future chairman of the last Ottoman Assembly and Minister of Justice of the first government of the Turkish Grand National Assembly, was a member of Ottoman court system. He also served under the heel of Ghazi Ahmed Muhtar Pasha as his secretery-general in War of '93. Mehmet Arif, had a chance to see the mistakes closely that were made during the war. He criticized Ottoman educational system which lacked of patriotism and giving the sense of revenge.

Mahmud Muhtar Pasha, a distinguished member of the Ottoman military elite and son of Ghazi Ahmed Muhtar Pahsa, wrote his memories on Balkan Wars as well. He implied becoming more realistic about political affairs and secularization of the mentality in the last epouch of the Ottoman-Turkish elite. He criticized unrealistic foreign policy and politization of the Ottoman Army. He also emphasized ambiguous character of so called "Ottoman Nation" He offered the army to turn back to its own duties.

Şevket Süreyya's memories are also important to understand the change of the Ottoman-Turkish elite's mentality. He also deeply felt the hurt of the Balkan Debacle as a young man. During his early school years he was fascinated from the hugeness of the Empire. But he changed his mind after the Balkan Wars and re-thought on these notions: state, nation and homeland. Like most members of the new, educated generation, he started to think more nationalistic and besides, he became a Pan-Turkist. His ideas reflected the mentality change of the Turkish elite: From Ottomanism to Turkish nationalism.

Key Words: Balkan Wars, The Ottoman-Turkish elite, mental transformation, nationalism.

GİRİŞ

Balkanların kaybindan sonra, Balkanlar üzerine yazmanın hep romantik bir tarafı olmuştur. Yirminci yüzyılda dağılan ve tarihin en uzun süre varlığını sürdürmüş imparatorluklarından biri olan Osmanlı'nın, ayrıcalıklı evladı kaybedilmiştir. Gerçekten de Osmanlı için, Balkanların önemi hep ayrı olmuştur. Osmanlı'nın bir imparatorluk olarak ortaya çıkışı, Balkanlardadır ve imparatorluk ruhunun ölümü de, yaklaşık altı yüzyıl önce doğduğu yerde, Balkanlarda gerçekleşmiştir.

Balkanların kaybı, bölgenin siyasi, kültürel, ideolojik, ekonomik ve demografik görünümünde insanı hayrete düşürecek bir değişimi beraberinde getiren bir süreç içerisinde olmuştur. Milyonlarca insan yaşadığı yerlerden ayrılmak durumunda kalmış, yine çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Türkiye özelinde, Balkanlardan çok sayıda göçmen alınmış, ülke, yukarıda sayılan tüm açılardan kapsamlı bir dönüşüm sürecinin içerisine girmiştir. Bununla birlikte kaybedilen ve bir yurt olarak benimsenen topraklar, orada kaybedilenin büyüklüğü ölçüsünde -ki çok büyüktü- hafızalarda her zaman yerini korumuş ve hüznü ya da romantik anlatıların geri çağırıldığı özel bir konuma sahip olmuştur.

1876, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı'ya karşı ortak bir saldırı gerçekleştirdikleri; ama hızlı bir şekilde mağlup oldukları bir savaş yılıydı. Bunu, artık her şeyin değişmeye başladığını gösteren 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ya da bilinen adıyla '93 Harbi izledi. Bu savaşta yaşanan büyük bozgun, Balkanlardaki galibiyetin neredeyse tüm getirisini ortadan kaldırdı² ve Osmanlı'nın Balkanları 35 yıl içerisinde kaybedeceği süreci de başlattı.

1880'lerden itibaren imparatorluk halklarında milliyetçi bir hareketlenmenin başladığı çeşitli araştırmacıların kaydettiği bir husustur.³ Bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı'na kadar sürecek çok boyutlu bir isyan dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte Balkan Savaşları'na kadar, ayrılıkçı hareketlerin ya da Balkan devletlerinden gelen saldırıların Osmanlı'yı çökertemediği görülecektir. Fakat başka bir sorun vardı ki, imparatorluğu bir arada tutan ruh, artık çözümlenme noktasındaydı. Meşrutiyet Devrimi ile parlamentonun açılması, "Hürriyet-Eşitlik-Kardeşlik" sloganları, papazlar, hahamlar ve imamların kucaklaşmaları, Osmanlı politikada sebat edilmesi ya da ayrılıkçı-milliyetçi örgütlerle yapılan

² Bu savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın Büyük Güçlerin müdahalesiyle düzeltilmesiyle ortaya çıkan Belin Antlaşması'yla Yunanistan'dan sonra Romanya, Sırbistan ve Karadağ da bağımsız devletler oldular. Ayastefanos'a göre toprakları küçültülmekle birlikte, özerk bir Bulgaristan da yaratıldı (Jelavich, 2006: 8; Wachtel, 2009: 97).

³ Örneğin bkz. Adanır, 1996. 108 vd.

temaslar, bu ruhun çözümlenmesinin önüne geçemedi. Balkan Savaşları'na⁴ kadar devam eden Balkan Federasyonu fikirleri,⁵ bu savaşla birlikte anılmaz oldu. Balkan uluslarının artık sadece Osmanlı ile değil; kendi aralarında da uyuşma olasılığının devre-dışı kaldığı görülmüştü. Roman ve öykülerde ulusların birbirlerine dönük imgeleri gittikçe olumsuzlaşmaktaydı.⁶ Yıllarca Osmanlıcı bir eğitim görmüş müstakbel Osmanlı-Türk eliti, özellikle Balkanlar ve mücavir bölgede doğmuş/yaşamış, bu savaşlara ve sonuçlarına tanık olmuş üyeleri, bu kırılmayı en güçlü bir şekilde hissetti. Osmanlıcı eğitim, birlikte yaşama, farklı dinsel, kavmi, dilsel özelliklere karşın bir "ulus" oluşturma, akıl almaz genişlikteki topraklara hükmeden büyük bir imparatorluk olma düşüncelerini aşılıyadursun, günlük hayattaki ve savaşlardaki deneyimler, bambaşka bir dünyanın ortasında bulunduğu gerçeğini daima hatırlatıyordu. Bu olgu, Osmanlı-Türk elitinin modernleşme, millet, vatan, devlet gibi konulardaki algılarına radikal bir şekilde etkide bulundu ve sadece Osmanlı'nın değil; fakat müstakbel Türkiye Cumhuriyeti'nin de kaderinde belirleyici bir rol oynadı.⁷

Bu makalede, Balkanların kaybının Türk elitinin zihin dünyasında ortaya çıkardığı değişimler ve bu kaybın yansımaları Osmanlı son döneminin üç nesilinin temsilcileri üzerinden ele alınacaktır. Ele alacağımız ilk isim Mehmet Arif Bey'dir. Mehmet Arif Bey, 1845 Erzurum doğumludur ve Osmanlı yargı sisteminin bir üyesi olduğu gibi, '93 Harbi'nde Ordu Komutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın da başkatibidir. Savaş sırasınca onun hizmetinde ve dolayısıyla yanında bulunmuş, yaşadıklarını daha sonra "Başımıza Gelenler" adlı eserinde paylaşmıştır. Mehmet Arif Bey'in konumuz açısından bir başka önemli ve ilgi çekici yönü, Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Başkanı ve daha sonra Ankara'da açılan TBMM'de de Adliye Vekilliği yapmış olan hukuk profesörü Celalettin Arif Bey'in babası olmasıdır.

Ele alacağımız ikinci isim Mahmud Muhtar Paşa'dır. Mahmud Muhtar Paşa, 1867 İstanbul doğumludur. Balkan Savaşları'nda Trakya Doğu Ordusu'nda İkinci Ordu Komutanlığı yapmış, dolayısıyla savaşın içinde önemli bir konumda bulunmuştur. Berlin Sefirliği de yapmış olan Mahmud Muhtar Paşa, seçkin bir Osmanlı devlet adamıdır. Paşa'nın bir diğer önemli yönü, yukarıda adını andığımız Gazi Ahmet

⁴ Balkan Savaşları için bkz. Jelavich, 2006: 100-105.

⁵ Bir örnek için bkz. Noutsos, 2011: 114-116, 130.

⁶ Türk ve Yunan romanları açısından bir inceleme için bkz. Millas, 2005.

⁷ Balkan doğumlu milletvekillerin Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çeyreğinde meclisin yaklaşık %15'ini oluşturduğu düşünülürse, bu husus daha iyi anlaşılır. İstatistikler için bkz. Demirel, 2013.

Muhtar Paşa'nın oğlu olmasıdır. Mahmud Muhtar Paşa, Balkan Harbi'ne ilişkin anılarını kaleme almış ve yayınlamıştır.

Son olarak ele alacağımız isim Şevket Süreyya Aydemir'dir. Aydemir, 1897 Edirne doğumludur. Savaşın acısını ve sonuçlarını çok yakından hissetmiş olan Aydemir, Balkan Savaşları sonrası yöneldiği Turancılıktan sosyalizme kaymış, Cumhuriyet döneminde komünist faaliyetlerinden ötürü hapis cezasında çarptırıldıysa da daha sonra afla hapisten çıkmıştır. Bu dönemden sonra uzun yıllar bürokrat olarak devlete hizmet eden Aydemir, ayrıca Kemalizm ideolojisini biçimlendirmek amacıyla Kadro dergisini çıkaran ekibin bir üyesiydi. Aydemir, özellikle başarılı biyografileriyle ortaya çıkan bir yazardı da. O da "Suyu Arayan Adam" adlı otobiyografisinde, Balkan Savaşları'nın zihin dünyasındaki etkilerini tasvir etmiştir.

Bu çalışmada aralarında yaklaşık 25-30 yaş fark bulunan ve farklı mesleklerden ve farklı derecelerde de olsa Türk elitine dâhil diyebileceğimiz bu üç kişinin anılan eserleri üzerinden Balkanların kaybının yarattığı zihinsel dönüşümü, bu kaybın yansımalarını karşılaştırmalı bir bakışla ele alacağız. Böylece, Osmanlı'nın ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin "kaderini" belirleyen bu önemli olgunun Türk elitinin zihin dünyasını nasıl şekillendirdiğini anlama çabasına bir katkıda bulunmayı amaçlıyoruz.

I. MEHMED ARİF BEY: SORGULAMA VE DEĞİŞİMİN BAŞLANGIÇ İŞARETLERİ

Mehmed Arif Bey, yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı yargı sisteminin bir üyesidir. 1862 senesinde Dördüncü Ordu Merkezi Erzurum Eyaleti Ordu Tahrirat Meclisi Odası'nda kariyerine başlamış, 1867'de Erzurum Vilayeti Dava Meclisi Başkatipliği'ne yükselmiş ve 1870'de ise Temyiz Divanı Başkatiibi olmuştur. '93 Harbi'nde, bu görevi üstünde kalmak üzere, Anadolu Ordusu Komutanı Müşir (Mareşal) Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Mühimme Başkâtipliğine atanmış ve savaşın başlangıcından sonuna kadar bu görevde kalmıştır. 1878 senesinde ise yine Muhtar Paşa'nın Mühimme Başkâtiibi olarak Çekmece ve Çatalca'daki orduda bulunmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1876'da Osmanlı Ordularının Balkanlarda Sırbistan ve Karadağ ile yaptığı savaşa, Rus müdahalesi sonucunda ortaya çıktı. Osmanlı Orduları Sırbistan ve Karadağ'ı çok kısa bir süre içerisinde mağlup ettiler; bu mağlubiyetle birlikte İngiltere ve Rusya gibi devletler soruna müdahale etti. İngiltere'nin öncülüğünde toplanan Londra Konferansı'nda Osmanlıların iç işlerine müdahale niteliğindeki protokolün reddi üzerine, Rusya bu reddi savaş nedeni olarak kabul etti ve Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Osmanlı Orduları Rusya karşısında çok ağır bir yenilgiye uğradı ve Balkan topraklarının önemli bir

kısmını yitirdi, Bulgaristan ise özerk oldu. 1876'daki savaşta Osmanlılar kazanmış olabilirdi; fakat Osmanlı Balkanlarının kaderini 93 Harbi belirlemişti. 93 Harbi'nde ağır kayıp, Osmanlı-Türk elitinin üzerinde derin izler bıraktı.

Mehmed Arif Bey, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Mühimme Başkâtibi olarak dönemin olaylarının yakından bir tanığıydı. Savaş sırasında yaşanan olaylar, onu, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, idari ve eğitimsel koşullarını sorgulamaya itti.

Mehmed Arif Bey'e göre Osmanlı-Rus Savaşı, "tevhid ehli ile teslis ve Haçlıların bağnaz bir kısmı arasında(ki) büyük bir savaş"tı. Yüzyıllarca farklı dinlerden insanların birlikte yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem elitlerinden Arif Bey'e göre, "(d)evletlerarası politik ilişkiler ve çekişmelerin kaçınılmaz sonucu olan anlaşmazlıklar bir tarafa, Vahdet (İslam Dünyası) ile Salib (Hıristiyan Dünyası) çatışmaktadır. Mademki 'Cami' ile 'Kilise' vardır ve kibleleri ayrıdır, bunların mensuplarının anlaşarak, maksat ve emellerini birleştirip ortak bir menfaati savunmaları mümkün değildir." (Mehmed Arif, 2006: 16). Dolayısıyla Ahmet Muhtar Paşa'nın Mühimme Başkâtibi'ne göre, Hıristiyan ve Müslümanların ortak bir emelde bulup anlaşmaları olanaksızdır. Bu, muhafazakâr bir düşünce yapısına sahip olduğunu anladığımız Arif Bey'in şahsi düşüncesi olmaktan da öte, Osmanlı İmparatorluğu'nun 93 Harbi'nden sonra İslam unsurları merkeze alan yeni bir Osmanlılık anlayışına yönelmesiyle paralel olması bakımından ilgi çekicidir.

Arif Bey'e göre hiç kuşkusuz daha üstün niteliklere sahip olması gereken tevhid ehli, öyleyse niçin bu ağır mağlubiyete uğramıştır? Ehl-i Salib, nasıl olup da böylesine güçlenmiştir? Onun ilk cevabı, daha önce pek de önemli saymadığı bir bilim olan "tarih" olmuştur. Diğer uluslar, milli benliklerini ve intikam hislerini perçinleyen tarih aracılığıyla yükselişe geçmişlerdir. Sırpı, Karadağlıları, Bulgarları birer bağımsız devlet olarak diriltiren, tarih olmuştur. Arif Bey daha geniş kapsamlı bakarak bu fikrini imparatorluğun geneline yayar ve şöyle der: "Ermenilerin dili altında ileri geri şeyler bulunduran, yeni alemin nazarına kuvvetli bir siyasi varlık olarak çıkıp görünmek hevesini ve onlarda da zamanın modasına uygun milliyet aşkı ve kavmiyet sevdası uyandıran yine tarihtir." (Mehmed Arif, 2006: 17-18). Yazar, benzeri tespitleri Rumlar için de yapmıştır (Mehmed Arif, 2006: 18-19).

Hem diğer ulusların hem de Osmanlı İmparatorluğu içindeki gayrı-Müslim unsurların bu uyanışına karşın, yazara göre Osmanlı İmparatorluğunda hiç böyle bir eğilim görülmez: "(...) bizde tarihe dayanılarak hiçbir hakkın, genel olsun özel olsun, korunduğunu; tarih ile yeniden bir hak kazanıldığını; siyasi ve milli olarak bir intikam fikrinin beslenildiğini, yetiştirdiğim asır içinde görmemişim." (Mehmed Arif,

2006: 17). Arif Bey'e göre bu kabul edilemez bir eksiklikti. Milletlerin ruhları ve siyasi varlıkları hamasetle ayakta durur(du)." (Mehmed Arif, 2006: 18-19). Tarih, topluma "intikam fikri" ile "birlik hevesi" veriyordu ve bu sayede birtakım kayıplar verildiyse de bunlar, çok geçmeden telafi edilebiliyordu. Bizde anlatılan tarih ise masaldan ibaretti. Öyleyse bu tarih anlayışı değişmeli ve "kahramanlık ruhu" ile "milletin devamı aşkını" ülkenin en ücra köylerindeki okullarda dahi yayacak "parlak fikirli öğretmenler" aranmalıydı. Dolayısıyla yazara göre çağın ruhuna uyup milliyetçi bir tarih anlayışını benimsemek durumundaydık (Mehmed Arif, 2006: 20-21).⁸

Arif Bey'e göre siyaset ve savaşın gereklilikleri ile sahip olunan güç konularında imparatorlukta mevcut bilgisizlik ve yetersizlikler de yenilgiyi hazırlamışlardı. Örneğin çobanlık ve ziraatçılıktan başka bir şeyle meşgul olmadığı düşünülen Bulgarların gelişen savaşçı ve milliyetçi nitelikleri kavranamamıştı (Mehmed Arif, 2006: 23). İdari konularda reforma gereksinim vardı; bu, kabul ediliyordu; ama Avrupalıların bunları empoze ederken niyetleri iyi değildi. Böylece hem milliyetçi Balkan halklarıyla hem de Avrupa'nın kötü niyetli yaklaşımlarıyla mücadele edilmek durumunda kalınıyordu. Buna bir de devlet adamlarının siğ görüşleri eklenmişti: Yeterince düşünülmeden Ruslara karşı meydan okuyan bir tutum içerisine girilmiş; ama sonunda sıkıntıyı o söylemleri geliştiren yöneticiler değil, "fakir ve bedbaht millet" çekmişti (Mehmed Arif, 2006: 25-29). Bu içeriksiz nutuklar, ordunun gerçek gücünün bilinmemesinden de kaynaklanıyordu. "Laf ile alem fethedilmez" sözüne aykırı olarak Osmanlı Ordusu'nun dünyaları yenebileceği sanılıyordu. Ama birçok niteliksiz devlet adamı olduğu gibi, savaşılacak bölgenin haritaları, nakliyat vasıtaları gibi hayatî öneme sahip araçlardan yoksun bulunuluyordu. Oysa bunlar bilinerek daha gerçekçi politikalar izlenmeliydi (Mehmed Arif, 2006: 32, 34-42, 47).

'93 Harbi, Arif Beyin düşünce dünyasında yukarıda özetlediğimiz gelişmelere neden olmuştu. O, belirtilen noktaların iyileştirilmesini ve Osmanlıların intikamlarını almalarını umuyordu. Acaba gerçekten de eğitim, siyaset, idare ve askeriye alanlarında bu değişimler gerçekleşecek ve Osmanlılar kaybettiklerini geri alabilecekler miydi? O zamandan 1912'ye neler değişecekti? Bu soruları cevabını, Arif Bey'in Mühimme Başkatibi olduğu Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu, Mahut Muhtar Paşa'nın Balkan Savaşı anılarında aramaya çalışacağız.

⁸ "Tarih"ın önem kazanması, milliyetçiliğin gelişimi ile paralel bir süreçtir. Bu bakımdan Arif Bey'in ilk olarak mevcut tarih anlayışlarına gönderme yapması, tarihin milliyetçilikteki stratejik önemini kavraması bakımından anlamlıdır.

II. MAHMUD MUHTAR PAŞA: REALİZMİN YÜKSELİŞİ

Mahmud Muhtar Paşa, 1867'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Ele aldığımız üç isim arasında en üst düzey devlet görevlerinde bulunmuş⁹ ve askeri elitin bir üyesi olarak, Balkan Savaşları'na katılmış ve bu savaşa dair anılarını bir kitapta toplamıştır. Mahmud Muhtar Paşa, bu savaşta Abdullah Paşa komutasındaki Şark Ordusu'na bağlı Üçüncü Kolordu'nun başında bulunuyordu (Olgun, 2006: 129).

M. Muhtar Paşa savaşa ilişkin anılarında askeri duruma dair tafsilatlı bilgiler vermiş, kitabın sonunda da savaşa ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur. Bununla birlikte eserinin başında da bazı hususlara temas etmiştir.

Dikkat çekici ilk husus, Mahmud Muhtar'ın da tıpkı M. Arif Bey gibi bu savaşı bir Haçlı Seferi olarak değerlendirmesidir. Paşa'ya göre "(d)üşman sınır üzerinde bulunan ve yoluna rastgelen İslam köylerini yakmakta ve bu suretle yalnız Osmanlı hükümetine karşı değil, bütün Müslümanlığa karşı düşmanlık göstermekte, savaş ilan etmekte idi." (Mahmud Muhtar, 2012: 11).

Mahmud Muhtar Paşa, savaşın niteliği hakkında bu temel saptamayı yapmanın yanı sıra, anılarının değerlendirme kısmında yenilginin nedenlerini de açıklamıştır. Paşa'ya göre 1877-78 Rus Harbi'nde, subayların büyük kısmının alaylı ve bilgisiz oluşuna, eldeki yetersizliklere rağmen ordu kahramanca savaşmıştı. Önceki savaştaki bu yiğitliği bilenler için bu seferki süratli bozgun akıl alır gibi bir şey değildi. Oysa bu kez mağlubiyete stratejik hatalardan ziyade, esas teşkilatın ve savaş öncesi hazırlıkların kötülüğü ile sosyal, siyasi ve ahlaki bozukluklar sebep olmuştu.

Anılarının hemen başlangıcında, Mahmud Muhtar Paşa'nın da önemli bir eksiklik olarak tarih eğitime değinmiş olması ilgi çekicidir. Ona göre "(h)er millet yaptıkları savaflara dair birçok eserlere ve tarihlere sahip oldukları halde ne yazık ki bu ana kadar Osmanlılar, genellikle kendi yaptıkları savafları yabancı dil ile yayınlanan kitaplardan okumak ve incelemek zorunda kalmışlardır." Mahmud Muhtar Paşa, bunun yapılan hataları gizlemekle ilgili olduğunu düşünüyordu (Mahmud Muhtar, 2012: 8). Dolayısıyla tarih eğitimi konusunda geçen sürede istenilen noktaya gelinmediğine işaret etmiş oluyordu. Geleceğe ilişkinse o da temennilerde bulunuyor, insanlarda vatana bağlılığı kuvvetlendirecek ve "milli eğitim ışığını

⁹ Mahmud Muhtar Paşa 1909'dan itibaren on dört ay süreyle Aydın Valiliği'nde bulunmuş ve 1910 senesinin sonunda birinci kez, 1912 senesinde ise ikinci kez Bahriye Nazırı olarak atanmıştır (Olgun, 2006).

parlatarak milli onurumuzu ve vazife duygumuzu uyandır(acak)" tedbirler alınmasını umuyordu (Mahmud Muhtar, 2012: 180).

Paşa'ya göre bir başka handikap, Osmanlı toplumunun yapısıydı. Mehmet Arif Bey'in Hıristiyanlarla Müslümanların ortak bir emelde birleşmelerinin olanaklı olmadığını düşündüğünü görmüştük. Mahmud Muhtar'ın anılarında ifade daha açık bir hal almakta ve millet anlayışındaki değişim belirginleşmektedir: Osmanlı toplumu, "millet sözcüğünün dayanacağı esas şartlardan uzak, muhtelif unsurların topluluğundan" oluşuyordu (Mahmud Muhtar, 2012: 186).

Mehmet Arif Bey'in anlatisıyla paralel bir diğer husus, sahip olunan gücün gerçekçi bir değerlendirmesinin yapılmaması ve yöneticilerin nazik durumları iyi idare edememeleriydi. Mahmud Muhtar Paşa "yüksekten atmayan bir vatanseverli(ğin)" gerekli olduğunu düşünüyordu (Mahmud Muhtar, 2012: 184). Paşa'nın görüşü, Osmanlı'nın savaş meydanlarındaki yenilgileri arttıkça, soğukkanlı bir bakış geliştirmeye çalışan Osmanlı devlet adamlarının "realizm"e kaymalarının örneklerinden birini teşkil ediyordu.

Askeri ve siyasal konulara ilişkin eleştiriler ise dönemin şartları gereği biraz farklılaşmıştı. M. Muhtar Paşa da düşman hakkında yeterli bilgi sahibi olunmamasını eleştiriyordu; fakat bu defa iktidara gelen İttihatçılar da çok sert bir biçimde eleştirilmekteydi. Asker siyasallaşmış, Meşrutiyet Ordusu yeni bir Yeniçeri Ordusu'nu andırmaya başlamıştı. Milletlerin ülkeyi uçuruma sürükleyen hükümetlere karşı ihtilal hakkı olsa da, bu ihtilali gerçekleştirenler "vatan hissi" ile hareket etmeli ve şahıslarını ön plana çıkarıp orduda "kahraman", "mücahit", "fedai" gibi lakaplarla anılma gayretine düşmezlerdi (Mahmud Muhtar, 2012: 10, 173).

Yenilgiyi din gayretinin azalmasına bağlayanların varlığı karşısında Paşa, bu konunun olası etkilerini de ele almıştır. Jön Türklerin din konusundaki tutumları, geleneksel Osmanlı elitine göre bir hayli farklıydı. Mahmud Muhtar Paşa da bu duruma işaret ederek, bazı subayların din konusunda "dikkatsizlik" gösterdiklerini belirtirse de, ona göre, bu hususun yenilgide bir etkisi olmamıştır. Her ne kadar Allah'a imanın manevi kuvveti arttırdığı açıksa da, şayet bununla birlikte askerlerin "milli izzet-i nefsi uyanmamış ve sağlam bir talim terbiye ile elindeki silaha güveni hasıl olmamışsa", din duyguları tek başına yeterli olmazdı. Nitekim Paşa, savaş hatlarında hiç "sarıklı gönüllülere" tesadüf etmediğini ve "hatta tabur imamları(nı) bile gör(mediğini)" söylemiş ve "Allah korkusu kurşun korkusunu yok edemiyor" diyerek (Mahmud Muhtar, 2012: 170-171), milli bilincin ve askeri donanımın önemine dikkat çekmiştir ki savaşa ilişkin laikleşen bir tutumun göstergesi olarak

okunabilir. Zira yenilginin sebepleri dinsel değil maddi gerekçelere dayandırılıyordu.¹⁰

İttihatçıların orduda ve siyasal anlamda yanlış bir demokrasiye yönelişi de Mahmud Muhtar Paşa'nın eleştirdiği noktalar arasındadır. Nasıl ki gerekli hazırlıklar yapılmadan siyasî ve sosyal demokrasi usullerine geçmek bir devlet açısından hatalı ise, aynı uygulamanın "manen, ilmen kıdem ve derece esasları üzerine kurulmuş bulunan orduda her şahsa aynı muamele(de)" bulunmak kaydıyla orduda gerçekleştirilmesi de büyük bir hata ve bozgun sebebiydi. Dolayısıyla ordudaki ast-üst ilişkileri bozulmuştu (Mahmud Muhtar, 2012: 175).

Son kısımda ise Mahmud Paşa, bu sorunların nasıl çözülebileceğine değinmiştir. Ona göre ordu asli görevine dönmeli, parti ayrılıkları ortadan kaldırılmalı, idare konusundaki bilgisizlikler giderilmeliydi. (Mahmud Muhtar, 2012: 188).

III. ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR: OSMANLILIKTAN MİLLİYETÇİLİĞE

Aydemir, en ziyade yeri doldurulması zor bir biyografi yazarı olarak tanınır; ama hiç şüphesiz Kadro Hareketi'nin fikir önderi olmasıyla da meşhurdur. Şevket Süreyya, geçiş dönemindeki bir toplumun tüm fikri sarsıntılarını zihninde ve kalbinde hisseder: Fikri yapısı Osmanlılıktan Turancılığa evrilmiş, oradan sosyalizme atlanmış ve nihayet sol kanat Kemalizm'de karar kılmıştır.

Aydemir, Edirne doğumludur. Balkanları kaybedişin tüm sarsıntıları, Osmanlı'nın bu eski payitahtında olanca şiddetiyle duyulmuştur. Edirne, bir zamanlar olduğu gibi Osmanlı'nın Batı'ya doğru emperyal yayılmasının üssü değil; fakat Batı'dan gelen saldırılara karşı savunmaya çekilmiş, müstahkem bir mevkidir. Şehrin bu militarize olmuş havasının da etkisiyle, Şevket Süreyya askeri okula yazılmaya karar verir. Onun gençliğe yeni adım attığı bu yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu Osmanlılık politikasını sürdürmeye devam ediyordu. Tarih anlatısı, halen cihangirlik üzerine kuruluydu: "(...) en büyük fatihler, dünyanın en büyük adamları olarak öğretiliyordu. En büyük milletler de en muharip milletlerdi. Biz, muharip milletlerden biriydik. Dünyada kılıç her şeydi ve gaye cihangirlikti. Biz de cihangir olacak, dünyayı zaptedecektik." (Aydemir, 1993: 39). Dolayısıyla Mahmud Muhtar'ın eleştirmiş olduğu hamaset, okullarda hüküm sürüyordu. Şevket Süreyya, sınıfın duvarında asılı olan Osmanlı haritasına bakıyor, imparatorluğun muazzam

¹⁰ Osmanlı'da eğitimin modernleşmesine ilişkin değerli çalışmasında Selçuk Akşin Somel (2010):303, dönemin yetişmekte olan elitlerinin anılarından yola çıkarak, "din aşkının vatan heyecanına dönüştüğü" bir "sekülerleşme" sürecinden bahseder.

genişliği karşısında kendine ve devletine büyük bir güven besliyordu. Öğrenciler "Bu, bizim devletimiz!" diye gururlanıyorlardı.¹¹

Vatan kavrayışı da henüz Osmanlıcıydı: Vatanın temelinde ordu vardı. Ordunun zaptedebildiği her yer vatandı. Dolayısıyla vatan, sınırları muayyen bir coğrafyayı değil, genişleyip daralabilen bir değişken bir coğrafyayı işaret ediyordu. Ordunun varlığı esas olduğu için, dinsel ve etnik farklar da önemsiz gösteriliyordu (Aydemir, 1993: 41-42).

Öğretilenler böyleydi ama, Şevket Süreyya, bir süre sonra işlerin aslında böyle olmadığını gördüklerini yazar. İmparatorluğun pek çok yerinde daimi bir iç savaş hali vardı, sürekli isyanlar çıkıyordu. Oysa o, derste anlatılanlardan ötürü bu ırkların Osmanlı idaresinden bıkmış olduklarını anlayamadıklarını belirtir. Ancak şüphesiz bu olaylar boşlukta kalmıyor, "resmi" bir nedene bağlanıyordu: Bu milletlerin isyanları, büyük güçlerin oyunlarından kaynaklanıyordu. Söz konusu anlatıya göre, dünyada iki kuvvet çarpışmaktaydı: Bir tarafta Osmanlı (D)evleti, bir tarafta Düvel-i (M)uazzama! (Aydemir, 1993: 42). Mehmet Arif Bey'in Osmanlılar ve büyük devletlerden oluşan Haçlılar ayrımı, Şevket Süreyya'nın anlatımına göre, hâlâ eğitimde hâkim zihniyeti temsil ediyordu.

Osmanlı'da çıkan isyanlar ve parçalanma süreci, 1908 Devrimi ile durdurulmaya çalışılmıştı. Devrimin parolası, Fransız Devrimi'nden alınmış hürriyet, müsavet, uhuvvet ve adaletti. Bu atılım insanlarda bir umut doğurmuş, ilk başlarda herkes sanki gerçekten kardeş olmuştu. Ama Şevket Süreyya, "kardeşliğin" dört ilke arasında en önce ve kendiliğinden unutulduğunu yazar. (Aydemir, 1993: 48). Devrim, beklenen sonuçları vermemişti.

Balkan Savaşları ve Balkanların kaybı, durumun vahametini büsbütün ortaya koymuştur. İmparatorluğun azameti fikriyle yaşayan Şevket Süreyya'nın nesli için bu anlaşılmaz bir şeydir: "Bütün bunlar o zaman ve hele yeni yetişen ve ilk gençlik çağlarını yaşayan Türk çocukları için beklenmedik şeylerdi." (Aydemir, 1993: 53).

Balkan Savaşları'nın yarattığı soğuk düş etkisiyle Şevket Süreyya rüyadan uyanır. Kendisine öğretilenlerin bir vehimden başka bir şey olmadığı kanaatine varır. Bu uyanış, kendisine önemsiz olarak öğretilen ayrımların da kafasında belirginleşmesine yol açar (Aydemir, 1993: 54):

¹¹ Hemen hemen aynı tarzda bir olayı anılarında Ahmet Cevat Emre de zikreder. Bkz. Somel, 2010: 319. Bu aslında belli kişilere münhasır olmayan, verilen eğitimin yaygın bir sonucu olarak görülmelidir. Somel şöyle yazıyor (2010: 330): "Rüşdiye ve idadilerdeki tarih derslerinde Osmanlı'nın geçmişteki gücü, Osmanlı yükseliş dönemindeki fütühatı ve Hıristiyan devletler karşısındaki muhteşem galibiyetleri özellikle vurgulanırdı."

Şu kaybolan Osmanlı Afrikası, belki hiçbir zaman bizim olmamıştı. Şu Osmanlı Avrupası belki çoktan beri artık bizim sayılmazdı.(...) Ya Asya Türkiyesi?.. Fakat onun üstünde de Türk, Arap, Kürt, Ermeni gibi ayrılıklar yok muydu? Bütün şu Arabistan'a biz, nasıl 'bizim' diyebilirdik ki, oralarda yüzyıllardan beri israf edilen kanımızdan başka bizim olan hiçbir şey yoktu.

Eskiden imparatorluğun azametini yansıtan Afrika ve Avrupa topraklarına bakılmasından kendisine pek yer bulamayan Anadolu toprakları ise birden öne çıkmaya başlar. Fakat Anadolu, "Rumeli çocuklarının hayallerini dolduracak bir yer değildi(r)." (Aydemir, 1993: 54).

Balkan Harpleri tıpkı '93 Harbi'nde olduğu gibi coşkun intikam hisleri doğurur. "Ey Bulgar vahşet ve canavarlığın en büyük amili!" sözleri, o dönemde okunan bir şarkının parçasıydı. İntikam hisleriyle birlikte kavramsal sorgulamalar da derinleşmeye başlar. Vatan, artık ordunun gittiği sınırları değişken bir coğrafya olarak görülmüyordu. Üstelik artık vatandan daha önemli olan, milleti: "Millet; tarihleri, dilleri, dilekleri, ırkları bir olan insanların tarihi topluluğudur deniliyordu." (Aydemir, 1993: 55). Tarihi saklı kalmış olmakla birlikte büyük bir millet olarak Türklerden bahsediliyordu. Oysa daha önceleri Türk adına kimse sahip çıkmıyor, Türk "kaba, görgüsüz ve kabiliyetsiz" olarak tanımlanıyordu. (Aydemir, 1993: 56).

Türk milletinin büyük tarihi varlığı konusunda oluşan bu yeni bilinç Şevket Süreyya'nın düşünce dünyasında yeniden bir değişim yaratmıştı. Türk dünyasının keşfedilmesiyle birlikte, vatan, Türklerin yaşadığı her yer olarak kabul ediliyor, buradan da Türklerin yurdu olarak "Turan" kavramı ortaya çıkıyordu. Turan, genç nesillerinin arayışlarına cevap verebilecek bir ülküydü. Turancılık ülküsünün belirmesi sonucunda, artık intikam duyguları, Balkan hayranlığı, Bulgar komitacılarını taklit eden komitacı nesiller yetiştirmek hevesleri, bu yeni inancın yanında küçül(müşlerdi)." (Aydemir, 1993: 57-58).

Görüldüğü üzere Balkan Harpleri o zamanlar genç bir adam olan Şevket Süreyya'nın vatan, millet, devlet ve ülkü kavramlarında büyük değişiklikler yaratmıştı. Osmanlıcı vatan-millet-devlet anlayışından Türkçü-Turancı ülkü doğrultusunda, yeni bir vatan-millet-devlet anlayışına geçmişti. Kuşkusuz bu fikri değişimler, onun nesline yayılıyordu. Devletin birliği için resmi düzeyde belli ölçüde korunmakta olan Osmanlıcılığın yanında, Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık gibi ülküler, insanları etkisi altına alıyordu. Bu fikri akımlar, Tarık Zafer Tunaya'nın deyişiyle, Cumhuriyet dönemi fikir hayatına ışık tutacak bir laboratuvar oluşturacaktı.

SONUÇ

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için İlber Ortaylı'nın deyişiyle "en uzun yüzyıl"dı. Kâbuslar ve ülküler, kayıplar ve yeni projeler, denge politikaları ve ittifaklar ile çalkalanan imparatorluk, dünyada kendine bir yer bulmaya çalışıyordu. İmparatorluğun dış kabuğu çatırdarken, millet, şair Atilla İlhan'ın bir şiirindeki ifadeyi kullanırsak, "gençliğine doğru yaşlanıyordu".

İmparatorluğun coğrafyasındaki değişiklikler mevcut ve müstakbel Osmanlı elitinin fikir dünyasında da kayda değer değişimler yaratmaktaydı. Özellikle '93 Harbi ile ivme kazanan Balkanların kaybı süreci, Türk elitini derinden etkilemişti.

Bu çalışmada ele aldığımız üç örnekten yola çıkarak, dönem boyunca gelişen belli başlı eğilimleri tespit etmek mümkündür. Öncelikle Osmanlıcı anlayışta önemsenmeyen ulusal farklılıkların giderek belirginleşmeye başladığını söyleyebiliriz. Osmanlılar ve Haçlılar şeklindeki eski ayrımın Müslüman-Hıristiyan milletleri şeklinde somutlaşıp daha sonra net bir şekilde ulusal ayrımlara evrildiği bir süreç söz konusuydu. Bu geçiş, vatan-millet ve devlet algısında değişikliklere yol açtı. Vatan, Osmanlı ordusunun kontrolündeki değişken bir coğrafya olarak görülmekten, sınırları belirgin bir ülke, milletin ülkesi olarak görülmeye başlıyordu. Millet ise yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlıcı ya da dinsel anlayıştakinden farklı olarak, modern millet tahayyülüne göre değerlendirilmeye başlanıyordu. Dolayısıyla devlet anlayışı da ulus-devlet modeline doğru eğilim göstermekteydi.

Ülküler de değişime uğramıştı. '93 Harbi'nin sonrasındaki henüz Osmanlıcı ama tepkisel, intikamcı ülküler, Şevket Süreyya örneğinde yerini salt bir tepkisellikten ibaret olmayan Turancı ölküye bırakmıştı. Bununla birlikte Mahmud Muhtar Paşa ve Şevket Süreyya, kuru hamasetin eleştirisini yapıyor ve realist dış politika anlayışına dönüşün işaretlerini veriyorlardı. Realist dış politika, Osmanlı son döneminde yaşanan hayal kırıklıklarına bir ölçüde tepki olarak, Cumhuriyet döneminde önemli ölçüde etkili olacaktı.

KAYNAKÇA

Adanır, F., (1996), *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Aydemir, Ş. S., (1993), *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Demirel, A., (2013), *Tek Partinin İktidarı & Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Jelavich, B., (2006b), *Balkan Tarihi 2: 20. Yüzyıl*, Çev. Zehra Savan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul.

M. Arif, (2006), *Başımıza Gelenler: 93 Osmanlı-Rus Harbi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

M. Muhtar, (2012), *Balkan Harbi: Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusunun Muharebeleri*, Haz. A. Basad Kocaoğlu, Timaş Yayınları, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Milas, H., (2005), *Türk ve Yunan Romanlarında "Öteki" ve Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Noutsos, P., (2011), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğu'nun Rolü: 1876-1925", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik ve Sosyalizm (1876-1923)*, Der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul.

Olgun, S., (2006), *Mahmud Muhtar Paşa (1867-1935): Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri*, Eserleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Somel, S. A., (2010), *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul.

Wachtel, A. B., (2009), *Dünya Tarihinde Balkanlar*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul.

**DIJALEKATSKA BAZA PJESAMA IZ HÖRMANNOVE ZBIRKE BOŠNJAČKE
EPIKE**

Dr. sc. Alen Kalajdzija¹

Sažetak:

U radu se na osnovu relevantnih izvora tretira problematika mjesta bilježenja pjesama iz Hörmannove zbirke bošnjačke epike te se u skladu s dijalektološkim istraživanjima navedene pjesme razvrstavaju u tri dijalekta bosanskog jezika – istočnohercegovački, istočnobosanski i zapadni dijalekt, s brojnim poddijalektima i govornim tipovima. Time se pokazuje dijalekatska raznovrsnost pjesama s obzirom na mjesto bilježenje, pa se shodno tome analiziraju i informacije o pjevačima.

Ključne riječi: epika, dijalekt, poddijalekt, govorni tip, Kosta Hörmann, Đenana Buturović

**THE DIALECTAL BASE OF POEMS OF HÖRMANN'S COLLECTION OF BOSNIAC
EPIC POETRY**

Abstract:

The paper uses relevant sources to treat the problems of the location of noting poems from Hörmann's collection of Bosniac epic poetry, and thus, in accordance with dialectological research, separates those poems into three dialects of Bosnian: East Herzegovinian, East Bosnian and Western dialect, with numerous subdialects and speech types. That shows the diversity of dialects within poems in terms of the location of noting, and accordingly analyses information about the reciters.

Key words: epic poetry, dialect, subdialect, speech type, Kosta Hörmann, Đenana Buturović

¹ Institut za jezik, Sarajevo, alen.kalajdzija@unmo.ba

Uvodne napomene

Utjecaj epike na razvoj standardnog jezika u lingvističkoj nauci već je obrađen (up. npr. Brozović 1970), posebno u domenu odnosa novoštokavske folklorne koine spram procesa standardizacije i prihvatanja principa standardnog jezika, koji je u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX st. tekao bez značajnije prisutnih trzavica (Šator 2004). Objašnjenje tih procesa relativno jednostavnog prihvatanja standardizacije objašnjen je utjecajem epskog diskursa, odnosno jezičke koine narodnog usmenog tipa. Pored toga, dolaskom Austro-Ugarske monarhije u Bosnu i Hercegovinu sprovedena je i svojevrsna jezička politika, koja se transponirala i na društvenopolitičke prilike. Tako je kao prvorazredni kulturni, ali i politički važan događaj za vrijeme austrougarske vladavine označen pojavom *Narodnih pjesana muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* iz 1888. i 1889. godine.

Imajući u vidu značaj epskog diskursa za konstituiranje nacionalnog standardnog jezika, kao posebna važnost ističe se njegov utjecaj na formiranje narodnih, odnosno nacionalnih zajednica. Zbog toga je pojava „muhamedovskih pjesana“ označila specifičan odnos tadašnje javnosti spram konstituiranja posebne etno-nacionalne zajednice na središnjem balkanskom prostoru. U tom smislu, poznate su kritike koje su ispoljene spram eksplikacije termina „muhamedovac“, obrazlažući time tezu o formiranju novog naroda, što se posmatra kao novi sociološki fenomen. Pored toga, na jezičkom planu, koji korespondira sa zvaničnim političkom stavom pojedinih faktora, posebno se zamjera Hörmannu to što je knjige odštampao latinicom, što je našlo odraza i u stavu tada uglednog hrvatskog lingvиста Vatroslava Jagića (Kraljačić 1987: 199).

Nesumnjiva je činjenica da je austrougarska politika imala jasan stav spram širenja ideja bosanstva i latinice, za što se pouzdano zna da je Hörmannova zbirka, uz Bašagićevu *Trofandu*, bila najomiljenije štivo među Bošnjacima (Buturović 1976: 43) te da je podstaknula proces usvajanja i učenja latinice. Time su se Bošnjaci, kao značajan narodnosni faktor u Bosni i Hercegovini, na izvjestan način distancirali od Vukove ćirilice, priklanjajući se latinici, što je ostavilo svojevrsne reperkusije i danas, jer su bili svjesni činjenice da Vukova ćirilica jeste ćirilica, ali nije poznato da li su u tom vremenu bili svjesni činjenice da to nije bosanska ćirilica, koja je u obrazovanijim sredinama njegovana kao porodično pismo. Na planu širenja bosanstva, Benjamin Kallay, kao artikulatör austrougarske politike u Bosni i Hercegovini, nije uspio značajnije nametnuti unitarističku ideju o bosanstvu među narodima. Ustvari, može se reći da su Kallajeve ideje našle odjeka prvenstveno

među Bošnjacima, koji su bili pri stavu historijskog naziva bosanskog jezika kao svog maternjeg, ali i teze o bosanstvu. To se desilo zbog toga što sami Bošnjaci dotada nisu imali razvijenu političku strategiju i što je bio sasvim prirodan rezultat priklanjanja bosanstvu, odnosno bošnjaštvu (up. stav časopisa *Bošnjak*, čiji je urednik bio Ljubušak), dok su sporadična lutanja pojedinih bošnjačkih intelektualaca također bila spontan i normalan tok sazrijevanja nacionalnih ideja.² U vezi sa spomenutim tretmanom latinice, na tom tragu tada je bio i vodeći bošnjački intelektualac Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, koji je promovirao ideju uključivanja Bošnjaka u nove kulturne prilike, ali je istovremeno bio angažiran i na sakupljanju usmene epske građe koju je slao samom Hörmannu.

Kada je riječ o samoj Hörmannovoj zbirci, koju je dvotomno 1888. i 1889. objavio spomenuti administrativni i naučni poslenik i ujedno prvi direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ona broji ukupno sedamdeset pet (75) pjesama, s preko hiljadu i tristo stranica i oko četrdeset dvije hiljade stihova. Međutim, Hörmannovu zbirku ne predstavljaju samo ovdje spomenuta dva toma, zbog toga što je 1966. godine Đenana Buturović objavila još petnaest (15) pjesama iz rukopisne ostavštine, a poznato je i to da je u neobjavljenoj zbirci iz Hörmannove zaostavštine ostalo još dvadesetak pjesama koje ni do danas nisu objavljane niti publicirane. Time se dolazi do podatka, kako o broju pjesama, tako i o broju stihova (kojih je nešto više od pedeset i pet hiljada), koji ukupno sačinjavaju dosada publiciranu Hörmannovu zbirku od ustvari triju knjiga – dviju iz 1888. i 1889 te treće iz 1966. Pored toga, posebno treba istaći pojavu još jedne važne studije o tekstološkoj analizi pjesama iz Hörmannove zbirke, a odnosi se, opet, na rad Đenane Buturović iz 1976, koja je, objavivši *Studiju o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, filološkoj nauci predočila na uvid stanje rukopisne građe objavljenih pjesama, na osnovu čega se može analizirati ukupno filološko stanje vezano za pjesme iz navedene zbirke kao i steći dojam o najvažnijim jezičkim i usmenoformularnim podacima, sadržaju, izmjenama i redaktorskim intervencijama objavljenih pjesama iz navedene kolekcije.

Pregled pjesama prema mjestu bilježenja ili porijeklu pjevača

Uvrštene pjesme u izboru građe – posmatrano sa stanovišta njihova dijalekatskog porijekla – raznorodne su i u tom smislu pružaju dosta realnu sliku jezičkog stanja u Bosni i Hercegovini krajem XIX st. te pokazuju svojstven i imanentan proces standardizacije. Zbog toga su uvrštene pjesme upravo antologijskoga karaktera. Naime, prema dijalekatskom porijeklu pjesama, zastupljeni su svi važniji dijalekti

² U tom smislu treba se npr. sjetiti Muse Ćazima Ćatića, koji je jedno vrijeme lutao između srpskih i bošnjačkih nacionalnih koncepcija

bosanskoga jezika – izuzev posavskog dijalekta, koji je prostorno i s obzirom na broj govornika ostao jedna uistinu mala oaza u odnosu na ukupnost dijalekatskog stanja. Prema tome, pripadnost dijalekatskog porijekla pjesama pokrivaju tri dijalekta bosanskoga jezika, prema dijalektološkoj nomenklaturi Senahida Halilovića (2005): istočnobosanski dijalekt, zapadni dijalekt i istočnohercegovački dijalekt, s njihovim poddijalektima, govornim tipovima i govornim skupinama. Prema nomenklaturi dijalektološke slike bosansko-humskog križa (Jahić i dr. 2000: 40), u pjesmama iz zbirke Koste Hörmanna nalazimo prisustvo četiriju dijalekata bosanskog jezika od ukupno pet, jer je zetsko-južnosandžački dijalekt izvan Bosne i Hercegovine: ikavskoštakavski, ijekavskoštakavski, ikavskošćakavski i ijekavskošćakavski. Istina jeste da svi poddijalekti nisu ravnomjerno prisutni, odnosno ikavskošćakavski nešto je u nepovoljnijoj poziciji od ostalih, posebno stoga što je manje zastupljenih pjesama iz zapadnobosanskoga govornog tipa (up. Peco 1980).

Objavljene pjesme iz Hörmannove zbirke, bez obzira na to da li su publicirane u prvim dvjema knjigama ili naknadno dopunjenoj zbirci u redakciji Đenane Buturović poslone su iz sljedećih gradova i mjesta Bosne i Hercegovine s oznakom broja pjesama i drugim važnijim podacima: Avtovac. RV: A30 = 1;³ Bijeljina. RV: C13 = 1; Cazin. RV: A24 = 1; Foča. RV: A19, A20, B51, B53, B58, B63, B64, B71, B73, C6, C14 = 11; Gacko. BR: A4, B72; RV: A5, A15, B75 = 2 + 3 = 5; Gračanica. RV: A18, C12 = 2; Jablanica. RV: B43, B49, B56 = 3; Jajce. BR: B59, B60; RV: B54, B62, B65, B66, B67; C1 = 2 + 6 = 8; Konjic. BR: A39; RV: A28, C10 = 1 + 2 = 3; Livno. RV: B70 = 1; Ljubuški. RV: B69 = 1; Mostar. RV: A27, B45, B46, B61 = 4; Nevesinje. RV: A17, A23, A29, B52 = 4; Počitelj. RV: A11, B48, B57 = 3; Prozor. BR: A9, A36, A37, A38 = 4; Rogatica. RV: C2, C4, C5 = 3; Sarajevo. BR: A1; RV: A10, A12, A13, A25, A26, A31, A32, B40, B41, B42, B44, B47, B55, B68, B74, C8, C9 = 1 + 17 = 18; Travnik. BR: A14, A33; RV: A22, B50 = 2 + 2 = 4; Višegrad. BR: A3, A34, A35 = 3; Vogošća. RV: A16 = 1; Zagorje. BR: A2, A21; RV: A6, A7, C3, C11 = 2 + 4 = 6; Zenica. BR: A8 = 1; Neubicirane pjesme: RV: C7, C15 = 2.

³ Navedeni podaci odnose se na sljedeće oznake. A – oznaka za prvu knjigu iz zbirke iz 1888; B – oznaka za drugu knjigu iz 1889; C – oznaka za treću knjigu, koju je publicirala Đenana Buturović 1966. Broj koji slijedi oznake A, B ili C odnosi se na broj pjesme. Oznaka RV odnosi se na postojanje rukopisne verzije u Hörmannovoj ostavštini, a BR označava pjesmu koja nema sačuvanu rukopisnu verziju, dakle bez rukopisa. Ovdje se napominje da se zbog ograničenosti prostora ne navode detaljni podaci o nazivima pjesama, ali se uvidom u sami korpus to može vrlo jednostavno ustanoviti.

Podjela pjesama prema dijalekatskom porijeklu i pripadnosti određenom dijalektološkom tipu

I. Pjesme s prostora istočnobosanskog dijalekta (ijekavskošćakavski dijalekt):

1. južni poddijalekt:

a) južnobosanski govorni tip: Sarajevo = 18, Vogošća = 1;

2. sjeverni poddijalekt:

a) zapadni govorni tip: Gračanica = 2.

II. Pjesme s prostora istočnohercegovačkog dijalekta (ijekavskoštokavski dijalekt):

1. jugoistočni poddijalekt:

a) istočnohercegovački govorni tip: Avtovac = 1, Gacko = 5, Nevesinje = 4;

b) centralnohercegovački govorni tip: Mostar = 4, Počitelj = 3;

c) sjevernohercegovački govorni tip: Jablanica = 3, Konjic = 3;

d) jugoistočnobosanski govorni tip: 1. sjeverna govorna skupina: Višegrad = 3, Rogatica = 3; južna govorna skupina: Foča = 11, Zagorje = 6;

2. sjeveroistočnobosanski: Bijeljina = 1.

III. Pjesme iz zapadnog dijalekta (ikavskoštokavski i ikavskošćakavski dijalekt):

1. južni govori:

a) zapadnohercegovački govorni tip: Ljubuški = 1;

b) ramski govorni tip: Prozor = 4;

c) jugozapadnobosanski: Livno = 1;

2. sjeverni govori:

a) centralnobosanski govorni tip: Jajce = 8, Travnik = 4, Zenica = 1;

b) zapadnobosanski govorni tip: Cazin = 1.

Istočnobosanske pjesme

S područja istočnobosanskog dijalekta, kojem pripadaju Sarajevo, Vogošća i Gračanica, zabilježena je dvadeset i jedna (21) pjesma. Vidljivo je da s ovog terena nisu u jednakoj mjeri zastupljeni svi postojeći govorni tipovi. U tom smislu najdominantniji je južnobosanski govorni tip, koji pripada južnom poddijalektu istočnobosanskog dijalekta. Pjesma iz Vogošće na određeni način može se dovesti u vezu s centralnim govornim tipom južnog poddijalekta istočnobosanskog dijalekta, kojem pripadaju Olovo i Kladanj. Međutim, kako je bliža geografska veza sa Sarajevom, ova se pjesma posmatra u kontekstu južnobosanskoga govornog tipa južnog poddijalekta istočnobosanskog dijalekta. S područja sjevernog poddijalekta istočnobosanskog dijalekta zabilježene su dvije pjesme iz zapadnoga govornog tipa, iz Gračanice. Iz istočnoga govornog tipa (istočno od Tuzle) nema pjesama, iako ovaj govorni tip pokazuje geografsku usmjerenost prema sjeveroistočnobosanskoj zoni – Semberiji, odakle je jedna pjesma iz Bijeljine, koju je zabilježio Mate Vincetić u svojoj zbirci (Buturović 1966). Međutim, kako pokazuju dijalektološke karte (Ivić 1994; Brozović 2005: 10), prostor Semberije pripada istočnohercegovačkom dijalektu, pa se i data pjesma uvrštava u kontekstu ovoga dijalekta, ne ulazeći sada u problem dijalekatskog i nacionalnog porijekla njezina zapisivača.

Također, poseban problem predstavlja pjesma iz Zenice, koja je na granici između južnog poddijalekta istočnobosanskog dijalekta s centralnobosanskim govornim tipom zapadnog dijalekta. Rukovodeći se dijalektološkim kartama (Ivić 1994; Brozović 2005: 10) te imajući u vidu ipak bližu vezu Zenice s ikavskim govorima srednje Bosne, pjesma iz Zenice svrstana je u zapadni dijalekatski tip. Prema tome, ukupan broj pjesama s istočnobosanskog dijalekta predstavlja nešto manje od $\frac{1}{4}$ ukupnog broja pjesama iz Hörmannove zbirke, premda je neujednačen broj zastupljenih pjesama prema različitim tipovima, podtipovima i govornim skupinama istočnobosanskog dijalekta.

Ono što se treba istaći jeste i to da samo jedna pjesma iz cjelokupnog fonda pjesama s istočnobosanskog područja nema sačuvanu rukopisnu verziju, a to je pjesma A1. Sve ostale pjesme imaju sačuvane rukopisne verzije. Pjesme iz Sarajeva ispjevali su sljedeći pjevači: Falan⁴ i Omerko Zarar Rizvanović,⁵ a

⁴ Buturović (1976) smatra da se oznaka odnosi na značenje „neko“, tj. neki nepoznati pjevač. Međutim, Falan je i danas prisutno bošnjačko prezime, čime se eventualno može sugerirati činjenica da je po srijedi konkretno ime odnosno prezime. Ono što ide u prilog Buturovićevoj pretpostavci jeste činjenica da se ne navodi vlastito ime, tako da se i ta pretpostavka zasada treba uvažiti, dok nauka ne dokaže drukčije.

zapisivači su bili: Mehmed-beg Kapetanović (A10), Mehmed Kalabić⁶ (A12, A26, A31, A32, B41, B74), Suljaga Halilbašić (A25, B40, B42, C9), Husein Karabegović⁷ (B44, B47), dok je prepisivač bio Kosta Hörmann (A13, B68). Zapisivači dviju pjesama iz Sarajeva (A1, C8) ostali su nepoznati. Pjesmu iz Vogošće zabilježio je Ivan Lepušić (A16), a pjesme (A18, C12) iz Gračanice zapisao je Sulejman Pertef⁸ (Buturović 1976).

Istočnohercegovačke pjesme

Pjesme koje svoje porijeklo vode iz istočnohercegovačkog dijalekta najbrojnije su u zbirci Koste Hörmanna. Imajući u vidu kompleksnost istočnohercegovačkog dijalekta, može se zaključiti da građa iz zbirke u potpunosti pokriva sve relevantne govorne tipove. Istina jeste da u zbirci nema pjesama iz sjeverozapadnog poddijalekta, ali je poznato i to da je sjeverozapadni govorni tip uglavnom pokrivenim govovima pravoslavnog stanovništva. Prema tome, zastupljenost pjesama s jugoistočnog poddijalekta i njegovih pojedinačnih govornih tipova u cijelosti pokriva jezičko stanje istočnohercegovačkog dijalekta.

S istočnohercegovačkoga govornog tipa sačuvano je deset (10) pjesama. Od toga broja dvije pjesme iz Gacka pod šifrom A4 i B72 nemaju sačuvane rukopisne verzije. Pjevač i zapisivač iz Avtovca također su nepoznati. Pjevači iz Gacka bili su: Meho Čustanović, Mujo Prgud i Zećir Tanović, a zapisivači: Marko Mutić i Ivan Popović. Iz Nevesinje su sljedeći zapisivači: izvjesni H. B. te Lutfi-beg ili Ibrahim-beg Bašagić, a prepisivač Kosta Hörmann.

⁵ Đenana Buturović (1976: 233) iznosi mišljenje da je zapisivač pjesama B44 i B47 Husein Karabegović na osnovu rukopisa, a da pjevač pjesme A44 Omerko Zarar Rizvanović. Ostaje, međutim, nejasno zašto je Sarajevo navedeno kao mjesto nastanka pjesme, ako se zna da je u rukopisu pjesme A44 navedeno kako je pjesmu ispjevao iz Omerko Zarar Rizvanović iz Podvizda, kotor Cazin. Moguće je da bi adekvatnija analiza pjesme mogla pokazati tačnost navoda ili eventualno pogrešku u vezi sa mjestom njezina nastanka, kako je navedeno u prvoj knjizi Hörmannove zbirke. Đenana Buturović ustanovila je, isto tako, da je u printanoj verziji pjesme B74 pogrešno odštampano Sarajevo kao mjesto gdje je pjesma zabilježena, a kako pokazuje rukopisno naslijeđe, pjesma je nastala u Foči.

⁶ Moglo bi biti da je Mehmed Nuri Qalaba zapravo Mehmed Kalabić, izuzetno značajan Hörmannov saradnik, koji je poznat i po tome što je, živeći u sarajevskoj mahali Hadži Isa, a za koga se podaci vežu za osamdesete i devedesete godine XIX st., bio veliki ljubitelj pisane riječi, pa je sačuvano i nekoliko njegovih medžmua na orijentalnim jezicima (Jahić 2009). Nije isključeno da je upravo on bio i zapisivač najvećeg broja usmenih pjesama iz Sarajeva koje su ušle u Hörmannovu zbirku.

⁷ Husein Karabegović (1889) poznat je i po pjesmi koju je poslao sa arebičkog predloška Pjesmu o osvojenju Kandije. Taj podatak također je zanimljiv i zbog toga što to može značiti da je Karabegović možda negdje našao primjerak arebičkog rukopisa, a s druge strane otvara problem autorstva pjevača i zapisivača te problem Sarajeva kao mjesta nastanka pjesama B44 i B47. Situacija bi mogla biti jasnija zbog činjenice da je Karabegović porijeklom iz Bosanske Krajine, ali da je za vrijeme njegova upraviteljstva u matičnom kotaru, bio na službi u Zemaljskoj vladi u Sarajevu (up. Hörmann 1888: XI).

⁸ Prezimenjak Sulejmana Pertefa, Izet, bio je počeo 1930. i 1931. godine s izdavanjem popularnog izdanja Hörmannove zbirke, ali je izišlo svega sedamnaest pjesama (Buturović 1990: IX).

S prostora koji je pokriven centralnohercegovačkim govornim tipom u zbirci se nalaze tri (3) pjesme iz Počitelja, od kojih su sve tri sačuvane u rukopisnoj verziji. Pjesme iz Počitelja poslao je Avdaga Taliarević, pri čemu se pretpostavlja da ih je i zabilježio, dok su pjevači nepoznati. S područja Mostara zabilježene su četiri (4) pjesme

Mostarske pjesme iz Hörmannove zbirke imaju sačuvane rukopisne verzije. Da bi situacija s mostarskim pjesmama bila još složenija, pjevač dviju pjesama zabilježenih u Mostaru bio je Adem Ferhatagić iz Livna, jednu je ispjevao Hasan Šašić – vjerovatno Mostarac, a pjevač jedne pjesme nije poznat. Zapisivač svih mostarskih pjesama bio je Riza-beg Kapetanović. Upravo u skladu s navedenim problemima, pjesme iz Mostara izdvajaju se kao posebna cjelina, zbog toga što je u organskom idiomu karakteristična miješana, ikavsko-ijekavska zamjena jata. Govor grada Mostara predstavlja poseban dijalektološki problem, o čemu se u nauci već pisalo (Milas 1903; Peco 1998; Šator 2000; Vuković 1937). U skladu sa stavovima o posebnosti mostarskoga govora, poseban status imaju četiri publicirane mostarske pjesme iz Hörmannove zbirke. Asim Peco (1998: 88) smatra da je govor Mostara nastao specifičnim ukrštanjem istočnih i zapadnih govora.⁹ Muhamed Šator (2000), obrazlažući govorne osobine Mostara iz *Ankete o jeziku iz 1897*, otprilike se slaže s Pecom, smatrajući da je ovaj govor nastao miješanjem dvaju dijalekatskih tipova istočne i zapadne provenijencije. Zanimljivo je da u rezultatima *Ankete iz 1897*. u govoru Bošnjaka preovlada ikavština s upotrebom hiperijekavizama, da su Bošnjaci ikavci, ali znatno nedosljedniji od Hrvata (up. Šator 2000), a tu se nalazi i čitav niz specifičnih jezičkih osobina. Pored toga, širi prostor mostarske općine pripada centralno-hercegovačkom i sjevernohercegovačkom govornom tipu (Peco 1980: 72–73). Međutim, na osnovu dijalektološke karte koju daje Asim Peco (2007), prostor grada Mostara pripada centralnohercegovačkom govornom tipu, što je kao kriterij poslužilo za izdvajanje pjesama iz Mostara u grupu s pjesmama iz Počitelja, koje pripadaju centralnohercegovačkom govornom tipu.

Pjesme iz sjevernohercegovačkoga govornog tipa dostavljene su iz Jablanice i Konjica. Jedna pjesma iz Konjica – A39 nema sačuvanu rukopisnu verziju, a ostalih pet je sačuvano. Zapisivač sačuvanih rukopisnih verzija pjesama iz Konjica bio je Ali-ef. Mulić, ali se pretpostavlja da je on dostavio i pjesme iz Jablanice (Buturović 1976: 30).

⁹ U skladu s tim treba istaći suprotstavljene stavove starijih dijalektologa, kakav je Matej Milas (1903), koji tvrdi da je mostarski govor „ikavičko-štokavački“, a Jovan Vuković (1937) tvrdi da mostarski govor više pripada istočnijim, ijekavskim govorima.

Jugoistočnobosanski govorni tip, koji se u dijalektologiji inače dijeli na dvije skupine – južnu i sjevernu (Jahić 2002), zastupljen je također značajnim brojem pjesama. Ukupan broj pjesama s ovoga govornog tipa iznosi dvadeset i tri (23) pjesme. Od toga broja u južnu skupinu spada sedamnaest (17) pjesama, od kojih je jedanaest (11) iz Foče i šest (6) iz Zagorja.

Fočanske pjesme u cijelosti su sačuvane u rukopisnim verzijama. Pjevači iz Foče bili su: Suljo Bujaković, Pašo Guta, koji je bio jedan od najboljih pjevača (Buturović 1976), Šerif Bojadžija te Halil Gogalija, a zapisivači su Jovan Čokić, za koga Buturović (1976) tvrdi da je bio izuzetno precizan i pismen zapisivač, te Sulejman Sokoljanin. Pjesme iz Zagorja nisu u cijelosti sačuvane u rukopisnim verzijama, tako da su dvije (2) bez rukopisnih verzija. Poznati zapisivač pjesama iz ovoga područja jeste Jusuf-beg Filipović. Jedan od problema u vezi s pjesmama iz Zagorja jeste pjesma C11, za koju Đenana Buturović (1966) smatra da dolazi ili iz Zagorja ili iz istočne Hercegovine. Kako je pojam Zagorja ipak nešto uži u odnosu na pojam istočne Hercegovine, a kako inače ova dva govorna tipa ne odudaraju u jeziku mnogo jedan od drugoga, to se u ovoj podjeli krenulo od smještanja ove pjesme u Zagorje. Drugi problem Zagorja jeste njegova geografska određenost. Na osnovu geografske karte Bosne i Hercegovine u kojoj su obilježeni lokaliteti iz kojih potječu pjevači pjesama, odnosno mjesta bilježenja pjesama (up. Buturović 1966: 230), ovo geografsko područje može se smjestiti otprilike na prostor općine Kalinovik, u blizini Borča i Uloga, gdje se zapravo i nalazi svojevrsno razgraničenje istočnohercegovačkoga govornog tipa u odnosu na južnu skupinu jugoistočnobosanskog govornog tipa istočnohercegovačkoga dijalekta (up. Peco 1980: 70). Otuda potječe uvrštavanje Zagorja u ovu govornu skupinu jugoistočnobosanskoga govornog tipa.

Pjesme iz Višegrada i Rogatice spadaju u sjevernu govornu skupinu jugoistočnobosanskoga govornog poddijalekta. Iz Višegrada su dostavljene tri (3) pjesme, od kojih nijedna nije sačuvana u rukopisnoj verziji. Pjesme iz Rogatice objavljene su u trećoj knjizi iz Hörmannove rukopisne ostavštine. Ukupno su publicirane tri (3) pjesme, koje su zapravo zabilježene u Rači, na prostoru današnje Semberije, gdje se nalaze sjeveroistočnobosanski govori istočnohercegovačkoga tipa, u čijoj je blizini i Bijeljina, iz koje je dostavljena jedna pjesma. Pjesme zabilježene u Rači ispjevao je Mehmed Dizdarević iz Rogatice, a zabilježio ih je Tomo Dragičević. Kako je u ovome slučaju relevantnije porijeklo pjevača (jer se uopće ne zna otkud je on u Rači i kako se desilo da je pjesme zabilježio od ovoga pjevača Tomo Dragičević), to se kao kriterij izdvajanja pjesme uzelo dijalekatsko porijeklo pjevača Mehmeda Dizdarevića, koji je iz Rogatice, a ovo

mjesto pripada sjevernoj govornoj skupini jugoistočnobosanskog govornog tipa istočnohercegovačkog dijalekta, mada treba imati u vidu da pjevači nisu imuni na činjenicu da pjesmu pjevaju u određenom kontekstu i određenoj publici, te da se prilagođavaju publici.

Poseban status ima pjesma C13 iz Bijeljine, koja je u dijalekatskom smislu istočnohercegovačke, novoštokavske ijekavskoštokavske fizionomije. Pjesmu je ispjevao i zabeležio Mate Vincetić u svojoj rukopisnoj zbirci.

Zapadne pjesme

Pjesme iz zapadnog (ikavskoštokavskog i ikavskoščakavskog) dijalekta mogu se razvrstati u pet govornih tipova.

Pjesma iz zapadnohercegovačkog govornog tipa zabilježena je u samo jednom (1) slučaju. Tu je pjesmu zapisao Mehmed-beg Kapetanović u Ljubuškom, ali njen pjevač nije poznat.

Pjesme iz Prozora, koje se mogu uvrstiti u ramski govorni tip, bilježio je Miloš Kolić. Zanimljivo je da sve četiri (4) rukopisne verzije prozorskih pjesama nisu sačuvane, ali da je poznat njihov sakupljač. U vezi s ovim pjesmama treba napomenuti da se u ovom organskom idiomu upotrebljava ikavska zamjena jata (Halilović 2005: 26), kao što to potvrđuju i primjeri iz alhamijado pjesništva s ovoga terena i ovoga perioda (Kalajdžija 2007: 108).

Iz jugozapadnobosanskoga govornog tipa zapadnog dijalekta u Hörmannovoj zbirci uvrštena je jedna (1) pjesma iz Livna. Pjesma ima sačuvanu rukopisnu verziju koju je prepisao Kosta Hörmann s bosaničnog predloška. Jasno je da je Hörmann prilikom prepisivanja pjesme istovremeno mogao vršiti i određene redaktorske postupke, pa se u vezi s jezičkim izrazom treba biti prezno pri analizi.

Centralnobosanski govorni tip najzastupljeniji je među svim pjesmama zapadnog dijalekta. Iz ovoga područja publicirane su pjesme iz Jajca, kojih ima osam (8), Travnika, kojih je šest (6) te Zenice, odakle je jedna (1) pjesma. Iz Jajca šest pjesama ima sačuvanu rukopisnu verziju, dok su dvije bez njih. Iz Travnika su po dvije pjesme sa sačuvanim rukopisnim predloškom i bez sačuvanog rukopisnog predloška, a za pjesmu iz Zenice rukopisna verzija nije uopće sačuvana. Pjesma iz Zenice uvrštena je u ovu skupinu, kako je već kazano, prema dijalektološkim nalazima ovoga prostora. Pjesme iz Jajca zapisao je Mihovil Špoljarić, dok je pjevač

nepoznat. Sačuvane rukopisne verzije travničkih pjesama bilježio je Hasan-beg Kulenović i Mustafa Šehić, a jedini poznati pjevač jeste Avdo Pivo.

Iz zapadnobosanskog govornog tipa publicirana je jedna pjesma, čiji je pjevač Omerko Zazar Rizvanović iz Cazina, a zapisao ju je Husein-ef. Karabegović.

Umjesto zaključka

Kada se rezimira ukupnost zbirke s obzirom na dijalekatsko porijeklo pjevača, odnosno s obzirom na mjesto nastanka i bilježenja pjesama, može se konstatirati sljedeće. S područja istočnobosanskog dijalekta objavljena je dvedeset i jedna (21) pjesma. S prostora istočnohercegovačkog dijalekta uvrštene su četrdeset i tri (43) pjesme, od kojih su četiri (4) zabilježene u Mostaru kao specifičnom području istočnog i zapadnog hercegovačkog dijalekta, što sve ukupno predstavlja nešto više od polovine ukupnoga korpusa pjesama – ako se u obzir uzimaju spomenute mostarske pjesme. S terena zapadnog (ikavskog) dijalekta zabilježeno je dvadeset (20) pjesama, a za dvije (2) pjesme ne zna se tačno mjesto nastanka. Prema tome, najraznovrsnije su pjesme istočnohercegovačke provenijencije, s različitim govornim tipovima i podtipovima. Za njima je po sadržajnosti govornih tipova zapadni dijalekt, unutar kojega se izdvajaju pjesme iz pet različitih govornih tipova, dok je nešto siromašniji istočnobosanski dijalekt sa zabilježenim pjesmama iz dvaju poddijalekata: te iz svega dva (ako se Vogošća uzima kao bliži sarajevski teren), odnosno tri mjesta. Prijelazni govorni tip može se smatrati mostarskim, ali je prednost, iako skromnog broja pjesama s ovoga područja, činjenica da su sve sačuvane u rukopisu. Dvije neubicirane pjesme možda bi se mogle rekonstruirati u određenom dijalekatskom kontekstu, primjenom adekvatnih lingvističkih parametara.

Također, primjetno je da svega nekoliko mjesta nema sačuvane rukopisne predloške pjesama. To su sve pjesme iz Višegrada, kao predstavnice sjeverne govorne skupine jugoistočnobosanskoga govornog tipa istočnohercegovačkog dijalekta, zatim je to pjesma iz Zenice, kao predstavnica centralnobosanskoga govornog tipa sjeverne skupine zapadnog dijalekta te sve pjesme iz Prozora, kao predstavnice ramskoga govornog tipa južne skupine zapadnog dijalekta. S jedne strane, to može predstavljati određeni hendikep za lingvističko i filološko prosuđivanje karaktera pjesama s ovoga područja, dok s druge strane ne mora biti usko vezan za stanje dijalekatske baze, budući da same pjesme, bez obzira na njihovo dijalekatsko porijeklo, pokazuju stanovite tendencije u pravcu niveliranja svojih vlastitih specifičnih jezičkih osobina te formiranja svojevrsne jezičke koine

unutar koje dolazi sve manje do izražaja lokalnih osobine a sve više pokrivaju neke zajedničke jezičke karakteristike novoštokavskih bosanskohercegovačkih govora.

Pjesme iz Sarajeva, predstavljajući najdominantniju grupu pjesama iz Hörmannove zbirke – uz pjesme iz Foče, ne mogu u cijelosti potvrditi ukupnu jezičku fizionomiju istočnobosanskog dijalekta, odnosno jugoistočnobosanskih govora istočnohercegovačkog dijalekta, pa se skreće pažnja na činjenicu da proučavanje ovoga aspekta književnojezičkog i umjetničkog stvaralaštva nije jedino i relevantno tumačenje dijalektoloških osobina pjesama, tim prije što je svaki književnojezički izraz na sebi svojstven način izložen brojnim ekstralingvističkim utjecajima koji mu ne daju status homogenog jezičkog produkta s obzirom na dijalekatsku osnovu autora toga izraza. U tom smislu, upravo i samo Sarajevo, kao što je to slučaj i s Mostarom kao regionalnim hercegovačkim centrom, koje je već ranije u osmanskom periodu bilo postalo svojevrsno kulturno središte Bosne i Hercegovine, moralo je sublimirati različite dijalekatske, sociološke, kulturne, etničke i druge vrijednosti u smislu ujednačavanja različitih osobina koje su se zatekle u određeno vrijeme. Taj zaključak, međutim, može se slobodno primijeniti i na manje-više sve prisutne gradove i mjesta, u kojima je razvijan epski poetski diskurs. Tako je neminovno da se stvarala svojevrsna jezička koine u mikroprostoru, ali se ona, isto tako, razvijala i u širem bosanskohercegovačkom jezičkom kontekstu. To se vjerovatno dešavalo usljed dvaju bitnih faktora: ekstralingvističkih – među kojima se posebno ističu socijalni i kulturno-civilizacijski kontekst. Za prvi su najvažnije migracije stanovništva, a za drugi stvaranje kulturnih i civilizacijskih pretpostavki za razvoj društvenog života neke etničke ili vjerske zajednice. Drugi važan faktor za razvitak specifičnoga jezičkog izraza jeste imanentno lingvistički, koji je posljedica prirodnog jezičkog razvoja te postojanje tradicijskih književnousmenih vrijednosti u kontekstu patrijarhalnog bosanskog društva i bošnjačke etničke zajednice. Upravo ovaj drugi aspekt, u suodnosu s organskim jezičkim razvojem, omogućio je nastanak specifične jezičke koine, koja se u nauci definira kao novoštokavska folklorna koine.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

Kosta Hörmann (1888): *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Knjiga prva, Zemaljska štamparija, Sarajevo

Kosta Hörmann (1889): *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Knjiga druga, Zemaljska štamparija, Sarajevo

Đenana Buturović (1966): *Narodne pjesme muslimana iz Bosne i Hercegovine. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Đenana Buturović (1976): *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Svjetlost, Sarajevo

Literatura:

Brozović, Dalibor (1970): *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb

Brozović, Dalibor (2005): „Mjesto bosanskohercegovačkih govora u štokavskome narječju“, *Jezik u Bosni i Hercegovini*, urednik Svein Monnesland, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije u Oslu, Sarajevo

Halilović, Senahid (2005): „Bosanskohercegovački govori“, *Jezik u Bosni i Hercegovini*, urednik Svein Monnesland, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije u Oslu, Sarajevo

Ivić, Pavle (1994), *Srpskohrvatski dijalekti, Njihova struktura i razvoj*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad

Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica

Jahić, Dževad (2002): *Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne*, BHDZ, knjiga VIII, Institut za jezik, Sarajevo

Jahić, Mustafa (2009): „Medžmua Bajrama i Mehmeda Kalabe“, *Anali GHB*, knjiga XXIX-XXX, Sarajevo

Kalajdzija, Alen (2007): „Transliteracija alhamijado pjesme Ibrahime brate moj iz 1895.“, *Književni jezik*, 23/1, Institut za jezik, Sarajevo

Kraljačić, Tomislav (1987): *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo

Milas, Matej (1903): „Današnji mostarski govor“, *Rad JAZU*, knj. 153, Zagreb

Peco, Asim (1980): *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd

Peco, Asim (1998): „Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline“, *Hercegovina*, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, br. 10, Mostar

Peco, Asim (2007): *Govori istočne i centralne Hercegovine*, Izabrana djela I–VI, knjiga I, Bosansko filološko društvo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2000): „Slika mostarskog govora u Anketi o jeziku 1897“, *Hercegovina*, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, br. 13-14, Mostar

Šator, Muhamed (2004): *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914.*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar

Vuković, Jovan (1937): „Karakteristične osobine mostarskog govora“, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, XVII, sv. 1-12, Beograd

**PERCEPTION OF ORGANIZATIONAL JUSTICE ON ORGANIZATIONAL
COMMITMENT: A CASE STUDY IN TWO PUBLIC INSTITUTIONS IN SAKARYA**

Assist. Prof. Dr. Mahmut Akbolat, Sakarya University

Assist. Prof. Dr. Oğuz Işık, Kırıkkale University

Research Assistant Gülcan Kahraman, Sakarya University

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Organizational Commitment, Organizational Justice, Public Employees

Recently, it is not sufficient to evaluate only the monetary elements, it appears that human resources studied has an important effect in success of organizations. Because it is no longer a competitive advantage to produce product or service, it can be achieved by people who add his/her own knowledge and skills to work. Organizational justice and organizational commitment is widely studied concepts in organizational psychology literature. People who are behaved to them fairly are more loyal to their organizations. Loyal employees have less tendency to leave job. It cause the increase of productivity. These two concepts are quite related to each other, but the analysis of the results of studies are striking differences in the sub-dimensions. The main purpose of this study is to examine the relationship between organizational justice and organizational commitment in personnel working in the two public service .

Organizational justice is goes to Adams (1965)'s Equity Theory. Adams explains the justice as inputs and outputs. In the concept of "input", age, seniority, education, effort, social status, individual characteristics are examined. Concept of "output" is expressed as money, authority, increase of status. The perception of fairness in the organization is consisted of comparison of the individual contributions to the organization and things won from the organization. When the employee sense the disparity between the organization's achievements and contributions to organization, perception of injustice occurs (Adams, 1965:280). In the studies of relevant dimensions of organizational justice, it started with Greenberg (1997). In studies of Cropanzano ve Greenberg, the concept of organizational justice is examined as three dimensions: distributive justice, procedural justice and interactional justice. Dimension of distributive justice is associated with concepts

such as received promotion, salary, reward; it is evaluated that the distribution of these concepts are fair or not. The second aspect of justice, procedural justice focuses on to what extent the gains are distributed within the organization and the decision-making processes. In the last dimension, interactional justice examines the fairness of relationships between management-employees and the employees-employees (Cropanzano and Greenberg, 1997: 5-7).

Organizational commitment is one of the most popular research topics among researchers working in the psychology field (Cook and Wall, 1980; Meyer & Allen, 1997). Allen and Meyer (1991) discussed the organizational commitment as three dimension: affective commitment, continuance commitment and normative commitment. Affective commitment is defined as "identification of employee with the organization that works". In the dimension of continuance commitment, it is defined as "employees' awareness that will face in the event of individuals' leaving from organization". Individuals with a compulsive reasons remains due to the needs in the organization. The third dimension is the normative commitment as the tendency of responsibility for the organization (Allen and Meyer, 1991: 67).

In this study, a questionnaire was used to collect data. The questionnaire consists of three sections with a total of 42 problem. In the first chapter, Organizational Justice Scale, that was developed by public employees (1998) and translated to Turkish version by Wasti (2001), was used in the research. There are 18 expression with validity and reliability. In this scale, in general, employees' relationships in the work environment and employees' perception of justice in organization is examined. 14 expressions that are measuring relationship with managers, 4 expression intended to measure employee relationship In the second chapter, organizational commitment scale, that was developed by Allen and Smith (1993) and used widely by literature (public employees; Yayli ve Cop, 2009). In this scale, organizational commitment was examined by three dimensions. These dimensions are affective commitment, continuance commitment and normative commitment. In the last section, the socio-demographic characteristics of people who participated to survey is used to measure with six expressions.

When the participants' socio-demographic characteristics are observed, 62.6 % of participants are men and 71.2 % of respondents are married. The age mean of participants is found as 35.3. Statistically significant relationship between the dimensions of scale that are used in the study is tested by the help of Pearson Correlation Analysis. According to the findings, from the dimension of organizational commitment, only continuance commitment and manager relations dimension and employees' relations dimension of organizational justice does not have statistically significant relationship; all dimensions other than these dimensions have statistically positive relationship.

ÖRGÜTSEL ADALET ALGISININ ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞA ETKİSİ: SAKARYA İLİNDE İKİ KAMU KURUMU ÖRNEĞİ

Yrd.Doç.Dr. Mahmut Akbolat¹

Yrd.Doç.Dr. Oğuz Işık²

Arş.Gör. Gülcan Kahraman³

ÖZET

Bu çalışmanın amacı kamu hizmet kurumlarında çalışan personelin örgütsel adalet ve bağlılık algıları arasındaki ilişkiyi incelemek ve sosyo-demografik özelliklerine göre çalışanların örgütsel adalet ve bağlılık algıları arasındaki farklılığı ortaya koymaktır. Bu amaçla çalışmada, Donovan ve arkadaşları (1998) tarafından geliştirilen ve Wasti (2001) tarafından Türkçe'ye uyarlanarak geçerlilik ve güvenilirliği yapılan 18 ifadenin yer aldığı Örgütsel Adalet Ölçeği ve Meyer ve arkadaşları (1993) tarafından geliştirilen ve Türkçe literatürde yaygın olarak kullanılan Örgütsel Bağlılık Ölçeği kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Su ve Kanalizasyon İdaresi ve Sakarya Sosyal Güvenlik Kurumu çalışanları oluşturmaktadır. Çalışmaya bu iki kurumda görevli 358 kişi katılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre devam bağlılığı dışındaki örgütsel bağlılık boyutları ile örgütsel adalet boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır. Ayrıca istatistiksel olarak örgütsel adalet örgütsel bağlılığı pozitif yönde etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel adalet, Örgütsel bağlılık, Kamu çalışanları

GİRİŞ

Farklı sektörlerde çalışanlar arasında incelenen örgütsel adalet ve örgütsel bağlılık kavramları, örgütsel psikoloji yazınında çokça çalışılmış iki kavramdır. İşgören devrinin azaltılması ve yapılan işteki verimin, kalitenin artması için bireyin çalıştığı kuruma bağlılığı ve örgütün kendisine adil davrandığı inancına sahip olması gerektiği birçok çalışmada vurgulanmaktadır. Bu iki kavram birbiriyle oldukça ilişkili olmakla birlikte, yapılan çalışmalarda alt boyutlarında önemli farklılıklar olduğu dikkat çekmektedir.

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, makbolat@sakarya.edu.tr

² Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, oguz@kku.edu.tr

³ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, gkahraman@sakarya.edu.tr

Literatür İncelemesi

Örgütsel Adalet kavramı, Adams (1965)'in Eşitlik Teorisi'ne dayanmaktadır. Adams, teorisinde, adalet kavramını, "girdi" ve "çıkıtı" ifadeleriyle açıklamaktadır. "Girdi" ifadesiyle, yaş, kıdem, eğitim, çaba, sosyal statü, yetenek gibi bireysel nitelikleri ön plana çıkarırken; "çıkıtı" kavramıyla, para, otorite, statüde artış gibi kavramları ifade etmektedir. Örgüt içindeki adalet algısı, bireyin kendisinin örgüte katkılarını ve örgütten kazandıklarını diğer çalışanlarla karşılaştırması ile oluşmaktadır. Kazanımları ve örgüte olan katkıları arasında eşitsizlik sezdiğinde, kişide adaletsizlik algısı ortaya çıkmaktadır (Adams, 1965: 280).

Literatürde, örgütsel adaletin boyutlarıyla ilgili yapılan çalışmalar, Greenberg (1997) ile başlamıştır. Cropanzano ve Greenberg, çalışmasında, örgütsel adalet kavramını, dağıtım sal adalet, işlemsel adalet ve etkileşimsel adalet olmak üzere üç boyut olarak incelemiştir. Dağıtım sal adalet boyutunu, çalışanların aldıkları terfi, ücret, zam ve ödül gibi kavramlarla ilişkilendirmiş, bu kavramların dağıtımında adil olup olunmadığıyla ilgili değerlendirmede bulunmuştur. Adaletin ikinci boyutu olan işlemsel adalet ise, örgüt içinde alınan karar süreçleri ve kazanımların ne ölçüde dağıtıldığı üzerinde durmaktadır. Son boyut olan etkileşimsel adalet boyutu ise, örgüt içindeki bireyler arasındaki ilişkileri inceler, bu ilişkilerden yola çıkarak, yönetimle çalışanların ve çalışanların kendi aralarındaki ilişkilerin adil olup olmadığını sorgulamaktadır (Cropanzano ve Greenberg, 1997: 5-7).

Schermerhorn ve arkadaşlarının (2004:144) kişinin çalıştığı örgüt ile kurduğu kuvvet birliğinin ve kendisini örgütün bir parçası olarak hissetmesinin derecesi; Mowday ve arkadaşlarının (1979), bireyin örgütüyle kendini tanımlama gücü ve O' Reilly & Chatman (1986: 493)'in örgütün sahip olduğu niteliklerin birey tarafından özümsemesi ve kabul edilmesi olarak tanımladıkları *örgütsel bağlılık*, 1950'li yıllardan beri yönetim, örgütsel davranış ve endüstriyel psikoloji alanlarında çalışan araştırmacılar arasında oldukça popüler olan konulardan biridir (Becker, 1960; Cook ve Wall, 1980; Meyer ve Allen, 1991; Mowday, 1998).

Allen ve Meyer (1991: 67), örgütsel bağlılığı, duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık olmak üzere üç boyut olarak ele almışlardır. Duygusal bağlılık, çalışanın örgüt ile kurduğu duygusal bağı, örgüt ile birlikte tanımlanmayı ve örgüte katılımını ifade etmektedir (Meyer et al. 2002:21). Allen ve Meyer (1991:67)'e göre, devam bağlılığı, çalışanın örgütten ayrılması durumunda karşılaşacağı bedelin farkında olmasıdır. Başka bir ifade ile devamlılık bağlılığı, çalışanın alternatif istihdam seçeneklerini ve işten ayrılma durumunda ortaya çıkan kişisel fedakarlık ve

olumsuzlukları algılayışını yansıtmaktadır (Ingersoll et al. 2000:12).Yani bireyler, ihtiyaçları nedeniyle örgütte kalmaya devam etmektedirler. Üçüncü boyut olan normatif bağlılık ise, örgüte karşı sorumluluk duyma eğilimidir. Normatif bağlılığı yüksek olan çalışan, örgütte kalması gerektiğini hissetmektedir (Meyer ve Allen, 1991: 67). Örgütsel bağlılığın bu boyutu, çalışanların çalıştığı örgüte karşı sorumluluğu ve yükümlülüğü olduğuna inanması ve bu yüzden kendini örgütte kalmaya zorunlu görmesine dayanan bir temel çerçeve üzerine inşa edilmiştir (Wasti 2002:526).

YÖNTEM

Araştırmanın temel amacı, iki kamu hizmet kuruluşunda çalışan personelin adalet ve örgütsel bağlılık algıları arasındaki ilişkileri incelemek ve örgütsel adalet algılamalarının örgütsel bağlılığa olan etkisini ve çalışanların örgütsel adalet ve örgütsel bağlılık algılarının çalıştıkları kurumlara göre farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymaktır.

Çalışmada veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Anket formu toplam 42 sorunun yer aldığı üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Donovan ve arkadaşları (1998) tarafından geliştirilen ve Wasti (2001) tarafından Türkçe'ye uyarlanarak geçerlilik ve güvenilirliği yapılan 18 ifadenin yer aldığı Örgütsel Adalet Ölçeği yer almaktadır. Çalışanların iş ortamındaki ilişkileri, genel olarak, ne denli adil olarak algıladıklarını değerlendiren bu ölçekte, 14 ifade amirlerle ilişkileri ve 4 ifade de çalışanlarla ilişkileri ölçmeye yöneliktir. Ölçeğin 2, 3, 4, 6, 9, 10, 11, 13, 16 ve 17. soruları ters kodlu olduğundan çalışmada ters çevirildikten sonra analiz edilmiştir. İkinci bölümde Meyer ve arkadaşları (1993) tarafından geliştirilen ve duygusal, normatif ve devamlılık bağlılığını ölçmek için literatürde yaygın bir şekilde kullanılan (Özdevecioğlu, 2003; Yaylı ve Çöp, 2009) Örgütsel Bağlılık Ölçeği yer almaktadır. Toplam 18 ifadeden oluşan Örgütsel Bağlılık Ölçeği'nde her bir bağlılık türü 6 ifade ile değerlendirilmektedir (Tablo 1). Son bölümü ise araştırmaya katılan çalışanların sosyo-demografik özelliklerini ortaya koyan 6 ifadeden oluşmaktadır. Katılımcılardan anketi oluşturan ifadelere, Örgütsel Adalet Ölçeğini oluşturan ifadeler için "1=Hayır, 2=Kararsız, 3=Evet" ve Örgütsel Bağlılık Ölçeği'ni oluşturan ifadeler için ise, "1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum" seçeneklerinden en uygun olanını işaretlemeleri istenmiştir. Araştırmanın evrenini, Sakarya Büyükşehir Belediye Başkanlığı Su ve Kanalizasyon İdaresi ile Sakarya Sosyal Güvenlik Kurumu çalışanları oluşturmaktadır. Çalışmada örneklem seçilmeden tüm çalışanlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla her iki kuruma 450 anket dağıtılmıştır. Ancak anketlerin 358'inin geri dönüşü (%79,6) sağlanabilmiştir.

Verilerin analizinde Korelasyon Analizi, Regresyon Analizi, T Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi yöntemleri kullanılmıştır. Analiz %95 güven aralığında, $p=0,05$ anlamlılık düzeyinde yapılmıştır. Anketin güvenilirliği alfa değeri temel alınarak ve her bir alt boyut için Cronbach alfa katsayıları hesaplanarak yapılmıştır. Güvenirlik analizlerinde çok fazla tercih edilen yöntemlerden birisi Cronbach Alfa katsayısına dayalı içsel tutarlılık yöntemidir. Kabul edilebilir bir alfa değerinin en az 0,70 olması arzu edilmektedir. Ancak bazı araştırmacılar inceleme türü çalışmalarında 0,5'e kadar makul kabul edilebileceğini öngörmektedirler (Altunışık, 2005:231). Bu araştırmada kullanılan ölçeklerin genel iç tutarlılık katsayıları hem örgütsel adalet (0,809) hem de örgütsel bağlılık (0,822) ölçeği için kabul edilebilir sınır olan 0,70'nin üzerindedir (Tablo 1).

Tablo 1: Veri Toplama Aracının Güvenilirliği

Boyutlar	Madde Sayısı	Cronbach Alpha
Örgütsel Adalet	18	0,809
Amirlerle İlişkiler	14	0,766
Çalışanlarla İlişkiler	4	0,694
Örgütsel Bağlılık	18	0,822
Duygusal Bağlılık	6	0,835
Devam Bağlılığı	6	0,701
Normatif Bağlılık	6	0,710

BULGULAR

Tablo 2'de katılımcıların sosyo-demografik özellikleri görülmektedir. Buna göre %62,6'si erkeklerden oluşan katılımcıların %71,2'si evlilerden oluşmaktadır. Büyük çoğunluğu 35 ve altı yaşlarda (%54,8) olan katılımcıların yaş ortalaması 35,3 bulunmuştur. Ayrıca, %34,1'i 6-10 yıl çalışanlardan oluşan katılımcıların %65,9'u 10 yıl ve daha az sürelerde görev yapmaktadır.

Tablo 2: Araştırmaya Katılanların Sosyo-Demografik Özellikleri (n=358)

Özellik		Sayı	Yüzde	Özellik		Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	134	37,4	Eğitim durumu	İlköğretim	17	4,7
	Erkek	224	62,6		Lise	109	30,4
Medeni durum	Bekar	103	28,8		Önlisans	156	43,6
	Evlü	255	71,2		Lisans*	76	21,2
Yaş	≤30	108	30,2	Çalışma süresi	≤5	114	31,8
	31-35	88	24,6		6-10	122	34,1
	36-40	63	17,6		7-11	57	15,9
	≥41	99	27,7		≥16	65	18,2

*Lisans üstü eğitim alan 7 kişi lisans grubuna eklenmiştir.

Çalışmada kullanılan ölçeklerin boyutları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olup olmadığı Pearson Korelasyon yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir (Tablo

3). Elde edilen bulgulara göre, örgütsel bağlılığı oluşturan boyutlardan sadece devam bağlılığı ile örgütsel adalete ilişkin amirlerle ilişkiler ve çalışanlarla ilişkiler boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamış ($p>0,05$), bu boyutlar dışında kalan diğer tüm boyutlar arasında 0,01 düzeyinde pozitif yönde istatistiksel açıdan anlamlı ilişki bulunmuştur. Her bir faktör altında yer alan boyutların birbirleriyle ve diğer faktörün boyutlarıyla ilişkileri incelendiğinde, örgütsel bağlılık boyutları arasında en güçlü ilişkinin normatif bağlılık ile duygusal bağlılık arasında ($r=0,595$) olduğu bulunmuştur. Benzer şekilde çalışanlarla ilişkiler ile amirlerle ilişkiler ($r=0,562$) arasında da istatistiksel açıdan anlamlı ilişki bulunmaktadır.

Devam bağlılığı ile duygusal bağlılık ($r=0,191$) ve normatif bağlılık ile devam bağlılığı ($r=0,138$) arasında da istatistiksel açıdan anlamlı ilişki vardır ($p<0,05$). Duygusal bağlılık ile amirlerle ilişkiler ($r=0,418$) ve çalışanlarla ilişkiler ($r=0,273$) boyutları; normatif bağlılık ile amirlerle ilişkiler ($r=0,382$) ve çalışanlarla ilişkiler ($r=0,204$) boyutları arasında istatistiksel açıdan anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0,05$). Buna karşılık devam bağlılığı ile amirlerle ilişkiler arasında istatistiksel açıdan anlamlı ilişki bulunmamakta ($p>0,05$); çalışanlarla ilişkiler boyutunda ise anlamlı, ancak ters yönde ilişki bulunmaktadır ($p<0,05$).

Tablo 3: Örgütsel Adalet ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkii

	Ort.	S.S.	1	2	3	4
Amirlerle ilişkiler (1)	2,67	0,343	1			
Çalışanlarla ilişkiler (2)	2,82	0,358	,562**	1		
Duygusal bağlılık (3)	3,61	0,827	,418**	,273**	1	
Devam bağlılığı (4)	3,29	0,696	-0,043	-,185**	,191**	1
Normatif bağlılık (5)	3,64	0,663	,382**	,204**	,595**	,138**

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Korelasyon analizi ile değişkenler arasındaki ilişkiler ortaya koyulduktan sonra, bu ilişkileri test etmek amacıyla bir regresyon modeli geliştirilmiştir. Tablo 4'de görüldüğü gibi çalışanların örgütsel adalet algılarını oluşturan amirlerle ilişkiler ve çalışanlarla ilişkiler boyutları yordayan, örgütsel bağlılığı oluşturan duygusal bağlılık, devamlılık bağlılığı ve normatif bağlılık boyutları da yordanan değişkenler şeklinde kullanılarak regresyon analizi yapılmıştır.

Gerçekleştirilen stepwise regresyon analizi sonuçlarına göre, amirlerle ilişkilerin duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmaktadır ($F=75,36$, $p=0,00$). Modelde ilişki katsayısı 0,42 bulunmuştur. Buna göre çalışanların amirlerle ilişkileri duygusal bağlılığın %18'ini açıklamaktadır. Beta katsayısı pozitif yönlü (0,42) olduğundan amirlerle ilişkilerin duygusal bağlılığa

olumlu yönde etkisi olduğu söylenebilir. Modelde ikinci olarak örgütsel adaletin devam bağlılığına etkisi test edilmiştir. Örgütsel adaletin çalışanlarla ilişkiler boyutunun devam bağlılığı üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı ($F=75,36$, $p=0,00$) olmakla birlikte, ilişki katsayısı 0,19 bulunmuştur. Buna göre çalışanların örgütsel adaletin çalışanlarla ilişkiler boyutu devam bağlılığının yalnızca %4'ünü açıklamaktadır ki, bu oran oldukça düşüktür. Modelde üçüncü olarak örgütsel adaletin normatif bağlılığa etkisi test edilmiştir. Modele göre örgütsel adaletin amirlerle ilişkiler boyutunun normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmaktadır ($F=60,93$, $p=0,00$). Modelde ilişki katsayısı 0,38'dir. Buna göre amirlerle ilişkiler normatif bağlılığın %15'ini açıklamaktadır. Beta katsayısı pozitif (0,38) yönlü olduğundan çalışanlarla ilişkilerin normatif bağlılığa olumlu yönde etkisi olduğu söylenebilir.

Tablo 4: Örgütsel Adaletin Örgütsel Bağlılığa Olan Etkisinin Yordanmasına İlişkin Regresyon Analizi

Yordanan değişken	Yordayan Değişkenler	Standardize edilmemiş katsayılar		Standardize edilmiş katsayılar	t	p	R	R ²	F	p
		B	S.H	β						
Duygusal bağlılık	Sabit	0,925	0,312		2,960	0,000	0,420	0,180	75,360	0,000
	Amirlerle ilişkiler	1,007	0,116	0,418	6,640	0,000				
Devam bağlılığı	Sabit	4,299	0,288		14,953	0,000	0,190	0,030	12,640	0,000
	Çalışanlarla ilişkiler	-0,360	0,101	-0,185	-3,555	0,000				
Normatif bağlılık	Sabit	1,672	0,255		6,569	0,000	0,382	0,146	60,934	0,000
	Amirlerle ilişkiler	0,738	0,095	0,382	7,806	0,000				

Örgütsel bağlılığın boyutlarının katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ve çalışma yapılan kurumlara göre farklılaşım farklılaşmadığını analiz etmek amacıyla bağımsız örneklerde t testi ve tek yönlü varyans analizi kullanıldı. Yapılan bağımsız örneklerde t testi sonuçlarına göre katılımcıların çalıştıkları kurumlar istatistiksel açıdan farklılık oluşturmamaktadır. Buna karşılık kadın çalışanların duygusal bağlılık algılarının erkeklerde ve bekar çalışanların devam bağlılığı algılarının evlilerden daha yüksek olduğu bulunmuştur (Tablo 5).

Tablo 5: Örgütsel Bağlılığın Bağımsız Örneklerde t Testi Sonuçlarına Göre Anlamlı Çıkan Boyutları

			n	Ort.	S.S.	t	Sig.
Cinsiyet	Normatif bağlılık	Erkek	224	3,28	0,733	0,042	0,010
		Kadın	134	3,67	0,747		
Medeni durum	Devam bağlılığı	Bekar	103	3,37	0,617	1,486	0,026
		Evli	255	3,25	0,724		

Tablo 6'da katılımcıların yaş, eğitim ve çalışma sürelerine göre anlamlı bulunan tek yönlü varyans analizi sonuçları görülmektedir. Buna göre yaş çalışanların duygusal bağlılık algılarında farklılığa sebep olmaktadır. Yapılan Post Hoc analizi sonuçlarına göre farklılık, ≤ 30 yaş grubu çalışanların normatif bağlılık algıları ile 31-35 ve 36-40 yaş gruplarından kaynaklanmaktadır. ≤ 30 yaş grubu çalışanların normatif bağlılık algıları daha düşük olmasına karşılık bu algı 31-35 ve 36-40 yaş gruplarında daha yüksek bulunmuştur. Çalışanların eğitim düzeyleri ile duygusal bağlılık ve devam bağlılığı algıları arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark bulunmaktadır ($p < 0,05$).

Tablo 6: Örgütsel Bağlılık Boyutlarının Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçlarına Göre Anlamlı Çıkan Boyutları

	Boyut	Özellik	n	Ort.	S.S.	F	p	Post Hoc
Yaş	Normatif	$\leq 30^1$	108	3,50	0,74	2,738	0,043	1-2 p=0,008 1-3 p=0,044
		31-35 ²	88	3,76	0,65			
		36-40 ³	63	3,71	0,53			
		$\geq 41^4$	99	3,65	0,64			
Eğitim	duygusal	İlköğretim ¹	17	3,27	0,692	4,041	0,008	1-4 p=0,006 2-4 p=0,019 3-4 p=0,037
		Lise ²	109	3,59	0,879			
		Önlisans ³	156	3,50	0,841			
		Lisans ⁴	76	3,88	0,686			
	Devam	İlköğretim ¹	17	3,62	0,786	2,858	0,037	1-3 p=0,043 1-4 p=0,012 2-4 p=0,037
		Lise ²	109	3,37	0,662			
		Önlisans ³	156	3,26	0,691			
		Lisans ⁴	76	3,15	0,709			
Çalışma Süresi	duygusal	$\leq 5^1$	114	3,50	0,720	2,713	0,045	1-3 p=0,022 1-4 p=0,043 3-4 p=0,037
		6-10 ²	122	3,55	0,919			
		11-16 ³	57	3,81	0,710			
		$\geq 16^4$	65	3,76	0,880			
	Devam	$\leq 5^1$	114	3,42	0,657	3,6	0,014	1-2 p=0,003 2-4 p=0,032
		6-10 ²	122	3,15	0,666			
		11-16 ³	57	3,20	0,627			
		$\geq 16^4$	65	3,38	0,823			
	normatif	$\leq 5^1$	114	3,53	0,768	3,23	0,023	1-3 p=0,004 2-3 p=0,028
		6-10 ²	122	3,61	0,623			
		11-16 ³	57	3,84	0,479			
		$\geq 16^4$	65	3,72	0,638			

Post Hoc analizi sonuçlarına göre duygusal bağlılıkta fark, lisans düzeyinde eğitim alan çalışanlar ile diğer düzeylerde eğitim alanlardan kaynaklanmaktadır. Lisans düzeyinde eğitim alanların duygusal bağlılıkları diğerlerinden daha yüksektir. Devam bağlılığı algılarında ise tam tersi bir durum söz konusudur. Lisans düzeyinde

eğitim alanların devam bağlılığı algıları diğer düzeylerde eğitim alanlardan daha düşük bulunmuştur.

Çalışmanın bulgularına göre çalışanların çalışma süreleri ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık algıları arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark vardır. Post hoc analizi sonuçlarına göre ≤ 5 yıl çalışanlar ile 6-10 ve 11-16 yıl çalışanlar ile ≥ 16 yıl çalışanlardan kaynaklanmaktadır. Devam bağlılığında farklılık ≤ 5 çalışanlar ile 6-10 yıl çalışanlar ve 6-10 yıl çalışanlar ile 16 yıl çalışanlardan kaynaklanmaktadır. Normatif bağlılık algılarında farklılık 11-16 yıl çalışanlar ile ≤ 5 çalışanlar ve 6-10 yıl çalışanlardan kaynaklanmaktadır ($p < 0,05$).

SONUÇLAR

Çalışmada kullanılan Örgütsel Adalet Ölçeği, örgütsel adalet ile ilgili geliştirilen pek çok ölçekten farklı olarak, örgütsel adaleti "amirlerle ilişkiler" ve "çalışanlarla ilişkiler" olmak üzere iki boyutta incelemektedir. Ölçeğe ilişkin bu iki boyutu değerlendiren ifadeler incelendiğinde, örgütsel adaletin sosyal ve insani yönüne vurgu yapan "etkileşimsel adalet" algısını yansıttığı görülmektedir. Lambert (2003:157)'e göre örgütsel adalet, yönetimin çalışanlara gösterdiği saygıyı ifade etmekte ve nihayetinde çalışanların örgüte bağlılıklarını güçlendiren bir güven köprüsünü inşa etmektedir. Örgütsel adalet örgütün meşruiyetinin algılanmasına yol açmakta ve örgütsel amaçlara ulaşmada yöneticiler için kilit bir rol oynamaktadır. Moorman (1991:852) örgütsel adalet ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişkileri incelediği araştırmasında, örgütsel bağlılıkla ilişkili tek adalet boyutunun etkileşimsel adalet olduğunu bulmuş ve bu bulguyu açıklarken de araştırmaya katılan çalışanların adalet izlenimlerinin, adalet ile ilgili formal süreçlerin varlığı ya da yokluğundan çok yöneticileriyle olan ilişkilerindeki güven ve eşitlik hissini etkilediğini ifade etmiştir. Bu çalışmanın sonuçlarına benzer bir şekilde konaklama işletmelerinde gerçekleştirilen bir çalışmada da örgütsel adalet boyutlarından etkileşimsel adalet boyutu ve örgütsel bağlılık arasında diğer boyutlara göre daha yüksek ilişki bulunmuştur (Yazıcıoğlu ve Topaloğlu, 2009:9). Ayrıca hekimler üzerinde yapılan iki çalışmada etkileşimsel adalet boyutunun örgütsel bağlılığı istatistiksel açıdan anlamlı derecede tanımladığını işaret eden sonuçlara ulaşılmıştır (Öztürk, 2008:77; Cihangiroğlu, 2011:12).

Ayrıca çalışmanın sonuçlarına göre, çalışanın sosyo-demografik özellikleri örgütsel bağlılık algılarında farklılığa neden olmaktadır. Başka bir çalışmada da demografik özelliklerin farklılık üzerinde etkili olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre çalışanların mesleki eğitim düzeyleri, çalıştıkları birim, sahip oldukları deneyim, gelir düzeyi gibi

özellikleri, örgütsel bağlılığın boyutlarını farklı oranlarda etkilemektedir (Çolakoğlu vd., 2009: 77-89).

Sonuç olarak, örgütsel bağlılık ve örgütsel adaletin özellikle etkileşimsel adalet boyutunu oluşturan amirlerle ilişkiler ve çalışanlarla ilişkiler ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır ve örgütsel adalet örgütsel bağlılığı etkilemektedir. Bu sebeple çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerini artırmak ve özellikle de duygusal bağlılıklarını etkilemek için yöneticilerin çalışanlarla ilişkilerini olumlu yönde geliştirmeleri büyük önem taşımaktadır. Benzer şekilde çalışanlar arasında olumlu ilişkilerin geliştirilmesi için uygun bir örgüt iklimi oluşturulmasının örgütsel bağlılığı etkileyeceği de düşünülmektedir. Ayrıca özellikle çalışma süreleri örgütsel bağlılık üzerinde farklılıklara sebep olmaktadır. Çalışma süresine bağlı olarak önce artan örgütsel bağlılık algısı daha sonra düşüşe geçmektedir. Bütün bu sebeplerden dolayı çalışanların örgütsel bağlılığının geliştirilmesi için öncelikle yöneticilerin onlarla olumlu ve yakın ilişkiler geliştirmeleri, daha sonra da çalışanların sosyo-demografik özelliklerinden kaynaklanan olumsuzlukları ortadan kaldırmak için gerekli önlemleri almaları gerekmektedir. Bu amaçla çalışanların çeşitli törenler, doğum günü kutlamaları, vb. sosyal yönlü çalışmalar ile teşvik edilmeleri önerilebilir.

KAYNAKÇA

Adams John. S., (1965), "Inequity In Social Exchange" In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol 2, pp. 267-299, New York: Academic Press.

Altunışık Remzi, Bayraktaroğlu Serkan, Coşkun Recai ve Yıldırım, Engin, (2005), "Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı", Sakarya Kitabevi.

Becker Howard S., (1960), "Notes On The Concept Of Commitment" *American Journal of Sociology*, Volume 66 No. 1, ss 32-40.

Cihangiroğlu Necmettin, (2011), "Askeri doktorların adalet algıları ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkinin analizi" *Gülhane Tıp Dergisi*, Sayı; 53, ss.9-16.

Çolakoğlu Ülker, Ayyıldız Tuğrul ve Cengiz Serhat, (2009), "Çalışanların Demografik Özelliklerine Göre Örgütsel Bağlılık Boyutlarında Algılama Farklılıkları: Kuşadası'ndaki Beş Yıldızlı Konaklama İşletmeleri Örneği" *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, cilt: 20, sayı: 1, ss 77-89.

Cook John, Wall Toby, (1980), "New Work Attitude Measures Of Trust, Organizational Commitment and Personal Need Non-Fulfillment" *Journal of Occupational Psychology*, No. 53, pp 39-52.

Cropanzano Russell, Greenberg J. Jerrold, (1997), "Progress In Organizational Justice: Tunneling through the maze" In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.), *International Review Of Industrial and Organizational Psychology*, New York: Wiley, pp 317–372).

Donovan Michelle M., Drasgow Fritz., Munson Liberty J. (1998). The perceptions of fair interpersonal treatment scale: Development and validation of a measure of interpersonal treatment in the workplace. *Journal of Applied Psychology*. 83(5), pp. 683-692.

Ingersoll Gail L., Kirsch Janet C., Merk Sonna Ehrlich, Lightfoot Jeffrey. (2000). Relationship of organizational culture and readiness for change to employee commitment to the organization. *The Journal of Nursing Administration*, Volume: 30, No: 1, pp. 11-20.

İşcan Ömer Faruk, Atılhan Naktiyok, (2004), "Çalışanların Örgütsel Bağdaşımının Belirleyicileri Olarak Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Adalet Algıları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 59(1), ss 181-201.

Lambert Eric, (2003). The impact of organizational justice on correctional staff. *Journal of Criminal Justice*, Volume 31, No: 2, pp. 155-168.

Meyer John , Stanley, David J., Herscovitch, Lynne, Topolnytsky, Laryssa, (2002). "Affective, continuance and normative commitment to the organization: A Meta-analysis of Antecedents, correlates and consequences" *Journal of Vocational Behavior*, Volume: 61, pp. 20-52.

Meyer John, Allen Natalie, (1991), "A Three-Component Conceptualization Of Organizational Commitment" *Human Resource Management Review*, 1 (1), pp 61-89.

Meyer John, Allen Natalie, Smith, Catherine A., (1993). "Commitment to organizations and occupations - extension and test of a 3 component conceptualization" *Journal of Applied Psychology*, Volume: 78, No: 4, pp. 538-551.

Moorman Robert. H.- (1991). "Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: do fairness perceptions influence employee citizenship?" *Journal of Applied Psychology*, Volume: 76, No: 6, pp. 845-855.

Mowday Richard, Steers Richard, Porter Lyman, (1979), "The Measurement Of Organizational Commitment" *Journal of Vocational Behavior*, Volume: 14, pp 224-227.

O'reilly Charles A., Chatman Jennifer. (1986). "Organizational Commitment and Psychological Attachment: The Effects of Compliance, Identification, and Internalization on Prosocial Behavior" *Journal of Applied Psychology*. Volume: 71, No: 3, pp. 492-499.

Öztürk Pınar, (2008), "An Emprical Study Of Relationship Between Organizational Justice And Organizational Commitment In Health Care Companies In Istanbul", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Schermerhorn John.R., HUNT, James G. OSBORN, Richard N. (1994). *Managing organization behavior* Fifth edition. New York: John Willey & Sons, Inc.

Wasti S. Arzu, (2001). Örgütsel adalet kavramı ve tercüme bir ölçeğin Türkçe'de güvenilirlik ve geçerlik analizi. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 1, ss. 33-50.

Wasti S. Arzu, (2002). "Affective and continuance commitment to the organization: test of an integrated model in the Turkish context" *International Journal of Intercultural Relations* Volume: 26, pp. 525-550.

Yaylı Ali, Çöp Serdar (2009). Türkiye ve Polonya'da turizm sektörü çalışanlarının örgütsel adalet ve örgütsel bağlılık algılarının karşılaştırılması. *17. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı*. Eskişehir: 21-23 Mayıs 2009, 181-189. ss.

Yazıcıoğlu İrfan, Topaloğlu Işıl Gökçe, (2009), "Örgütsel Adalet ve Bağlılık İlişkisi: Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama" *İşletme Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, sayı:1, ss 3-16.

**THE EFFECT OF ORGANIZATIONAL COMMITMENT AND JOB SATISFACTION
ON TURNOVER INTENTION: A CASE STUDY ON TEXTILE SECTOR
EMPLOYEES IN DUZCE**

Pirali BAYRAKTAR¹

Prof. Dr. Rana ÖZEN KUTANİS²

Keywords: organizational commitment, job satisfaction, turnover intention, textile sector

This research aims to investigate the effects of job satisfaction and organizational commitment on turnover intentions among textile industry employees in Düzce.

When evaluated in terms of working conditions, textile industry has a high rate of staff turnover and is lack of financial opportunities for employees. In addition, increased competition and low profit margins lead to working overtime. Therefore, turnover intentions depending on organizational commitment and job satisfaction feelings should be examined.

Dealing with such a research problem will make a contribution to the field due to applying the theoretical model to a different sample as well as helping especially managers to shape strategies in the desired direction to improve organizational commitment and job satisfaction based on obtained outcomes.

Literature on organizational commitment indicates that researchers mostly focuses on nature of employee commitment and the desire to protect the individual interests and organizational goals besides the moral-psychological strength resulting from fulfilling certain behavioral requirements and shared unity (Balay, 2000: 18).

According to Meyer and Allen (1997), commitment consists of three dimensions. These dimensions are affective commitment, which means identification with the organization, normative commitment, which is based on moral values, and

¹ Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, pirali.bayraktar@iskur.gov.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, rkutanis@sakarya.edu.tr

continued commitment to the organization due to not being able to put up with cost of separation from the organization on the basis of individual interests.

Researches haven't reached a consensus on the definition job satisfaction so far. According to the generally accepted definition, satisfaction or positive emotional expression stemming from the evaluation of one's work experience is defined as job satisfaction (Erdil and Keskin, 2003: 14). For organizations, the positive results of job satisfaction are prevention of improper business behavior, retention of qualified employees in the organization in addition to performance, efficiency and productivity gains (Erdil and Keskin, 2003: 15).

As well as bringing extra costs and making organizations waste time, turnover intention of employees is seen as a previous step before the separation causing the disruption of employee morale and undermining social relations between employees.

The hypotheses of the research propose that organizational commitment and job satisfaction are effective on turnover intention of employees, and that the job satisfaction affects organizational commitment.

The required data were obtained through a survey. During data collection phase, 370 questionnaires returned from 740 questionnaires distributed to employees of eight companies operating in the textile industry, and 311 of them were evaluated as suitable for further evaluation.

When the research findings were examined, it was seen that the job satisfaction has a positive effect on organizational commitment. Accordingly, the relationship between job satisfaction and organizational commitment corresponds to theoretical expectations in a meaningful and positive way.

Regarding to the effects of the components of organizational commitment on turnover intention of employees, relationship between emotional commitment and turnover intention of employees appears to be significant and negative. In contrast, relationship between turnover intention and continuance commitment seems to be positive.

Organizational commitment, job satisfaction and turnover intention variables were evaluated in terms of demographic characteristics. According to the findings, as age increases, so does normative commitment. All of the components of organizational commitment have a significant relationship with the level of income. Another significant relationship is the one observed between the level of job satisfaction and income level.

**ÖRGÜTSEL BAĞLILIK VE İŞ TATMİNİNİN İŞTEN AYRILMA NİYETİNE OLAN
ETKİSİ: DÜZCE İLİ TEKSTİL SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR
UYGULAMA**

Pirali BAYRAKTAR¹

Prof. Dr. Rana ÖZEN KUTANİS²

ÖZET

Bu araştırma, Düzce ili içinde faaliyet gösteren tekstil sektörü çalışanlarının, örgütsel bağlılık ve iş tatmini duygularının işten ayrılma niyetlerine olan etkisine ilişkin bulgular elde etmeyi amaçlamaktadır.

İhtiyaç duyulan veriler anket yöntemi ile elde edilmiştir. Veri toplama aşamasında tekstil sektöründe faaliyet gösteren 8 firma çalışanına dağıtılan 740 adet anketten 370 tanesi geri dönmüş ve bu anketlerden 311 tanesi değerlendirmeye uygun bulunmuştur.

Araştırma bulguları incelendiğinde ortaya çıkan sonuçlar, iş tatmini ile örgütsel bağlılığın bileşenlerini oluşturan duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasındaki ilişkileri öngören hipotezleri desteklemektedir. Buna göre iş tatmini ile örgütsel bağlılığın bileşenleri arasındaki ilişkinin kuramsal beklentilerle uyuyacak biçimde anlamlı ve pozitif yönlü olduğu görülmektedir. Örgütsel bağlılık bileşenleri ve iş tatmini arasındaki ilişkiler değerlendirildiğinde, çalışanların iş tatmin düzeylerindeki artışın, örgütsel bağlılık düzeylerini de arttırdığı görülmektedir.

Örgütsel bağlılık bileşenlerinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi incelendiğinde ise, duygusal bağlılık ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Devam bağlılığı ile işten ayrılma niyeti arasında ise anlamlı ve pozitif bir ilişkiye rastlanılmaktadır. Normatif bağlılıkla işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Örgütsel bağlılık, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti değişkenleri, demografik özellikler bakımından değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre normatif bağlılık

¹ Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, pirali.bayraktar@iskur.gov.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, rkutanis@sakarya.edu.tr

ile yaş grupları arasında anlamlı bir ilişki görülmektedir. Örgütsel bağlılığın tüm bileşenleri ile gelir düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bir diğer anlamlı ilişkiye ise iş tatmini ile gelir düzeyi arasında rastlanılmaktadır. Demografik özellikler ile işten ayrılma niyeti arasında ise anlamlı bir ilişki görülmemektedir.

Anahtar Kelimeler: örgütsel bağlılık, iş tatmini, işten ayrılma niyeti, tekstil sektörü

GİRİŞ

Çalışan ile örgüt arasındaki uyumun önemli göstergelerinden olan örgütsel bağlılık, üzerinde en çok durulan ve birçok araştırma yapılan kavramların başında gelmektedir. Örgütlerin varlıklarını koruma uğraşlarının hem temel etkinliklerinden hem de nihai hedeflerinden biri örgütsel bağlılıktır. Çünkü örgütsel bağlılığı olan bireyler daha uyumlu, doyumlu ve üretken olmakta, daha yüksek derecede sadakat ve sorumluluk duygusu içinde çalışmakta, örgütte daha az maliyete neden olmaktadır (Balci, 2003).

Örgütsel bağlılık kavramı üzerine pek çok araştırma yapılması bu kavramın tanımlarının da çokluğuna işaret etmektedir. Sheldon (1971) örgütsel bağlılığı, örgütü ve örgütün amaçlarını pozitif değerlendirmek; Kiesler (1971): Bireyin belli bir hareket tarzına ve çevresindeki kişilere bağlılık duyması ile, belli davranışlara yönelmede kendisini taahhüt altına koyması; Wiener (1982): Örgütsel çıkarları karşılayacak şekilde hareket etmek için içselleştirilmiş normatif baskıların bir toplamı; Becker vd. (1996): çalışanın iş yerine psikolojik olarak bağlanması olarak tanımlamışlardır. Meyer ve Allen ise, örgütsel bağlılığı "çalışanların örgüt ile ilişkilerini yansıtan ve örgüt içinde kalma kararlarını ifade eden psikolojik bir durum" olarak tanımlamıştır (Meyer and Allen, 1997).

Örgütsel bağlılık, çalışanın içinde bulunduğu örgüte karşı hissettiği bağın gücü şeklinde ifade edilirse, örgütsel bağlılık duygusunun, iş tatminini, örgütsel performansı pozitif yönde etkilediği, dolayısıyla, örgütsel bağlılığın işe geç gelme, devamsızlık ve işten ayrılma gibi istenmeyen sonuçları azalttığı, bunda çalışanın verimini artıracak sonucunu yapılan araştırmaların bulguları olarak ileri sürülmektedir. Bir dizi araştırmacı iş tatminini örgütsel bağlılığın bir öncülü olarak ele alırken (Testa, 2001: 227; Currivan, 1999: 498), diğer araştırmacılar örgütsel bağlılığın iş tatminine yol açtığını öne sürmüştür (Mathieu ve Zajac, 1990). Wasti'nin yapmış olduğu araştırmada, duygusal bağlılığı etkileyen değişkenler arasında, işin genel yapısından duyulan tatmin ile "toplulukçu örgüt kültürü" bulunmaktadır.

Toplulukçuluğa önem veren kültürlerde, bireyler kendilerini ailelerinin veya diğer önemli toplulukların bir parçası olarak tanımlar, topluluğun çıkarlarını kendi çıkarlarının üstünde tutar ve diğerlerinin kendilerinden beklentilerine cevap vermeye çalışırlar (Wasti, 2000, s.212).

Bu tartışmalar ışığında örgütsel bağlılık, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti arasında nasıl bir ilişki yapısının olacağı ve bu ilişki yapısının tekstil sektörü çalışanları için nasıl şekilleneceği araştırılması gereken bir konudur. Genel koşulları bakımından değerlendirildiğinde tekstil sektörü personel devir oranının yüksek olduğu, çalışanlara maddi anlamda çok fazla imkânı sunulmadığı bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca artan rekabet ve kar payının düşük olması fazla mesai yapılmasına neden olmaktadır. Böyle bir durumda tekstil sektöründeki iş tatmininin örgütsel bağlılığı arttırıcı bir değişken olarak ele alınması yerinde olacaktır.

Böyle bir araştırma sorununun ele alınması, daha önce ortaya konulmuş kuramsal bir modelin farklı bir örnekleme test edilmesi yönündeki katkısının yanı sıra, özellikle söz konusu sektör yöneticilerine çalışanlarının bağlılık ve işten ayrılma niyeti çıktılarını istenen yönde değiştirecek stratejileri şekillendirmeleri adına yarar sağlayacaktır.

ÖRGÜTSEL BAĞLILIK

Örgütsel bağlılık literatürü, araştırmacıların büyük ölçüde çalışanların bağlılık niteliği, kişinin örgütsel amaç ve çıkarları koruma isteği, örgüte dönük belli davranışsal gerekleri yerine getirme ve örgütle paylaşılan birlikteliğin daha çok moral-psikolojik gücü üzerinde odaklandıklarını göstermektedir (Balay, 2000: 18).

Örgütsel Bağlılık Yaklaşımları

Kanter'e göre bağlılık üç ana kategoriden oluşmaktadır(Kanter, 1968: 500). Bunlar devam bağlılığı, birlik bağlılığı ve kontrol bağlılığıdır (Mowday vd., 1982: 23-24). Etzioni'ye göre en olumsuz uçta negatif-yabancılaştırıcı, ortada nötr-hesapçı ve olumlu uçta ise pozitif-moral (Ahlaki) bağlılık bulunmaktadır (Balay, 2000: 19; Güçlü, 2006: 16-17). O'Reilly ve Chatman (O'Reilly ve Chatman, 1986: 493) örgütsel bağlılığı, uyum, özdeşleşme ve içselleştirme olmak üzere üç sınıfta incelemişlerdir (Balay, 2000: 22-23). Beckere göre, çalışan örgüte karşı duygusal olarak bir bağlılık hissetmemekte, bağlanmadığı takdirde kaybedeceklerini düşündüğü için örgüte bağlanmakta ve örgütte çalışmaya devam etmektedir (Becker, 1960: 32). Salancik' e göre bağlılık, kişinin davranışlarına ve davranışları

aracılığıyla faaliyetlerini ve örgüte olan ilgisini güçlendiren inançlarına bağlanması durumudur (Mowday vd, 1982: 20).

Allen ve Meyer'e göre bağlılık üç boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar, örgüt ile özdeşleşme anlamına gelen duygusal (affective) bağlılık, ahlaki temellere dayalı normatif (normative) bağlılık ve örgütten ayrılmanın maliyetine katlanamamaktan kaynaklanan çıkar temelli devam (continuance) bağlılığından oluşmaktadır.

Tutumsal bağlılık olarak da anılan duygusal bağlılık, iş çevresine ilişkin duygusal tepkilerle yakından ilgili olup, daha çok işe sarılma, birlikte çalışan arkadaşlardan, işten ve mesleğe bağlılıktan sağlanan doyumla ilişkilidir (Balay, 2000: 73). Devam bağlılığı, ayrılmanın getireceği yüksek maliyetler yüzünden ortaya çıkan bir ihtiyaç olarak algılanır. Devam bağlılığı yaş, örgütsel hizmet süresi, yükselme olanakları, ödemedi sağlanan doyum, örgütten ayrılma isteği, iş devri, evlilik kavramları ile ilişkili olduğu belirlenmiştir (Çakar ve Ceylan, 2005: 56). Normatif bağlılık, bağlılığın ahlaki yönünü göstermektedir (Gül vd. 2008: 3). Normatif bağlılığı yüksek olan bireyler, bireysel değerlere veya örgütte kalma yükümlülüğünün olmasına yol açan ideolojilere dayanarak, örgütte çalışmayı kendisi için bir görev olarak gördüğu ve örgütte kalmanın ya da örgütüne bağlılık göstermenin doğru bir davranış olduğunu hissettikleri için örgüt üyeliğini sürdürmektedirler. Diğer bir ifadeyle normatif bağlılık bireylerin kişisel sadakat normları ile ilişkili olup onların sosyal ve kültürel özelliklerinden etkilenmektedir (Uyguç ve Çımrın, 2004: 93).

Örgütsel Bağlılığı Etkileyen Faktörler

Örgütsel bağlılığı etki ettiği düşünölen kişisel-demografik faktörleri cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, meslek, tecrübe, statü, kıdem, başarı güdüsü, kontrol odağı, içsel motivasyon, çalışma değerleri gibi alt başlıklar altında incelemek mümkündür (Topaloğlu vd. , 2008). Örgütsel bağlılığı etkileyen faktörler üzerinde yapılan bir araştırmada demografik faktörlerin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinin diğer faktörlere oranla daha düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Öte yandan, bazı çalışmalar ise demografik faktörler ile örgütsel bağlılık arasında güçlü ilişkilerin var olduğu sonucuna ulaşmıştır (Balay, 2000: 20).

İŞ TATMİNİ

İş tatmini tanımında bir uzlaşma sağlanamamıştır. Genel kabul görmüş bir tanıma göre iş tatmini, kişinin iş deneyimlerini değerlendirme sonuçları hakkındaki memnuniyet veya olumlu duygusal ifadesi olarak tanımlanmaktadır (Erdil ve Keskin,

2003: 14). Örgütler açısından iş tatmininin sonuçları, uygunsuz iş davranışlarının önlenmesi, nitelikli çalışanların örgütte kalmasının sağlanması, performansla birlikte etkinlik ve verimlilik artışları ve yapılan işin nitelikli olmasıdır (Erdil ve Keskin, 2003: 15).

Bireylerin tatminleri, tamamen gereksinimleri ve bu doğrultudaki beklentileri ile ilgili olup, söz konusu gereksinimler fizyolojik ve psikolojik olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Fizyolojik gereksinimler tatmin edildikçe azalırken, psikolojik gereksinimler tatmin edildikçe artmaktadır. Buna göre, işgörenlerin iş tatminlerinin ve buna bağlı olarak güdülemelerinde süreklilik sağlanmasının, iş yerlerine olan bağlılığı da olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir. İş tatminsizliği durumunda ise çalışanlar uygunsuz iş davranışları sergilemekte, etkinlik ve verimliliğin olumsuz etkilenmesiyle birlikte bozulan sağlığı nedeniyle de örgüte bir maliyet getirmektedir (Poyraz ve Kama, 2008: 148).

İş tatmini, kişinin bir duygusal durum olduğu için, her kişiye özgü olan cinsiyet, yaş, eğitim, medeni durum vb. faktörler algıların, yargıların ve dolayısıyla da iş tatmini/tatminsizliği oluşmasında etkili farklılıklar olduğundan dikkate alınmaları gerekmektedir. Ayrıca örgüt içi faktörler işin niteliği, ücret, çalışma koşulları, çalışma grubu, örgüt kültürü ve örgüt iklimi, terfi koşulları, iş güvenliği gibi faktörler de iş tatminini etkiler.

İŞTEN AYRILMA NİYETİ

İşten ayrılma niyeti, örgüte zaman kaybettiren, maliyet getiren, çalışanlar arasındaki sosyal ilişkileri zedeleyen ve çalışanların morallerini bozan ayrılma davranışının bir önceki basamağı olarak görülmektedir. İşten ayrılma literatürü incelendiğinde işten ayrılma eğilimini etkileyen pek çok değişken olduğu görülmektedir. Çevresel nedenler, işletmelerin etkileyerek değiştirmeye güçlerinin yetmediği nedenlerdir. İşletme içi nedenler, işletme tarafından önlenebilen ve işletme-çalışan ilişkisini içermektedir. Kişisel nedenler, çalışanların yaşam standartları ile ilgilidir.

ÖRGÜTSEL BAĞLILIK, İŞ TATMİNİ VE İŞTEN AYRILMA NİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

ARAŞTIRMANIN AMACI

Son yıllarda Düzce tekstil sektörüne verilen teşvikler sonucunda firmaların sayısının fazla, personel devir oranının yüksek, çalışanların örgütsel amaç ve değerleri içselleştireme ve örgütle bütünleşme anlamına gelen örgütsel bağlılıklarının

sağlanamaması, çalışanların yaptıkları işe ve işyerlerine iyi duygular beslemesi anlamına gelen iş tatmin düzeylerinin düşük olması ve işten ayrılma niyetlerinin yüksek olması dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda araştırmanın amacı, tekstil sektörü çalışanlarının çeşitli açılardan yaşamış oldukları örgütsel bağlılık ve tatmin sorunlarının, işten ayrılma niyetleriyle ilişkilendirerek, mevcut sorunlara ilişkin çözümler üretebilmektir. Araştırmanın konusuna ilişkin Düzce ilinde faaliyet gösteren tekstil firmaları çalışanlarından bir örneklemden yola çıkarak, anket yöntemiyle veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Nihai olarak elde edilen bu verilerle tekstil sektörü çalışanlarının bağlılık ve tatmin boyutunda işten ayrılma niyetleri incelenmiş ve sorunlara ilişkin çözüm önerileri sunulmaya çalışılmıştır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZLERİN OLUŞTURULMASI

İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi

Örgütsel bağlılık ile iş tatmini arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Örgütsel bağlılık iş tatminini olumlu yönde etkilerken, iş tatmini de örgütsel bağlılığı aynı yönde etkiler. Başka bir ifade ile işlerinde tatmin olan çalışanlar örgütlerine daha çok bağlı olma, tatminsiz çalışanlar ise, örgüte zarar verebilecek davranış gösterme eğilimindedirler. Bu bağlamda üretilen hipotezler şu şekilde olabilir;

- İş tatmini arttıkça çalışanların örgütsel bağlılıkları artacaktır.
 - İş tatmini arttıkça çalışanların duygusal bağlılıkları artacaktır.
 - İş tatmini arttıkça çalışanların normatif bağlılıkları artacaktır.
 - İş tatmini arttıkça çalışanların devam bağlılıkları artacaktır.

Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi

Örgüte bağlılıkları olmayan veya düşük olan bireylerin, kendilerini örgütün bir parçası olarak görmedikleri için, işe gelmeme, işe geç gelme ve işten ayrılma olasılıklarının daha yüksek olması beklenmektedir (Meyer ve Allen, 1997). Örgütsel bağlılık konusunda son dönemde yapılan araştırmaların sonuçları, bağlılığın devamsızlık ve işten ayrılma niyeti ile negatif yönde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

- Örgütsel bağlılık arttıkça, çalışanların işten ayrılma niyeti azalacaktır.

- o Duygusal bağlılık arttıkça, çalışanların işten ayrılma niyeti azalacaktır.
- o Normatif bağlılık arttıkça, çalışanların işten ayrılma niyeti azalacaktır.
- o Devam bağlılığı arttıkça, çalışanların işten ayrılma niyeti azalacaktır.

İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi

İşten ayrılma niyeti, iş tatmini ile negatif bir ilişki içerisinde olup, iş tatmini veya tatminsizliğine bağlı olarak oluşan ayrılma niyeti paralelinde, çalışan öncelikle işini değerlendirerek, iş tatminini sorgulamaktadır. Sonucun olumsuz olması halinde, işe ve işyerine karşı isteksizlikle birlikte uygunsuz iş davranışları görülmekte, daha sonraki aşama ise oluşan niyet paralelinde işten ayrılmayı düşünmektir (Daloğlu,2002,s.22).

Türkiye’de yapılan çalışmalara bakıldığında ise; Çekmecelioğlu (2006) iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında bir ilişki olduğunu ve bu iki kavramın işten ayrılma niyeti üzerinde de etkili olduğunu öne sürmektedir. Yazıcıoğlu vd. (2009) iş tatmini yüksek olan çalışanların işten ayrılma niyetinin düşük olacağını ortaya koymaktadır. İlgili literatür ve yapılan çalışmalar ışığında geliştirilen hipotez:

- İş tatmini arttıkça, işten ayrılma niyeti azalacaktır.

ARAŞTIRMANIN MODELİ

Belirlenen hipotezler, yapılan araştırma bulgularına göre örgütsel bağlılık işten ayrılma niyeti üzerinde etkili olacaktır. İş tatmini de işten ayrılma niyeti üzerinde etkili olacaktır. Çalışanın örgüte bağlılığı da iş tatmininden etkilenecektir.

YÖNTEM

Örnekleme

Çalışmanın amacı ve kısıtları doğrultusunda ana evren Düzce ilinde tekstil sektörü çalışanlarından oluşturulmuştur. Düzce Çalışma ve İş Kurumu Müdürlüğünden bilgiye göre Düzce tekstil sektöründe yaklaşık olarak 5000 çalışan vardır. Araştırmada soru formu (anket) kullanılmış ve soru formu 8 firmada 740 kadar çalışana dağıtılmıştır. Geri dönen 370 ve kullanıma uygun soru formu sayısı 311’dir.

Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Çalışmada standart veri elde etme ve buna bağlı üstün veri analizi sunma özelliklerinden dolayı anket tekniği kullanılmıştır. İlk kısımda deneklerin demografik özelliklerini ölçen 8 adet soru bulunmaktadır. İkinci kısımda örgütsel bağlılığın duygusal, normatif ve devam bağlılığı boyutlarını ölçmeye yarayan 18 adet soruya yer verilmiştir. Üçüncü kısımda yer alan 20 adet soru deneklerin iş tatmin düzeylerini ölçmeyi amaçlamıştır. Anket formunun dördüncü ve son bölümünde yer alan 4 soru ise işten ayrılma niyetini ölçmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmada iş tatminini ölçmek için, Weiss, Davis ve England (1967) tarafından geliştirilen Minnesota İş Tatmini Ölçeği (MSQ)'nin 20 sorudan oluşan kısa formu kullanılmıştır. Bu ölçekte ifade edilen sorular 1'den (hiç tatmin edici değil), 5'e (tamamen tatmin edici) uzanan 5 noktalı Likert tipi tepki skalası üzerinde yer almaktadır. Deneklerin bu ölçekte yer alan ifadelerle (örneğin; "tek başıma çalışma olanağım olması bakımından") verdikleri yüksek puanlar işlerinden tatmin olduklarını ifade ederken düşük puanlar iş tatmin düzeylerinin düşük olduğu anlamına gelmektedir.

Örgütsel bağlılık soruları Meyer ve Allen (1997) tarafından geliştirilen örgütsel bağlılık envanteri kullanılmıştır. Bireylerin örgütlerine karşı bağlılıklarını birbiriyle ilişkili üç bileşenden oluşan bir yapı olarak kavramlaştıran bu ölçek içerisinde duygusal bağlılık "kendimi çalıştığım kurumda ailenin bir parçası olarak görüyorum", örneği ile ifade edilebilecek 6 sorudan (1, 2, 3, 4, 5 ve 6. sorular); devam bağlılığı "şu anda çalıştığım kurumdaki ayrılacak olursam hayatım sekteye uğrar" ifadesiyle örneklenebilecek 6 sorudan (7, 8, 9, 10, 11 ve 12. sorular); ve son olarak normatif bağlılık "çalıştığım kurumdaki ayrılırsam kendimi suçlu hissederim" örneği ile tanımlanabilecek 6 sorudan (13, 14, 15, 16, 17 ve 18. sorular) oluşmaktadır. Deneklerin bu sorulara verebilecekleri alternatif yanıtlar 1'den (hiç katılmıyorum) 5'e (tamamen katılıyorum) uzanan 5'li Likert tipi tepki skalası üzerinde yer almaktadır.

İşten ayrılma niyeti soruları Rosin ve Korabick (1995) tarafından geliştirilen ve Türkçe geçerlemesi Tanrıöver (2005) tarafından yapılan ölçek kullanılmıştır. "Eğer imkanım olsaydı işimden ayrılırdım" ifadesiyle örneklenebilecek olan sorulara 1'den (hiç katılmıyorum) 5'e (tamamen katılıyorum) uzanan Likert ölçeği üzerinde verilecek yüksek puanlar bireyin işten ayrılma niyetinin yüksek olduğunu ifade ederken, düşük skorlar düşük işten ayrılma niyetini göstermektedir. Ölçekte yer alan 4. soru ise diğer sorulardan farklı olarak olumsuz ifade edilmiş olduğundan bu

ÖRGÜTSEL BAĞLILIK VE İŞ TATMİNİNİN İŞTEN AYRILMA NİYETİNE OLAN ETKİSİ:
DÜZCE İLİ TEKSTİL SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR UYGULAMA

soruya verilen yüksek skorlar işten ayrılma niyetinin düşük oluşu biçiminde yorumlanmaktadır.

Hipotezin Test Edilmesi

Duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık boyutları ile ele alınan örgütsel bağlılığın ve iş tatmininin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini, değerlendirmek için değişkenler arasındaki ilişki katsayılarının yorumlanması gerekmektedir. Tablo1’de modelin hipotez test sonuçlarını özetlemektedir.

Tablo 1: Hipotez Test Sonuçları

Değişkenler ve ilişkinin yönü	Tahmin*	Standart Hata	t değeri	P (Anlamlılık)	Hipotez
İş tatmini -> Duygusal Bağ	1,090	0,081	4,110	0,000	Kabul
İş tatmini -> Devam Bağ	0,330	0,081	11,330	0,000	Kabul
İş tatmini -> Normatif Bağ	0,990	0,106	9,392	0,000	Kabul
Duygusal Bağ -> İşten ayr. Niyeti	-0,801	0,187	-4,282	0,000	Kabul
Devam Bağ -> İşten ayr. Niyeti	0,648	0,182	3,550	0,000	Kabul
Normatif Bağ -> İşten ayr. Niyeti	-0,187	0,181	-1,030	0,303	Red
İş tatmini -> İşten ayr. Niyeti	0,451	0,329	1,369	0,171	Red

* Standardize edilmiş regresyon katsayısı

Örgütsel bağlılık boyutlarının iş tatmini üzerindeki etkisini test eden regresyon katsayıları incelendiğinde; duygusal bağlılık ile iş tatmini arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki gözlenmiştir ($\beta=1,09$; $P<,05$). Buna göre iş tatmini arttıkça duygusal bağlılık da artmaktadır. Benzer bir ilişki, iş tatmini ile devam bağlılığı ($\beta=,33$; $P<,05$) ve normatif bağlılık ($\beta=,99$; $P<,05$) arasında da gözlenmiştir. Deneklerin iş tatminlerindeki artış, normatif bağlılık ve devam bağlılıklarında da artışa neden olmaktadır. Örgütsel bağlılık boyutlarının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini test eden bulgular incelendiğinde; duygusal bağlılığın işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı ve negatif yönlü bir etkisi olduğu görülmüştür ($\beta=-,801$; $P<,05$). Başka bir deyişle duygusal bağlılığın artan düzeyleri için işten ayrılma niyetinde bir azalma gözlenmektedir. Bir diğer anlamlı ilişki ise devam bağlılığı boyutunda gözlenmiştir ($\beta=,648$; $P<,05$). Buna göre devam bağlılığındaki artış, işten ayrılma niyetinde de artışa neden olacaktır. Öte yandan örgütsel bağlılığın normatif bağlılık boyutu ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır ($\beta=-,187$; $P>,05$). Son olarak iş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır ($\beta=,451$; $P>,05$).

Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular**Tablo2: Örnekleme Dâhil Edilen Çalışanların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı**

		Frekans	Yüzde			Frekans	Yüzde			Frekans	Yüzde	
Eğitim Durumu	Okur Yazar	13	4,2	Yaşınız	15-18	8	2,6	Geliriniz	Çok Düşük	36	11,6	
	İlköğretim	123	39,5		18-20	24	7,7		Düşük	241	77,5	
	Ortaöğretim	124	39,9		20-25	108	34,7		Yüksek	28	9	
	On lisans	39	12,5		25-35	110	35,4		Çok yüksek	6	1,9	
	Lisans	11	3,5		35-45	47	15,1		Cinsiyet	Erkek	95	30,5
	Yüksek Lisans	1	0,3		45-50	9	2,9			Kadın	216	69,5
Medeni Durum			50 Üstü	5	1,6	Toplam	311	100				
Evli	173	55,6	İşteki Pozisyonunuz	Üretim	247	79,4						
Bekâr	117	37,6		İdari	64	20,6						
Dul	21	6,8		Toplam	311	100						
Toplam	311	100										

Örnekleme dâhil edilen çalışanların demografik özellikleri Tablo2’de özetlenmiştir. Deneklerin büyük çoğunluğu bayan 216 (%69,5) ve evli 173(%55,6).Yaş grupları bakımından değerlendirildiğinde örnekleme dahil edilen bireylerin büyük bir çoğunluğu 218(%70,1) meslekte en aktif çalışma dönemi olarak kabul edilen 20-35 yaş aralığında bulunmaktadır. Öğrenim durumları bakıldığında ilköğretim ve Orta Öğretim ağırlıklı olduğu görülmekte 247(%79)’dur. Aylık gelir açısından bakıldığında düşük olarak nitelendirilenlerin sayısı 241(%77,5) şeklindedir.

Tablo3. Örgütsel Bağlılık İşten ayrılma Niyeti ve İş tatmini için ortalamalar Cinsiyet ilişkisi

Cinsiyet		DUYGUSAL	NORMATIF	DEVAM	İŞ_TATMİNİ	İ_AY_NİYETİ
Erkek	Ortalama	3,1123	2,7316	2,9123	2,9147	2,2211
	Örneklem Toplamı	95	95	95	95	95
	Standart Sapma	0,97742	0,85306	0,8775	0,76939	0,99458
Kadın	Ortalama	2,7986	2,5378	2,6181	2,6906	2,0428
	Örneklem Toplamı	216	216	216	216	216
	Standart Sapma	0,91299	0,96689	0,87962	0,78742	0,97746
Toplam	Ortalama	2,8944	2,597	2,7079	2,7591	2,0973
	Örneklem Toplamı	311	311	311	311	311
	Standart Sapma	0,94272	0,9365	0,88799	0,78754	0,98455

Tablo3’e göre erkeklerin duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti ortalamalarının kadınlardan yüksek, normatif, devam bağlılık ve iş tatmini ortalamalarının ise düşük olduğu görülmektedir.

ÖRGÜTSEL BAĞLILIK VE İŞ TATMİNİNİN İŞTEN AYRILMA NİYETİNE OLAN ETKİSİ:
DÜZCE İLİ TEKSTİL SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR UYGULAMA

**Tablo4. Örgütsel Bağlılık İşten ayrılma Niyeti ve İş tatmini için ortalamalar
Medeni Hal ilişkisi**

Medeni Durum	DUYGUSAL	NORMATİF	DEVAM	İŞ_TATMİNİ	İ_AY_NİYETİ
Ortalama	2,9326	2,6002	2,7216	2,8549	2,0419
Evli					
Evren	173	173	173	173	173
Standart Sapma	0,93711	0,92617	0,9081	0,86959	1,02266
Ortalama	2,7892	2,5028	2,5997	2,6108	2,1774
Bekâr					
Evren	117	117	117	117	117
Standart Sapma	0,9396	0,92563	0,83879	0,67151	0,90441
Ortalama	3,1667	3,0952	3,1984	2,7952	2,1071
Dul					
Evren	21	21	21	21	21
Standart Sapma	0,97325	0,96691	0,85248	0,5343	1,10559
Ortalama	2,8944	2,597	2,7079	2,7591	2,0973
Toplam					
Evren	311	311	311	311	311
Standart Sapma	0,94272	0,9365	0,88799	0,78754	0,98455

Tablo4'e göre bekâr çalışanların ayrılma niyetleri ile bağlılıkları arasında negatif bir ilişki olduğu görülmekte, iş tatminleriyle de ayrılma niyeti arasında bir oran söz konusudur. Dul olanların duygusal, normatif ve devam bağlılığı ortalamalarının yüksek olmasına rağmen iş tatmini ortalamasının düşük olması dikkat çekmektedir.

SONUÇLAR ve TARTIŞMA

Örgütsel bağlılık, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkileri ortaya koyan araştırma bulguları, iş tatmini ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık bileşenleri arasındaki ilişkiyi öngören hipotezleri desteklemektedir. İşten ayrılma niyeti üzerinde normatif bağlılık dışındaki bağlılık boyutları etkilidir. Öte yandan iş tatmini ve işten ayrılma niyeti arasında, öngörülenin aksine anlamlı bir ilişki rastlanmamıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde tekstil sektörü çalışanlarının örgütsel bağlılıklarının maddi imkânlarının düşük olması iş güvencesi veya gelecek kaygısını yüksek olması gibi unsurlar bağlamında da ele alınması gerekmektedir. Özellikle tekstil sektöründeki genel sorun maddi imkânların düşük oluşu ve fazla mesai sonucu belirli yaşlardan sonra iş güvencesinin azalması olarak değerlendirilebilir. Maddi imkânların artırılması zaman içerisinde olumlu bir etken olarak göze çarpsa da çalışanların zihninde asıl değerlendirilen sorun zamanın ilerlemesine bağlı olarak alternatif iş olanaklarının daha kısıtlı hale gelmesi olarak düşünülebilir.

Çalışmada elde edilen bulgular, süre ve örneklemeden kaynaklanan kısıtlar nedeniyle nispeten kısıtlı yorum olanakları sunmuştur. Özellikle sektörün yapısı ve yoğun çalışma koşulları, oluşturulan hipotezlerin ideal olarak test edilmesine mani

olmuştur. Gelecek araştırmaların nitel bir araştırma yapılarak nedenlerin ortaya konulması adına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Balay, Refik (2000). **Yönetici ve Öğretmenlerde Örgütsel Bağlılık**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Balci, Ali (2003), **Örgütsel Sosyalleşme Kuram Strateji ve Taktikler**. Ankara: PegemA Yayıncılık.

Becker, Howard S. (1960). **Notes on the Concept of Commitment**. American Journal of Sociology, 66

Çakar, Nigar D. ve Ceylan, Adnan. (2005), **İş Motivasyonunun Çalışan Bağlılığı ve İşten Ayrılma Eğilimi Üzerindeki Etkileri**, Doğuş Üniversitesi Dergisi, Cilt 6(1)

Erdil, Oya ve Keskin, Halit (2003). **Güçlendirmeyle İş Tatmini, İş Stresi ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkiler**. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, 32 (1)

Güçlü, Hatice (2006). **Turizm Sektöründe Durumsal Faktörlerin Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları

Gül, Hasan, Oktay, Ercan ve Gökçe, Hakan (2008). **İş Tatmini, Stres, Örgütsel Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti ve Performans Arasındaki İlişkiler: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama**. Akademik Bakış, 15

Kanter, Rosabeth M. (1968). **Commitment and Social Organization: A Study of Commitment Mechanisms in Utopian Communities**. American Sociological Review, 33 (4)

Meyer, John P.; Allen, Natalie J. (1997). **Commitment in the workplace: Theory, research, and application**. London: ATOB

Mowday, Richard T., Lyman, W. Porter ve Richard, M. Steers (1982). **Employee Organization Linkages: The Psychology of Commitment, Absenteeism, and Turnover**. New York. Academic Pres

Poyraz, Kemal ve Kama, Bülent (2008). **Algılanan İş Güvencesinin, İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi.** Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13 (2)

Testa, Mark R. (2001). **Organizational Commitment, Job Satisfaction, and Effort in the Service Environment.** Journal of Psychology, 135 (2)

Uyguç, Nermin ve Çımrın, Dilek (2004). **DEÜ Araştırma ve Uygulama Hastanesi Merkez Laboratuvarı Çalışanlarının Örgüte Bağlılıklarını ve İşten Ayrılma Niyetlerini Etkileyen Faktörler.** Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 19

Wasti, Arzu (2000). **"Örgütsel Bağlılığı Belirleyen Evrensel ve Kültürel Etmenler: Türk Kültürüne Bakış",** Türk Psikoloji Dergisi, İstanbul, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 202-224.

Yazıcıoğlu, İrfan ve Topaloğlu, Işıl Gökçe (2009). **Örgütsel Adalet ve Bağlılık İlişkisi: Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama.** İşletme Araştırmaları Dergisi, 1 (1)

PSİKOLOJİK SÖZLEŞME VE İŞ TATMİNİ İLİŞKİSİNDE YAKASAL FARKLILIKLAR

Öğr. Gör. Selçuk NAM¹

Öğr. Gör. İlkin Behlül ÇAP²

ÖZET

Günümüzün artan rekabet, gelişen teknoloji, yeni yönetim teknikleri gibi faktörlerle işletmeler karmaşık bir yapıya bürünmekte ve dolayısıyla da çalışanlar ile örgüt arasında bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Çalışanlar işlerine yabancılaşmakta, verimleri düşmekte ve işlerini sabote edecek boyutlara gelmektedirler. Başarılı sonuçlar elde etmenin temel koşulu çalışanların işleriyle ve örgütleriyle bütünleşmesinin sağlanmasıdır. İşte bu noktada sözlü veya yazılı olmayan ancak olumlu ya da olumsuz ciddi etkileri olan bir sözleşme türü ortaya çıkmaktadır: Psikolojik Sözleşme. Kişi ve içinde bulunduğu örgüt arasında sözle ifade edilmeyen ancak tarafların iş ilişkisi içinde birbirlerinden almayı veya birbirlerine vermeyi beledikleri psikolojik bir anlaşma türü ortaya çıkmıştır.

Özetle, eğer çalışan işe başlarken imzaladığı iş sözleşmesinin ötesinde psikolojik sözleşmesini oluşturmazsa örgüte yararlı olması zorlaşmakta, görev alma bilinci gelişmemekte, motivasyonu düşük olmakta, örgütsel bağlılığı, iş tatmini gelişmediği gibi günümüzde örgütler için hayati öneme sahip olduğu düşünülen örgütsel vatandaşlık davranışı da tam olarak oluşmayacaktır. Bu gibi olumsuzluklarla karşılaşmamak için psikolojik sözleşme kavramının bilinçli olarak ele alınması ve irdelenmesi gerekmektedir (Mimaroğlu, 2008: 03).

Bu çalışmada, beklentiler üzerine kurulan psikolojik sözleşme ve örgütsel bağlılık ilişkisinde beyaz ve mavi yakalı işgörenler arasındaki yakasal farklılıkların ölçülmesi amaçlanmıştır. Psikolojik sözleşme ve örgütsel bağlılık ölçekleri kullanılarak geliştirilen anketler yardımıyla elde edilen veriler, SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre mavi yakalı işgörenlerin psikolojik sözleşme değişkeni ile iş tatminleri arasında, düşük düzeyli ve pozitif bir ilişkiye ulaşılırken, beyaz yakalı işgörenlerin psikolojik sözleşme değişkeni ile iş tatminleri arasında,

¹ Sakarya Üniversitesi, Adapazarı Meslek Yüksekokulu, snam@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, Kaynarca Seyfettin Selim Meslek Yüksekokulu, icap@sakarya.edu.tr

orta düzeyli ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. Doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre, psikolojik sözleşme değişkeninin beyaz ve mavi yakalı işgörenlerin iş tatmini değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik sözleşme, İş Tatmini, Beyaz ve Mavi Yakalı Personel

THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL CONTRACT AND JOB SATISFACTION AND DIFFERENCES BASED ON COLLAR

ABSTRACT

In today's increasingly competitive, developing technology, new management techniques, factors such as businesses turns into a complex structure and, therefore, some problems arise between employees and the organization. Staff work alienated, yields are falling and jobs come from sabotaging dimensions. The main condition to obtain good results is to ensure the integration of employees' affairs and organizations. At this point, however, positive or negative, non-verbal or written contract type that is serious effects occur: Psychological Contract. People and the organization in which the business relationship between the parties which are not expressed verbally to each other to give or receive from each other in a psychological type of agreement has emerged expect.

In summary, if the employee has signed an employment contract to begin work to be useful beyond the psychological contract difficult upgrade create his organization, to participate in the awareness improving, motivation becomes low, organizational commitment, job satisfaction is considered to be of vital importance to organizations today, as developed organizational citizenship behavior will occur exactly. This is to avoid negativity, such as the concept of the psychological contract consciously addressed and needs to be examined. The aim of this study implies that the psychological contract is to investigate the effect of job satisfaction. Working primarily tried to explain the concept of Psychological Contract and Job Satisfaction and medium-sized business covering the white and blue collar workers in terms of job satisfaction survey, based on the psychological contract has included a study comparing the differences between collars.

Keywords: Psychological contract, Job Satisfaction, White Collar Workers, Blue-Collar workers

GİRİŞ

Yoğun rekabet şartlarında var olmak isteyen işletmeler hem yönetim sistemlerini şartlara uygun esnek bir yapıya adapte etmeli hem de bilgi ve insan unsurunun önemli bir rekabet avantajı sağladığını kabullenerek çalışanlarını memnun etmelidir. Çalışanlardan en yüksek verimi almak ve onları örgüt amaçları doğrultusunda yönlendirmek isteyen günümüz işletmelerinin örgütsel bağlılığı arttırmaya yönelik faaliyetlere önem vermeleri gerekmektedir. Örgüte bağlı olan çalışan, örgütün üyesi olmaktan gurur ve mutluluk duymakta, örgüt amaç ve değerlerini benimsemekte ve örgüt yararı için çaba göstermektedir. Çalışanlar gösterdikleri çabanın karşılığını alamaz ve bireysel amaçlarını gerçekleştiremezlerse verimleri düşecek ve örgütte kalmak istemeyeceklerdir. Bu yüzden örgütün de bu olumsuzluğu ortadan kaldıracak faaliyetlerde bulunması gerekecektir.

İnsan Kaynakları Yönetiminden yetenek yönetimine doğru bir geçişin yaşandığı günümüzde yetkin çalışanların örgütte tutmak zorlaşmakta bu sebeple örgütsel bağlılığın oluşturulması ve psikolojik sözleşmenin bu konuda örgüte büyük fayda sağlayacağı düşünülmektedir (Demiral ve Doğan, 2009, 48).

Psikolojik sözleşme, örgüt ile çalışanların karşılıklı olarak birbirlerinden ne bekledikleri ve başarılarının veya başarısızlıklarının sonuçlarını ortaya koyan, açıkça dile getirilmemiş bir anlaşmadır. Tarafların birbirlerine karşı yükümlülüğünü yerine getirmemesi ilişkiyi bozmakta ve karşılıklı yükümlülüklerle yönelik inançları azaltmaktadır. Genellikle örgüt tarafından ihlal edilen psikolojik sözleşme, verimsizlik, gizli işsizlik, saldırganlık gibi davranışlara yol açarken, çalışan tarafından yapılan ihlal ise işverenin çalışana yönelik olumlu düşüncelerinin değişmesine sebep olmaktadır (Cihangiroğlu ve Şahin 2010: 2).

PSİKOLOJİK SÖZLEŞMENİN KAPSAMI VE TANIMI

Örgütsel davranış literatüründe psikolojik sözleşme kavramı ilk defa Argyris'in 1960 yılında yayınlamış olduğu "Örgütsel Davranışın Anlaşılması" adlı kitabında yer almıştır. Argyris kitabında örgütleri yaşayan ve karmaşık yapılar olarak nitelendirmiş, örgütlerin ve bireylerin birbirleriyle sürekli etkileşim halinde oldukları ve yöneticilerin etkinliğini çalışanlarıyla geliştirecekleri psikolojik sözleşmenin varlığına bağlamıştır. Ancak Argyris psikolojik sözleşmeyi örgüt içinde yaşanan çatışmalar, işe devamsızlık, iş tatminsizliği gibi olumsuz durumların ortadan kaldırılmasına yardımcı olan bir kavram olarak ortaya koymuştur. Levinson ise Argyris'in çalışmalarının tersine psikolojik sözleşmenin sadece olumsuz koşullarda

kullanılmayacağını belirtmiş ve psikolojik sözleşmeyi örgüt içinde yöneticiler ile çalışanlar arasında karşılıklı beklentilerin yerine getirilmesi olarak tanımlamıştır.

1990'lı yıllara gelindiğinde ise Lucero, Allen, Scmedemann, Robbinson, Rousseau ve Morrison gibi araştırmacılar psikolojik sözleşmeye ilişkin ortaya atılmış görüşlerden, bu kavramı farklı ve değerli kılan iki özellik ortaya koymuşlardır (Demiral ve Doğan, 2009: 54-55).

- Psikolojik sözleşme, çalışanların kendi istihdam ilişkilerindeki yükümlülüklerine ilişkin inançlarıdır.
- Psikolojik sözleşme, algılanan taahhütlere dayanmaktadır. Taahhüt ise, gelecekteki amaçlara yönelik iletişim biçimi olarak tanımlanmaktadır.

Tüm bu bilim adamlarına göre psikolojik sözleşme genel olarak; konuşulmayan sözler, işverenin ne vereceği ve karşılığında çalışanın ne vereceğine dair iş sözleşmelerinde yazılı olarak ifade edilmemiş konuların bütünüdür. Bu sözleşmenin konuşulmamasının nedenleri arasında, her iki tarafında beklentileri hakkında birbirlerine açık olmamaları veya gerçekten bilgi sahibi olmamaları, bazı beklentilerin doğal olarak görünmesi, bu yüzden karşı tarafa söylenmesine gerek duyulmaması, bazı beklentilerin konuşulmasının hoş karşılanmaması, her iki tarafın beklentilerini açıkça ifade etmesinin karşı tarafta hayal kırıklığı yaratacağı endişesi sayılabilir.

Psikolojik sözleşmenin bir ayağını, işverenin çalışandan; bağlılık, dürüstlük, iş kurallarına uyma, nitelikli iş yapma gibi beklentileri oluştururken, diğer ayağını; çalışanın işinde nasıl değerlendirildiği ve kendisine, bilgisini, yeteneklerini ve sorumluluklarını geliştirme olanakları verilip verilmediği, iyi ilişkilerinin oluşturulması ile ilgili psikolojik beklentileri oluşturmaktadır (Cihangiroğlu ve Şahin 2010: 2).

PSİKOLOJİK SÖZLEŞMENİN OLUŞUMU

Psikolojik sözleşmede taraflar birbirine gereksinim duyacaklarını umarlar ve teknik olarak birbirlerine bağımlıdırlar. Morrison bu bağıllığı şu şekilde ifade eder: birbirine bağımlı olmak, ilişkide bir bağımlılığı yönetmenin bir yoludur, kim kime gereksinim duyar? sorusunu yanıtlar. Rousseau (1995) çalışanların, psikolojik sözleşmenin koşullarını üç esas yolla belirlediklerini ileri sürmüştür. Öncelikle bireyler işe başvurma sürecinde, iletişimde olduğu diğer kişilerden örgütle ilgili ikna edici bilgiler alabilirler. İşe alım sürecine geçildiğinde, adaylar görüşmecilerden açık veya

PSİKOLOJİK SÖZLEŞME VE İŞ TATMİNİ İLİŞKİSİNDE YAKASAL FARKLILIKLAR

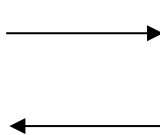
örtülü sözler alabilirler. İşe alındıktan sonra ise çalışma arkadaşları veya üstleri, çalışan ve işveren arasında var olan yükümlülükler dair kendi bakış açılarını yansıtarak bireyin kendi psikolojik sözleşmesinin belirlenmesinde rol oynayabilir.

İkinci olarak, çalışanların, çalışma arkadaşlarının ve üstlerinin nasıl davrandığını ve örgüt tarafından nasıl bir muamele gördüklerini gözlemlenmeleri, çalışanların kendi sözleşme yükümlülükleri konusunda sosyal ipuçları verir. Üçüncü olarak ta örgüt, çalışanların psikolojik sözleşmelerinin yaratılmasında önemli rol oynayan resmi ücret, ek olanaklar, performans değerlendirmeleri ve örgütün misyonunu içeren örgütsel literatür ile, çalışanlara psikolojik sözleşme oluşturma yolunda yapısal sinyaller sunar. Çalışan bu süreçte anılan çeşitli yollardan topladığı bilgilerden yola çıkarak kendi psikolojik sözleşmesini oluşturmaya başlar. Psikolojik sözleşmeler, resmi politika ve sözleşmelerden daha gerçekçidir.

Özetle, çalışanların işverenlerine ve işverenlerin de çalışanlarına ne borçlu oldukları konusundaki karşılıklı algılamalarını ifade eden bir kavram olarak kullanılan psikolojik sözleşmeyi anlamının temelini iş sözleşmelerine dayandığını söylemek mümkündür. İmzalanan iş sözleşmelerinde var olan boşluklar ve belirsizlikler psikolojik sözleşmelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. İş sözleşmelerinde yer alan boşluklar çalışanların zamanla oluşturdukları algılarla birleştiğinde iş sözleşmelerinde belirtilmeyen eksik maddelerin psikolojik sözleşmelerle doldurulmasına neden olmaktadır (Mimaroglu, 2008: 48-49).

Psikolojik sözleşmenin doğal yapısı Tablo 1' de gösterilmiştir.

Tablo 1: Psikolojik Sözleşme

Birey Tarafından Yapılan Katkılar		Örgüt Tarafından Verilen Teşvikler
<ul style="list-style-type: none">• Çaba• Yetenek• Bağlılık• Beceri• Zaman• Yeterlik		<ul style="list-style-type: none">• Ücret• İş Güvencesi• Ödüller• Kariyer Fırsatları• Statü• Terfi Fırsatları

Kaynak: (Mimaroglu, 2008: 48)

Buna göre; kişi, çalıştığı örgütün ihtiyaç ve gerekliliklerini karşılamak için çaba, yetenek, beceri, zaman, bağlılık gibi birçok farklı katkı sağlamaktadır. Bu katkıların karşılığında ise örgüt kişiye bir takım teşvikler sunar. Bu teşviklerden bazıları maddi olan ücret, kariyer fırsatları, bazıları da maddi olmayan iş güvencesi, statü gibi teşviklerdir. Şekilde de oklarla gösterildiği üzere kişi tarafından sunulan bu katkıların örgütün ihtiyaçlarını karşılaması, örgüt tarafından sunulan teşviklerin de kişinin ihtiyaçlarını karşılaması gerekmektedir. Bunun nedeni kişinin örgütün bir üyesi olmayı kabul ettiği zaman cazip ücret alacağına ve gelişim fırsatları bulacağına ilişkin beklentileridir. Eğer hem kişi hem de örgüt psikolojik sözleşmenin adil ve eşit olduğunu algılıyorlarsa karşılıklı ilişkilerinden tatmin olacak ve bu ilişkiyi sürdürme konusunda istekli davranacaklardır Diğer taraftan, taraflardan birinin eşitsizlik algılaması sonucunda bu durum değişime yol açacaktır. Örneğin kişi, ücret artışı ya da terfi beklentisine girdiğinde, örgüte sağladığı katkıyı azaltabilir ya da yeni iş fırsatları arayışına girebilir. Örgütte yaşanabilecek değişim ise, eğitim yoluyla kişinin becerilerinin artırılması, kişinin transferi ya da iş anlaşmasının feshi olabilir (Mimaroglu, 2008: 49).

PSİKOLOJİK SÖZLEŞMENİN İHLALİ ve SONUÇLARI

Psikolojik sözleşme ihlali, kişilerin psikolojik sözleşmelerindeki bir ya da birden fazla yükümlülüğün örgüt tarafından yerine getirilmemesi olarak tanımlanır. Çalışan ile yönetim arasında oluşan psikolojik sözleşme bazı etkilerden dolayı bozulmaya oldukça uygundur. Bu bozulma taraflar arasında "ihlal" olarak algılanmakta ve çeşitli sonuçları beraberinde getirmektedir (İşçi, 2010: 24).

Algılanan ihlal, kişinin verilen söze karşılık aldıklarının bilişsel olarak hesaplanması sonucu ortaya çıkar. Burada önemli olan nokta bilişsel algılardaki farklılıklar nedeniyle kişilerin psikolojik sözleşme ihlali algılarının bazen gerçek bir ihlalden bazen de gerçek bir ihlalin çok net görülmediği durumlardan kaynaklanmasıdır.

Sözleşme ihlali, çalışanın örgüte olan güvenini azaltır bu da çalışanların örgüte sağladıkları katkıyı azaltmalarına neden olur. Başka bir ifadeyle, eğer verilen sözler tutulmazsa bu durum çalışanda güvenin yitirilmesine neden olur ve çalışanlar ilişkiye yatırım yapmayı bırakırlar. Sözleşme ihlalinin davranışlara yansımaları ise çoğunlukla örgütsel vatandaşlığın azalması, performansta düşüş ve işten ayrılmalar olarak ortaya çıkmaktadır (Mimaroglu, 2008: 65-66).

İŞ TATMİNİ

İş tatmininin konusu hem örgütlerde çalışan insanlarla, hem de onların yaptıkları örgüt içi çalışmalarla yakından ilgilidir. İşin tatmin ediciliği veya tatminsizliği, sadece işin doğasına bağlı olmamakta, ayrıca bireylerin çalıştıkları işlerinden ne beledikleri de yakından ilgili olmaktadır. İş tatmini, iş görenlerin işlerinden duydukları hoşnutluktur. İş tatmini, işin özellikleriyle iş görenlerin istekleri birbirine uyduğu zaman gerçekleşen ve iş görenin işinden hoşnutluk duymasını belirleyen bir olgudur. Locke, iş tatminini bir kişinin, işi veya iş tecrübelerinin değerlendirilmesinden kaynaklanan memnuniyet verici ve olumlu duygusal durumu olarak tanımlamaktadır. İş tatmininin teorik tanımı, gelecekle ilgili beklenti veya değerlendirmeleri içerir. İş tatmini, iş durumunun değerlendirilmesinden kaynaklanan etkin bir his olarak nitelendirilebilir. İş tatmininin işle ilgili ödülleri ve değerlerin bir fonksiyonu olduğu kabul edilir.

İşletmelerde çalışanların iş tatmininin yüksek olması halinde verimliliğin arttığını, iş gücü devir oranı ve devamsızlıkların azaldığını, işe bağlılığın arttığını bununda örgüt tarafından arzulanan sonuçlara ulaşmaya kolaylaştırdığını vurgulamıştır.

İş tatmini kavramı, tek bir iş görenin yerine getirdiği için ve elde ettiklerinin gereksinimleriyle ve kişisel değer yargılarıyla örtüştüğünü veya örtüşmesine imkân sağladığını fark etmesi sonucunda yaşadığı bir duygu olarak da ifade edilebilmektedir. Bu tanımda dikkati çeken bazı boyutlar (Barutçugil 2004: 389);

- İş tatmini değerlerin bir fonksiyonu olarak ortaya çıkmaktadır. Bir çalışanın bilinçli veya bilinçsiz olarak değer verdiği herhangi bir şeyi elde etme isteği ve bu isteğini gerçekleştirme düzeyi iş tatminini belirlemektedir.
- Örgüt içerisinde çalışan iş görenlerin her birisinin önem ve öncelik verdiği değerler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Ortaya çıkan bu durum sonucunda, değişik konulardaki iş görenler belirli bir durumdan farklı biçimde tatminler elde edebilmektedirler.
- İş tatmini bireyin algılama biçimi ile yakından ilişkilidir. İş görenin arzularının, değerlerinin ve ulaştıklarının bilincinde olmaması, bunları tam ve düzgün biçimde algılamaması ihtimali her zaman mevcuttur.
- İş tatmininin işe ve ilişkilere karşı olarak duygusal ve kişisel bir tepki olması sonucunda gözlemlenmesi, genelleştirilmesi ve ölçülebilmesi her zaman için kolay olmamaktadır.

- İş görenlerin bireysel özellikleri; yaş ve cinsiyetleri, inanç ve değer yargıları, iş tecrübeleri, yetiştirme tarzları ile yapısı ve yaşam standardı gibi sosyal nitelikleri ve işe dönük beklentilerinde farklılaşma yaşandıkça iş tatminini sağlayan iş özellikleri farklılaşmaktadır.

İş tatminini etkileyen birtakım örgütsel faktörler de bulunmaktadır. Başlıca faktörler; ücretlendirme, terfi, denetim, ödüllendirme, iş arkadaşları ve iletişime ilişkin faktörlerdir. İş görenlerin elde ettikleri ücretler iş tatmininde önemli bir yere sahiptir. Ücretlendirme, yalnızca gereksinimleri karşılamakla kalmamakta; aynı zamanda iş görenin sağladığı katkıların bir karşılığı da olmaktadır. Yapılan araştırmalar, aldığı ücretten memnun olan iş görenlerin iş tatmininin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bireyin iş tatminini etkileyen örgütsel faktörlerden birisi de elde edilen terfilerdir. Örgütlerde adil terfi politikalarının uygulanması bireyin iş tatminini artırmakta etkin rol oynamaktadır (Özler ve Ünver, 2012: 331-332).

İş tatmini yüksek olan kişi, iş tatminsizliği yüksek olanlara göre, genellikle daha sağlıklıdır ve daha uzun yaşar. Tatminli çalışanı olumlu davranışlarını hem, işyerinde hem de sosyal yaşamında, aile içerisinde sürdürür. İş tatmini, kişinin işinden beklentileri ve işinden aldıklarının birbirini karşılaması ile ilgilidir. Beklentiler, aldıklarından daha fazla ise kişide tatminsizlik oluşacaktır. Tatminsiz çalışan ise, hem işyerinde hem de sosyal yaşamında genellikle sorunlar yaşar ve ailesine sorunlarını yansıtır ve böylece onları da mutsuz eder (Eker, 2006: 60).

PSİKOLOJİK SÖZLEŞME VE İŞ TATMİNİ İLİŞKİSİ

Günümüz işletmelerinde görev alan, işçi ve işveren kesimi arasındaki ilişkileri düzenleyen ve çalışma ilişkilerinden kaynaklanan güncel kavramların başında psikolojik sözleşme gelmektedir. Taraflar arasında karşılıklı beklentileri düzenleyen psikolojik sözleşmeler iş gören tarafının örgüte karşı tutum ve davranışlarının yanında, iş görenlerin işlerinden duydukları tatmin düzeylerini de etkilemektedir. İş tatmini iş görenlerin işlerine karşı duydukları olumlu duygular olarak tanımlanır. İş tatminsizliği temel olarak, bireylerin mevcut işlerinden almayı bekledikleri ile gerçekte elde ettikleri arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır. Tutumlar genellikle uzun bir zaman diliminin ardından belirginleşmektedir. Benzer biçimde, iş tatmini de tutumlar gibi iş görenlerin işe başladıktan sonra yaptığı işle alakalı bilgi sahibi olmaya başladıkça gelişir. Bireyin, işi ile ilgili beklediği istekleri elde edememesi durumunda iş tatmini azalacaktır Bireyin beklentileri ile elde ettiklerinin birbiriyle örtüşmesi durumunda ise birey tatmin olacaktır. Eğer ki birey beklediğinin

çok üzerinde bir fayda sağlarsa (bireyin yüksek bir tutarda ikramiye alması gibi), bu durum bireyin daha da çok tatmin olmasını sağlayacaktır (Mimaroglu, 2008: 73-74).

Günümüzde örgütlerin rakiplerine karşı rekabet avantajı ve üstünlüğü elde edebilmeleri için iş görenlerine değer vermesi, onlara kendileri için önemli olduklarını hissettirmesi ve onlar için uygun çalışma koşulları oluşturması gerekmektedir. Psikolojik sözleşme, hem iş görenlerin iş tatminini sağlaması hem de örgütlerin amaçlarına ulaşabilmesine imkan tanınması açısından büyük önem taşımaktadır. Psikolojik sözleşmeler; bireylerin zihinlerinde almayı beklediklerini elde ettiği zaman meydana geldiğinden psikolojik sözleşme ve iş tatmini arasında pozitif bir ilişkinin var olduğunu ileri sürmek mümkündür. Sözleşme ve sözleşme ihlalinin ters ilişkili olmasından hareket ederek, psikolojik sözleşme ihlalinin düşük iş tatminine yol açacağını söylemek mümkündür.

Psikolojik sözleşme ihlalleri, iş görenlerin iş tatminsizliğini ve yerine getirilmeyen beklentilerini tetikleyerek iş görenlerin iş motivasyonunu da kötü yönde etkilemektedir. Psikolojik sözleşmenin işlemsel boyutlarının ihlal edilmesi (örneğin; ücret, terfi ve elde edilen faydalarda yaşanan ihlal) iş görende iş tatmininin azalması sonucunu doğururken, ilişkisel zorunlulukların ihlal edilmesi (bağlılık ve destek olmanın ihlali gibi) daha çok örgüte olan bağlanma duygusunu azaltıcı etki yapmaktadır.

Sonuç olarak; iş ilişkilerinden kaynaklanan psikolojik sözleşmenin ihlal edilmesi ile iş tatmini, örgütsel bağlılık örgütsel vatandaşlık davranışı, güven ve örgütsel adalet gibi değişkenler arasında ilişki bulunmaktadır. Ancak bu faktörlerin iş görenin lehine dönüştürülebilmesi için iş görenin örgütte tutulması sağlanmalıdır. İş ilişkilerindeki tutum ve davranışlarda yaşanan değişikliklerde, psikolojik sözleşme terimlerinin yerine getirilmesi ve motivasyon sağlayıcı faktörler en önemli konular olacaktır (Özler ve Ünver, 2012: 333-334).

Psikolojik sözleşme, kişisel becerilerin örgütle bütünleşmesinde önemli bir role sahiptir. Gizli beklentilerin mevcudiyeti tarafların bu beklentilerden haberdar olmasını güçleştirmektedir. İşgören ve firma düzeylerindeki dengesiz güç ilişkisi, bir tarafın beklentilerini arttırabilmekteyken diğer tarafın beklentilerinin törpülenmesine sebep olabilecektir. Firmaya sağladıkları katma değer bünyesinde değerlendirilecek işgörenlere, aynı katma değeri sağlama olanaklarının verilmemesi beraberinde tatminsizliği de getirecektir. Bu yönüyle psikolojik sözleşme ve iş tatmini ilişkisinde yakasal farklılıkları ortaya çıkarmak için geliştirilen hipotezler;

H1: Beyaz yakalı işgörenlerin psikolojik sözleşmelerinin iş tatminleri üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

H2: Mavi yakalı işgörenlerin psikolojik sözleşmelerinin iş tatminleri üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

YÖNTEM

Genel literatür taramasında psikolojik sözleşme ve iş tatmini ilişkisinin sıklıkla incelendiği, ancak genel olarak araştırma evreninin sektörel temelli olduğu görülmüştür. Bu nedenle, araştırma evreni çalışan statüsü düzeyine indirgenmiştir. Örneklem büyüklüğünün belirlenmesi aşamasında Sakarya' da hem ihracat hem de ithalat yapan ve imalat sektöründe faaliyet gösteren ve çalışan sayısı bakımından bölge ortalamasının üstünde 420 personel istihdam eden bir firma seçilmiştir.

Veri toplanması sürecinde 39 beyaz yakalı ve 58 mavi yakalı işgörene, 17 maddeden oluşan ve Millward ve Hopkins (1998) tarafından geliştirilen psikolojik sözleşme ölçeği ile Rice ve diğerleri (1991) tarafından geliştirilen 6 maddelik iş tatmini ölçeğinin kullanıldığı anket uygulanmıştır. Bunun yanında ankete demografik bilgilerden (yaş, cinsiyet, eğitim, medeni durum ve firmadaki çalışma süresi) oluşan bir kısım eklenmiştir.

BULGULAR VE SONUÇ

Çalışma öncelikle Psikolojik Sözleşme ve İş Tatmini kavramlarını açıklamaya çalışmış ve orta ölçekli bir işletmeyi kapsayan beyaz ve mavi yakalı personel anketine dayalı psikolojik sözleşmenin iş tatmini anlamında yakasal farklılıkları kıyaslayan bir araştırmaya yer vermiştir.

Oluşturulan hipotezler doğrultusunda, beyaz ve mavi yakalı işgörenlerin beklentilerine dayalı olarak şekillenen psikolojik sözleşmelerinin iş tatmini değişkeni üzerindeki etkilerinin sınanmasına çalışılmıştır. Bu doğrultuda, öncelikle psikolojik sözleşme ve iş tatmini üzerindeki etkilerini saptamaya yönelik olarak Pearson korelasyon analizi sonuçlarına yer verilmiş, daha sonra ise çalışanların psikolojik sözleşmelerinin ilgili iş tatmini üzerindeki etkilerini belirleyen doğrusal regresyon analizi sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Pearson korelasyon analizi sonuçlarına göre, mavi yakalı işgörenlerin psikolojik sözleşme değişkeni ile iş tatminleri arasında, %99 güven aralığında düşük düzeyli ve pozitif bir ilişki ($r=0,278$) bulunmuştur. Öte yandan, beyaz yakalı işgörenlerin

psikolojik sözleşme değişkeni ile iş tatminleri arasında, %99 güven aralığında orta düzeyli ve pozitif bir ilişki ($r=0,462$) bulunmuştur.

Doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre, psikolojik sözleşme değişkeninin mavi yakalı işgörenlerin iş tatmini değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ($p<0,05$) ve pozitif ($\beta=0,26$) bir etkisi vardır. Aynı şekilde psikolojik sözleşme değişkeninin beyaz yakalı işgörenlerin iş tatmini değişkeni üzerinde de istatistiksel olarak anlamlı ($p<0,05$) ve pozitif ($\beta=0,32$) bir etkisi vardır. Doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre elde edilen bulgular psikolojik sözleşmenin iş tatmini üzerindeki etkilerinin kuramsal açıklamalarıyla örtüşmektedir. Şöyle ki, çalışanların işlerine karşı olumlu duyguları olarak tanımlanan iş tatmini, kişilerin işlerinden almayı bekledikleri ve gerçekte aldıkları arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanır. Bu nedenle, kişinin beklentileri ve elde ettikleri arasında herhangi bir fark yoksa kişi tatmin olacaktır. Psikolojik sözleşmeler de kişilerin zihinlerinde almayı beklediklerini elde etmeleri temel prensibine dayandığı için, psikolojik sözleşme ve iş tatmini arasında pozitif korelasyon olduğu ileri sürülebilir. Bu nedenle, "Beyaz yakalı işgörenlerin psikolojik sözleşmelerinin iş tatminleri üzerinde pozitif yönde etkisi vardır" ve "Mavi yakalı işgörenlerin psikolojik sözleşmelerinin iş tatminleri üzerinde pozitif yönde etkisi vardır" şeklinde ifade edilen H₁ ve H₂ hipotezi kabul edilir.

KAYNAKÇA

Barutçugil, İ. (2004) Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi, Kariyer Yayıncılık, İstanbul.

Cihangiroğlu, N. ve Şahin, B. (2010), "Organizasyonlarda Önemli Bir Fenomen: Psikolojik Sözleşme", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 11, 2010, s. 1-16*

Demiral, Ö. ve Doğan, S. (2009), "Örgütsel Bağlılığın Sağlanmasında Personel Güçlendirme ve Psikolojik Sözleşmenin Etkisine İlişkin Bir Araştırma", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 32, 48 Ocak-Haziran 2009, s.47-80

Eker, G. (2006), Örgütsel Adalet Algısı Boyutları ve İş Doyumu Üzerindeki Etkileri, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yönetim ve Organizasyon Programı, İzmir, s. 1-142.

İşçi, E. (2010), "Psikolojik Sözleşme İhlalinin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Güvenin Rolü", Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul

Karahan, A. ve Yılmaz H. (2011), "İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Örgütsel Güven ve İş Tatmini Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması: Afyonkarahisar'da Bir Araştırma, İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Temmuz 2011 – Cilt: 13- Sayı: 03, s. 95 - 118

Millward, L.J., L.J. Hopkins (1998), "Psychological contracts, and job commitment," *Journal of Applied Psychology*, 28(16), s. 1530-1556

Mimaroğlu, H. (2008), "Psikolojik Sözleşmenin Personelin Tutum ve Davranışlarına Etkileri: Tıbbi Satış Temsilcileri Üzerinde Bir Araştırma", Çukurova Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Adana

Özler, D. ve Ünver, E. (2012), "Psikolojik Sözleşmenin İş Tatmini üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma", Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Y.2012, C.17, S.2, s.325-351.

Rice, R.W., D.A. Gentile, D.B. McFarlin (1991), "Facet importance and job satisfaction," *Journal of Applied Psychology*, 76(1), s. 31- 39.

**POVEZANOST PORODIČNIH RELACIJA SA ZLOUPOTREBOM
PSIHOAKTIVNIH SUBSTANCI KOD ADOLESCENATA**

Melida Aljović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Selma Dudić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Sažetak

Neki od vas će se sada zapitati šta je to adolescencija?

Neki će reći, "U moje vrijeme toga nije bilo".

Bilo je kod svih, svako od nas prođe taj razvojni period. To je period „turbulencija i oluja“. Karakterišu ga vidljive tjelesne promjene. Nerijetko su adolescenti nezadovoljni svojom visinom, težinom, bojom glasa, očima, nosom, ušima...Dolazak puberteta sa sobom donosi učestalo mijenjanje tijela, a pored fizičkih, prisutne su promjene i na socijalnom, emotivnom i psihološkom nivou.

U tom razdoblju odigrava se završna faza separacije (odvajanja) od roditelja i individualizacija ličnosti u zrelu, slobodnu i nezavisnu osobu. Zadaci koje adolescent na putu odrastanja treba da ispuni su: prihvatanje vlastitog tijela, formiranje seksualnog identiteta, emancipaciju od porodice, ličnu identifikaciju i afirmaciju.

Kompleksni i vrlo složeni zadaci koje adolescencija stavlja pred mladu ličnost izazivaju brojne konflikte kod mladog čovjeka, te između adolescenta i njegove porodice i šire socijalne sredine.

U periodu od 11 do 25 godine većina mladih je izložena brojnim rizičnim faktorima, to je period i u kojem mnogi psihološki problemi dosežu svoj vrhunac. Kliničko iskustvo i rezultati istraživanja ukazuju na značajno psihološko trpljenje populacije mladih, koje se često vezuje sa periodom adolescencije. Mladi manifestuju određenu, za ovaj uzrast specifičnu, psihopatologiju: različite teškoće adolescentnog procesa skoncentrisane oko formiranja stabilnog i definitivnog identiteta, depresivna stanja (uključujući samoubistvo) i poremećaje ponašanja (uključujući zloupotrebu psihoaktivnih supstanci, nasilno i delikventno ponašanje i

poremećaje ishrane). Trećina srednjoškolske populacije pokazuje znake psihološkog trpljenja i mentalnih problema.

Zloupotreba sredstava zavisnosti u populaciji adolescenata predstavlja jedan od najvećih psihosocijalnih problema savremenog društva. Sve je mlađi uzrast na kome djeca počinju konzumirati različita sredstva zavisnosti i sve je veći broj mladih ljudi koji svoje probleme pokušavaju riješiti na ovaj način.

Istraživanja Američkog instituta za medicinu ukazuju da oko 2.4 miliona osoba, starosti preko 12 godina treba liječiti od poremećaja uzrokovanih upotrebom droga. I kod nas situacija sve više poprma na alarmantnosti.

Mladi ljudi se plaše odrastanja, sumnjaju u ličnu sposobnost i iskustvo. Sasvim je uobičajeno da krive roditelje za svoje neuspjehe. Roditeljstvo nije nimalo lak posao, ali savjetujem vas da probate da čujete vašeg adolescenta, da razumijete i pružite mu podršku. Popustite mu u onom području u kojem je sposoban da donese odluku, a mirnim razgovorom usmjerite ga u onom području u kom pokazuje manju zrelost.

Ukoliko prepoznate nemogućnost da se sa svojim djetetom nosite u ovoj zahtjevnoj razvojnoj fazi, mladoj osobi potrebno je pružiti stručnu pomoć, kako bi u razdobljima intezivnog odrastanja lakše prihvatila i upoznala sebe, te se nosila sa često zahtjevnim očekivanjima okoline.

Uvod :

Predmet ovog istraživanja bio je utvrditi informisanost i rasprostranjenost konzumiranja psihoaktivnih supstanci kod adolescenata srednjoškolskog uzrasta, te da li su rizična ponašanja poput zloupotrebe alkohola, nikotina i droga povezana sa načinom na koji procjenjuju kvalitet odnosa sa svojim roditeljima. Osnovni problem ovog istraživanja je utvrditi informisanost i rasprostranjenost konzumiranja psihoaktivnih supstanci kod adolescenata srednjoškolskog uzrasta, te ispitati koliko su loši odnosi između adolescenata i roditelja rizični faktori za zloupotrebu psihoaktivnih supstanci.

Cilj istraživanja:

Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi povezanost kvalitete porodičnih odnosa i sklonosti adolescenata ka zloupotrebi psihoaktivnih supstanci Varijable istraživanja.

Varijable i hipoteze istraživanja:

Nezavisna varijable u ovom istraživanju su:

1. Kvalitet porodičnih odnosa
2. Socioekonomski status
3. Pol adolescenta

Zavisna varijabla :

1. Rasprostranjenost zloupotrebe nikotina, alkohola i droga
2. Boravak u vršnjačkim grupama koje su sklone zloupotrebi psihoaktivnih
substanci.

1.Očekuje se statistički značajna razlika u rasprostranjenosti zloupotrebe psihoaktivnih substanci obzirom na način na koji adolescenti doživljavaju odnose sa svojim roditeljima. Opravdano je očekivati da su oni adolescenti koji odnose sa svojim roditeljima procjenjuju kao lošije, biti skloniji zloupotrebi psihoaktivnih tvari.

2.Očekuje se da će zloupotrebi psihoaktivnih substanci biti skloniji adolescenti nižeg socioekonomskog statusa, kao i da će socioekonomski status biti važan faktor procjene lošijeg kvaliteta porodičnih odnosa

3.Očekuje se da će pol adolescenta biti značajan faktor sttistički značajnih razlika u zloupotrebi psihoaktivnih tvari. Očekuje se da će zloupotreba psihoaktivnih tvari kao i procjena lošijih odnosa sa roditeljima biti značajno izraženija kod mladića nego kod djevojaka.

Uzorak istraživanja:

Ispitanike u ovom istraživanju činio je prigodan uzorakod 100 učenika I i III razreda srednje Tehničke škole u Novom Pazaru školske 2011-12 godine.

Instrumenti istraživanja:

U svrhu prikupljanja podataka korišteni su sljedeći instrumenti:

1. Demografski upitnik
2. Anketa o sredstvima zavisnosti

3. Skala kvaliteta porodičnih reakcija – KOB

Organizacija i tok istraživanja:

Istraživanje je sprovedeno grupnim testiranjem, ispitanicima je dato objašnjenje o svrsi istraživanja, i uputama za popunjavanje testova. Postupak za istraživanje je trajao 30 minuta. Istraživanje je bilo anonimno.

Rezultati istraživanja:

H1: Očekuje se statistički značajna razlika u rasprostranjenosti zloupotrebe psihoaktivnih substanci obzirom na način na koji adolescenti doživljavaju odnose sa svojim roditeljima. Opravdano je očekivati da su oni adolescenti koji odnose sa svojim roditeljima procjenjuju kao lošije, biti skloniji zloupotrebi psihoaktivnih tvari.

Tabela 1: Prikaz rezultata analize varijanse za testiranje značajnosti razlika u konzumaciji cigareta obzirom na vaspitne stilove roditelja

Varijabilitet		df	F	p
Zadovoljstvo obitelji	Izmeğu grupa	2	,144	,866
	Unutar grupa	96		
	Ukupno	98		
Prihvatanje – majka	Izmeğu grupa	2	,607	,547
	Unutar grupa	94		
	Ukupno	96		
Prihvatanje - otac	Izmeğu grupa	2	,450	,639
	Unutar grupa	92		
	Ukupno	94		
Odbacivanje – majka	Izmeğu grupa	2	,412	,663
	Unutar grupa	95		
	Ukupno	97		
Odbacivanje - otac	Izmeğu grupa	2	1,783	,174
	Unutar grupa	92		
	Ukupno	94		

Ne postoji statistički značajna razlika među ispitanicima sa različitim stilovima vaspitanja od strane roditelja po pitanju pušenja cigareta. Na ispitivanom uzorku odnosi sa roditeljima nisu se pokazali kao značajan, odnosno rizični faktor za konzumaciju cigareta.

POVEZANOST PORODIČNIH RELACIJA SA ZLOUPOTREBOM
PSIHOAKTIVNIH SUBSTANCI KOD ADOLESCENATA

H2: Očekuje se da će zloupotrebi psihoaktivnih substanci biti skloniji adolescenti nižeg socioekonomskog statusa, kao i da će socioekonomski status biti važan faktor procjene lošijeg kvaliteta porodičnih odnosa.

Tabela 2: Pušiš li i Ti cigarete? Kolika su ukupna mjesečna primanja u tvom domaćinstvu ?

			Kolika su ukupna mjesečna primanja u tvom domaćinstvu ?				Total
			od 0 do 500 eura	od 501 do 1000 eura	od 1001 do 1500 eura	preko 1500 eura	
Pušiš li i Ti cigarete?	da, redovno	Ukupno	6	1	2	2	11
		%	54,5%	9,1%	18,2%	18,2%	100,0%
	da, ali samo ponekad	Ukupno	7	3	0	0	10
		%	70,0%	30,0%	0,0%	0,0%	100,0%
	ne pušim uopšte	Ukupno	51	17	7	4	79
		%	64,6%	21,5%	8,9%	5,1%	100,0%
Ukupno		Ukupno	64	21	9	6	100
		%	64,0%	21,0%	9,0%	6,0%	100,0%

Ne postoji statistički značajna razlika među ispitanicima čije porodice imaju različita ukupna primanja po pitanju pušenja cigareta. Socioekonomski status na ispitivanom uzorku nije se pokazao značajnim faktorom za zloupotrebu duvana ($\chi^2=6,72$, $p=0,347$).

H3: Očekuje se da će pol adolescenta biti značajan faktor statistički značajnih razlika u zloupotrebi psihoaktivnih tvari. Očekuje se da će zloupotreba psihoaktivnih tvari kao i procjena lošijih odnosa sa roditeljima biti značajno izraženija kod mladića nego kod djevojaka.

Tabela 3 : Pušiš li i Ti cigarete? * Spol

			Spol		Total
			Muški	Ženski	
Pušiš li i Ti cigarete?	da, redovno	Ukupno	9	2	11
		%	81,8%	18,2%	100,0%
	da, ali samo ponekad	Ukupno	6	4	10
		%	60,0%	40,0%	100,0%
	ne pušim uopšte	Ukupno	53	26	79
		%	67,1%	32,9%	100,0%
Total		Ukupno	68	32	100
		%	68,0%	32,0%	100,0%

Ne postoji statistički značajna razlika među muškarcima i ženama po pitanju pušenja cigareta ($\chi^2=1,29$, $p=0,525$).

Tabela 4: Popiješ li koji put i Ti alkoholno piće? * Spol

		Spol		Total	
		Muški	Ženski		
Popiješ li koji put i Ti alkoholno piće?	da, često	Ukupno	7	2	9
		%	77,8%	22,2%	100,0%
	Ponekad	Ukupno	28	11	39
		%	71,8%	28,2%	100,0%
	ne, nikada	Ukupno	33	19	52
		%	63,5%	36,5%	100,0%
Ukupno		Ukupno	68	32	100
		%	68,0%	32,0%	100,0%

U tabeli br 28. Može se vidjeti da, 77 % mladića često konzumira alkohol, 22% devojaka takodje često konzumira alkohol, dok njih 63,5 % mladića i 36,5 devojaka nikada nije konzumiralo alkohol, što nam govori da veći broj mladića konzumira alkohol, takodje i veći broj devojaka nikada nije konzumiralo alkohol.

Zaključak:

Osnovni cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi povezanost između porodičnih odnosa i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Istraživanje je pokazalo sledeće:

1. Kvalitet porodičnih odnosa sa roditeljima nije se pokazao kao značajna determinant za konzumiranje duhana, ali su se porodični odnosi pokazali značajnima za zloupotrebu alkohola od strane adolescenata. Kao najznačajnija determinanta konzumacije alkohola izdvojila se dimenzija odbacivanja od strane majke, tako da se hipoteza o povezanosti porodičnih relacija i zloupotrebe psihoaktivnih tvari delimično prihvata.

2. Socioekonomski status adolescenata nije se pokazao kao značajan faktor za zloupotrebu duhana, ali se socioekonomski status javlja kao značajan rizični faktor za zloupotrebu alkohola, ako adolescenti svoje socioekonomsko stanje procenjuju drugačijim od uslova u kojima žive njihovi vršnjaci. Također, socioekonomski status porodice nije se pokazao značajnim faktorom za zadovoljstvo porodičnim odnosima, ali isto tako adolescenti čije majke nisu zaposlene prijavljuju veće zadovoljstvo porodičnim odnosima od adolescenata čije majke rade. Stoga se i hipoteza o povezanosti porodičnih odnosa i rizičnih ponašanja vezanih uz konzumaciju psihoaktivnih tvari delimično prihvata.

3. Rezultati istraživanja pokazuju da pol adolescenta nije značajan faktor za zloupotrebu psihoaktivnih tvari i duhana, odnosno zloupotreba ovih tvari je podjednako zastupljena i kod mladića i kod djevojaka, te se dio hipoteze koji se odnosi na polne razlike u konzumiranju psihoaktivnih tvari odbacuje. Pol adolescenta se ipak pokazao kao značajan faktor za procjenu kvalitete odnosa sa roditeljima ali u korist mladića. Mladići su posebno odnos sa majkama statistički značajno više procjenjivali kao podržavajući nego što su to činile djevojke, te se i dio hipoteze koji se odnosi na kvalitetnije odnose sa roditeljima u korist djevojaka odbacuje.

4. Obzirom da se ovde radilo o deci koja nisu zavisnici i koja svoje odnose sa roditeljima procenjuju pozitivnim, postoji potreba da se sprovede ovakva istraživanja sa adolescentima u rizičnim porodičnim okruženjima, ili zavisnicima i onima koji često zloupotrebljavaju alkohol i droge, jer je sigurno da bi rezultati bili znatno drugačiji.

Literatura:

1. Gerald C. Davison I John M. Neale (1999), Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja, Naklada Sklap, Jastrebarsko
2. Vukosavljević B. (2006), Droga stop hoću da živim, Legenda, Čačak
3. Kemanović. D. (1981), Psihijatrija; Medicinska knjiga, Beograd – Zagreb
4. Načinović, Narkomanija, Gradac, Čačak, 1999
5. N. Dubreta, (2005), Društvo i odnos prema drogama, Hsn, Zagreb
6. R. Hartnol, (2005), Droga i ovisnost prema drogama, Hsn, Zagreb
7. dr. Petrović. P. Stevan, (2003), Droga i ljudsko ponašanje, Peto dopunjeno izdanje, Beograd
8. S. Radolović; (2004), Prvenija i zaštita od droge, Žagor, Rijeka
9. zdravlje.com, adolescencija i zloupotreba psihoaktivnih supstanci preuzeto 13.06.2012
10. iz ugla psihologa.com, bolesti zavisnosti preuzeto 13.06.2012

**BRAČNO STANJE ŽENA SREDNJE DOBI KAO DETERMINANTA
ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM I PRISUSTVA DEPRESIVNIH SMETNJI**

Selma Dudić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Melida Aljović, Interncionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Sažetak

Bračni ciklus nastaje zasnivanjem braka ili vanbračne zajednice i traje do njihovog prestanka: oglasnjem braka za nevažeći, smrću bračnog druga, proglašenjem bračnog druga za umrlog i razvodom braka. U okviru ovog kruga od značaja su: odnosi pre zasnivaja braka, zaključivanje braka, odnosi u braku i prestanak braka. Glavnu ulogu pre zaključivanja braka igraju predbračni odnosi i izbor bračnog druga, jer od toga zavisi budućnost bračnih drugova.

Kad mladi bračni par izgovara pred matičarem ushićeno da, ni u jednom momentu se ne zapita kakve su šanse da se njihov brak ne završi razvodom. Statistički podaci pokazuju da je razvoda sve više. Danas se na brak bez ljubavi gleda popreko, a brak iz ljubavi je poželjan i prihvaćen. Integracijom ljubavi i braka, ljubav počinje da zauzima ključno mesto u svim oblastima života koje se oslanjaju na brak i porodicu, a pošto je ljubav nejasna i mistifikovana kategorija ispunjena mnogim zabludama i nerealnim maštanjima, brak i sve ostale oblasti života koje se oslanjaju na brak i porodicu ostaju na klimavim nogama.

Ljudi ulaze u bračne i ljubavne krize jer su njihova očekivanja od braka, ljubavi i zajedničkog života uglavnom nerealna. Prosečan muškarac misli da bi, zato što je oženjen ili u vezi, njegova partnerka trebalo da bude konstantno ljubazna i prijatna. Prosečna žena, s druge strane, misli da bi zato što je venčana ili u vezi, njen partner trebalo da bude stalno nežan i pun razumevanja.

Bračne i ljubavne krize nastaju kada jedan od partnera neadekvatno reaguje na normalne frustracije ili nerealne zahteve drugog partnera. Na taj način ona ili on stavlja ove frustracije u prvi plan njihovog odnosa. Umesto toga bi u prvom planu trebalo da bude ljubav i iskrena privrženost jednog prema drugom uz rad na

prihvatanju i prevazilaženju normalnih bračnih i ljubavnih frustracija. Ako nakon toga i drugi partner sa svoje strane reaguje neadekvatno na želje ili nerazumne zahteve prvog partnera, smanjuje se međusobna tolerancija, a pojačavaju se eksplozivne reakcije i dolazi do prekida komunikacije, što vodi produbljivanju ljubavnih, seksualnih i drugih bračnih problema.

Uvod

Predmet ovog istraživanja je bio utvrditi izraženost depresivnosti i nivo zadovoljstva životom kod udatih i razvedenih žena srednje dobi, te ispitati da li su depresija i zadovoljstvo životom u istoj meri izraženi kod razvedenih žena i žena u braku. Osnovni problem ovog istraživanja bio je utvrditi izraženost depresivnosti i zadovoljstva životom kod razvedenih i udatih žena srednje dobi, te ispitati da li je zadovoljstvo životom prisutnije kod razvedenih ili udatih žena, teda li je učestalost depresivnih simptoma veća kod razvedenih žena nego kod žena u braku.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je bio ispitati dimenzije zadovoljstva životom i depresivnosti kod razvedenih i udatih žena srednje dobi, te utvrditi u kojoj je njeri bračni status značajan faktor za prisustvo zadovoljstva životom, te izraženost simptoma depresivnosti.

Varijable i hipoteze

Nezavisna varijable u ovom istraživanju su:

1. Udate i razvedene žene srednje dobi

Zavisna varijabla :

1. Depresivnost

2. Zadovoljstvo životom

1. Očekuje se statistički značajna razlika u zadovoljstvu životom obzirom na bračni status žene. Opravdano je očekivati da će žene u braku prijavljivati veće zadovoljstvo životom od žena koje su razvedene.

2. Očekuje se da će bračno status biti značajan faktor za prisustvo depresivnih simptoma. Očekuje se da će žene koje su razvedene prijavljivati veći broj depresivnih simptoma od žena koje su u braku.

3. Obzirom na način na koji bračni status djeluje na depresivnost i zadovoljstvo životom, opravdano je očekivati da su ove dvije dimenzije u negativnoj povezanosti. Žene sa većim zadovoljstvom životom imaju manje izražene depresivne simptome i obratno.

Uzorak istraživanja

Ispitanike u ovom istraživanju činio je prigodan uzorak od 30 razvedenih i 30 udatih žena srednje dobi u Novom Pazaru.

Instrumenti istraživanja

U svrhu prikupljanja podataka korišteni su sledeći instrumenti:

1. BDI – Beckov indikator depresije
2. Skala zadovoljstva životom

Organizacija i tok istraživanja

Istraživanje je sprovedeno individualnim testiranjem, ispitanicama je dato objašnjenje o svrsi istraživanja i uputama za popunjavanje testova. Postupak za istraživanje trajao je 30 minuta. Istraživanje je bilo anonimno.

Rezultati

H1. Očekuje se statistički značajna razlika u zadovoljstvu životom obzirom na bračni status žene. Opravdano je očekivati da će žene u braku prijavljivati veće zadovoljstvo životom od žena koje su razvedene.

Tabela 1: Razlike u zadovoljstvu životom s obzirom na bračni status žena

	Bračni status	M	SD	t	p
Zadovoljstvo životom	Razvedena	60,2	13,92	-7,292	,000
	Udata	81,6	7,93		

Postoji statistički značajna razlika između žena koje su udate i razvedene po pitanju zadovoljstva životom. Naime, udate žene su zadovoljnije životom (M=81,6) u

odnosu na razvedene žene ($M=60,2$). Zadovoljstvo životom važan je aspekt opšte dobre prilagođenosti i normalnog funkcionisanja. Obzirom da brak kao vrsta zajednice bračnim partnerima služi kako bi zadovoljio psihičke, fizičke, socijalne i emocionalne potrebe, rezultati upućuju na to da i na ispitivanom uzorku bračna zajednica povoljno djeluje na nivo zadovoljstva životom.

H2. Očekuje se statistički značajna razlika kod depresivnosti sa obzirom na bračni status žene. Opravdano je očekivati da su one žene koje su razvedene depresivnije su u odnosu na žene koje su u braku.

Tabela 2: Razlike u depresivnosti između ispitanica s obzirom na bračni status

			Depresivnost		Total
			Umjereno do izraženo depresivno stanje	Izražena depresivnost	
Bračni status	Razvedena	Ukupno	12	18	30
		%	40,0%	60,0%	100,0%
	Udata	Ukupno	16	14	30
		%	53,3%	46,7%	100,0%
Ukupno		Ukupno	28	32	60
		%	46,7%	53,3%	100,0%

Ne postoji statistički značajna razlika među ispitanicama koje su udate ili razvedene po pitanju izraženost depresivnosti ($\chi^2=1,07$, $p=0,301$). I u grupi razvedenih kao i u grupi udatih žena podjednako su zastupljeni simptomi depresivnosti. Umereno do izraženo depresivnih ima 40% razvedenih i 53,3% udatih žena. Izražena depresivnost pronađena je kod 60% razvedenih i 46,7% udatih žena. Dakle, iako u grupi razvedenih žena ima nešto više onih koje imaju izraženu depresivnost, ta razlika nije statistički značajna. Ovakvi rezultati mogu biti proizvod činjenice da se istraživanjem nije obuhvatila dimenzija zadovoljstva brakom. Poznato je da i život u disfunkcionalnim bračnim zajednicama može biti značajan generator depresivnosti, tako da bivanje žene (ili muškarca) u braku koji ne zadovoljava njihove potrebe, može biti snažan pokretač depresivnih simptoma, pa i poremećaja raspoloženja.

H3. Obzirom na način na koji bračni status djeluje na depresivnost i zadovoljstvo životom, opravdano je očekivati da su ove dvije dimenzije u negativnoj

povezanosti. Žene sa većim zadovoljstvom životom imaćemanje izražene depresivne simptome i obratno.

Tabela 3: Razlike u zadovoljstvu životom s obzirom na depresivnost

	Depresivnost	M	SD	t	p
Zadovoljstvo životom	Umjereno do izraženo depresivno stanje	79,75	10,37	4,819	,000
	Izražena depresivnost	63,21	15,33		

Kao što smo očekivali, one ispitanice koje su umereno depresivne imaju veće zadovoljstvo životom (M=79,7) od ispitanica kod kojih je depresivnost izražena (M=63,2). Razlike između umjereno i izraženo depresivnih žena značajna je na nivou od 1%. Rezultati potvrđuju pretpostavku o negativnom odnosu zadovoljstva životom i depresivnosti. Mada, iako se može činiti da zadovoljstvo životom, obzirom da je relativno izraženo kod žena obuhvaćenih istraživanjem, može biti zaštitni faktor za simptome depresije, u ovom istraživanju to nije slučaj. Iako su i udate i razvedene žene prijavljivale relativno izraženo zadovoljstvo svojim životom, izraženost depresivnih simptoma kod svih ispitanica, bez obzira na bračni Status, može se smatrati i pomalo zabrinjavajućom.

Zaključci:

U istraživanju je učinjen pokušaj produbljenog i empiriskog saznavanja o depresivnosti i zadovoljstvu životom kod udatih i razvedenih žena srednje dobi. Istraživanjem sprovedenim na prigodnom uzorku od 60 žena (30 udatih, i 30 razvedenih), došlo se do sljedećih zaključaka:

1. Bračni stsus žena pokazao se značajnim faktorom za dimenziju zadovoljstva životom. Udate žene statistički značajno izvještavaju o većem životom zadovoljstvu nego žene koje su razvedene, što potvrđuje postavljenu hipotezu o značajnosti bračne zajednice za izraženost životnog zadovoljstva.

2. Bračni status nije se pokazao statistički značajnim faktorom za izraženost depresivnih smetnji. Naime, iako je u grupi razvedenih žena bilo brojčano više onih sa izrazitim prisustvom simptoma depresije, razlika iako brojčano prisutna nije statistički značajna. Ovim se istraživanjem nije potvrdila povezanost bračnog

statusa i izraženosti depresivnih simptoma kod žena srednje životne dobi, te se druga hipoteza, u skladu sa navedenim, odbacuje.

3. Zadovoljstvo životom i izraženost depresivnih simptoma kod žena srednje životne dobi u negativnom su odnosu. Veće životno zadovoljstvo kod žena statistički je značajno povezano sa slabije izraženim simptomima depresije i obratno – žene koje su prijavljivle veoma izraženu simptomatologiju depresije imale su i manji skor na skali zadovoljstva životom. Time se hipoteza o negativnom odnosu zadovoljstva životom i depresivnosti prihvća.

Literatura:

1. Adams, J.M & Jones, W.H.(1997).The Conceptualization of Marital Commitment AN Integrative Analysis. *Jornal of Personality and Social Psychology*
- 2.Čudina-Obradović, M.& Obradović, J.(2005). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb:Golden marketing-tehnička knjiga
- 3.K.Warner Schaie, Sherry L. Willis(2006) *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Naklada Slap
- 4.Krajerg-Guzina A.(1995) *Psihojatrija za defektologe*. Beograd : Naučna knjiga
- 5.Penezić, Z. (1996) *Teorija, mjerenja i korelati zadovoljstva životom* , RADOVI-Razdio FPSP, 35(12), 95-113
6. Penezić Z. (1997) *Usporedba tri različite dobne skupine u nekim aspektima zadovoljstva životom*, RADOVI- Razdio FPSP, 36(13), 29-42
- 7.Šakotić- Kurbalija, J.(2011) *Karakteristike bračnog odnosa i traženje psihološke pomoći*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- 8.Stojiljković S.(1986) *Psihijatrija sa medicinskom psihologijom*, Medicinska knjiga, Beograd
- 9.magazin.com,kriza u ljubavi i braku preuzeto 21.06.2012
- 10.život i ljubav.com preuzeto 21.06.2012

KADINA YÖNELİK ŞİDDET OLGUSU VE ŞİDDETLE MÜCADELE EDEN KADIN SIĞINMAEVLERİ

(Eyüp ve Üsküdar Belediyesi Kadın Sığınmaevleri Örneği)

Arş.Gör.Meryem Küçük¹

ÖZET

Günümüzde hayatın her alanında ortaya çıkan şiddet olgusu, toplumun en küçük birimi olan aile içinde de meydana gelmektedir. Önceleri aile içinde olağan karşılanan kadına yönelik şiddet, 20. yüzyılın son yarısında konuşulup tartışılmaya başlanmış ve bunun bir insan hakları ihlali olduğu kabul görmüştür. Bu doğrultuda kadın haklarını korumaya ve aile içinde şiddeti önlemeye yönelik ulusal ve uluslararası anlaşmalar, kanunlar ortaya çıkmıştır. Kadını koruma amaçlı ortaya çıkan kanunlar, kadını şiddet gördüğü kişiden uzaklaştırmayı, ondan korumayı amaçlamaktadır. Şiddet görmüş kadınları korumak için "sığınma evleri" olgusu ortaya çıkmaktadır. ***Kadına yönelik şiddetle mücadelenin önemli noktalarından biri,kadın sığınma evlerinin ,şiddete maruz kalmış kadınlar ve kadınların çocuklarına destek sunarak,onları yaşadıkları zor durumdan bir nebze de olsa kurtararak ,şiddetten uzak bir ortam ve kadının hayatla mücadelesinde yanında olmaya amaçlayan bir kurumdur.***

Çalışmada ilk olarak şiddet kavramı ve şiddetin türlerinden olan kadına yönelik şiddet olgusu üzerinde durulacaktır.Ardından araştırmamızın ana teması olan kadın sığınmaevlerinin tanımı ,işlevi ,tarihsel gelişimi anlatılmaktadır.Çalışmanın son bölümünde ise, nitel araştırma verileri ışığında ,kadına yönelik şiddet analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şiddet,Kadına Yönelik Şiddet,Kadın Sığınma Evleri

¹ Sakarya Üniversitesi,FEF,meryemk@sakarya.edu.tr

GİRİŞ

Çalışmanın konusu;günümüzde önemli bir sorunsalı dile getiren kadına yönelik şiddet olgusu ve bu sorunsala bir çözüm olarak kurumsallaştırılan kadın sığınmaevleri ele alınmaktadır.Çalışmanın amacı ise; kadın sığınma evlerinin bilgilerine ulaşarak ,kadına yönelik şiddeti teorik çerçevede analiz etmeyi amaçlanmaktadır.Ayrıca ,teorik çerçeve de oluşturulan bilgilerle, uygulamalı alanda ortaya çıkan verileri karşılaştırarak olgusal bir gerçekliğe ulaşmaktır.

KAVRAMSAL /KURAMSAL ÇERÇEVE

ŞİDDET

İnsanlık tarihi boyunca bireysel ve toplumsal düzeyde farklı boyutlarda görülen şiddet, kimi zaman fiziksel kimi zaman da psikolojik düzeyde kendini gösteren ,ne yazık ki yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.Bu durumda şiddet,insanın doğal bir özelliği olarak algılanmaktadır.Genellikle inandırma ve ikna yerine ,kaba söz ve güç kullanma şeklinde ortaya çıkmaktadır kasıtlı olarak 'anlamın çarpıtılması 've aşağılayıcı davranışlara ve dile başvurma 'da şiddet kapsamında değerlendirilmelidir.Şiddet tanımı kadar 'algılanması'da önemlidir.Benzer davranışlara maruz kalan bireylerin bazıları,şiddet sayılması gereken davranışları şiddet olarak algılamadıklarından ,gereken önlemleri almada yetersizlik gösterebilmektedir .Şiddetle mücadelede etmede geç kalan bireyler ise ,dozu giderek artan şiddet ve büyük bir çaresizlik içinde kalmaktadır. (Harcar, Çakır, Sürgevil, & Budak, 2008, s. 52)

Şiddet tanımlamalarının hepsinin altında yatan gizli sözcük "**güç**"tür. Şiddet güç dengelerinin olduğu yerde ortaya çıkabilmektedir.Şiddetin kaynağı eşitsiz güç ilişkileridir.Şiddet ,güçlünün güçsüze iradesini kabul ettirme biçimidir.Dolayısıyla aile içinde ,büyüklerin küçüklere ,erkeklerin kadınlara ,yüksek rütbelilerin daha aşağı rütbelilere ,hiyerarşi içinde üstün asta,gardiyanların mahkumlara ,güçlü mahkumların güçsüz mahkumlara ,yenen devlet askerlerinin yenilen devletin askerlerine ve kadınlarına uyguladığı hep şiddettir. (Arın.M, 1998, s. 201)

Şiddeti yaratan sosyal mekanizmalar çok yönlüdür ama en önemlisi kültürdür.Kültürlerin şiddeti ne düzeyde sindirebildiği ,ne derece ona yol verdiği o toplumun şiddet eşiğini oluşturur.Her toplumun bir şiddet eşiği vardır ve o eşiğin aşılması bir alarma yol açar.Türk toplumunun şiddet eşiğinin Batılı toplumlara

oranla daha esnek olduğu söylenebilir .Öncelikle ,bizim şiddet algımız fiziki şiddeti öne çıkartıyor. (Genar, 2008, s. 195)

KADINA YÖNELİK ŞİDDET OLGUSU

Birleşmiş Milletler Kadınlara Yönelik Şiddetin Önlenmesi Bildirgesi,Kadınlara Yönelik Şiddeti;”ister kamusal isterse özel yaşamda meydana gelsin ,kadınlara fiziksel , cinsel veya psikolojik acı veya ızdırap veren veya verebilecek olan cinsiyete dayanan bir eylem veya bu tür eylemlerle tehdit etme , zorlama veya keyfi olarak özgürlükten yoksun bırakma ”şeklinde tanımlanmaktadır.Bildirge ayrıca kadına yönelik şiddetin ”kadının erkek tarafından ezilmesine ve ayrımcılığa yol açan ,kadın ile erkek arasındaki eşit olmayan tarihsel güç ilişkilerinin bir göstergesi”ve kadına yönelik şiddetin kadını , erkeklerinkiyle karşılaştırıldığında daha alt bir statüye indirgeyen sosyal mekanizmaların en önemlilerinden birisi”olduğunu belirtmektedir.

KADININ İNSAN HAKLARI İHLALİ OLARAK KADINA YÖNELİK ŞİDDET VE MÜCADELELERİ

Kadına yönelik şiddet bir insan hakkı ihlalidir. Toplumsal ilişkiler ağı ise, erkeği üstün konumlandırın bir iktidar ilişkisine dayanmaktadır .Toplumsal cinsiyete dayalı iktidar ilişkisi, kadın ve erkek olmanın toplumsal bağlamını belirler. Kadın erkek eşitliğinin sağlanması, bu toplumsal bağlamın değiştirilmesi ve mevcut kadınlık ve erkeklik rollerinin dönüştürülmesi ile ilişkilidir. Kadın ve erkek arasındaki eşitsiz ilişki, kadına yönelik şiddeti mümkün kılarken eşitsizliğin kurumsallaşmasına ve sürdürülmesine de aracılık eder.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası “kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı”nın tanımlandığı 17. maddesi ile herkesin yaşam hakkını garanti altına almayı ve kimsenin “insan haysiyetiyle bağdaşmayan bir cezaya veya muameleye tabi tutulamayacağını” taahhüt eder. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddet bu anayasal hakkın ihlali anlamına gelmekte, bu ihlalin önlenmesi için devlete önemli sorumluluklar düşmektedir. (Altınay & Arat, 2007, s. 1).

4-15 Eylül tarihleri arasında Pekin’de düzenlenen Dördüncü Dünya Kadın Konferansı sonucunda kabul edilen Pekin Eylem Platformu’nda, kadına yönelik şiddetin; eşitlik,kalkınma ve barış hedeflerine ulaşılmasını engellediği ve kadınların insan haklarını ve temel özgürlüklerini kullanmalarını engellediği, bozduğu ve değersiz hale getirdiği vurgulanmıştır. Pekin Eylem Platformu’nda Bildirge’de yapılan tanım yinelenerek, kadına yönelik şiddetin önlenmesi konusunda devletin görev ve sorumlulukları olduğu belirtilmiştir (KSGM, 2003, s. 239)

SIĞINMAEVLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE KADIN HAREKETLERİNİN ETKİSİ

1960'lerden sonra feminist hareketin güçlenmesinde yardımcı olan ,bilinç yükseltme grupları ,ezilen kesimin bireysel olmasından ziyade toplumun belirli bir kesimin mağdur olduğunu dile getirmiştir. Bilinç yükseltme grupları ilk kez kadınların evlerinde şiddet gördüğünü dile getirmiştir. Kadın hareketleri kadınların yönlendirdiği talepler doğrultusunda gelişme göstermiştir. Başlangıçta çok yankı bulmayan mücadele kısa sürede yerel grupların çalışmalarından ulusal örgütlenmelerin mücadelesine dönüşmüş, bu mücadelenin en önemli kazanımı ise kadın sığınmaevlerinin açılması ve aile içi şiddet in kamusal görünürlük kazanarak yeni bir hizmet türünün tanınması, sığınmaevlerinin kadınlar için zorunlu bir ihtiyaç olarak ortaya konması olmuştur.

Siğınma evleri fiziki istismara uğrayan ve can güvenliği olmayan kadınlara hizmet vermek amacıyla kurulmuştur (KSGM, Türkiye de Kadına Yönelik Şiddet, 2008, s. 52) . Siğınaklar, kadınlar için şiddetten geçici olarak kaçabilecekleri, güvenlik bulacakları ve kendi hayatları hakkında kararlar alacakları fiziksel bir mekan sağlar ve şiddete maruz kalan diğer kadınlarla iletişime geçmeleri, kadınların yalıtılmışlık ve şiddet gösteren bir eşe sahip tek kadın olma duygusunun üstesinden gelmelerine yardımcı olur.

Tarihsel olarak şiddete uğrayan kadınların 1960'lar öncesi dönemde ordu kurtarma evleri, kilise evleri ve evsiz barınakları gibi sığınaklarda felaket mağdurları, alkolikler ve evsiz insanlarla birlikte aynı yerlere yerleştirildiği görülür. Şiddet mağduru kadının yardım ve güvence arayışı,şiddetin yaşandığı ortam ve kişiden uzaklaşma isteği ile birlikte yeni düzenlemelerin yapılma isteği sorunun tartışıldığı yıllarda gündeme gelmiştir.Kadına yönelik şiddeti ilk gündeme getiren İngiltere'de kadınların yardım ve güvence istemesi sonucunda planlanmadan ,gerekli hazırlık yapılmadan 1970 'lerin başlarında ,ilk kadınlara yardım sığınağı açılmıştır.Böylelikle kadın şiddet ortamından kurtulmuş ve aile içi şiddet kamusal alanda tartışılmaya başlamıştır.1975 yılında kadınlara yönelik çalışmalar yürüten otuz beş kuruluşun bir araya gelmesiyle Ulusal Kadına Destek Federasyonu (Women's Aid) kurulmuştur. Bu federasyonun amacı şiddete maruz kalan kadınlara ve çocuklara geçici siğınma sağlamak ve ev içinde uygulanan şiddetin çarpıcı boyutlarını ortaya koyan kanıtları kamuoyuna açıklamaktır.

İngiltere'den sonra ikinci sığınak Amerika'da açılmış ve kısa zamanda bütün Kuzey Amerika'ya yayılmıştır. Kadına yönelik şiddetle mücadele eden hareket içerisinde

eylem ve sosyal değişimle ilgilenen bir bilinç yükseltme grubu olan Kadın Yandaşları Kolektifi (Women's Advocates Collective) tarafından açılmıştır. Avrupa ülkelerinde bu gelişimsel sürece bakıldığında;Almanya'da ,Berlin de ilk sığınak 1974 'te kurulmuştur. 1970'lerden itibaren gelişmiş ülkelerde, 1980'lerden sonra ise gelişmekte olan ülkelerde, kadın hareketinin baskısıyla, şiddete uğrayan kadınların ve çocuklarının sığınabilecekleri bir çok kadın evi, sığınak ve danışma merkezi açılmaya başlanmıştır.

TÜRKİYE'DE SİĞİNMAEVLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE KADIN HAREKETLERİNİN ETKİSİ

Kadına yönelik şiddetle mücadele, Türkiye'nin özel koşullara sahip olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. 1980 askeri darbesi sonrasında oluşan kadın hareketi, kadınların kadın oldukları için karşılaştıkları sorunları gündeme getirdi. 80'li yıllar ,Türkiye 'de ilk kez kendilerini "feminist" olarak adlandırılan örgütlenmelere tanık oldu (Kılıç, 1998, s. 355), 1981 yılında bir araya gelen bir grup kadının, kadınlar üzerine yayınlar serisi hazırlamak üzere yayıncılık şirketi olan Yazarlar ve Çevirmenler Yayın ve Üretim Kooperatifi'ni (YAZKO) kurmaları olarak gösterilebilir. (Altınay & Arat, 2007, s. 87). YAZKO 1982 Nisanında Fransız feminist Giselle Halimi'nin katıldığı dört günlük "Kadın Sorunları" toplantısı düzenler ve feminizmin kamuoyu önünde telafuz edilmesi sağlanır. (Tekeli, 1998, s. 342) Söz konusu toplantının ardından YAZKO, kadın serisi hazırlama amaçları doğrultusunda, Bu amaçla oluşturulan Kadın Dizisi Çalışma Grubu'nun kaynakçası arasında, Kadın Hakları Savunusu (Mary Woolstonecraft), İkinci Cins (Simon De Beauvoir), Kadınlığın Gizemi (Friedan), Cinsel Politika (Kate Millett) gibi klasik eserler yer almaktaydı. Ayrıca kadın ve çalışma, kadın ve aile, kadın ve ideoloji, kadın ve psikoloji ve farklı ülkelerdeki feministlerin deneyimlerini içeren yayınlar da kaynakçada yer almaktaydı (Altınay & Arat, 2007, s. 123).

1984 yılında kurulan Kadın Çevresi şirketi, ev içinde ve dışında ,ücretli ,ücretsiz çalışan kadınların ürünlerini tanıtmak ,pazarlamak,bilim ,teknik ve sanat alanlarında bilgi düzeylerini yükseltmek ,kültürel iletişimi sağlayacak her türlü üretim ve etkinlikte bulunmak amacını güdüyordu.Şirket feminist tartışma toplantıları düzenledi ve Feminist dergisini çıkarttı .1987 de kapandı. (Kılıç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Kadın Hareketine,Genel Bir Bakış,", 1998, s. 355).

İlk yaygın kampanya Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin fiilen uygulanması için 1986'da yürütülen imza kampanyasıydı. Bu kampanyayı 1987'de Dayağa Karşı Kampanya ve onun çerçevesinde gerçekleşen bir dizi hareket izledi. "Dayağa Karşı Dayanışma

KÜÇÜK

Yürüyüşü” 17 Mayıs 1987’de çok sayıda kadının katıldığı, kadınların özel alanda yaşadıkları şiddeti kamusal alanda sorunsallaştırdıkları ilk sokak yürüyüşü idi. Bu tarihi yürüyüş, Türkiye’de “büyük bir örtüyü kaldırmış” , feminist politikayı sokağa dökmüştü: “Kadınlar ilk kez, tek başlarına, kendi sorunları için ve kendi örgütledikleri bir eylemle sokağa çıkıyorlardı” (Yıldırım, 1998, s. 15) 1986 ‘de özel olanın politik olduğu söylemiyle hiyerarşi ve otorite sorgulanır.

1987-1990 yılları arasında Ayrımcığa Karşı Kadın Derneği kurulur. Geleneksel kurumsallaşma ve hiyerarşik yapılanma karşı olan feminist hareket içinde örgütlenme sorunsalı yeni bir aşamayı oluşturur.Aynı yıllarda Ankara da kurulan Kadın Dayanışma Derneği de benzer amaçlar güdüyor.

90’lı yıllara gelindiğinde,kadın hareketi kurumlaşmaya doğru gider.Kadınlara dayığa karşı çıkışın ürünü olan Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı kurulur.93’de Ankara da Kadın Dayanışma Vakfı kurulur.Bu yıllarda kadın erkek eşitliğinin sağlanması ,ayrımcılıkların önlenmesi yönündeki politikalarda devletin etkinlik kazanmaya başlamıştır.1990’lardan itibaren bu kurumlar etkin bir biçimde kadın sorununa ağırlık vermişlerdir.Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM) ve Aile Araştırma Kurumu(AKK) kurulmuştur.KSSGM 1993 yılında “Kadının Ülke Kalkınmasında Bütünleşmesini Güçlendirme Ulusal Programı” başlıklı proje ile olumlu ayrımcılık kapsamında uygulamalar başlatmıştır.Ayrıca ,Dünya Bankasının Desteğiyle “ Kadının İstihdamı Geliştirme Projesi”ni başlatmıştır.Benzer bir biçimde ,Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu 1990 ‘lardan itibaren kadınlara danışmanlık hizmetlere başlamış ,kadın konuk evleri açmış,İl Müdürlükleri ve sayıları otuza ulaşan Toplum Merkezleri aracılığıyla özellikle kadına yönelik şiddetle mücadeleyle hedeflemiştir. (Sallan Gül, 2003, s. 128)

ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırmanın ampirik kısmını sığınmaevlerinde bulunan kadınlar üzerinde uygulanacak,görüşmeler ve gözlemler ışığında veriler dahilinde analiz edilecektir. Araştırmanın evrenini oluşturan kadın sığınma evleri içinde ;Eyüp Belediyesine ve Üsküdar Belediyesine bağlı sığınma evleri seçilmiştir.Seçilen örneklem bize kadına yönelik şiddetin kısmi de olsa Türkiye profili hakkında önemli ölçüde bir bilgi sağlayacağı kanaatindeyim.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Niteliksel araştırmada ,Eyüp Kadın Sığınmaevi ,Üsküdar Kadın Sığınmaevi şiddet mağduru kadınlar ve kurumun yöneticileriyle görüşülmüştür.Görüşmeler mülakat şeklinde olup,derinlemesine gözlem gerçekleştirilmiştir.Görüşülenler 8 şiddet mağduru kadın,2 sığınmaevi yöneticisidir.Bu bölümde şiddet magduru kadınların ifadeleri kategoriler şeklinde analiz edilmiştir.

Sığınmaevinde bulunan kadınların yaş ortalaması 34.25 ,genelde orta yaş grubu gelmektedir.Sığınmaevine gelen kadınlar sadece İstanbulda ikamet eden değil,Türkiyenin her bölgesinden kadınların bulunduğu göstermiştir.Görüşülenlerin kardeş sayılarına bakıldığında ;ortalama 7 ;genelde kardeş sayısı fazla olduğu gözükmektedir.En fazla kardeş sayısı 10 ;en az ise 4 kardeş sayısı olan geniş ailelerden geldikleri gözükür.Görüşülenlerin eğitim durumlarına bakıldığında; Şiddete uğrayan kadınların eğitim düzeyleri genelde ilkokul seviyesinde.Ama Türkiye genelinde şiddete uğrayan kadınları değerlendirirsek;şiddet sadece alt eğitim düzeyindeki kadınlara uygulanmamaktadır.Üst seviye eğitimde olanlarda şiddete maruz kalmakta ,sığınmaevlerin de bulunabilmektedir.Fiziksel şiddete uğrayan kadınların büyük bir bölümü ,mesleğini”ev kadını “olarak tanımlıyor.Orta sınıf ve gelir düzeyi düşük kesimde yer alan bu grubun bir diğer bölümünü çocuk bakıcılığı,evde boncuk işçiliği,tekstil alanında çalışan kadınlar bulunmaktadır.Bu da gösteriyor ki çalışan bölüm informel sektörlerde istihdam etmiş,buralarda çalışanlar genelde sosyal güvencesi olmayan ,çalışma koşullarının iyi olmadığını yerlerdir.Görüşülenlerin medeni durumuna bakıldığında;büyük bir bölümü şu anda evli,boşanmaya çalışan kadınlardır.Görüşülenlerin çocuk sayısına bakıldığında ;sığınmaevinde bulunan kadınların çoğunun en az 1 ,en fazla 3 çocuğu bulunmaktadır.Görüşülenler arasında sadece 1 kişinin çocuğu yoktu.Genelde kadınlar ailelerinin yanına sığınamamalarının sebebi de çocuklarının olması.Aileler ,çocuklu olan kadınları boşandıktan sonra istememektedir.Görüşülen kadınlara sosyal güvenceniz var mı ?diye sorulduğunda genelde olmadığını belirtmişler ,ya da sığınma evinde bulunurken çıkartılan yeşil kartlarının olduğunu söylemişlerdir.Kadınların çoğu yeşil kartı da adreslerinin ortaya çıkacağından ona dahi sahip olamamaktadırlar.Kadınlar evliyken kendilerine ait bir gelirin olmadığını belirtmişler,kendilerine ait geliri olanlar ise asgari düzeyde olmaktadır.Kadınlar düşük seviyede aldıkları geliri de ailesiyle paylaşmakta ,hatta çoğu zaman kadının eşi temel hakkı olan gelirini de zorla almaktadır.Kadınlara evlenme biçimi sorulduğunda;genelde severek evlendiklerini söylemiş,bir tanesi görücü usulü,diğeri de ailesinin baskısı yüzünden dayanamayıp evlenmiştir.Resmi nikahının olup olmadığı sorulduğunda büyük bir kısmının resmi nikahı bulunmaktadır.kadınların

evlilik süreleri ise ;ortalama 7 yıl gözüktür,Evlilik yaşı ise ortalama 22.42,evlendiklerinde yanlarında birinin yaşayıp yaşamadığı sorulduğunda ;büyük bir kısmı yaşamadığını belirtmiştir.Kadınlara sığınmaevinden nasıl haberdar oldunuz diye sorulduğunda ,çevresinden ,televizyon ,internet gibi araçlarla duymuşlardır.Sığınmaevlerine kalma sürelerine bakıldığında ;en fazla kalan bir sene en az kalan ise 10 gündür.Sığınma da kalma süresi en fazla 3 aydır,bu süre çocuk,yada başka sebeplerden dolayı uzatılabilir.

1.Sığınmaevinde kalan kadınların şiddet öyküleri:

*(Emel) ,” ...o 2 saat nezarete kalıyor sonra geliyor daha hırçınlaşıyor...”...o bana dayak attı,kötü kelime kullandı,anneme tekme attı...bu yüzden buradayım...eşim bana tokat atardı ,yumruk atardı kuvveti yetiyordu bana ,saçımı başımı çekiyordu...Bigün böyle olduğunda polis çağırttım ,ağzım burnum kanlıydı.polise şikayetçiyim dediğimde beni arkadan tehdit ediyordu (ölürsün)ben sana gösteririm diyordu.polise ben dövmedim demişti. Polis onu aldı ,oradaki polis kadında ona bağırdı o orda kaldı ben evime geldim .görümceimde geldi karakola niye yaptın dedi. Ertesi gün boşanma davası açtım 1 gece sosyal hizmetlerde kaldım ,...babama kızılıyordu bana destek veriyor diye..Başvuran kadınların bedenlerinde birkılmış onca yaradan ziyade ,duygusal izler daha ağır basmaktadır.Aşağılanmış,kimliği ,özgüveni yok edilmiş,gururu kırılmış kadınların kendini değersiz ,küçülmüş hissetmesine ,korku ,endişe ve güvensizlik içinde kıvrınmasına yol açan, görünmeyen ama o ölçüde kalan yaşamla aralarına giren duygusal izler. ... böyle olay yaşadığımda ben evime gidiyorum, o 2 saat nezarete kalıyor sonra geliyor daha hırçınlaşıyor.beni tehdit ediyor...Şiddet döngüsü ,zamanla azalacağı yerde daha fazla artmaktadır.Kadınlar ;toplum tarafından genelde sabretmesi telkin edilir ;fakat sabrı bir yere kadardır....Ben eğer ailemin yanına gıtseydim beni oradan zorla alabilirdi,zorbalık yapıyor komşular rahatsız oluyor...Şiddet uygulayan erkek; genelde kadına şiddette bulunduğu gibi ;yakınlarını da zor durumda bırakmaktadır.Kadınlarda bu gibi şeylerden ötürü yıllarca dayağa katlanmaktadır.... Ben susarsam bir şey yapmıyordu ben susmazsam kudururdu...Erkekler ;kadınları kendi otoritesi ve kontrolünde olmasını istemektedir.Kontrol edemediği zamanlarda şiddete başvurmaktadır.... beni eşim döverken komşularım eşime kızılıyordu ama hiç kimse bana yardım etmiyordu onlarda eşimden korkuyordu...”.*Şiddete uğrayan kadının çığlıklarını duyan çevresi,bu duruma seyirci kalmakta,aile mahremiyeti diye seyirci kalmaktadır..

(Münevver) "...nazi kampı gibiydi..." "...eşim 6 yıldır beni dövüyor...eşim üniversite mezunu olduğu için beni küçük görüyordu hep onun söylediği gibi olmamı istiyordu... evden çıkmama izin vermiyordu, nazi kampı gibiydi,eve gelince hiç uyumamı istemezdi hep ayakta olmamı istiyordu,5 yaşındaki çocuk gibi beni eğitmek istiyordu, arkadaşlarının eşleri en azından lise mezunu olduğu için beni hiçbir zaman begenmiyordu ,eşim sürekli dövüyodu beni ve bu sürekli artıyordu,en sonunda bogazıma bıçak dayadı, silah çekti öldüreceğini söyledi ama ben öldürmeyeceğini biliyodum... ailem ve kocam tarafından tehdit altında olduğumdan dışarı çıkamıyorum ama dışarı çıktığımda beni bulacaklarını biliyorum".Türkiye istatistiklerinde şiddet uygulayan eşler genelde ,alt düzey eğitim almaktadır.Ama bir kısım şiddet mağduru kadın ise,üst düzey eğitim almış kişilerden de şiddet görmektedir.Evlilikte kadının eğitiminin düşük ,erkeğin ise üst düzeyde olması,çatışma nedenlerinden biri olarak gösterilebilir.Kadınlar bu durumda ,onurları kırılmakta aşağılanmaktadır.Halbuki kadının eline eğitim imkanı verilseydi ,eğitimi üst seviyeye getirirdi.Toplumumuzda kız çocukları genelde okutulmamaktadır.Kız çocukları ileriki yaşamlarında hem ekonomik şiddete maruz kalmakta hem de evlilik ilişkilerinin yaşanmaz hale gelmesine neden olmaktadır.

(Gülsüm)" ... çocuklarım için 15 yıldır katlanıyoru... çocuklarım için 15 yıldır katlanıyorum... beni kim koruduysa onunla beni görüştürmedi... Ailemden dayak yedigimi ilk zamanlar sakladım... babam vefat ettikten sonra dayakta başladı,ben kendim çalışırdım ,benim paramı zorla alırdı ,kocam benden parayı alana kadar iyi davranırdı parayı aldıktan sonra hayvan gibi davranırdı,kahveye giderdi ,alkolü yoktu...Kadınlar senelerce çocukları için bir takım zorluklara göğüs germektedir.Kadının sosyal güvencesinin olmaması boşanmasını da engellemektedir.Boşandıktan sonrada ailelerin yanına döndüklerinde çocukları aileler istememektedir.Bu durumda ataerkil bir yapının göstergesidir....Kıyafet yüzünden bile beni döverdi,üç defa hastanelik oldum ,bi keresinde beni yere yatırdı kafamı ayaklarıyla çignedi çenem çıktı,6 ay ondan ayrı kaldım,eve tekrar geri döndüm 2009 senesinde...kayınlarım bile bana karıştırdı nereye gidip gitmeyeceğim konusunda ,neden böyle dedimde gene döverdi,...ilk evlilik yıllarımda beni çok dövmüştü zincirlerle bana vurmuştu ,beni dışarı attı ben nerde olduğumu bile bilmiyordum,sabaha doğru evi bulmuştum,....**Kadınlar evliliklerinde eşleri tarafından kıskançlıklara maruz kalmaktadır.Erkek kadını giyimine kadar kontrol etmektedir.Kadını kıskanmasından dolayı ev hapsi yapılmakta ,çoğunun bu nedenden dolayı çalıştırılmamaktadır.**

...İki kere intihar ettim,ilkinde 18-19 yaşlarındaydım,digeride 7 yıl önceydi,her şey bitti diye düşünmüştüm ,... ,ilk intihar ettiğimde yeni evliydik,televizyonda ahu tugba hapla birlikte kola içerek intihar etmişti ,bende onu görüp öyle yaptım,ama maalesef ölemedim hastaneye kaldırdılar beni,ikincisinde gece hapları içtim sabah ölmemiştım bişey olmamıştı bana ...Kadınlar şiddet ortamından bir çıkış yolu olarak intiharı çözüm olarak görmektedir.Bu göstermektedir ki kadın hayata karşı ümidi kalmamıştır.hayat onun için bir anlam ifade etmiyordur.Şiddet onu canına kıyacak seviyeye getirmiştir....Eşim ,açık filimler izlerdi ,gel birlikte izleyim derdi ben izlemeyince beni döverdi,...,akşam döverdi sabah gezmeye gidelim derdi,dengesizdi,kızımı da döverdi baba yapma deyince onu da dövdü,,oglum ben dayak yerken görünce bayılmaya başladı,kocamda beni odaya kilitleyip dövdü,..Kadınlar evliliklerin fiziksel şiddetin yanında cinsel şiddete maruz kalmaktadır.Cinsel şiddete uğrayan kadınlar özgüvenlerini yitirmektedir.Çogu evliliklerde, kadın evlilik içi tecavüze uğramaktadır.Kadınlar bu durumu utandıklarından söyleyememektedirler,s öyledikleri de ise dikkate alınmamaktadırlar.Bu durumda eşlerine yasal olarak ceza verilmesi gerekir fakat uygulamada böyle bir şey yoktur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Aile içi şiddetin en çok yaşandığı ülkelerden biri olan Türkiye, bu konuda kadın hareketlerinin bir kazanımı olarak yeni yasal düzenlemelere gitmektedir.Fakat kadına yönelik her geçen daha fazla artmaktadır.Bu durumda şiddetle mücadele etme gereği her zamankinden daha yüksek sesle dile getirilmelidir. Kadına yönelik şiddet mağdurlarını korumak ,kadına yönelik şiddeti önlemek ,takip etmek ve cezalandırmak devletlerin yükümlülüğündedir.Devlet bu konuda kapsamlı ve düzenli politikalar geliştirmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Türk Dil Kurumu,. Türkçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara-1983.

Açikel, S. (2009). *Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Kadın Sığınmaevi Önlemi:Türkiye Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı , Yüksek Lisans Tezi, .

Altınay, A., & Arat, Y. (2007). *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet*. İstanbul: Punto.

Arın.M, C. (1998). *Kadına Yönelik Şiddet,"75 yılda Kadınlar ve Erkekler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Genar. (2008). *İstanbul'da Şiddet ve Şiddetin Sosyolojik Arka Planı*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Harcar, T., Çakır, Ö., Sürgevil, O., & Budak, G. (2008). Kadına Yönelik Şiddet ve Türkiye de Kadına Yönelik Şiddetin Durumu. *Toplum ve Demokrasi* , 52-100.

Kılıç, Z. (1998). "*Cumhuriyet Türkiye'sinde Kadın Hareketine,Genel Bir Bakış,*". İstanbul: . Türkiye İş Bankası İstanbul Menkul Kıymetler Borsası ,Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

KSGM. (2003). "*Pekin +5 Siyasi Deklarasyonu ve Sonuç Belgesi* . Ankara: Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu " .

KSGM. (2008). *Türkiye de Kadına Yönelik Şiddet*. Ankara: Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.

Sallan Gül, S. (2003). "Dünyada ve Türkiye'de Feminizm ve Kadın Hareketi". *Çağdaş Kamu Yönetimi I* (s. s. 125-150.). içinde Ankara: Nobel Yayınları.

Tekeli, Ş. (1998). "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler İçinde*. içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Yıldırım, A. (1998). *Sıradan Şiddet 'Kadına ve Çocuğa Yönelik Şiddetin Toplumsal Kaynakları*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.

At the present day,notion of violence that comes out every aspect of life,in the family which is the smallest part of society comes about ,also .Formerly ,violence aganist women which seems normal in family ,it starts to be spoken,discussed and this finds acceptance as human right violation the last half of 2011.In this context,laws,national and international alliances which try to protect women right and related with violence in family come out .Laws having goal to protect women ,aim to protect them and to send person away from women who expose to violence .Women shelters fact come out to protect women who expose to vilonce .One of the most important point of encounter with violence aganist women is to rescue them from their difficulties,giving support for womens children ,to be place which is away

KUÇUK

from violence and organization which aim to be womens side on womens encounter with life.

Firstly ,this study focuses on notion of violance and violance agains women which is kinds of violance.subsequently definition, function, historical development of women's shelter which are the main subject of our research is to told.in the last part of the study , it analyse violance against women in the light of qualitative research's data.

**THE RELATION BETWEEN WOMEN MANAGERS' FEMININE-MASCULINE
GENDER VALUES AND BELIEVES REGARDING SOLUTIONS FOR GENDER
BASED COMMUNICATION PROBLEMS WITH WORKERS AND AN
APPLICATION**

Prof.Dr.Mehmet Tikici, Inonu University
mehmet.tikici@inonu.edu.tr (Corresponding Author)

Lecturer Saliha Emre, Gaziantep University
salihaemre@gantep.edu.tr

Res.Asist.Gökdeniz Kalkın
gokdeniz.kalkin@inonu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Women Manager, Hofstede's Dimensions of Culture, Communication

Research Question: "Is there a statistically meaningful relationship between women managers', who work at universities, feminine-masculine gender values and believes regarding solutions for gender based communication problems with the workers?"

Aim: To examine the relationship between "women managers' working at universities feminine-masculine gender values and their believes regarding solutions for gender based communication problems with the workers."

Scope: Women managers' who work at seven contemporary state universities in academic and administrative positions in Eastern and Southeastern Anatolian Region.

Originality: Investigating the degree and direction of a statistical relationship between women managers' (who are in the scope of this research) feminine-masculine gender values and their believes regarding solutions for gender based communication problems.

Theoretical Background: Nowadays, women are considered as totally independent individuals by the society. Even though women have revealed themselves partially in the societal gender hierarchy in different historical eras, the negative point of view for women has not changed a lot. Negative discrimination against women in

the business world still continues. Although women' participation into labor has risen, this participation is not at the same level in '*administration*' positions. Because many studies on this subject emphasize that a lot of people take gender discrimination naturally. Therefore, it is found that in the studies done in administration field, women face a hinderance like 'glass ceiling' in organizations differently from men. One of the obstacles that glass ceiling cause is gender based communication problems with the workers. Despite the fact that women managers are traditionally centered in communication positions, it is seen that the activity of communication has arisen as a problem for women.

Managers behavior parameters arouse in the frame of different cultural dimensions and the communication process takes place under a certain cultural context. In this study, Hofstede's 'Masculinity-Femininity' is examined.

The dimension of masculinity-femininity deals with the societal power unbalances and authoritative relations. It is possible to determine whether a society is feminine or masculine by looking at the dominant societal values. Hofstede's view is that the difference of femininity- masculinity is related with the two genders biological facts.

Findings of the Recent Studies: According to Çakinberk, women use technical terms less in communication; they make different emphasis and intonation, speak more mildly and can be misleading with their facial gestures. Besides this, it is seen that women could not master the fields they use as good as men did. A research done by Farris shows that women can read men better than men reading women. In addition, according to a research done by Deborah Tannev, men communicate to indicate their status whereas women communicate to connect and become sincere.

Hypothesis: The main hypothesis of the study "There is a statistically meaningful relationship between women managers', who work at universities, feminine-masculine gender values and their believes regarding solutions for gender based communication problems with the workers. "

Data Collection Methods: The data were collected by means of questionnaires. The questionnaires were applied by trained pollsters and by face to face interviews.

Analysis Methods: The data were evaluated with reliability analysis, frequency analysis, weighted arithmetic average and correlation.

Findings: A statistically meaningful direction and level at relationship was examined among the women managers', who answered the questionnaires, believes regarding the solutions for gender based communication problems and feminine-masculine values.

**KADIN YÖNETİCİLERİN DİŞİLİK- ERİLLİK DEĞERLERİ İLE İLETİŞİMDE
YAŞANAN SORUNLARIN ÇÖZÜMÜNE DAİR İNANÇLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ
VE BİR UYGULAMA**

Prof.Dr.Mehmet Tikici¹

Öğr.Gör.Saliha Emre²

Arş.Gör.Gökdeniz Kalkın³

Özet

Kadın yöneticilerin dişilik-erillik değerleri ile çalışanlarla iletişimde yaşanan cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne dair inançları arasındaki ilişkinin irdelendiği bu çalışmada bir başka bildirimiz için kullanılan veri setinden yararlanılmıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda anketi cevaplayan kadın yöneticilerin "*iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları ile dişilik-erillik değerleri*" arasında düşük ya da orta düzeyde doğrusal yönde ilişkiler bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kadın Yöneticiler, Hofstede' in Kültür Boyutları, İletişim

Giriş

Tarih boyunca insanlığın gündeminde olan ve genellikle kadınları etkileyen cinsiyet ayrımcılığı (Acar, 2013: 63) "kadını savaşçıların ortak malı olarak" gören Platon'a kadar dayanmaktadır (Kaya, 2005: 16). Daha sonraki dönemlerde kadın toplumsal cinsiyet hiyerarşisinde kısmen kendini göstermiş olsa da kadına karşı negatif bakış açısı genel olarak çok değişmemiştir. Kadınlara karşı uygulanan bu negatif ayrımcılık günümüz iş dünyasında kültürel normlar içine gizlenmiş olarak sürdürülmektedir (Meyerson ve Fletcher, 2005: 75).

II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmelerle başlayan kadınların işgücüne katılımı (Özer ve Biçerli, 2003: 56-86) kadınların işgücü piyasasında girmekte, yükselmekte ve erkek meslektaşları karşısında ayakta durabilmekte bir hayli güçlük çektikleri "*yöneticilik*" mesleğinde çok da yüksek düzeyde olmamıştır. Yönetim alanında yapılan çalışmalarda kadınların, erkeklerden farklı olarak örgütlerde "cam tavan" (Güzel ve Cömert, 2006: 136) gibi bir engelle yüz yüze geldikleri görülmüştür. Üniversitelerin yönetiminde de kadınlar genel yönetim pozisyonları elde etmiş

¹ İnönü Üniversitesi, İİBF, mehmet.tikici@inonu.edu.tr

² Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep MYO, salihaemre@hotmail.com

³ İnönü Üniversitesi, İİBF, gokdeniz.kalkin@inonu.edu.tr

olmalarına rağmen, onların sayıca çok az oldukları ve bu pozisyonları elde etmede birçok zorlukla karşılaştıkları bilinmektedir (Shahtalebi ve Yarmohammadian, 2012: 3088-3092). Bu "cam tavan" sorununun üstesinden gelebilmek için kadınların sergileyecekleri davranışlar değişik kültürel boyutların oluşturduğu farklılaşmalar çerçevesinde hayat bulmaktadır (Basım, 2000: 33). Antropolog Margaret Mead toplumsal cinsiyet ile ilgili olarak yaptığı bir mukayeseli araştırmada; "*bir toplumun erkeklığe ait olarak tanımladığı özelliği, diğeri kadınlığa ait olarak görebildiği için kültürün toplumsal cinsiyet farklılıklarının anahtarı olduğu*" sonucuna varmıştır (Kara, 2012: 329). Bu bilgilerden hareketle Hofstede'in karşılaştırmalı kültür çalışmasında ele aldığı boyutlardan birisi olan; "erillik-dişilik" (Hofstede, 1984: 110) boyutu çalışmanın temel kavramlarından birisini oluşturmaktadır.

Çalışmanın diğere temel kavramı da kadın yöneticilerin "çalışanlarla iletişimi" konusudur. Deborah Tannev'in yapmış olduğu bir araştırma sonucuna göre "iletişimde bulunma amacı cinsiyete göre değişmekle birlikte iletişim tarzlarının çok farklı olmadığı" görülmektedir (Yalçın, 2012: 361). Buna rağmen kadın yöneticiler "çalışanlarla iletişimde kadın olmaktan kaynaklanan sorunların çözümünün" çok da kolay olmadığını düşünmektedirler.

Kuramsal Çerçeve

Kadın Yöneticilerde Çalışanlarla İletişimde Yaşanan Cinsiyet Kaynaklı Sorunlar

Biyolojik olarak cinsiyet kadın ve erkeği farklı kıldığı için pek çok insan toplumsal cinsiyet ayrımının doğal olduğunu düşünmektedir (Kara, 2012: 328). Yapılan çalışmalarda kadınların da erkekler gibi düşündükleri görülmüş olmasına rağmen pek çok insanın toplumsal cinsiyet ayrımının doğal olduğunu düşünüyorsa olması nedeniyle, "*yöneticilik*" kadınların girmekte, yükselmekte ve erkek meslektaşları karşısında ayakta durabilmekte bir hayli güçlük çektikleri bir meslek olma özelliğini korumaktadır. Bu nedenle yönetim pozisyonunda olmayı amaçlayan kadınlar sürekli olarak erkekler kadar yetenekli olduklarını ispatlamak zorunda kalmakta (Telics ve Runcan, 2012: 909-911) ve sayısız engellere karşı savaşmak zorunda bırakılmaktadırlar.

Adler ve İsraili'ye göre ulusal sınırları ve kültürler arası farklılıkları tanımayan "cam örtünün" (Nancy vd., 1995: 108) yol açtığı engellerden birisi de çalışanlarla iletişimde ortaya çıkan cinsiyet kaynaklı sorunlardır. Kadın yöneticiler geleneksel olarak "kadın fonksiyonel alanı" denilen iletişim pozisyonunda (Tulluk, 2006: 22) yoğunlaşmış

olmalarına ve liderlik yetenekleri açısından erkek yöneticilerle aralarında hiçbir farklılık saptanmamasına rağmen iletişim etkinliğinin bayanlar için bir sorun olarak ortaya çıktığı görülmektedir (Brownell, 1994: 101-117).

“Göndericiden alıcıya iletilmek istenilen her türlü bilgi ve mesajın aktarıldığı bir süreç” (Colquitt vd., 2011: 422) olarak tanımlanan iletişimin örgütsel yaşamın özünü oluşturduğu araştırmacılar ve uygulamacılar tarafından kanıtlanmıştır. O kadar ki İletişimin işletme performansını yansıtmadaki rolü; “insanın fiziksel yaşamında karbonun rolü” ile özdeş görülmektedir (Paulraj vd., 2008: 45-64). Özellikle yöneticilerin kurum içinde çalışanlarıyla kuracağı olumlu iletişim, bir yandan çalışanların kurumlarının geleceği ile ilgili fikirlerinin şekillenmesine yardımcı olurken; diğer yandan çalışanların gönüllü olarak daha fazla çaba harcama ve kuruma karşı bağlılık göstermelerine neden olmaktadır (Yeniçeri Alemdar, 2008: 183-185).

Kadın yöneticilerin iletişim özelliklerine bakıldığında; kadınların bu süreçte teknik terimleri çok daha az kullandıkları; farklı tonlamalar ve vurgulamalar kullanarak daha yumuşak konuştukları; yüz ifadeleri ile yanıltıcı olabildikleri görülmektedir (Karaca Çakınberk, 2011: 259). Kadınlar diğer insanlara karşılık vermede daha sosyal oldukları için sözsüz iletişim konusunda erkeklerden daha hassastırlar. Farris’in yaptığı bir Araştırma kadınların erkekleri, “erkeklerin kadınları okuduğundan” daha iyi okuduklarını göstermektedir (Poyraz Tacoğlu, 2012: 148). Deborah Tannev’in yapmış olduğu bir araştırma sonucuna göre de “erkekler statülerini belirtmek amacıyla, kadınlar ise bağlantı ve samimiyet kurabilmek” için iletişimde bulunmaktadırlar (Yalçın, 2012: 361).

Hofstede’in “Erillik-Dişilik” Boyutu

Kültürlerin toplulukları farklı davranış biçimlerine yönelttikleri, farklı kültürlerde yaşayan insanların benzer konulara aynı koşullar altında farklı tepkiler verdikleri aşikârdır. Bu noktada yöneticilerin davranış parametreleri değişik kültürel boyutların oluşturduğu farklılaşmalar çerçevesinde hayat bulmakta (Basım, 2000: 33) ve iletişim süreci de belirli bir kültürel bağlamda gerçekleşmektedir. Bu nedenle çalışmamızda Hofstede’in belirlediği (Hoang, 2008: 46) “erillik-dişilik” boyutu irdelenmektedir.

“Erillik-dişilik” boyutu; toplumdaki güç dengesizlikleri ve otorite ilişkileriyle ilgilenir (Soares vd., 2007: 278). Topluma yansıyan egemen değerlerden yola çıkarak, bir kültürün eril mi yoksa diş mi olduğunu saptamak mümkündür. Hofstede’in görüşü; sosyal rollerdeki erillik-dişilik farklılığının iki cinsiyetin biyolojik gerçeği ile ilgili olduğu yönündedir. Erkeğe ait kültürel değerler; “erkeksi görüntü, fazla iddia,

kendine fazla güven, hırs, yarışma, önemli başarılar için çekişme ve uğraşma, büyüklük ve kuvvet" gibi özellikleri içermektedir. Buna karşılık dışıye ait değerler; "kadınsı görüntüye uygunluk, hayatın maddi olmayan yönünden hoşlanma çocuksuluk ve zarıflığı" içerirler (Arrindell vd., 2003: 795-807).

Erillik ve dişiliğin göstergelerinden birisi de "başkalarını kontrol etme" eğilimidir. Herkesin ve her şeyin kendi mecrasında yürümesini isteyen ve insanlar üzerlerinde hakimiyet kurmaktan hoşlanan bu görüş haliyle erillik ifade etmektedir (Mirze, 2010: 163).

Erillik ile yönetsel düzeyler arasındaki ilişkiye bakıldığında Japonya'da ve Almanya'da üst ve orta düzey yöneticilerde erillik eğiliminin alt kademe yöneticilere nazaran daha yüksek olduğu görülmektedir. Kadın yöneticilerin daha bağımsız, daha agresif, daha sosyal ve daha pratik oldukları (Wu vd., 1997: 19-34), Amerika Birleşik Devletlerinde ise üst düzey yöneticilerde erillik eğilimi en yüksek seviyedeyken; alt kademe yöneticilerde orta düzey yöneticilere nazaran daha yüksek olduğu görülmektedir (Beckmanna vd., 2008: 624-643).

Hofstede'in çalışmasında Türkiye, dişilik özellikleri gösteren ülkeler arasında yer almaktadır. İlk bakışta Türk toplumunun dışı değerleri ve kültürü benimsediği konusunda ortaya konan araştırma sonuçları yadırganmakta ve erkek egemen gibi görülen toplumumuzun bazı kesimleri tarafından aşağılayıcı bile bulunmaktadır. Bu konuda Sargut'un 1994 yılında yaptığı çalışmada, Hofstede'in Türk toplumu üzerinde yapmış olduğu genellemeyi destekler niteliktedir (Çarıkçı ve Atilla, 2009: 54).

METODOLOJİ

Çalışmanın Amacı Problem Cümlesi ve Hipotezi

Çalışmanın amacı; "Üniversitelerde görev yapan kadın yöneticilerin dişilik- erillik değerleri ile çalışanlarla iletişimde yaşanan cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları arasındaki ilişkiyi" irdelemektir. Çalışmanın problem cümlesi; "Üniversitelerde görev yapan kadın yöneticilerin dişilik- erillik değerleri ile çalışanlarla iletişimde yaşanan cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmakta mıdır?" şeklinde belirlenmiştir. Çalışmanın temel hipotezi ise; "Üniversitelerde görev yapan kadın yöneticilerin dişilik- erillik değerleri ile çalışanlarla iletişimde yaşanan cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmaktadır" şeklindedir.

Ana Kütle (Evren) ve Örneklem

Çalışmanın ana kütlesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan ve kuruluş yılları itibariyle yaşıt olan yedi devlet üniversitedeki akademik ve idari kadrolarda çalışan yaklaşık 400 kadın yöneticiden oluşmaktadır. Çalışmanın ana örnekleme ise Basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 200 kadın yöneticiden oluşmaktadır.

Veri Toplama ve Değerleme Yöntemi

Veriler anket yöntemiyle toplanmıştır. Anket formunun hazırlanmasında daha önce güvenilirliği saptanmış ölçeklerden yararlanılmıştır (Şekerler, 2006; Hakala, 2007; Sargut, 2001). Verilerin değerlendirilmesinde ise Güvenirlik Analizi, Frekans Analizi, Ağırlıklı Aritmetik Ortalama ve Korelasyon yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Verilerin Analizi

Güvenirlik Analizi

Araştırmada kullanılan ölçeğe ilişkin olarak aşağıda verilen Cronbach Alfa değerlerine göre bu ölçeğin güvenilir olduğu söylenebilir.

	Cronbach Alfa	Soru Sayısı
Karşılaşılan Zorluklara İlişkin Soruların Güvenirlik İstatistiği	80.6	9
Dişilik Erillik Boyutuna İlişkin Soruların Güvenirlik İstatistiği	73.5	6
Bütününe Soruların Güvenirlik İstatistiği	73.2	15

İletişimde Yaşanılan Cinsiyet Kaynaklı Sorunların Çözümüne İlişkin İnançları

Araştırma kapsamındaki kadın yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları ile ilgili dağılım Tablo 1’de gösterildiği şekilde oluşmuştur.

Tablo 1: İletişimde Yaşadıkları Cinsiyet Kaynaklı Sorunların Çözümüne İlişkin İnançları ile ilgili dağılım

Sorun	Hiç Kolay Değil		Kolay Değil		Orta		Kolay		Çok Kolay	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Kadın yöneticilerin çalışanlarla iletişimi ile ilgili sorunun çözümüne ilişkin İnançları	04	03,3	20	16,4	56	45,9	36	29,5	06	04,9

Tablo 1'e dikkat edildiğinde anketi cevaplayan kadın yöneticilerin % 34.4'ü "iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunları" aşabilmenin kolay ya da çok kolay olduğuna inandıklarını" ifade ederken; % 19.7'si "iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunları" aşabilmenin kolay ya da hiç kolay olmadığına inandıklarını" ifade etmişlerdir. Bu dağılımdan anketi cevaplayan kadın yöneticilerin "iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunları" aşabileceklerine ilişkin inançları konusunda bir hayli karamsar oldukları anlaşılmaktadır.

Dişilik-Erillik Değerleri

Araştırma kapsamındaki kadın yöneticilerin dişilik-erillik değerleri ile ilgili ifadelere katılım düzeylerini gösteren dağılım Tablo 2'de gösterildiği şekilde oluşmuştur. Bu tablodaki değerlerden; "*En iyi savunma saldırmadır, Her zaman son sözü ben söylerim ve Başkalarını kontrol etmek benim için önemlidir*" seçeneklerinde tercihlerin "hiç" derecesine doğru yoğunlaşması "dişiliğe"; "tamamen" derecesine doğru yoğunlaşması ise "erillik" işaretidir. Buna karşılık tablodaki diğer seçeneklerde tercihlerin "hiç" derecesine doğru yoğunlaşması "erillik"; "tamamen" derecesine doğru yoğunlaşması ise "dişiliğe" işaretidir.

Tablo 2: Dişilik-Erillik Değerleri İle İlgili Dağılım

Görüşler	Hiç		Çok Az		Orta		Fazla		Tamamen	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
En iyi savunma saldırmadır.	78	63,9	26	21,3	14	11,5	02	01,6	02	01,6
İnsanlara her zaman ikinci bir şans verilmelidir.	00	000	16	13,1	24	19,7	20	16,4	62	50,8
Her zaman son sözü ben söylerim.	26	21,3	18	14,8	60	49,2	14	11,5	04	03,3
Hayattaki en önemli duygulardan biri de vefadır.	00	000	14	11,5	48	39,3	22	18,0	38	31,1
Başkalarını kontrol etmek benim için önemlidir.	12	09,8	28	23,0	60	49,2	06	04,9	16	13,1
İnsanlara her zaman sevgi ile yaklaşılmalıdır.	02	01,6	04	03,3	20	16,4	28	23,0	68	55,7

Dişilik-erillik değerleri ile ilgili faktörlerden "*en iyi savunma saldırmadır*" görüşüne fazlasıyla ya da tamamen katılanların oranının % 3.2 gibi çok düşük seviyede gerçekleştiği görülmektedir. Bu görüşün düşük oranda tercih edilmiş olması

araştırma kapsamındaki kadın yöneticilerde "dişilik" değerlerin egemen olduğu anlamına gelmektedir. Dişilik-erillik değerleri ile ilgili faktörlerden "İnsanlara her zaman ikinci bir şans verilmelidir" görüşüne fazlasıyla ya da tamamen katılanların oranının % 67.2 gibi yüksek sayılabilecek seviyede gerçekleştiği görülmektedir. Bu görüşün ağırlıklı olması bu yöneticilerde "dişilik" değerlerin egemen olduğu ve "insanlara her zaman ikinci bir şans vererek çalışanların öz güvenlerini kazanmalarında yardımcı oldukları" anlamına gelmektedir.

Dişilik-erillik değerleri ile ilgili faktörlerden "her zaman son sözü ben söylerim" görüşüne fazlasıyla ya da tamamen katılanların oranının % 14,8 gibi çok düşük seviyede gerçekleştiği görülmektedir. Araştırma kapsamındaki kadın yöneticilerde bu görüşün ağırlıklı olmaması baskın değer "dişilik" olduğuna işaret eder. Dişilik-Erillik değerleri ile ilgili faktörlerden "Hayattaki en önemli duygulardan biri de vefadır" görüşüne hiç ya da çok az katılanların oranının % 11.5 gibi çok düşük seviyede gerçekleştiği görülmektedir. Bu görüşün ağırlıklı olması baskın değer "dişilik" olduğuna işaret eder.

Dişilik-erillik değerleri ile ilgili faktörlerden "Başkalarını kontrol etmek benim için önemlidir" görüşüne çok az katılan ya da hiç katılmayanların oranının % 32.8 gibi orta düzeyde gerçekleştiği görülmektedir. Bu görüşün orta düzeyde olması baskın değer dişilik ve erillik arasında olduğuna işaret eder. Dişilik-Erillik değerleri ile ilgili faktörlerden "İnsanlara her zaman sevgi ile yaklaşılmalıdır" görüşüne fazlasıyla ya da tamamen katılanların oranının % 78.7 gibi bir hayli yüksek seviyede gerçekleştiği görülmektedir. Bu görüşün ağırlıklı olması baskın değer "dişilik" olduğuna işaret eder.

Kadın Yöneticilerin Dişilik-Erillik Değerleri İle İletişimde Yaşadıkları Cinsiyet Kaynaklı Sorunların Çözümüne İlişkin İnançları Arasındaki Korelasyon Test Sonuçları

Araştırma kapsamındaki kadın yöneticilerin dişilik-erillik değerleri ile iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları arasındaki Korelasyon test sonuçları Tablo 3'de gösterildiği şekilde oluşmuştur.

Tablo 3: Kadın Yöneticilerin Dişilik-Erillik Değerleri İle İletişimde Yaşadıkları Cinsiyet Kaynaklı Sorunların Çözümüne İnançları Arasındaki Korelasyon Test Sonuçları

Erillik-Dişilik Sorun	En iyi savunma saldırıdır	İnsanlara her zaman ikinci bir şans verilmelidir	Her zaman son sözü ben söylerim	Hayattaki en önemli duygulardan biri de vefadır	Başkalarını kontrol etmek benim için önemlidir	İnsanlara her zaman sevgi ile yaklaşılmalıdır
Çalışanlarla iletişim	,105	,326	,101	,160	,430	,427

Anketi cevaplayan kadın yöneticilerin "erillik-dişilik" değerlerinin her biri ile iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne inançları arasında yapılan ve tablo 3'de gösterilen korelasyon test sonuçları şu şekilde değerlendirilebilir:

Kadın yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları ile "*en iyi savunma saldırıdır*" faktörü arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon katsayısı 0.105'dir. Dolayısıyla bu iki değişken arasında doğrusal yönde düşük bir ilişki bulunmaktadır. Kadın yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları ile "*insanlara her zaman ikinci bir şans verilmelidir*" faktörü arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon katsayısı 0.326'dır. Bu iki değişken arasında ise doğrusal yönde orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.

Kadın yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları ile "*her zaman son sözü ben söylerim*" faktörü arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon katsayısı 0.101'dir. Dolayısıyla bu iki değişken arasında doğrusal yönde düşük bir ilişki bulunmaktadır. Kadın yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları ile "*hayattaki en önemli duygulardan biri de vefadır*" faktörü arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon katsayısı da 0.160'dır. Bu iki değişken arasında da doğrusal yönde düşük sayılabilecek düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.

Kadın yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları ile "*başkalarını kontrol etmek benim için önemlidir*" faktörü arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon katsayısı 0.430'dur. Bu iki değişken arasında doğrusal yönde orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır. Kadın yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançları ile "*insanlara her zaman sevgi ile yaklaşılmalıdır*" faktörü arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon

katsayısı ise 0.427'dir. Dolayısıyla bu iki değişken arasında doğrusal yönde orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Araştırma kapsamındaki yöneticilerin dişilik değerlerine ilişkin ağırlıklı aritmetik ortalaması en düşük seviyede çıktığı değer; "*başkalarını kontrol etmek benim için önemlidir*" şeklinde tanımlanan faktördür. Bu faktör açısından kadın yöneticilerde "*eril*" eğiliminde bulunduğu görülmektedir. Araştırma kapsamındaki yöneticilerin dişilik değerlerine ilişkin ağırlıklı aritmetik ortalaması en düşük seviyede çıktığı ikinci değer; "*Her zaman son sözü ben söylerim*" şeklinde tanımlanan faktördür. Yani bu faktör açısından da kadın yöneticilerde kısmen "*eril*" eğilimin bulunduğu görülmektedir. Araştırma kapsamındaki yöneticilerin dişilik değerlerine ilişkin ağırlıklı aritmetik ortalaması en yüksek seviyede çıktığı değer ise; "*en iyi savunma saldırmadır*" şeklinde tanımlanan faktördür. Bu faktör açısından kadın yöneticiler "*dişi*" eğilim gösterdikleri ve psikolojik açıdan daha sağlıklı bir kişilik sahibi oldukları söylenebilir.

Araştırma kapsamındaki yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin inançlarının ağırlıklı aritmetik ortalaması anketi cevaplayan kadın yöneticilerin "*iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunları*" aşabileceklerine ilişkin inançları konusunda bir hayli karamsar olduklarını göstermektedir.

Araştırma kapsamındaki yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümüne ilişkin ilk öneri; kadın yöneticilerin sürekli olarak erkekler kadar yetenekli olduklarını ispatlamak zorunda olmadıklarını kabullenmeleridir. Çünkü kadın yöneticiler erkekler kadar yetenekli olduklarını ispatlama gayretine girdiklerinde erillik ile dişilik arasında bir ikilem yaşayabilirler, bu da iletişimde dişiliğin sağladığı avantajların etkinliğini azaltabilmektedir.

Kadın yöneticilerin iletişim sürecinde teknik terimleri biraz daha fazla kullanmaları; farklı tonlamalar ve vurgulamalar kullanmaktan kaçınmaları ve çok da yumuşak konuşmalarını önerilebilir. Böylece beden dili ve yüz ifadeleri gibi sözsüz iletişim yöntemleri ile daha inandırıcı olabileceklerdir. Ayrıca kadın yöneticilerin iletişimde buldukları insanlara karşılık vermede kullandıkları sözsüz iletişimde erkeklerden daha hassas olduklarına ilişkin imajlarını değiştirmeleri gerekebilir.

Bu konuda bir diğer öneri; bir yandan bağlantı ve samimiyet kurabilmek amacıyla iletişimde bulunurken diğer yandan statülerini hissettirme amacını da gözden uzak

tutmamalarıdır. Ancak bunu yaparken iletişimde tek yönlü konuşmamaya özen göstermeleri gerekmektedir. Böylece kadın yöneticiler kullandıkları alanlara erkekler kadar hâkim olabileceklerdir.

Kadın yöneticilerin iletişimde yaşadıkları cinsiyet kaynaklı sorunların çözümü konusunda en büyük payın ve en önemli rolün kendilerine düştüğünü kabullenmeleri ve bu açıdan öz güvenlerini artırmaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Acar, G. (2013), "Bugünün İş Etiği Çevresi ve İlişkili Sosyal Sorunlar", Editör: Azmi Yalçın, Çağdaş İşletme, Louis E. Boone, David L.Kurtz, 14. Basımdan Çeviri, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, İstanbul, s. 63.

Adler, N.J. and D.N. Izraeli (1995), "Competitive Frontiers: Women Managers in a Global Economy", *Journal of Marketing*, Vol. 59, Iss. 4, p. 108.

Arrindell, W.A., M. Eisemann, J. Richter, T.P.S Oei, V. E Caballo, J.V.D. Ende, E. Sanavio, N. Bagés, L. Feldman, B. Torres, C. Sica, S. Iwawaki, C. Hatzichristou, Cultural Clinical Psychology Study Group (2003), "Masculinity–Femininity As A National Characteristic and Its Relationship With National Agoraphobic Fear Levels: Fodor's Sex Role Hypothesis Revitalized", *Behaviour Research and Therapy*, Vol.41, Iss.7, p. 795-807.

Basım, N. (2000), "Belirsizlikten Kaçınma ve Güç Mesafesi Kültürel Boyutları Bağlamında Asker Yöneticiler Üzerine Görgül Bir Araştırma", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, S. 2, Ankara, s. 33.

Beckmanna, D., L. Menkhoff and M. Suto (2008), "Does Culture Influence Asset Managers' Views and Behavior?", *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol. 67, Iss. 3-4, pp. 624-643.

Brownell, J. (1994), "Women in Hospitality Management: General Managers' Perceptions of Factors Related to Career Development", *International Journal of Hospitality Management*, [Vol. 13, Iss. 2](#), pp. 101–117.

Colquitt, J.A., J.A. Lepine and M.J. Wesson (2011), *Organizational Behavior*, Edition-2, Mc.Graw-Hill Irwin, New York, p.422.

Çarıkcı, İ.H. ve G. Atilla (2009), "Erillik/Dişillik Boyutunun Empatik Beceri İle İlişkisi", *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, s.54.

- Demirel, E., M. Tikici ve C. Çetin (2011), *İş Yaşamında Ayrımcılık*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, s. 6.
- Güzel, B. ve T. Cömert (2006), "Aile İşletmelerinde Kadın İstihdamı: Marmaris Uygulaması", 2. Aile İşletmeleri Kongresi, İstanbul, s. 136.
- Hakala, R.M.S. (2007), *Women Entrepreneurs: Challenges and Successes in Nontraditional Industries*, The Degree Doctora of Business Administration, University of Phoenix, Arizona, p. 20-38.
- Hoang, H. (2008), "Culture And Management: A Study of Vietnamese Cultural Influences on Managment Style", Doctoral Thesis, School of Business & Technology, Capella University, s. 46.
- Hofstede, G. (1980), *Culture's Consequences*, Sage Publication, California.
- Hofstede, G. (1980), *Motivation, Leadership and Organizatons: Do American Theories Apply Abroad?*, Organizational Dynamics, USA, p. 142.
- Hofstede, G. (1984), *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*, Newburg Park Sage Publications, s. 110.
- Ielics, B. and P.L. Runcan (2012), "The Profile Of The Successful Woman Manager In Romania", 4th World Conference on Educational Sciences, Vol. 46, pp. 909-911.
- Kara, E. (2012), "Toplumsal Cinsiyet Tabakalaşması", Editör: Vildan Akan, *Sosyoloji*, J.J. Macionis, 13. Basımdan Çeviri, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, İstanbul, s. 329.
- Kaya, E.Ü. (2005), "Davranış Bilimleri ve Davranış Bilimlerini Oluşturan Disiplinler", *Örgütsel Davranış Boyutlarından Seçmeler*, Nobel Basım Yayın ve Dağıtım, Ankara, s. 16.
- Meyerson, D.E. ve J.K. Fletcher (2005), *Cam Tavanı Parçalamak İçin İlimli Bir Manifesto, İş Yaşamında Kadınlar*, Çeviren: Leyla Aslan, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası Yayını, İstanbul, s. 75.
- Mirze, K. (2010), *İşletme, Literatür Yayıncılık ve Dağıtım*, İstanbul, s. 163.
- Özer, M. ve K. Biçerli (2003), "Türkiye'de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi", *Sosyal Bilimler Dergisi 2003-2004*, C. 3, S. 1, s. 56-86.

Paulraj, A., A.A. Lado and I.J. Chen (2008), "Inter-Organizational Communication As A Relational Competency: Antecedents and Performance Outcomes in Collaborative Buyer–Supplier Relationships", *Journal of Operations Management* Vol. 26, Iss. 1, pp. 45–64.

Poyraz Tacoğlu, T. (2012), "Günlük Yaşamda Sosyal Etkileşim", Editör: Vildan Akan, *Sosyoloji*, John J.Macionis, 13. Basımdan Çeviri, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, İstanbul, s. 148.

Shahtalebi, S. and M.H. Yarmohammadian (2012), "Barriers to Women Managers Climb The Peaks of Success", *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Vol. 46, pp. 3088–3092.

Soares, A.M., M. Farhangmehr and A. Shoham (2007), "Hofstede's Dimensions of Culture in International Marketing Studies", *Journal of Business Research*, Vol. 60, Iss. 3, p. 278.

Şekerler, H. (2006), *Kadın Girişimciler Karşılaştıkları Sorunlar ve Bu Sorunlara Yönelik Çözüm Önerileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Tüllük, M.S. (2006), *Türkiye'de Bankacılık Sektöründe Kadın Çalışanların Sorunları: Çanakkale Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, s. 22.

Wu, W.Y. and M.S. Minor (1997), "Role Perceptions, Personal Traits, Lifestyles and Leadership: An Empirical Study of American, Japanese, and Taiwanese Female Managers", *International Business Review*, Vol. 6, Iss. 1, pp.19-34.

Yalçın, A. (2012), "İletişim", Editör: İnci Erdem, *Örgütsel Davranış*, Stephen P. Robbins, Timothy A.Judge, 14. Basımdan Çeviri, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, İstanbul, s. 361.

Yeniçeri Alemdar, M. (2008), "Bir Kurumsal İtibar Bileşeni Olarak Liderlik ve Lider İletişiminde Halkla İlişkilerin Önemi", Editör: Nilay Başok Yurdakul, *Farklılaşma Çağında Kurumsal Başarıyı Yakalamak*, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, İstanbul, s.183-185.

**NASRETTİN HOCANIN BAZI FIKRALARININ SOSYAL PSİKOLOJİK AÇIDAN
TOPLUMSAL BİLİNÇ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRMESİ**

Öğr.Gör.Alpaslan Karapınar ¹

ÖZET

Nasrettin Hoca, Türk mizahının hikmetle yoğrulmuş şeklini yüzyıllara yayarak göstermiştir. Fıkralarında gülmenin ötesinde kolektif bilincin genel bir psikolojik örüntüsü gözlemlenmektedir. Mizah ve gülme insanın öz benliğinin derinliklerine yolculuktur. İnsanın içgüdüsel gizliliklerini açığa çıkarır ve bazen söylemek isteyipte söyleyemediklerini "şakaya vurma" adıyla bilinen savunma mekanizması sayesinde karşı tarafı incitmeden ona ulaştırır. Hem kendi içine atmaktan, hem de karşı tarafı kırmaktan kurtulur. Böylece ego korunmuş olur. İnsanlar arasında yaş, cinsiyet ve mevki farklarını ortadan kaldırarak sosyalleşmeye katkı sağlar. Gülme davranışı insanda gevşemeye ve rahatlamaya sebep olur. Sosyal çareyle ilişkileri ortak payda etrafında bütünleştirir. "Descartes gülmeyi, bir kötülüğe karşı kayıtsız olduğumuzda veya ondan bize zarar gelmeyeceğini anladığımızda meydana gelen sevinç olarak tarif eder" (Serhatlı, 2004: 22-23) Yani bir çeşit emniyette olmanın yarattığı sevinçtir. Bu güne kadar Nasreddin Hoca ile ilgili yazılanlar felsefi, tasavvufi ve folklorik bir zeminde olmuştur. Bu çalışma Nasreddin Hoca'nın bazı fıkralarının psikolojik analizini yapmayı amaçlanmaktadır. Nasreddin Hoca'nın fıkralarını bütün Türk milletinin bilinçaltı olarak görmek mümkün olabilir mi? Bu soruya cevap ararken bazı fıkralar bu sorunun cevabı gibidir. Önce fıkranın orijinal şekli verilip sonrada psikolojik analizler yapılmıştır. Bu çalışmada, hikmetli mizahın sosyo-psikolojik arka planını irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik analiz, Kolektif bilinç, Evrensel akıl, Toplumsallaşma, Hikmetli mizah,

¹Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi RPD ABD

GİRİŞ

Nasreddin Hoca, bütün gülmecelerinde, soyut bir varlık olarak değil, yaşanmış ve yaşanan bir olayla, bir olguyla bağlantılı bir biçimde ortaya çıkar. Abdalbaki Gölpinarlı,halk Hoca'dir.Hoca, halkın muhayyilesinde; halk, icap edince öz nefesine bile onun nüktesiyle çatıyor, onun diliyle sözler sarfediyor. Bedri Rahmi Eyuboglu'nun dedigi gibi yakin zamanda bir gün Hoca, otobüse, dolmuşa da binecek,Bu ifade derin bir kollektif bilincin zamanı aşarak çağlar üstü bir yapıya bürünmesini anlatır.(http://www.turkceciler.com/nasrettin_hoca.html)

Nasreddin Hoca 1208 yılında Eskişehir'in Sivrihisar ilçesine bağlı Hortu köyünde doğdu.O,dinamik aklın,nüktenin ve sözle eğlenmenin güçlü bir aktörüdür.N.Hoca, 250 milyonluk Türk dünyasında bilinir.Azerbaycanda Molla Nasreddin, Kazakistanda Koja Nasreddin, Özbekistanda Nasreddin Efendi'dir.Yani Nasreddin Hoca bir medeniyetin derinden gelen sesidir.(<http://www.forumdas.net/m-n-o-p/nasrettin-hoca-kimdir-nasrettin-hocanın-hayati-65032>)

Nasreddin Hoca, efsaneleşmiş bir halk filozofudur. Fıkralarında derinliği olan ve sağlam bir dünya görüşü vardır.Yıkıcı değil yapıcıdır.Bireyin ayıbını yüzüne vurmaz.Nükte ile ders vermeye çalışır.Nükte modern psikolojide insanlar arası iletişimde kazan kazan denkleminin çözümüdür.Kollektif aklın,insan davranışlarını nasıl biçimlendirdiğini derin bir içerikle vurgular.Zaten inecektim” diyerek toplumların “yön değiştirme” mekanizmasını nasıl kullandığını ve yenilmişlikten nasıl kurtulup rahatlatıldığını gösterir.S.Freud ise engellenmenin yarattığı gerilimden ve anksiyeteden (sıkıntı) kurtulmak için,insanlar savunma mekanizmalarına başvururlar (Geçtan,1984:109-110) der.

İnsanı önce güldürür, sonra düşündürür. Her sözünde bir hikmet vardır. Günlük hayatın her safhası onun fıkralarında yer alır. Toplumsal akli deşifre etmenin yanında, o akli onarma gibi bir gayretin de içindedir. Kollektif akli örtülü bir biçimde eleştirir.eleştirileriyle açtığı boşluğu öylece bırakmaz.O boşluğu derin bir felsefenin eşlik ettiği nükteyle doldurur.Yerine göre öğretmen,aydın,toplum gönüllüsü,çevre dostu ve mizah ustasıdır.

Bergson'un “Gülme” isimli eserindeki şu anlatı bu bakımdan önemlidir: Herkesin ağladığı bir vaazda bulunan bir adama niçin ağlamadığı sorulduğu zaman,“ben onların cemaatinden değilim ki” cevabını vermiş. Ağlama için söylenen bu söz gülme için söylenirse daha doğru olur.Toplumda kültür, bireyde kişilik gibidir. Kişilik ise, dünyada anlam arama ve anlam yaratabilme sistemidir. (Bergson, 1989:16)

Nasreddin Hoca, çürümüş toplumdaki korkaklığı, ikiyüzlülüğü, yüreksizliği, sahteciliği günyüzüne çıkarır ve alay eder. Aslında Nasreddin Hoca derken, Türk halkı'nın kendisini anlamaktayız. Kolektif bilincine gizlediği acıyı, elemi, kederi, problem çözme becerisini, sıkıntılarla başa çıkma çabalarını ve topyekün Türk Milleti öz hayallerini, arzularını, ümidini ve ümitsizliğini kendi yüreğinden çıkardığı bir kahramanla çözülemeye çalışmıştır. Böylece Türk halkı, kendi kendisiyle alay edebilme olgunluğunu göstermiştir. Goethe, "Kendi kendisiyle alay edemeyen, olgun insan olamaz" darken Nasrettin Hoca'nın Türk toplumuna öğretmeye çalıştığı mizah ve nükte parametrelerini vurgular gibidir. Türk halkı, Nasreddin Hoca'nın toplumsal kisiliginde, bir yandan ezenlerle alay ederken, bir yandan da kendi kendisiyle alay eder. Çöküntü hallerinde kendisinin de sorumlu olduğunu düşünür ve düşündürür.

1. HOCA'NIN EŞEĞİ TAŞIMASI

Hoca bir gün oğlu ile pazara gider. Oğlu eşekte, kendisi ise yayan. İlk rast geldiği adamlar:

-Hey gidi zamane çocukları hey! Şu hale bir bak! Kıyamet zamanı gelmiş. Aksakallı babasını yürütüyor da, kendisi arlanmadan eşeğe binmiş, keyifli keyifli gidiyor, derler. Bu söz oğlunun ağızına gider, Eşekten inerek babasını bindirir. Biraz giderler. Başkalarıyla karşılaşırlar. Bunlarda:

-Gördünüz mü şu insafsız Nasreddin'i! Kendisi eşeğe binmiş, zavallı çocuğu yürütüyor. Yumruk kadar çocuğu sıcakta yürütmek, toza toprağa boğmak revamıdır?

Bu sözler üzerine Hoca çocuğu eşeğin terkisine alır. Bu şekilde giderlerken yine bir takım insanlara rastlarlar. Bunlar kan ter içinde kalan eşeği görünce dayanamazlar:

-Amma da insaf ha! Küçücük eşeğe iki kişi birden binmişler. Dili yok ki hayvancağızın vursa yüzüne ettiklerini!

Hocanın tepesi atar...Bu adam da haklıydı!..Hemen eşekten inerler.Eşek önde baba ile oğul arkada...Ağır ağır yürürler.Derken bir köye daha gelirler.Burada onları öyle gören köylüler kahkahayı basarlar:

-Bakın şu budalalara!..Eşek önlerinde bomboş zıplayıp gidiyor.Bu aptal herifler bu sıcakta kan ter içinde yürüyorlar.

Ne yapsın şimdi Hoca? Bu sefer eşeği sırtlarıyla ve şehre o şekilde giderler. Hoca oğluna döner:

-Gördün ya oğlum... Bu halkın dilinden kurtuluş yok. Milletin dediğine bakarsan eşeği taşırsın böyle. Sen sen ol, söylenenlere bakma, hak bildiğin yolda yürü. Herkesin yorulduğu yere han yapmak mümkün değildir.(Güleç,2012:47)

1.Fıkranın Sosyal-Psikolojik Yorumu: İnsan davranışlarını toplumsal dinamiklerle açıklamaya çalıştığımızda "uyma ve itaat" davranışlarının bireysel tavır ve özgür iradeyi zedelediğini görmekteyiz. İnsan başkalarıyla birlikte olma karşılığında özgürlüğünü feda etmektedir. Birey kendini topluma veya büyük kütleye itaat etmek zorunda hissetmektedir. İtaat, toplumsal nitelikteki bir uyarıcıya veya etkiye, incelemeyen soruşturmadan sorgulamadan ve tartışmadan eleştirmeden uyma davranışı göstermesidir.Uyma davranışı gösterenin uyulan kaynağın üstünlüğünü gücünü ve denetimini kabul etmesi anlamına gelir.Milgram'ın itaat deneyinde olduğu gibi, uyulanın uyan üzerinde baskısı vardır.Grubun fikirlerine aykırı davrananlar önce ikna edilmekle karşı karşıya kalır,sonra tehdit edilir, zor kullanılır ve daha olmadıysa dışlanır. (Kağıtçıbaşı, 1985:58-59)

Uyma davranışı, bireyin çeşitli etkilerle yaşadığı toplumun normlarına uygun biçimde davranmasıdır. Birey, toplumsal baskılar karşısında güvenliğini sürdürmeye çalıştığı için uyma davranışı gösterir. Uyma davranışının nasıl oluştuğu ile ilgili birçok araştırma yapılmıştır. İlk deneyi, fiziksel gerçekliğin açıkça belli olduğu ortamda, gerçeğe ters düşen grup yargısı karşısında bireylerin nasıl davranacağını belirlemek için Solomon Asch (1951- 1952) yapmıştır. Bu deneylerde birey sırf korktuğu için kısa olduğu açıkça görülen bir çizgiye uzun diyebilmiştir.Benzer şekilde Nasreddin Hoca da defalarca grubun baskısına maruz kalarak karar değiştirmiştir.Toplumsal baskının ne kadar güçlü olduğunun kanıtı gibidir.Deneylerden anlaşıldığı gibi birey, yanlış olduğunu bildiği halde içinde bulunduğu grubun görüşlerine katılmaktadır. Ayrıca, ortam eğilimine uygun davranmıştır. Grubun büyüklüğü, grup üyelerini söz birliği yapması, yüz yüze ilişkiler, uyum davranışına neden olmaktadır (<http://msgslpsikoloji.blogcu.com/bireyin-davranisinda-sosyal-etkiler/10355633>)

İtaat ve topluma baş eğme insanın kaderi gibidir. Durum böyleyse birey olma vasfımızı nasıl koruyacağız? Bunun cevabını Nasrettin Hoca fıkranın sonunda "herkesin yorulduğu yere han yapmak mümkün değildir" diyerek, kedililik değerini karanlığa ışık yakarcasına gösteriyor. Bir insanın, başkaları öyle istiyor diye bir davranışta bulunması itaattir. İnsanlar, başkalarının istediklerinin ne kadarına

boyun eğmeler? Milgram, 1965 yılında "itaat" deneyini yaparak insanların sosyal etkiye ne kadar uyacağını ve ne zaman baş kaldırma davranışının ortaya çıkacağını araştırmıştır. Ödül, ceza ve tehdit, itaat etmeyi artırır. (Kağıtçıbaşı,1985:59)

İnsan, gruba ve otoriteye boyun eğmeye eğilimlidir. İnsanın bu yönünü E.Fromm " robotsu uydumculuk" başlığı altında şöyle özetliyor: Çağdaş toplumda bireyin robotlaşması, ortalama bireyin çaresizliğini ve güvensizliğini artırmıştır. Bu nedenle ona güvenlik ve kuşkudan kurtuluş öneren yeni otoritelere boyun eğmeye hazırdır. Kısaca ortaya koymak gerekirse birey, kendisi olmaktan çıkar; kültürel yapıların ona sunduğu kişilik tipine tam anlamıyla uyar. Böylece tıpkı başkaları gibi ve onların ondan olmasını istedikleri gibi olur. Ben ve dünya arasındaki tutarsızlık, bununla birlikte bilinç düzeyindeki yalnızlık ve güçsüzlük duyguları da ortadan kalkar.Bu mekanizma bazı hayvanların korunmak amacıyla renk değiştirmelerine benzetilebilir. (Fromm:199:174)

Analitik psikolojinin kurucusu G.Jung, kişisel bilinçaltının altında kolektif bilinç vardır. Bu bölge birey tarafından bilinmez. İnsanın atalarından aldığı mirasın tamamı buradadır. Kişiliği ve davranışları yönlendiren güçtür. Örneğin bir insanın yılan korkması için yılan görmüş olması gerekmez. Yılandan veya karanlıktan korkma eğilimleri, atalarımızın kuşaklar boyu yaşantısı bize aktarılmış ve beyin dokumuza işlemiştir.(Geçtan,1984:111) Görüldüğü gibi Nasrettin Hoca,insan davranışlarının uymaya yönelik olduğunu ve eğer uyma göstermezse kişi eşeğe değil,eşeğin kişiye binebileceğini örtülü bir biçimde göstermeye çalışmıştır.Uyma davranışının insanın özgürlüğünü kısıtladığını dolaylı olarak anlatmaya çalışmıştır.Birey bu sarmaldan ancak "yalnız kalmayı göze alarak(Fromm,1999:17) kurtulabilir.Bizim topluma uyma davranışlarımız atalarımızdan miras olarak geçmiş olsa bile,birey toplumun acı çehresini göze alarak,eşeği taşımaktan kurtulabilir.Aksi halde iradesini kullanmaya hiç bir zaman vakıf olamaz.Belki de insan, eşeği taşımaktan kurtulmanın karşılığında "uyma" davranışı gösteriyor olabilir.

Konuyu benlik açısından irdelediğimizde, Nasrettin Hoca yol boyunca "ayna benlik" konumundadır.Yani davranışlarını başkalarının bakış açısı ve tepkileri belirliyor. Ayna benlik, Charles Horton Cooley (1864-1929) tarafından geliştirilen bir teoridir. Bireyin sergilediği davranışlar sonrası tepkilere göre sergilemiş olduğu davranışını doğru-yanlış, iyi-kötü, yararlı-zararlı gibi ayrımlara tabi tutması şeklinde özetlenebilecek bir teoridir. Bu kurama göre aklımıza gelen her türlü davranış ve psikolojik durum başkalarının tepkileriyle şekillenir. (<http://dimay.wordpress.com/2009/10/31/herbert-mead-modernlesme-ve-modernlesme-modelleri-kuresellesme-ulus-devlet/>) Uygucu kişiliklerin kuluçka

mekânı ayna benliğin genişlediği mekândır. Herbert Mead (1861-1931)“Kişisel Ben” ile “Sosyal Ben” ilişkisindeki “ Kişisel Ben”, bireye özgürlük ve girişim duygusu verir. (<http://dimay.wordpress.com/2009/10/31/herbert-mead-modernlesme-ve-modernlesme-modelleri-kuresellesme-ulus-devlet/>)

Sosyal psikolojideki “uyum sağlama” kavramını “süflörlü yaşam (Dökmen,2006:84-85) şeklinde ifade edilmesi Nasreddin Hoca'nın fıkra tarzında sunduğu bağlamla örtüşmektedir. Toplumsallaşma, bireyin toplum değerlerini gözleyerek öğrenmesi ve böylece toplumla uyum içinde yaşaması demektir.Her zaman olmasa da toplumsallaşmada zorlama olabilir.“Süflörlü yaşam” ise toplumsal değerlerin,ısrarcı bir tavırla,baskıcı tutumla bireye empoze edilmesidir.Hoca süflörlü yaşamdan kurtulmak ve eşeği taşıma hamallığına düşmemek için,“Hoca bir tepsi börek gidiyor,“diyenlere,“babane”;ama size gidiyor diyenlere de “senane” diyerek bireysel iradesini kullanma cesaretini göstermiştir.

Süflörlerin etkisiyle, kendi iradelerini kullanmayan, çevreden gelecek mesajları bekleyen, tek tip insanların oluşturduğu bir toplum ortaya çıkar. Toplumsallaşma ortak değerler etrafında kazanılan aidiyetler açısından değerlidir. Ancak süflörlü empoze edilen toplumsallaşma bireyi yok ettiği için zararlı olabilir.

Varoluşçu psikolojiye göre dört temel varoluş kaygısı vardır. Bunlar, “ölümün, özgürlüğün, yalıtılmışlığın ve anlamsızlığın” farkına varmaktır. Dört temel varoluş kaygısı ile zihindeki bir takım bilişsel şemaların birleşmesi,kendi aklını kullanmaktan korkan,hayatında sürekli süflöre/mihmandara ihtiyaç duyan kişiler ortaya çıkar.(Dökmen,2006:80-81) Nasreddin Hoca'nın “eşеği taşıma” fıkrası derin bir sosyal psikolojik analizin özeti niteliğindedir. Toplumsal aklı eleştirel bir düzlemde değerlendirip,bireyin özgür iradesini kullanması gerektiğine işaret etmektedir.

2.GÖLE YOĞURT MAYALAMA

Nasrettin Hoca elinde bir bakraç yoğurtla Beyşehir gölünün kenarına gelir.Bir bakraç (kulplu bir kap) dolusu yoğurdu göle boşaltır.Bu durumu seyredenlerden biri dayanamaz ve Hocaya sorar:

-Adam “Yoğurdu neden göle boşalttınız?”

-Hoca “göle yoğurt mayaladım,

-Adam “hiç göl maya tutarmı?”

-Hoca"ya tutarsa" diyerek adamı iyice hayrete düşürür.

(<http://www.belgeler.com/blg/1aa8/klrel-psikolojinin-felsefi-temelleri>)

2.Fıkranın Sosyal-Psikolojik Yorumu: Günlük hayatın her standında ben ve biz ayırımı sıklıkla görülür. Bu bağlamda bireyle toplumun varlık sistemine bakışı birbirinden ayrılır. Toplumsal akıl ezberlenmiş öğrenmelerle kendini gösterirken, bireysel akıl sorgulama ekseninde kendine yer bulur. Toplumsal akıl, bireysel akla göre daha yığındır. Bireysel akıl ihtimaller zincirine yeni yeni halkalar eklerken, toplumsal akıl ya o zinciri dondurur veya ondan halkalar eksiltir.

"Ya tutarsa" bilinci sonsuzluğu deneme anlamına gelebilir.Bu bağlamda Kızıl Elma,Türk mitolojisinde Türkler ve de özellikle Oğuz Türkleri için üzerinde düşünüldükçe uzaklaşan ancak uzaklaştığı oranda cazibesi artan ülkeler veya düşlerdir.Türk devletleri için bir hedefin ve amacın simgesidir. (http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1z%C4%B1l_Elma)Nasrettin Hoca, göle yoğurt mayalayarak akli sonsuz kılmak, evrensel aklın hikmete açılan penceresini genişletmek amacıyla bu denkleme kurmuş gibidir.Bu anlayış İbn Sina'da evrensel akıl olarak görülür.O akıl varlığı aşan evrensel bilinçüstü niteliğe bürünen bir manzara görünümündedir.Evrensel akıl, insanın bilinçdışı cevherinin ve yaratıcı enerjisinin ifadesidir.Bu ifade bireyi entellektüel sezgiye götürür. (Sayar,2010:23-24) Kozmik bilincin sınırsız olduğu gerçeğini bir halk psikoloğu ve bilgisi olarak Nasreddin Hoca'dan öğreniyoruz. Psikolojik iyileştirmeyi sağlamak için birçok yöntemle başvurulur. Mesela Premax ilkesi, bıktırma, görmezden gelme vb.Çocuklara davranış kazandırırken başvuru olan bu yöntemler bazı insanlar tarafından " ya işe yaramazsa" şeklinde ele alınır. Oysa iyimser bakış evrensel aklın ışığında "ya işe yararsa" deme şansını bize kazandırabilir. Bu yöntemi toplumsal bilinç düzeyinde ele alırsak "ya işe yaramazsa" diyerek uygulamadan vaz geçenler olabilir.Ancak N.Hocanın "ya tutarsa" fikriyle bütün yöntemleri denemek gerektiği,ihtimalleri sonsuza dayayarak bitmeyen bir ümidin ve enerjinin,bizleri yeni ufuklara taşıyabileceğinin ışığını göstermektedir."Ya tutarsa" bilinci bir psikoloğa,ana-babaya,öğretmene veya diğer insanla uğraşan meslek sahiplerine yılmamayı,sonsuza yürümeyi,yani beka duygusunu öğretir.İyimserliğin ömrü uzattığı aslında yeni bir bilgi değil. Özellikle Harvard Tıp Okulu'ndan Dr. Benson yıllar önce iyimserliğin, hayata olumlu bakmanın, pozitif düşüncenin sağlık üzerinde çok olumlu etkiler meydana getirdiğini bilimsel çalışmalarla göstermişti. Stres, karamsarlık, endişe, korku ve kötü beklentiler, hele bir de depresyon düzeyine ulaşırsa hastalıklara davetiye çıkarıyor.Öğrenilmiş çaresizlikleri yok etmenin yolu, denemekten geçer.Zira deneme yanılma en bilinen öğrenme yöntemidir.

(<http://www.psikoloji.com.tr/yetiskin/ruh-sagligi/iyimserlik-omru-uzatiyor-1585.html>)

3.YEMEĞİN BUĞUSU PARANIN SESİ

Hoca Akşehir'de Kadılık yaparken, karşısına iki adam çıkmış. Birisi öteden beri cimriliği ile tanınmış, bir aşçıdır. Diğeri ise boynu bükük bir fakir. Önce aşçı sözü almış:

- Hocam demiş, bu adamdan davacıyım ben. Dükkân'ın önünde kuru fasulye pişiriyordum. Tencerenin kenarından buğusu yemeğin buğusu çıkıyordu. Bu adam elinde bir somunla geldi. Kopardığı lokmaları yemeğin buğusuna tutup başladı atıştırmaya. Nihayet koca bir ekmeği bitirdi. Ondan fasulye buğusunun ücretini istedim, vermedi.

Hoca anlatılanları dikkatle dinledikten sonra fakire dönüp :

-Doğru mu bunlar?

- Evet,

- Öyleyse para keseni çıkar bakalım.

Zavallı fakir, kadı efendiye karşı gelemmez. İçinde üç beş akçe bulunan kesesini hocaya uzatır.

Hoca bu sefer aşçıyı çağırır yanına. Keseyi kulağına yaklaştırarak şingırdatmaya başlar. Sonra da :

- Haydi der aldın işte alacağını!

Aşçı:

- Nasıl olur? Diyerek şaşkınlığını belli eder. Paramı vermediniz henüz.

Hoca cevap verir:

- Fazla uzatma, yemeğin buğusunu satan, paranın da sesini alır elbet!

3.Fıkranın Sosyal-Psikolojik Yorumu

Nasrettin Hoca, ikna konusunda oldukça maharetlidir. Saplantılarının kurbanı olan aşçıyı bir psikolog titizliğiyle içine düştüğü durumla yüzleştirir.(Cialdini,2008:74) Marylan Üniversitesi profesörlerinden Monique Mitchell Turner insanları ikna etmenin bir yolu da onları öfkelenlendirmek olduğunu söyler. Arizona State University'de Psikoloji profesörü olan Robert B. Cialdini'nin YouTube da "Science Of Persuasion" (İkna Bilimi) ismi ile yayınlanmış eğitim animasyonunda "bir taleple karşılaştığınızda buna evet veya hayır demenizi etkileyen faktörler nelerdir? (<http://www.okubil.com/karsindakini-ikna-etmenin-puf-noktalari-1610.html>) Bilim adamları altmış yılı aşkın bir süredir bu faktörleri inceliyorlarlar.Artık bir ikna

biliminden söz eder olduk.İkna bilimi bizi bazı şaşırtıcı gerçeklerle yüzleştiriyor.Mesela sanıldığıının aksine karar verirken ,verileri ölçüp –biçip değerlendirmek yerine,özellikle zaman baskısı yüzünden hızlı karar vermek adına bazı kısa yollar,bazı işaretler kullanmaya başladık.Bu işaretlerden altı tanesi evrensel prensip olarak bilimsel dayanaklarla Kabul edildi.Bunlar karşılık yaratmak,azlık,otorite ,tutarlılık,beğeni,toplumsal kanıt olarak özetleyebiliriz. (Cialdini,2008:75)Eğer öneri bir otoriteden geliyorsa ikna olma ihtimali artacaktır.

Bu fıkrada Nasrettin Hoca ikna etme gücünü artıran unsurun otorite olduğunu vurgulamanın yanı sıra,"İspattan daha yakıcı, delilden daha öldürücü silah yoktur" şeklinde ifade edilen anonim düsturun bir başka ifadesi gibidir. Haksız insanların iddialarında ne kadar zayıf kaldıklarını göstermesi bu fikranın başka bir psikolojik zenginliği olabilir.Burada "kendini sabotajın çelişkiledoğası" (Akın,2011:49) paradoksal bir yapıya sahip olan kendini sabotaj davranışını,birey farkında olmadan gerçekleştirebilir.Birey alışkanlıklarından dolayı kendini sabote etme davranışını defalarca gösterebilir.Bu durum alışkanlık haline gelebilir.Çünkü "tekrar eden davranış pekişme eğilimindedir" (Yıldırım,2010:126) yargısı Thorndike'nin öğrenme yasalarından birisidir.Kendini sabotaj davranışı,bilinçsiz atılımlarla ironik bir hal almaktadır.Nasrettin Hoca toplumlarda sıkça rastlanan "paradoksal çıkar" sağlama çabalarına "ikna psikolojisi" açısından çarpıcı bir örnek vermiştir. Hukuk ve bilgelik ,zayıf karakterlerin ezilmeden ve sömürülmeden yaşamasını sağlayan bir hami niteliğinde düşünülebilir.Bu durum toplumsal dengeye,toplumsal ruh sağlığına ve koruyucu ruh sağlığına katkı sağlar.Korkusuz yaşamının önünü açar.Nasrettin Hoca "yemeğin Buğusu ile paranın sesini" mantık bilimim açısından irdelemiştir.Aslında yoku yokla,hiç hiçle kıyaslayarak doğru kıyas yapmanın ,ikna psikolojisi açısından değerini göstermiştir.

Kıyas verilmiş önermelere dayanarak zihnin onlardan zorunlu olarak bir sonuç çıkarması işlemidir. (Öner,2011:105) Hoca eldeki önermeleri mantık ve psikoloji bilimi çerçevesinde kullanarak, hem problem çözme becerisini göstermiş, O halde denebilirki problem çözmede en önemli yaklaşımlardan birisi sağlam ve akli delillerle kişileri iknaya çalışmaktır.

4.SAHE DOSTLUKLAR

Hoca'Nin çok sevdiği hanımı vefat eder. Bu durum Hoca'da büyük üzüntü meydana getirir. Herkes bu üzüntülü durumun uzun süre devam edeceğini zanneder ancak, hiç de öyle olmaz. Hoca bir hafta sonra eski haline döner. Eskisi gibi neşeli görünmeye başlar.Bir müddet sonra, Hoca'nın eşiği ölür. Bu sefer dünya Hoca'ya zindan olur. Yemeden içmeden kesilir. Bunu görenler, Hoca'nın hanımına vefatsızlık

ettiğini düşünür ve toplanıp Hoca'yı ziyaret ederler.

-Hocam, hanımın vefat etteğinde bu kadar üzülmemiştin, oysa ki eşeğin öldüğünde yemeden içmeden kesildin, hala kendine gelemedin, nedir bunun sebebi, diye sorarlar.

Hoca kaşlarını çatar ve ciddi bir tavırla:

-Hanım vefat etteğinde, daha cenazeden dönerken eş dost,"Üzülme Hoca, biz sana daha iyisini buluruz, seni evlendiririz" dediler. Halbuki eşeğim öleli bir hafta oluyor, kimse çıkıp ta "Hocam sana daha iyi bir eşek alırsız" demediği gibi daha önce verdikleri sözü de tutmadılar. Böyle sahte dostluklar, yalancı teselliler karşısında ben üzülmeğim de kimler üzülün?

4.Fıkranın Sosyal-Psikolojik Yorumu:Nasreddin Hoca insanların en az ikiye bölünmüş olduklarını bilgece dile getirmiştir.Başka bir fıkrasında "el elin eşeğini türkü söyleyerek arar" diyerek benzer bir ifade kullanmıştır.Yas psikolojisinin travmaları atlatılmadaki önemine adeta gönderme yapılmaktadır. Kaybedilen kişinin acısını görmezden gelmeye çalışmak ve yaşanması gereken üzüntü ve kederi itmek ve yaşamamaya çalışmak durumu daha da kötüleştirir. Bu sebeple kişi belli bir süre yasını yaşamalı ve içinde tutmamalıdır. "Ölenle ölünmez", "Artık onu düşünme, o öldü", "Çok kafana takıyorsun", "Ağlayınca geri mi gelecek", "hepimizin gidecek yeri orası", "Allah Verdi Allah aldı" gibi söylemler kayıp yaşayan kişinin yas sürecine girmesinin, bu süreci yaşamasının ve bu süreci tamamlamasının önünde engel teşkil eden sorunlu çevresel yaklaşımlardır. Kaybedilen kişinin resimlerini kaldırmak, kayıpla ilgili konuşmamak gibi yanlış tutumlar da yas sürecinin sağlıklı bir şekilde yaşanmasını engeller. (http://www.htanoropsikiyatri.com/kayıplar_ve_yas.html) Nasreddin Hoca acılı bireyin (acı sıralamasında eşin ölümü en büyük acı verici olaydır) kaybından dolayı girdiği üzüntüyü yeterince yaşayamaması durumunda,eşine ağlayarak adeta bir yas telafisi yapmıştır.Buradan topluma ders vericesine, insanların acılarına yeterince saygı duymadıkları mesajını vermektedir. Dört etken yas tutma yetisini bozar. Birincisi, kişinin duygusal yapısıdır. Çocukluk gereksinimleri yeterince karşılanmamış ya da bir dizi kayba uğramış kişiler keder duymakta güçlük çekebilirler. İkinci etken, kaybedilen ilişkinin özgül doğasıyla ilgilidir. Aşırı bağımlı ya da bitmemiş meselelerle yüklü bir ilişkinin bırakılması daha zordur. Üçüncü etken yitimin koşullarına ilişkindir. Birisi aniden ya da kötü biçimde ölürse, bu ölümü kabullenmek daha güç olur. Sonuncu etken ise, günümüzde kederin dışı vurulmasına karşı getirilen kısıtlamalardır (Zintl,Volkan,2010:134) Daha cenaze kalkmadan evlenme hesaplarının yapılması,acılı insanın travmasını derinleştirmektedir.Bu derinlik,daha kısa sürede atlatılması mümkün olan yas

sürecini uzatmaktadır. Yas'ın şiddeti kişiye bağlı olarak değişir, ancak, yakını kaybeden bireylerin çoğu, karşılaştıkları acıyı yenme konusunda kendilerini çevre baskısı altında hisseder. Bazan bireyler kaybettikleri insanın kendi yaşamlarındaki rolünü tam olarak ancak ölümünden sonra fark ederler. Ölümü yadsımanın başka bir şekli de kaybedilen kişinin geriye kalanların hayatına yaptığı katkının reddedilmesi şeklinde olur. Örneğin; "Zaten birbirimize çok yakın değildik!" ya da "O kadar da iyi bir koca değildi!" gibi ifadeler kaybı azaltmayı hedeflemektedir.

Dr W. Worden'a göre "Seçici Unutma" da ölümü yadsımanın başka bir çeşididir. Bu durumda olan birey, kaybettiği şahsın ölümünü tümüyle reddeder. (http://www.aktuelpsikoloji.com/haber.php?haber_id=2608) N.Hoca'nın ölen hanımı yerine eşeğe alıyor olması, bir çeşit yadsıma veya inkar mekanizması göstergesi olabilir.

5.DÜNYANIN DENGESİ

Hoca'nın, her sorunun altından kalktığını duyan bir adam:

- Benim soruma bir cevap bulamaz diye öğrenür.

Günlerden bir gün yolda karşılaşırlar. Adam sorar:

- Hocam der, söyler misin, Sabah olupda insanlar evlerinden çıkınca ne diye hep aynı yöne gitmezler de kimi o Yana, kimi bu yana gider?

Hoca hemen cevabını verir sorunun:

- Yahu 1149ffendi der, herkes aynı yöne gidecek olursa dünyanın dengesi bozulurdu!

5.Fıkranın Sosyal-Psikolojik Açıdan Değerlendirmesi: Nasreddin Hoca bu fıkrasında insanların farklı farklı varoluşlara sahip olduklarını fenomenolojik bir bakış açısıyla ele almaktadır. Psikolojideki fenomenolojik yaklaşıma göre her insanın bir fenomenolojik alanı vardır. Her insan gerek kendisini gerek çevresini, kendisine özgü bir biçimde algılar; bu algısal yaşantı öznedir (subjektiftir) kişiye özgüdür. Yani her insane dünyaya, kendine özgü bir bakış tarzıyla bakar. (<https://docs.google.com/mebk12.meb.gov.tr/meb>) Varoluşumuz başkalarının bizden farklı olmasına bağlıdır. Eğer aynı olsaydık özgün varoluşumuz yok olabilirdi. Aynı olmak demek N.Hoca'nın bakışıyla dünyanın dengesini bozmak anlamına gelebilir. İnsanlar aynı yöne gitselerdi, hayat çekilmez olurdu. Sıkıcı hayat insanlığı bunaltabilirdi. N.Hoca'nın insanların aynı yöne gitmesiyle dünyanın dengesinin bozulacağı yargısı derin bir mecazın sosyal psikolojik anlamları içerisinde barındırmaktadır. İnsanların aynı yöne gitmeleri, aynı düşüncüyü taşımaları, aynı zevke sahip olmaları, aynı algılarla hayata anlam yüklemeleri anlamına gelebilir. Aynı anne babadan doğan, yani aynı genleri taşıyan , aynı sosyal çevrede aynı eğitime

tabii olan kardeşler arasında bile ciddi karakter farkları vardır. Bireysel farklar dengesizlik gibi görünse bile sosyal dengenin derin bir destekçisi niteliğindedir. Nasreddin Hoca bireysel farklar denklemini kendine has yöntemiyle kurmuştur. Bu gün bireysel farklılıkların toplumsal dengeyi "entropik" olarak sağladığını bize sosyal psikoloji, gelişim psikolojisi ve kültür antropolojisi vermektedir.

6. BANANE-SANANE

Nasreddin Hoca çarşıda dolaşırken gevezenin biri:

- "Efendi, az önce nar gibi kızarmış bir tepsi baklava götürdüler," demiş.

Hoca aldırış etmeksizin ;

- "Bana ne ?" demiş.

- "Amm, baklava tepsisini sizin eve götürdüler" demiş geveze.

Hoca terslemiş adamı;

- "Sana ne?"

(http://www.turkceciler.com/nasrettin_hoca_fikralari_2.html)

6. Fıkranın Sosyal-Psikolojik Yorumu: İnsanlar genellikle birbirlerini aşırı şekilde irdelerle. Bu durum bireyin psikolojik alanını daraltır ve onu strese sokar. Nasreddin Hoca, insanların bu özelliğini toplumsal bir duyarlılıkla izah eder. Birinin hayatı, bir başkasını bu kadar ilgilendirirse, insanın ruh sağlığı tehlikeye girebilir. Psikolojik mesafenin bu kadar daralmasıyla, bireyin mahremiyeti zedelenebilir.

Nasreddin Hoca damdan düştüğünde, toplanıp ah vah edenleri samimi bulmaz. "İçinizde damdan düşen birisi varsa o gelsin, benim halimden ancak o anlar" (<http://fikra.elookat.com/Avlu-karanlik,f487.htm>) diyerek "duygudaşlık" (empati) kurmanın önemini vurgular. Kızilderililerin ifadesiyle "*başkalarının çıkarları*" içinde birkaç mil yürümek" demektir empati. (www.kemalsayar.com/sayfalar.asp?s=329)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak diyebilirizki, Nasreddin Hoca'nın fıkraları sadece bir "mizah" ürünü değildir. Toplumsal aklı anlamak için mizah ile yoğrulmuş bir sosyal bilim hazinesidir. Bu hazine çeşitli açılardan değerlendirilmektedir. Ancak henüz kapsamlı bir "Sosyal-

Psikolojik” analiz yapılmamıştır. Bu alanda yazılmış çeşitli kitaplar vardır. ancak yeterli değildir. Nasreddin Hoca hakkında daha çok araştırma yapılmalı ve Hoca ilkokul çocuklarına hitap eden “parayı veren düdüğü çalar” gibi basit algı alt okumalarından kurtarılmalıdır. Bu yazı bir üst okuma hedefine yönelik bir çabadır. Nice çabaların olması beklentimizdir.

KAYNAKÇA

Akın, A.Abacı,R. Kendini Sabotaj,Pegem yayınları,2011-Anakara

Bergson, Henri, Gülme, , (Çev. Mustafa Şekip Tunç), Milli Eğitim Bakanlığı Yay.1989, İstanbul

Elizabeth Zintl, Vamık D. Volkan (çev.I.Vahip, M.Kocadere) Gidenin Ardından, OA yay.2010-İst

Dökmen, Üstün. Küçük Şeyler 2,Sistem Yay.2006-İstanbul

From, Erich, özgürlükten Kaçış,(Çev.Selçuk Budak) Öteki yay.1999-İstanbul

Geçtan, Engin, Maya yayınları,1984,Ankara

Güleç, İsmail, Nasreddin Hocanın Biri Bir Gün,İz yayıncılık,2012-İstanbul

Horn, Sam,(Çev. Z.Dicleli),Tongue, Boyner yay.1997,İstanbul

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, İnsan ve İnsanlar, Beta Yay.1985-istanbul

Öner, Necati. Klasik Mantık,Divan Kitap,2011-İstanbul

Rober, B.Cialdini,(çev. Fevzi Yalım) Mediat Kitapları,2008 İstanbul

Sayar, Kemal, Sufi Psikolojisi, Timaş Yay.2010-İstanbul

Seratlı, T.Galip, Mizahımızın Üç Ustası, Selis kitapları,2004,İstanbul

Yıldırım, İbrahim, Eğitim psikolojisi, Anı yay.2010,Ankara

http://www.aktuelpsikoloji.com/haber.php?haber_id=2608

<http://dimay.wordpress.com/2009/10/31/herbert-mead-modernlesme-ve-modernlesme-modelleri-kuresellesme-ulus-devlet/>

<https://docs.google.com/mebk12.meb.gov.tr/meb>

KARAPINAR

<http://www.forumdaz.net/m-n-o-p/nasrettin-hoca-kimdir-nasrettin-hocanın-hayati-65032/>

http://www.htanoropsikiyatri.com/kayiplar_ve_yas.html

<http://msgslpsikoloji.blogcu.com/bireyin-davranisinda-sosyal-etkiler/10355633>

<http://www.okubil.com/karsindakini-ikna-etmenin-puf-noktalari-1610.html>

http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1z%C4%B1_Elma

http://www.turkceciler.com/nasrettin_hoca_fikralari_2.html

www.kemalsayar.com/sayfalar.asp?s=329

SUMMARY

*Lecturer Alpaslan Karapınar

Nasreddin Hodja has been showing a socio-psychological shape of a mixture of wisdom and Turkish humor for centuries. Besides laughter, a general psychological pattern of collective consciousness can be observed in Nasreddin Hodja's jokes. Humor and laughing is a journey which leads towards the depths of the human being's self. They reveal human being's instinctive secrecies and sometimes they convey things that people want to say and they cannot without making people feel offended by virtue of a defensive mechanism which is named "passing over lightly". So, people can avoid repressing themselves and making people feel offended. Thus, ego can be preserved.

Nasreddin Hodja questions the universal mind about social consciousness in some of his anecdotes. In the "cutting off the branch you are sitting on" metaphor, Nasreddin Hodja nearly cries out the following: how aware a person is of the surroundings where that person lives as a subject, how that person preserves it, also how related external reality and intrinsic reality are... However, in the modern world, people unfortunately have cut off the branch which they've sat on. They've acted selfishly to the nature that they've lived in and their expedience has overshadowed their liabilities to humanity. He stated that humans and civilizations would be unhappy because of the deterioration of the balance of the human and nature.

There is nobody who doesn't know how helpful wits are about relationships between people and healthy communication. Art Buchwald "If you can make people laugh, you get all the love you want." Mark Twain "Humor is the great thing, the saving thing after all. The minute it crops up, all our hardnesses yield, all our irritations, and resentments flit away, and a sunny spirit takes their place." In sum, it's necessary to say that "wit" makes people avoid difficult situations and that it opens to people new horizons. (Horn, 1997:40-43) It removes age, gender and rank differences between people and contributes to socializing. Laughing causes people to unwind and relax. It makes relationship to find the least common denominator with social cure. According to Descartes, laughing is a happiness that occurs when we are indifferent in front of an evil or we understand it won't harm us. (Serhatlı, 2004:22-23) So, it's some sort of happiness created by being safe. At this point it is worthy of mentioning that an assessment of only six jokes by Nasreddin Hodja has been made from a socio-psychological perspective.

Nasreddin Hodja criticizes "life with a prompter" in the "carrying the donkey" joke. If we avoid living our free will, at last we will carry a donkey. He rehearses the experiments of adapting and obedience to society that people have done in social psychology... He shows how the collective consciousness shapes societies.

Hodja "ferments yoghurt to lake" and makes his reason stronger with "what if it happens?". He challenges societal laziness and dejection. This sets light for the improvement of eternity. (Perpetuity) It tries to remold curiosity and infinity. Thus, it makes people feel the emotion of the "crimson apple" that is known as one of the most prominent Turkish myths.

Hodja makes justice stronger with persuasion psychology in the joke, which has been named "steam of food, voice of money." He refers to the fact that law should guard the weak ones. He emphasizes that logic and authority can be an effective means of persuasion.

He confronts people and their affectedness without offence in the joke of "fake friendships." He criticizes the malestream in a naive manner. He lays emphasis on mourning psychology. He refers to the fact that psychological traumas without mourning can affect people negatively for a long time.

He reaches a peak in the joke that is named "balance of the world." He emphasizes personal differences. He searches for the secret of existence in differences. If the thoughts were the same, the world would slide into a deep chaos. Actually, human's self-awareness arises out of being different from others.

Hodja says, "My wife, you're right as well..." and voices criticism to Aristotle's logic. He makes people try a third situation. He shows that we can make more than one judgment about a subject. When considered from a different point of view, he tells that a human being can never call himself "wrong". No one says his own buttermilk is sour. Even if fault were a golden sweater, nobody would wear it. Hodja puts the expression of the collective mind on the concept of the human being.

Hodja reveals a social structure in the joke that is "What's it to you, what's it to me?" and lays stress on the human being's unnecessary interests. He refers to human's excessive interest for others. He shows that if branches of psychology continue to be constricted, humans can suffocate. He makes "empathy" clear in the emphasis of "falling from the roof." He widens an Indian proverb from a different vantage point. He tries to walk in other people's boots. He searches for the needle, which he loses at home, at the same time he emphasises the importance of the methods used to solve problems. He says, "It's not important where you lose something, it's important where you search."

Until today, texts about Nasreddin Hodja have primarily been based on a philosophical, Sufistic and folk perspective. This work aims to analyze some of Nasreddin Hodja's jokes from a psychological point of view. Would it be possible to see Nasreddin Hodja's jokes as the subconscious of the whole Turkish nation? While we try to find an answer to this question, some jokes serve as the answer to this question. Firstly, he molded the original shape of joke, and after that he made psychological analyses. This work examines the socio-psychological background of his erudite humor.

*Sakarya University, Faculty of education PCG, D

SUICIDE VICTIMS

Professor, Ph.D Ljubomir Čimburovič, International University of Novi Pazar,
cimbur@sbb.rs

Associate Professor, Ph.D Eldar Šaljić, International University of Novi Pazar,
e.saljic@uninp.edu.rs

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: victims, suicide, criminalistics, expert evaluation, prevention.

The following is the author's attempt to bar a bit engages reasons that motivate someone to take his own life, to become a victim of suicide. What is it that every day in the world makes people take their own lives? Victims of suicide are the result of the failure and resolve life problems and situations of absolute hopelessness and lack of perspective, sometimes the result of the balance of the crisis, or, more rarely, an act that is correlated with psychotic disorder or abnormal physiological inability to overcome drug addiction

Qualitative literature reviews suggest that mixed evidence exists concerning the efficient fight to prevent suicide. Many authors have the same opinion as the authors in connection with suicide. Among the first authors emphasize the importance of farewell letters in understanding the reasons that can lead to suicide, for more effective prevention.

In this research, the method of content analysis of existing national and international perceptions of suicides, research institutes, comparative methods, and research methods and descriptive analyzes were performed. In order to obtain relevant information from the practical work on the number and cause of suicide, we used the method of direct observation, content analysis and research.

The lifetime history of suicide attempts and the methods the victims (n = 1397) used were examined in a nationwide study comprising all suicides in Serbia within a research period in 1953-2008.

Based on the above it can be concluded that there are many arguments for the view that suicidal behavior is necessary to understand a lot more seriously, both from theoretical and practical point of view. It is evident that suicide risk increases highlighted the social crisis in the world.

A systematic approach and analysis of the problem by psychologists, sociologists, psychiatrists, physicians of various specialties and others can contribute to the rate of suicide victims to be descending line. For a potential suicide victim is very important: to hear her call on time and not be left without a proper and timely respons.

References

Aleksic, Z., And others. Lexicon of Criminology, Sm. Palanka 2004.

Boskovic, M. Criminology lexicon, Matica Serbian, Novi Sad, in 1999.

Dimitrijevic, D., Nikolic, D. Suicide in the country and abroad, Proceedings of the Serbian

Durkheim E: Suicide BIGZ, Belgrade, 1997. udruženje Criminal Law, Belgrade, in 1998.

Knežić, B., Savic, M.: Farewell to life: last posts, Belgrade, 2010.

Čimburović, LJ, Šaljić, E., et al.: Victimology, Megraf, Belgrade 2013th

Čimburović, Lj., And others. Criminal technique, Megraf, Belgrade, 2011.

Čejović, B.: The right to life and the right to die, "Legal Life" No.9, Volume I, Belgrade, in 1966.

Špadijer-Brano, J. Suicides in Vojvodina, the Criminological Institute, Belgrade, in 1966.

ŽRTVE SUICIDA

Prof.dr Ljubomir Čimburović¹

Doc.dr Eldar Šaljić²

Uvod

Ovaj tekst predstavlja pokušaj autora da bar malo zadre u razloge koji navode nekoga da sam sebi oduzme život, da postane žrtva suicida.

Šta je to što svakog dana u svetu navodi ljude da podignu ruku na sebe ?

Drevna kineska poslovice kaže da postoje tri stvari koje čovek ne može da uradi a to su: on ne može da podigne lestvice do neba, ne može da poklopi more i ne može da izbegne smrt. Međutim, misli se na prirodnu smrt a ne na smrt kojom lice postaje žrtva suicida - samoubistva.

Žrtve suicida predstavljaju rezultat neuspeha i rešavanja životnih problema i situacije apsolutnog beznađa i odsustva perspektive, katkad je rezultat bilansne krize, ili, nešto ređe, čin koji je korelisan sa psihotičnim poremećajem ili nemogućnošću prevazilaženja patološke fiziološke zavisnosti od psihoaktivnih supstanci (Knežić,2010:19).

Ovaj oblik socijalne patologije predstavlja autodestruktivno ponašanja sa smrtnim ishodom, koje je povezano sa idejom o smrti, sa svesnom namerom da sebi oduzme život i posledicama učinjenog čina (Bošković,1999:52).

Akt suicida je veoma složen i kontraverzan fenomen ekstremnog autoagresivnog reagovanja ličnosti, s psihopatološkim obeležjem(Šaljić, 2010:142).

Prema psihoanalizi, suicid je čin autoagresije, izraz sadizma super - ega koji se okrenuo protiv same osobe. Samoubistvo je očajnički protest, ono je čin pobune ega protiv tiranskog superega i, istovremeno, poslednji pokušaj zadobijanja

¹ International University of Novi Pazar, Department of Law Science, cimbur@sbb.rs

² International University of Novi Pazar, Department of Law Science, e.saljic@uninp.edu.rs

njegove naklonosti. Samoubistvo je, prema Frojdovoj teoriji nagona, najdirektniji izraz nagona smrti, odnosno impulsa za totalnom autodestrukcijom.

Mnoge osobe reaguju suicidalnim idejama u kriznim situacijama, a da mogu proći godine da ih ne ostvare, ili koriste suicidalne intencije da bi izazvale pažnju okoline.

O ovom problemu postojala su oduvek različita mišljenja. Kroz ljudsku istoriju suicid je shvatan i prihvaćan na različite načine u zavisnosti od epoha, ljudskih grupa, kultura i religija.

U praistorijskom periodu samoubistvo je bilo čin kojim je pojedinac pomagao grupi da preživi tj. da sačuva hranu.

Neka plemena (Gali, Tračani) su verovala u zagrobni život, pa su smatrali da je sveta dužnost starih i bolesnih lica suicid. Takođe i pripadnici plemena Skita su smatrali najvećom počašću oduzimanje sopstvenog života onih lica koja su suviše stara i nesposobna za obavljanje nomadskih dužnosti.

U starom Rimu taj čin je postajanja žrtve suicida smatran hrabrošću a u Japanu ponosni način smrti za viteški rod. Suicid se kroz istoriju sreće i kao verski obred, npr samoubistvo žene na sprovodu svog supruga (Aljaska, Madagaskar).³

³ U antičkom doba, Aristotel. je govorio; "samoubistvom se ne čini dobro, nego beži od zla". Platon relativizuje osudu samoubistva, ali i upozorava "...ljudi su deo božijeg blaga" i ističe "... da je smrt dobra, bilo da je to stanje bez osećaja slično snu, bilo da predstavlja neku seobu i susret sa umrlim velikanima..."^[6] Platon je samoubistvo osuđivao, nazivajući ga sramotnim činom, i predložio da počinioci samoubistva moraju biti sahranjeni u neoznačenim grobovima. U drevnoj Grčkoj, Ajgej se, videvši da na brodu njegovog sina Teseja nema bele zastave, koju je obećao istaknuti ukoliko Minotaur bude poražen, bacio u more, koje i danas nosi njegovo ime. U grčkim polisima, kao i Rimu bila je poznata institucija prinudnog samoubistva, kao vid smrtne kazne. Na takvo samoubistvo bio je npr. Osuđen Sokrat. Spartanci na čelu sa neustrašivim Leonidom, kod ermopila, dobrovoljno su izabrali smrt, umirući od strela, jedan po jedan. Hanibal Barka, veliki vojskovođa i političar, odabrao je smrt samoubistvom radije nego ponižavajuću predaju Rimljanima, koji se u 9. godini, pred ocem Hasdrubalom, zakleo na rat. Daleko od rodne Kartagine, prognan i sam, okružen Rimljanima, sipao je u čašu otrov, koji je nosio u prstenu još od bitke kod Kane.

Postoji uverenje da su i Rimljani poštovali pravo čoveka da oduzme sebi život, i zato je bilo dosta samoubistava. I pored toga što je bio protiv samoubistava, Ciceron je izrazio divljenje što je Katon Mlađi radije odlučio da sebi oduzme život, nego da živi pod Cezarovom diktaturom. Lukrecija, Rimska plemkinja, koju je silovao sin poslednjeg Rimskog cara, po imenu Sektus, nakon molbe da kazne počinioca, koju je uputila svojoj porodici, ubila je sebe.

Definisati suicid je skoro nemoguće, jer nema definicije koja bi zadovoljila sve istraživače.

Rasprava o ovoj pojavi započeta je u antičkoj Grčkoj od Platona i traje i danas. Po tom osnovu nastala je i posebna nauka SUICIDOLOGIJA koja ima svoje tumačenje.

Na našim prostorima pojam samoubistva (suicida) prvi put se pojavljuje 1642 godine, dok je osnivač jugoslovenske nauke o suicidu Milovan Milovanović (srpski teoretičar države i prava-1863-1912), koji je nauči podario jednu od definicija suicida a to je: „to je svesno i namerno uništenje sopstvenog života“.

Šta je ustvari suicid-samoubistvo?

Suicid (samoubistvo) predstavlja biološko - sociološku pojavu koja je fenomen svih epoha. Dešavao se od praistorijskog perioda pa do današnjih dana, znači da postoji koliko i čovek i civilizacija. Ovu pojavu prate kako kulturna i civilizovana društva tako i ona primitivna.

Postavlja se pitanje da li je to ljudska sloboda, hrabrost ili kukavički potez između života i smrti. Šta ličnost navodi na takvu, poslednju odluku.

Najčešće, to je rezultat neuspeha ličnosti u rešavanju životnih problema i situacije u kojoj se nalazi, odsustvo perspektive, odnosno čin koji je povezan sa psihičkim poremećajima ili nemogućnosti prevazileženja krize u datom vremenu. U nekim slučajevima suicid predstavlja rezultat težnje za boljim i lepšim životom koji nema nikakve probleme, koji nema patnji ni bola, zbog verovanja kako je duhovni svet u koji se odlazi posle smrti daleko bolji i pravedniji od ovog u kojem se žrtva nalazi.

Suicid predstavlja predmet proučavanja mnogih nauka, pre svega filozofije, etike, sociologije, psihologije, psihijatrije, sudske medicine, biologije i dr., i svaka od ovih nauka za sebe ima svoj pristup i tumačenje.

Stav o suicidu u ranijoj antici bio je negativan, da bi zaista prešao u odobravanje i prihvatanje, na primer kod Stoka koji su suicid smatrali najvišim izrazom ljudske slobode. Stoičari dopuštaju samoubistvo kao racionalni rastanak sa životom, na primer iz patriotskih razloga ili zbog neizlečive bolesti. Tako se patriotskim razlozima tumači samoubistvo sledbenika stoičke filozofije Katona Mlađeg, nakon poraza u bici kod Tapsa, koje se često naziva i simboličkim krajem tiranije Rimske republike. Sveti Augustin je samoubistvo izjednačavao sa ubistvom.

Dirkem⁴ razlikuje nekoliko tipova suicida:

a) *Egoistički* koji predstavlja posledicu gubitka socijalnog interesa ili nedovoljne integracije u društvu, ali pojačane individualizacije. Slabljenje društvene integracije jača individuaciju što prouzrokuje suicid (sreće se kod duševnih ili telesnih bolesnika). Može se reći da je egoistički suicid posledica preterane individualizacije.

b) *Altruistički* suicid je posledica nedovoljne individualizacije ili preterane društvene integracije, koji se retko sreće u savremenim društvima (npr. samoubistvo žene nakon smrti muža, harakiri i sl.). Ovaj oblik suicida se javlja u društvima gde je moralni kodeks veoma jak i društvo kontrolom, putem sistema vrednosti, čini da pojedinac ne vrednuje ono što se odnosi na pojedinca.

c) *Anomički* suicid kao posledicu iznenadnih društvenih kriza kada društvo nije u stanju da usmerava pojedinca i da nad njim vrši kontrolu.

d) *Fatalistički* suicid do koga dolazi kada društvo nameće pravila stvarajući pritisak na pojedinca, pa se suicid vidi kao jedini izlaz iz problema (Knežić, 2010: 33).

Kod žrtve suicida ponašanje se pojavljuje u tri osnovna oblika i to:

-Samoubilačka ideja;

-Pokušaj samoubistva; i

-Samoubistvo, a kako će se i da li će se realizovati ove tri faze zavisi od mnogih faktora. Nažalost često je realizacija ostvarena.

Faktori nastanka žrtve suicida

Ovi faktori mogu se razvrstati u nekoliko kategorija, kao:

- individualni faktori u koje se ubrajaju stresni životni događaji, psihički i emocionalni problemi, seksualna orijentacija i prethodno suicidno ponašanje;

⁴David Emil Dirkem (fr. *Émile Durkheim*; Epinal, 15. april 1858 — Pariz, 15. novembar 1917) je bio najznačajnija ličnost francuske sociologije u 19. i 20. veku.

- duševni poremećaji kao depresija, šizofrenija, poremećaj ličnosti, krize plača, osećaj depersonalizacije, napad panike, socijalna izolacija, emocionalna otupljenost, adolescentska kriza...
- bolesti zavisnosti koje predstavljaju alkoholizam, narkomanija i lekomanija;
- hronične bolesti i to: tumori AIDS, hronične ili neizlečive telesne bolesti...
- porodični faktori u koje se ubrajaju: raspad porodice, porodični konflikti ili siromašna komunikacija, zlostavljanje dece, porodična istorija suicidalnog ponašanja;
- socijalni faktori kao loš socijalno – ekonomski položaj, migrantska populacija, napuštanje školovanja, nezaposlenost, socijalna izolacija, nerazvijene ruralne i urbane lokalne (regionalne) zajednice i zlostavljanje na poslu; i
- faktori okruženja što čine izloženost negativnim medijskim uticajima i suicidalno ponašanje bliskih osoba.

Načini nastanka žrtve suicida

Ne postoji pravilo na koji se način obavlja čin suicida. Najčešće je to: vatrenim oružjem, vešanjem, davljenjem, sečenjem i bodenjem i trovanjem.

Suicid izvršen vatrenim oružjem nastaje pucanjem u telo kada nastaju trenutne povrede koje prouzrokuju brzu smrt. Sredstvo izvršenja je najčešće pištolj a ponekad se koristi i određena vrsta puške. Veštačenjem se može sa sigurnošću utvrditi da li je povreda ubilačka ili samoubilačka. Takođe, mogu se utvrditi činjenice o vrsti oružja udaljenost ispaljenog metka.

Kod ovog načina suicida oružje se obično nalazi pored leša a ponekad na rastojanju od nekoliko metara kada samoubica u momentu padanja odbaci oružje (Aleksić,2004:294).

Suicid vešanjem nastupa kada u arterijama koje dovode krv do mozga nastaje prekid usled stezanja vrata koji izaziva omča zbog težine tela. Žrtva omču sačinjava od predmeta koji se mogu saviti oko vrata, a to je najčešće kanap, žica, kaiš, a mogu se koristiti i razni delovi odeće kao marame, čarape, kao i čaršafi i sl.

Za dobijanje odgovora da li je u pitanju suicid ili fingiranje ubistva, potrebno je analizirati:

- dužinu i jačinu konopca:
- čvorove i uzlove⁵ na konopcu;
- tragove na dlanovima žrtve
- tragove na prečki na kojoj je vešanje izvršeno; i
- tragove na konopcu kojim je suicid izvršen.

Dužina i jačina konopca omogućavaju dobijanje prvih važnih podataka prilikom obavljanja uviđaja i eventualnu eliminaciju sumnje da je slučaj fingiran.

Naime, dužina konopca treba da je takva da omogući samoubici da od sebe odbaci podlogu na kojoj se nalazio dok je postavljao omču na vrat.

Kada je u pitanju jačina konopca, treba znati da samoubica bira konopac koji će izdržati težinu njegovog tela.

Ubice ne obraćaju dovoljno pažnje na tu činjenicu, pa često odaberu konopac koji ne može da izdrži težinu tela, i leš se nađe ispod prekunutog konopca, što je podatak vredan pažnje u toku otkrivanja istinitosti događaja.

Vezivanje čvorova i uzlova na konopcu predstavlja obaveznu radnju kod samoubistva vešanjem. Samoubica (ili ubica, kod fingiranog samoubistva) koristeći konopce za vezivanje omče, primenjuje jedan od načina vezivanja čvorova ili uzlova.

Čvorovi i uzlovi se mogu vezivati na različite načine, što omogućava da se otkrije hobi, zanimanje kao i neka druga karakteristika lica koje je izvršilo vezivanje.

- čvorovi i uzlovi se, po mogućnosti, mogu razlikovati samo u postupku njihove identifikacije, kako bi se videli svi detalji i specifičnosti vezivanja, ali se ne smeju odvezati potpuno; i
- kanap sa vezanim čvorovima i uzlovima obavezno sačuvati za sve kasnije potrebe operativnog rada (Maksimović,2002:424).

⁵ Razlika između čvorova i uzlova jeste u tome što uzao ima bar jedan slobodan kraj na konopcu preko kojeg se uzao može razvezati, dok je drugi kraj konopca zauzet (za nešto privezan) ili nepristupačan. Za razliku od uzlova, čvorovi nemaju nijedan slobodan kraj preko kojeg bi se čvor mogao povezati. Vodinić, V.: *Kriminalistika*, Savremena administracija, Beograd, 1984, str. 476.

Tragovi na dlanovima žrtve ostaju kao posledica manipulacije konopcem ili nekog drugog sredstva koje je iskorišćeno za vešanje.

Tragovi na prečki o kojoj se vrši vešanje i tragovi koji ostaju na konopcu ne daju sa sigurnošću odgovor da li je u pitanju suicid ili prikriveno ubistvo (Čimburović,2011:215).

Suicid davljenjem nastaje kao posledica ugušenja u tečnosti. Najčešće je tečnost voda u koju se može potopiti telo ili deo tela samoubice. kod ove vrste suicida postoji problem utvrđivanja da li se radi o suicidu ili zadesu.

Suicid sečenjem i bodenjem vrši se pomoću nekog predmeta sa sečivom, a to može biti: nož, brijlač, oštar lim, staklo ili neko oruđe sa oštrim vrhom. Oblik i veličina rane daje mogućnost konstatacije o poreklu rane i utvrđivanja da li se radi o suicidu ili ubistvu. Kod suicida rane se najčešće nalaze na levoj ili desnoj strani grudnog koša.

Suicid trovanjem nastaje unošenjem otrovne supstance preko organa za varenje. To su najčešće velike doze medikamenata, uglavnom sredstva za uspavlivanje (barbiturati).

Pored navedenih načina suicida poznati su i suicid utapanjem kao i drugi načini kao što su el. strujom, bacanjem pod voz ili automobil, i sl.

U savremenom društvu broj žrtava suicida je veliki i pokazuje neprekidnu tendenciju rasta u mnogim zemljama sveta. Podaci govore da u svetu svakog dana 1.500 osoba izvrši samoubistvo.

Odnosno, godišnje u svetu najmanje milion ljudi oduzme sebi život, što znači da se po jedno samoubistvo dogodi svakih 40 sekundi. Između deset i dvadeset miliona ljudi pokuša samoubistvo. Od ovog broja, 86% svih samoubistava dogodi se u nerazvijenim i srednje razvijenim zemljama, u kojima su osobe mlađeg uzrasta, od 15 do 29 godina, učestvovala sa preko 40% .

U poslednjih pedeset godina broj žrtava suicida u svetu je porastao za 60%. Posebno zabrinjavaju činjenice da je porastao broj suicida kod adolescenata, koji imaju 15-19 godina, pa je suicid drugi vodeći uzrok smrti ove populacione grupe. Broj pokušaja suicida je 20 puta češći od samog suicida. Najveći broj žrtava suicida

se beleži u zemljama Istočne Evrope (Litvanija i Rusija), dok je najniži u zemljama Centralne i Južne Amerike (Peru, Meksiko, Brazil i Kolumbija).⁶

U Evropi, godišnje, žrtve suicida su oko 30 000 ljudi. Određene populacije su u posebnom riziku od samoubistava, kao što su muškarci u istočnoj Evropi, i adolescenti i žene u zapadnoj Evropi.

Nisku stopu žrtava suicida imaju Albanija, Jermenija, Gruzija, Grčka, Malta.... dok visok stepen postojanja žrtava suicida je u Litvaniji, Ukrajini, Sloveniji, Finskoj, Danskoj, Mađarskoj i Srbiji.

Žrtve suicida su češće muškarci, dok žene dva do tri puta više pokušavaju da sebi oduzmu život.

Stanje svesti žrtava suicida

Žrtve suicida karakterišu osobine koje se kod njih daju zapaziti. One se mogu svrstati kao:

a) impulsivnost gde je:

- suicid najčešći suicidni akt;
- impuls suicida je prolazan i traje nekoliko minuta ili sati; i
- najčešće stručna osoba može uticati na žrtvu suicida da ga ne izvrši.

b) ambivalencija, kada:

- kod većine ljudi sklonih samoubistvu su pomešana osećanja o izvršenju suicida;
- želja za životom i želja da se umre „vode rat u glavi samoubice“, kao kretanje klatna na satu;
- kod suicidne osobe je prisutna neodložna potreba da se pobegne od životne patnje i skrivena želja da se živi;
- mnoge žrtve suicida ne žele da umru – one su samo nesrećne i žele da trenutni bol i njihova patnja nestanu;
- ako im se u pravo vreme pruži podrška i u njima poveća želja za životom, rizik se smanjuje.

⁶ SAD, Japan i druge razvijene zemlje zapada, suočavaju se sa porastom novih oblika suicida. Sajtovima preko Interneta ugovoravaju se grupna samoubistva na veoma monstruoze načine.

c) rigidnost:

- kada su osobe u suicidalnom raspoloženju, njihovo razmišljanje, osećanje i akcije su suženi, stalno razmišljaju o aktu suicida i ne mogu da sagledaju i smisle druge načine rešavanja životnih problema;
- samoubice razmišljaju drastično, nerealno ili rigidno.

Osećanja i oblici ponašanja suicidalnih osoba

Kod suicidalnih osoba primetna je manifestacija osećanja u različitim oblicima, koji se uočavaju u:

- a. *promenama ličnosti* kroz sledeće oblike: tužni su, povučeni, nervozni, umorni, neodlučni, bezvoljni i ponekad uznemireni i hiperaktivni, nemaju nade za budućnost, gube koncentraciju za posao, školu i redovne obaveze, nezainteresovani su za sopstveni izgled i okolinu, gube interesovanje za prijatelje....
- b. *sklonosti zloupotrebama* koje se ogledaju kroz zloupotrebu droge, alkohola i lekova i upražnjavanju opasnih zanimanja ili ulaze u opasne situacije kako bi izazvale „smrt“, i
- c. *posttraumatski stresnim poremećajima*, nakon gubljenja voljene osobe (smrt, razvod..) ili nečeg drugog što je važno (posao, novac, samopouzdanje...), postajanja žrtve mobinga...

Žrtve suicida u Republici Srbiji

Republika Srbija se nalazi na 13. Mestu u svetu po broju suicida. Na 100.000 stanovnika 19 lica izvrši akt suicida.⁷

⁷U Srbiji je od 1953. do 2008. samoubistvo izvršilo 66.700 osoba, ili prosečno godišnje 1.200 izvršenih samoubistava. Broj samoubistava u Srbiji u ovom periodu ima značajnu tendenciju porasta, npr. 1953 u Srbiji je bilo 725 samoubistava a 2008 taj broj je 1290. U Srbiji tokom 2007. samoubistvo je kao uzrok smrti registrovano kod 1.354 osobe, što je u proseku četiri osobe svakoga dana. U periodu od 2000. do 2007. stopa samoubistava je u celokupnoj populaciji Srbije opala za 18% (kod muškaraca za 16% i kod žena za 26%). U 1992. broj samoubistava u Srbiji je došao do istorijskog maksimuma (kada je zabeleženo 1638 samoubistava). Prosečna evropska standardizovana stopa samoubistava za sve zemlje evropskog regiona iznosila je 15,1 na 100.000 stanovnika. U poređenju sa zemljama evropskog regiona, Srbija sa stopom od 18,8 na 100.000 stanovnika (2009) spada u red zemalja sa srednjim rizikom samoubistava. U 2009. nestandardizovana stopa samoubistava iznosila je 18,8 na 100.000, a odnos stopa samoubistava između muškaraca i žena bio je 3:1. Oko 70% samoubistava izvrše muškarci a oko 30% žene. Samoubistvo se nalazilo među 18 posmatranih poremećaja zdravlja na petom mestu kod muškaraca, a na jedanaestom mestu kod žena.

Stopa žrtava suicida u Srbiji je neujednačena po regionima. U poslednjih pedeset godina Vojvodina ima, u proseku, oko 2 do 3 puta veću stopu suicida od centralne Srbije.

Konkretni podaci za grad Suboticu za 9 meseci 2012. godine govore da je od januara do polovine septembra izvršeno 31 samoubistvo. Nema objašnjenja zbog čega je Subotica grad sa visokim procentom suicida. Oni koji se bave ovom problematikom smatraju da je problem ravnica, arsen u vodi, ruže vetrova i drugo.

Najniža stope žrtava suicida u Srbiji evidentirana je u južnim delovima Srbije (opštine Bujanovac i Preševo) i tri sandžačke opštine (Sjenica, Raška i Tutin). U ovim opštinama stopa žrtava suicida je ispod 10 na 100 000 stanovnika.

Prema nacionalnosti na početku 21 veka, u Srbiji je najvišu stopu žrtava suicida imalo mađarsko stanovništvo (43), potom bugarsko (37), dok je stopa samoubistva kod srpskog stanovništva u centralnoj Srbiji iznosila (17) .

U odnosu na obrazovni nivo, stopa žrtava suicida u Srbiji opada sa nivoom obrazovanja. Najviša stopa je kod stanovništva bez škole ili sa nedovršenom osnovnom školom (33,6) dok je najniža (10,7) kod stanovnika Srbije sa višom ili visokom školom .

Prosečna starost osoba koje su postale žrtve suicida u Republici Srbiji je 52 godine. Najčešći način izvršenja suicida je vešanjem, vatrenim oružjem, trovanjem, bacanje pod voz, sečenje vena ili gušenjem.

Društvena kriza poslednje decenije 20. veka u Srbiji je drastično povećala broj žrtava suicida izvršenih vatrenim oružjem. Prema istraživanjima, u odnosu na pedesete, sedamdesete i osamdesete godine, broj je povećan za pet puta. Ovo je posledica rata, prisustva opšteg nasilja i velike količine oružja koja se našla kod građana Srbije .

Poslednjih godina u Srbiji je veliki broj žrtava suicida iz redova biznismena a najveći broj je dizao ruku na sebe iz razloga:

- nemogućnosti vraćanja dugova,
- poslovnog neuspeha,
- gubitka imovine zbog aktiviranja hipoteke,
- psihološke torture, i
- gubitka poslovnog i porodičnog ugleda.

Oproštajna pisma

Žrtve suicida najčešće ostavljaju oproštajna pisma, kao nešto što poslednje ostavljaju iza sebe, iz kojih se mogu zaključiti razlozi zbog kojih je doneta odluka o suicidu. Žrtve najčešće pozdravljaju one koje ostavljaju i pravdaju neizbežnost izvršenog čina.

Oproštajno pismo predstavlja indikator ozbiljnosti samoubilačke namere i mogućnost pružanja uvida u razmišljanja samoubice neposredno pre samog čina (Knržić, 2010:109).

Najčešći razlozi žrtava za pristupanje aktu suicida su:

- školski problemi,
- nesrećne ljubavne veze,
- -porodični problemi,
- -zdravstveni problemi kod starih osoba, i dr.

Oproštajna pisma ostavljaju više lica muškog pola (oko 70 %) a najčešće starije osobe.⁸

Oproštajna pisma se mogu analizirati kroz formu pisanja i sadržaj. Takođe se analizira dužina pisma, materijal na kome je pisano, čime je pisano kao i mesto gde je pismo ostavljeno.

Pojedine oproštajne poruke su duge i raspisane, imaju ton ispovedanja, druge su sasvim kratke i u formi obaveštenja. Neke su veoma dramatične iz kojih se zaključuje da je okončanje života bilo jedino rešenje za žrtvu suicida.

Zaključak

Na osnovu iznetog da se zaključiti da postoji mnogo argumenata za stav da je suicidno ponašanje potrebno shvatiti mnogo ozbiljnije, kako sa teorijskog tako i sa praktičnog stanovišta. Evidentno je da suicidni rizik povećava naglašena društvena kriza u svetu.

Sistematski pristup i analiza ovog problema od strane psihologa, sociologa, psihijatarata, lekara raznih specijalnosti i drugih, može doprineti da stopa žrtava suicida bude ka silaznoj liniji.

⁸Analizirajući uzrast osoba koje ostavljaju oproštajne poruke, podaci pokazuju da ih je najveći broj u kategoriji između 45-50 godina (22 %), a najmanje između 25-34 godine (6 %).

Za potencijalnu žrtvu suicida veoma je važno: da se njen poziv čuje na vreme i da se ne ostane bez pravog i blagovremenog odgovora.

LITERATURA

Califana, A., Levkov J.S. (1978). *Criminalistics for law enforcement officer*. Ms Graw-Hill

Aleksić, Ž., i dr. *Leksikon kriminalistike*, Sm. Palanka, 2004.

Bošković, M.: *Kriminološki leksikon*, Matica srpska, Novi Sad, 1999.

Dimitrijević, D., Nikolić, D.: *Samoubistvo u Jugoslaviji i svetu*, Zbornik radova, Srpsko

Dirkem, E.: *Samoubistvo*, BIGZ, Beograd, 1997. udruženje za krivično pravo, Beograd, 1998.

Knežić, B., Savić, M.: *Oproštaj od života: poslednje poruke*, Beograd, 2010.

Čimburović, Lj, Šaljić, E., i dr.: *Viktimologija*, Megraf, Beograd, 2013.

Čimburović, Lj., i dr. *Kriminalistička tehnika*, Megraf, Beograd, 2011.

Čejović, B.: *Pravo na život i pravo na smrt*, „Pravni život“ br.9, Tom I, Beograd, 1966.

Špadijer-Džinić, J.: *Samoubistva u Vojvodini*, Kriminološki institut, Beograd, 1966.

**LOCAL GOVERNMENTS WORKS FOR THE YOUTH IN ACTIVE CITIZENSHIP
PROCESS: SAKARYA METROPOLITAN MUNICIPALITY CASE STUDY**

Betül Karapınar

Bilge Dikmen

ABSTRACT

Keywords : Participation planning, youth participation, local governments

Disadvantaged group's participation in decision-making process is essential in today's planning approach that aims to provide for needs of all disadvantaged people. Effective communication between all stakeholders in planning process is one of the most important components of successful and sustainable urban management. Although the youth is one of the most active stakeholders, previous studies show that youth's attention on social problems in urban area is decreasing. In Sakarya, the number of NGO is 1276 to statistics of the Sakarya Governor NGO Desk. The number of NGO's works for youth is 41 and this number equals to 3% of all NGO's in Sakarya. If we compare the number of members, the rate is 1% of the youth population (143.083 people ages between 19-30, TÜİK, 2012) in Sakarya. As clearly seen that the rate of youth participation in Sakarya is very low in spite of the demographic opportunity. Increasing public participation is one of the most important issues by decreasing their vulnerabilities, keeping their life more productive and strengthening individuals and communities. In particular, youth participation in decision-making process in urban management is essential. So, the main purpose of our study is answer two questions: 1. Do local governments' works effect positively on active citizenship process of the youth? 2. Do cultural, art and sportive activities in childhood have positive effects on increasing youth participation in decision-making process in planning and urban management.

5th International Social Sciences Conference in Balkans

2-7 June 2013, Novi Pazar - SERBIA

**AKTİF VATANDAŞLIK SÜRECİNDE YEREL YÖNETİMLERİN GENÇLİĞE
YÖNELİK ÇALIŞMALARI: SAKARYA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ**

Betül Karapınar

Bilge Dikmen

GİRİŞ

Amaçlarından biri kentin tüm dezavantajlı kesimlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek olan günümüz planlama yaklaşımında, bu kesimlerin planlama/karar alma süreçlerine katılımı çok önemli olmaktadır. Planlama sürecinde paydaşlar arasında kurulacak etkin iletişim, başarılı bir kent yönetiminin en önemli bileşenlerinden biridir. Gençler, şehirlerin en dinamik aktörlerinden biri olmasına rağmen, yapılan araştırmalar, gençlerin toplumsal sorunlara ilgisinin gittikçe azaldığını göstermektedir. Konuya, Sakarya ili özelinde incelersek; Sakarya'da, Sakarya Valiliği dernekler masasına kayıtlı dernek sayısı 1276'dır. İl genelinde adında "gençlik" kelimesi geçen sayısı ise 41'dir ve bu rakam %3 gibi bir orana tekabül etmektedir. Üye sayılarına bakıldığında ise ildeki 19-30 yaş arasındaki nüfusun (143.083 kişi, TÜİK, 2012) sadece %1'ine karşılık gelmektedir. Görüldüğü gibi, yakalanan demografik fırsatın varlığına rağmen, özellikle ilimizdeki gençlerin katılımı çok düşük düzeydedir. Hâlbuki sivil katılımın artırılması, bireylerin ve dolayısıyla toplumların güçlenmesinin, daha dolu ve üretken yasamlar sürülmesinin ve korunmasızlıklarının azaltılmasının en önemli unsurlarından biridir. Özellikle, kentlerin en dinamik aktörlerinden biri olduğu için gençlerin, karar alma ve yönetim süreçlerine katılımı çok önemli olmaktadır. Buradan hareketle, çalışmamızın amacı, temelde iki soruya cevap verebilmektir: 1. Gençliğin Aktif Vatandaşlık sürecinde yerel yönetimlerin çalışmaları etkili midir? 2. Çocukluk dönemindeki kültür, sanat ve spor faaliyetlerine katılımın gençlerin karar alma süreçlerine katılımının artırılmasına katkı sağlar mı?

Planlamada Katılımcılığın gelişimi:

Katılımcılık her ne kadar günümüzün moda kavramlarından biriymiş gibi algılansa da, katılım siyasi ve sosyal düşüncede oldukça zengin bir tarihe sahiptir. Öyle ki, Aristoteles'ten Marx'a ve Habermas'a hemen hemen tüm filozofların, vatandaşların

devletle ve yönetim kurumlarıyla kurdukları ilişkiler üzerine araştırmaları ve fikirleri olmuştur.

şehir planlamasının toplumla kurduğu ilişkinin tarihine baktığımızda ise, 1960'lı yıllarda özellikle Davidoff (1965) ve Gans(1969)'ın çalışmalarının temellerini oluşturduğu Savunucu Planlama Yaklaşımı ile yaygınlaştığı görölmektedir. Bu yaklaşıma göre, planlamada amaç, toplumun tüm kesimlerinin sorunlarını çözmektir. Bu anlayışla birlikte, planlama, toplumdaki seçkin sınıfın hâkim olduğu bir yönetim sistemi yerine daha demokratik ve çoğulcu politikaların geliştirildiği bir kent yönetimi sistemi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Çok genel olarak, toplumun mekânla olan ilişkisi toplum odaklı olarak kurulmaya başlanmıştır denilebilir. Bu ilişkinin kurulmasında, Amerika'da 1930'lu yıllardan itibaren gelişmeye başlayan sosyal bilimlerin olumlu katkısını da görmek mümkündür. 1970'lerden itibaren planlamanın siyasal boyutunun önem kazanmasıyla (Harvey, 1973; Lefebvre, 1974), toplum-mekân ve kent yönetimi arasındaki ilişkinin düzeyi gittikçe daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Katılımcılık anlayışının bir anlamda temelini oluşturan "Kent Hakkı" ve "Sosyal Adalet" için planlama ağırlık kazanmıştır. 1980'lerdeki neo-liberal uygulamaların yansımalarıyla, özellikle kentsel adaletin sağlanması olumsuz geri dönüşler yaşanmış olsa da, 1990'ların başıyla birlikte, Forrester (1989) ve Healey (1997)'in eleştirileri ve çalışmalarını doğrultusunda iletişimsel planlamanın gelişmesiyle, "katılımcılık" anlayışı kent yönetimindeki bugünkü yerine kavuşmuştur (şengöl, 2007: 59-114).

Türkiye'de katılımlı karar alma süreçlerini incelediğimizde ise, 1923'den itibaren 1950'lere kadar olan dönemde halkın yerel karar-alma süreçlerine katılması ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Halk-devlet işbirliği ilk olarak 1963 yılında hazırlanan 1. Kalkınma Planı (1963-1967) ile gündeme gelmiştir. Planda, kırsal kalkınmanın bir aracı olarak Toplum Kalkınması yöntemi kapsamında, birlikte çalışma ve gönüllülük kavramları ele alınmıştır. İkinci kalkınma planı (1968-1972) döneminde bu anlayış devam etmiş, özellikle 1970li yıllarda meslek odaları ve belediyeler katılımın önemini gündeme getirerek sürece önemli katkı yapmıştır. 3. (1973-1977), 4. (1979-1983) ve 5. (1985-1989) Kalkınma planlarında, neo-liberal politikaların da etkisiyle, halkın karar alma süreçlerine katılımıyla ilgili herhangi bir ilke bulunmamaktadır. Yalnız, 4. ve 5. Kalkınma Planlarında çeşitli sektörel konularda kurumlar arası işbirliklerinin yapılabileceği ile ilgili ilkeler yer almıştır. 6. Kalkınma planı (1990-1994) ile birlikte, halkın katılımı ile ilgili daha somut adımlar atılmaya başlanmıştır. 7. Kalkınma Planından (1996-2000) itibaren tüm kalkınma

planlarında sürdürülebilir kalkınma için halk katılımının önemine vurgu yapılmıştır (Kentleşme Şurası, 2009:7-21).

1992 yılındaki Rio de Janeiro düzenlenen Dünya Yeryüzü Zirvesinde başlatılan Gündem 21 ve Yerel Gündem 21 projeleri ve 1996 yılındaki Habitat II konferansı katılımçılık sürecine çok önemli katkılar yapmıştır. Özellikle, Yerel Gündem 21 projesi kapsamında belirlenen hedeflere ulaşabilmek için yerel idarelerin yönetimi sağlayarak katılımçılığı teşvik etmeleri ile beraber kadınlar, yaşlılar, gençler ve engelliler gibi grupların katılımını sağlayacak programların geliştirilmesi uygun görülmüştür.

Günümüzde Yerel Yönetimler ve Katılımçılık:

Küreselleşme süreci, sadece teknolojiye değil, toplumsal yapıda da ciddi oranda değişim ve dönüşüme yol açmıştır. Özellikle, sermaye, emek ve bilginin dolaşımındaki engellerin kalkması, kamu, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve diğer planlama aktörleri arasındaki ilişkilerin yeniden ele alınması ihtiyacını ortaya koymuştur. Klasik planlama anlayışındaki, devletin etkinliğinin tek başına yeterli olmadığı görülmüş, merkezi yönetim şehir planlamasındaki baskın rolünü terk etmiş ve yerinden yönetim anlayışı günümüz planlamasındaki yerini almıştır. 1992 yılında 92/3398 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla, 1988 yılında imzalanmış olan "Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı" onaylanmıştır. Bu onay, bir anlamda yerel yönetimlere verilen önemin artmasının ve tamamen fiziksel planlamaya dayanan klasik planlama anlayışının değişmesinin bir göstergesi olmuştur. Diğer taraftan, özellikle yerel yönetimlere, etkinliğin yanında saydamlık, hesap verebilirlik, verimlilik, katılımçılık ve rekabetçilik gibi nitelikler yüklenmeye başlamıştır.

Ülkemizin, Avrupa Birliği adaylık sürecinde, ele alması gereken en önemli konulardan biri yerel yönetimler özelindeki kamu yönetimi reformunun gerçekleştirilmesidir. Avrupa Birliği tarafından hazırlanan 2012 yılı Türkiye ilerleme raporunda, "Yerel yönetimlere yetki devri konusunda sınırlı ilerleme kaydedilmiştir. Yerinden yönetim konusu ele alınmamıştır; hatta 2011 yılında, başta arazi kullanım planlaması ve kentsel dönüşüm konularında olmak üzere, bazı yetkileri yeniden merkeze devreden kanun hükmünde kararname çıkarılmıştır. Vatandaşların yerel yönetimlere katılmalarını teşvik etmek üzere tasarlanan kent konseyleri sadece sınırlı sayıda şehirde etkin bir biçimde işlemiştir" denilmektedir. İlerleme raporundaki bu eleştiri, özellikle karar alma süreçlerinde katılımçılığın artırılmasında yapılan yasal düzenlemelerin tek başına yeterli olmadığı ve farklı araçlara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

İyi yönetimin bir ilkesi olarak "katılımcılık", halkın kendi hür iradesi ile mutabakata dayalı olarak temsilcilerini seçmesini ve siyasal karar alma sürecine katılımını ifade etmektedir (Aktan ve Çoban,2012). Katılımcılık kavramı, vatandaş devlet ilişkilerinin geliştirilmesi yönündeki çabalar sonucu ortaya çıkmıştır. Saydamlık, hesap verme sorumluluğu ve katılım konusundaki vatandaşların talepleri, vatandaş ile devlet arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesi konusunda, kamu yönetiminin yeniden yapılanmasını zorunlu kılmıştır (Caddy ve Vergez,2001:19). Vatandaşların, siyasal karar alma ve yönetim süreçlerine müdahil olması anlamında kullanılan katılımcılık ilkesi, iyi yönetim açısından değerlendirildiğinde, devlet-vatandaş ilişkilerinin güçlendirilmesine yönelik olarak bazı kavramları öne çıkarmaktadır. Bu kavramlar; bilgiye erişim, müzakere, iletişim, sosyal diyalog ve aktif katılım olarak özetlenebilir.

Gençliğin Aktif Vatandaşlık Sorunları:

2008 yılında gençlik üzerine Birleşmiş Milletler Kalkınma Programınca (UNDP) hazırlanan Türkiye'de Gençlik konulu İnsani Gelişme Raporu'nda belirtildiği gibi; Türkiye sahip olduğu genç ve dinamik nüfusu ile önümüzdeki birkaç on yıllık dönem için demografik fırsat penceresi yakalamış bulunmaktadır. Türkiye'de genç nüfusun toplam nüfus içindeki payının yüksek olması Bölge'nin ekonomik ve sosyal kalkınması bakımından önemli fırsatlar sunmaktadır. Benzer şekilde, Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda gençlerin aileleriyle ve toplumla iletişimlerini daha sağlıklı hale getirecek, özgüvenlerini geliştirecek, yaşadıkları topluma aidiyet duygusunu ve duyarlılıklarını artıracak, karar alma süreçlerine katılımlarını sağlayacak tedbirler alınacaktır denilmektedir.

Kalkınmayı "bireylerin ve toplumların güçlenmesi, daha dolu ve üretken yaşamlar sürebilmeleri ve korunmasızlıklarının azaltılması süreçleri" olarak tanımlarsak, kalkınmanın başarılmasında "sivil katılımın artırılması"nın ne denli önemli olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Kentlerin en dinamik aktörlerinden biri olduğu için özellikle gençlerin karar alma ve yönetim süreçlerine katılımı çok önemli olmaktadır.

Planlamada paydaş grup olarak gençlerin önemi gün geçtikçe anlaşılmaktadır ve planlama süreçlerine gençlerin katılımının artırılması için kapsamlı çalışmalar yürütülmektedir. Çünkü gençler, yetişkinlerden birçok açıdan farklıdırlar ve gençlerin katılımcılık çalışmaları özel ilgi gerektirmektedir. Planlamada gençlerin katılımı geçtiğimiz 30 yıllık süreçte desteklenmesine rağmen yetişkinlerin katılımcılığıyla karşılaştırıldığında önemli engellerden ötürü hala çok yaygın olmadığı görülmektedir (Frank,2006).

Gençlerinin katılımının önündeki engellere baktığımızda temel olarak iki sorunla karşılaşmaktadır:

1. Kurumların gençlere yeterince açık olmaması
2. Gençlerin bilgi, özgüven ve kapasite eksikliği nedeniyle katılıma hazır olmamalarıdır.

Bu sorunlara kurumlar açısından bakıldığında, ülkemizde çok önemli gelişmelerin yaşandığını ve kurumların stratejik planlarına proje ve faaliyetleri ile ilgili kararlar, performans hedefleri ekledikleri görülmektedir. Yerel yönetimlerin katılımcılığını artırılması konusunda günümüzdeki en somut aracı 5393 sayılı Belediye Kanununun 76. Maddesi gereğince kurulan Kent Konseyleri'dir. Belediye Kanunu ile uygulamada yer alan kent konseyi, belediyelerde bir nevi katılımcılık hareketini sağlamak, yerel iletişim ve etkileşimi gerçekleştirmek için oluşturulmuş bir organ niteliğindedir. Kent konseylerinin en önemli görevlerinden biri halkın aktif katılımının artırılarak "aktif vatandaşlık" kavramının benimsenmesine katkı sağlamaktır. Kent konseyleri ve bazı belediyeler bünyesinde kurulan Gençlik Meclisleri devletimizin konuya verdiği önemin en önemli yansımalarından biri olmaktadır. Kurumların başlattıkları bu çalışmalar çoğu zaman istenilen ve hedeflenen düzeye ulaşamamaktadır. Bu durumun en önemli nedenleri, sosyo-ekonomik yapının değişkenliğinin yarattığı fırsat eşitsizliği ve gençlerin bilgi, özgüven ve kapasite eksikliği nedeniyle katılıma yeterince hazır olmamalarıdır.

Diğer taraftan, gençlerin katılımının sağlanması modern toplumlar açısından son derece önemlidir. Çünkü sosyal dışlanma ve gençliğin katılımı kavramları zıt iki kavram olarak görülmektedir ve sosyal içerme politikalarının, gençlerin katılımını sağlamadıkça başarılı olamayacağı vurgulanmaktadır. Sosyal içerme, yoksulluk, eğitim, din, dil, ırk gibi unsurlar nedeniyle katılım sağlamakta güçlük çeken kişilerin toplumsal yaşamda yer almalarının sağlanması anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla gençler de sosyal içerme kapsamına giren dezavantajlı gruplar içerisinde değerlendirilmektedir. Ayrıca, pedagojik araştırmalar, gençlerin katılımının artırılması için çocukluk döneminden itibaren sosyal, kültürel, spor faaliyetleri ile desteklenmeleri gerektiğini göstermektedir.

Gençlerin Aktif Vatandaşlık Kapasitesinin Arttırılması konusunda Sakarya Büyükşehir Belediyesinde Yürütülen Çalışmalar:

1. Sosyal Gelişim Merkezi:

Bireylerin toplumsallaşmasında ailenin yanı sıra en önemli etken kuşkusuz içinde yaşadığı toplumdur. Türk Dil Kurumu'na göre: Bireyin kişilik kazanarak belli bir toplumsal çevreye hazırlanması, toplumla bütünleşmesi süreci, sosyalleşmedir." Sosyolojik olarak da toplumsallaşma yaşamını devam ettirebilmek için yardıma ihtiyaç duyan insanın, içinde doğduğu topluma adapte olabilmek sürecidir (Yıldırım,2013).

Gelişim psikolojisine göre; Sosyalleşme, ilk olarak üç aylıkken başlar. Bebek üç aylık olunca etrafındaki insan ve eşyayı izlemeye, nesnelere ayırt etmeye başlar. Bebekler üç aydan itibaren insan sesi duyduğunda başını çevirerek bakar, annesinin sesini tanır, onlara gülme, uzanma, dokunma 4-5 aylıkken görülür. Altıncı aydan itibaren bazen bebekler arasında birinin saçını çekme, itme gibi ilk saldırgan davranışları görebiliriz. Bebek 8-9 aylık olduğunda duyduğu sesleri, basit hareketleri taklit etmeye, oyuncaklarla ilgilenmeye başlar, 11-12 aylıkken aynadaki görüntüsünü başkasıymiş gibi öper. 12-18.aylar arasında yürümenin başlaması, tek tek kelimelerin söylenmesi, oyun oynama bebeğin sosyalleşmesini arttırır. Basit oyunları taklit eder, diğer çocuklarla birlikte olmak, parka gitmekten hoşlanır. 2 yaş çocuğu yetişkinlerle birlikte basit faaliyetlerde bulunarak, aile bireylerinin arasında olan onlarla sosyal ilişki kurabilen bir duruma gelir (Özalp,2013).

İnsanın sosyal çevresine uyumunu sağlayan sosyal gelişim, farklı yazarlar tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır:

Binbaşıoğlu' na göre (Binbaşıoğlu,1995:166) sosyal gelişim, kişinin doğumdan yetişkin oluncaya kadar başka insanlarla olan ilişkilerinin ve onlara karşı geliştirdiği ilgi ve duyguların tümüdür. Yavuzer' e göre (Yavuzer,1982:13) sosyal gelişim, kişinin sosyal uyarıcıya, özellikle grup yaşamının baskı ve zorunluluklarına karşı duyarlılık geliştirmesi, grubunda ya da kültüründe başkalarıyla geçinebilmesi, onlar gibi davranabilmesidir. Bozkurt ise (Bozkurt,2006:111) sosyalleşmeyi, bireyin toplumun kültürünü öğrenme ve içselleştirme süreci olarak tanımlamaktadır. Gander ve Gardiner'e göre çocuk gelişiminde en önemli süreçlerden biri sosyalleşmedir. Yalın bir anlatımla sosyalleşme, çocukların belirli bir grubun işlevsel üyesi haline geldiği ve grubun öteki üyelerinin değerlerini, davranışlarını ve inançlarını kazandığı süreçtir (Gander ve Gardiner, 2004:297).

Bu tanımların ışığında denilebilir ki sosyalleşme, bireyin içinde doğduğu toplumun kültürünü, özel anlamda ise o kültür içinde geçerli olan becerileri, değerleri, inançları, normları ve davranış örüntülerini öğrenmesi ve bunları benimseyip içselleştirmesidir. İnsanın iki türlü sosyalleşmesinden söz edilebilir. Birincil ve ikincil sosyalleşme süreçleri vardır. Birincil süreçte bebeğin doğduğu anda içinde büyüdüğü aile etkili ve önemliyse ikincil süreçte de büyüme ve gelişmeyle birlikte ailenin dışında olan toplumsal kurumlar önem kazanır.

Bebek, dünyaya geldiği andan itibaren toplumun en küçük birimi olan aile içinde yaşamaktadır. Böylece bebeğin ilk sosyal etkileşimi anne babası ile başlamakta; bu etkileşim daha sonra, aile çevresindeki diğer yakın kişilerle devam etmektedir. Çocuk bilişsel, duygusal, fiziksel ve dil yönünden geliştikçe çevresi de genişlemektedir. Bu anlamda, aile içinde başlayan sosyal etkileşim, arkadaş ilişkileri ve okulda yaşadıkları ile devam etmekte; yetişkinlik döneminde ise iş yaşantısı ile farklı bir boyut kazanmaktadır. İnsanın içinde bulunduğu fiziksel ve sosyal çevreye uyum sağlayabilmesi sağlıklı, mutlu ve başarılı bir hayat sürdürebilmesi için oldukça önemlidir. Bu nedenle sosyal gelişim, insan hayatında önemli bir yere sahiptir. Sosyal yönden gelişmiş bir kişi, içinde bulunduğu toplumun normlarına ve beklentilerine uygun davranışlar gösterebilir. Kendi ihtiyaç ve beklentileri ile toplumun beklentileri arasında denge kurarak ve başkaları ile iyi ilişkiler geliştirerek mutlu ve başarılı bir yaşam sürdürebilir. Bu nedenle, çocukluk yıllarından itibaren çocuklara sosyal yönden gelişmelerine imkân sağlayan bir ortam sağlanmalıdır (Çamlıbel İrkin, 2012:24).

Tam da bu noktada toplumsal kurumların ve yerel yönetimlerin eğitim, öğretim faaliyetleri devreye girmeli ve anne babanın bilinçlendirilmesi noktasında sürece katkı sağlamalıdır.

Konuyu bu açıdan değerlendiren Sakarya Büyükşehir Belediyesi tarafından 2008 yılında ailelere direkt eğitim hizmetleri verme, çocuklara okul dışı zamanlarını verimli geçirme imkânı sağlama adına Sosyal Gelişim Merkezi açılmıştır. Açıldığı günden beri gerek evlilik öncesi eğitimler, gerek yaş gruplarına göre verilen çocuk eğitimleri, gerekse aile içi iletişim seminerleriyle yaklaşık beş yıldır binlerce aileye hizmet vermektedir. Ailelerin çocuğun gelişimsel dönemlerini tanımaları, aile içi iletişimi öğrenmeleri çocukların birincil toplumsallaşmasının gerçekleştiği bu kuruma en büyük katkıyı sunmaktadır.

Çocuk Kulüpleri:

Çocuklara kazandırılması gerekli sosyal becerileri düşündüğümüzde bir takım özellikleri de saymakta faydalı olacaktır (Sağlam, 2013).

- Empati duygusunun gelişimi;
- Başkalarının haklarına saygı bilincinin gelişimi;
- Başkalarına yardım bilincinin gelişmesi ve bundan memnuniyet duyma;
- İşbirliği bilincinin gelişimi ve rekabet duygusunun tehlikelerini öngörebilme;
- Arkadaşlığı keşfetme ve bundan zevk alma, sevinç duyma;
- Kendini daha çok "sözle" ifade edebilme hassasiyetine sahip olmak.

Çocukların gelişimlerinden hareket edecek olursak; Çocuklar 2 yaşına kadar yalnız oynar. Grup halinde oynamaya 3- 4 yaşında başlar. Oynarken birbirleriyle konuşur ve grup içinden oynamak istediklerini seçerler. Okul çağı, öğrencinin gruplaşma çağıdır. Bir öğrencinin akran veya oyun gruplarından birine katılması hem çocuk için bir ihtiyaçtır, hem de onun sosyalleşmesi için bir zorunluluktur. Çevresiyle ilişkileri arttıkça sosyalleşme gelişir. Çocuğa içinde yaşadığı toplumun kurallarını ve paylaşmayı öğretmek, eğitimin görevidir. Erken çocuklukta, oynadığı oyunun kurallarına uyan, arkadaşlarının hakkına saygı duyan çocuk, büyüdüğünde toplum kurallarına uyan sosyal bir insan olacaktır. Çocuklar bebeklik döneminden itibaren yaşam deneyimleri aracılığıyla kendini tanıma ve kabul etmeyi öğrenirler. Bu öğrenme sürecinde ailesi kadar dış çevrenin de çok önemli rolü bulunmaktadır. Çocukların olumlu ilişkiler kurabilmesi, içinde bulunduğu toplumun bir üyesi olduğunu kavrayarak aktif, katılımcı ve yaratıcı bir kişilik yapısı kazanması için öncelikle sosyal gelişim yönünden dikkatlice planlanmış etkinliklere ihtiyaç vardır (Milli Eğitim Bakanlığı,2007:25).

Son yıllarda çocukların, okul sonrası faaliyet alanı bulamaması ya da bunu özel hizmet alanlarda karşılayacak maddi gücünün olamaması nedeniyle televizyon ve bilgisayar başında geçirilen saatlerin bağımlılık düzeyinde olduğu artık bilinen bir gerçektir. Bu konuda zaman zaman basında da haberler ve demeçler yayınlanmaktadır. Bu demeçlerin en önemlilerinden biri, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ömer Üre'nin Anadolu ajansı muhabirine vermiş olduğu demeçtir. Prof. Dr. Üre demecinde, bilgisayar oyunlarının çocukları, sağlıklı gelişmelerinde önemli rol oynayan sosyal oyunlardan uzaklaştırdığından bahsetmiş, bu oyunların çocuğun sosyal yönü körelterek, arkadaş ilişkilerini zayıflattığına vurgu yapmıştır. Demecin devamında da, ailelere çocukların sokak oyunlarından

koparılmaması gerektiği, sokakta güvenli bir ortam oluşturularak oyun oynamalarının sağlanabileceği konusunda uyarılar yapmıştır (Kanaltürk, 2013).

Yine bu nokta da yerel yönetimlerin okul dışı zamanlarda çocukların kendilerine güvenli ve bağımsız hareket edebilecekleri, sorumluluk duygusunun kazandırılabilceği, olumlu ve özgürce etkinlikler düzenleyip kararlar alarak faaliyet yapabilecekleri yaşlılarıyla tanışarak doğru ve sağlıklı arkadaşlıklar kurabilecekleri faaliyet alanları düzenlemeleri ihtiyaç haline gelmektedir.

Sakarya Büyükşehir Belediyesi Sosyal gelişim Merkezi kurduğu Çocuk Kulüpleriyle tam da bu bahsi geçen ihtiyaçları karşılamak üzere faaliyet göstermektedir. Hem çocukların sosyal gelişimlerini tamamlayıcı ve yeteneklerini keşfetmelerine yardımcı olacak resim, müzik, tiyatro, drama, İngilizce, satranç gibi sanatsal ve kültürel kurslar vererek hem de çocukların kendi seçimleriyle dâhil oldukları yönetimlerini ve faaliyet planlarını kendilerinin yaptıkları çocuk kulübü faaliyetleriyle binlerce çocuğa hizmet vermektedir.

Yaşayarak Öğrenme Merkezi:

Aile ve çocuk gelişiminde en önemli gelişim dönemlerinden biride hiç kuşku yok ki ergenlik dönemidir. Bu dönemi önemli kılan hem çocuk açısından sıkıntılı bir süreç olması hem de ailenin sürecin çok önemi bir yerinde olması gereğidir. Ergenlik dönemi tanımlarına bakacak olursak: "Ergenlik, bireyin gelişim süreci içerisinde çocukluk döneminin bitişiyile fizyolojik olarak erişkinliğe ulaşınca kadar geçen bir gelişim dönemidir. Ergenin sosyalleşme süreci aslında çocukluk döneminde başlamış ve ergenlik döneminde ise bu süreç ailesinin dışına taşarak okul çevresi ve dolayısıyla arkadaş grupları ekseninde hızla devam etmektedir(Koç,2004:238).

Genel olarak sosyalleşme ve ergenlikte sosyalleşme iki açıdan değerlendirilmektedir. Birincisi; sosyalleşmenin ergenliğin sona ermesiyle bitmesi, ikincisi ise, sosyalleşme sürecinin, insanın doğumundan ölümüne kadar devam etmesidir. İnsan hayatını dinamik bir süreç olarak değerlendiren görüşler ağırlıktadır. Zekâ gelişimi cinsel gelişim vb. belli dönemlerde başlayıp bitmesi kabul edilmektedir. Ancak sosyalleşme belli bir dönemde başlayıp sonrada biten bir süreç değildir. Vurgulamak gerekir ki ergenlik sosyalleşmenin en canlı ve en hızlı olduğu bir gelişim ve değişim sürecidir (Karapınar, 1997).

Ergenliğe girmiş çocukların da, ailelerin de bu yaşayacakları süreç hakkında bilgilendirilmeye ve bilinçlendirilmeye ihtiyaçları vardır. Gerek kitle iletişim araçlarının gerek okulların gerekse yerel yönetimlerin bu konuda hizmet vermesi

kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmiştir. Ergenlikte bilişsel duygusal fiziksel değişimlere uğrayan ergen hem kendi içinde hem de çevresiyle ilişkilerinde çatışmalı ve dengesiz davranışlar sergileyebilmektedir. Ergene ve ailesine tüm bu süreçte yardımcı olunması gerekmektedir. Eğitim ve rehberliğin yanı sıra boş zaman etkinliklerinin de önemi özellikle ergenlik döneminde daha bir önem kazanır.

Ergen gelişimi üzerine bir dizi rapor yayımlayan Carnegie Konseyi (1989) sağlıklı ergen gelişimi açısından sosyal etkinliklerde (takım sporları, sanatsal faaliyetler v.b.) bulunmanın ergenin şu becerilerini geliştirdiğini vurgulamıştır (Karabekiroğlu, 2009: 39,45,154,184).

- Farklı kaynaklardan gelen bilgiyi uygun bir şekilde ilişkilendirme becerisi
- Eğitim ve meslek kanalıyla kazandığı bilgiyi farklı alanlarda kullanma becerisi
- Toplumsal etkilere katılma ve diğerlerinin iyilik haline duyarlı olma
- Evrensel doğru ve yanlışları özümseyerek etik değerlere dikkat etme
- Kendi sağlığına özen gösterme.

Görüldüğü gibi ergenlerin ve ailelerin süreci sağlıklı atmalarında toplumsal dinamiklerin devrede olması gerekmektedir. Sakarya Büyükşehir Belediyesi bu boşluğu doldurmak adına ailelere eğitim faaliyetleri vermek dışında onlara boş zaman etkinliklerinde yardımcı olacak çok geniş kapsamlı ve büyük bir projeyi başlatmıştır. "Yaparak Ve Yaşayarak Öğrenme Merkezi" adını verdiği proje hayata geçtiğinde 40 dönümlük bir orman arazisi üzerinde gençlerin her türlü sportif faaliyetleri eğitimler eşliğinde yürütebilecekleri oyun alanları, sanatsal ve eğitici faaliyetleri sürdürebilecekleri kurslar, ekip ruhunu ve sorumluluk, liderlik duygularını geliştirebilecekleri eğitici grup oyunlarından oluşacaktır. Bu faaliyetlerden öncelikle dezavantajlı grupların faydalanması sağlanarak ekonomik yönden yetersiz ailelere destek verilmesi planlanmaktadır. Bu projenin alt yapı ve planlama çalışmaları bitmiş ve en kısa zamanda hizmete başlanması için son çalışmalar yapılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme:

Gençliğin aktif vatandaşlık sürecinde, yerel yönetimlerin çalışmalarının yeterli olup olmamasıyla yada ne kadar etkili olduğu konusunda elimizde bilimsel araştırma ve veriler bulunmamaktadır. Bahse konu olan Sakarya Büyükşehir Belediyesi Sosyal Gelişim Merkezi açıldığı günden bugüne aile-çocuk-gençlik odaklı çalışmalarının

ailelere olumlu katkı sunduğu yapılan görüşmelerde, verilen danışma hizmetlerinde, okullarda yapılan öğretmen görüşmeleriyle tespit edilmiştir. Aile eğitimlerinde anne-babaların aldıkları çocuk gelişimi, iletişim seminerleri sonrasında geçirdikleri olumlu değişimler katılımcıların eğitim öncesi ve sonrasında verdikleri geri-bildirim raporlarıyla kayıt altına alınmıştır. Bu bildirimler, bilimsel bir metotla yapılmamış ve istatistiksel bir tabanı olmamakla birlikte, katılımcıların beyanına dayalıdır. Çalışmamız sırasında, sağlıklı verilere ulaşılabilmek için, ölçme-değerlendirme metotlarını yerel yönetimlerde kullanılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Önümüzdeki yıllarda gençlik alanındaki yerel yönetimlerin hizmetleri arttıkça ve projeler büyüyüp profesyonelleştikçe geri bildirimlerin alınması, verimliliğin ve değişimin daha ölçülebilir olacağı muhakkaktır.

KAYNAKLAR

Aktan C. & Çoban H., Kamu Sektöründe İyi Yönetişim İlkeleri, 2012, http://www.sobiad.org /kamu_yonetim_merkezi/katilimci.htm,

Binbaşıoğlu, Cavit; Eğitim Psikolojisi, Yargıcı Matbaası, Ankara, 1995.

Bozkurt, Veysel; Değişen Dünyada Sosyoloji, Ekin Kitabevi, Bursa, 2006.

Caddy, J. & C. Vergez, 2001, Citizens as Partners: Information, Consultation and Public Participation in Policy Making, report prepared for Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD).

ÇAMLİBEL İRKİN, Ayça, Çocukların Gelişim Süreci ve Televizyonun Etkileri, T.C. Radyo ve Televizyon Üst Kurulu, Uzmanlık Tezi, Ankara, 2012.

Forester, John. *Planning in the Face of Power*, Berkeley, California: University of California Press, 1989

Gans, Herbert. Planning for People, not Buildings, *Environment and Planning A*, Vol:1, 1969.

Gander, Marry J.; Gardiner, Harry W., Çocuk ve Ergen Gelişimi, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Harvey, David. *Social Justice and the City*, London, 1973. <http://dialecticalinvestigations.files.wordpress.com/2013/01/david-harvey-social-justice-and-the-city.pdf> (28.03.2013)

Harvey, David. *Justice Nature and the Geography of Difference*, Blackwell, Oxford, 1996.

Healey,Patsy, *Collaborative Planning, Shaping Places in Fragmented Societies*,UBC Press, Canada, 1997.

Kanaltürk, Prof. Dr. Ömer Üre, Bilgisayar Oyunları Sosyalleşmeyi Engelliyor,

Karabekiroğlu, Koray. Ergen Ruh Sağlığı Rehberi Dr. Koray Karabekiroğlu Say Yayınları,2009.

<http://hbogm.meb.gov.tr/modulerprogramlar/kursprogramlari/cocukgelisim/moduller/sosyalgelisim.pdf> (08.04.2013)

Karapınar, Alparslan. Okuyan ergenlerin sosyalleşme problemleri, Y. Lisans Tezi, Temmuz 1997

Kathryn I. Frank, The Potential of Youth Participation in Planning , Journal of Planning Literature, Vol.20, No: 4, 2006.

Kentleşme Şurası, Yerel Yönetimler, Katılımcılık ve Kentsel Yönetim, Ankara 2009.

Koç, Mustafa. Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 17, 2004.

http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_17/14_koc.pdf (11.04.2013)

Sağlam, Figen Nas. Çocuk ve Sosyalleşme,

<http://www.psikiyatrivehayat.com/cocuk.htm> (09.04.2013)

Şengül, Tarık,'Planlama Paradigmalarının Dönüşümü Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme', *Kentsel Planlama Kuramları*. M.Ersoy (ed.), İmge Kitabevi, Ankara.

Özalp Alanur, Bebeklerin Sosyal Gelişimi, http://www.alopsikolog.net/bebeklerde_sosyal_gelisim.asp (09.04.2013)

Yavuzer, Haluk; Çocuk Psikolojisi I, Duygusal ve Toplumsal Gelişim, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982.

Yıldırım Ömer, Toplumsallaşma Nedir?, http://www.felsefe.gen.tr/toplumsallasma_sosyallesme_nedir_ne_demektir.asp (10.04.2013)

RECENT LOCAL ADMINISTRATION REFORM IN TURKEY

Prof. Dr. M. Akif Çukurçayır, Selçuk University
akifcukurçayır@gmail.com

Assoc. Prof. Dr. M. Akif Özer, Gazi University
akifozer@yahoo.com

Mücahit Navruz, Selçuk University
mucahitnavruz@selcuk.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Restructuring, Reform, Local Government, Metropolitan Management, Local Democracy

In the first decade of the 21. century in Turkey, radical reform efforts in the field of management has been observed. In this process especially in the local authorities field, important steps were taken in by the new laws. In this case, how pursued the reform of local government research is an important issue to be analyzed. In addition, the problems in practice in this field, need to find a solution as soon as possible by making necessary legislative steps. In general, the reason the Turkish local government reform is indicated to enhancement of coordination and division of labor based on central government and local governments in a unitary structure, in accordance with the principle of the integrity of administration, to re-organize the structure of between central government and local governments, duties, powers, responsibilities and organization of local governments resources, financial and to make the necessary arrangements about personnel sharing and have a regular source of income for local governments. The success of such an important reform is regarded as the realization of the objectives. Reform of the reform comes into play when it is not achieved enough success.

In this study, the recent local government reform process in Turkey has been analyzed from the perspective of "reform of the reform" under Law No. 6360. Its contributions to Turkish law system of local government and critical for this law are investigated in detail. In the context of local government reform in Turkey, Law No. 6360. Establishment of the 13 Metropolitan Municipality in the province has been adopted in the Grand National Assembly of Turkey. According to this law, Aydın, Balıkesir, Denizli, Hatay, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla,

Tekirdağ, Trabzon, Şanlıurfa, Van and Ordu became metropolitan municipality including limits of the territorial boundaries of provinces. The boundaries of the metropolitan municipalities Adana, Ankara, Antalya, Bursa, Diyarbakır, Eskişehir, Erzurum, Gaziantep, İzmir, Kayseri, Konya, Mersin, Sakarya and Samsun was transformed into the territorial boundaries of provinces. Legal entity of the territorial boundaries of the towns and villages in this province municipalities ended, villages became district and municipalities in the county in which the municipality is connected to the town by the name participated in a single neighborhood. Legal entity with special provincial administrations in the provinces of Istanbul and Kocaeli, including the villages in the legal personality of these villages came to an end.

As a result, local governments in Turkey in the last ten years, new laws have come into force revealed by the basic regulations making our people life easier, more efficient and high quality service delivery, based on the economic and efficient use of resources and modern service applications, aimed at increasing the supply of services approaches was adopted. However, discrepancies between aims and implementations as always, sometimes reform envisaged in the reform process, may result in unexpected disappointment.

References

CHRISTENSEN, Tom And Per LEGREID; "A Transformative Perspective on Administrative Reforms", Tom Christensen and Per Legreid (Ed.), New Public Management, England: Ashgate. 13-39, 2002.

ÇUKURÇAYIR, M. Akif; "Büyükşehir Belediyeleri", İdarecinin Sesi Der., Mayıs 2012.

GOLEMBIEWSKI, Robert; "The Future of Public Administration: End of a Stay in the Sun or a New day A-dawning?", Public Administration Review, 56, 2, 1996.

HEEKS, Richard; "Reinventing Government in the Information Age", Richard Heeks Ed.), Reinventing Government in the Information Age, England: Routledge, 2001.

KALKO, Ümit; Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinin Türkiye'de Yerel Yönetimlere Yansımaları, Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

KEARNEY, Richard C. - Barry M. FELDMAN - Carmine SCAVO; "Reinventing Government: City Manager Attitudes And Actions", Public Administration Review, 60, 6: 2000, 535-549.

PETERS, B. Guy; "Policy instruments and Public Management: Bridging the gaps", Journal of PA Research&Theory, 10, 1:2000, 35-48.

RICCUCCI, Norma M.; "The Old Public Management Versus the New Public Management, Public Administration Review, 61, 2: 2001, 172-176.

TÜRKİYE'DE SON DÖNEM YEREL YÖNETİMLER REFORMU

Prof. Dr. M. Akif Çukurçayır¹

Doç. Dr. M. Akif Özer²

Mücahit Navruz³

Özet

Genel olarak Türk yerel yönetimlerinde reformun gerekçesi; merkezi idare ile yerel yönetimleri üniter bir yapı içinde idarenin bütünlüğü ilkesine uygun olarak, işbölümü ve koordinasyona dayalı bir yapıya kavuşturmak, merkezi idare ile yerel yönetimler arasında görev, yetki, sorumluluk ve kaynak paylaşımı ile yerel yönetimlerin teşkilat, mali ve personel yapısını yeniden düzenlemek ve yerel yönetimlerin düzenli gelir kaynaklarına sahip olması için gerekli düzenlemeleri yapmak olarak belirtilir. Böylesine önemli hedeflerin gerçekleşmesi reformun başarısı olarak kabul edilmektedir. Yeteri başarıya ulaşamadığında ise reforma reform gündeme gelir. Bu çalışmada Türkiye'de yerel yönetimlerde son dönem reform çalışmaları 6360 sayılı yasa kapsamında "reforma reform" bakış açısıyla analiz edilmiştir. Yasanın Türk yerel yönetimler sistemine getirdikleri ve bu yasaya yönelik eleştiriler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Yeniden Yapılandırma, Reform, Yerel Yönetimler, Büyükşehir Yönetimi, Yerel Demokrasi

GİRİŞ

Tüm dünyada tarihsel sürece baktığımızda reform en küçük örgüt yapısından devlet olarak adlandırılan en büyük örgüt yapısına kadar, her zaman ihtiyaç duyulan bir olgu olmuştur (Koçer, 1970:7). Örgütler faaliyetlerinde iç ve dış çevreden sürekli alışveriş içindedirler. Bu örgütler; insanlardan, teknolojiden, yapılardan ve süreçlerden oluşmakta ve görevlerini başarmak ve kendilerini geliştirmek için

¹ Selçuk Üniversitesi, İİBF, akifcukurcayir@gmail.com

² Gazi Üniversitesi, İİBF, ozer@gazi.edu.tr; akifozer@yahoo.com

³ Selçuk Üniversitesi, SBE Y. Lisans Öğrencisi, mucahitnavruz@selcuk.edu.tr

yapısal/süreçsel sistemlerle etkileşmektedirler (Golembiewski, 1996:143). Bu süreçlerde yaşanan tıkanıkları ise reform ve yeniden yapılanma ile gidermeye çalışmakta ve eskiye göre daha etkin ve verimli olmaya çalışmaktadırlar.

Günümüzde örgütlerin reform ihtiyacı; özellikle bürokrasilerin yetersizlikleri, yenilik yapma ve esneklik gösterme konusundaki kısıtlamalar sonucu ortaya çıkan yeni örgütsel yapı arayışlarını gündeme getirmiştir. Bu süreçte örgütsel yapının çok boyutlu olduğunun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Çünkü reform yaparken; kültür, strateji, eğitim, enformasyon sistemleri ve teknoloji gibi sistemlerin ayrı ayrı ve birlikte düşünülmesi oldukça önemlidir. Eğer örgütsel sistemin parçaları uyum içinde ele alınmazsa, parçalar kaçınılmaz olarak birbirine çarpacaktır. Sürecin yeniden tasarımında hareketli yapının bütünü dengelemesi gerekmektedir (Harvard Business Review, 1999:78). Bu durum kamu yönetimi için de geçerlidir. Bu alanda kamu hizmetlerinden yararlananların sayılarının artması ve bunun sonucunda hizmetlerin genişlemesi, çeşitlenmesi, teknolojide, ihtiyaçlarda, koşullarda ve kamu hizmeti tercihlerinde değişikliklerin olması (TODAİE, 1972:9), sürekli olarak yeniden yapılandırmayı ve reform yapmayı gerektirmekte ve dolayısıyla kamu sektörü için bu alanın dinamik kalmasına yol açmaktadır.

Literatürde kamu yönetiminde reform süreci, belli amaçlarla girilen plânlı ve bilinçli değiştirme hareketlerinden oluşmaktadır. Bunlar genellikle bürokrasinin dışından gelen ve varolan dirence karşı gerçekleştirilen bir dönüştürme sürecinden oluşmaktadır (Tutum, 1994:4-5). Bu süreçte; temsili demokrasi fikrinin etkin olduğu yaklaşımla, idari reform sürecinin, unsurlarının ve araçlarının diğer alanlarda görülen reform süreçlerinden farklı olduğu (Christensen-Legreid, 2002:13) yaklaşımı ön plana çıkabilmektedir. Söz konusu reform sürecini ise iki temel ilke şekillendirmektedir. Bunlardan birincisi; reformun başarısı üzerine etkisi olan araçların seçimine dayalı, farklı etkileri olan, toplumsal ekonomiyi etkileyen ve hükümetlerce kullanılan araçlarla ilgilidir. Diğer ise, son yıllarda kamu yönetiminin işletme yönetimi pratiğinin dönüşümüyle ve kamu politikaları üzerinde bu değişikliğin yaptığı etkilerle ilgilidir (Peters, 2000:35). Ülkemizde özellikle yerel yönetimlerde görülen reform çabaları, ikinci gruptaki ilkeler kapsamına girmektedir.

Bu açıdan bakıldığında tüm dünyada yönetimde reform çalışmaları 1980'lerin ortalarında başlayan uluslararası bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde yönetim sürecine ve reformlara bütüncül ve geniş kapsamlı bir bakış açısı getirilmiştir. Reformun merkezinde; yönetim faaliyetlerinin genişlemesi ve birbirleriyle etkileşim içinde olan sosyo-ekonomik sorunların artması, bunun

sonucunda kentsel - çevresel sorunların, enerji kıtlıklarının ve ekonomik kaynak sorunlarının olması yer almaktadır (Kearney vd., 2000:537).

Kamu sektöründe reform sürecinin üzerinde durulması gereken en önemli özelliği, bölüşüm sürecinde yaşanan değişimden kaynaklanıyor olmasıdır. Sermaye artışları ve teknolojiye görülen büyük değişim ve gelişme, verimlilik artışlarını sağlamakta, bu durum ise getirilerin eşit olmayan bir biçimde bölüşülmesine yol açmakta (Şaylan, 1994:130), sonuçta toplumda dengesizlikler artmakta ve yeniden reformu gerektiren bir çok sorun gündeme gelmektedir. Bu reform sürecinde ise temel amaç yönetimin verimliliğini artırmak olmaktadır. Özellikle bu alanda lider ülke konumundaki ABD'de Roosevelt'in 1905'teki Keep Komisyonundan Reagan'ın 1982'deki Grace Komisyonuna kadar, hep başkanlar, reformlarla yönetimin verimliliğini ve etkinliğini artırmaya çalışmışlar, bu amaçla sürekli olarak yürütmenin gücünü çoğaltmışlardır (Ricucci, 2001:175). Ancak bu süreçte her zaman sorumluluk ilkesini korumayı da bilmişlerdir. Bu durum ABD'de uzun süredir yönetimde istikrarın sağlanmasının en önemli temel sebebi olarak gösterilmektedir.

Tüm bu hususlar dikkate alındığında ve hiçbir şekilde kamu sektörünün özellikle düzenleyici fonksiyonundan vazgeçilemeyeceği gerçeği karşısında, yönetimi reforma tabi tutma temel fonksiyonunda amaç, yaşanan krizden kurtulmak ve birikim sürecinin yeniden işlerliğini sağlamak olarak belirtilebilir. Ancak yaygınlaşan refah devleti uygulamaları krizlerin temel nedeni olarak görülüyorsa, bu reform sürecinin refah devletinin tasfiyesini gündeme getireceği de düşünülebilir (Şaylan, 1995:10). Bu gerçekler kapsamında düşünüldüğünde son yıllarda özellikle gelişmiş ülkelerde ön plana çıkan yönetimde reform alanları; verimlilik artışı, ademi merkezizetçilik, sorumluluk artışı, kaynak yönetiminin geliştirilmesi ve piyasa mekanizmasının hakim kılınması (Heeks, 2001: 13-14) hususlarında yoğunlaşmaktadır.

YEREL YÖNETİMLER REFORMU VE TÜRKİYE

21. yüzyılın ilk on yılı Türkiye'de özellikle yerel yönetimler için reform yılları olmuştur. Bu reform sürecinde her ne kadar AB'ye uyum çabaları etkili olsa da, Türk kamu yönetiminde yukarıda belirtilen reform saiklerinin de etkili olduğu söylenebilir. Yerel yönetimlerle ilgili reform sürecinde en önemli adım; 2004 yılında 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 2005 yılında 5393 Sayılı Belediye Kanunu ve 5302 Sayılı İl Özel İdaresi Kanunu ile atılmıştır. Bu adımlarla; yerel yönetimler biraz daha güçlendirilmiş, daha özerk ve halkın katılımının sağlandığı bir belediyecilik anlayışı hedeflenmiştir. Ayrıca 2008 yılında çıkarılan 5747 Sayılı "Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması Hakkında Kanun" ile büyükşehir kurulan yerlerde belde belediyeleri kaldırılmış, yeni bazı ilçeler oluşturulmak

suretiyle alt kademe belediyesi olarak sadece ilçe belediyesi statüsüne yer verilmiştir. Bu kanunlarla daha katılımcı ve daha demokratik yerel yönetimler hedeflenmiştir (Koçak-Ekşi, 2010:303-304).

Türkiye’de bu reformlardan beklenenler; merkezi idare ile yerel yönetimleri üniter bir yapı içinde idarenin bütünlüğü ilkesine uygun olarak, işbölümü ve koordinasyona dayalı bir yapıya kavuşturmak, merkezi idare ile yerel yönetimler arasında görev, yetki, sorumluluk ve kaynak paylaşımı ile yerel yönetimlerin teşkilat, mali ve personel yapısını yeniden düzenlemek ve yerel yönetimlerin düzenli gelir kaynaklarına sahip olması için gerekli düzenlemeleri yapmak (Sakal, 2000:136) olarak öngörülmüştür. Bu öngörülerin gerçekleşip gerçekleşmediğini reformların uygulanma süreci ortaya koyacaktır.

Türkiye’de en güncel şekliyle 2000’li yılların başından itibaren gündeme gelen reform önerileri, yerel yönetimlerin görev ve yetkilerini artırmak, idari vesayeti azaltıcı önlemler almak ve mali bakımdan bu yönetimleri güçlendirmek gibi temel amaçlarla dikkat çekmişti. Ancak bu bakış açısıyla reformların gerçekten yönetim sistemini rahatlatıp rahatlatmayacağı, kalkınma hızını artırıp artırmayacağı, hizmette etkinliği ve verimliliği sağlayıp sağlamayacağı (Ünüşon, 1994:3) bilinmiyordu. Bunun için reformların uygulama sonuçlarına bakmak gerekiyor.

Reform öncesi ve reform sonrası uygulamaya baktığımızda Türk yerel yönetimlerinin halâ, halkın beklediği oranda etkili ve verimli hizmet üretmediklerini görüyoruz. Bundan dolayı Türkiye’de yerel yönetimler konusunun, sadece yönetsel etkinlik ve verimlilik gibi örgütsel ve yönetsel bir boyutta ele alınmaması gerekiyor. Çünkü yerel yönetim kurumlarının demokrasinin kökleşmesi ve aksaksız işlemesi bakımından önemli olan demokratik değerler ve uygulamalarla yakın ilişkisi var (Kalko, 2010:114). Dolayısıyla yerel yönetimler reformunu; başlayan ve biten bir süreç olarak değil, sürekli devam eden, oluşturduğu dinamik ortamda eksikliklerini gören ve bunları gidermek için yasal, yönetsel, sürekli çözüm üreten ve bunu da uygulamaya aktaran bir süreç olarak görmek zorundayız.

“Reforma Reform” Sürecinde Yapılması Gerekenler

Son yıllarda Türkiye’de çıkarılan kanunlarla yeniden yapılandırılan yerel yönetimlerde temel amaç çeşitlenerek artan yerel ihtiyaçların etkin, zamanında ve yerinde giderilmesi esasına dayandırılrsa da, sonuçta merkezi otorite ile yerel otorite arasında giderek çoğalan bir yetki ve görev karmaşasının önüne geçilememiştir. Bu süreçte yerel yönetimlere görevler yüklenirken bu kuruluşların hizmetleri yürütme

kapasiteleri dikkate alınmamakta ve bu konuda merkezi yönetim herhangi bir bütçe, ödenek, teknik eleman ve malzeme desteğinde de (Toprak-Şataf, 2009:21) bulunmamaktadır. Reform sürecinde bu hususun göz ardı edilmesi, yerel yönetimlere yeterli mali kaynakların ayrılmamasıyla, gelişen Türkiye'de maalesef çoğu hizmet sunumunda yerel yönetimlerin yetersiz kalmasına neden olmaktadır.

Ülkemizde yeni reform kanunlarının verdiği çok geniş yetki ve imkânlarla rağmen, kültürel, iktisadi ve idari nedenlerle yerel yönetimlere doğrudan veya halk katılımı ile vatandaş denetiminin pratikte oldukça yetersiz seviyelerde kaldığı görülmektedir. Yerel yönetimlerin en önemli meşruiyet kaynakları durumunda olan yerel iradenin harekete geçirilmesi için, yerel demokratik katılım araçlarının daha işlevsel olarak devreye sokulması gerekmektedir. Yerel katılımın artması, sosyal belediyeçiliğin toplum tarafından daha fazla denetlenmesine imkan verecek yapının oluşturulmasını da getirecektir (Toprak-Şataf, 2009:22). Her ne kadar 5393 sayılı Belediye Kanununun getirdiği bir yenilik olarak kent konseyi doğrudan bir katılım mekanizması olarak düşünülmüş ve kent konseyinin kararlarının belediye meclisinin ilk toplantısında gündeme alınarak değerlendirilmesi öngörülmüşse de, bu alanda uygulamada önemli sorunlar yaşanmaktadır. Kent konseyinin oluşumu, belediyeye yardımlarının neler olduğu ve nasıl sağlanacağı, kent konseyi kararlarının belediye meclisinin hangi ilk toplantısında gündeme alınacağı (Memişoğlu, 2006:118) konseylerin hukuki durumu, bu alanda ülke çapında birörnek uygulamalar, kent konseyi oluşturmayan belediyelere uygulanacak yaptırım gibi kent konseylerinin etkin bir halk meclisi gibi çalışabilmesi için gereken ortamı sağlayacak gerekli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Uygulamada yerel yönetimlerin mali açıdan özerklikleri olmaksızın, kendilerine görev ve yetki devri yapılması bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü karar alma serbestisi olan bu idareler, almış oldukları kararları uygulayabilme gücünden yoksun olmaktadır (Ulusoy-Aldemir, 2009:281). Bu anlamda yerel yönetimler reformunu destekleyecek ve yerel özerkliği güçlendirecek Belediye Gelirleri Kanunu'nun biran önce çıkarılması gerekmektedir.

Bunun yanında yerel yönetimleri, kadrolarıyla, atanmış ve seçilmiş personelinin nitelikleriyle, yönetim ve toplum anlayışlarıyla, sorumluluk ve bilinç düzeyleriyle, kaynaklarını ve yetkilerini toplum yararına kullanabilecek bir düzeye getirmek de şarttır. Bunun için sistemin tüm aktörleri sürekli ve sistemli olarak eğitilmelidir (Ökmen, 2003:137). Bu kapsamda yerel yönetimler eğitim akademileri kurulabilir.

Türkiye'de son dönem reform çalışmalarında, dış dinamikler kapsamında ele alınan gelişmelerin kamu yönetiminin mevcut durumunu etkileyerek iç dinamiklerden

kaynaklanan reform çalışmalarını tetiklediği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında; merkezîyetçilik, yerel yönetimler üzerindeki aşırı vesayet uygulamaları, şeffaflık ve katılım yetersizliği, örgütlenme ve personel sorunları, bürokrasi ve kırtasiyecilik, siyasal yozlaşmaların yaygınlaşması, kalitesiz ve liyakatsiz personel istihdamı gibi sorunların ortadan kaldırılması, dış dinamikler tarafından öngörülen yerelleşmenin beklenen etkinliği sağlayabilmesi açısından önemlidir (Emini, 2009: 41).

Yerel yönetimler reformunda ihmal edilmiş diğer bir alan da mahalle yönetimidir. 5393 sayılı Kanun mahalle kurulması, kaldırılması, birleştirilmesi gibi işlemleri basitleştirilmiş ve bu işlemler için belediye meclisi kararı, kaymakamın görüşü ve valinin onayını yeterli görmüştür. Belediyelerin imkanları ölçüsünde mahallenin ve muhtarlığın ihtiyaçlarını karşılaması ve sorunlarını çözmesi öngörülmüştür. Ancak, belediyelerin bu görevi nasıl yerine getireceğine dair bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Bu alanda ayrıntılı ve yeni bir düzenleme yapılmalıdır.

Son yerel yönetimler reformu yönetim sistemine ihtisas komisyonlarını getirmiştir. 5393 sayılı Kanun, belediye meclisi üyelerinden üç ila beş kişiden oluşan ve süresi bir yılı geçmeyen ihtisas komisyonlarının kurulmasını öngörmüştür. Halkın denetimine işlerlik kazandırmak amacıyla komisyon raporlarının halka duyurulması ve isteyenlere bedeli ödenmesi karşılığında verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak burada dikkat çeken husus, komisyon toplantılarının değil, komisyon raporlarının halka açık olmasıdır. Yönetişim ilkesi gereği komisyon toplantılarının da halka açık olması için düzenleme yapılmalıdır. Diğer bir olumsuzluk ta 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun öngördüğü denetim komisyonları ile ilgili yaşanmaktadır. Kanunda denetim komisyonunun, belediye birimlerinden ve bağlı kuruluşlarından her türlü bilgi ve belgeyi isteyebilmesi ve bu isteklerin gecikmeksizin yerine getirilmesi karara bağlanmıştır. Ancak Kanunda geçen "gecikmeksizin" ifadesiyle ne kadar bir sürenin kastedildiği belirtilmemiştir. Bu sürenin sınırları çizilmelidir. Bunun yanında uygulamada belediye meclis üyelerinin denetim komisyonunda etkin hizmet sunamadıkları, birçok belediye meclisi üyesinin denetim komisyonunda çalışabilecek niteliklere sahip olmadığı, bu yüzden dışarıdan hizmet alımı yoluna gittikleri görülmektedir. Bu durum belediyenin hesaplarının dış denetçilere denettirilmesine yol açmakta ve böylelikle çıkar grupları için bir suistimal alanı oluşmaktadır.

5393 sayılı Kanunla getirilen yeni düzenlemelerden biri de kentsel dönüşüm ve gelişim alanı uygulamasıdır. Kanun bu alanların, meclis üye tam sayısının salt çoğunluğu ile belirlenebilmesinin yolunu açmıştır. Ancak kentsel dönüşüm ve gelişim projelerinin hazırlanmasında katılıma ilişkin bir düzenlemeye yer

vermemiştir. Bu durumu önemli bir eksiklik olarak nitelendirmek mümkündür (Memişoğlu, 2006:109-117). Benzer katılımcı anlayışın yerel yönetimlerin sosyal nitelikli hizmetlerini sivil toplumla birlikte planlama ve uygulamaları sürecinde de uygulamaya aktarılması faydalı olacaktır. Yerel yönetimlerin sivil toplum örgütleriyle ortak hareket etmeleri, hem toplumsal bir sinerji oluşturarak hizmetlerin verimliliğini artıracak hem de bu hizmetlerden gerçek ihtiyaç sahiplerinin yararlanmasını sağlayacaktır (Toprak-Şataf, 2009:22).

Yerel yönetimlerimizde çözüm bekleyen önemli bir sorun da özellikle insan kaynaklarındaki performans düşüklüğüdür. Ekonomik durgunluk ve artan rekabetle beraber örgütler daha yeterli ve verimli olabilmek için çeşitli yollar aramaya başlamışlardır (Emini, 2009:43). Son yıllarda yaşanan kamu işletmeciliği doğrultusundaki gelişmelerle birlikte kamusal hizmetlerde performansa ve kaliteye ilişkin hesap verme sorumluluğunun kurumsal düzeyde yerleşmeye başladığını ve vatandaşları da kapsayacak şekilde derinlik kazandığını görüyoruz. Bu sürecin devam etmesi için başta yerel yönetimler personelinden başlamak üzere, yönetim sürecindeki tüm aktörler; etkinlik, verimlilik, performans artışı, kaynakların rasyonel kullanımı gibi konularda eğitilmelidir.

6360 Sayılı Yasa ve Getirdikleri

Türkiye'de yukarıda incelediğimiz yerel yönetimlerde reform kapsamında TBMM'de, 12 Kasım 2012 tarih ve 6360 sayılı 13 İlde Büyükşehir Belediyesi Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı kabul edilmiştir. Bu kanuna göre, Aydın, Balıkesir, Denizli, Hatay, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Tekirdağ, Trabzon, Şanlıurfa, Van ve Ordu sınırları il mülki sınırları olmak üzere, büyükşehir belediyesi olmuştur. Adana, Ankara, Antalya, Bursa, Diyarbakır, Eskişehir, Erzurum, Gaziantep, İzmir, Kayseri, Konya, Mersin, Sakarya ve Samsun büyükşehir belediyelerinin sınırları, il mülki sınırları haline getirilmiştir. Bu illere bağlı ilçelerin mülki sınırları içindeki köy ve belde belediyelerinin tüzel kişiliği sona ermiş, köyler mahalle olmuş, belediyeler ise belde ismiyle tek mahalle olarak bağlı buldukları ilçenin belediyesine katılmıştır. Bu illerin, bucak teşkilatları da kaldırılmıştır. Bu illerdeki il özel idarelerinin tüzel kişiliği ile İstanbul ve Kocaeli'ndeki orman köyleri de dahil köylerin tüzel kişiliği sona ermiştir (CBB, 2013:1).

Bu kanunla; 102'ü 30 Büyükşehir Belediyesinde, 559'u 51 İl belediyesinde olmak üzere toplam 1582 belde belediyesi ve 16.082 köyün tüzel kişiliği kaldırılmıştır. Toplam 30 Büyükşehir Belediyesinde 27 yeni ilçe belediyesi kurulmuş, 143 ilçe belediyesi ayrıca dönüştürülen 333 ilçe belediyesi ile toplam 501 büyükşehir ilçe

belediyesi oluşturulmuştur. Bu kanunla sayıları 16 olan büyükşehir belediyesi sayısı 30'a ve 143 olan Büyükşehir İlçe Belediyesi sayısı 501'e çıkarılmıştır. 65 olan il belediyesi sayısı 51'e, 749 olan ilçe belediyesi sayısı 418'e 1977 olan belde belediyesi sayısı 394'e düşürülmüştür. Son durumda Türkiye'de 30 Büyükşehir Belediyesi, 51 İl Belediyesi, 919 İlçe Belediyesi ve 34.283 köy bulunmaktadır.

Bu yasanın getirdikleri sistematik bir şekilde şöyle özetleyebiliriz:

Mevcut büyükşehir belediyelerinin sınırı il sınırına genişletilmiştir. Nüfusu 750.000'in üzerinde olan illerin il belediyeleri, sınırları il mülki sınırları olmak üzere büyükşehir belediyesine dönüştürülmüştür. Büyükşehirlerdeki il özel idarelerinin, belde belediyelerinin ve köylerin (orman köyleri dahil) tüzel kişilikleri kaldırılmıştır. Büyükşehirde dönüştürülen illerde 24+2 (Zonguldak) yeni ilçe kurulmuştur. Nüfusu 2.000'in altında olan 559 belde belediyesinin tüzel kişiliği sona erdirilmiştir. Bu kanun sonrasında artık; Büyükşehir ve ilçe belediyeleri, amatör spor kulüplerine nakdi yardım yapabilecek; yurtiçi ve yurtdışı müsabakalarda üstün başarı gösteren veya derece alan sporcuların yanı sıra teknik yönetici, antrenör ve öğrencilere belediye meclis kararıyla ödül verebilecektir. Bu belediyeler; sağlık, eğitim, kültür tesis ve binalarının yanı sıra mabetlerin de yapım, bakım ve onarımını sağlayacaktır. Büyükşehir belediyeleri ile nüfusu 100 binin üzerindeki belediyeler, kadınlar ve çocuklar için konukları açacaklardır. Belediye ve bağlı idareler, meclis kararıyla mabetlere indirimli bedelle ya da ücretsiz olarak içme ve kullanma suyu verebilecektir (Parlak, 2013:1).

Tüzel kişiliği kaldırılarak köye dönüşen belediyelerin komşu oldukları il, ilçe ve nüfusu 2.000'in üzerindeki belde belediyelerine, belediye meclisi kararı ile mahalle olarak katılmalarına imkan sağlanmıştır. Büyükşehirlerde yeni bir ilçe belediyesinin kurulabilmesi için asgari 50.000 olan nüfus kriteri, 20.000'e çekilmiştir. Mahalle kurulması için nüfus kriteri 500 olarak belirlenmiştir. Büyükşehir belediyesi ile ilçe belediyeleri veya ilçe belediyelerinin kendi aralarında hizmetlerin yürütülmesiyle ilgili ihtilaf çıkması durumunda, büyükşehir belediye meclisi yönlendirici ve düzenleyici kararlar almaya ve gerekli koordinasyonu sağlamaya yetkili kılınmıştır. Valiler tarafından il genel meclisi toplantı gündemine önerilen hususların meclisin ilk toplantısında ele alınması sağlanmıştır. Kanunla özel idare genel sekreterinin encümenin doğal üyesi olması sağlanmıştır. Encümenin seçilmiş ve atanmış üyelerinin sayısı ikişer azaltılarak encümen üye sayısı 11'den 7'ye düşürülmüştür. Merkezi idarenin taşrada yürüttüğü işlerle ilgili olarak; hizmetlerin etkinliğini ve verimliliğini arttırmak, kaynakların yerinde kullanımını sağlamak, hizmetteki

aksamalara engel olmak, denetim alanındaki boşluğu doldurmak, rehberlik etmek, ayrıca afet ve acil yardım hizmetlerini yürütmek üzere Büyükşehir belediyesi bulunan 30 ilde valilik bünyesinde Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlığı kurulmuştur. Bakanlıklar ve diğer merkezi idare kuruluşları, kaynağını aktarmak şartıyla illerde yapacakları her türlü yatırım, yapım, bakım, onarım ve yardım işlerini bu başkanlık aracılığıyla yapabilecekler (MİGM, 2013:1).

- Bu Kanun sonrasında genel bütçe vergi gelirleri tahsilâtı toplamının yüzde 1,50'si büyükşehir dışındaki belediyelere, yüzde 4,50'si büyükşehirlerdeki ilçe belediyelerine ve yüzde 0,5'i il özel idarelerine ayrılacaktır. Ayrıca büyükşehir belediye sınırları içinde yapılan genel bütçe vergi gelirleri tahsilâtı toplamının yüzde 6'sı ile genel bütçe vergi gelirleri tahsilâtı toplamı üzerinden büyükşehirlerdeki ilçe belediyelerine ayrılan payların yüzde 30'u büyükşehir belediye payı olarak ayrılacaktır (Ayr. İçn. TEPAV, 2003/a:1). Mevcut durumda Türkiye genelinde toplanan GBVG'nin % 1,15'i İl Özel İdare payı olarak ayrılmaktadır. Bu kanunla artık İl Özel İdarelerinin GBVG tahsilatından aldıkları pay % 0,5'e düşürülmektedir. (52 İl Özel İdaresi için). Artık Türkiye genelinde toplanan GBVG'nin %4,50'si büyükşehir sınırları içindeki ilçe payı olarak ayrılacaktır. İller Bankası bu payın %10'unu yüzölçümüne, %90'ını nüfusa göre hesaplayarak ilçe payını belirleyecektir (Ayr. İçn. TEPAV, 2003/b:1). Kanun'da genel bütçe vergi gelirlerinden belediyelere aktarılacak payların sadece nüfusu göre değil yüzölçümüne göre de verilecek olması önemli bir gelişmedir.

6360 Sayılı Yasaya Yönelik Eleştiriler

- Öncelikle bu yasa demokratik meşruiyet eksikliği taşımaktadır. Bilimsel bir hesap yapılmadan, ne yerel toplulukların ne de ilgili tarafların yeteri kadar görüşlerine başvurulmadan çıkarılmıştır (Çukurçayır, 2012:20).
- Dünyadaki tüm büyükşehir belediye modelleri temel kriter olarak, bütünlük arz eden kentleşmiş alanların nüfusunu esas almaktadır. Ancak bu yasa ile büyükşehir yapılan il merkezlerinin pek çoğu "büyük yerleşim merkezi" tanımıyla bağdaşmıyor. Tekirdağ, Muğla, Mardin gibi büyükşehir yapılan bazı illerin merkez nüfusu, Batman, Sivas, Elazığ gibi illerden daha az. Merkez nüfusu 100.000'in altında olan Mardin ve Muğla büyükşehre dönüştürülürken, merkez nüfusu 300.000'in üzerinde olan Elazığ, Sivas ve Batman'ın büyükşehir yapılmaması ciddi bir çelişkidir (Avcı, 2013:1).
- Kanunla İl sisteminin önemli bir dayanağı olan ve bütçesini karşılayan il özel idarelerinin kaldırılması, eğer doğacak boşluklar iyi telafi edilemezse, Türkiye idaresinin bel kemiği olan il yönetiminin zaafa uğraması ve atıl kalması mümkündür. Kanun bu yönüyle taşrada"devletin tarafsızlığını ve hukukun üstünlüğünü"

uygulayacak makamların zayıflamasına ve zaman içerisinde güdük kalmasına yol açacak bir potansiyele sahip gözükmektedir (Parlak, 2013:1).

- Anayasanın 126. maddesine göre Türkiye illere ayrılmıştır. 127. maddesine göre de bu il halkının yerel/ortak ihtiyaçları karar organları kendileri tarafından seçilen bir kamu tüzel kişisi tarafından karşılanmalıdır. 27 ilde il özel idarelerinin kaldırılması bu maddeye aykırı olur. Ayrıca bu durum Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın "yerel yönetimlerin sınırlarında, bir referandum yoluyla ilgili yerel topluluklara danışılmadan değişiklik yapılamaz" ilkesine de aykırıdır (Gözler, 2013:1-2).
- Kanun Avrupa Kentsel Şartı'nın 13. maddesine de aykırıdır. Bu maddeye göre; Avrupa'nın kent ve kasabalarının, özellikle katılım açısından, demokrasinin yeni taleplerini dikkate alan bir kentsel yönetim modeli inşa etmek sorumluluğu vardır. (Çukurçayır, 2013:1). 6360 sayılı kanun bu haliyle merkezîyetçiliği artırıp yetkiyi tek elde toplası nedeniyle söz konusu kentsel yönetim modelini geliştirmekten çok uzak görünmektedir.
- Kanunla çok sayıda orman köyünün (9652 köy) tüzel kişiliğinin kaldırılması, mahalleye dönüştürülmesi ve bağlı olduğu ilçe belediyesine bağlanması, Anayasa'nın "Orman köylüsünün korunması" başlıklı 170. maddesi ile örtüşmemektedir (Avcı, 2013:1).
- Bu uygulama AB'nin "Subsidiarity" (hizmette halka yakınlık) ilkesine de aykırıdır. Halkın kilometrelerce yol kat ederek, büyükşehirden hizmet talep etmesi kendine en yakın birimden hizmet alması kriterine uymamaktadır (Parlak, 2013:1).
- Bu kanunla büyükşehir sınırlarının artması sonucunda sunulan hizmet maliyetleri bütün hizmet alanı için geçerli olacak ve kırsal alanda yaşayan vatandaşa sunulan hizmetten bir bedel istenmesi kaçınılmaz hale gelecektir.
- Kanunun birçok köyün tüzel kişiliği kaldırması Anayasa'mızın 127. maddesinde "Mahallî idareler, il, belediye veya köy halkının mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere.....hükmüne aykırıdır. Ayrıca kanunla birçok köy tüzel kişiliğinin kaldırılması ve Osmanlı'dan günümüze bir mülki amir gibi görev ifa eden köy muhtarını mahalle muhtarı yapmak, köydeki hizmet akışına zarar verecektir. Köyler mahalle, muhtarı da mahalle muhtarı olunca, Köy Kanunu'nun köy muhtarına ve köy halkına yüklediği görevler, mahalle muhtarından ve mahalle halkından istenemeyecektir (Kahraman, 2013:1). İlginçtir mahalle muhtarının nikâh kıyma

yetkisinin olmaması nedeniyle, köylü, belediyeye kadar gidip nikâh kıydırmakta zorlanacak ve resmî nikâhsızların sayısı artacaktır (Taş, 2012:50).

- Yeni Kanunun uygulanmaya başlamasıyla Köylere Hizmet Götürme Birlikleri gibi, geleneksel ve yerel hizmet üretme mekanizmaları atıl hale gelecek bunun neticesi olarak, hizmet sunum kapasitesi azalacak ve hizmet maliyeti de artacaktır. Büyükşehir belediyelerinde ise genişleyen alanlara hizmet götürebilmek için yeni birimlere ihtiyaç duyulacak, bu da maliyetleri artıracaktır (Gözler, 2013:1).
- 30 Büyükşehir Belediyesinde oluşturulan Yatırım İzleme ve Koordinasyon Merkezi, yerel özerkliğe aykırı olarak merkezi idarenin yerel üzerindeki kontrolünün artmasını yol açacaktır. Bu Merkez, sınırları çizilmeyen olağanüstü yetkilerle donatılmaktadır.
- Madencilik faaliyetleri için işyeri açma ve çalışma ruhsatlarını düzenlemek, elektronik haberleşme altyapısını yapmak ve işletmek, mabetlerin yapımı, bakımı, onarımı, sağlıkla ilgili her türlü tesisin açılması ve işletilmesi, afet riski taşıyan ve can ve mal güvenliği açısından tehlike oluşturan yapılarla ilgili tasarruflarda bulunmak gibi uzun süre tartışılması gereken yetkilerle donatılan Büyükşehir Belediyelerinin bu sorumluluğu nasıl taşıyacağı, Kanun'un uygulanması sürecinde ortaya çıkacaktır (Ankara Barosu, 2013:1). Ancak şu anki mevcut büyükşehir belediyelerinin dahi birçoğu bu konuda ne kurumsal ne de ekonomik açıdan yeterlidir.

SONUÇ

Son çıkarılan 6360 sayılı 13 İlde Büyükşehir Belediyesi Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 2004 yılında başlayan Türk yerel yönetimlerinde reform sürecinin "reforma reform" anlayışıyla yeni bir sürece girdiği söylenebilir. Yerel yönetimler alanında son on yılda uygulamaya giren yeni yasaların ortaya koyduğu temel düzenlemelerde, insanımızın hayatını kolaylaştıran, daha etkin ve kaliteli hizmet sunumunu esas alan, kaynakların ekonomik ve verimli kullanılmasıyla hizmet arzını artıran ve çağdaş hizmet uygulamalarını hedefleyen bir yaklaşım benimsenmiş ve uygulamalar bu kapsamda hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak hedeflenenle hayata geçirilen her zaman örtüşmediği gibi, bazen reforma reform sürecinde öngörülenler, beklenmedik şekilde hayal kırıklığı ile sonuçlanabilmektedir. Bu durumdan en fazla zararı ise, hizmetlerin sunulduğu vatandaşlar görmektedir.

Ülkemizde 2004 yılından beri yerel yönetimler alanında yapılmak istenen reformlar olumlu sonuçlara yol açtıkları gibi, söz konusu alanlarda birçok yeni soruna da yol açtı. Çalışmada bunları değerlendirdik. Çözüm önerisi olarak da reform sürecine bütüncül bakıp, uygulamadaki aksaklıkların hızlı bir şekilde tespit edip hemen yasal

çözümün bulunması ve ilgili düzenlemelerin yapılması gerektiğini belirttik. Yakın zamandaki son reform uygulamasıyla da ülkemizde büyükşehir belediye sayısı 30'a çıkarıldı. Bu düzenlemenin olumlu – olumsuz sonuçlarını önümüzdeki dönemde göreceğiz. Elbette kentler çok büyüdüğünde bu kentlerde yaşayanların ortak ihtiyaçları da çeşitlenmekte ve daha büyük ölçekli yatırımları gerektirmektedir. Bu durum ise büyük ölçekli belediyeleri gerektirmektedir. Ancak yasal düzenlemeler yapılırken büyükşehir belediyesi uygulamasının olumsuz yönleri de mutlaka dikkate alınmalıdır. Büyükşehir belediyeleri kentin makro planlama ve makro ölçekte yatırımları gerçekleştirme amacının dışında yetkilerle donatıldığında, bu durumun hizmetlerde merkezileşmeye yol açacağı hususuna dikkat edilmelidir. Büyükşehir belediye sayısı artarken Avrupa Birliği kurucu ilkelerinden "Hizmette Vatandaşa Yakınlık (Subsidiarity)" ilkesi ile ters düşüleceği, sorumlulukların bu şekilde halka en yakın birim yerine büyükşehir belediyelerine verilmesinde, görevin kapsam ve niteliği ile yetkinlik ve ekonomi gereklerinin göz önünde bulundurulması gerektiği unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

ANKARA Barosu; "Büyükşehir Belediyesi Kanunu İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un Düşündürdükleri", <http://www.dha.com.tr/ankara-barosu> (25.01.2013).

AVCI, Gültekin; "13 Büyükşehir Anayasaya Aykırı", <http://gundem.bugun.com.tr/13-buyuksehir-anayasa-ya-aykiri> (20.02.2013).

CBB (Çukurova Belediyeler Birliği); "6360 Sayılı Yasa Neler Getiriyor", http://www.cbb.gov.tr/dosyalar/file/BSB_Kanunun_Getirdigi_.pdf (20.02.2013).

CHRISTENSEN, Tom And Per LEGREİD; "A Transformative Perspective on Administrative Reforms", Tom Christensen and Per Legreid (Ed.), New Public Management, England: Ashgate. 13-39, 2002.

ÇUKURÇAYIR, M. Akif; "Büyükşehir Belediyeleri", İdarecinin Sesi Der., Mayıs 2012.

ÇUKURÇAYIR, M. Akif; "Büyükşehir yasa tasarısı idare sistemini tamamen değiştiriyor", http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-makif-cukurcayir-buyuksehir-yasa-tasarisi-idare-sistemini-tamamen-degistiriyor (01.02.2013).

EMİNİ, Filiz Tufan; "Türkiye'de Yerel Yönetimler Reformunun İç ve Dış Dinamikleri", Yönetim ve Ekonomi, C.16, S.2, 2009.

- GOLEMBİEWSKI, Robert; "The Future of Public Administration: End of a Stay in the Sun or a New day A-dawning?", *Public Administration Review*, 56, 2, 1996.
- GÖZLER, Kemal; "6360 Sayılı Kanun Hakkında Eleştiriler", www.idare.gen.tr/6360-elestiriler.htm. (10.02.2013).
- HARVARD BUSINESS REVIEW; Değişim, (Çev. Meral Tüzel), MESS, İstanbul, 1999.
- HEEKS, Richard; "Reinventing Government in the Information Age", Richard Heeks Ed.), *Reinventing Government in the Information Age*, England:Routledge, 2001.
- KAHRAMAN, Mehmet; "Yeni Büyükşehir Belediye Kanunu'na Farklı Bir Değerlendirme", <http://www.zaman.com.tr/newsId=2015387> (20.02.2013).
- KALKO, Ümit; *Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinin Türkiye'de Yerel Yönetimlere Yansımaları, Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.*
- KEARNEY, Richard C. - Barry M. FELDMAN - Carmine SCAVO; "Reinventing Government: City Manager Attitudes And Actions", *Public Administration Review*, 60, 6: 2000, 535-549.
- KELES, Rusen; "Yerel Yönetimler Özerklik Sartı Karsısında Avrupa ve Türkiye", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6, Kasım 1995, s.3-19.
- KOÇAK, Süleyman Yaman - Ali EKŞİ; "Katılımcılık ve Demokrasi Perspektifinden Türkiye'de Yerel Yönetimler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* S.21, Mayıs 2010, s.295-307.
- KOÇER, Melih; *İşletme Yönetimi ve Organizasyon Fonksiyonu*, Ankara, 1970.
- MEMİŞOĞLU, Dilek; *Yeni Kamu Yönetimi Ve Yerel Yönetimler Reformu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ, Isparta, 2006.
- MİGM; "6360 Sayılı Kanunla İlgili Sıkça Sorulan Sorular Ve Cevaplar", <http://www.migm.gov.tr/Dokumanlar/6360SayiliKanunSSS.pdf> (30.01.2013).
- ÖKMEN, Mustafa; "Yerel Yönetimlerde Yeniden Düzenleme Girişimleri ve Son Reform Tasarıları Üzerine", *Yönetim ve Ekonomi*, Y.1, C.10, S.1, 2003.
- PARLAK, Bekir; "Yeni Büyükşehir Belediye Yasasının Analizi" <http://www.bursayerelyonetim.com/index.php/yeni-buyuksehir-belediye-yasasinin-analizi/> (20.02.2013).
- PETERS, B. Guy; "Policy instruments and Public Management: Bridging the gaps", *Journal of PA Research&Theory*, 10, 1:2000, 35-48.

RICCUCCI, Norma M.; "The Old Public Management Versus the New Public Management, Public Administration Review, 61, 2: 2001, 172-176.

SAKAL, Mustafa; "Türkiye'de Yerel Yönetimlerde Yeniden Yapılanma Sorunu: Tarihsel Perspektiften Bir Değerlendirme", Süleyman Demirel Ün. İİBF Der., C.5, S.1, 2000, s.119-140.

ŞAYLAN, Gencay; "Değişim ve Yolsuzluk", Amme İdaresi Dergisi, XXVIII, 3, 1995.

ŞAYLAN, Gencay; Değişim Küreselleşme ve Devlet, İmge, Ankara, 1994.

TAŞ, Cesurhan; "Yerel Yönetimler Reformu Federal Devlete Gidiş Mi?", TURAN-SAM (TURAN-CSR) Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Der., C.4, S.16, Sonbahar 2012.

TEPAV; "6360 Sayılı Yasaya Göre Belediyelerin Genel Bütçe Vergi Gelirlerinden Alacakları Paylar", http://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1354287682-2.6360_Sayili_Yasaya_Gore_Belediyelerin_Genel_Butce_Vergi_Gelirlerinden_Alacak_lari_Paylar.pdf (20.01.2013/a).

TEPAV; "Yenilenen Yerel Yönetim Sisteminde Belediye ve İl Özel İdarelerinin Genel Bütçe Vergi Gelirlerinden Alacakları Payların Karşılaştırmalı Analizi" <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3243> (20.01.2013/b).

TODAİE; İdarenin Yeniden Düzenlenmesi, TODAİE Yay., Ankara, 1972.

TOPRAK Düriye - Ceyda ŞATAF; "Türkiye'de Yerel Yönetimler Reformu Çerçevesinde Sosyal Belediyecilik Yaklaşımı", Sosyal Ve Beşeri Bilimler Der., Cilt 1, Sayı 1, 2009.

TUTUM, Cahit; Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma, TESAV Yay., Ankara, 1994.

ULUSOY, Ahmet – T. ALDEMİR; "Yerel Yönetimler ve Mali Özerklik: Türkiye ve OECD Ülkelerinin Karşılaştırmalı Analizi", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 12, Sayı 21, Haziran 2009, s.259-287.

ÜNÜSAN, Teoman; "Yerel Yönetimler Reformu", Çağdaş Yerel Yönetimler, C.3, S.2, Mart 1994, s.3-8.

CULTURE INDUSTRY AND CONSUMER SOCIETY

Arş. Gör. Meryem SERDAR, Sakarya Üniversitesi
meryemkose@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Key Words: *Culture Industry, Frankfurt School, Consumer Society.*

Mass Media serve to consumption culture to make it a universal phenomenon which is effective on life in all societies. Individuals adopt consumption style of those from other social stratum which they cannot associate with in their daily lives. The emotions and thoughts of individuals who are exposed to consumption culture are directed by mass media in our age. So individuals lose control on their lives. This is because concepts of comfort, image, and difference don't occur incidentally in the person's mind. Mass Media have a significant impact on the determination of these concepts. For individuals of consumer society who are shaped by Mass Media existence is equal to consumption. This is because they are indoctrinated that 'the more you consume the more you live effectively.

Today consumption is viewed as the basic source of joy. It is also considered as a tool by which the individuals feel themselves as free consumers and creators. The notion of consumption has become widespread due to the grave impact of Mass Media. Individuals are canalized into consumption and shopping mania by Mass Media's propaganda. This guidance leads to the same code of conduct around the world thus people buy same clothes, same foods, and same technology products in short they consume the same things. However, it is not important that things are essential or not.

The main objective of this theoretical research is to explain relationship between culture industry and consumer society. In order to comprehend culture industry first of all the concepts of culture and mass culture are evaluated. Then the

5th International Social Sciences Conference in Balkans

thoughts of Frankfurt School's theoreticians who invented the concept of culture industry are analyzed. Finally, the study includes a critique of consumer society.

The concept of culture industry which was invented by critical theory and the criticisms they directed to this concept manifest the extents of consumption. Critical theory's thinkers argue that the thing that is consumed is indeed 'culture'. They claim that culture is experienced the reification and commodification process due to the culture industry. Producers of culture industry create "fake needs". Mass Media constantly deceive people with regard to "needs".

Critiques to culture industry that put forward by Frankfurt school are based on the idea that it creates "consumer society". In this regard, Frankfurt School's criticisms of culture industry are in line with criticism of consumer society.

KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ VE TÜKETİM TOPLUMU

Arş. Gör. Meryem SERDAR ¹

Özet

Kitle iletişim araçları, tüketim olgusunun artık evrensel bir olgu olmasına ve bütün toplumlarda yaşam üzerinde etkili bir faktör olmasına hizmet etmektedir. Bireyler, gündelik hayatta ilişki kuramadıkları, yan yana gelemedikleri toplumsal tabakanın tüketim biçimini benimseyerek o yoğunlukta tüketim çabası içine girmektedir. Çağımızda tüketme eylemine maruz kalan bireyin duyguları, düşünceleri, ihtiyaçları vb. kodlama ustası tarafından yönlendirilmekte ve böylece tüm bunlar kendisine ait olmaktan çıkmaktadır. Zira rahatlık, imaj, farklılık vb. bireyin zihninde serbest olarak oluşan değerler değildir. Kitle iletişim araçları bu değerlerin belirlenmesinde önemli ölçüde etkili olmaktadır. Bu araçlarla şekil alan tüketim toplumunda bireyler, tüketmeyi var olmakla eşdeğer görmektedirler. Zira onlara 'ne kadar çok tüketirsen o kadar etkimsin, o kadar varsın' düşüncesi benimsetilmektedir.

Günümüzde tüketim, zevkin, keyif almanın temel kaynağı olarak gösterilmektedir. Aynı zamanda bireyin yaşamını kontrol etmesine, kendisini özgür bir tüketici ve yaratıcı olarak hissetmesine yardımcı olan bir araç olarak tarif edilmektedir. Günümüzdeki bu tüketim anlayışının yaygınlaşmasında, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kitle iletişim araçlarının etkisi büyüktür. Bireyler bu araçların propagandasıyla, iş dışı zamanlarda tüketime ve adeta bir alışveriş çılgınlığına yönlendirilmektedir. Bu yönlendirme, dünyanın her yerindeki insanlarla hemen hemen aynı davranış modellerini içermekte ve insanlar aynı kıyafeti, aynı gıdayı, aynı teknolojik ürünü almakta ve aynı şeyleri tüketmektedirler. Ancak tüketilen nesnelere, insanlar için gerekli olup olmaması önemli değildir.

Teorik çerçevede hazırlanan bu çalışmanın amacı, kültür endüstrisi ile tüketim toplumu arasındaki ilişkiyi açıklamaktır. Bu doğrultuda ilk olarak kültür endüstrisini

¹ Sakarya Üniversitesi, meryemkose@sakarya.edu.tr

anlayabilmek için kavramsal olarak kültür ve kitle kültürüne yer verilmiş, daha sonra terimin mucitleri olan Frankfurt Okulu teorisyenlerinin görüşleri analiz edilmiş, kültür endüstrisi ve tüketim toplumu eleştirileri üzerine odaklanılmıştır.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin ortaya attığı kültür endüstrisi kavramı ve bu kavrama yönelttikleri eleştiriler tüketim olgusunun boyutlarını ve geldiği noktayı açıklamaktadır. Bu teorisyenler tüketilen şeyin aslında kültür olduğuna vurgu yapmakta, kültürün "şeyleşmesi" ve metalaşması ile de bunun bir endüstriye dönüştüğünü belirterek "kültür endüstrisi" kavramını kullanmaktadırlar.

Kültür endüstrisi üreticileri, insanların tüketiceği "yanlış ya da sahte ihtiyaçlar" oluşturmaktadır. İnsanın gerçek ihtiyaçlarının algılanmasını engelleyen bu yanlış ihtiyaçlar ve yanlış bilinçlilik, kitle iletişim araçları yoluyla sürekli teşvik edilmektedir.

Frankfurt Okulu düşünürlerinin kültür endüstrisi eleştirilerinin temel noktası da bu endüstri tarafından bireylere tüketim kültürü aşılaraq "tüketim toplumu" oluşturulmaya çalışılması hususundadır. Bu doğrultuda okulun tüketim toplumu eleştirileri de kültür endüstrisi eleştirileriyle paralellik taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültür Endüstrisi, Frankfurt Okulu, Tüketim Toplumu

1. GİRİŞ

Edward Said'in, "kendimizi evimizde hissettiğimiz yer" olarak tanımladığı kültür kavramı, son derece sade ve anlaşılır gözükmesine rağmen, sosyal bilimler alanında oldukça geniş bir yer kaplamaktadır. Sosyal bilimlerdeki her disiplinin kendine özgü bir kültür tanımının olması, hatta her disiplin içerisindeki -neredeyse- her sosyal bilimciye göre farklı şekillerde tanımlanması, kültür olgusunu ele almanın ne kadar zor olduğunu göstermektedir (Çağan, 2003: 23). Kültür kavramının içeriği, her geçen gün farklı unsurlarla donatılmaktadır. Toplumsal hareketlilik ve değişim devam ettiği sürece değişik tanımlandırmalar oluşturulmaya devam edilecektir. Kültür ile ilgili her çalışmada kültürün farklı yönlerine vurgu yapılmıştır.

Bu çalışmanın temel problemlerinden biri olan 'Kültür Endüstrisi' kavramı, kültürün belli bir endüstri tarafından kitlelere sunulduğu argümanından yola çıkılarak Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından oluşturulmuş kültürün tüketilmesini eleştiren bir kavramdır. Bu düşünürler, kitle iletişim araçları tarafından oluşturulan kültürü "kitle kültürü" yerine "kültür endüstrisi" tabiriyle açıklarlar. Kültür Endüstrisi kavramı, geniş içeriği bakımından Frankfurt Okulu teorisyenlerinin temel

vurgularının ötesinde oldukça geniş bir tartışma alanına sahiptir. Bu tartışmaların başlangıcı, Frankfurt Okulu öncesinde, klasik sosyologlar tarafından gelişmekte olan endüstri toplumunun "kitlesele" özelliğine vurgu yapan çözümlere kadar götürülebileceği gibi, günümüzün postmodern teorisyenlerinin "tüketim toplumu" gibi çözümlerinde de izleri görülmektedir. Bunun dışında kavramın, "kültürel kuram", "kültürel çalışmalar", "kültür sosyolojisi" ve özellikle de "medya" ve "iletişim çalışmaları" alanı içinde önemli bir yeri vardır. Kısacası kültür endüstrisi kavramının, sosyal bilimler literatürünün bir çok alanıyla iç içe geçmiş bağlantıları bulunmaktadır (Yelken, 2007: 183). Biz bu çalışmada, kültür endüstrisi kavramını, kitle kültürü ile bağlantısı açısından incelemeye çalışacağız. O nedenle öncelikle kültür endüstrisi kavramına geçmeden önce kitle kültürünün ne olduğu üzerinde durmak, daha sonra da kavramın ilk çıkış noktası olan Frankfurt Okulu'nu genel hatlarıyla tanımak gerekmektedir.

2. KİTLE KÜLTÜRÜ

Kitle kültürü, egemen çevreler tarafından, çağımızın kitle iletişim araçlarıyla gelen ve ondan öncekilerin mirasını alan bir kültür olarak tanımlanır. Kitle kültürü en başta, kitle çapında üretilip dağıtılan kültürel ürünler veya mallarla tanınabilir. Bunların ilk akla gelenleri; radyo ve televizyon programları, diziler, filmler, reklamlar, vs.dir. Egemen çevreler, kitle kültürünü bu çerçevede içinde bu ürünlerde görmüşlerdir ve bu ürünlerin beraberlerinde getirdikleri iletilerin siyasal fonksiyonlarını tanımaktan kaçınmışlardır. Böylece kitle kültürü, kapitalist üretim biçiminin "bayağılaştırılmış" (halk düzeyine indirilmiş) üstyapısı olmuştur. Bir bakıma kitle kültürü, egemenlik ideolojisinin tabana indirilmiş, popülerleştirilmiş, özellikle tüketime doğrudan bağlı olan bir çeşiddir (Alemdar ve Erdoğan, 1994: 152).

Kitle kültürü, kapitalist pazara entegre olmuş bir yaşam biçimiyle birlikte, kitle üretimi yapan bir endüstriyel yapının yarattığı maddi yaşamı gerçekleştirme ve bu gerçekleştirimin materyal ve düşünsel biçimidir. Bu biçim standartlaşmış seri üretimi ve kitlesele tüketimi zorunlu kılar, kapitalist pazara entegre olmuştur ve tüm yaşamı biçimlendirir niteliktedir (Özensel, 2007: 210). Kitle iletişim araçlarıyla ve bu araçlarla üretilen kültürle, sistem dorudan doğruya satılmaktadır. Kitle iletişim araçları, gerçekliği yalın haliyle vermezler; kitle iletişiminin verdiği şey, gerçekliğin baş döndürücülüğüdür. Baudrillard'ın deyimiyle, kitle iletişim çağında artık gerçeklerin yerini göstergeler almıştır ve toplum adeta bir simulakra çağına girmiştir.

3. FRANKFURT OKULU VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ KAVRAMI

Frankfurt Okulu, kitle kültürüne yönelik eleştirilerin en önemli merkezi olarak bilinmektedir. Frankfurt Okulu düşünürleri, incelemelerine kitle iletişim araçlarını temel olarak alırlar ve ahlaki ve kültürü yozlaştırıcı, değerini düşürücü, bayağılaştırıcı etkileri bakımından, kitle iletişim araçlarını ateş hattına alırlar. Bu doğrultuda Frankfurt Okulu kuramcıları, kitle iletişim araçları tarafından oluşturulan kültürü "kitle kültürü" yerine "kültür endüstrisi" tabiriyle açıklarlar. Zira kitle kültürü denilen şey, aslında bir kitlenin kültürü değil, bu kitleye bir endüstri tarafından sunulan kültürdür; yani kitle kültürü burada bir "endüstriye" dönüşmektedir.

Frankfurt Okulu, 3 Şubat 1923 tarihinde, Eğitim Bakanlığının bir kararnamesiyle, Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı "Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü" adıyla resmi olarak kurulmuştur (Durdu, 2006: 17). Okulun kurumsal yapısı, Hitler'in iktidara gelişiyle kesintiye uğrasa da, ABD'deki sürgünde de varlığını sürdürmüş ve tekrar Almanya'da kurularak 1960'lara kadar devam etmiştir (Yelken, 2007: 185).

Okulun geliştirmiş olduğu "kültür endüstrisi" kavramının temel çıkış noktasında, 1930'lu yıllarda etkisini artırmakta olan faşizmin büyük katkısı olmuştur. Aynı zamanda bu yıllarda, sosyalist harekette bir gerileme dönemi başlamış ve bu Avrupa solunda da kendini göstermiştir. Nitekim, 1933'te Nazilerin (Hitlerin) iktidara gelişi, 1934'de Avusturya işçi hareketinin dağılması gibi olaylar yaşanmıştır. Bu ortam, Fransız Okulu düşünürlerinin, olan bitene karamsar bir gözle bakmalarına zemin hazırlamıştır. Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Leo Lowental, Erich Fromm gibi düşünürlerden oluşan bu ekol, Avrupa'da baş gösteren siyasi olaylar nedeniyle sürgün olarak gittikleri ABD'de "kitle toplumu", "kültür endüstrisi" ve "tüketim toplumu" konusundaki ilk sistematik çalışmalarını yapmışlardır. Kültür endüstrisi eleştirisinin temelleri, her ne kadar Avrupa'da atılmış olsa da, asıl gelişimini Amerika'da göstermiştir (Şan ve Hira, 2007: 325). Zira Okul ABD'ye göç edene kadar kültür endüstrisi kuramı tam olarak geliştirilmemişti. Sürgün dönemleri boyunca, Frankfurt Okulu'nun düşünürleri, ABD'de kitle iletişiminin ve kültürün gelişmesine, tüketim toplumunun ortaya çıkışına tanık olmuşlar ve bu gelişmeleri bizzat yaşamışlardır. Bu tecrübeyle birlikte, kültür endüstrisi konusundaki düşünceleri daha bir netlik kazanmıştır. Kültür endüstrisi olarak adlandırdıkları kurum ve pratikle, kültürü, reklamı, kitle iletişimini ve yeni toplumsal denetim biçimlerini, kapitalist modernitenin bir parçası olarak görmeye başlamışlardır (Adıgüzel, 2001: 80).

Kültür endüstrisi kavramı ilk olarak Horkheimer ve Adorno tarafından "Aydınlanmanın Diyalektiği" nde kullanılmış olsa da buradaki anlamı muğlaklıklar taşımaktadır. Kültür endüstrisi belirgin ifadesini, Adorno'nun *Kültür Endüstrisinin Yeniden Düşünülmesi* adlı makalesinde bulmuştur. Buna göre kültür endüstrisi, kültürün endüstrileşmesine vurgu yapar ve eğlence endüstrisinin ürünleri ile kitle halinde üretilen tüketici ürünler arasında benzerlik kurma girişimi olarak okunabilir (Kızılcılık, 2000: 225). Adorno ve Horkheimer'a göre kültür endüstrisi gerçek bir kültür değil, kendiliğindenliği olmayan, şeyselleşmiş bir kalıp kültür üretmektedir. Eskiden var olan yüksek kültür- alt kültür ayrılığı bile bugünün kitle toplumunda ortadan kalkmış, kitle kültürünün "stilize barbarlığı" içinde eriyerek yok olmuştur (Jay, 1989: 312). Burada, tekellerin egemenliği altındaki bütün kitle kültürünün özdeş olduğu savunulmaktadır. Ayrıca kültür endüstrisinin, kültür ve eğlencenin bir karışımı olarak "ıfsat" olduğu belirtilmektedir (Bottomore, 1989: 48).

3.1. Kültür Endüstrisi Eleştirisi

Frankfurt Okulu'nun kültür endüstrisine yönelik eleştirileri temelde şunlardır:

- Okulun ilk eleştirisi, kültür endüstrisinin, bireyi geçmiş dönemlerdeki tahakküm yöntemlerine ve pratiklerine oranla daha ince ve etkin yöntem ve pratiklerle tahakküm altında tuttuğuna yöneliktir. Yani, kültür endüstrisi, bireyi yüceltmemekte, tam tersine baskı altına almaktadır. Frankfurt Okulu'na göre, özel olarak bireyler ve toplumlar, genel olarak da bütün dünya, kültür sanayisinin süzgecinden geçirilerek yönetilmektedir (Jay, 1989: 313). Kültür endüstrisi tüketicinin kendi iradesiyle düşünme yetisini elinden alarak, ona dünyanın hazır yorumlarını sunmakla, tüketiciyi sürekli olarak aldatmaktadır. Tüm üretim ve tüketim mekanizması, egemen sınıfın çıkarları doğrultusunda organize edildiğinden, kültür endüstrisinin ürünleri de birbirine benzer ve özgün değildirler. Kısacası kültür endüstrisi, her şeyi birbirine benzetmekte, –buna insanlar da dahildir- her şeyi standartlaştırmakta, insanlara cennet vaat ederek, her gün aynı günlük yaşamı sunmakta ve kendisini gündelik yaşamın tekdüzeliğinden kurtaramamaktadır (Kızılcılık, 2000: 226).
- Bir başka eleştiri konusu da, kültür endüstrisinin "eğlence kurumu" oluşturmasına yöneliktir. Kendilerinin 'kültür sanayii' dedikleri şey aslında, televizyon, reklam, popüler müzik, radyo, gazeteler ve magazin dergilerinden oluşan 'eğlence sanayii'dir. Onlara göre, kültür endüstrisi eğlenceyi, güldürü ve erotik aracılığıyla üretmektedir. Buradaki güldürünün gerçek mutlulukla bağlantısı koparılmıştır. Bu tür eğlence, iş hayatının ve toplumsal düzenin acı gerçeklerini yalnızca bir süreliğine unutturur ve kişiyi, sistemle özdeşleşip

verimli olması için dinlendirir. Yani aslında kültür endüstrisi, iş hayatını tüketiciye özel hayatının eğlence biçiminde yeniden sunar. Bu durumun temelinde ise acizlik vardır. Eğlence, değersiz/bayağı gerçeklikten değil, tam tersine var olan gerçekliğin hâlâ yok edemediği son direniş düşüncesinden kaçıştır. Eğlence özünde bir kaçış hareketidir. Kısacası kültür endüstrisi, eğlence kurumu vasıtasıyla tüketiciler üzerinde etkili olmaktadır. İşin uzatılması için verilen bir aradan başka bir şey olmayan eğlence, insanları var olan sisteme kanalize etmede en etkili yollardan biridir. Zira burada temel olan şey sorgulamak değil, düşünmekten ve her şeyden (‘iş’ten, ‘eş’ten ve hatta ‘kendi’nden) kaçıştır. Böylece eğlence vasıtasıyla, sistemin sorgulanması, bireyin kendi sosyal problemlerini düşünmesi son bulmaktadır (Şan ve Hira, 2007: 332; Kızılçelik, 2000: 235).

Frankfurt Okulu teorisyenleri; Adorno, Horkheimer ve Marcuse için kitle kültürü ya da kültür endüstrisi, modern totaliterliğin somutlaştırıcı eğilimlerine karşı, tüm muhalefetin silinişinin temelini oluşturmaktadır. Onların bu fikirleri, Marcuse’un 1960’larda yazmış olduğu Tek Boyutlu İnsan (One Dimensional Man) adlı eserinde zirveye ulaşmıştır. Bu kitapta, modern toplumdaki insanın sıradan deneyimleri; çalışmanın tüketici, sersemletici, insanlık dışı bir kölelik haline geldiği bir toplumsal dünyada zahmet, saldırganlık, sefalet ve adaletsizliği sürdüren ‘sahte ihtiyaçlar’ bağlamında resmedilmektedir (Swingwood, 1996: 40).

Frankfurt Okulu’nun kültür endüstrisi eleştirilerinin temel noktası esasen, bu endüstri tarafından, bireylere tüketim kültürü aşılansarak “tüketim toplumu” oluşturulmaya çalışılması hususundadır. Bu doğrultuda okulun tüketim toplumu eleştirileri de, kültür endüstrisi eleştirileriyle paralellik taşımaktadır. Bu bağlamda, kültür endüstrisi tarafından temelleri atılan, bugün de popüler kültür aracılığıyla varlığını her geçen gün daha çok hissettiren tüketim olgusu ve bu olgu etrafında şekillenen toplum biçimi konumuz açısından önem taşımaktadır. Bu konuya, tüketim toplumu analizinin yapılacağı ayrı bir başlık altında değinmek daha doğru olacaktır.

4. TÜKETİM TOPLUMU

Varlığı, insanoğlunun varlığıyla eş zamanlı olan, fakat bugün kullanılan manada yaklaşık iki yüz yıl kadar önce insanlık tarihine girmiş bulunan tüketim olgusu, günden güne toplumsal hayattaki yerini genişletmektedir. İnsanların gündelik

ihtiyaçlarının temel parametrelerinden biri olan tüketim kavramının sınırları, toplumsal değişmelere bağlı olarak bir hayli değişiklik göstermiştir. Bugün tüketim dendiğinde aklımıza sadece bir takım nesnelerin tüketimi gelmemektedir; bu kavram aynı zamanda sembollerin, değerlerin, imajların ve hatta kimliklerin tüketimini de çağrıştırmaktadır.

Baudrillard, sanayi dönemi toplumunda nasıl üretime alıştırma mekanizması işliyorsa, günümüzde de sistematik ve örgütlü bir biçimde tüketime alıştırma mekanizmasının işlemekte olduğunu ifade etmektedir (Baudrillard, 2004: 96). Yani günümüzde tüketimi teşvik eden sistem, esasen sanayi toplumunun üretimi yönlendiren sisteminden gelmektedir. Sanayi toplumunda, üretim proleterleri üretim bandındaki birer makine parçası haline gelerek yaşamlarını sürdürürken; günümüzün tüketim proleteri ise, çekici bir şeyden diğerine, bir yanılmadan ötekine doğru, kendisine atılan yemleri yutarak hayatını sürdürmektedir. Toplumsal bütünleşme ve sistemi birbirine bağlama rolü, bir zamanların toplumunda üretim iken, bu rol çağımızda tüketim aktivitesi tarafından üstlenilmiş bulunmaktadır (Bauman, 1999: 96).

Modern dönemin başlarında tüketiciler, tüketimin yaşamlarında merkezi bir rol oynadığı ve kendilerini diğer sosyal gruplardan ayırt edebilme olanakları tanıyan gruplar olarak tarif edilebilmekteydi. Yani bir bakıma tüketim olgusu, toplumsal kimlik duygusunu da oluşturmaktaydı. Modern tüketim kalıpları, şehirleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır da denilebilir. Zira şehir yaşamı, bir tarza sahip olma bilincini, yani hem belli bir gruba özgü belirleyici özellikleri, hem de bireysel seçimleri yansıtabilecek bir alan içinde tüketme ihtiyacını artırır. Şehirdeki birey, bir kimlik duygusu oluşturabilmek, 'kim' olarak algılanmayı arzu ettiğini belirtmek amacıyla tüketmektedir (Bocock, 1997: 27).

Tüketim, insanların objelere farklı anlamlar yüklemesiyle yakından alakalıdır. Objelerin kullanılması maddi olduğu kadar mecazi de olabilir; yani objeler mevcut

bir şey, bir fikir veya ilişki de olabilir. Hemen hemen bütün objelerin bazı sosyal anlamları vardır; ancak kapitalizmin yükselmesi ve seri üretime geçilmesiyle birlikte, Batı toplumunda bu manalara daha fazla önem verilmiş, hatta batı toplumu kelimenin tam anlamıyla bir "tüketici toplum" haline gelmiştir. Marx'a göre, kapitalizmin temel başarılarından en önemlisi, kültürel hegemonya kavramıyla açıklanabilecek, kapitalist sınıfın işçi sınıfının kültürüne müdahale etmek suretiyle, onların nasıl yaşayacaklarına, ne hissedeceklerine, hatta ne yiyip ne giyeceklerine dahi karar verme yetkisini kendilerinde görmesidir. Bu hakimiyetini de işçi sınıfı arasında 'eşya fetişizmi'ni yaygınlaştırabilmiş olmasına borçludur. Böylece "modern köleler" haline gelen insanlar sürekli olarak tüketim faaliyetine girerler; öyle ki, tüketmeyen birey, kendisinin toplumdan uzaklaştığını saymaya başlar (Yel, 1999, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=445>). Zira, modernizmi doğuran endüstriyel süreç, insanların "sahip olma" duygusunu da geliştirmiştir; öyle ki artık yeteri kadarını değil, daha fazlasını elde etme duygusu ağır basmaktadır. Böylece tüketimin hakim olduğu toplumda insan, cenneti her şeyin bulunduğu, kredi kartlarını limitsiz kullanabileceği ve sadece her istediğini değil, diğerlerinden biraz daha fazlasını alabileceği dev bir süper market olarak hayal etmektedir. Artık insan kendi değerini -ve diğerlerinin kendi gözündeki değerini- sahip olduğu şeylerle ölçmeye başlamıştır; kendisinin ne olduğu değil, neye sahip olduğu daha önemli hale gelmiştir (Köse, 2005: 15).

Baudrillard'a göre, tüketimin nesnesi, maddi ürünler ya da nesnelere değildir. İnsanoğlu her dönemde satın almış, sahiplenmiş, zevk almış ve para harcamıştır; ancak "tüketmemiştir". Ona göre, XIX. yüzyıl burjuvasının lüksü tüketim demek değildir. Bu kavramı çağdaş toplum için kullanıyorsak şayet, bunu daha iyi ve daha fazla yediğimiz, daha çok imge ve mesaj yuttuğumuz ve daha fazla aygıt sahibi olduğumuz için kullanmıyoruz. Tüketim kavramını anlayabilmek için, ne malların hacmi, ne de ihtiyaçların karşılanması yeterli değildir. Onlar var olması gereken

koşullarından yalnızca biridir (Baudrillard, 1988: 87). Bu bağlamda Baudrillard, tüketimin sınırlarının bulunmadığını ifade etmektedir. Eğer tüketimin, "silip süpürmek, yiyip yok etmek" anlamı doğru olsaydı, bir doyum noktasına ulaşılması gerekirdi. Ya da bir ihtiyaç düzeniyle ilgili olsaydı hoşnut olmayla sonuçlanması gerekirdi. Oysa böyle bir şey söz konusu olmadığı gibi, her geçen gün daha çok tüketilmek istenmektedir. Eğer tüketim durdurulamıyorsa, bunun nedeni ne ihtiyaçların karşılanması, ne de gerçeklik ilkesiyle hiçbir ilişkisi bulunmayan total bir idealist pratik olmasındandır. Dolayısıyla tüketim, bir yaşam nedeni olarak kalabilmek için sürekli olarak kendi kendini yinelemektedir (Baudrillard, 1988: 91). Bu noktada tüketim kültürü ve dolayısıyla tüketim toplumu oluşmaktadır.

Tüketim kültürü, modern kapitalist toplumlarda mal ve hizmetlerin pazarlanması ve tüketimine doğru yönelmenin kültürel bakımdan hakim konuma gelmesi olarak tarif edilebilir. Tüketim kültürü kavramı genellikle kitle kültürü ya da kültür endüstrisi olgusuyla birlikte, modern topluma eleştiri amaçlı kullanılmaktadır (Mutlu, 1995: 338). Kavramın adından da bizzat anlaşılacağı üzere, tüketim kültürü terimi, tüketim toplumu kavramına gönderme yapmaktadır. Bu terim, simgesel üretim, gündelik tecrübeler ve pratiklerin yeniden örgütlenişinin, kitlesel tüketime yönelik hamleye eşlik ettiği görüşüne dayanmaktadır. Tüketim kültürünün, genellikle hedonizmi, burada ve şimdi zevk peşinde koşulmasını, dışa dönük hayat tarzlarının oluşturulmasını, narsistik² ve bencil kişilik tiplerinin geliştirilmesini vurguladığı ifade edilmektedir (Featherstone, 1996: 187). Tüketim toplumu; toplumların giderek maddi üretimden ve hizmet üretiminden ziyade, tüketim (özellikle malların ve boş zamanın tüketimi) etrafında örgütlenmesine vurgu yapan bir kavramdır (Marshall, 1999: 768).

Baudrillard'ın, tüketim toplumu çözümlemesinde ortaya attığı önemli kavramlardan biri değer işareti olmuştur. Buna göre metaların artık birer değer işaretleri vardır ve

² Tüketim kültürünün hakim olduğu toplumlardaki kişilik tiplerine ilişkin geniş bilgi için bkz. Aşgöl Yaraman, *Toplumsal Değişme ve Kişilik Özellikleri*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2003.

bu değer yeni toplumsal formasyona egemen kurallar, kodlar ve toplumsal mantık tarafından belirlenmektedir. Örneğin, prestij markalarında olduğu gibi bazı metaların işaret değeri diğerlerinden daha yüksektir ve tüketim toplumlari bu işaret değeri hiyerarşisi tarafından belirlenmektedir. Bireyin diğer bireylerle ilişkisi, toplumsal konumu ve prestiji büyük ölçüde bu değer işaretleri tarafından belirlenmektedir. Böylece Baudrillard, tüketim toplumu çözümlemesini bir semiyolojik sisteme bağlamış gözükmektedir. Burada her şey, -emek dahil- birer işarete dönüşmüş bulunmakta ve bu işaretler üretilip, insanlar tarafından tüketilmektedir (Şaylan, 1999: 202).

5. SONUÇ ve TARTIŞMA

Frankfurt Okulu düşünürleri, tüketim kültürünün, bireyselliği, demokrasiyi ve toplumu tehdit ettiği gerekçesiyle tüketim toplumuna karşı çıkmışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, onların "tüketim toplumu" eleştirisi Horkheimer ve Adorno'nun birlikte kaleme aldıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği* isimli eserlerindeki "kültür endüstrisi" eleştirileri ile birebir ilişkilidir. Marcuse "Tek Boyutlu İnsan" isimli eserinde, tüketim toplumu ve tüketim kültürünün, bireyleri tüketime dayalı yaşam biçimlerini "satın almaya" zorlayan "yanlış ve sahte ihtiyaçlar" ürettiğini ileri sürmüştür. Marcuse, post-endüstriyel kapitalizmin beraberinde getirmiş olduğu tüm nimetleri farklı bir gözle ele alarak, diğer arkadaşları gibi oldukça kötümser bir perspektif sunmuştur. Yeni oluşmaya başlayan yapının karşı tarafında bulunan şeylerin tümünden farklılaştığına inanmaktadır. Ona göre artan cinsel özgürlüğün, daha geniş maddi bolluk ve tüketimin, kültüre daha kolay ulaşmanın, daha iyi barınma koşullarının, artan toplumsal hareketliliğin, düşüncenin kontrol edilmesinde gittikçe artan manipülasyona ve karmaşık biçimlere, entelektüel ve manevi yaşamın gittikçe daha çok alçaltılmasına, varlığın değer yitirmesine ve insanlıktan çıkmasına eşlik eden şeyler bu toplumun temel karakteristikleri arasında yerini almıştır. Ona göre modern birey ne kadar mutlu ise, farkında

olmadan kurulu sosyo-ekonomik sistemin iktidarına o kadar şaşmaz bir biçimde teslim olmaktadır (Şan ve Hira, 2004: 10). Bu doğrultuda Marcuse'ün tüketicilik konusundaki ana fikrinin, "gerçek" ve "sahte ihtiyaçlar" tartışmasında yattığı söylenebilir. Marcuse, gerçek ve sahte ihtiyaçları birbirinden ayırabileceğimizi söyler. Ona göre, sahte olanlar, cendere altına alınan bireye belli sosyal çıkarlar tarafından yukarıdan dayatılmaktadır; aşırı çalışma, saldırganlık, sefalet ve adaletsizliği sürdürecektir ihtiyaçlar gibi. Bunların tatmini bireyi memnun edebilir; fakat bireyin mutluluğu, eğer bütüne hakim olan hastalığı teşhis etme becerisini ve bunu önlemeyi sağlayacak fırsatı ele geçirmesine yarayacaksa, sürdürülmesi gereken bir koşul değildir. Sonuçta ortaya çıkan, mutsuzluktaki mutluluktur. Dinlenme ihtiyacı, eğlenme, reklamlara uygun olarak davranmak ve tüketmek, diğerlerinin sevdiği şeyleri sevmek ve sevmediklerini sevmemek, bu sahte ihtiyaçlar kategorisine girer. Bu tür ihtiyaçların toplumsal bir içeriği ve anlamı vardır ve bunlar bireyin denetimi dışındaki güçler tarafından belirlenir. Ancak bu ihtiyaçlar, her ne kadar bireye mal olmuşsa da, bireyle özdeşleşmiş ve bireyi tatmin etmiş olsa da, ta en başta ne iseler yine öyle olmaya devam ederler. Yani, asıl hedefi insanların baskı altına alınmasını gerektiren bir toplumun ürünü olma özelliklerini kaybetmeyeceklerdir (Çağan, 2003: 107-108).

Ritzer da, tüketim toplumunda bireyi tüketime bağlayan araçlara, tüketim araçları adını vermektedir. Bu tüketim araçları; üretim, dağıtım, reklam, pazarlama, satış, bireysel stil, moda vb. olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak asıl bunların bize sunulduğu yerler vardır ki, onlar da 'tüketim katedralleri' olarak anılmaya layıktır (Ritzer, 2000). Günümüzde bireylere, tüketimin taşıyıcısı olarak bilinen kitle iletişim araçları tarafından maddi bir cennet vaat edilmektedir. Bu cennete girebilmenin yolu da, iyi bir tüketici olmaktan geçmektedir. Buradaki 'iyi'(!) tüketici ise, ihtiyacı kadar tüketen değil, en fazla tüketen insandır. Yani, geleneksel toplumlardaki, ürettiği kadar ve ihtiyacı kadar tüketen bireyin yerini, ürettiğinden ve ihtiyacından çok daha fazlasını tüketen bireyler almıştır. Böylece insan, edilgen

ve yönlendirici bir düzeye indirilmiştir. Mutlu olabilmek için en fazla şeyi tüketmek gerektiği fikrinin insanlara benimsetilmesi, tüketicuyu istismara açık hale getirmiştir. Bu istismar neticesinde; ulaşım ile felce uğratılan, programlarla uykusuz bırakılan, hormon tedavisiyle zehirlenen, hoparlörle susturulan, yiyeceklerle hasta edilen, adına da tüketici denilen köleler ortaya çıkmıştır. Bu ortamda bu kölelere düşen, yalnızca tüketimi kamçılacak kararlar almaktır (Adıgüzel, 2001: 154-155).

Gerçek yaşamın tamamlayıcısı ve belirleyicisi olarak, bu tüketim çılgınlığı, kitlelerin narkozlanması olarak değerlendirilmektedir. Bu da büyük ölçüde kitle iletişim araçları aracılığıyla yapılmaktadır. Bu araçlar, aslında insanların ihtiyaç duymadıkları şeyleri, onların ihtiyacıymış gibi göstererek, mutluluğun ancak bu ürünlere sahip olmakla mümkün olabileceğini vurgulayarak, toplumda bir "tüketim fetişizmi" oluşturur. Zira, günümüzde dev alışveriş merkezleri, eğlence parkları, devasa oteller, pahalı restoranlar vs., insanlar tarafından adeta "mabet mekanları" olarak görülmeye başlanmıştır; öyle ki insanlar buralara giderek rahatlayacaklarına, huzur bulacaklarına inanır hale gelmişlerdir. Tükettikçe kendilerinin farkına varan günümüz insanı için, Descartes'in ünlü; "düşünüyorum o halde varım" önermesi, yerini "tüketiyorum öyleyse varım" düşüncesine bırakmıştır.

KAYNAKÇA

ADIGÜZEL, Yusuf (2001), **Kültür Endüstrisi**, Şehir Yayınları, İstanbul.

ALEMDAR, Korkmaz ve İrfan Erdoğan (1994), **Popüler Kültür ve İletişim**, Ümit Yayıncılık, Ankara.

BAUDRILLARD, Jean (2004), **Tüketim Toplumu**, Çevirenler: Hazal Deliçaylı-Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

BAUDRILLARD, Jean (1988), **Metinler ve Söyleşiler**, Çev: Oğuz Adanır, Ajans Tümer Tanıtım Ürünleri Basımevi, İzmir.

BAUMAN, Zygmunt (1999), **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksulluk**, Çev: Ümit Öktem, Sarmal Yayınları, İstanbul.

BOCOCK, Robert (1997), **Tüketim**, Çev: İrem Kutluk, Dost Kitabevi, Ankara.

BOTTOMORE, Tom (1989), **Frankfurt Okulu**, Çev: Ahmet Çiğdem, Ara Yayıncılık, İstanbul.

ÇAĞAN, Kenan (2003), **Popüler Kültür ve Sanat**, Altınküre Yayınları, Ankara

DURDU, Zafer (2006), "Frankfurt Okulu'nun Sosyal Bilim Anlayışı", **Sosyoloji Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, S. 15, s.57-91.

FEATHERSTONE, Mike (1996), **Postmodernizm ve Tüketim Kültürü**, Çev: Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

JAY, Martin (1989), **Diyalektik İmgelem**, Çev: Ünsal Oskay, Ara Yayıncılık, İstanbul.

KIZILÇELİK, Sezgin (2000), **Frankfurt Okulu**, Anı Yayıncılık, Ankara.

KÖSE, Ali (2005), "'Sahip olmak' ya da 'olmak': Modern insanın ikilemi", **Üç Yusuf Bir İslam**, Etkileşim Yayınları, İstanbul.

MARSHALL, Gordon (1999), **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev: Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

MUTLU, Erol (1995), **İletişim Sözlüğü**, Ark Yayınları, Ankara.

ÖZENSEL, Ertan (2007), "Kültürün Popülerleşen Bir Alanı: Popüler Kültür", **Kültür Sosyolojisi**, Editörler: Köksal Alver- Necmettin Doğan, Hece Yayınları, Ankara. s. 207-225.

RITZER, George (2000), **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek**, Çeviren: Şen Süer Kaya, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

SERDAR

SWINGEWOOD, Alan (1996), **Kitle Kültürü Efsanesi**, Çev: Aykut Kansu, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

ŞAN Mustafa K. ve İsmail Hira (2007), "Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi", **Sosyoloji Yazıları I**, Editör: Mustafa Kemal Şan, Kızıl Elma Yayıncılık, İstanbul.

ŞAYLAN, Gencay (1999), **Postmodernizm**, İmge Kitabevi, Ankara.

YARAMAN, Ayşegül (2003), **Toplumsal Değişme ve Kişilik Özellikleri**, Bağlam Yayınları, İstanbul.

YEL, Ali Murat (1999), "Popüler Kültür ve Ülkemizdeki Empoze Kültür", **Köprü Dergisi**, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=445>, 19.02.2008.

YELKEN, Ramazan (2007), "Kültür Endüstrisini Yeniden Tartışmak ya da Popüler Kültürle Hesaplaşmak", **Kültür Sosyolojisi**, Editörler: Köksal Alver- Necmettin Doğan, Hece Yayınları, Ankara. s. 183-207.

KULTURNA BAŠTINA REGIJE GORA
KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA

Šerif Aga, MSc
serif-aga@hotmail.com

Apstrakt:

Gora je regija koja se nalazi na tromeđi Kosova, Albanije i Makedonije, na jugu Kosova između dveju granica susjednih država. Ima površinu od 309,6 km², sa 14.000 stanovnika (2011), sa varijabilnim demografskim podacima, broji 17 sela. Administrativni centar ove regije je varošica Dragaš, koji administrativno-politički spaja regiju Gora sa regijom Opolje, koje zajedno čine opštinu Dragaš. U ovom radu se govori o regiji Gora (Kosovo) koja ima izvanredne kulturne i prirodne uslove za organizovanje kulturnog turizma. Kultura je integralni dio cjelokupnog društvenog i individualnog života. Ona predstavlja skup svih ljudskih tekovina, kako materijalnih (materijalna kultura), tako i duhovnih (duhovna kultura), bez kojih se ne bi ni moglo zamisliti postojanje ljudskog društva, ni u najjednostavnijim oblicima svoje organizacije. Kulturnu baštinu čine materijalno i nematerijalno kulturno nasljeđe i prirodna baština koja se nalazi u njihovom neposrednom okruženju. Cilj ovog rada je istraživanje mogućnosti razvoja kulturnog turizma u regiji Gora. Predmet rada je analiza potencijalnih materijalnih i nematerijalnih turističkih kulturnih resursa u razvoju kulturnog turizma.

Ključne riječi: Gora, materijalno i nematerijalno kulturno nasljeđe, prirodna baština sakralni objekti, običaji i tradicija.

Introduction: Gora is a region located on the border of Kosovo, Albania and Macedonia, in southern Kosovo border between the two neighboring countries. It has an area of 309.6 km², with 14,000 inhabitants (2011), with varying demographics, has 17 villages. The administrative center of the region's towns Dragas, administratively and politically connected Gora region of Opolje region, which together make up the municipality of Dragas. This paper discusses the region of Montenegro (Kosovo) which has outstanding cultural and natural conditions for

the organization of cultural tourism. Culture is an integral part of the overall social and individual life. It represents the sum of all human achievements, both material (material culture), and spiritual (spiritual culture), without which it could not imagine the existence of human society, even in its simplest forms of organization. Cultural heritage consists of tangible and intangible cultural heritage and natural heritage located in their immediate vicinity. The aim of this scientific work is to explore the possibilities of cultural tourism in the region Montenegro. The paper analyzes the potential of tangible and intangible cultural tourism resources in the development of cultural tourism.

Keywords: Gora, tangible and intangible cultural heritage, natural heritage of sacred objects, customs and traditions.

Metodologija rada

U radu su korišćeni veći broj naučno provjerenih metoda, počev od opšte-geografskih pa do interdisciplinarnih. Najveću primjenu je dobila analitičko-sintetička metoda, zatim deskriptivna, komparativna, kauzalno-eksplikativna i kartografska metoda.

Kulturno nasljeğe

Kultura je duhovna i fizička vrijednost svakog naroda. Ona je u Gori prošla kroz različite faze. Kultura predstavlja socijalni identitet naroda, svjedoči o njegovoj historiji i stepenu razvoja. Pojam kulturna baština i kulturni turizam se odnose na turistički proizvod zasnovan na nasljeđu i kulturi. Kulturna baština je veoma složen agens turizma. Danas su osnovni motivi turističkih kretanja kulturni i zbog toga kulturno-historijske spomenike i kulturnu baštinu uopšte ne treba posmastrati samo kao dio historijskog nasljeđa, već ih treba valorizovati i uključiti u savremene tokove turizma. Kulturnu baštinu čine materijalno i nematerijalno kulturno nasljeđe i prirodna baština koja se nalazi u njihovom neposrednom okruženje. Kulturna dobra predstavljaju stvari i tvorevine materijane i duhovne kulture od opšteg interesa na lokalnom, nacionalnom i globalnom nivou. Materijalno kulturno nasljeđe podrazumijeva opipljiva kulturna dobra koja se u zavisnosti od fizičkih, kulturnih, umjetničkih i historijskih svojstava dijele na:

- Pokretna kulturna dobra,
- Nepokretna kulturna dobra.

Nematerijalno kulturno nasljeđe podrazumijeva neopipljiva kulturna dobra: jezik, običaje, tradiciju, muziku, stare zanate itd. Nematerijalno kulturno nasljeđe je kulturna zaostavština koja se uglavnom stavlja u drugi plan kad se govori o kulturnom turizmu i turistima. Ove vrste turizma ističe i štiti UNESCO. Osnovni pečat kulturnoj baštini na ovom području daju spomenici islamske orijentalne kulture, ali su i oni, zbog savremenih transformacija naselja i nedovoljne brige za očuvanjem, sve manje vidljivi na ovom prostoru, pogotovo u svom izvornom obliku.

Osnovne karakteristike kulturnog nasljeđa regije Gora ogledaju se u sljedećem:

- proizvod je lokalnog, odnosno autohtonog neimarstva, te sadrži određene specifičnosti po kojima se razlikuje od kulturnih nasljeđa drugih krajeva, npr. Prizrena.
- održava prisustvo različitih civilizacija i etničkih zajednica, ali sa dominacijom tursko-istočnjačkih uticaja,
- najveći dio tog nasljeđa nije sačuvan u svom autentičnom obliku, što umanjuje njegove vrijednosti.

Kulturni turizam

Svjetska turistička organizacija (WTO) je dala 1985. godine definiciju pojma kulturnog turizma. Kulturni turizam podrazumijeva „kretanje ljudi sa jakom kulturnom motivacijom – lijepe umjetnosti, putovanja do festivalskih i drugih kulturnih događaja, posjete znamenitosti i spomenika“. Kulturni turizam predstavlja kretanje ljudi koje je uzrokovano kulturnim atrakcijama izvan njihovog uobičajenog mjesta stanovanja, s namjerom sakupljanja novih informacija i iskustava kako bi zadovoljili svoje kulturne potrebe (Ričards, 1999: 16-33). To označava putovanje ljudi koji imaju visoko razvijenu turističku kulturu. Kulturni turizam je u vezi sa ljudskom aktivnošću i historijom u širem smislu¹.

Kompletna kultura Gore naslanja se na islamsku kulturu i civilizaciju kao i primjese srodnih islamskih naroda, te konačno i za ostale paganske elemene iz davne prošlosti. Na osnovu dosadašnjih površnih istraživanja ne mogu se pouzdano utvrditi najstariji tragovi materijalne kulture na ovom području iz prahistorije, ali se može pretpostaviti da ima tragova iz antičkog perioda o čemu govori i narodno predanje. „Kultura je integralni dio cjelokupnog društvenog i individualnog života. Ona predstavlja skup svih ljudskih tekovina, kako materijalnih (materijalna

¹ European Cultural Tourism Network, ECTN INTERREGIIIIC, Decmbar 2006, Project Reepport, www.cultural-turism.net.

kultura), tako i duhovnih (duhovna kultura), bez kojih se ne bi ni moglo zamisliti postojanje ljudskog društva, ni u najjednostavnijim oblicima svoje organizacije“ (Đukić, 2005: 15).

Kulturne svečanosti

Zbog budžetskih ograničenja mnoge svečanosti se više ne obilježavaju. Međutim, kulturno nasljeđe može da bude glavna atrakcija za posjetioce i može da bude korišćeno za povećanje turističkih posjeta tokom određenih perioda u godini. Glavne svečanosti koje bi mogle da se iskoriste, ne samo da privuku turiste nego i da pomognu zaštititi kulturnog nasljeđa, su: sakralni objekti, nošnja, svadbeni običaji, festivali (Đurđevdan, Proljećni dan i dr.), pehlivani, konjske trke, šarplaninci i dr..

Tragovi ranijih naselja

Regija Gora smještena je između najviših vrhova Šare, Koraba i Koritnika, sa srednjom nadmorskom visinom od oko 1.500 m. U njoj se nalazi sedamnaest sela raštrkanih po brdovitim stranama i dolinama rijeka i njihovih pritoka (Plavske, Brodske i Resteličke). Gotovo sva sela sačuvala su do danas svoje stare praslavenske i slavenske nazive. Toponim Gora postoji u svim slavenskim jezicima u gotovo istovetnom obliku. Međutim, arheološka ispitivanja Gore nisu vršena od kada se zna za savremenu arheologiju i zaštitu spomenika kulture.

Neka sela Gore spominju se u jednom prepisu Studeničke povelje kojom Stefan Nemanja osniva manastir Studenica i daruje joj vlasništvo u koje ubraja i neka sela Gore. U turskom popisu iz 1452/5. godine, uslovno nazvano Krajište, obuhvaćena je pored ostalih i nahija Gora. Sva sela su međutim sačuvala svoj jezik, a neka i narodne običaje o praznicima. Mnoga goranska sela kao: Bačka, Vranište, Kruševo, Rapča, Ljubovište bila su poznata po svojim puškarskim radionicama i vodeničkim kolima u kojima su tokom XVIII i XIX vijeka izrađivali duge i kratke puške kremenjače i barut i prodavali ih u Prizrenu i širom turske carevine (Lutovac, 1948:103). U svakom od tih naselja postoje ostaci nepokretnih kulturnih dobara i kulturnih mjesta.

Turski istraživači se u prošlosti nisu puno interesirali za Goru i njeno stanovništvo. Posljednjih godina pojačano je interesiranje istraživača iz Turske za historiju, kulturu i tradiciju Gorana. Dr Túlin Çoruhlu i Dr Yaşar Çoruhlu su 2007. godine objavili knjigu *Gora – halk sanatları* (Çoruhlu, 2007), (Gora – narodni zanati) u

kojoj su na izvanredan način obradili narodno stvaralaštvo i umotvorine u Gori. U analizi njihovih istraživanja su na ilustrativan način prikazali ogromno i bogato kulturno nasljeđe Gore kroz stoljeća. Iste godine objavljen je zbornik radova o Gori – *Gora Abidesi* u kojem više autora štampa svoje radove o kulturi, običajima, tradiciji i historiji Gore. U daljnjem radu nastojaćemo da neka sela Gore pojedinačno istražimo sa aspekta dotične teme. Pojedina sela u Gori spominju se u Svetoarhangelaskog povelji cara Dušana iz 1348. godine, i u turskom popisu iz 1452/5. godine., pod istim imenima.

Sakralni objekti

Od sakralnih objekata najviše ima džamija. U regiji Gora ima ukupno 22 džamije. U svakom selu ima po jedna, a u nekim većim selima ima po dvije. Najstarija džamija u Gori je džamija u selu Mlike iz 1289. godine, ili 688. godine po hidžri (Hamza, Alem br. 108: 38). Natpisi o postojanju su sačuvani do danas, kao što je ploča na džamiji, a danas je uzidana u minaret ove postojeće džamije. Džamija je obnovljena 1751. godine, a zatim 2005. godine. U dvorištu džamije, oko srušenog tulbeta, ima nekoliko nadgrobnih spomenika sa uklesanim "Davidovom zvijezdom" u gornjim uglovima i arapskim pismom. U Donjem groblju također ima nekoliko starih muslimanskih nadgrobnih spomenika, zatim u Kukaljanu 1515, Dragašu 1528. godine (Hamza, br. 108: 38). Većina džamija posjeduje natpise i godinu izgradnje, naročito one koje su starijeg datuma.

Slika br. 1: Džamija u selu Mlike sa nišan-pločom

Mezarluci

Globočica je selo sa najvećom površinom mezarluka. Ovo mezarje obiluje sa dosta interesantnih nišana koji su specifični kako po materijalu gradnje tako i sadržaju natpisa. Selo Zli Potok isto tako obiluje sa veoma interesantnim nišanima čiji oblici i

razne forme malih kružića klesanih u paru mogu imati dublju vezu sa nišanima čije figuralne predstave sežu do ranijih perioda (Lutovac, 1948:38). U naučnim krugovima je još prisutna polemika oko starosti ovih nišana, da li su uklesane godine po hidžremskom ili miladi kalendaru.

Turbeta

U selu Restelica postoji turbe pod imenom Selim-dedovo turbe, kao što je dato na slici. Podignuto je u 16. vijeku. U njemu je sahranjen izvjesni Selim o kome predanja govore da je bio evlija. U narodu je bio poznat kao čovjek koji je mogao da predvidi neke događaje (Kaljo, 2005:10-11). Pored turbeta nalazi se stablo javora koje je staro oko 300-400 godina i mezarje. Pored džamije u Dragašu se također nalazi turbe poznato u narodu kao Husein-babino turbe. Ono je najstarije u Gori. Sagrađeno je odmah nakon kosovskog boja. Naime, prema legendi koja se prenosi s koljena na koljeno, Husein je bio evlija. Na mjestu gdje je preselio podignuto je turbe koje je njegov potomak Šefket Jamini obnovio 1965. godine na postojećim temeljima². Između Donje i Gornje Rapče nalazi se Šehovsko turbe, sagrađeno je 1812.godine³.

Nošnja

Nošnja je obilježje jedne zajednice koja je čini prepoznatljivom, a u odnosu na drugu zajednicu specifičnom, tj. svojevrsna lična karta jedne sredine. U našim balkanskim, pa i širim okvirima, nošnja ima etnički i socijalni karakter. Narodna nošnja u Gori ima veliku umjetničku vrijednost i ljepotu. Ona pripada balkanskom

² Moj razgovor sa Šefketom Jaminijem, 74. godina iz Dragaša

³ Podaci uzeti od Jonuza Jonuzija koji je pravio bilješke o ovom rodu od 1965. godine

tipu i djelimično je još u svakodnevnoj upotrebi. Međutim, talas modernizacije u pogledu odijevanja zahvatio je i ovaj kraj, mada se tradicionalna ženska nošnja dobrim dijelom još održava. Veću žilavost u tom pogledu pokazuje ženska nošnja, dok je muška podložnija promjenama. Muška nošnja je gotovo izbačena iz svakodnevne upotrebe, osim u višim i udaljenim predjelima, dok se upotrebljava samo u svečanim prilikama. Prema boji postoje dva tipa muške nošnje: bijela i crna. Crnu nose isključivo stariji ljudi, dok bijelu nose isključivo mladi. Istražujući naše krajeve, Jastrebov je primijetio da su Gorani nosili istu odjeću kakvu su imali Debrani, stanovnici Hasa i Kosovci. Ta odjeća se sastajala iz čulje (ravni vuneni fes sa crnim trouglastim povezom), zatim dolame duge do koljena, jelek, „gunja“ i „zban“ (nešto poput jeleka sa visećim rukavima), uskih čakšira i opanaka (Jastrebov, 1995: 97). Benevrek (vunene pantalone) je načinjen od deblje vune prišiven gajtanima po rubovima na čijem vrhu „učkur“ ima ulogu kaiša.

Slika br. 3: Braća Muška: Nailj i Hasan i mladalačka nošnja

Košulja se šije od gotovog pamučnog platna, njena dužina je do koljena i sa veoma širokim rukavima, a okovratnik je ukrašen sitnim svjetlucavim biserima. Preko košulje se oblači džamadan (prsluk). Džamadan je od kadife ili pliša, obavezno plave boje. Većina muške odjeće je spravljena od klašnje koja se dobija od ovčije vune, a koja se prerađuje u posebnim radionicama.

Ženska nošnja u Gori je još u upotrebi mada dosta modificirana. Mlade žene i djevojke koriste narodnu nošnju samo u svečanim prilikama, dok je starije žene upotrebljavaju u svim prilikama.

Djevojačka nošnja razlikuje se od nošnje udate žene po boji i po još nekim drugim elementima. Također se u odredjenim elementima razlikuje nošnja mlade žene od nošnje žene u godinama. Čim žena oženi sina ili uda kćerku mijenja nošnju. U nekim selima žena prestaje nositi kapu sa dukatima ukoliko ostane udovica. Djevojačka nošnja je pretežno bijele boje, dok je nošnja udate žene žuta ili crvena. Osim toga, karakteristika odjeće udate žene je terlik. To je vrsta kaputa, sa dugim

rukavima, tamne boje, izvezen srmom ili svilom po skutovima. Terlik se daruje mladoj nakon udaje kao priznanje njenog statusa žene. Terlik se oblači samo kada žena izađe van kuće, dok u kući nije obavezan. Osim terlika žensku nošnju sačinjava i sljedeće: čarape (od srme ili svile); nogaice (potkolenice sastoje se od dva dijela, šiveni dio kutef i tkani dio nogavice), skutača (vrsta kecelje), košulja, opanke (sa ljubičastim povezom), gradski kolsus, jelek, sitarka (ukrašena po čitavoj površini svjetlucavim perlicama zvanim aspre), pušten đerdan, kapa (okićena zlatom), čevre (mahrama bogato ukrašena po ivicama svjetlucavim biserima bijele ili žute boje) kao što se može vidjeti na slici br.4., i šamija. Materijali od kojih se izrađuju dijelovi nošnje su različiti. Ranije se pretežno koristila vunu, dok u novije vrijeme različiti sintetički materijali.

Slika br. 4: *Ženska nošnja*

Svadbene običaji

Svadba je najsvečaniji čin u životu svakog Goranina i jedina prilika za opuštanje nakon duge i iscrpljujuće pečalbe. Svadbe su trajale 4 dana, u zavisnosti od materijalnih mogućnosti onoga koji ih priređuje. A sada traju od 1 do 3 dana. Mladići su znali raditi po čitavu godinu kako bi priuštili sebi jedan takav luksuz. Goranska svadba je jedna od najsvečanijih, tradicionalno najbogatijih i simbolički najživopisnijih svadbi na Balkanu. Goranska svadba je ratna svadbena igra, prikazana simbolički kao osvajanje ratnog plijena, u ovom slučaju je nevesta.

Slika br. 5: *Svadbene običaji*

Đurđevdan

Druga značajna karakteristika Gorana je Đurđevdan koji se obilježava početkom maja kao radost dolasku proljeća i izlazak iz zime. Vjerovatno su to ostaci stare paganske kulture i kultovi veličanja prirode. Sličan običaj nalazimo kod nekih turskih plemena pod imenom Adrlez (u znak sjećanja na Hidra) koji se obilježava isto 6. maja (Guney, 1997: 90). Kult vegetacije u ovim događajima ima centralnu ulogu jer se tada priroda rađa i sva ljepota Gore

Slika br. 6: *Proslava Đurđevdan*

dolazi do izražaja. Treba još istaći da se ovaj običaj još obilježava skoro kod svih naroda na Balkanu poput Srba, Roma, Gorana, Turaka i dr. U samoj proslavi nema nikakvog ritual osim šetnje mladih i izlazak u prirodu. Na ovoj proslavi dolazi do izražaja goranska nošnja. Neodgovorno je ovaj praznik vezivati samo za pravoslavlje, kao što je bio do sada slučaj. Zbog teške zime nakon koje dolazi raskošno proljeće, ovaj praznik će vjerovatno još imati mjesta u životu Gore i

Gorana (Tesar, br. 127: 35). Ovaj praznik se slavi od 1. do 10. maja u svim selima pojedinačno uz goransku muziku i tupane (bubnjevi i zurle). Najčešće ovih dana dolazi do međusobnog upoznavanja momaka i djevojaka, a ponekad i do vjeridbe. Mladi Gorani dolaze iz svih krajeva ma gdje bili. Nestrpljivo čekaju dolazak maja mjeseca i spremaju se tokom cijele godine za ovaj kult veličanja prirode. Nekoliko dana, od prvog do desetog maja, mladi momci tokom ovih dana obiđu sva sela u Gori gdje se slavi ovaj kult, a djevojke tokom godine spremaju svoju nošnju i ovih dana se njome oblače.

Pehlivani

Pehlivanstvo je oblik hrvanja i predstavlja jedan od značajnih običaja u Gori. Takmičenja u pehlivanskom hrvanju u Gori se održavaju prilikom raznih svečanosti, svadbi ili suneta (obrezivanja) muške djece. Ovu manifestaciju organizuje onaj ko pravi svečanost. On zakazuje termin (dan i mjesec, vrijeme i mjesto održavanja manifestacije), a ujedno, prilikom objavljivanja termina, određuje iznos nagrade (od prvog do trećeg mjesta). Organizator u zavisnosti od svojih mogućnosti određuje nagrade. Organizator obezbjeđuje i ostale uslove. Takmičari dolaze iz svih krajeva, iz okruženja i šire. Manifestacija započinje uz bubnjeve i zurle (tupane). Takmičari nastupaju u nekoliko parova.

Slike br. 7: *Pehlivani u Gori*

Pehlivani nastupaju goli do pojasa u posebnim kožnim čakširama zvanim "kispet" namazanim uljem što jača i štiti kožu, a otežava hvatanje. Borbe se odvijaju na otvorenom travnatom terenu. Izaberu se sudije, tj. trojica sudija na jednom paru. Na terenu mogu da nastupe i dva para istovremeno, ako se predvidi da ima dosta pehlivana. Onda se pojačavaju i sudije. Sudije određuju parove ko će s kim u paru. Pehlivani ulaze na borilištu svaki iz svoga ugla i idu prema sredini, tj jedan prema

drugom i otpočinje borba. Pehlivan je izgubio borbu ako: dodirne tlo objema plečkama, dođe u položaj mosta ili polumosta, bude dignut sa tla do visine svojih koljena ili više, preda borbu iz bilo kojih drugih razloga. Po odluci sudija pobjednici dobijaju svoje nagrade a zatim idu na ručak kod organizatora manifestacije zajedno sa svim učesnicima. U Gori se pehlivanstvo organizovalo i na nivou opštine sve do 1984. godine, u danima maja mjeseca i za Đurđevdan. Iz ovih krajeva bilo je pehlivana koji su bili čuveni nadaleko u cijeloj Osmanskoj carevini. Pehlivani koji su bili i šampioni u Osmanskom carstvu su: Rahim Pelivan (bio je 1909. godine prvak cijele Turske carevine), i Fehim Pelivan (također prvak cijele Turske carevina za 1910. godinu), (Petrović, 1981: 444). Uvijek je regija Gora imala vrhunске hrvače-pehlivane.

Konjske trke

Među tradicionalne običaje ovoga područja su i organizovanje konjskih trka. Ovaj običaj datira još iz prošlosti. Na lokalnom nivou održavale su se sve do 1984. godine. Prekinute su zbog nedostatka finansijskih sredstava od strane lokalne vlasti. Ova manifestacija se ranije održavala u vrijeme 1. maja i to se iščekivalo tokom cijele godine. Bilo su velike nagrade za pobjednike. I danas se ova manifestacija obilježava prilikom raznih svečanosti - svadbi ili suneta (obrezivanja) muške djece. Ovu manifestaciju organizuje onaj ko pravi svečanost, sličan je način kao i kod pehlivana. Svaki učesnik se unaprijed prijavi kod organizatora. Kasnije se sve završi na terenu. Nagrade idu onima koji su je zaslužili, skupi se narod iz cijelog okruženja da gleda ovu manifestaciju. Ova manifestacija će vjerovatno još imati mjesta u životu Gore i Gorana.

Šarplaninci

Šarplaninci pripadaju grupi pastirskih pasa koji potiču od molosa. Šarplaninac je pas koji bez greške i propusta obavlja svoj dio posla u čuvanju stada i imovine svom gazdi (vlasniku). Šarplaninac je izuzetno uravnotežan i miran pas, ali istovremeno može biti i vrlo dobroćudan i vrlo oštar ali samo kada se za to ukaže potreba. Vrlo je hrabar, spreman da se suprostavi i mnogo jačem protivniku da bi odbranio svoga gazdu ili ono što mu je povjereno na čuvanje (stado), čak i po cijenu života. Čuvar je po instinktu, nije mu potrebna nikakva dresura. Ima više odlika a jedna od njih je da ne laje bez razloga. Odan je svom vlasniku, a nepovjerljiv prema strancima. I kada, teška srca, prihvati gosta koji je pristigao, budno će pratiti svaki njegov pokret. Pogrešno je mišljenje da je glupi pas, iako se teško dresira. On je pas koji misli svojom glavom i većinu stvari radi po instinktu, od njega ne treba očekivati izvođenje arkusnih vještina ili neprikosnovenu

poslušnost u okviru dresure. Kada je u pitanju boja šarplaninca, važno je naglasiti da su sve boje ravnopravne. Na području Gore mogu se sresti šarplaninci svih boja, sa maskom ili bez nje. Odgajivači u grudima forsiraju pse sive, svjetlije ili tamnije boje (Škripić-Bojović, 1997). Gora je izvor šarplaninaca, čuvena je svugdje po šarplanincima, a to je još jedna vizija u razvoju ovoga područja. Pored toga što su čuvari stada i imovine, u Restelici se stalno održavaju prvenstva u borbi šarplaninaca, naročito u zimskom periodu. Jedan od bisera područja Gore je šarplaninac koji je čuven na daleko, a može se naći izvorno u Gori.

Zaključak

Neophodno je kulturne resurse inkorporirati u turističku ponudu i prilagoditi je turistima. U Gori postoje izvanredne kulturne i prirodne baštine koje mogu da posluže kao uslov za organizovanje raznovrsne turističke ponude i razvijanje kulturnog turizma. Turistička privreda u Gori u dosadašnjem periodu nije se razvijala u skladu sa raspoloživim kulturnim i prirodnim resursima. Kada je riječ o kulturnoj baštini Gore treba napomenuti da se ona isključivo oslanja na islamsku kulturu i civilizaciju kao i primjese srodnih islamskih naroda, te da ima i ostataka paganskih elementa iz davne prošlosti. Ova populacija, vjerovatno nesvjesna značaja i materijalne vrijednosti onoga što posjeduje, ne poklanja veliku pažnju tim starinama i nerijetko ih odstranjuje nesvjesna da time uništava svoju prošlost. Kulturnu baštinu kao skup svih ljudskih tekovina, mora se efikasnije promovisati kroz povećanje svijesti, zaštitu i integraciju u savremeni život i kroz lokalni razvoj.

Bibliografija:

1. Guney T. (1997), *Dinler tarihi*, Ankara.
2. Đukić, Dojčinović V., (2005), *Kulturni turizam*, Beograd.
3. European Cultural Turism Network, *ECTN INTERREGIIC*, Decmbar 2006, Project Reeport.
4. Jastrebov I. S. (1995), op. cit.
5. Kaljo J. (2005), *Restelica kroz historiju*, Dragaš.
6. Lutovac M. (1955) *Gora i Opolje*, SANU, Naselja 35, Beograd.
7. Lutovac M. (1948) *Privredna geografija šarplaninske Gore*, Glasnik Srpskog geografskog društva sv. XXVIII, br. 2, Beograd.

8. Opštinska kancelarija za zajednice i povratak (2010), opštine Dragaš.
9. Petrović J. (1983), Fizička kultura do 1941. godine, SR Srbija II tom, Beograd.
10. Ričards G.,(1999), *Evropean Cultural Turism: Patters and Prospects*, Amsterdam.
11. Tesar F. (etnolog iz Praga) „ *Kult obnavljanja prirode*“, Alem br. 127.
12. Çoruhlu T. (2007), *Gora- halk sanatları*, Istambul.
13. Hamza V. – Epigrafika u Gori, Alem br. 108.
14. Feasibility Study on establishing a transboundary protected area Shar/Šarplanina – Korab – Dešat“. UNEP Vienna – ISCC, 2010.
15. Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska, SANU (1995), Geografski institut „Jovan Cvijić“, Knjiga 40/II, Beograd.
16. Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska, SANU,(1995), Geografski institut „Jovan Cvijić“, Knjiga 40/II, Beograd.
17. Škripić O., Bojović V., Bojović M. (1997), *Šarplaninci*, Beograd.

Izvori sa interneta:

www.unesco.or

www.chwbkosovo.org

www.cultural-turism.net

AGA

AHDNAMA SULTAN MEHMEDA EL-FATIHA FRANJEVCIMA U BOSNI

Prof.dr. Admir MURATOVIĆ¹

Abstract

One document that represents an essential continuity with the Medina Charter, as well as confirmation of the determination of Muslim rulers to implement the Declaration by Muhammad, gave the Christians, the second year of the Hijra, and that will also leave on a powerful influence on the Bosnian Muslims to be the most tolerant nation in ex-Yugoslavia, and elsewhere, is called Ahdnama Sultan Mehmed al-Fatiha.

Ahdnama is the result of the negotiations which led to the establishment of good interpersonal and inter-religious relations between the Sultan Fatih, ie, the Ottoman state and Fr Angel Zvizdic, Fojnica guardian, administrator of the Franciscan monastery in Fojnica.

Issuing Ahdnama, Fatih Sultan pardoning those who fled, giving the Bosnian Franciscans Ahdnama (commandment) which guarantees them a religious and property safety.

Until the end of Ottoman rule in 1878. , ie. full 415 years Ahdnama was restored by the Ottoman rulers, and all had their legal significance. In some crisis moments when the contact and cooperation with the court in Vienna provincial and local authorities as unreliable subjects Empire objected and threatened survival, Ahdnama was crucial to avoid major persecution of some priests and some villages inhabited by Catholics. This means that Ahdnama issued by Sultan Mehmed II Fatih had its place and role of the point of losing the medieval Bosnian statehood, until the arrival of the new Austro-Hungarian occupation administration.

Keyword: Sultan Mehmed el-Fatih, Ahdnama, human rights, coexistence of differences, multireligion, human rights of non-Muslims in an Islamic state.

¹ Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Professor of Sociology, muratovic.admir8@gmail.com,

Uvod

Najvećim dijelom historije ljudi su živeli u državama koje nisu priznavale ljudska prava. Prema zapadnim teoretičarima prvi dokumenti kojima se proklamuju ljudska prava potiču iz osamnestog vijeka. Raniji dogovori i proklamacije koji se obično navode kao dokumenti kojima se utvrđuju i garantuju ljudska prava uglavnom se ne odnose na ljudska prava, kakvim ih danas definišemo. To važi i za dokument koji obično stoji na čelu te liste, Veliku povelju o slobodama (Magna carta libertatis) od 1215. godine. Ona je kompromis između engleskog kralja i pobunjenog plemstva, kojim prvi priznaje plemićima izvesne privilegije i u odnosu na njih sputava svoju vlast. Tom su se pogodbom ponegde okoristili i drugi slobodni ljudi, kao npr. kraljevim obećanjem, sadržanim u stavu 39. Povelje, da: *...nijedan slobodan čovek neće biti ubijen i zatvoren, ili stavljen van zakona ili prognan, ili na bilo koji način lišen svog položaja, niti ćemo mi protiv njega upotrijebiti silu ili uputiti druge da to učine, osim na osnovi zakonite presude njemu jednakih ili prava zemlje*.ⁱ

U srednjovjekovnoj Bosni nailazimo na jedan dokument koji je preteča svih dokumenata koja su se ticala pojedinih prava, usvojen na Balkanu. 200. godina prije Dušanovog zakonika, Povelja bosanskoga bana Kulina je napisana 29. augusta 1189. godine na starobosanskom narodnom jeziku i bosanskim pismom bosančicom. Ovaj dokument je ne samo najstariji dosad pronađeni očuvani bosanski državni dokument, nego je Povelja bosanskoga bana Kulina i najstariji državni dokument kod svih južnoslovenskih naroda i država.

Povelja Kulina bana je prvi diplomatski dokument pisan na domaćem jeziku, i kao takav zaslužuje pažnju kako jezikoslovaca, tako i historičara. Njegova vrijednost za bosansku srednjovjekovnu historiju je nemjerljiv. To je prvi dokument izdan od strane jednog bosanskog vladara, vladaru, tj. knezu, druge države. Povelja Kulina bana očuvana je u tri primjerka u Dubrovniku. Dva primjerka se tamo nalaze i danas, a treći primjerak, ukraden u 19. vijeku danas se nalazi u posjedu Ruske akademije nauka i umjetnosti u Sankt Petersburgu u Rusiji. Mnogi smatraju da je to original među poznatim primjercima. BiH je uputila zahtjev za njeno vraćanje.ⁱⁱ

Neki stariji dokumenti sadrže odredbe slične današnjim propisima koji se ubrajaju u korpus ljudskih prava, kao što su npr. pretpostavka nevinosti, pravilo da se može samo kažnjavati za djela koja su u trenutku izvršenja bila označena kao krivična djela i da se mogu izreći samo kazne unapred predviđene zakonom, dostupnost i nepristrasnost sudova itd.

Međutim, to nisu bila ničija prava nego prosvjećen i pravičan način vladanja, koji se uvek mogao napustiti, kao što su se mogle ukinuti privilegije date nekim slojevima. Slično je bilo i s drugim, kasnijim dokumentima koji se pominju kao preteče savremenih izvora.

Engleski Zakon o pravima (Bill of Rights) od 1689. godine, uspostavlja ustavnu monarhiju i prenosi vlast na parlament, ali ne priznaje osnovna ljudska prava podanicima. Svemoćnog monarha zamenjuje svemoćni parlament, koji se slično prosvjećenim monarsima može ponašati pravično, voditi računa o interesima svih i priznavati im postepeno sve šira prava (uključujući proširivanje kruga onih koji mogu da biraju poslanike), što još ne znači da je reč o priznavanju ljudskih prava.

Era priznavanja ljudskih prava u državnim aktima i u zakonodavstvu počinje Američkom i Francuskom revolucijom.

Proglas nezavisnosti trinaest država Amerike od 1776. godine (Deklaracija nezavisnosti) već u drugom stavu tvrdi sledeće:

Smatramo očiglednim istinama da su ljudi stvoreni jednaki i da ih je njihov Tvorac obdario neotuđivim pravima, među koja spadaju život, sloboda i traženje sreće (pursuit of happiness).

Članovi francuske Nacionalne skupštine počinju svoju Deklaraciju prava čoveka i građanina od 1789. godine sledećim rečima:

" Predstavnicí francuskog naroda... smatrajući da su nepoznavanje, zaboravljanje ili preziranje prava čovjeka jedini uzroci opštih nesreća i korupcije vlada, riješili su da izlože u jednoj svečanoj Deklaraciji, prirodna, neotuđiva i sveta Prava čovjeka, da bi ih ova Deklaracija, stalno pred očima svih članova društvenog tijela, neprestano podsećala na njihova prava i dužnosti ..."

Unošenje ljudskih prava u ustave počinje 1791. godine, usvajanjem amandmana na Ustav Sjedinjenih Američkih Država od 1787. godine.

Da to nisu prava koja ustavotvorac podaruje građanima, već da su ona tu nezavisno od ustava, jasno se vidi iz formulacije amandmana, naročito prvog, prema kojima se Kongresu zabranjuje da donosi neke zakone koji diraju u ljudske slobode (one, dakle, prethodno postoje), ili iz izričite odredbe Amandmana IX: **Nabrajanje u Ustavu izvesnih prava ne sme se tumačiti tako da se ospore ili umanje druga prava koja je narod zadržao.**ⁱⁱⁱ

Pariskim ugovorom iz 1856.godine nametnuto je Turskoj obaveza poštivanja vjerskih prava hrišćana na svojoj teritoriji. Jedan sličan dokument iz 1881.godine, koji se pominje pod imenom Carigradska konferencija, nameće obavezu, tj, Grčka je prihvatila obavezu poštivanja vjerskih prava islamske manjine koja živi na njoj teritoriji.

U članu 8. ove povelje se kaže: " Muhamedancima koji žive na teritoriji koja je pripojena Grčkoj, osigurava se slobodno i javno uživanje vjeroispovjesti"^{iv}.

Na Berlinskom kongresu 1878. godine Bugarska je morala da prihvati odredbe u korist Turaka, Grka i Rumuna koji su živjeli na njoj teritoriji, a Srbiji i Crnoj gori je kao uslov za priznanje nametnuta obaveza zaštite vjerskih prava manjina. Kao instrumenti zaštite potpisanog velike sile su povremeno i nesistematski intervenisale protiv država koje su grubo tlačile manjine. Ovo je činjeno u ime prava na humanitarnu intervenciju.

Predmet intervencije su uglavnom bile slabije države, u prvom redu Osmansko carstvo, gdje su se velike sile miješale da bi zaštitile hrišćansko stanovništvo. Moćne države bile su toga pošteđene, i pored masakra domorodačkog stanovništva u kolonijama i pogroma Jevreja u carskoj Rusiji.

Zaštita manjinskih prava je tek poslije Prvog svjetskog rata dobila sistematski karakter pod okriljem novoosnovane univerzalne organizacije, Društva naroda. Ona je tu bila naročito potrebna kao korelat prava naroda na samoopredeljenje koje je bilo političko načelo od velikog uticaja na teritorijalna rešenja u ugovorima o miru, od kojih je bio najvažniji Versajski ugovor s Njemačkom, po kome se cijeli novi sistem nazivao i versajskim sistemom.^v Sistem zaštite manjina je uspostavljen putem niza akata koji su sadržavali obaveze država u tom pogledu. Odredbe o zaštiti manjina ušle su u ugovore o miru s Austrijom, Bugarskom, Mađarskom i Turskom. Pet država, među kojima i Jugoslavija (1919), obavezale su se posebnim ugovorima da štite rasne, jezičke i vjerske manjine.

Doprinos islamske civilizacije zaštiti ljudskih prava

Evropa ne može prisvajati sebi ekskluzivno pravo da ona jedino baštini bogatu tradiciju u promovisanju i zaštiti ljudskih prava. I druge religije, kulture i civilizacije su darovale i ugradile svoj doprinos u razvoju demokratije i ljudskih prava, posebice islam sa svojom kulturom i civilizacijom, sa prvim pisanim dokumentom,

Medinskom poveljom koja predstavlja prvi pisani ustav u povijesti.^{vi} Takodjer, *Ahdama Sultan Mehmed el-Fatiha predstavlja fundamentalnu osnovu 500 godina duge tradicije suživota i tolerancije pripadnika različitih religijskih zajednica na Balkanu.*

Medinska povelja

Negdje u istom historijskom trenutku, kada je u Medini trajao proces izgradnje trajnog mira između muhadžira i ensarija, javlja se jedan dokument, koji će, iako često prešutkivan, osporavan, stavljan po strani, dati svoj puni doprinos stavu islama po pitanju ljudskih prava i mogućnosti suživota među pripadnicima različitih religijskih zajednica. Taj dokument je doista kapitalno nasljeđe koje nam daje jasnu sliku o pogledu islama na mogućnost da pripadnici različitih vjerskih zajednica mogu dijeliti isti životni prostor, i ne samo to, već slobodno raditi na unapređenju svojih vjerskih prava. Radi se o pisanom dokumentu kojeg historičari nazivaju:

- ***kitab (knjiga, pismo); es-sahifa (spis, list) i, el-wesika (dokument, povelja).***

Božji poslanik, Muhammed a.s., je tim dokumentom nastojao urediti novu državu, te uspostaviti novi sistem vrijednosti u društvu, što će za posljedicu imati uređenje društva na principu pravde i podjele odgovornosti.^{vii} Muhammed Hamidullah, govoreći o ovom fenomenu, kaže: ***“To nije bio samo prvi Ustav prve islamske zemlje, već prvi pravni i komplementarni ustav bilo koje države na svijetu, sastavljen između muhadžira i ensarija, koji su kasnije prihvatili i neka druga plemena nastanjena u Medini, po kojima im je zaštićen imetak, čast i vjera, te određene dužnosti”***^{viii}.

Kada je u pitanju Mediska povelja, ona do nas dolazi pisanim putem, jer je Muhammed a.s. želio da poslije ustaljenja u Medini sve to *stavi na papir*, da svako ima napisano i potpisano pred sobom svoja prava i dužnosti. Naravno, da bode u oko činjenica da ovoj povelji nisu dovoljno posvjetili pažnje ni hroničari Sire, niti istraživači društvenog života ummeta. Ovaj dokument je zanemaren i od muhaddisa iz čisto stručnih razloga. Povelja je sačuvana u pisanom obliku, te do nas ne dolazi putem pouzdanog lanca sened prenosilaca, što se ne priznaje kada je u pitanju nauka o hadisu. Jedini tekst povelje koji je dopro da nas, je onaj kojeg donosi Muhammed b. Ishak b. Jessar (umro 150/667). Drugi razlog kojeg su se muhaddisi držali i time opravdali svoj odbojan stav prema Medinskoj povelji jeste činjenica da tekst, kojeg prenosi Ibn Ishak, dolazi iz izvornih primjeraka koji su bili u posjedu Alijinih potomaka Muhammeda el Bakira b. Džafera es-Sadika, šestog

imama kod ši'ja i Abdullaha b. Hasana b. Ali b. Ebi Taliba. Od ovog posljednjeg Ibn Ishak je dobio svoj tekst povelje, jer je bio dosta prislan s njim. Političke prilike u islamskoj državi prvih stoljeća Hidžre također su uticale na to da se Povelja nije pojavila šire u javnosti.

Dva su osnovna razloga tome:

1. U doba vladavine Umevija, a i Abasija poslije njih, vlasti su smatrale nepoželjnim bilo kakav dokumenat koji dolazi preko Alu Bejta, tj. porodice Alije b. ebi Taliba i žene mu Fatime, kćeri Muhammeda (a.s.), jer je dobar dio tadašnjeg muslimanskog svijeta smatrao da su baš njihovi potomci imali više prava na hilafet i vodstvo el-umme od drugih.^{ix}
2. Tekst Povelje sadrži principe jedne čvrste politike i pravednih društvenih odnosa, s dosta demokratičnosti i sloboda, što nije išlo u prilog umevijskim, a i abasijskim dinastičkim halifama i vlastodršcima, koju su svoju vlast gradili na centralizmu, što je bilo upravo suprotno od onog u Povelji.

Pored svega, sva kritička historijska mjerila potvrđuju tačnost i autentičnost teksta Povelje. Na to ukazuje stil kojim je Povelja pisana i podudarnost događaja koji su se zbili u Medini u doba Božijeg Poslanika (a.s.). Sam poslanik je posvjedočio više puta pojedine djelove njenog sadržaja. Njenu tačnost prihvatili su i brojni savremeni istraživači islamskog društva na Istoku i Zapadu.

Ahdnama Sultan Mehmed El-Fatiha

Jedan dokument koji predstavlja suštinski kontinuitet sa Medinskom poveljom, kao i potvrdu riješenosti muslimanskih vladara da sprovede Deklaraciju koju Muhammed a.s., dao kršćanima, druge godine po hidžri, i koji će, također, ostaviti znažan uticaj na Bošnjake da budu najtolerantniji narod na prostoru ex-Jugoslavije, pa i šire, naziva se Ahdnama Sultan Mehmeda el-Fatiha.

Ahdnama je rezultat pregovora koji su vođeni u cilju uspostavljanja dobrih međuljudskih i međureligijskih odnosa, između sultana Fatiha, odnosno, Osmanske države i fra Anđela Zvizdića, fojničkog gvardijana, upravitelja Franjevačkog manastira u Fojnici.^x

Kada je Mehmed II el- Fatih osvojio Bosnu zatekao je pored bogumila u Bosni, uglavnom još i katolike. Bogumili nijesu prema propisu svoje vjere imali crkava, a katolici su ih imali. Bogumili su bili odlučni da pređu na islam, a katolici su tražili zaštitu svojih crkava i slobodu ispovjedanja svoje vjere i dobili su što su tražili.

S uspostavljanjem osmanske vlasti dolazi i do promjene u konfesionalnom sastavu stanovništva. Znan broj pripadnika Crkve bosanske, kao i onih koji su prije dolaska Osmanlija nasilno prihvatili katoličanstvo i bili poznati kao kriptokatolici zbog sličnosti vjerskog učenja i jasnog stava prema pravoslavlju i katoličanstvu, prihvataju islam i tjevine islamske kulture i civilizacije. U znanosti je s pravom prihvaćena teza da je širenje islama na ovim prostorima bio dugotrajan proces određen političkim, društvenim, ekonomskim i konfesionalnim prilikama u Bosni, koje su prethodile uspostavi osmanske vlasti, kao i odnosom nove vlasti prema podanicima. Vjera u srednjovjekovnoj bosanskoj državi je imala značajnu ulogu i mjesto u svim društvenim segmentima, ali se zbog učenja i značajnog mjesta kojeg je uživala Crkva bosanska donekle i razlikovala u odnosu na susjedne srednjovjekovne države kao što su Srbija i Hrvatska. Ta razlika u pogledu vjerskih učenja i uloga u društvu bila je jedna od osobnosti Bosne u odnosu na njene susjede. I u novim historijskim okolnostima Bosna će se u konfesionalnom pogledu razlikovati od susjednih zemalja. Kao islamska država, čiji vladari od 1517. godine postaju i halife, osmanske vlasti se drže propisa Kur'ana i hadisa, pa prema tome i ajeta: " *U vjeru nema prisile.*"^{xi} " Uz to osmanska država je priznavala sve monoteističke religije, te garantirala slobodu i vjeroispovijest, pravnu i imovinsku zaštitu svim svojim podanicima uz uvjet lojalnosti. Principijelna politika nove vlasti, izražavana prihvaćanjem zatečenih institucija i klasičnog statusa kršćanskog i hrišćanskog plemstva, djelovalo je pozitivno na prihvaćanje osmanske države i islama kao sastavnog elementa njenog establišmenta.

Nisu svi kristijani i kriptokristijani, kako smo istakli, odmah po dolasku sultana Mehmed el- Fatih primili islam. Neki su, pobjegli iz Bosne i kasnije su tražili, povratak u zemlju.^{xii} Pošto su iz Bosne bježali i Franjevci, to je navelo sultana Fatih da izda ahdnamu: " *...a, oni koji su pobjegli neka su slobodni i sigurni, neka dođu i neka bez straha stanuju u zemljama moga carstva.*"

Izdajući Ahdnamu, Sultan Fatih amnestira one koji su pobjegli, daje bosanskim franjevcima ahdnamu (zapovijed) kojom im garantira vjersku i imovinsku sigurnost.

Sve do kraja osmanske uprave 1878. godine, tj. punih 415 godina Ahdnama je obnovljena od svih osmanski vladara i imala svoju pravnu važnost. U pojedinim kriznim trenucima kada se zbog kontakta i saradnje sa bečkim dvorom lokalnim i provincijskim vlastima, kao nepouzdanim podanicima carstva zamjeralo i prijetilo opstankom, ahdnama je bila presudna da ne dođe do većih progona pojedinih sveštenika i nekih sela u kojima su živjeli katolici. To znači da je Ahdnama izdata od sultana Mehmed II Fatih imala i svoje mjesto i ulogu od trenutka gubljenja

bosanske srednjovjekovne državnosti, do dolaska nove, austrougarske okupacione uprave.^{xiii}

Struktura Ahdname

Ono što nalazimo kao fenomen jeste činjenica da i pored velike vremenske udaljenosti između Medinske povelje i Ahdname sultan Mehmed el-Fatiha, postoji kontinuitet u pogledu zaštite religijskih i drugih osnovnih prava i sloboda nemuslimana u islamskoj državi. Medinski ustav, ili bar njegova polazna osnova ili platforma, nastala je davne 622.godine po Isau^{xiv}, Ahdnama je izdata 1463.godine, dakle, 841 godina je vremensko razmaka između ta dva dokumenta, a da određenih suštinskih razlika ne postoji.

Ahdnamu možemo podijeliti u nekoliko djelova, koji su poredani po prioritetima.

Sultan Fatih ovaj dokument započinje riječima: ***"U ime Allaha Milostivog Samilosnog!!!"***

I ovdje je primjetan kontinuitet sa Medinskog poveljom, kao i uostalom i sa svim dokumentima koji su u vrijeme vladavine Šeriata, počinjati sa tom rečenicom, odnosno, zaglavljem.To je bilo od posebnog značaja za sve strane ugovora. Za muslimane, to ima višestruk značaj garancije da se moraju držati potpisanog. Jer, samim pozivanjem na Božje ime kao garanciju za sprovođenje preuzetih obaveza, da je na znanje svim muslimanima, običnim građanima i eliti, da se moraju držati toga. Za nemuslimane je to, također, predstavljalo bitnu činjenicu, jer su oni živjeći sa i pored muslimana, uvidjeli njihov odnos prema vjeri i dosljednost u izvršavanju svega što se započinje sa Božjim imenom i Njegovom garancijom, te im je to garantovalo odlučnost muslimana i njihovih vladara da će se potpisano sprovesti u djelo. Te je stoga i razumljivo njihovo prihvatanje načina na koji je započeto pisanje ovog dokumenta i ako im, možda privatno, to nije bilo po volji.

U dokumentu se dalje kaže:

'Ja sultan Mehmed han, neka je poznato svima, uopšte od prostog puka kao i odjeljenjima ova moja vlastodržna povelja...'.^{xv}

Dakle, pored garancije Allaha (dž.š.) da će se potpisano sprovesti u djelo, sultan daje i drugu garanciju. Ovaj dokument potpisuje kao sultan, suveren islamske države, namjesnik Božji na Zemlji, i najodgovorniji za sprovođenje zakona. Dakle, sultan je stavio jasno na znanje, da to nije njegova lična odluka, već je to učinio

kao najodgovorniji čovjek u državi i samim tim to je odluka vlasti, koja se izdaje u vidu zapovijedi svim podanicima u državi, 'običnom puku i zapovjednicima, ona se mora strogo ispoštovati. To je bila jasna poruka da, sultan i vlast u islamskoj državi, neće tolerisati vjersku netrpeljivost i netoleranciju prema onim koji ne pripadaju većinskom muslimanskom stanovništvu i da će se preduzeti oštre sankcije prema svima onima koji se ne budu pridržavali ovog dokumenta.

Dalje se u tekstu dokumenta kaže:

" ... kojom bosanskim sveštenicima ukazujem veliku pažnju, te zapovjedam: spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje i pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama, te kako od uzvišene moje strane, tako od mojih vezira, niti od mojih podčinjenih(nižih činovnika), niti od mojih podanika-raje niti od svega stanovništva cjelokupne moje države spomenutim nitko se ne smije miješati u njihove stvari..."

- Drugi dio Ahdname sadrži ponovnu garanciju suverena da bosanski sveštenici uživaju njegovo poštovanje, a samim tim i zaštitu. To je ponovna poruka svima da se ovaj dokument mora poštivati.

-Treći dio Ahdname proširuje garanciju sa vjerskih prava i sloboda, na ostala osnovna prava čovjeka, pravo na život, imetak i kulturu.

"... niti ih napadati, niti vrijeđati ni njih ni njihov život, njihov imetak i imovinu ni njihove bogomolje..."

Dakle, u nastavku teksta Ahdnama, kao dokument koji se daje izvršiti odmah, garantuje nemuslimanima i njihovim religijskim vođama pravo na život, kao logična posljedica prava na vjeru. Jer ako nekome uskratite pravo na život, onda samim tim mu uskraćujete i sva ostala prava. Također, im se garantuje pravo na imetak, dakle, pravo na ličnu svojinu, te kulturno nasljeđe koje se ogleda u poštivanju njihovih sakralnih objekata.

Ono po čemu je ovaj dokument specifičan je i činjenica koja ukazuje na ozbiljne namjere sultan Mehmed el-Fatiha da svoju državu gradi na temeljima prava i tolerancije, kao i na temelju uvažavanja realne situacije koja vlada u njegovom carstvu. To je posebno izraženo u završnom dijelu Ahdname, a gdje Sultan ponovo ponavlja svoju odlučnost koju potvrđuje i specifičnom zakletvom. Kod muslimana zakletva i tada kao i sada ima poseban značaj, jer se tada isključuju sve mogućnosti oko mogućeg dvoumljenja kada se radi o realizaciji preuzetih obaveza.

Sultan se zaklinje Bogom, Kur'anom, Muhammedom, sa 124.000 Poslanika, ali i na jedan specifičan način koji je vrijedan komentara:

'... kunem se sabljom koju pašem da ovim što je napisano nikoje lice ne smije se suprostaviti dok ovi (Franjevci) služe meni i mojoj zapovjesti budu pokorni.'

Ovdje se na najbolji način ukazuje na odlučnost sultana, da će upotrijebiti silu ukoliko se neko usudi da prekrši dogovoreno, uslovljavajući ovu zaštitu lojanošću Franjevaca njegovoj vlasti. Ono što se zasigurno može tvrditi na osnovu ovog dokumenta, jeste činjenica da ta lojalnost nije podrazumjevala prihvatanje islama, jer bi bilo nelogično i kontradiktorno sa postojanjem, Ahdname. Nakon Ahdname pominju se još pet dokumenata u kojima se poziva na Ahdnamu. Od tih su tri fermans^{xvi}, jedna bujrontija^{xvii} i jedan arzulah^{xviii, xix}.

Ahdnama u svjetlu teorije i prakse

Od Medinske povelje, Deklaracije kršćanima, preko ahdname Omera patrijarhu jerusalimskom, odnosa muslimana prema kršćanima u Španiji, pa sve do ahdname Mehmed el-Fatiha koju je dao franjevcima u Bosni, provlači se jedno činjenično stanje koje nam govori o stepenu tolerancije muslimana prema drugim i drugačijim. Niti osam vijekova vremenskog raspona od Medinske povelje do bosanske ahdname nije niti u jednom segmentu promjenilo bilo šta u strategiji muslimanskog razvijanja i njegovanja kulture tolerancije i kulture dijaloga spram drugih i drugačijih ideja, kultura, religijskih tradicija i civilizacijskih tokova s kojim su muslimani dolazili u posredan ili neposredan kontakt.

Franjevci su došli u Fojnicu tokom 14. stoljeća.^{xx} Prvi samostan podignut je na lokalitetu Pazarnica u sjevernom dijelu Fojnice. U tom samostanu boravio je fra Anđelo Zvizdović. Među najvrednija dokumenta koja se čuvaju u muzeju samostana svakako je ' AHDNAMA', Također je tu i 'Burutlija' Skender paše iz 1486.godine. Kršćanima su na osnovu ove ahdname garantovana mnoga prava a među najvažnijim, bilo je ono koje se ticalo slobode vjeroispovjesti. Kroz vijekove osmanskog prisustva na ovim prostorima ahdnama je predstavljala pravu povelju slobode kršćanskog stanovništva u Bosni, osnovni dokument kojim je regulisan položaj kršćana u Turskoj carevini i utvrđivani odnosi vlasti prema kršćanskoj religiji u cjelini. O tome svjedoče sami fratri:

"Narod je dijelom izbjegao iz Bosne, dijelom stradao ili odveden u ropstvo, a dijelom je i ostao u Bosni. U tom procesu zadržavanja autohtonog bosanskog stanovništva u Bosni presudnu ulogu među ostalim odigrao je i fra Andeo Zvizdović . Susreo se s Mehmedom II. el Fatihom 28. svibnja 1463. godine na bosanskom kraljevskom dvoru na Milodražu, na pola puta između Fojnice i Visokog kod današnjeg sela Bilalovca u općini Brestovsko. ... Sultan mu je darovao AHDNAMU, svečanu carsku povelju, kojom se jamči bosanskim franjevcima potpuna osobna, vjerska i imovinska sloboda i zaštita. Tim činom Sultan je neizravno zajamčio mir i slobodu i bosanskim katolicima."^{xxi}

Oni koji pokušavaju razumjeti ovaj fenomen spominju da se tu radilo o namjeri Turaka da drže povlaštene sveštene ljude kako oni nebi agitirali na ostalo stanovništvo. No, ako je to vrijedilo u našim krajevima, kako onda oni da objasne činjenicu da je Muhammed a.s. oprostio onima koji su ga toliko namučili, i to onda kada je bila dovoljna samo jedna riječ i da odgovaraju za svoje ponašanje.

Znak jednakosti između Medinske povelje, te drugih dokumenata kojima se regulišu prava nemuslimana i ahndname bosanske, može se podvući i kada je riječ o još jednom detalju. Naime, u svim ovim dokumentima je naglašeno da sve strukture društva moraju se pridržavati ovih zakona. Te da niko neće imati pravo imuniteta, ako se slučajno desi da neko prekrši zadato obećanje, pa makar se radilo, o samom sultanu, vezirima ili 'običnim' građanima. Da je to tako svjedoči i zadnji dio zakletve kada se Sultan Mehmed el-Fatih kune svojom sabljom, što u prijevodu znači, da je spreman i da namjerava i silom braniti i nadgledati sprovođenje potpisanog. Kao i kod prva dva dokumenta, ahdnamom nisu bila garantovana samo vjerska prava Franjevaca, već se je ta odluka odnosila i na ostale nemuslimane: pravoslavce, jevreje i druge, o tome svjedoče brojna kazivanja.

U turskoj državi muslimani su bili povlašćeni kao vladajuća vera, ali nisu bili gonjeni ni hrišćani. Naprotiv. Sultan je priznao samoupravu Svete Gore i nije dirao tamošnje manastire.^{xxii} Kad su osvojili Makedoniju i južne hrišćanske zemlje Turci su, istina, poseli manastirske metohe i predali ih sultanu, ali ih je ovaj, sa svoje strane, "darovao" vizantiskom caru. Zadržana je i Vaseljenska Patrijaršija u Carigradu. Sam je sultan lično dao investituru patrijarhu Genadiju II, obećavajući punu zaštitu vere. Mehmed Fatih prije nego što je izdao ahdnamu na njegovo osobno insistiranje, postavio Genadija II za istanbulskog patrijarha, budući da je ova patrijaršija bila bez vođe sve od vremena kad je Gregorije pobjegao 1450.godine.^{xxiii} Srpski historičar Vladimir Ćorović u svojoj knjizi istorija Srba, o položaju kršćana pod turskom vlašću kaže: " **... Turci iz početka nisu mnogo**

nagonili naš svijet da prima islam. Ostavljali su ljudima da se, s obzirom na prednosti koje daje nova vera, sami opredele. Za Ahmet-pašu Hercegovića i Skender-pašu Crnojevića nema nikakvih dokaza, da su silom primili islam; pre izgleda, da su to učinili iz prkosa i računa. Jedan naš pisar iz 1509. god. pošteno priznaje, kako "mnogi, nemučeni ni od kog, odstupiše od pravoslavlja i pristaše njihovoj veri... gledajući njihovo množenje i velikoslavlje."

Za Ravanicu jedan putnik iz 1567. god. priča, da je Turci nikad nisu dirali i da su tu kaluđeri, i mimo zabrane, ipak ponekad tiho zvonili. Benedeto Ramberti u svom putopisu objavljenom 1539. saopštava, da u Mileševu "veću milostinju daju Turci i Židovi" nego hrišćani. Za Skoplje, dugo pošteđeno od uznemiravanja, piše Jakov Soranca 1575. god., da ima oko 3.000 kuća, sa stanovništvom muslimanskim, hrišćanskim i jevrejskim. "Tu sve živi o trgovini i prometu što nije vojnik i duhovnik" U svojoj historiji Srba, Vladimir Ćorović spominje ahdnamu, tvrdeći da nije autentična, mada ne nenavodi u čemu je bio interes franjevaca da licitiraju njome ako ona ustvari nepostoji: **"Bosanski franjevci pokazivali su tobožnju ahdnamu sultana Mehmeda II datu fra Anđelu Zvizdoviću, kojom da je i njima bila obezbeđena verska sloboda odmah po padu Bosne. Ahdnama nije autentična, ali je sigurno da su franjevci doista ostali verski nesmetani, u koliko se nisu politički zamerali."**

Islamizacija nije vršena nasilno. Da nije bilo prisile dovoljno nam govori primjer Srbije, Srema i Slavonije gdje se taj proces u većini slučajeva nije odigrao.^{xxiv} I prema jevrejima muslimani su imali identičan odnos.

Položaj Jevreja u Bosanskom pašaluku

Pravni i društveno-politički položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini nije se bitno razlikovao od položaja Jevreja u drugim provincijama Osmanskog Carstva. To potvrđuju podaci sačuvani u turskim izvorima sa područja Bosne i Hercegovine i sa drugih područja Osmanskog Carstva, naročito iz Makedonije, kao i jevrejski podaci iz rukopisa Pinakes koje je iskoristio M. Levy u svom djelu "Die Sepharadim in Bosnien".^{xxv} Osnovu prava u Osmanskom Carstvu predstavljalo je šerijatsko (muslimansko) pravo. Priznajući slobodu vjere hrišćanima i mojsijevcima, šerijatsko pravo je poznavalo pripadnicima tih religija pravo da rješavaju svoje neke stvari po propisima svoje vjerske zajednice i svog (kanonskog ili običajnog) prava. Takav stav šerijatskog prava predstavljao je bazu na kojoj su se formirale izvjesne pravne povlastice nemuslimanskog stanovništva u Osmanskom Carstvu i iz

kojih je niklo pravo nemuslimana da autonomno rješavaju svoje vjerske i neke civilno-pravne stvari.^{xxvi} Nabranje povlastica slijedilo je dalje u posebnim aktima sultana kojim su oni potvrđivali nemuslimanske vjerske starješine u njihovom položaju.^{xxvii} Za Jevreje u Bosni sačuvao se samo jedan takav dokumenat iz 1840. godine. To je dekret (berat) sultana Abdul Medžida (1839-1861), kojim je potvrđen na dužnosti haham-baše (glavnog rabina) u Bosni Mojsije (Musa efendija). Premda se berat odnosi samo na jednu ličnost, na osnovu njega je moguće rekonstruisati sadržaj pravnih povlastica koje su uživali Jevreji u Bosni. U beratu se na prvom mjestu govori o vjerskoj autonomiji Jevreja. S tim u vezi je rečeno: da su jedino haham-baša i niže vjerske starješine Jevreja ovlašteni da vrše vjerske obrede u okviru svoje vjerske zajednice (millet) i prema njenim vjerskim propisima; da je jedino haham-baša ovlašten da upravlja dobrima jevrejske vjerske zajednice, jevrejskim vjerskim školama i bogomoljama (sinagoga).^{xxviii} U skladu sa garantovanjem vjerske autonomije, beratom je izričito zabranjeno nasilno islamiziranje Jevreja.^{xxix} Turski podaci pokazuju da su Jevreji od početka osmanske vlasti u našim zemljama mogli: **da slobodno vrše svoje vjerske obrede (da pohađaju svoje bogomolje; da hodočaste svoja sveta mjesta u Palestini; da se sahranjuju po propisima svoje vjere; da spravljaju jela i pića po svojim običajima; da u okvirima opštih naredaba organa osmanske vlasti podižu i održavaju svoje bogomolje (sinagoge); da organizuju vjersku nastavu za pripadnike svoje vjere; da se pred kadijom zaklinju po propisima svoje vjere ("Bogom koji je po Mojsiju objavio Toru") itd^{xxx}.**

Na postojanje autonomije Jevreja u Bosni u određenim stvarima ukazuje i činjenica da su Jevreji ubrzo po doseljavanju u Sarajevo izgradili svoju sinagogu i da su od davnina imali svoje vjerske starješine. Sinagoga je, kao što je rečeno, sagrađena po naređenju Sijavuš - paše poslije 1581. g. Nju spominje Evlija Čelebija u svom Putopisu u drugoj polovini XVII stoljeća. Stradala je u velikom požaru 1788. g., a restaurirana 1794. g. O svemu tome sačuvali su se podaci u službenim osmanskim dokumentima iz kojih se vidi da su lokalni osmanski organi morali da poštuju vjersku autonomiju Jevreja. Takav je bio po prilici položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini do zavođenja reformi (tenzimat) od strane sultana Abdul Medžida Hatišerifom od Gulhane 1839. g.^{xxxi} Hatišerifom je formalno ukinut stari feudalni sistem i proklamovana jednakost svih građana osmanske države pred zakonom bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, sigurnost života i imovine, sloboda vjeroispovijesti i vjerske nastave, dopuštenost vršenja državnih službi, jednakost pri oporezivanju, jednakost u svjedočenju itd. Premda je sprovođenje Hatišerifa u djelo teklo vrlo sporo, poslije njegovog izdavanja primjetne su izvjesne promjene u položaju nemuslimana u Bosni i Hercegovini.^{xxxii} U svojoj knjizi 'Dva lica islama',

poznati američki publicista, Stephen Schwartz, govoreći o položaju jevreja sefarda u Osmanskoj imperiji kaže: " **...Teorije o navodnom i stalnom, neizbježnom jevrejsko-muslimanskom sukobu, jedino se mogu održati potpunim ispisivanjem Sefarda u Osmanskoj carevini i Balkanu iz jevrejske povijesti. Iznosi se da su jevreji bili "građani drugog reda" pod osmanskom upravom, međutim, sam pojam građanstva nije nigdje postojao u svijetu potkraj XVIII. stoljeća, a položaj Jevreja pod osmanskim sultanima bio je nesumnjivo iznad položaja Jevreja u kršćanskim područjima, gdje su Jevreji bili predmet velikog nasilja**^{11xxxiii}.

Negdje oko 1454.godine, rabin Isaac Sarfatti iz Adrianopola iznosi suštinu ovakvog pogleda na jevrejski život pod muslimanskom vlašću u jednom pismu njemačkim jevrejima, u kojem on izjavljuje: " **Čuo sam za patnje, gorče od smrti, koje su zadesile našu braću u Njemačkoj, za tiranske zakone, prisilno pokrštavanje i progonstva, koja se svakodnevno događaju. Rečeno mi je da jevreje, kad izbjegnu iz jednoga mjesta, zadesi još teža sudbina na drugom mjestu... Sa svih strana čujem za duševnu patnju i tjelesna mučenja, za svakodnevna nasilna utjerivanja poreza silom od strane nemilosrdnih tlačitelja. Kler i monasi, lažni svećenici kakvi i jesu, dižu se na nesretni narod Božiji...iz ovoga su razloga oni nametnuli zakon da se svaki jevrej koji se nađe na kršćanskoj lađi koja plovi za Istok treba baciti u more. Jao nama! Kako se samo loše postupa s narodom Božijim u Njemačkoj, kako je žalosno nestala njihova moć! Tjeraju ih tamo-ovamo, gone ih čak i u smrt... Braćo i učitelji, prijatelji i poznanici! Ja, Isaac Sarfatti, iako potičem od francuske loze, ipak sam rođen u Njemačkoj, i tu učih pred nogama mojih cijenjenih učitelja. Obavještavam vas da je zemlja Turska gdje ništa ne manjka i gdje će, ako vi ushtijete, i svi drugi htjeti sa vama dobro postupati. Put do Svete zemlje leži vam otvoren kroz Tursku. Zar nije onda bolje da živite pod muslimanima negoli pod kršćanima? Ovdje svaki čovjek može stanovati u miru pod svojim vlastitim vinom i smokvinim stablom. Ovdje vam je dopušteno da nosite najskupocenije ogrtače. Na suprot tome, u kršćanskom svijetu ne usuđujete se nipošto odjenuti svoju djecu u crveno ili plavo, prema našem ukusu, a da ih ne izložite opasnosti da budu prebijeni na mrtvo ime, ili da budu modri i crveni od šiba, i, prema tome, zar niste osuđeni da hodate posvuda uglavnom odjeveni u tužno obojene halje...Dakle, uzevši u obzir sve ove stvari, o Izraele, zašto si se uspavao?**

Ustani! I napusti tu prokletu zemlju zauvijek!"

Ne postoji povijest fizičkih napada na Jevreje od strane muslimana u Turskoj ili Balkanu... Turska, kada je o odnosu prema jevrejima riječ, može zauzeti počasno mjesto kao primjer. Bernard Lewis i Elie Kedouri smatraju da je prelazak iz osmanskog millet-sistema, u kome su formalno nemuslimani bili diskriminirani, u sistem nacionalnih država, gdje su svi građani formalno jednaki pred zakonom, značio stvarni korak unazad po pitanju prava nemuslimana.^{xxxiv}

Još jedan događaj iz povijesti Bosne govori o pravičnom postupanju prema nemuslimani, čak i onda kada su zbog interesa određenih zemalja koje su prema Bosni imale teritorijalne pretenzije, bivali zloupotrebjeni. U trogodišnjem krvavom ubijanju koje je započelo ustankom nemuslimanskog stanovništva 1875. godine život je izgubilo dosta ljudi, uništeno je i razoreno stotine sela i hiljade domova. Vrlo su instruktivne mjere koje je poduzela tadašnja vlast za saniranje postojećeg stanja i vraćanja života u njegove normalne tokove. Budući da je i tada bilo dosta prognanih i raseljenih lica, vlasti su poduzele neophodne mjere za njihov nesmetan povratak u zavičaj. Evo nekoliko dijelova iz odluke Izvršne komisije Bosanskoga vilajeta od 26. maja 1876. godine: ***“...Imovina i stvari povratnika i drugih prispjelih osoba potovariće se na konje i tako uz pratnju oružnika uputiti ih u njihova sela i krajeve u kojima su ranije bili. Sve ovakve osobe u toku putovanja hraniće se u mjestima kroz koja budu prolazila, a potrebna hrana izdavaće im se od strane organa mjesne vlasti. Neka im se ni s koje strane ne čine prigovori niti ma kakav pritisak na njihov život, imovinu ili čast. Da se, ne dao Bog, ne bi dogodio kakav neprijatan akt, oružnici koji se budu uz njih nalazili, a i vojni redari koji će se tamo u selima naći, poduzeće mjere predostrožnosti u interesu stvarne njihove bezbjednosti. Ako se neko i pored svih ovih upozorenja bude usudio na ma kakvo terorisanje i ružno postupanje prema rečenim osobama, odmah će se protiv njega poduzeti sudski postupak i nad njim sprovesti zakonska kazna.”***

U vezi gornjeg još se dodaje:

1. omogućiće se popravak porušenih i popaljenih kuća onim osobama koje budu došle u svoje ranije zavičaje. Ukoliko te osobe žive isključivo od zemljišnih prihoda, neće im se obustavljati besplatno izdavanje hrane sve do prispijeća njihovih zemljoradničkih proizvoda;
2. za izgradnju kuća repatiranih siromašnih osoba davaće se građa iz najbližih im državnih šuma besplatno i to sve činiti uz potrebne olakšice;

3. pošto su džamije i crkve dio opšte zajedničke obnove i izgradnje, spomenute u gornjem izlaganju, i pošto su i one bile od ranije kada su bile izgrađene i kuće povratnika, to ukoliko su takve džamije ili crkve bile spaljene ili porušene, sva uništena građa i kamen za njihovu ponovnu izgradnju daće se od strane vlasti besplatno.

Svi poslovi vezani za njihovu ponovnu izgradnju imaju se svršavati po metodi olakšavajuće administrativne procedure...^{xxxxv}

Zaključak

Jedan od temeljnih dokumenata koji je ponudio ideju o zaštiti ljudskih prava, bila je Medinska povelja, a kasnije i Ahdnama Sultan Mehmed el- Fatiha. Ova dva dokumenta su historijski vezani za islamski kulturno-civilizacijski krug i zbog toga nisu doživjeli punu afirmaciju unutar evropskog, odnosno, zapadnog razumijevanja historije ljudskih prava.

Međutim, i pored nepravednog tretmana kojeg su imali u kontekstu zapadnog civilizacijskog miljea, ipak ona imaju svoju historijsku važnost i do danas su ostali nenadmašni kada imamo u vidu implementaciju. Ovim dokumentima su formulirani prava i temeljne slobode građana koja su nadživjela stoljeća i koja mogu biti model za ustrojstvo bilo koje države na svijetu. Ahdnama sa svojim odredbama o ljudskim pravima odiše tolerantnošću i uvažavanjem različitosti koje su tada postojale na Balkanu, odnosno Bosni.

Kao posljedica kontinuiteta sa prvom muslimanskom državom u Medini, i za vrijeme turskog upravljanja islamskom državom, kao što smo vidjeli iz primjera sa Ahdnamom, muslimani nastavljaju sa praksom koju su uspostavili Muhammed a.s. i njegovi nasljednici. Suštinska razlika izmedju Medinske povelje, Ahdname Sultan Fatiha sa jedne, i dokumenata koje i danas donose razne organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava na institucionalan način, s druge strane, je u implementaciji. Teze o nasilnom prevođenju hrišćana i bogumila na islam za vrijeme osmanskog prisustva na Balkanu su nešto što su svi ozbiljni istraživači ovog fenomena odbacili kao netačnu. Ahdnama je dokument koji je najveći dokaz ove tvrdnje.

REFERENCES:

- ⁱ Temelji moderne demokratije, Beograd, 1989,
- ⁱⁱ www.camo.ch/historijabosne
- ⁱⁱⁱ Ljudske slobode i prava, Beograd, 1968.
- ^{iv} Studentske bilješke sa predavanja prof. Dr Srdjana Vukadinovića, na predmetu Sociologija interetničkih odnosa, na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2004.
- ^v Dimitrijević, V., Paunović, M., Ljudska prava, Beograd, 1997.
- ^{vi} <http://www.preporod.com/index.php/vjera/islamske-teme/2205-ljudska-prava-u-medinskoj-povelji.html>
- ^{vii} Wilfried Hofmann, M., Vlast u islamu i islamski politički sistem, Znakovi vremena -Religijske teme br.17, jesen 2002.
- ^{viii} Hamidullah, M., Uvod u islam, Sarajevo, 1989.,
- ^{ix} Korkut, B., Historija islama, Sarajevo, 1935, str.66., Hamidullah, M., Uvod u islam, Sarajevo, 1989., str. 208.
- ^x Muzej Franjevačkog samostana Svetog duha, Fojnica, Bosna i Hercegovina.
- ^{xi} Korkut, B.: Kur'an s prijevodom, Sarajevo, 1989., poglavlje el- Bekare, 256.
- ^{xii} Spahić, M.: Povijest islama, Borac, El-Hidaja-Travnik, Sarajevo, 1996.
- ^{xiii} Mjesto i uloga vjere u nastanku, opstojnosti i budućnosti bosanske države, Zbornik radova « Duhovna snaga odbrane», Sarajevo: press centar Armije republike Bosne i Hercegovine, Vojna biblioteka, av.5, Sarajevo 1994., str. 25. – 34.
- ^{xiv} Po roğenju Isusa, gregorijanski kalendar.
- ^{xv} Muzej Franjevačkog samostana Svetog duha, Fojnica, Bosna i Hercegovina.
- ^{xvi} Ferman- naredba, ukaz, zapovijed, Filipović, M: Rječnik stranih riječi, Medicinska škola, Zagreb, 1995.
- ^{xvii} Bujruntija- vezirsko i pašino pismo, ukaz, povelja, pismena poruka, Ibid.

^{xviii} Arzulah-u ovom riječniku nema ovog termina, ali sudeći po kontekstu on se isto odnosi na slične naredbe.

^{xix} Kemura, S: Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika, Sarajevo.

^{xx} www.fojnica.ba, Muzej Franjevačkog samostana svetog duha-Fojnica, fra Anđela Zvizdovića 4.,

^{xxi} fra Vrgoč, M.: Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću, Sarajevo-Fojnica 2000., str. 128

^{xxii} Ćorović, V: Istorija Srba.

www.rastko.org.yu/rastkobl/istorija/corovic/istorija/index_I.html

^{xxiii} Ihsanoglu, E.: Historija Osmanske države i civilizacije, Sarajevo, 2004. str.707.

^{xxiv} Mr Sead Ibrić: izvod iz magistarskog rada, u čijoj su izradi korišćeni izvori arhiva i biblioteka u Istanbulu i Ankari. Glas islama, Mešihat IZ-e Sandžaka, broj 93, avgust 2005., str.30.

^{xxv} Akademik Sućeska, A.: Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija-Turaka, Sefarad 92 str. 33-46,
www.iis.unsa.ba/posebna/sefarad/index.html

^{xxvi} Sidžili sarajevskog kadije 1 - 86 (Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu-GHB)

^{xxvii} Sidžili kadija iz pojedinih kadiluka Bosne i Hercegovine 1-61 (Orijentalni institut u Sarajevu - OIS); www.iis.unsa.ba/posebna/sefarad/index.html

^{xxviii} Begović, M.: O izvorima šerijatskog prava. Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd, januar 1933.); Begović M.:Tragovi našeg srednjevjekovnog prava u turskim pravnim spomenicima, Istorijski časopis Istor. Instituta SAN, knjige III (Beograd 1952);

^{xxix} Akademik Sućeska, A.: Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija-Turaka, Sefarad 92 str. 33-46,
www.iis.unsa.ba/posebna/sefarad/index.html

^{xxx} Enciklopedija Jugoslavije, s.v. "Jevreji u jugoslovenskimzemljama'1, Istorija naroda Jugoslavije, knjiga II (Beograd 1960); S.S. Bobčev, Pogled na pravno uređenje Balkana pod turskom upravom (Knjiga o Balkanu I, Beograd 1936);

M.Levy, *Die Sephardim in Bosnien* (Sarajevo 1911); Skarić Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije* (Sarajevo 1937); www.iis.unsa.ba/posebna/sefarad/index.html

^{xxxi} Sidžili kadija iz pojedinih kadiluka Bosne i Hercegovine 1-61 (Orijentalni institut u Sarajevu - OIS); www.iis.unsa.ba/posebna/sefarad/index.html

^{xxxii} A. Sućeska, *Da li su sarajevski Jevreji bili muaf*, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XXIII, Sarajevo 1975; A. Bejtić, *Sijavuš -pašina data* (prilog istoriji sarajevskih Jevreja), *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Sarajevo 1966., www.iis.unsa.ba/posebna/sefarad/index.htm

^{xxxiii} Schwartz, S.: *Dva lica islama*, Sarajevo, 2005., str.28.

^{xxxiv} O položaju Srpske pravoslavne crkve pod osmanskom vlašću vidi Mirko Mirković, *Pravni položaj i karakter Srpske crkve pod turskom vlašću (1459-1766)* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1965) i Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije* (Sarajevo: Veselin Malseša, 1990). U Mirkoviću čitamo i mišljenje da je SPC u Osmanskoj državi u jednu ruku bila 'država u državi'.

^{xxxv} Škapur, H.: "Pravni položaj nemuslimana u islamskoj državi", *Takvim za 1972.*, Izvršni odbor Udruženja ilmije u SR BiH, Sarajevo, 1972., str. 146-147.

MURATOVIĆ

**MONOPOLSKI POLOŽAJ KAO OSNOV USPJEŠNOSTI U PREDUZETNIČKOM
POSLOVANJU**

**MONOPOLOISTIC POSITION AS THE BASIS OF SUCCESS OF AN
ENTREPRENEURIAL BUSINESS**

Prof. dr Bećir Kalač¹

Prof. dr Suad Bećirović²

Doc. dr Elma Elfić-Zukorlić³

Prof. dr Šemsudin Plojović⁴

Apstrakt

Polje preduzetničkog biznisa uvijek je bilo, a i danas je, izloženo brojnim uticajima internog i eksternog karaktera. Na uspješnost ovog biznisa ne utiču samo kapitalna ulaganja i razni angažmani već također utiču i drugi brojni činioci merljivog i/ili nemjerljivog karaktera. Jedan od bazičnih činilaca je svakako i monopolska renta, koju različite preduzetničke firme ostvaruju ili ne ostvaruju na opsluživanom tržištu. Zato želimo u ovom radu da analiziramo monopolna tržišta i na koji način oni mogu da nude ekstra profit preduzetnicima.

Ključne riječi: Tržišna pozicija, monopol, monopolski položaj, ekstra profit, privilegija

ABSTRACT

The field of entrepreneurial business has been always, and today is, exposed to different influences of internal and external nature. The success of a business is not only dependent on capital investments, but also many different qualitative and quantitative factors influence it. One of the basic factors is the monopolistic rent,

¹ Univerzitet u Novom Pazaru, becir.kalac@uninp.edu.rs

² Univerzitet u Novom Pazaru, s.becirovic@uninp.edu.rs

³ Univerzitet u Novom Pazaru, g.menadzer@uninp.edu.rs

⁴ Univerzitet u Novom Pazaru, s.plojovic@uninp.edu.rs

which some entrepreneurs achieve or not on their markets. Therefore, in this paper we want to analyse monopolistic markets and in which way entrepreneurs can make an extra profit by exploiting these markets.

Keywords: Market position, monopoly, monopolistic position, extra profit, privilege

Uvod

U teoriji, a također i u realnoj praksi, preduzetništva često se usvaja uopšteno stanovište da uspješnost poslovanja preduzetničke firme primarno zavisi od sadržaja i kvaliteta rada menadžmenta i angažovanog osoblja. Tržište će po ovom stanovištu - ako se sve dobro izvodi prihvatiti sadržaj i kvalitet tog rada, koji se na tržištu plasira u vidu određenih proizvoda i/ili usluga. Plasmanom svoje ponude preduzetnička firma će uspješno finansijski valorizovati svoj kapitalni radni angažman i ostvariti novu vrijednost.

U teoriji koja se odnosi na preduzetništvo relativno rijetko se analitički tretiraju i neki drugi diferencirani uslovi privređivanja, pod kojima posluju skoro sva preduzeća na tržištu.

Da sve nije tako jednostavno i uprošćeno ukazuje realna stvarnost iz prakse preduzetništva gdje se svakodnevno uočava da isti ili sličan uloženi kapital odnosno menadžment i rad preduzetničkog kolektiva daje veoma različite rezultate.

Izvršene analize obavljene u različitim sektorima preduzetničkog poslovanja pokazuju da još jedan relevantan činilac izuzetno utiče na to da li će neka preduzetnička firma poslovati uspješno ili će biti u teškoćama i stvarati gubitke. Riječ je o monopolu sa kojim firma raspolaže ili ne raspolaže i sa kojim ostvaruje ili ne ostvaruje monopolski ekstra profit.

Istraživanja izvjesnog broja naučnika koji su bavili preferencijalnim uslovima privređivanja preduzetničkih organizacija ukazala su na činjenicu da se u realnoj praksi preduzetničkog poslovanja ispoljava nekoliko tipova monopola koji, po prirodnom toku stvari također generišu i određeni monopolski ekstra profit. To je profit koji firma ostvaruje na tržištu i prisvaja kao neotuđivi rezultat svoga rada i uloženog kapitala, a koji u stvari nije rezultat ni angažovanog rada ni uloženog kapitala.

MONOPOLSKI POLOŽAJ KAO OSNOV USPJEŠNOSTI U PREDUZETNIČKOM POSLOVANJU

U praksi preduzetničkog poslovanja pojavljuje se više tipova monopola koji rezultiraju u ostvarenom ekstraprofitu. U našem skraćenom prikazu ukazujemo na izvjesne bazične monopole. Riječ je o:

- tehničko – tehnološkom monopolu;
- konjunktornom monopolu;
- licencnom monopolu;
- institucionalnom monopolu;
- lokacijskom monopolu;
- prirodnom monopolom;
- monopolna moć novca i
- ostalim vrstama monopola.

Tehničko – tehnološki monopol

Ovaj vid monopola koriste one preduzetničke organizacije koje raspolažu sa određenim tehnikama i tehnologijama koje se u izvesnom tržišnom, privrednom i/ili društvenom kontekstu pokazuju po nečemu superiornije u odnosu na tehniku i tehnologiju sa kojima raspolažu druge konkurentske firme. Tehnološka superiornost se može izražavati na sledeće načine:

- **kroz povećanu produktivnost rada** (učinak prema uloženom radu) koju tehnološki superiorna firma ostvaruje na određenom polju poslovanja;
- **kroz izuzetan kvalitet proizvoda i/ili usluga** koji je superioran u odnosu na proizvode i/ili usluge koje neposredni konkurenti nude na istom tržištu;
- **kroz proizvodnju specifičnih a tržišno traženih proizvoda i/ili usluga** koji se mogu proizvesti samo uz tako raspoloživu tehniku i tehnologiju;
- **kroz druge vrste povoljnosti**, koje raspoloživa tehnika i tehnologija obezbeđuje preduzetničkoj firmi, koja sa tom tehnikom i tehnologijom raspolaže i koja ih koristi u svom poslovanju.

Ne treba posebno isticati da se svaka povoljnost koju superiorna tehnika i tehnologija obezbeđuje vlasniku dobro naplaćuje i navedenom, tj. preduzetničkoj firmi također obezbeđuje tehnički odnosno tehnološki ekstra profit.

Kao praktični primjer ovdje možemo navesti kompaniju "Microsoft" sa svojim operativnim sistemom "Windows". Većina kompjutera danas koristi jednu od verzija ovog operativnog sistema. Obzirom da Microsoft posjeduje autorska prava za ovaj popularni operativni sistem, svaki korisnik mora da plati licencu da bi ga mogao koristiti. Tako da Microsoft ima "monopol", tj. dominantnu tržišnu poziciju, na tržištu za operativne sisteme.

Licencni monopol

Licencni monopol, kako sama riječ kaže, nastaje po osnovu neke tehnološke, marketinške i/ili druge licence koju preduzetnička firma uspije da pribavi i koristi u svom poslovanju. Zato je licencni monopol u uskoj vezi sa tehnološkim monopolom, jer tehnološki monopol daje mogućnost na prava industrijske svojine, koja se mogu prodati putem licence. Ovo pokazuje prethodno naveden primjer sa Microsoft-om. Posjedovanje licence obezbjeđuje firmi privilegovan tržišni položaj koji posljedično stvara uslove za sticanje i prisvajanje određenog licencnog ekstra profita.

Licence se u praksi preduzetništva najčešće pribavljaju po sistemu i kroz ugovorni odnos franšizinga. U tom sistemu ugledna, uspješna i veoma poznata velika firma, tzv. franšizator, putem zaključenog ugovora o franšizi, ustupa maloj preduzetničkoj firmi tzv. franšizeru licencu za rad. Licenca obično sadrži tehnologiju, marketing, zaštitni znak i marku velike firme. Licenca može biti u domenu proizvodnje, usluga i/ili trgovačkog prometa. Koristeći pribavljenu uglednu licencu koju kupci visoko vrednuju i masovno traže mala firma (franšizer), u dogovoru sa velikom firmom (franšizatorom) raspolaže, na određenom tržištu sa licencinim monopolom koji maloj firmi omogućuje da ostvari i prisvoji odgovarajući licencni ekstra profit. Drugi ponuđači sličnih ali i manje uglednih proizvoda, koji posluju na istom tržištu, pošto ne raspolažu sa tako cenjenom licencom, moraju se zadovoljiti sa prosječnim profitom, ili čak i sa profitom ispod proseka, koji važi za datu granu poslovanja.

Poznati primjer za franšizing je kompanija McDonalds. Umjesto da preduzetnik otvori restoran sopstvenim imenom i sopstvenim jelovnikom, on može preuzeti brend "McDonalds", da uredi restoran po standardima McDonalds, tj. izgled restorana i meni, pa time ima sigurne kupce koji žele da koriste proizvode poznatog brenda.

Konjunktorni monopol

Osnov za sticanje konjunktornog monopola nalazi se van preduzeća – na tržištu. Riječ je o tržišnoj konjunkturi (dinamizmu ponude i potražnje) koja, ukoliko nije globalnog već je specifičnog i ograničenog karaktera može određenoj preduzetničkoj organizaciji koja se nalazi u povoljnoj tržišnoj situaciji da obezbedi konjunkturu monopolističku poziciju i konjunktorni ekstra profit.

Konjunktorni monopol određenih preduzeća može nastati po raznim osnovama. Bazični osnovi nastanka su: (1) poremećaj robnonovčanih odnosa na tržištu, koji preduzetničkoj organizaciji odgovara i (2) promjene u strukturi ponude i/ili potražnje koje također odgovaraju monopolističkoj firmi koja posluje na određenom tržištu. Svakako i u jednom i u drugom slučaju dešavanja na tržištu treba da su takvog karaktera da svojim pozitivnim dejstvom ne obuhvataju sve preduzetničke firme – jer onda sve posluju pod prosječnim povoljnim uslovima, već samo neke koje te tržišne povoljnosti mogu da iskoriste.

Promene navedenog tipa inače mogu biti različitog karaktera:

- može se pojaviti posebna vrsta kupaca sa specifičnim potrebama, koje samo određena (monopolistička) firma može da zadovolji;
- može se pojaviti poseban modni (tehnološki ili estetski) trend, koji privlači kupce i čije potrebe takođe može samo da zadovolji monopolistička firma;
- može se desiti da glavni konkurent preduzetničke firme na određenom tržištu – koji je ponudbeno pokrивao znatan deo izražene potražnje bankrotira ili iz nekih razloga napusti predmetno tržište što se potom manifestuje kroz drastično povećanje tražnje za proizvodima i/ili uslugama sada monopolističke preduzetničke firme, i za stvaranje uslova za sticanje i prisvajanje konjunktornog ekstra profita;
- mogu se desiti i druga, veoma različita, konjunktorna kretanja na tržištu pozitivnog karaktera za preduzetničku firmu što posljedično navedenu može da dovede u vrlo privilegovan položaj za ostvarivanje konjunktornog ekstra profita.

Institucionalni monopol

Sa ovim tipom monopola raspolažu preduzetničke firme koje posluju na određenom tržištu koje se nalazi pod nekom – za preduzetničku firmu povoljnom institucionalnom zaštitom. Riječ je znači o poslovanju na više ili manje zatvorenom tržištu na kome – zbog određenih administrativnih ograničenja ili zabrana, ne mogu

da posluju druge konkurentske organizacije, koje tržištu nude iste ili slične proizvode i/ili usluge. Poslujući u uslovima takvog – od strane države ili nekih drugih organa, zatvorenog tržišta preduzetnička firma se faktički pojavljuje kao privilegovani monopolista koji će, ukoliko mu to tržišni institucionalni uslovi omogućuju, ostvarivati i prisvajati odgovarajući institucionalni ekstra profit.

U ovu grupu spadaju sve industrijske grane gdje je potreban posebna dozvola za rad od strane države da bi se započeo određeni biznis. Ovo je, naprimjer, slučaj kod banaka, osiguravajućih društava, televizijskih stanica, mobilnih operatera i sl. Država može da ograniči broj ponuđača i time da omogući adekvatnu profitnu maržu za ove kompanije.

Lokacijski monopol

Sa lokacijskim monopolom raspoložu određene preduzetničke firme čija je uspješnost poslovanja vezana za lokaciju koju koriste. Riječ je o firmama iz oblasti: poljoprivrede, trgovine, turizma i/ili drugih usluga. Povoljna lokacija privlači njihove kupce koji kod njih radije kupuju nego da idu kod drugih ponuđača koji imaju nepovoljnije lokacijske uslove. Naprimjer: hotel na samoj morskoj obali pri ostalim istim uslovima će moći da ostvari znatno veću cijenu pansiona nego identičan konkurentski hotel koji se nalazi više kilometara dalje od morske obale.

Posebna vrsta lokacijskog monopola je vlasništvo nad jednim prirodnim resursom. Naprimjer, na Kaspijskom moru postoje velike rezerve prirodnog gasa i nafte. Kompanije koje imaju pravo eksploatacije ove prirodne resurse posjeduju određeni lokacijski monopol. Međutim, lokacijski monopol, odnosno monopol nad jednim prirodnim resursom, ne mora da osigura ogromni profit za preduzetnika. Naprimjer, južnoafrička kompanija "DeBeers" kontroliše oko 80 odsto svjetske proizvodnje dijamanta. Ali tržišna moć kompanije zavisi od bliskih supstituta za dijamante. Ukoliko bi DeBeers preterano podizao svoje cijene, tada bi ljudi kupovali drugo kamenje poput rubina, smaragda, safira i sl. Zato kompanija troši veliku količinu novca za marketing dijamanta, da bi ljudi i dalje tražili vjereničke prstene sa dijamantom.

Prirodni monopol

Prirodni monopol opisuje situaciju u kojoj je ekonomija obima tako važna da bi u slučaju konkurencije samo jedno preduzeće bilo u stanje dugoročno da opstane, tj. situacija na tržištu je takva da je samo jedno preduzeće u stanje da profitabilno

nudi usluge na dotičnom tržištu. Prirodni monopol postoji posebno u infrastrukturnom sektoru, poput željeznice, telekomunikacione mreže, vodosnabdijevanju itd. Ovdje su potrebna velika finansijska sredstva za izgradnju infrastrukture i time su i fiksni troškovi vrlo visoki, tako da je samo jedna velika firma u mogućnosti sprovesti takve projekte. Jer, ne bi bilo isplativo za više preduzeća da paralelno izgrade mrežu za vodosnabdijevanje, jer bi troškovi izgradnje i održavanje mnogo veći od mogućih prihoda.

Ova tržišta su postala interesantna za preduzetnike odnosno investitore nakon privatizacije koja je mahom zadesila sektore sa prirodnim monopolom. Iako dolazi do regulacije i liberalizacije tržišta nakon privatizacije, privatizovano preduzeće koje je imalo do sada monopol sadrži svoju dominantnu tržišnu poziciju zbog svoje veličine (vlasništvo infrastrukture) i iskustva na dotičnom tržištu. Ovo se može vidjeti kod razvoja tržišta za fiksnu telefoniju. Iako je ovo tržište i u Srbiju otvoreno za nove ponuđače, Telekom Srbija i dalje drži apsolutno dominantnu tržišnu poziciju, jer posjeduje neophodnu infrastrukturu za ponudu usluge fiksne telefonije. Novi konkurenti bi trebali da izgrade infrastrukturu u cijeloj državi da bi postali stvarna konkurencija, što zahtijeva enormne finansijske resurse, za koje često nema opravdanja sa aspekta prinosa ove investicije.

Monopolna moć novca

Možda na prvi pogled izgleda čudno zašto ovdje spominjemo novac. Želja većina ljudi, pa i krajnji cilj svakog investitora je da posjeduje što veću količinu novca. Zato vrijedi analizirati zašto je posjedovanje novca tako interesantno. Kada detaljnije analiziramo funkcije novca možemo zaključiti da novac ima dvije suprotne funkcije:

- **Javnu funkciju.** Novac je univerzalno sredstvo razmjene, nastao zbog nedostatka bartera. Zbog svoje univerzalnosti, sa novcem se može svugdje i u svako vrijeme plaćati bez problema, što nije slučaj sa ostalim robama. Kao opšte prihvaćeno sredstvo razmjene, novac je potreban cijeloj privredi, naprimjer: za finansiranje investicija i potrošnje;
- S druge strane, novac ima i svoju **privatnu funkciju.** On se može zaraditi i onda gomilati. Kada se novac gomila, on gubi svoju javnu funkciju, jer učesnici privrede ne mogu više koristiti taj gomilani novac za razmjenu.

Vlasnici novca mogu držati svoj novac (gotovinu) bez problema jer nemaju troškova za skladištenje novca, niti se moraju bojati da će novac vremenom izgubiti svoj "kvalitet". Time su vlasnici novca u potpuno drukčijoj poziciji od jednog preduzetnika. Preduzetnik je primoran prodati svoju robu što prije, jer će se

njegova roba, ukoliko je ne uspije prodati na vrijeme, ili pokvariti ili prouzrokovati velike tekuće troškove (naprimjer: za skladištenje, kiriju, za plate onima koji čuvaju robu). Da bi se ovo spriječilo, on će se potruditi da vrati što prije svoj uloženi novac i ostvari dobit. Ukoliko preduzetnik nije u stanju prodati svoj proizvod, on će smanjiti cijenu da bi omogućio prodaju svojih proizvoda. S druge strane, vlasnik novca nema troškova za skladištenje niti se mora bojati da će njegov novac "istruhnuti". Zbog toga on može gomilati svoj novac bez nekih negativnih posljedica po njega. U ranijim vremenima, kada se koristio kovani novac, prije svega od zlata, posebna osobina novca se temeljila na tome što su kao novac korišćeni plemeniti metali koji ne truhnu, ne staraju, ne hrđaju, ne lome se i ne smrde. Jer ako se u skladištu drže ostali materijali i robe (osim dragulja, bisera i nekih plemenitih metala), oni se obično kvare i zbog gubitka kvaliteta gube na vrijednosti. U današnjem vremenu se više ne koristi novac od zlata, već papirni novac. Naravno da je papir manje otporan od zlata. Međutim, skladištenjem papirnog novca ne nastaju troškovi za skladištenje, osim male inflacije kod stabilnih valuta. Zbog toga se i papirni novac može gomilati bez ozbiljnijih troškova.

Gomilanje novca dovodi do toga da su njegovi potraživači prinuđeni da plaćaju kamatu kako bi dobili novac od strane onih koji su gomilali novac. Ali vlasnici novca imaju prednost zbog držanja gotovine, jer sa novcem postaju fleksibilni kod izbora roba i usluga u privredi. Da bi se vlasnici novca odrekli ovih prednosti, oni traže dovoljno jak podstrek za to. Oni pristaju da se privremeno odreknu onih prednosti i da drugome daju u zajam svoj nagomilani novac, barem privremeno, ali uz kamatu. Na taj način, vlasnici novca mogu zloupotrijebiti svoj dominantni položaj na tržištu, jer posjeduju opšte potrebni predmet (novac) i tako mogu tražiti kamatu kod pozajmljivanja istog.

Ostale vrste monopola

U praksi preduzetničkog biznisa pojavljuju se i druge brojne vrste monopola koji firmama koje sa njima raspolažu donosi odgovarajući ekstra profit. Riječ je o monopolu u oblasti: agrobiznisa, rudarstva, šumarstva, industrije, saobraćaja, turizma i ugostiteljstva, zanatstva, komunalnih i infrastrukturnih djelatnosti, zdravstva, obrazovanja, kulture i drugim brojnim domenima. Tako, naprimjer, ukoliko na nekom području posluju tri rudnika koji se bave vađenjem i eksploatacijom iste rude, pri čemu je procenat čiste rudne supstance u rudi jednog rudnika bogatiji, nego u rudi druga dva rudnika u tom slučaju će rudnik čija je ruda bogatija – pri istom kapitalnom ulaganju i radu ostvarivati, pored prosječnog i

odgovarajući monopolski ekstra profit. Primjera ostvarivanja monopolskog ekstra profita u realnoj praksi preduzetničkog i drugog biznisa ima bezbroj. Različito se manifestuju i preduzećima koja imaju privilegiju da koriste odgovarajući monopol, najčešće neopravdano, donose određene monopolske privilegije i koriste, u odnosu i na štetu onih preduzeća koja sa predmetnim monopolom ne raspolažu.

Zaključak

Kratak prikaz i klasifikacija karakterističnih tipova monopola i monopolskog ekstra profita pokazuje da se poslovanje u oblasti preduzetničkog i drugog biznisa ostvaruje pod vrlo različitim uslovima i internim i eksternim uticajima. Zavisno od tipa biznisa, kao i zavisno od tržišta na kome se taj biznis obavlja svi činioци uspjeha se nesumnjivo ne mogu istovrsno vrednovati već se moraju diferencirano tretirati i ocenjivati. Svakako zavisno od pojedinačnog karaktera, određenja i uticaja koje ti činioци imaju na konkretan biznis. Svaki preduzetnik koji vodi određen biznis, a naročito onaj preduzetnik koji tek želi da uđe u određen biznis, mora pažljivo istražiti, proučiti i upoznati sve relevantne činioce poslovne uspešnosti da bi u svom praktičnom poslovnom angažovanju donosio i sproveo optimalne odluke. S druge strane, stvaranje monopola, odnosno dominantne tržišne pozicije, nije korisno sa potrošače jer će morati da plate veće cijene, obzirom da ne mogu da biraju svojeg ponuđača. Tako da u ovim slučajevima često mora da interveniše država putem regulatornih agencija ili čak dijeljenjem kompanija u više dijelova, kao što je bio slučaj sa kompanijom AT&T u SAD-u, radi zaštite potrošačkih interesa. Najbolji način intervencije uvijek je predmet rasprave, jer i država želi da ima svoje "domaće" velike kompanije, jer omogućavaju zaposlenje velikog broja ljudi i visoke poreske prihode.

Literatura

Jokić Dragoslav, Kalač Bećir, (2008), *Preduzetništvo*, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar.

Kaven N. William, (1994), *Managing the Major Sale*, American Management Association, New York.

Morgenroth Oscar, (2004), *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Princeton, N.J.

Raiffa Howard, (1992), *The Art of Science of Negotiation*, Harvard University Press, Cambridge.

Bećirović Suad, Plojović Šemsudin, Ujkanović Enis, Uticaj investicija sa fiksnim prihodom na razvoj preduzetništva, Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici, 2012; (27):187-199.

Bećirović Suad, (2009), The Characteristic of money and the efficiency of financial markets, Naučna konferencija „Economic Policy and Global Recession“, Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta uBeogradu, str. 499-506.

Kalač Bećir, Jokić Dragoslav, Kreativne industrije - nove zvezde tehnološkog i društvenog razvoja savremenog doba, Tehnika - Menadžment, 2009; 59(6):13-19.

Kalač Bećir, Jokić Dragoslav, Elfić Elma, Intelektualni (neopipljivi) kapital - bazični resurs novog doba, Tehnika, 2011; 66(1):153-158.

**THE IMPORTANCE OF SECTORAL DEVELOPMENTS IN INTERNATIONAL
COMPETITION : THE CASE OF FURNITURE SECTOR IN TURKEY**

Assoc.Prof.Dr.Şermin Şenturan, Bülent Ecevit University
senturansermin@gmail.com

Assist.Prof.Dr. Hikmet Yazıcı, Bülent Ecevit University
h_yazici@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: furniture sector, competition, entrepreneurship, export

The aim of this study is to search the international competition level of Turkish furniture sector. There are several studies related with the Turkish furniture sector, but the competition level of the sector especially in international area is specifically important. The firms should deal with their competitors both in domestic market and in international markets by following competitive production and price policies. It is very important to reach the competitive level by balancing the production and sales level, competitive cost and price level for the companies in furniture sector like the other ones in the other sectors.

The companies in furniture sector in Turkey are generally made production by traditional systems. They are mostly small businesses. But after 1970's some medium and rarely big firms started to make mass production by using new technology. This affected the furniture production positively in terms of quality and quantity. The foreign capital percentage also increased in this sector by years.

The situations in the highly competitive markets lead the companies to make their production systems more flexible, to make their automation level higher and to use the sources more effective. Mostly the competition among the furniture producing firms is developed on style and price. This situation force the companies continuously produce new styles with competitive price. It is very hard to bear this kind of high competition especially in international markets.

Although many workers are hired in furniture sector in Turkey, the small business structure of most of the firms prevent the sector to be highly international. The capacity utilization rate is \pm % in Turkey and 90% in EU countries.

The export incentives may have an important role on the development of the furniture sector in Turkey. In the process of EU integration, the needs of the furniture export companies should be defined and according to their needs, the export incentives should be given to those companies.

Balkan countries are in a short distance from Turkey, this is very advantageous for furniture export countries in order to cut the logistics costs. For this reason Turkish furniture producing companies may have a good relations with the companies in the Balkan region.

There is educated and qualified human resource and technical knowladge need fort he furniture sector which is developing in turkey and globalizing. For this reason, companies should make common projects with vocational schools and universities in order to develop human resources in their production departments and to reach effective and adequate human power.

References

Altay B, Gürpınar K, (2008), Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Bazı Rekabet Gücü Endeksleri: Türk Mobilya Sektörü Üzerine Bir uygulama, Afyon Kocatepe Üniv., İİBF dergisi cilt: X, sayı 1,Afyon.

Bayraktaroğlu S, Özdemir Y, (2010) Yerel Girişimcilik Dinamikleri: Adapazarı'nda Mobilya Sektörünün Sözlü Tarih Yöntemiyle Anlaşılması, Yönetim Bilimleri Dergisi, (8:2), s.53-75

Çolak M, Ulucan A, (2012) Mobilya Endüstrisinde Karlılığı Etkileyen Faktörlerin UTADIS Yaklaşımı ile Belirlenmesi, Sosyoekonomi, 2012-1, s.250-262

Gürpınar K, Barca M, (2007) Türk Mobilya Sektörünün Uluslar arası Rekabet Gücü Düzeyi ve Nedenleri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi 2(2) 41-61

Gürpınar K, Döven, S. (2007), Stratejik Yönetim Perspektifinden Türk Mobilya Sektörünün Rekabet Durumunun Analizi ve Değerlendirilmesi, Afyon Kocatepe Üniv., İ.İ.B.F dergisi, 10:1, Afyon.

Söğütlü C, Eroğlu F, (2009) Mobilya İşletmelerinin İhracat Durumlarını Etkileyen Faktörlerin Ankara Siteler Bölgesi Örneğinde İncelenmesi, Politeknik Dergisi, Cilt 12, Sayı 2, s.101-106

Sönmez A, Arslan A.R, (2007) İhracat Yapma Şekline Göre Karşılaşılan Sorunlar :Mobilya Endüstrisi Örneği, Politeknik Dergisi, Cilt 10, Sayı 4, s.403-409

Uzay N, Uzay Ş, (2004) Türkiyede Mobilya Sektörünün İhracat Potansiyeli ve İhracat Teşviklerinin Etkileri : Kayseri Mobilya Sanayiinde Uygulama, İktisadi ve İdari İlimler Dergisi, Cilt 18, Sayı-3-4, s.181-199.

**ULUSLARARASI REKABETTE SEKTÖREL GELİŞMELERİN ÖNEMİ :
TÜRKİYE'DE MOBİLYA SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ**

Doç.Dr.Şermin Şenturan¹

Yrd.Doç.Dr.Hikmet Yazıcı²

Özet

Sektörel gelişmeler önemli ekonomik göstergelerdir. Özellikle ulusal ve uluslararası rekabet açısından gösterilen çabalar büyük önem taşır. Sektörel bazda %15 büyüme trendinde olan Türk Mobilya Endüstrisi'nin gelecek beş yıl içinde dünyada ilk on ihracatçı ülke içinde olması hedeflenmektedir. Bu çalışmada, oluşturduğu istihdam ve dış ticaretteki payı nedeni ile Türk mobilya sektörünün kaynak yapısı, ülke ekonomisindeki yeri rekabet olgusu üzerinde durulmaktadır. Büyüme trendinde olan mobilya sektörünün temel sorunları ve çözüm önerileri de tüm veriler ışığında ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler : mobilya sektörü, rekabet, girişim, ihracat,

Giriş

Küreselleşme ülke ekonomilerinde önemli etkiler yaratmanın yanı sıra, uluslar arası rekabet açısından işletmelere daha fazla yük getirmiştir. İç piyasalarda yerli ve yabancı rakipleriyle uğraşan firmalar, dış piyasalarda da rekabetçi bir üretim ve fiyat politikası izlemek zorunda kalmışlardır. Bu durumda işletmelerin üretim ve satış dengesini gözeterek rekabet gücü kazanmaları ve bu rekabet gücünü devam ettirmeleri önemli hale gelmiştir. Sanayileşme gelişmenin temel noktası olarak kabul edilmiş, gelişme ve ilerleme ise günümüzde tüm ülkelerin ortak hedefi haline almıştır. Birçok yönden aralarında belirgin farklılıklar bulunan gelişmiş ülkelerin ortak noktalarından bir tanesi küçük ve orta büyüklükteki işletmelere (KOBİ) verdikleri önemdir. Ulusal ve uluslararası rekabet ortamında, ülke kaynaklarını

¹ Bülent Ecevit Üniversitesi Çaycuma MYO, senturansermin@gmail.com

² Bülent Ecevit Üniversitesi Çaycuma MYO, h_yazici@hotmail.com

tüketici ve kullanıcılara uygun biçimde sunabilme yeteneğine sahip, esnek üretim üstünlükleri sayesinde değişen ekonomik şartlara ve piyasa özelliklerine kolay uyum sağlayabilmenin yanında, teknolojik yeniliklerde de önemli rolü olan KOBİ'ler, bölgelerarası gelişmişlik farkını gidermekte ve sermayenin tabana yayılmasında önemli rol oynamaktadırlar.

Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeleri ihracata yönlendirmek ve dış piyasalarda rekabet gücü kazanmalarına yardımcı olmak için Dünya Ticaret Örgütü'nce belirlenen sınırlar içerisinde devlet desteğine başvurulmasında yarar bulunmaktadır. Türkiye'de 1980 yılından bu yana uygulanan ihracat teşviklerinin amacı; küçük ve orta boy işletme (KOBİ) niteliğindeki firmalar başta olmak üzere, ihracatçı firmaların ihracata yönelik faaliyetlerini gerek üretim, gerekse pazarlama aşamalarında destekleyerek, uluslar arası piyasalarda karşılaştıkları sorunların giderilmesine yardımcı olmak ve rekabet gücü kazanmalarına olanak sağlamaktır.

Türkiye'de Mobilya Sektörü

Mobilya, Latince "mobilius" sözcüğünden türetilmiş olup, insanların yaşaması, çalışması, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını güvenli ve rahat bir şekilde karşılayabilmesi için yapılmış mekânlar içerisindeki, çeşitli malzemelerden oluşturulmuş, işlevsel ve estetik elemanlardır. Bu tanımlamadan da anlaşılacağı gibi mobilya, işlevsel değeri ile mekanın kullanılabilirliğini etkileyen, estetik değeri ile yaşam ve çalışma mekânlarının sıcak, ve huzur veren bir ortam haline gelmesini sağlayan, kısaca sanat ve tekniği birleştiren bir üründür (Söğütü ve Eroğlu, 2009).

Dünyada mobilya üretimi, toplam 220 milyar dolar civarındadır. Bunun önemli bir kısmı üretildiği ülkede tüketiciye sunulurken, 50 milyar dolarlık kısmı da uluslar arası ticarete konu olmaktadır. Söz konusu üretimin yaklaşık %80'i gelişmiş ülkeler tarafından yapılmaktadır. Bu tablonun böyle olmasının öncelikli sebebi, mobilyanın, ülkenin kültür ve yaşam tarzı şekilleriyle biçimlenmesidir. Geleneksel özellik taşımasını, mobilyanın daha ziyade üretildiği ülkede tüketilmesi sonucuyla ilişkilendirmek mümkündür. Türkiye'de 2007 yılı içinde elde edilen 85 milyar dolarlık toplam ihracat gelirinin 850 milyon doları, mobilya endüstrisi tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkiye mobilya endüstrisi son yıllarda dinamik bir gelişim sürecini yaşamaktadır. Gelişmiş ülkelerin mobilya endüstrilerindeki daralmanın aksine Türkiye'de, bu endüstri büyümeye devam etmektedir. Türkiye orman ürünleri ve mobilya sektörü 1992 yılından bu yana 23 sektör içerisinde en fazla büyüyen ilk beş sektör içerisinde yer almıştır (Çolak M, Ulucan A, 2012).

Genelde geleneksel yöntemlerle çalışan atölye tipi, küçük ölçekli işletmelerin ağırlıkta olduğu bir görünüme sahip olan Türkiye mobilya endüstrisinde 1970'li yıllarla beraber küçük ölçekli işletmelerin yanı sıra, ofis mobilyası başta olmak üzere orta ve büyük ölçekli işletmelerin sayısı artmaya başlamıştır. Fabrikasyon üretim yapan firma sayılarının artmasının yanında sektörde yabancı sermaye payı da artmaktadır. Ayrıca, bu alanda, makine donanımların teknolojik gelişim süreci içinde hızla gelişmesi modern seri üretim makinelerinin, yeni malzemeleri ve mobilya yardımcı araç ve aksesuarlarının son derece gelişmiş yeni teknolojilerle üretilmeye başlanmış olması mobilya üretimini nitelik ve nicelik olarak pozitif bir şekilde etkilemektedir.

Türkiye mobilya sanayi küçük ölçekli işletmelerin ağırlıkta olduğu bir görünümde yavaş yavaş orta ve büyük ölçekli işletmelerin yoğunlaştığı bir yapıya doğru gitmektedir. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren orta ve büyük işletmelerin sayısında önemli artışlar görülmektedir. Buna paralel olarak mobilya işletmeleri belirli aşamalarda gelişmiş teknoloji uygulamalarını başlatarak uluslar arası rekabet ortamına girmişlerdir. Bu gelişmeler Türkiye mobilya dış ticaretine olumlu bir şekilde yansımıştır. Türk mobilya sanayinin olumlu ya da olumsuz göstergelerinden herhangi birinin üzerinde yoğunlaşmadan verilerle sektör düzeyinde bilgi toplanarak değerlendirme yapılan bir çalışmada, mobilya sanayisinin önemli yapısal, örgütsel ve teknolojik eksikliklere sahip olduğu, ancak bu negatif göstergelere karşı önemli pozitif gelişmeleri de gerçekleştirdiği ve gelişim eğiliminin devam ettiği belirtilmiştir. Başka bir çalışmanın sonucunda ise; yeni teknolojinin, iş yoğunluğunu azaltması, kalite artışı sağlaması ve aynı miktar üretimi daha kısa sürede gerçekleştirmesi halinde geçerli olacağı ifade edilmiştir (Söğütü ve Eroğlu, 2008). Dağıtım kanalları açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, Türk mobilya sektöründe dağıtım kanalları çok parçalı ve dağınıktır. Direkt satış hala tercih edilmektedir (sektörün yaklaşık % 80'i). Toplu üretim kapasitesine sahip olan firmalar ürünlerini kendi bayi kanallarıyla ya da franchising yolu ile dağıtmaktadır. Diğer taraftan kendi mobilya hipermarketlerini kuran bir iki firma da bulunmaktadır.(Bayraktaroğlu, Özdemir, 2010)

Türkiye nüfusunun genç olması, yeni evlilikler, inşaat sektöründeki gelişmeler, kişi başına düşen milli gelirin iyileştirilmesi yanında, sektörün iç piyasaya yönelik olması dikkate alındığında 2007–2013 yılları arasında yurt içinde talep artmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. Türk Mobilya sektörü üretim projeksiyonu

YILLAR							Ortalama Yıllık Artış
2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2007-2013
7,800	9,000	10,500	12,500	14,000	16,300	19,000	(%13)

Kaynak: DPT Mobilya Sektörü Özel İhtisas Komisyonu Raporu

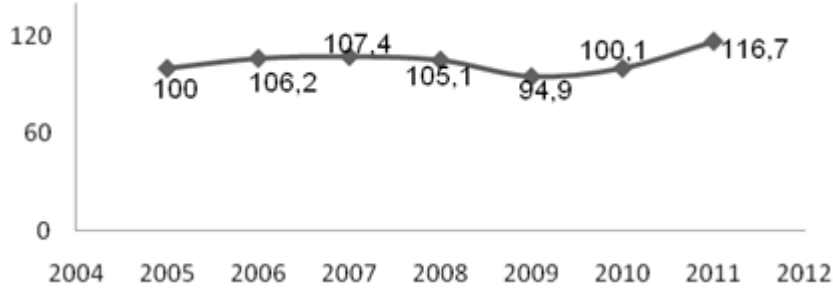
Türkiye mobilya sanayi içinde; gerek diğer sanayi dallarının ürünleri girdi olarak kullanmak ve gerekse ülke ekonomisine kazandırdığı önemli düzeydeki katma değer etkisi ile göreceli bir öneme sahiptir. Ayrıca mobilya sektörünün dinamik ve girişken yapısı diğer orman ürünleri sektörüne örnek olacak, gelişmesine kaynak oluşturacak bir işleme sahiptir (Kurtoğlu ve Koç, 1995).

Sektörde küçük işletmelerin varlığına rağmen, modern tasarımın öneminin aşılması, marka bilincinin oluşması, mobilya tasarımcılarının yetiştirilmesine gereken ilginin gösterilmesi ve istihdamlarının sağlanması, sektörün gelişimi açısından önem arz etmektedir.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından gerçekleştirilen 2011 yılı genel sanayi ve iş yerleri sayımının sonuçlarına göre, mobilya sektöründe de toplam 29.346 firma mevcut olup, bu firmalarda toplam 92.567 kişi çalışmaktadır. Türkiye genel imalat sanayi alanında ise 211.046 firma mevcut olup bu firmalarda toplam 1.597.538 kişi çalışmaktadır. Genel imalat sanayi içinde yer alan her 12 firmadan biri mobilya sektöründe yer almaktadır. Ayrıca genel imalat sanayinde yer alan her 17 kişiden biri mobilya sektöründe çalışmaktadır.

Sektördeki sanayi istihdam endeksi 2009 yılında, referans olarak kullanılan, 2005 yılı değerlerinin altına inmiştir. Endeks, 2010 yılında yeniden yükseliş göstermiş, endeksin 2011 yılı ilk üç çeyrek ortalama değeri 116,7 olmuştur (Şekil 1).

Şekil 1. Ortalama Sanayi İstihdam Endeksi

Kaynak: TÜİK, 2011 yılı için 1.-2.-3..çeyrek verilerinin ortalaması kullanılmıştır

Türkiye’de Mobilya Sektörü’nün Rekabet Durumu

Yoğun rekabetin olduğu pazarlardaki şartlar, işletmeleri üretim sistemlerini daha esnek yapmaya, otomasyon düzeylerini arttırmaya ve fabrika kaynaklarını daha yüksek verimlilikte kullanmaya zorlamaktadır. Mobilya ürünlerine olan talep, çok yoğun rekabete açık olan pazarlarda gelişmektedir. Mobilya üreticileri arasındaki rekabet, stil ve fiyat üzerine kurulmaktadır. Bu durum, firmaları, sürekli yeni ürünleri piyasaya sürmeye zorlamaktadır. Bunun sonucunda da pek çok imalatçıyı kısa bir süre için geniş bir ürün yelpazesini sahip olmaya zorlamaktadır. Bu şartlar; yüksek maliyet, yeni ürünler için uzun üretim dönemi, yüksek kurma maliyeti, süreç içinde yüksek envanter seviyesi ve makinelerden daha az yararlanma gibi bazı özel tasarım ve imalat problemlerine sebep olmaktadır.

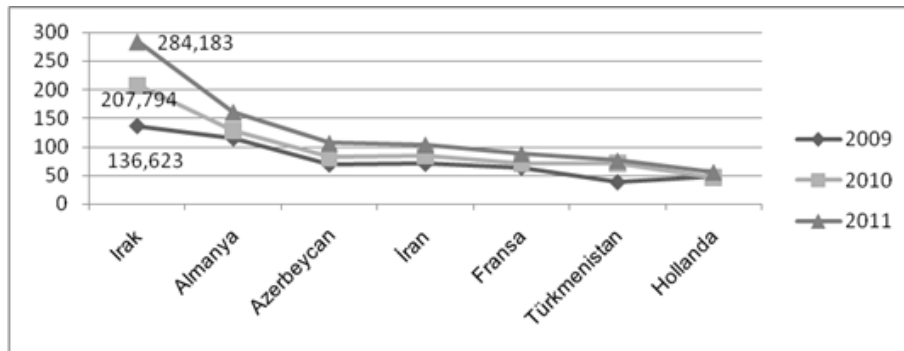
Mobilya üretimi yapan işletmenin pazara yakın olması, ucuz işgücü, hammadde, teknoloji ve enerjiye sahip olması bir avantaj sağlamakta ancak işletmenin en uygun girdi bileşimine sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Aynı imkânlarla sahip olan başka bir işletme kaynaklarını daha etkin ve verimli bir şekilde kullanarak rekabet ve karlılık açısından avantaj sağlayacaktır. İşletmeler ayakta durabilmek için rekabet edebilme güçlerini artırmak zorundadır. Bu nedenle rekabet ettikleri mobilya sektörü içinde performanslarını görece olarak değerlendirmeleri ve etkinlik sınırlarında yer almak için referans almaları gereken işletmeleri belirlemeleri gerekmektedir. İşletmelerin rekabet ve performansını etkileyen kriterlerin başında ise verimlilik gelmektedir.

Türkiye’nin mobilya sektörünün rekabet gücünü araştırmayı doğrudan konu edinen çok sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Türk mobilya sektörü hakkında akademik çalışmalar bir yana, siyasal çevrelerin de stratejik sektörleri belirleme ve geliştirmesi bağlamında yapılan çalışmalarına da pek konu olmamıştır. Stratejik sektörlerin belirlenmesi ve geliştirilmesi misyonunu üstlenen en önemli kurumlardan

biri olan DPT, örneğin son on yıl içerisinde en son 1996 yılında ve 2006 yılında mobilya sektörüne ilişkin özel ihtisas komisyon raporu yayınlamıştır. Bununla birlikte İhracatı Geliştirme Merkezi gibi bazı merkezler ile meslek oda ve birliklerinin Türk mobilya sektörü ile ilgili raporları bulunmaktadır. Bu raporlarda, sektörün mobilya ihracatının durumu ve geliştirilebilmesi ve dünya ticareti içindeki yerinin tespiti ve uluslararası pazarlardaki rekabet gücü incelenmiştir (Yeniçeri, 2005; Sakarya, 2006). Sektörle ilgili diğer bazı çalışmalara da rastlanmaktadır. Örneğin, Uygun (2000) çalışmasında Türk mobilya sektörü ile AB mobilya sektörünü karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Tanyel (2000) ise mobilya sektörü ve eğitim kuruluşları arasındaki ilişkinin yetersizliğini araştırmıştır. Demirci (2004), çalışmasında sektörün yapısı, ulusal ekonomiye katkısı, performansı, kapasite kullanım oranları, ürün standartları, üretim teknolojileri gibi mobilya endüstrisini analiz ederek kapsamlı bir çalışma yaptığı görülmektedir. Gürpınar ve Barca yaptıkları çalışmada (2007) Türk mobilya sektörünün 2001'den bu yana sürekli olarak artan bir rekabet gücü artışı gösterdiğini ifade etmektedirler

Türkiye'de mobilya üretiminde kullanılan teknoloji, artan ihracat imkânları ve ihracatçı firma sayısı ile birlikte her geçen gün gelişmekte ve dünya ile rekabet edebilmektedir. Türkiye'de mobilya sanayi 2001 yılından itibaren dış ticarete artış göstermiştir. Bu süreçte yaşanan krizlerle birlikte iç talepte görülen daralma, firmalarca ihracata yönelme ile atlatılmaya çalışılmıştır. Ancak bu durum zamanla firmaların genel tercihi haline dönüşmüştür. İhracat, artık tesadüfî bir süreç olmaktan çıkıp, gelişimin ardındaki en önemli güç haline gelmiştir. Türkiye'de mobilya sektörünün, işyeri sayısı ve yarattığı istihdam ile önemli bir sektör olmasına karşın ihracat içindeki payı düşüktür. Mobilya sektörünün gelişimi, ihracatın gelişimi ile mümkündür. Sektörün 2009 – 2011 yılları arasında gerçekleşen ihracat durumunu gösteren bilgiler Şekil 2'de verildiği gibidir.

Şekil 2. Ülkelere Göre Türk Mobilya İhracatı

Kaynak : İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası www.itso.org.tr

Mobilya ihracatımıza bakıldığında, 2011 yılında en büyük pazarın Irak olduğu görülmektedir. Mobilya ihraç ettiğimiz diğer pazarlar ise Almanya, Azerbaycan, İran, Fransa ve Türkmenistan'dır, mobilya ihracatımız da dikkat çeken bir diğer özellikse ise Irak, Libya ve Türkmenistan gibi Türk müteahhitlik hizmetlerinin yoğun olduğu ülkelerdeki ihracat artışının yükselmesidir (İTSO, 2012). Türkiye'de mobilya üretiminde kullanılan teknoloji, artan ihraç miktarı ve ihracatçı firma sayısı ile birlikte her geçen gün gelişim göstermekte ve dünya ile rekabet edebilmektedir.

Türkiye dünyada mobilya sektörü bazında rekabet üstünlüğüne sahip olmuşken, Avrupa Birliği ile mobilya konusunda rekabet üstünlüğüne sahip değildir. Fakat rakamlar incelendiğinde, AB ile mobilya sektörü konusunda, dezavantajımız azalmıştır ve hatta avantaj haline gelmesi mümkün görülmektedir (Altay ve Gürpınar, 2008).

Tablo 2. 2005–2011 Yılları Arası Türkiye Mobilya İhracatı

Yıl	Toplam Mobilya İhracatı (\$)	Artış Oranı
2005	684.552.811	-
2006	764.715.274	%12
2007	1.026.859.389	%34
2008	1.332.922.279	%30
2009	1.153.332.716	%13
2010	1.414.634.949	%23
2011	1.657.384.265	~%12

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu www.tuik.gov.tr.

Küresel marka çalışmalarına hız veren ve ülkemiz sanayine önemli bir katkı veren mobilya sektörü, dış ticaret dengesi artı olan sektörlerimizdendir. Küresel ekonomideki dalgalanmalar tüm sektörler gibi mobilya sektörünü etkilemiş olsa da, istihdam dostu bir sektör olan mobilya sektöründe yeniden işe alımlar başlanırken, üretim, satış ve kapasite kullanım oranları da yükselişe geçmeye başladığı söylenebilir.

Tablo 3. Dış Ticaret Dengesi

Yıllar	2008	2009	2010	2011
İthalat (%)	0,34	0,36	0,35	0,34
İhracat (%)	0,9	1,1	1,1	1,1
Fark (%)	0,56	0,74	0,75	0,76

Kaynak: TÜİK

Tablo 3'e göre, Türkiye'nin mobilya endüstrisindeki ithalat payı yıllara göre azalış gösterirken, ihracat payı yıllara göre aynı oranda seyir etmektedir. Ticaret dengesi olarak bakıldığında, ihracat fazlalığının ortaya çıkması, ülkenin ekonomisi açısından olumlu olduğu söylenebilir.

Türkiye mobilya sektörünün dünyaya açılması 1980'li yılların başına rastlamaktadır. (İTO, 2003: 32). İhracata başlandığı ilk yıllarda Orta Doğu ülkeleri, daha sonraları ise Rusya, Türkiye Cumhuriyetleri ve Avrupa Birliği önemli ihracat pazarları haline gelmiştir. Ancak finansman güçlükleri, sektörün yakın zamana kadar güçlü iç piyasaya ağırlık verilmesi, dış pazarların yeterince bilinmeyişi, modern üretim tezgahlarının kullanılmayışi mobilya ihracatının sınırlı düzeyde kalmasına yol açmıştır. Sönmez ve Arslan (2007) yaptıkları çalışmada mobilya ihracatının arttırılabilmesi için özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin ihracata yönelik bürokratik işlemler konusunda bilgilendirilmesi, bürokratik engellerin azaltılması, işletmeleri bilgilendirecek ve pazar araştırması yapacak devlet kurum ve kuruluşlarının arttırılması, ihracata yönelik devlet destek ve teşviklerinin arttırılarak özellikle markalaşma ve pazar araştırmasında daha çok işletmenin bu imkândan yararlanması gerektiği sonucuna varmışlardır.

Türkiye'de mobilya sektörünün özellikle dış pazar imkanlarını daha iyi değerlendirebilmesi için, rekabetin önündeki önemli engelleri aşması gerekmektedir. Türkiye'de mobilya sanayiinde rekabeti engelleyen unsurlar şöyle sıralanabilir:

1- Sektörde ithal girdi kullanılıyor olması ve ithal girdi maliyetlerinin yüksek olması, fiyat rekabetini olumsuz yönde etkilemektedir.

2- Fiyat bakımından rekabeti engelleyen bir diğer maliyet unsuru da, nakliye giderlerinin yüksek olmasıdır. Türkiye'de ucuz taşıma sistemlerinin yeterince gelişmemiş olması dolayısıyla en pahalı taşıma şekli olan karayolu taşımacılığının kullanılması maliyetleri artırarak rekabet gücünü azaltmaktadır.

3- Emek yoğun olan mobilya sektöründe son yıllarda makine ağırlıklı üretime geçilmesine rağmen, yüksek kalite yakalanamamıştır. Batı ile kıyaslandığında, sektörde standartlara uygun üretim tam anlamıyla yapılamamaktadır.

4- Tanıtım faaliyetlerinin yetersizliği, yurtdışı pazarlama kanallarının eksikliği ve pazarlama etkinliğinin zayıflığı, sektörün özellikle dış pazarlar ve rakipler konusunda sistemli, sürekli ve sağlıklı bilgi girişini sağlayacak kurumlaşmış ve kadrolaşmış bir yapıya sahip olmaması rekabet gücünü olumsuz yönde etkileyen diğer unsurlardır.(Uzay ve Uzay, 2004)

Mobilya sektörünün genel yapısı dünyaya geniş ölçüde açılımını engellemektedir. İstihdam yaratıcı niteliğine rağmen, üretimin küçük ölçekli işletmelerde yapılıyor olması sektörün önündeki önemli engellerden biridir. Sektörde çoğunlukla atölye düzeyinde üretim yapılıyor olması nedeniyle, AB Ülkelerinde %90' ları bulan kapasite kullanım oranları, ülkemizde %40'lar düzeyinde kalabilmektedir. Dolayısıyla Türk mobilya sektöründe ikili bir yapının hakim olduğu söylenebilir. Bir yanda rekabet gücü düşük küçük işletmeler üretimlerini devam ettirirken, diğer yanda marka olma yolunda ilerleyen büyük işletmeler dünya pazarlarında rekabet etmeye başlamışlardır. Mobilya sektörü, ileri teknoloji ile çalışan ve çağdaş tasarım anlayışına sahip firmaların öncülüğünde gelişmeye açık bir görünüm sergilemektedir. Küçük ölçekli işletmeler ise, ancak sektörel dış ticaret şirketleri kapsamında güç birliği yaparak dünya piyasalarında rekabet etme imkanına sahip olabileceklerdir. Mobilya sektörü yakın gelecekte tekstil ve otomotiv sektörü kadar olmasa da, Türkiye'nin üçüncü büyük sektörü haline gelebilecek potansiyele sahip olarak görülmektedir. Mobilya sektörünün bu potansiyelinden yararlanılabilmesi ve ihracatın arttırılabilmesinde, ihracat teşviklerinin de önemli bir role sahip olacağı düşünülmektedir. Çünkü ihracat teşviklerinden en fazla yararlanan sektörlerin gıda ve tekstil gibi emek-yoğun sektörler olduğu düşünülürse ihracat teşviklerinin mobilya sektörü için de önemli olduğu söylenebilir.

Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde işletmelerimizin başarılı olabilmeleri için, ihracatçıların ihtiyaçlarının tespit edilmesi ve mevcut teşviklerin etkinliğini belirlemek üzere periyodik çalışmaların yapılması, bu çalışma sonuçlarına göre de ihracat teşviklerinin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Balkan ülkelerinin de Türk firmaları için en önemli özelliği çok kısa bir mesafede olması, lojistik maliyetleri açısından avantajlı olmasıdır. Üstelik bu pazarlar yıllardır bu ülkelerdeki fuar katılımları olsun, ikili ilişkileri ve bayi çalışmaları nedeniyle olsun Türk firmaları tarafından oldukça iyi bilinmektedir. Tüm bu nedenlerden ötürü, mobilya sektörü ve yan sanayiinde faaliyet gösteren firmaların Balkan ülkeleri ile gelecekte daha sıkı işbirliği kuracakları düşünülmektedir.

Sektörün sahip olduğu güçlü yanları ve dezavantajlı konuma yol açabilecek zayıf yanları ile yapısal değişimler karşısında ne tür fırsat ve tehditler ile karşı karşıya olduğunun tespiti önem arz etmektedir.(Gürpınar ve Döven, 2007)..

Türkiye genelinde üretim sektörü içinde mobilya endüstrisi genel olarak düzenli bir gelişim politikasından uzak belirli sayıdaki büyük ölçekli işletmeleriyle uluslararası ölçüde rekabet edebilecek düzeyde gelişmiş olmasına karşın, ayrıca küçük kapasitedeki ve verimsiz çalışan, uluslararası rekabet gücü düşük ölçekli ve gelişmemiş çok sayıdaki işletmeyle homojen olmayan bir yapısal görünüm arz etmektedir (Kurtoğlu,2001).

Türkiye için mobilya sanayisinin teknolojik kalite ve ürün çeşitliliği bakımından genişlemesi ise tamamen ihracat imkânına bağlıdır. 100 kadar ülkeye ihracat yapılmasına karşın ihracatın düşük kalmasına mobilya sektöründe faaliyet gösteren tesislerin boyutsal kriterlerine, sektörün iç piyasaya dönük yapılanmasına kadar modern üretim tezgâhlarının kullanılmayışına, uygulanan üretim şekillerine ve maliyetlerin girdilere göre dağılımı ve rekabet gücüne göre farklılık taşınmasına bağlı kaldığı görülmektedir.(Yazıcı ve Karayılmazlar, 2001:8).

Sonuç

Türkiye’de gelişim trendinde ve küreselleşmeye katılım çabası içinde olan mobilya sektörü için nitelikli eğitimi olan insan gücü ve teknik bilgi ihtiyacı söz konusudur. Bu amaçla işletmeler, üretim departmanlarında yer alan insan kaynağını yetiştirmek için meslek okulları ve üniversiteler ile projeler geliştirerek etkin ve yeterli iş gücüne ulaşmak açısından sosyal sorumluluk görevini üstlenmelidirler.

Üniversitelerdeki mobilya ile ilgili bilimsel çalışma birikimi ile sermayenin ve nitelikli işgücünün bir araya getirilerek teknoloji yoğun ürün üretimi yöntemlerinin geliştirilmesi, ticarileştirilmesi sektörde ciddi oranda geniş bir yer alacaktır. Bu maksatla, üniversitelerin mevcut bölümlerinin ürünler konusunda yaptığı

araştırmalar desteklenmeli ve kullanım alanlarına yönlendirilmelidir. Sektördeki firmaların Ar-Ge çalışmalarına verilen destek miktarı arttırılmalıdır. Üniversitelerde mobilya pazarlaması, mobilya tasarımı, genel iç mimari olarak değil tamamen mobilyaya yönelmiş üretim-istihdam eğitiminin sağlanması Türk mobilya sanayinin gelişimine önemli katkılar sağlayacaktır.

Mobilya tasarımcılarının yetiştirilmesine gereken ilginin gösterilmesi (gerek sektör örgütleri ve gerekse ihracatçı birliklerince sektöre yönelik düzenlenmekte olan tasarım yarışmaları bu yönelimi gösteren önemli organizasyonlardır) ve istihdamlarının, sektörün gelişimi açısından büyük önem arz etmektedir.

Sektörün, mevcut potansiyelini ve stratejik pozisyonun önemini kavrayarak yurtdışı tanıtım ve ihracat çalışmaları ile uluslararası mobilya pazarında yükselme olanağı bulunmaktadır. Ar-Ge çalışmalarına öncelik verilerek yeni ve farklı yöntemlerle ürün geliştirme yanında '*Modern Tasarım*' kullanımı ve yönetiminin, uluslararası standartlara uygun, kaliteli ve kimlikli mobilya üretim ve pazarlanmasında, ülkelerin rekabet gücünü etkileyen başlıca faktörler olarak hayati önem taşıdığı söylenebilir.

Tüm sanayi sektörlerinde olduğu gibi, mobilya sektöründe ulusal ve uluslar arası piyasalarda rekabet üstünlüğü sağlanabilmesi açısından aşağıda önerilerde bulunulabilir.

- ✓ Yapısal reform çalışmalarının devam ettirilerek üretim ve yatırım ortamının iyileştirilmesi,
- ✓ Küresel pazarlarda rekabet gücünün arttırılması için üretimin üzerindeki her türlü mali ve idari yükün azalması,
- ✓ Mesleki eğitime önem verilerek istihdam alanlarını geliştirerek işsizliğin azaltılması,
- ✓ Yeni teknolojilerin kullanımı için Ar-Ge ve özellikle patent çalışmaları ile teknoloji üretiminin geliştirilmesi,
- ✓ Dış pazarlara açılımda istenilen kalite ve standartlara uygun üretim yapmak ve bununla ilgili belge yada sertifikanın temin edilmesi,
- ✓ Geleneksel yöntemlerle üretim bileşenlerinin yeni kuşaklara aktarılmasının sağlanması, bununla birlikte seri üretim/otomasyon teknolojilerine önem verilerek uzmanlaşmanın sağlanması ve yeni üretim teknolojilerinin kullanılması,

- ✓ Sektörel pazar araştırmalarına önem vermek uzman kişilerle profesyonel çalışmalar ve eğitim imkânlarının sağlanması ile pazarlara ve iletişim konusunda eksikliklerini giderilmesinin sağlanması,
- ✓ Mobilya sektörünün sorunlarının firma verileri ışığında kamu tarafından incelenmesi ve çözüm odaklı çalışmalar ile dünya pazarında güçlü olması,
- ✓ Tasarım yönü ve katma değeri yüksek farklı ürünler ile birlikte yeni ülke pazarlarına açılarak, düşük fiyatlı ürünlerde ihracatın artırılması sağlanmalıdır. Düşük fiyatlı ürünlerden özgün tasarımı katma değeri yüksek markalı ürün portföyüne geçmesi,
- ✓ Hammadde ve enerji maliyetleri sorunlarının giderilmesi,
- ✓ Standartlara uygun kaliteli ve özgün tasarımı mobilyalar ile maliyet unsurlarının da minimum düzeyde tutulmasıyla rekabetçi fiyatların ve markanın oluşturulması,
- ✓ İşletme durum analizinin yapılarak stratejik planlar oluşturarak ciddi örgütler ve yönlenme ile kuvvetli bir organizasyon yapılması,
- ✓ Kümelenme ve benzeri oluşumlarla firma güçlerinin birleştirilmesinin sağlanması ve firmaların bir arada bulunmasının sağlanması ile eğitim, kalite geliştirme ve uzmanlaşmaya yardımcı olması,
- ✓ Türk mobilya sektörünün uluslararası pazardaki satış ağı faaliyetlerinin artırılması ve tanıtımı,
- ✓ İnovasyon, ürün payı ve fonksiyonelliğini geliştirmek,
- ✓ Fason üretimden markalaşmaya geçilmesi,
- ✓ Mobilyada özgün tasarım ve yüksek kalite sağlanması,
- ✓ Kaliteli hammadde ve yeterliliğini sağlayarak, çevre standartlarına uygun üretimi yaygınlaştırılması, alt sektörler bazında yan sanayinin geliştirilmesi, etkin koordinasyon sağlanması,
- ✓ Hammadde üzerine tasarımdan katma değer eklenmesini sağlamak, miktardan çok kaliteye önem verilmesi,
- ✓ Nakliye sorunu için demiryolu ve deniz taşımacılığının geliştirilmesi,

- ✓ Dış pazarlara yönelik sektör bilgi ve istatistik alt yapısının kurulması,
- ✓ Ürün kalitesine onay verecek gözetim firmaları ve ihtisas komisyonları kurulması,
- ✓ Sektörde üst kurumsal birlikteliğin oluşturulması,
- ✓ Yüksek kaliteli ürünlerin düşük maliyetle üretilebilmesi için, toplam verimli bakım ekipman yönetim sisteminin uygulanması,

Kaynaklar

Altay B, Gürpınar K, (2008), Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Bazı Rekabet Gücü Endeksleri: Türk Mobilya Sektörü Üzerine Bir uygulama, Afyon Kocatepe Üniv., İİBF dergisi cilt: X, sayı 1, Afyon.

Bayraktaroğlu S, Özdemir Y, (2010) Yerel Girişimcilik Dinamikleri: Adapazarı'nda Mobilya Sektörünün Sözlü Tarih Yöntemiyle Anlaşılması, Yönetim Bilimleri Dergisi, (8:2), s.53-75

Çolak M, Ulucan A, (2012) Mobilya Endüstrisinde Karlılığı Etkileyen Faktörlerin UTADIS Yaklaşımı ile Belirlenmesi, Sosyoekonomi, 2012-1, s.250-262

Demirci S., (2004), "Türkiye Mobilya Endustrisinin yapısı, sorunları ve çözüm önerileri" Doktora tezi, G.U Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Gürpınar K, Barca M, (2007) Türk Mobilya Sektörünün Uluslar arası Rekabet Gücü Düzeyi ve Nedenleri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi 2(2) 41-61

Gürpınar K, Döven, S. (2007), Stratejik Yönetim Perspektifinden Türk Mobilya Sektörünün Rekabet Durumunun Analizi ve Değerlendirilmesi, Afyon Kocatepe Üniv., İ.İ.B.F dergisi, 10:1, Afyon.

İTSO (2012), İnegöl 2012 Raporu.

Kurtoğlu A. (2001). Türkiye Orman Ürünleri, Mobilya Endüstrisi ve Ağaç Malzeme Talebi, Mobilya ve Dekorasyon Dergisi Sayı 43, İstanbul.

Kurtoğlu A ve Koç, H,K (1995), Avrupa Topluluğu ile gümrük birliği sürecinde Türkiye Mobilya Sanayisi, İ.Ü, Orman Fakültesi Dergisi A-45 (2),51-62, İstanbul.

Sakarya S., (2006), "Mobilya sektörü değerlendirme raporu", Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği (OAİB). Ocak, Ankara,1-51.

Söğütlü C, Eroğlu F, (2008) Ankara'da Faaliyet Gösteren Mobilya İşletmelerinin Fiziki Koşullarının İncelenmesi, Politeknik Dergisi, Cilt 11, Sayı 4, s.373-378

Söğütlü C, Eroğlu F, (2009) Mobilya İşletmelerinin İhracat Durumlarını Etkileyen Faktörlerin Ankara Siteler Bölgesi Örneğinde İncelenmesi, Politeknik Dergisi, Cilt 12, Sayı 2, s.101-106

Sönmez A, Arslan A.R, (2007) İhracat Yapma Şekline Göre Karşılaşılan Sorunlar :Mobilya Endüstrisi Örneği, Politeknik Dergisi, Cilt 10, Sayı 4, s.403-409

Tanyel, F., (2000), Kucuk ve Orta Olcekli Mobilya Sektorumuz, KOSGEB Yayınları.

Uygun, M., (2000), "Türkiye Mobilya Endustrisi ve Rekabet Duzeyi". Hacettepe Universitesi Fen Bilimleri Enstitusu Ağac işleri Endustri Muhendisliği, Yuksek Lisans Tezi Ankara.

Uzay N, Uzay Ş, (2004) Türkiyede Mobilya Sektörünün İhracat Potansiyeli ve İhracat Teşviklerinin Etkileri : Kayseri Mobilya Sanayiinde Uygulama, İktisadi ve İdari İlimler Dergisi, Cilt 18, Sayı-3-4, s.181-199

Yazıcı H., Karayılmazlar, S. (2001), Türkiye Ahşap Mobilya Sektörü ve Ekonomik Gelişimi, ZKÜ Bartın Orman Fakültesi Dergisi, 3:3, Bartın.

Yeniceri, B., (2005), "Mobilya Sektor Raporu", İGEME Yayınları, Ankara.

**STRATEJİK" ÖNEKİNİN KULLANIMI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA ve
STRATEJİK LOJİSTİK İLE GELENEKSEL LOJİSTİK ARASINDAKİ KAVRAMSAL
FARKIN İNCELENMESİ**

Arş.Gör.Samet Güner¹

Arş.Gör.Kezban Seçkin²

Prof.Dr.Erman Coşkun³

ÖZET

"Stratejik" ön eki günümüzde birçok alanda kullanıldığı gibi lojistik literatüründe de kendisine yer bulmaktadır. Bu çalışmanın amacı, geniş bir kullanım alanına sahip olan "stratejik" öneğine yüklenen/yüklenmek istenen anlamları açıklamak ve bu bağlamda "stratejik lojistik" kavramı ile geleneksel lojistik arasındaki kavramsal farkları ortaya koymaktır. Bunu yapabilmek için öncelikle strateji ve stratejik kavramları ve ön ek olarak eklendikleri kavramlara kazandırdıkları yeni anlamlar incelenmiş ve bu bağlamda, literatürde "stratejik lojistik" kavramına atfedilen anlamlar araştırılmıştır. Daha sonra ise, lojistik ve stratejik lojistik kavramı ile ilgili toplam 24 makale içerik açısından karşılaştırılarak, bu makalelerde en fazla kullanılan kavramlar belirlenmiştir. Nvivo 10 yazılımı ile belirlenen bu kavramlar, alanında uzman 14 akademisyen tarafından değerlendirilerek hangi kavramın geleneksel lojistik için ve hangi kavramın ise stratejik lojistik için daha fazla önem taşıdığı ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca kümeleme analizi ile kavramlar geleneksel ve stratejik olmalarına göre sınıflandırılmışlardır. Analizler sonucunda elde edilen sonuçlar tartışılmış ve stratejik lojistiğin geleneksel lojistikten farklılaştığı noktalar belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, metin madenciliği, stratejik lojistik

GİRİŞ

"Strateji" ve "Stratejik" kavramları günlük ve akademik hayatın içerisinde geniş bir kullanım alanına sahiptirler. Bilinçli veya bilinçsiz olarak, bir olayın veya olgunun

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, sguner@sakarya.edu.tr

² Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İşletme Fakültesi,

³ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü,
ermanc@sakarya.edu.tr

önemini vurgulamak amacıyla kavramların başına "stratejik" öneki getirilmektedir; "stratejik önem", "stratejik konum", "stratejik plan", gibi. Akademik anlamda bakıldığında da, üniversitelerde verilen birçok dersin "stratejik" öneki ile başlayan versiyonunun bulunduğu görülmektedir; "stratejik yönetim", "stratejik insan kaynakları yönetimi", "stratejik pazarlama" ve "stratejik lojistik" gibi.

Bu çalışmanın amacı, "stratejik" önekinin özellikle de akademik hayatta kullanılan kavramlara hangi anlamları yüklediğini, yüklemesi gerektiğini veya hangi amaçla kullanıldığını ortaya koymaktır. Daha sonra ise, "stratejik lojistik" özeline inilerek, bu kavramın ne ifade ettiği ve geleneksel lojistik kavramından hangi alanlarda farklılaştığı belirlenmeye çalışılacaktır.

Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde öncelikle "lojistik" kavramı tanımlanacaktır. Daha sonra "strateji" ve "stratejik" kavramları ve bu kavramların ön ek olarak eklendikleri kavramlara ne/neler kattığı tartışılacaktır. Devamında, literatürdeki "stratejik lojistik" tanımlamaları incelenecektir. Araştırmanın uygulama bölümünde ise, lojistik literatüründe en fazla kullanılan kavramlar belirlenerek, uzman görüşlerine göre hangilerinin geleneksel lojistiğe, hangilerinin ise stratejik lojistiğe daha yakın olduğu ortaya konacaktır. Böylelikle, her iki kavram arasında fark olup olmadığı ve eğer bir fark var ise bu farkın hangi noktalarda ortaya çıktığı belirlenmeye çalışılacaktır.

2. KAVRAMSAL ANLAMDA LOJİSTİK

Dilimize İngilizcedeki "logistics" kelimesinden girmiş olan lojistiğin kelime anlamı ve kökeni üzerinde farklı görüşler mevcuttur. Russell (2010), lojistik kelimesinin Latince'deki "logistikos" ve Fransızca'daki "logistique" kavramlarından türetildiğini belirtmiştir. Latince'deki logistikos kavramı, "logic" yani mantıktan türemiş olup "hesap yapmada becerikli" anlamına gelmektedir. Logistique kelimesi, muhtemelen Fransızca'da askerleri barındırmak anlamına gelen "loger" kelimesinden türemiştir.

Böylelikle lojistik kelimesinin kökeninde mantık, hesaplama ve askerleri barındırmanın olduğu görülmektedir. Diğer bazı kaynaklarda ise, Latin dilindeki logic (mantık) ve statistic (istatistik) kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği belirtilmektedir. Bu tanıma göre lojistiğin sözcük anlamı "mantıksal istatistik" olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısacası lojistik faaliyetler ile hareket halinde bulunan eşya, materyal veya varlıkların planlanmasının yapılması ve kaydının tutulması hedeflenmektedir (Coşkun ve Güner, 2013).

Günümüzde lojistiğe ilişkin birçok tanımlamanın yapıldığı görülmektedir. Bu tanımlamalar incelendiğinde lojistiğin genel olarak ürün ve hizmetlerin üretildikleri noktadan tüketiciye kadar akışının, müşteri ihtiyaçlarına uygun olarak planlanması ve kontrol edilmesi süreçlerini içerdiği görülmektedir (Lumms vd., 2001). Bu akışlar ürünün taşınması, depolanması, paketlenmesi, elleçlenmesi gibi süreçleri kapsar. FIATA ve CLM gibi dünya çapında faaliyet gösteren iki kurumun lojistik tanımlamalarına aşağıda yer verilmiştir.

Uluslararası Yük Taşıyıcıları Birliği Federasyonu'nun (FIATA) tanımına göre lojistik; "ürünlerin taşımacılık, konsolidasyon, depolama, elleçleme, paketleme ve dağıtımı olduğu gibi yardımcı ve danışmanlık hizmetleri ile ilişkili işlemleri ve bununla beraber ürünlerin gümrük beyanının yapılması, sigortalanması, ödemenin tahsilatı veya yapılması ve ürünle ilgili diğer belgeleme işlemleri gibi gümrük ve mali konuları da içeren her türlü hizmettir".

Günümüzde en kabul gören lojistik tanımı Lojistik Yönetimi Konseyi (The Council of Logistics Management) tarafından yapılmıştır. Buna göre lojistik yönetimi; "ürünün hammadde aşamasından müşteriye ulaştırılmasına kadar geçen sürecin müşteri ihtiyaçlarını karşılamak üzere ürün, hizmet ve bunlarla ilişkili bilginin orijin noktasından tüketim noktasına doğru etkili ve verimli bir şekilde akışını ve stoklanmasını planlayan, uygulayan ve kontrol eden parçasıdır".

3. "STRATEJİ" ve "STRATEJİK" KAVRAMLARI ÜZERİNE

3.1. "Strateji" Kavramına Yönelik Tanımlamalar

Macmillan ve Tampoe (2001:12), birçok kişinin "strateji" kavramının anlamını bildiğini düşündüğünü ancak bu kişilere "strateji nedir?" diye sorulduğunda alınan cevapların çok çeşitli bir aralığa yayıldığını belirtmişlerdir. Kimilerine göre "önemli" kelimesi ile eşanlamlı olmaktan öte değilken, bir kısmı bir eylem planı olarak tanımlamakta, diğer bir kısım ise başarının anahtarı olarak görmektedirler. Kullanım alanının oldukça genişlemiş olması, farklı bakış açılarını da beraberinde getirmiştir.

Strateji, kelime anlamı itibarıyla, "sevk etme, yöneltme, gönderme, götürme ve gütme" demektir (Güçlü, 2003). Askeri kökenli bir kelime olan strateji, eski Yunancada ordu anlamına gelen "stratos" ve liderlik etmek anlamına gelen "agein" kelimelerinin birleşmelerinden meydana gelmiştir (Macmillan ve Tampoe; 2001:14). Nitekim Kim ve Mauborgne (2005:6), kurumsal stratejilerin temel ilkelerini büyük oranda askeri stratejilerden aldığını belirtmektedirler. Bu bağlamda strateji, rakiple

karşı karşıya gelmek ve sabit ve kısıtlı bir kara parçası üzerinde (kurumsal anlamda değerlendirildiğinde belirli bir coğrafi alanda) savaşmakla ilgilidir.

Ulwick (1999:4), ise stratejiyi basit bir plan olarak tanımlamaktadır. O'na göre strateji, bir kişi veya organizasyonun belirli bir görevi nasıl başarıyla sonuçlandıracağını tanımlayan uygulanabilir eylem planıdır. Legge (2003:74), stratejinin geleneksel anlamda "plan" ve "hedefler" gibi soyut ifadelerle temsil edilen, amaca yönelik ve gelecek odaklı aktivite olarak görüldüğünü belirtmiştir. Macmillan ve Tampoe (2001:12)'nin strateji tanımı ise şu şekildedir; "geleceği tasavvur edip güvence altına alacak fikirler ve eylemler".

Storey (2007), bir yöneticinin stratejiyi şu şekilde tanımladığını belirtmiştir: "strateji bir pusuladır, harita değil". Bunun anlamı, stratejinin nispeten tutarlı kararlar vermeyi sağlayan bir yön duygusu olduğudur.

3.2. Kavramların Ortak Noktaları

"Strateji" kavramına dair yukarıda ele alınanların haricinde birçok tanım daha olmakla birlikte ve tüm bu tanımları bir adada ele almanın imkânı yoktur. Ancak, bu tanımların ortak noktalarının ve vurgulamak istedikleri temel noktaların ortaya konması, "strateji" kavramı hakkında genel bir bakış açısı kazandıracaktır. Bu bağlamda strateji kavramına atfedilen tanımlamaların ortak noktaları şu şekilde sıralanabilir; istikamet gösterme, yön belirtme, gelecek odaklılık, düşünsel ve eylemsel faaliyetler, amaçlar, hedefler ve planlar.

Tanımlardaki bu ortak noktalardan yola çıkarak şöyle bir strateji tanımı yapmak mümkündür; "Strateji; kişi veya kurumların geleceğe yönelik amaçlarına ve hedeflerine ulaşmaları için, düşünsel ve eylemsel anlamda uyguladıkları plan ve program setidir".

3.3. "Stratejik" Önekinin Anlamı

Strateji kavramı hakkında yapılan araştırmaların ve çıkarsamaların ardından, "stratejik" önekinin hangi anlamlarda kullanılabileceği / kullanılması gerektiği hakkında yorum yapabileceğiz. Macmillan ve Tampoe (2001:12)'e ait olan ve daha önce ele aldığımız tanımı tekrar hatırlayacak olursak: *strateji, geleceği tasavvur edip güven altına alacak fikirler ve eylemlerdir*. O halde, "stratejik" önekinin sahip bir kavramın, vurgulanan kelime ile ilgili olarak geleceğe yönelik tahminlerde bulunma, geleceği yönetme ve kendi istekleri doğrultusunda şekillendirmesine imkân tanıyacak bir fikir ve eylemler seti sunması gerektiği öne sürülebilir.

Diğer yandan, literatürde "stratejik" ön ekine birçok itiraz da bulunmaktadır. Birçok araştırmacı bu kavramı tabiri caizse "gereksiz" olarak nitelendirilmektedir. Örneğin Storey (2007), "İnsan Kaynakları Yönetimi: Kritik Bir Tekst " adlı kitabında, İKY için "stratejik" önekinin esasında gereksiz olduğunu çünkü İKY'nin zaten stratejik bir konu olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde, "yönetim" kavramının da doğası gereği "stratejik" olması gerektiği ve "stratejik yönetim" kavramının geleneksel yönetim kavramından pek farkının olmadığını ileri süren görüşler mevcuttur.

Araştırmanın sonraki bölümlerinde, "stratejik" ön ekine atfedilen anlamlar ve yöneltile eleştiriler ışığında, stratejik ön ekinin lojistik kavramına geleneksel yaklaşımın ötesinde bir anlam katıp katmadığı araştırılacaktır. Ancak öncelikle "stratejik lojistik" kavramının incelenmesi gerekmektedir.

4. STRATEJİK LOJİSTİK KAVRAMI

Lojistik, sunduğu yeni kavramlar ve yaklaşımlarla, ürün sayısının ve çeşidinin oldukça fazla olduğu günümüz pazarlarında müşteri memnuniyetini sağlamanın önemli bir unsuru haline gelmiştir (Langley and Holcomb, 1992). Bu durum, lojistiği işletmeler için rekabetçi farklılık kaynağı haline getirmektedir (Mentzer vd. 2001; Mentzer vd. 2004). Lojistiğin rekabet avantajı sağlamadaki bu rolü, "stratejik lojistik" kavramını beraberinde getirmiştir. Ancak, her ne kadar lojistik disiplininin stratejik açıdan yeniden konumlandırılması konusunda bazı çalışmalar yapılmışsa da, stratejik araştırmalarda teori geliştirme çalışmaları, stratejik lojistik literatüründe büyük ölçüde göz ardı edilmiştir (Olavarrieta ve Ellinger, 1997).

Literatürde, araştırmacılar stratejik lojistiğin farklı boyutlarına vurgu yapmışlardır. Mentzer vd. (2004), lojistiğin stratejik boyutlarını müşteri hizmetleri, müşteri değeri ve ilişki yönetimi olarak belirtirken, Sum vd. (2001) ise stratejik lojistiğin firmanın kârlılığına ve performansına direkt etki etmesi gerektiğini belirttikten sonra lojistiğin stratejik bir silah olarak kullanılabilmesi için entegre lojistik yönetimi, dış kaynak kullanımı, bilişim sistemleri ve teknolojileri üzerinde durmuşlardır. Wanke ve Zinn (2004) ise, stratejik lojistiği ürün özelliklerinin, müşteri taleplerinin ve teslimat sürelerinin bir fonksiyonu olarak ele almışlardır. Ancak stratejik lojistik ile geleneksel lojistiğin tam olarak nerede ayrıştığı hakkında kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır.

Stratejik lojistiğe ilişkin tanımlamalar ve açıklamalar incelendiğinde, daha çok müşteri memnuniyeti ve müşteri değeri kavramlarına değinildiği görülmektedir. Nitekim Langley ve Holcomb (1992) ve Mentzer vd. (2004), stratejik lojistiğin, birçok bağımsız aktiviteyi aynı anda koordine ve entegre edebilmesi ve böylelikle

çeşitli yollarla müşteri değeri ortaya koyması açısından geleneksel ve operasyonel lojistikten farklılaştığını belirtmişlerdir.

İki kavram arasındaki sınırları daha net bir şekilde ifade edebilmek adına, bundan sonraki bölümde lojistik ve stratejik lojistik literatüründe yer alan makaleler incelenerek bu makalelerde en fazla kullanılan kavramlar belirlenecektir. Belirlenen bu kavramlar, uzmanlar tarafından değerlendirilerek iki kavramın kesiştiği ve ayrıştığı noktalar ortaya konacaktır.

5. ANALİZ ve BULGULAR

5.1. Yöntem

Araştırmanın uygulaması üç aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, lojistik literatüründe en fazla kullanılan kavramların belirlenmesine yönelik bir içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. İçerik analizinde, özetlenen ve yorumlanan veriler daha detaylı bir analize tabi tutularak, kavram ve temalar keşfedilir. Bu amaçla toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması, daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir biçimde düzenlenmesi ve buna göre veriyi açıklayan temaların saptanması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011:227). Nvivo 10 paket programı kullanılarak yapılan içerik analizinde, lojistik literatüründen belirlenen toplam 24 makalede en sık kullanılan 88 kavram elde edilmiştir. Bu kavramlardan ilk 20 tanesi Tablo 1’de verilmiştir.

İkinci aşamada, belirlenen bu kavramlar 14 uzman tarafından değerlendirilmiş ve bu kavramların geleneksel ve stratejik lojistik için taşıdığı önem belirlenmiştir. Uzmanlara yapılan bu anket online olup, tasarımında Limesurvey paket programı kullanılmıştır. Üçüncü aşama ise analiz kısmı olup, puanlama yöntemi ve kümeleme analizi kullanılmıştır.

Tablo 1. Lojistik literatüründe en sık kullanılan 20 kavram

1.Taşımacılık	6.Dış kaynak kullanımı	11.Acil durum ve afet yönetimi	16.Etkinlik
2.Depolama	7.Konteyner	12.Planlama	17.Müşteri hizmetleri
3.TZY	8.Performans	13.Entegrasyon	18.Stok
4.Lojistik yönetimi	9.Çevrecilik	14.Nakliyat	19.Rekabet avantajı
5.Kümeleme	10.Teslimat	15.Üçüncü-parti lojistik	20.Araç ve ekipmanlar

5.2. Bulgular

Araştırmanın bulguları, puanlama ve kümeleme olmak üzere iki başlık altında değerlendirilecektir.

5.2.1. Puanlama Yöntemi

Uzmanlara yöneltilen 88 kavramın her birinin geleneksel lojistik ve stratejik lojistik için ne kadar önem taşıdığı belirtilmesi istenmiştir (0 tamamen önemsiz, 5 çok önemli). Uzman görüşlerine göre, geleneksel ve stratejik lojistik için en fazla önem taşıyan ilk 20 kavram, sırasıyla Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 2'ye göre, geleneksel lojistik için depolama, elleçleme, konteyner, nakliyat ve araç rotalama gibi operasyonel kavramlar önem taşıırken, stratejik lojistik için ise planlama, karar verme, işbirliği, tedarik zinciri yönetimi ve uzman sistemler gibi daha yönetsel kavramların önem kazandığı görülmektedir.

Tablo 1. Geleneksel ve stratejik lojistik için en fazla önem taşıyan kavramlar

Geleneksel Lojistik	Stratejik Lojistik
Depolama	Stratejik planlama
Konteyner	Stratejik karar verme
Elleçleme	Stratejik işbirliği
Çizelgeleme	Tedarik zinciri yönetimi
Araç rotalama	Uzman sistemler
Araç ve ekipmanlar	Yönetim bilişim sistemleri
Nakliyat	Sürdürülebilirlik
İşlem maliyeti	Kurumsal strateji
Lojistik maliyetleri	Acil durum ve afet yönetimi
Paketleme	Müşteri ilişkileri yönetimi
Yük	Küresel lojistik
İkmal	Dış kaynak kullanımı
Fiziksel dağıtım	Kümeleme
Sipariş işleme	Yöneylem araştırması
Stok	Yazılım
Malzeme yönetimi	Rekabet stratejisi
Çapraz sevkiyat	Tersine lojistik
Lojistik merkez	Tam zamanında üretim (JIT)
Envanter yönetimi	Risk
Teslimat	Rakipler

Kavramlar arasındaki farklılıkların kuvvetini ortaya koyabilmek amacıyla, bir ifadenin geleneksel lojistik için önemi ile stratejik lojistik için taşıdığı önemin farkların mutlak değeri alınmıştır. Bu farklar aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır;

0 – 0,99 = Fark yok 2 – 2,99 = Fark var 4 – 5 = Kuvvetli fark
1 – 1,99 = Önemsiz fark 3 – 3,99 = Önemli fark

Yapılan analizler sonucunda, kavramların 46 tanesi arasında fark olmadığı, 33 tanesi arasında önemsiz fark olduğu ve 9 tanesinin arasında ise fark olduğu ortaya konmuştur. Bununla beraber, hiçbir kavramın geleneksel ve stratejik lojistik arasında önemli veya kuvvetli bir farkı bulunmamaktadır. Bu sonuç, geleneksel ve stratejik lojistik kavramlarının birbirinden çok ayrılmadıklarını göstermektedir. Ayrışan noktalarda ise (Tablo 3) tüm farklılıklar stratejik lojistik tarafındadır.

Tablo 3. Aralarında fark bulunan kavramlar

Acil durum ve afet yönetimi	Stratejik karar verme	Tedarik zinciri yönetimi
Kurumsal strateji	Stratejik planlama	Uzman sistemler
Stratejik işbirliği	Sürdürülebilirlik	Yönetim bilişim sistemleri

5.2.2. Kümeleme Analizi

Kümeleme yöntemleri; uzaklık matrisi ya da benzerlik matrisinden yararlanarak birimler ya da değişkenleri kendi içinde homojen ve kendi aralarında heterojen uygun gruplara ayırırken, grupları belirlemede izledikleri yaklaşımlara göre iki temel gruba ayrılırlar (Özdamar, 2010: 281). Bunlar; hiyerarşik ve hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleridir. Hiyerarşik olmayan kümelemede kullanılan yöntem, k-ortalamlar kümesi yöntemidir. Bu yöntemde önce küme sayısı belirlenir. Burada araştırmacının ön bilgisine ve tecrübesine dayanılarak küme sayısı belirlenir. Daha sonra her kümenin tipik bir gözlemi seçilir ve benzer gözlemler tipik gözlemin etrafında birer birer kümelenir (Kalaycı, 2005:360).

Bu çalışmada, hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemi olan "k-Means Yöntemi" kullanılacaktır. K- Means yöntemi, veri dağılımını en iyi temsil edebilecek küme merkezlerinin bulunması fikrine dayanır. Kullanıcı tarafından belirlenen kümelerin merkez değerleri rastgele girilerek iterasyonlar başlatılır. Belirlenen ortalama değerlerine göre de bütün sayılar hangi ortalamaya yakınsa o kümeye dahil edilir. Algoritmada, bütün sayıları kümeledikten sonra bir kez daha ortalama değerleri bulunur ve tekrar sayılar hangi ortalamaya yakınsa o kümeye dahil edilirler. İşlemler hiçbir noktanın küme değiştirmemesine kadar devam etmektedir, bir diğer deyişle merkezler hep aynı kalana kadar iterasyonlar devam eder (Takçı, 2008).

7. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Araştırma bulgularının literatür ile tutarlı olduğu görülmektedir. Literatürde yapılan stratejik lojistik tanımlarında müşteri değeri, müşteri memnuniyeti, müşteri ilişkileri yönetimi, entegrasyon, dış kaynak kullanımı, rekabet avantajı ve bilişim sistemlerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu araştırmada yapılan kümeleme analizi de, belirtilen bu kavramların yanı sıra kurumsal strateji, küresel lojistik, stratejik işbirlikleri, sürdürülebilirlik, tedarik zinciri yönetimi ve uzman sistemler gibi kavramların stratejik lojistik açısından bir farklılık oluşturduğunu göstermiştir.

EK-1: Anket Formu Örneği

Sayın katılımcı,
Bu araştırma, geleneksel lojistik kavramı ile stratejik lojistik kavramları arasındaki kavramsal farkları ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Araştırma tamamen akademik amaçlıdır. Yardımlarınız ve değerli katkılarınız için çok teşekkür ederiz.

Lütfen, aşağıdaki tabloda yer alan kavramların lojistik ve stratejik lojistik kavramları açısından ne kadar önem taşıdığını belirtiniz.

0 = Tamamen önemsiz 2 = Az önemli 4 = Önemli
1 = Çok az önemli 3 = Orta derecede önemli 5 = Çok önemli

Kavramlar	Lojistik için önemi					Stratejik lojistik için önemi						
	0	1	2	3	4	5	0	1	2	3	4	5
<i>Kavram 1</i>	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
<i>Kavram 2</i>	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
<i>Kavram 3</i>	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
<i>Kavram ...</i>	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
<i>Kavram 88</i>	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Kaç yıldır lojistik dersleri veriyorsunuz? _____

Lojistik ve tedarik zinciri yönetimi alanında verdiğiniz dersler nelerdir? _____

KAYNAKÇA

Coşkun, E. ve Güner, S. (2013), "Lojistiğin Tanımı ve Tarihçesi", içinde *Lojistiğe Giriş*, Bölüm 1, s. 1-18, Editör: Coşkun, E., Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 1013, Erzurum

CLM, Council of Logistics Management, <http://cscmp.org/>

FIATA, http://www.fiata.com/uploads/media/CL0406_09.pdf

Güçlü, N. (2003), "Stratejik Yönetim", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:23, Sayı:2, s.61-85

- Kalaycı, Ş.(2005), *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Asil Yayın Dağıtım Ltd.Şti., Ankara
- Kim, W. Chan ve R. Mauborgne (2005), *Blue Ocean Strategy*, Harvard Business School Press, Massachusetts
- Langley, C.J. ve Holcomb, M.C. (1992), "Creating Logistics Customer Value", *Journal of Business Logistics*, Cilt.13, No.2
- Legge, K. (2003), "Strategy as Organizing", Editörler: Cummings, S. ve D. Wilson, *Images of Strategy*, Blackwell Publishing, s.74-104
- Lummus, R.R., Krumwiede, D.W., Vokurka, R.J. (2001), "The Relationship of Logistics to Supply Chain Management: Developing a Common Industry Definition", *Industrial Management & Data Systems*, MCB University Press
- Macmillan, H. ve M. Tampoe (2001), *Strategic Management*, Oxford University Press
- Mentzer, J.T., Min, S. ve Bobbitt, L.M. (2004), "Toward a Unified Theory of Logistics", *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, Cilt. 34, No. 8, s. 606-627
- Mentzer, J.T., Flint, D.J. and Hult, G.T.M. (2001), "Logistics service quality as a segment-customized process", *Journal of Marketing*, Cilt. 65, No. 4, s. 82-104
- Olavarrieta, S. ve Ellinger, A.E. (1997), "Resource-Based Theory and Strategic Logistics Research", *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, Cilt. 27, No. 9/10, s. 559-587
- Özdamar, K. (2010), *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi*, Kaan Kitabevi, Eskişehir
- Russell, S.H. (2000), "Growing World of Logistics", *Air Force Journal of Logistics*, Cilt:24, No:4
- Storey, J. (2007), *Human Resource Management: A Critical Text*, Thomson Learning, 3. Baskı, Londra
- Sum, C.C., Teo, C.B. ve Ng, K.K. (2001), "Strategic Logistics Management in Singapore", *International Journal of Operations & Production Management*, Cilt.21, No.9, s.1239-1260

Takçı, H. (2008), "Kümeleme Analizi: Temel Kavramlar ve Algoritmalar", *Veri Madenciliği Ders Notları*, Gebze İleri teknoloji Enstitüsü Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, Gebze, www.bilmuh.gyte.edu.tr/~htakci/vm/kumeleme_analizi.doc

Ulwick, A.W. (1999), *Business Strategy Formulation: Theory, Process, and the Intellectual Revolution*, Quorum Books, 1.Baskı

Wanke, P.F. ve Zinn, W. (2004), "Strategic Logistics Decision Making", *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, Cilt. 34, No. 6, s. 466-478

Yıldırım A., Şimşek H.(2008), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 6. Baskı, Seçkin Yayıncılık

**AN INVESTIGATION OF RELATIONSHIP BETWEEN STRATEGIC THINKING
AND MANAGEMENT STYLE OF MANAGERS**

Yard.Doç..Dr. Mahmut Hızıroğlu, Sakarya University
hiziroglu@sakarya.edu.tr

Doç.Dr. Himmet Karadal, Aksaray University
himmel@himmelkaradal.com

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to test the relationship between management style of corporate leaders and strategic thinking level of them. Since the management style emanate from the characteristics of leaders (Finkelstein, 1992:510) it can be said that management styles of leaders affect on strategy formulation. However, strategic decision makers are not equal in their strategy making ability. Their ability in making strategy is a matter of degree (Barca, 2006). In this study using Managerial Philosophies Scale (MPS) (McGregor, 1960, (Jacoby and Terborg (1995) and Strategic Thinking Level Scale (STLS) (Barca, 2006), we hypothesized that the relationship between management style of corporate leaders and their strategic thinking level. Using data from 140 companies in Turkey we assessed

Two important themes of strategy research over the last 2 decades have been (a) the role of top management (Bantel 1993; Hambrick and Mason 1984; Lewin and Stephens 1994) and (b) the process of making strategic decisions (Hart and Banbury 1994; Lu and Heard 1995; Rajagopalan et al. 1993). Since Hambrick and Mason's (1984) influential paper on "upper echelons", much emphasis has been placed on the role and significance of top management (i.e. the CEO and/or top management team). This research stream has mainly focused on the influence of top management on: (i) corporate strategies (Miller and Toulouse 1986; Finkelstein and Hambrick 1990), (ii) innovation (Bantel and Jackson 1989), (iii) performance (Haleblian and Finkelstein 1993; Norburn and Birley 1988; Eisenhardt and Schoonhoven 1990; Smith et al. 1994), (iv) organisational structure (Miller and Droge 1986), and (v) planning formality (Bantel 1993). Although researchers have emphasized the relationship between top management characteristics and strategic choices (Carpenter and Frederickson, 2001), and between the various forms of

leadership and firm performance (Waldman, et al, 2001), we couldn't find any research which pay attention to the relationship between management styles of leaders and strategic thinking level of them.

If upper echelons theory is to advance our knowledge of the role of the leaders we need a better understanding of if there is a relationship between their management styles and their level of strategic thinking. Notwithstanding, it can be said that management style of leaders will undergo a change if the level of strategic thinking of them will differ. Because managers, as well as other individuals, are limited in their capacity to process information (Simon, 1955). Such inherent limitations may result in maladaptive sense making in general, and low environmental awareness in particular and it affects on management style as well.

As the study of Leadership has gone through various paradigm shifts from a historical viewpoint, the study and perspectives of Leadership styles have evolved as well. The study of leadership is almost as old as mankind, but only in the past couple of centuries has the study of leadership styles, traits, and behaviors really been studied, documented, and theorized. However to asses our hypotheses we use taxonomy of Lewin (1939) on leadership styles. In 1939, Kurt Lewin identified three different styles of leadership, including Authoritarian, Democratic and Laissez-Faire. These different styles of leadership determine how managers or leaders treat or approach to their employees. To operationalise these taxonomy to assess our research questions we use Managerial Philosophies Scale (MPS).

YÖNETİCİLERİN STRATEJİK DÜŞÜNME DÜZEYLERİ VE YÖNETİM ANLAYIŞLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Yard.Doç..Dr. Mahmut Hızıroğlu¹

Doç.Dr. Himmet Karadal²

Giriş

Bu çalışmanın amacı şirket yöneticilerinin yönetim anlayışları ile stratejik düşünce düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığını ortaya koymaktır. Strateji literatüründe genellikle yönetim anlayışlarının stratejik seçimlere etkisi araştırmalara konu edilmektedir (Carpenter and Frederickson, 2001; Waldman, et al, 2001). Bu bağlamda, üst yönetimin özellikle şirket stratejilerine (Miller and Toulouse 1986; Finkelstein and Hambrick 1990), inovasyon performansına (Bantel and Jackson 1989), şirketin genel finansal performansına (Haleblian and Finkelstein 1993; Norburn and Birley 1988; Eisenhardt and Schoonhoven 1990; Smith et al. 1994), örgüt yapısına (Miller and Droge 1986) ve stratejik planlamaya (Bantel 1993) etkisi konuları araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bununla birlikte, yöneticiler arasında stratejik düşünce düzeyleri bakımından farklılıklar olduğu iddia edilmektedir (Barca, 2006). Ancak, düşünce düzeylerinde var olduğu iddia edilen bu farklılıkların yönetsel anlayışlara yansıyor yansımadağı test edilmiş değildir.

Üst düzey yöneticiler stratejik düşünmeyi gelecek konusundaki kavrayışlarını geliştirmek ve organizasyonun yönünü yeniden değerlendirmek ve belirlemek için kullanmaktadır (Christensen,1997). Bugünü ve geleceği yönetme sorumluluğu yüklenmiş her yönetici çevre koşullarını, değişimi ve geleceği aynı kuşatıcılık ve derinlikte yorumlamamakta ve yanıt vermemektedir. Çevre dinamikleri, değişim ve geleceğin nasıl yorumlanacağı ve yönetileceği yöneticinin düşünce becerisinin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır (Barca, 2006).

Öte yandan, çevreyi yorumlayabilme ve yönetebilme becerisinin etkili stratejilerin geliştirilmesine etkisi varken (Anderson ve Paine, 1975), geliştirilen stratejilerin

¹ Sakarya Üniversitesi, İİBF, hiziroglu@sakarya.edu.tr

² Aksaray Üniversitesi, İİBF, himmet@himmetkaradal.com

başarı ile uygulanmasında stratejik bir kaynak olarak görülen çalışanların da büyük etkisi olduğu bilinmektedir (Barney vd., 2001). Dolayısıyla çalışanların motive edilmesi ve çabalarının stratejik hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelik kanalize edilmesi ayrı bir yönetsel beceri gerektirmektedir. Bu bağlamda, yöneticilerin stratejik düşünme düzeyinin, onların liderlik etme tarzına ve yönetim anlayışına yansımaları beklenebilir.

Bu çalışma, stratejik düşünce düzeyi ile yönetim anlayışı arasında bir ilişki olduğu varsayımından hareketle, Barca (2006) tarafından geliştirilen stratejik düşünce düzeyi ölçeği ile McGregor'un X-Y teorisine dayalı olarak Jacoby ve Terborg (1995) tarafından geliştirilen Yönetim Felsefesi Ölçeği'ni kullanarak, yöneticilerin yönetim anlayışlarının sahip oldukları stratejik düşünce düzeyinin sonucu olup olmadığını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Stratejik Düşünce Düzeyi

Stratejik yönetim literatüründe etkin bir stratejinin değeri; gizli bir varsayım olarak, analiz araçları aracılığıyla örgüt içi ve örgüt dışı enformasyonun elde edilmesine, işlenmesine ve bu sürecin kusursuzluğuna bağlı olarak belirlenir. Bir başka ifadeyle stratejiyi tasarlayan, geliştiren ve stratejik tercihlerde bulunanın yetkinliğinden ve becerisinden bağımsız olarak, etkin bir stratejinin nasıl formüle edilebileceği bir reçete gibi sunulmakta (Porter, 1980, 1985) ve bu reçeteye uyulduğu takdirde firmayı başarıya ulaştıracak stratejilerin geliştirilmesinin mümkün olduğu iddia edilmektedir. Stratejiyi, onu tasarlayanın yetkinliğinden bağımsız ele alamayacağımızı ifade eden Barca (2006), stratejinin bir departman veya belirli eylem ve araç setlerinin sonucunda ortaya çıkması beklenemeyeceğini, bu görev ve pozisyon için insanların birbiri yerine ikame edilemeyeceğini iddia etmektedir.

Barca (2006), işletmeler arasında gözlemlenen performans farklılıklarının sahip oldukları benzersiz stratejilerin sonucu olduğu (Barney, 1991) strateji belirleme sürecinin de bilinçli bir düşünce süreci olduğu (Andrews, 1980) varsayımından hareketle, strateji geliştiren üst düzey yöneticiler arasında stratejik düşünce düzeyleri bakımından farklılıklar olduğunu iddia etmektedir. Barca (2006) bu iddiasını test etmek için kendi geliştirdiği bir ölçek aracılığıyla yöneticilerin stratejik düşünce düzeylerini bir derecelendirmeye tabi tutmuştur. Bu derecelendirmeye göre stratejik düşünce düzeyi iki temel kategoride ele alınmaktadır: Stratejik düşüncenin tamlığı ve stratejik düşüncenin derinliği.

Barca'ya göre (2006) Bir stratejinin "tam" olarak ortaya çıkabilmesi için, mevcut durum, arzulanacak gelecek ve yöntem bilgilerine aynı zamanda içinde barındırması gerekir. Stratejinin tam kabul edilmesi için gerekli olan bu bilgiler, farklı rasyonalistler ile üretilirler. Mevcut durum bilgisi analitik rasyonalite, arzulanacak gelecek tasarımcı rasyonalite ve mevcut durumdan hareket ile arzulanacak geleceğin nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin yöntem bilgisi ise

pratik rasyonalitenin ürünü olarak ortaya çıkar. Bu çerçevede düşünüldüğünde, her üç bilgi kategorisi bakımından "tam" bir stratejik netliğe ulaşmış olanları "birinci derece stratejist" olarak görmek olası görünmektedir. Buna karşın, göreceli olarak kolay olan mevcut ve arzulanacak bilgilere sahip ama bunları nasıl yaşama geçirebileceğine ilişkin netliğe ulaşamayanları "ikinci derece stratejist" ve nihayet bir gelecek görüşü ve tasarımı olmayan, sadece mevcudu değerlendirme aşamasında kalanları da "üçüncü derece stratejist" olarak isimlendirilebilir.

Stratejik düşünce derinliğini ise yöneticilerin olguları yüzeyselden karmaşıklığa doğru ne ölçüde sofistike analiz edebildiği ile açıklayan Barca (2006), mevcut durum bilgisi, yöntem bilgisi ve arzulanacak durum bilgisini (gelecek tasarımı) kendi içinde derecelendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında mevcut durumu analiz ederken olguları tekil olaylar (kim nerede ne zaman ne yaptı yönlü olayı kendi içinde anlamaya çalışma), trendler (tekil olaylar arasında nedensellik ilişkisi kurarak geçmişten geleceğe uzanan eğilimleri görme) ve yapılar/sistemler (olay ve trendleri gözlemlenen biçimde ortaya çıkmasına yol açan üretici yapıların ne olduğunu görme) düzeyinde analiz etmeye bağlı olarak derecelendirmektedir. Geleceği tasarlarken, aşağıdan yukarıya doğru düşünme derinliği maksimizasyon (karşılaşılan her fırsatı değerlendirerek ondan en iyi biçimde faydalanma), hedefler (gerçekleştirilmek istenilen somut başarı düzeyleri) ve vizyon (yön verici soyut gelecek perspektifleri) olarak görülmektedir. Yöntem bilgisi açısından bakıldığında ise aşağıdan yukarıya düşünme derecesi reaktif (olan veya karşılaşılan olaylara karşı tavır geliştirme/tepki verme), proaktif (olaylar olmadan önce onları yönetmek için tasarımlar yapma ve önlemler alma) ve üretken (olayları doğuran yapı/sistemleri değiştirerek amaca uygun olarak yeniden üretme) farklılıklar göstermektedir.

Özetle, stratejik düşünme derinliğini derecelendirmenin olanaklı olduğunu iddia eden Barca (2006) olaylar, maksimizasyon ve reaktif düşünme eğilimi gösterenler "üçüncü derece"; trendler, hedefler ve proaktif düşünme eğilimi gösterenler "ikinci derece" ve en üst düzeyde, yani, yapılar/sistemler, vizyon ve üretken düzeyde

düşünme yetkinliği sergileyenler "birinci derece" stratejist niteliklerine sahip oldukları söylenebilir.

Çalışmada yöneticilerin stratejik düşünce düzeylerini derecelendirmek için Barca (2006) tarafından geliştirilen stratejik düşünce düzeyi ölçeği kullanılmıştır.

Yönetim Anlayışı

Negandhi (1971), yönetim anlayışını yöneticilerin örgütün iç ve dış paydaşlarına karşı gösterdiği açık ve gizli tutumu olarak tanımlamaktadır. Yöneticilerin paydaşlara karşı açık veya gizli tutumunun nasıl algılandığına bağlı olarak da söz konusu paydaşların yöneticilere karşı tutumları, inançları ve davranışları şekillenir. Bu bağlamda yöneticilerin çalışanlarına yönelik tutum ve davranışları genel yönetim anlayışının bir yansımasıdır denebilir. Bu nedenle, yöneticilerin yönetim anlayışlarını ortaya koymak için McGregor'un X-Y teorisi (1960) uygun bir teorik arka plan sunmaktadır.

McGregor, çalışanların motivasyonunun yöneticilerin yönetim anlayışına göre artıp azalabileceğini iddia etmekte ve bu çerçevede iki farklı tür yönetim anlayışından söz etmektedir: Otokratik ve katılımcı yönetim anlayışı. Yönetim biliminin sistematik biçimde ilk olarak ele alınmaya başlandığı 20.yy başlarında Amerikan orjinli geliştirilen yönetim teorileri oldukça otokratik bir yönetim anlayışını (Taylor, 1911) öngörüyordu. Fayol (1916) ve Weber (1947) daha sonra gelmekle birlikte büyük ölçüde Taylor'un rasyonelleştirme arayışını yansıtmışlardır. Taylor ve takipçileri ekonomik anlamda kaynak kullanımını rasyonelleştirme, sosyal anlamda bireysel çabayı kutsallaştırma ve etkinliği yüceltme arayışlarının bir eseri olarak ortaya çıkmışlardır (Wren, 1994: 231). 1929'da başlayan ekonomik buhran ve sosyal çalkantılar, Taylor öncülüğünde gelişen ve rasyoneliteye aşırı vurgu ile şekillenen otokratik yönetim anlayışının etkinlik ve verimlilik için yeterli olamayacağı gerçeğinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sonrasında yönetimle ilgili ortaya çıkan teoriler bu bağlamda daha katılımcı yönetim anlayışını önermektedir. Bu gelişmeler ışığında McGregor (1960) Teori X ve Teori Y adıyla birbirine tamamen zıt yaklaşımlarla farklı tipte yönetim anlayışlarının varsayımlarını ve bu yönetim anlayışlarının verimlilik ve etkinlik arayışlarına etkisini ortaya koymuştur.

Teori X, bir organizasyon içinde kontrolün otokratik bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bakış açısına göre, çalışanların genelde tembel, sorumluluk almaktan kaçan, ben merkezli, sadece kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışan, aidiyet duygusu zayıf olduğu varsayımından hareketle, işletme amaçlarını gerçekleştirmek için çalışanların

sürekli denetlenmesi ve ceza sistemi ile tehdit edilmesi gerektiğini düşünen yöneticiler otokratik bir yönetim anlayışı sergilerler. Teori Y ise, bireysel ve örgütsel amaçları entegre edebilmek için daha katılımcı bir yönetim anlayışı temeline dayanmaktadır. Bu bakış açısına göre, çalışanların genelde sorumluluk bilinci gelişmiş, kendi çıkarları kadar örgütün de çıkarlarını düşünen, çalışkan ve kendi kendini motive edebildikleri varsayılır. Bu nedenle yöneticilerin çalışanların çabalarından ve entelektüel kapasitelerinden maksimum ölçüde yararlanabilmeleri için örgütsel hedefleri gerçekleştirme noktasında çalışanların bağlılıklarını artıracak araçları oluşturmaları gerekmektedir (McGregor, 1960; Sashkin, 1982). Katılımcı yönetim anlayışının tam olarak ne olduğu konusu akademik tartışmalarda zaman zaman gündeme gelse de (Mullins, 2008) çalışanların karar alma süreçlerine katılımının bu yönetim anlayışının en önemli özelliği olduğu ifade edilmektedir (Wehrich vd, 2008).

Bu çalışmada yöneticilerin yönetim anlayışını belirlemek için McGregor'un Teori X (otokratik tarz yönetim) ve Teori Y'yi (katılımcı tarz yönetim) operasyonel hale getiren ve Jacoby ve Terborg (1995) tarafından geliştirilen Yönetim Felsefesi Ölçeği kullanılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmanın amacı yöneticilerin yönetim anlayışlarının sahip oldukları stratejik düşünce düzeyinin sonucu olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda aşağıdaki hipotezler test edilmeye çalışılmıştır.

H1: Stratejik düşünme düzeyi ile yönetim anlayışı arasında bir ilişki vardır

H1a. Birinci ve ikinci derecede stratejik düşünce düzeyine sahip olan yöneticiler daha katılımcı bir yönetim anlayışı sergilerler

H1b. Üçüncü derecede stratejik düşünme düzeyine sahip olan yöneticiler otokratik bir yönetim anlayışı sergilerler

Kaynakça

Anderson, C. and F. Paine. 'Managerial perceptions and strategic behavior', Academy of Management Journal, 18, 1975, pp. 811-823.

Andrews, K. R. (1980), The Concept of Corporate Strategy, Homewood, IL: Irwin.

Barca, M. (2006), "Üst Düzey Yöneticiler Arasında Stratejik Düşünme Düzeyleri Bakımından Ne Ölçüde Farklar Görülmektedir?" V. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Kocaeli Üniversitesi, Vol. II, 288- 300, Kocaeli,

Barney, J. B. (1991), "Firm Resources And Sustained Competitive Advantage", *Journal of Management*, Vol. 17, No. 1, s. 99–120.

Christensen, C. M. 1997. Making strategy: Learning by doing. *Harvard Business Review* (November-December)

Jacoby, J., & Terborg, J.R. (1995). *Managerial Philosophies Scale (MPS)*. The Woodlands, TX: Teleometrics International.

McGregor, D. (1960). *The human side of enterprise*. NY: McGraw-Hill Book Company, Inc.

Mullins, J.L. (2008). *Management and Organizational Behaviour*. 7 th edn. United Kingdom: Pearson Education LTD.

Negandhi , A. R. 1971 Management practices in Taiwan. *MSUBusiness Topics*, 19(4) , 47-55.

Sashkin, M. (1982). *A manager's guide to participative management*. NY: AMA Membership Publication Division

Wehrich, H., Cannice, V. M., & Koontz, H (2008). *Management: A Global and Entrepreneurial Perspective*. 12 th edn, New Delhi: McGraw-Hill.

Wren, Daniel A., (1994), *The Evolution of Management Thought*, (New York: Wiley, 4th Edition).

**THE EFFECTS OF GLOBALIZATION ON STRATEGIC MANAGEMENT PROCESS
OF ORGANIZATIONS**

Assistant Professor A.Emin Serin, University of Turkish Aeronautical Association,
eminserin@hotmail.com

Assistant Professor M. Onur Balkan, Afyon Kocatepe University
mbalkan@aku.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Key Words: Globalization, Global Organizations, Effects of Globalization

When it comes to business, the world is becoming a smaller place. More and more organizations are operating across geographic and cultural boundaries. At the most basic level, globalization is growth of international trade. But it is also the expansion of much else, including foreign direct investment, multinational corporations, integration of world capital markets and resulting financial capital flows, extraterritorial reach of government policies, attention by NGOs to issues that span the globe, and the constraints on government policies imposed by international institutions. (Deardoff, Stern, 2001). Globalization is the indispensable trend of many companies. They do business on global scales in order to expand their markets, increase sales and increase profits. In other side, Organizations have to face a lot of challenges from globalization such as communication, culture, technology and transportation etc. It requires top leaders must be having a global outlook, creating global strategies and structure designs for global advantage. The aim of this paper is to highlight the inevitable effects of globalization in organizations and try to give a perspective for further researches.

Globalization is supplanting the primacy of the nation state with trans-national, and or multinational companies and organizations. Globalization is, minimizing the difficulties that block the free circulation of money, goods and labor between countries (Bahçekapılı, 1994: 66). There are four stages of organizations' globalization process (Eren, 2001: 62). First, Localization: at that stage organization is marketing their products inside its country. Second, Internationalism, at that stage organization reaches at top in its country and search's for a new market. Third, Multinationalism, at that stage organization

shapes its strategies, products and management practices from country to country and embraces more flexible approaches. At the last stage, organizations accept all consumers at the world as a whole. Globalization affects all factors around the world. Naturally, organizations effected from this concept. Globalization forced organizations to change their production and marketing strategies (Dinçer ve Fidan, 2000: 73). There are four functions that effected from globalization in organizations: management activities, production activities, marketing activities and human resource activities. The first and most important condition for success and effectiveness, to carry out national and international management implications that are accepted as a traditional meaning, with a global perspective. We can define globalization of production process as, considering the production factor and costs, accomplishing the every step of production, using different methods and at the geographically far places. We can explain conditions that direct organizations to the global marketing as follows: decline in market growth rate in developed countries, emerging methods in protectionism, government support in competition, fast growth of common consuming. Human resource management understanding empowered by globalization process by many different developments, disseminated to organizations firstly to global ones (Işık, 2009:158).

The capital is refused to stay in national borders and become international. The changes in competition elements, unwillingness of governments to held the economic power and leave their place to global organizations are the consequences of globalization. Organizations, with the effect of globalization forced to change preeminently management practices. They shaped their production, marketing and human resource management strategies in the alignment of globalization. When the organizations shaping their management understanding, they have to consider worldwide conditions instead of usual patterns. They have produced variable products to address different cultures. During the globalization process organizations changed their marketing routines and crossed the national boundaries. These effects that we mentioned above are not only the cornerstones of globalization but also causes of globalization.

KÜRESELLEŞMENİN İŞLETMELERİN STRATEJİK YÖNETİM SÜREÇLERİNE ETKİSİ

Yrd.Doç.Dr. A.Emin Serin¹

Yrd.Doç.Dr. M. Onur Balkan²

ÖZET

Kökleri çok daha öncelere dayanmakla birlikte 1960'lı yıllarda başlayıp 1970'lerde artan ve 1980'li yıllardan sonra çok hızlı bir şekilde tüm çevreleri, çeşitli boyutlarıyla etkisi altına alan küreselleşme kavramı artık herkesin sıkça kullandığı bir kavram olmuştur. Küreselleşmenin etkileri en çok ekonomi alanında görülmüş bunun doğal sonucu olarak işletmeler yönetim, üretim, pazarlama ve insan kaynakları anlayışında geleneklerin dışına çıkmak zorunda kalmışlardır. Çalışma, Küreselleşmenin tanımı, işletmelerin Küreselleşme süreçleri, küresel işletmelerin özellikleri ve Küreselleşmenin işletmeler üzerindeki etkileri olarak dört bölüme ayrılmıştır. Çalışmamız, Küreselleşmenin işletmeler üzerindeki etkilerine kavramsal bir yaklaşım sunmaktadır. Daha sonra konu üzerinde çalışacak olan akademisyenlere yardımcı olmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Stratejik Yönetim, küresel işletmeler, küreselleşmenin etkileri

GİRİŞ

Söz konusu iş yapmak olduğunda dünya artık küçük bir yer olmaya başlamıştır. Gün geçtikçe daha çok işletme coğrafik ve kültürel sınırların ötesinde çalışmaktadır. En basit manada globalizasyon uluslararası ticaretin büyümesidir. Fakat bundan daha fazlası mevcuttur örneğin: direkt dış yatırımlar, çok uluslu işletmeler, dünya sermaye pazarlarının birleşmesi, hükümet politikalarının dışındaki operasyonlar, uluslararası kuruluşlar tarafından hükümet politikalarına getirilen kısıtlar gibi (Deardoff, Stern, 2001). Küreselleşme bazı işletmeler için

¹ Türk Hava Kurumu Üniversitesi, SBE, Ankara. eminserin@hotmail.com

² Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bayat MYO, mbalkan@aku.edu.tr

kaçınılmaz bir durumdur. Bu işletmeler pazarlarını büyütmek, satışlarını ve karlarını arttırmak için Küresel ölçekte çalışmaktadır. Diğer taraftan işletmeler, iletişim, kültür, teknoloji ve ulaşım gibi Küreselleşmeden kaynaklanan bazı sorunlarla yüzleşmek zorundadırlar. Üst yönetimin Küresel bir bakış açısına, Küresel stratejiler yaratmaya ve Küresel avantaj için yapısal dizaynlara sahip olması gerekmektedir.

I -KÜRESELLEŞME KAVRAMI

Son zamanların bir kavramı olsa da temsil ettiği sosyal gerçekliği itibariyle küreselleşme hiç de yeni bir olgu değildir. Küreselleşmenin tarihi süreçte oluşan küçük birikimlerin bir sonucu olduğu söylenebilir (Robertson, 1999: 93-94). Sosyo – kültürel açıdan küreselleşme, ülkelerin kendilerine ait maddi ve manevi değerlerinin ve bu değerler etrafında oluşmuş birikimlerinin, ulusal sınırları aşarak dünya çapında genişlemesidir (Mutlu, 1999; 160). İnternet ve her geçen gün daha detaylı çalışmalar sonucu meydana gelen yazılımlar, veri tabanlarına kaydedilen bilgiler dünyayı küçültmüştür. Küreselleşme en genel anlatımla ulaşım, haberleşme ve bilgi işlem teknolojisindeki gelişmelerin, toplumsal (ve kültürel) düzenlemeler üzerinde mekânsal uzaklıklardan kaynaklanan farklılıkları ortadan kaldırdığı (toplumsal) bir süreci anlatmak üzere kullanılmaktadır (Eşkinat, 1998: 7). Küreselleşme, ülkeler arasında sermayenin, paranın, malların ve emeğin dolaşımını zorlaştıran engellerin azaltılarak dünya ekonomisinin serbestleştirilmesi ve dünyanın ekonomik bir bütün oluşturma sürecinin hızlandırılmasıdır. (Bahçekapılı,1994: 66). Küreselleşmenin; dış ticaretin artması, çok uluslu şirketlerden küresel şirketlere doğru bir değişimin yaşanması ve artan küresel şirketler aracılığıyla uluslararası rekabet ortamının geliştirilmesi, sermayenin mobilitesini azaltan engellerin ortadan kalkması, yabancı yatırım ve yatırımcıların artması vb. ekonomik büyümeyi sağlayan olumlu etkilerinin yanında; ulus devletlerin karşılıklı bağımlılıklarının artması ve bunun sonucunda ulus devletin gücünün azalması, ulusal kimlik kavramının öneminin azalması, dış ticaret dengelerinin bozulması ve ülke ekonomilerinde üretim ve kaynak yetersizliklerinin ortaya çıkması gibi olumsuz etkileri de vardır diyebiliriz (Karabıçak, 2002:121).

II. İŞLETMELERİN KÜRESELLEŞME SÜRECİ

İşletmelerin küresel işletme biçimine gelinceye kadar başlıca dört aşamadan geçtiğini söyleyebiliriz (Eren, 2001: 62).

2.1. İç Pazarlarda Faaliyette Bulunma Aşaması (Yerellik)

İşletmelerin küreselleşme sürecinin bu aşamasında üretilen ürünler kendi ülke sınırları içerisinde pazarlayan aşamadır. Dışa açılma mevcut değildir. Ulusal işletmeler, genellikle, kendi ülkesinde faaliyette bulunmak, uluslararası pazarda faaliyette bulunma durumu ile karşılaştırıldığında daha az bilgi, sermaye ve diğer üretim faktörlerinden gerektirdiği için ya da ulusal pazarda iyi bir yere sahip olduklarından dışa açılmak yerine sadece iç pazarda çalışmaktadırlar (Dinçer ve Fidan, 2000: 73).

2.2. Uluslararasılaşma Aşaması

Küreselleşme sürecinde işletmeler ilk aşamada kendi ülkelerinde ürettikleri malları yine kendi pazarlarında satmaktaydılar. Üretilen malın ülkelerinde doyuma ulaşması veya daha cazip şartların mevcut olduğu söz konusu ürün için ihtiyacın olduğu veya teşvik edilen bir ülke bulunduğu yine kendi ülkelerinde üreterek dış pazarda satmaya başlama aşamasıdır. Bu aşamadaki bir işletme ihracatı arttırma çabaları yanında, örgütsel yapısına bir uluslararası bölüm ekleyerek birçok ülkede ürünlerini satma çabasına yönelir ve çok uluslu bir işletmeye geçiş için önemli tecrübeler elde eder (Eren, 2001: 62).

2.3. Çok Uluslulaşma Aşaması

Şirketler, bu düşünce ile ürünlerini, stratejilerini ve hatta yönetim uygulamalarını ülkeden ülkeye şekillendirirlerken, uluslararası operasyonlarında daha esnek bir yaklaşımı benimsemektedirler. Yine şirketler, kendi yerel çevrelerine, giderek daha duyarlı ve tepkici olan ulusal şirketler olarak gelişirken, bütünüyle çok uluslu olan stratejik bir yaklaşımı da geliştirmektedir. Bu şirketlerin dünya çapındaki stratejisi, ulusal olarak şirketin, dünyanın her yanındaki şubelerinin çoklu, tepkici stratejilerinin temeli üzerinde oluşturulmaktadır. Böyle çok uluslu bir düşünceyle faaliyet gösteren şirketlerin yöneticileri, çoğu kez ev sahibi ülkenin yurttaşları olarak ileri derecede bağımsız girişimciler olmaya eğilimlidirler. Bu yöneticiler, yerel pazar bilgilerini ve ana şirketin artan pazar fırsatları karşısında yatırım yapma isteğini kullanarak, çoğu kez genel merkezden önemli ölçüde bağımsız olarak ve ciddi bir şekilde yerel büyüme sağlayabilmektedirler (Yılmaz, 2005: 4 – 5).

2.3.1. Çok Uluslu İşletme

Çok uluslu şirket, üretim faaliyetlerini sağlayan ve aynı zamanda yatırımın ilave kârlılığın gerçekleştirilmesi için farklı ülkelerde üreten ve pazarlama faaliyeti yapan

bir organizasyondur. Bu tanıma göre, çokuluslu şirket değişik ülkelerde yavru şirketler ve bayilerle faaliyet gösteren ve toplam satışları, varlıkları veya işgücünün %20' si ana ülke dışında olan bir işletme olarak tanımlanabilir (Güntekin,2002:3). Çok uluslu işletmelerde genel merkezin belirlediği kriterlere bağlı kalmak şartıyla dış pazarlarda etkinliklerine devam eden yavru şirketler bulunur. Çok uluslu işletme, genel merkezi belirli bir ülkede olduğu halde, etkinliklerini bir veya birden fazla başka ülkede kendisi tarafından koordine edilen subeler, yavru şirketler veya bağlı şirketler aracılığıyla ve genel merkez tarafından kararlaştırılan bir işletme politikasına uygun olarak yürüten büyük şirketlerdir. Bu şirketlerin yatırım, üretim, araştırma faaliyeti ve personel politikası ile ilgili stratejik kararları ana merkezin bulunduğu genel merkezde alınır (Kutal ve Büyüksulu, 1996:34). Çok uluslu işletmelerin kuruluş nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür. (Sabuncuoğlu ve Tokel, 2003:65): Ucuz hammaddeye yararlanmak, Ucuz işgücünden yararlanmak, Mevcut pazarı genişletmek, Tasıma giderlerini azaltmak, Hükümetlerin sunduğu değişik teşviklerden yararlanmak, Özellik gösteren ürünlerde kaliteyi korumak. Modern ve üstün teknolojiye sahip olan çokuluslu şirketler, dış ülkelere yatırım yaparlarken, diğer yandan da bu ülkelere eş zamanlı olarak teknoloji, yönetim ve organizasyon transferini de gerçekleştirirler (Şatıroğlu, 1986:25.).

2.4 Küresel Aşama

Bu aşamada işletmeler artık dünyadaki tüketicileri bir bütün olarak görmektedirler. Ürünlerini standartlaştırmış ve coğrafi etkenleri görmezden gelerek pazarlarda satışa sunmaktadırlar. Küresel asamaya gelmiş firmalar artık faaliyetlerini yerli ve yabancı pazarlama faaliyetleri olarak ayırmamakta, tüm dünyayı tek bir pazar olarak ele almakta ve tüm faaliyetlerini küresel düzeyde gerçekleştirmektedir (Gürün, 2001: 40).

III. KÜRESEL İŞLETMELERİN ÖZELLİKLERİ

Küresel işletmeler, dünyayı "tek bir ekonomi" olarak algılayan; tüm stratejilerini, amaç ve hedeflerini, politikalarını ve faaliyetlerini küresel ölçekte planlayan ve yürüten; mal ve hizmet üretiminde kullandıkları tüm kaynakları coğrafi ve kültürel sınırları aşarak elde eden; çoğunlukla çok büyük ve çok yaygın şebekelere sahip işletmelerdir (Seymen, 2003: 84). Küresel işletmeler, uluslararası düzeyde faaliyet göstermektedir. Diğer bir deyişle, faaliyetlerini, dünyanın bütününe ya da birçok ülkesine yönelik, oldukça geniş bir alana yayılmış şekilde yerine getirmektedir. Bilgi birlikte geliştirilmekte ve ortaklaşa

kullanılmaktadır. Üretim faktörlerini bütün dünyada etkili ve verimli bir şekilde kullanılmayı amaçlamaktadır. Verimliliğini en üst seviyeye ulaştırmak için Ar – Ge, üretim ve pazarlama konularına ağırlık vermektedir (Dergin, 2002:36). Küresel işletmeler, fiyat ve maliyet unsurlarına daha fazla önem vermekte, farklı amaçlar için ortaklıklar ve stratejik ittifaklar kurmakta, ana faaliyet konusu dışındaki süreçleri uzman kuruluşlara devretmektedir (Yazıcı, 2001:15). Küresel işletmeler için en önemli konulardan biri de, ana merkez ile bağlı kuruluşlar arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesidir (Seymen, 2003: 87). Küresel işletmelerde yürütülen faaliyetler, çoğunlukla fiziksel olarak çok geniş bir alana yayılmış olduğundan, şubeler/bağlı kuruluşlar arasındaki denetimi ve eşgüdümü kolaylaştırmak için, çok profesyonel, deneyimli ve küresel düşünebilen bir yönetim kadrosu ile çalışılır (Mutlu, 1999: 406). Küresel işletmeler uluslararası yönetimde meydana gelen küresel gelişmelere, yönetsel fonksiyonlarında yaptıkları değişiklikler sayesinde uyum sağlamaya çalışırlar (Erbay, 1996: 68).

IV. KÜRESELLEŞMENİN İŞLETME FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Küreselleşme dünyamızdaki tüm faktörleri çeşitli boyutlarda etkilemektedir. Devletler, toplumlar, hatta tabiatın bile fazlasıyla etkilendiği bu süreç doğal olarak işletmeleri de çeşitli bakımlardan etkilemiştir. İşletmeler üretim ve pazarlama faaliyetlerinde kullandıkları stratejilerde değişikliğe gittikleri gibi yönetim anlayışının da değişmesi bu bakımdan da işletmeleri etkilemiştir.

4.1. Yönetim Faaliyetlerine Etkileri

Dünyadaki dengelerin küreselleşmeyle birlikte değişmesi sonucu işletmeler eski yönetim anlayışlarında değişikliklere gitmişler ve iyi yönetici veya yönetim tanımında değişimler olmuştur. Küresel işletmelerde yüksek başarıya ve etkinliğe ulaşabilmenin en önemli ön koşulu, geleneksel anlamda kabul görmüş olan ulusal ve uluslararası yönetim uygulamalarının artık küresel bir bakış açısı ile yürütülmesidir (Seymen, 2003: 84). Küresel yönetici, dünyadaki gelişmeleri, bunların ise etkisini, küresel ölçekte rakiplerini ve küresel pazarda başarılı olmak için rekabetin getirdiği dünya standardını anlayabilen küresel beyindir (Deniz, 2000: 1). Küresel yönetici, küresel düşünüp yerel davranmakta, küresel gelişmeleri ve teknolojiyi etkin şekilde izlemektedir (Karadal, 2005:3). Küreselleşme sonucunda işletmelerin yönetim anlayışında geleneksel yönetici anlayışı karşısında farklılaşmalar meydana gelmiştir. Küreselleşmeyle birlikte bir değişim süreci meydana gelmiştir. Bu değişim sürecinde yöneticiler ve yönetim anlayışı gelenekselden farklılaşmıştır.

4.2. Üretim Faaliyetlerine Etkileri

Artan rekabet ve teknolojik gelişmeler, ürünlerin yaşam süresini kısaltmış ve bu nedenle işletmeler stok düzeyini minimum seviyeye indiren, düşük maliyetli ama kaliteli üretim yapan, ürün ve taleplerdeki değişikliklere karşı daha esnek olan üretim ve üretim teknolojilerini kullanmak ve geliştirmek zorunda kalmışlardır (Türker ve Örerler, 2004: 74). Üretim sürecinin küreselleşmesi, üretimin her aşamasının, üretim faktörü ve maliyetler göz önünde tutularak coğrafi bakımdan birbirinden uzak mekânlarda ve farklı üretim birimleri aracılığıyla gerçekleştirilmesidir (Temiz, 2003: 30). İşletmelerin üretim süreçlerini böyle küresel düzeyde gerçekleştirmesine neden olan çevresel faktörlerin neler olduğuna bakacak olursak, bunları şu şekilde açıklayabiliriz (Tağraf, 2002, 39-44). Dünya üzerinde tüketici zevk ve ihtiyaçlarının homojenleşmesi, Yüksek Ar – Ge maliyetleri, Hükümet politikalarının rolü ve son olarak, yeni dağıtım kanallarının ortaya çıkması ve taşıma, iletişim ve depolama maliyetlerindeki düşüş işletmelerin üretim süreçlerini küresel düzeye taşımalarının diğer temel nedenlerindedir.

4.3. Pazarlama Faaliyetlerine Etkileri

Gelişmiş ülke ekonomilerinde pazar büyüme hızının yavaşlaması, korumacılıkta yeni yöntemlerin ortaya çıkması, devletin ekonomiye müdahale yerine ekonominin hücreleri demek olan işletmeleri rekabet avantajı sağlasınlar diye desteklemesi, uluslar arası rekabetin geleneksel faktörler dışındaki faktörlerce belirlenmesi, gelişme sürecindeki pek çok ülkenin pek çok dayanıklı tüketim mallarında kendi kendilerine yeterli hale gelmeleri ve ortak bir tüketim kültürünün hızla yayılması, işletmeleri küresel pazarlamaya yönelten başlıca gelişmeler olarak değerlendirilebilir (Yıldız, 2007:42). Bir pazarın büyüklüğü, ihtiyacı ve isteği olan, başkalarının ilgi duyacağı kaynaklara (satın alma gücüne) sahip bulunan ve bu kaynakları değişim için karşı tarafa vermeye istekli olan tüketicilerin ya da örgütlerin sayısına bağlıdır. Pazarlamacı, pazarın büyüklüğünün yanı sıra, öteki özelliklerini de iyi bilmelidir. Tüketicileri ve örgütleri iyi tanımalı; pazarın demografik, ekonomik, psikolojik, sosyolojik ve yasal yapısını incelemelidir (Cemalcılar, 1998: 32–33). Pazar bölümlendirme, girilmesine karar verilen bir pazarın hangi bölümlerinin işletme için daha uygun olduğuna karar vermek için yapılır. Talep ölçümü ve talep tahminlerine göre iyi görünen bir pazar çeşitli tipte müşteriler, mamuller ve ihtiyaçlardan oluşmaktadır. Pazarlamacı, bunların içinde hangisi veya hangilerinin kendisi için en iyi olduğunu belirlemek ister. Bu amaçla tüketiciler coğrafi, demografik (yas,

cinsiyet, vb.) veya başka faktörlere göre gruplanır (Mucuk, 2001: 43-44). Küreselleşmenin sonucu olarak artan rekabette, performansı iyi olan işletme diğerlerini pazardan silmektedir. Çünkü herhangi bir işletmenin sunduğu en düşük fiyat, en yüksek kalite ve en iyi hizmet, kısa zamanda tüm rakip işletmeler için bir standart oluşturmaktadır. İşte böylesi bir rekabet ortamında dünyanın en iyileriyle omuz omuza duramayan bir işletme, kısa süre içinde kendisine duracak bir yer bulamaz hale gelmektedir. Büyük güçler artık yenilmezlik özelliğini kaybetmektedir. Tüm köklü işletmeler, yeni işletmelerden kendilerini korumak durumundadırlar (Hammer, 1997:19).

4.4. İnsan Kaynakları Faaliyetlerine Etkileri

Küreselleşme ile birlikte insan kaynakları işlevlerinin değişiminin ne yönde olduğuna bakacak olursak, konuya ise alım sürecinden başlamak doğru olacaktır. Küresel işletmelerde personel tedarikinde üç temel yaklaşımdan yararlanabilir. Bunlar; ana ülke kökenli (etnosentrik) model yerel ülke kökenli (polisentrik) model ve dünya kökenli (geosentrik) modeldir (Yıldız, 2007:63). Yerel (ev sahibi ülke) seçenekte, küresel işletmenin personel ihtiyacı büyük ölçüde faaliyette bulunduğu ülkedeki işgücünden karşılanmaktadır(Erbay, 1996: 106). Ana ülke kökenli politikada, işletme, şirket yönetiminin yerel ülke personelinin teknik ve yönetim kapasitesinin ötesinde ileri düzeyde bilgi ve beceri gerektirdiği düşüncesi vardır. Bu nedenle yabancı ülkedeki şubenin yaklaşık tüm üst düzey yönetim kadrosu, ana ülke uyruklu personel tarafından doldurulur (Apan,2002: 160). Geosentrik modelde ise, örgütleniş tarzı bakımından evrenseldir. Yönetimde ana ülke ve ev sahibi ülke ağırlıklı olmaktan çıkmıştır. Önemli olan en nitelikli personel örgüte kazandırılmasıdır. Yönetim kadroları, niteliklerine göre farklı uluslardan profesyonel yöneticiler tarafından doldurulur (Apan, 2002: 160). İnsan kaynakları yönetimi anlayışı küreselleşme süreci içerisindeki pek çok gelişme sayesinde güçlenmiş ve zamanla çokuluslu şirketler başta olmak üzere tüm organizasyonlarda yaygınlaşmaya başlamıştır. Yeni üretim ve yönetim tekniklerinin uygulamaya konulması, giderek artan rekabet ortamı, esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşması, vs. gibi küreselleşme sürecinin insan kaynakları yönetimi anlayışının yaygınlaşması üzerindeki etkilerinin en önemlisi ise, küresel krizler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Sonuç itibarıyla; küreselleşme süreci ile birlikte İKY son 20-30 yıl içerisinde ekonomi, istihdam, nüfus, iş gücü ve çalışma yaşamlarında oluşan değişimler sonucunda, bu değişimleri kabullenebilecek bir tarzda örgütlerde çalışan personelle ilgili çalışmaları kapsayan bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır (Aykaç, 1999:26).

SONUÇ

Sermaye belli sınırlar içerisinde kalmaktan vazgeçmiş ve uluslararasılaşmıştır. Bu konuda ne kadar katı olursa olsun artık ülkelerin yönetimlerini ellerinde bulunduran hükümetler bu konuda esneklik göstermeye mahkûm hale gelmişlerdir. Rekabet unsurlarındaki değişim, ulus devletlerin artık ekonomiyi kontrol eden güçler konumunda olmak istememesi ve yerlerini küresel işletmelere bırakması, küreselleşmenin sonuçlarındandır. İşletmeler küreselleşmenin etkisiyle en başta yönetim anlayışlarını değiştirmek zorunda kalmışlardır. Üretim, pazarlama ve insan kaynakları alanlarındaki stratejilerini Küreselleşmenin gereklerini yerine getirecek şekilde oluşturmuşlardır. Hiç tanımadığı ülkelerde üretilen ürünlerle rekabet etmek durumunda kalabilen işletmeler yönetim anlayışlarını oluştururken karşılarında belli kalıplar içerisinde bulunan bir piyasa ile değil tüm dünya şartlarını göz önünde bulundurabilecek bir yönetim anlayışını belirlemelidirler. Aynı anda birçok kültüre hitap edebilecek ürünler üretmeli ve herkese pazarlayabilecek bir yönetim anlayışına sahip olacak yöneticilerle yola devam etmelidirler. İşletmeler tüm dünyada ürünlerini pazarlarken bunları büyük maliyetlerle yapmaktadırlar. Ar-ge maliyetlerinin bazı ürünlerde inanılmaz boyutlara ulaşması, ölçek ekonomilerinin yüklediği maliyetler, eskiye göre refah düzeyleri daha yukarı olduğundan artan işçi ücretlerine işletmeler yüksek meblağlarda harcamalar yapmaktadırlar. Bu maliyetlerin karşılanması gerekliliği işletmeleri küreselleşmeye iten etkenlerdir. Diğer taraftan bakıldığında küreselleşme işletmelerin üretim faaliyetlerini köklü bir şekilde etkilemiştir. Küreselleşme sürecinde işletmeler eski pazar anlayışlarından vazgeçmişler ve coğrafi sınırlamaları kaldırmışlardır. Ürünlerinin müşterisi bulunan her yer pazar haline gelmiştir. Ancak kültürlerin çeşitliliğinden dolayı işletmeler pazar bölümlendirmesi yoluna başvurabilmektedirler. Küreselleşmenin işletmeler üzerindeki etkilerinden bahsederken son olarak işletmelerin insan kaynakları anlayışında olan değişikliklerden bahsettik. İnsan kaynakları planlamasını yapan yöneticiler hem maliyetleri düşürmenin yollarını ararken diğer taraftan kalifiye işçilikten faydalanmaya çalışmaktadırlar. Küreselleşme, küresel işletmeler ve küreselleşmenin işletmeler üzerindeki etkileri aslında birbirine düğümlenmiş haldedir. Etki tepkilerden dolayı işletmeleri küreselleşme faaliyetlerine iten sebepler aynı zamanda küreselleşmenin bir yapı taşı olmuştur.

KAYNAKÇA

APAN, Mehmet (2002), Küreselleşmenin İşletme ve Yönetim Fonksiyonları Üzerine Etkisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Siyaset Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

AYKAÇ, Burhan (1999), İnsan Kaynakları Yönetimi ve İnsan Kaynaklarının Stratejik Planlaması, Nobel Yayınları, Ankara.

BAHÇEKAPILI, Cengiz (1994), "Küreselleşme Bölgeselleşmeyi Geride Bıraktı", İktisat Dergisi, Sayı:350,

CEMALCILAR, İlhan. Pazarlama. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1998.

CENGİZ, Emrah; GEGEZ, Ercan; ARSLAN, Müge; PİRTİNİ, Serdar. Uluslar arası Pazarlara Giriş Stratejileri, Der Yayınları, İstanbul, 2003.

DEARDORFF, Alan V. and Robert M. Stern (2002) 'What You Should Know about Globalization and the World Trade Organization', Review of International Economics, 10 (3): 404-23.

DENİZ, Nevin (2000), "Global Yöneticilerde Bulunması Gereken Temel Özellikler", Öneri Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 3, Sayı:13, Yıl:6

DERGİN, Mehmet Yunus (2002), Küresel Düzeyde Faaliyet Gösteren Şirketlerin İnsan Kaynakları Politikaları ve Yerel Çalışma Koşulları, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı İnsan Kaynakları Programı Yüksek Lisans Tezi, İzmir

DİNÇER, Ömer; Yahya, FİDAN (2000), İşletme Yönetimine Giriş, Beta Basım Yayım Dağıtım A.S., 5.Baskı, İstanbul

ERBAY, Yusuf (1996). Küresel İşletmelerin Yönetimi ve Türk İşletmelerin Yeni Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Faaliyetleri, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü Yayın No:11, Ankara.

EREN, Erol (2001), Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi, Beta Basım Yayım Dağıtım A.S., İstanbul

EŞKİNAT, Rana (1998), *Küreselleşme ve Türkiye Ekonomisine Etkisi* (Eskişehir: An. Üniv. Yay. No: 1036).

Güntekin, Fikret, "Çok Uluslu İşletme ve Uluslar arası İşletme", s.3
<http://fikretgultekin.com/yukseklisans/%C3%87okuluslu%20%C4%B0%C5%9Fletmeler.pdf> (06.05.2012).

GÜRÜN, Fethi (2001), Globalleşme ve Çok Uluslu Şirketlerin İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri, Kamu – İş Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası Kamu – İş Eğitim Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

HAMMER, Michael ve James Champy. Değişim Mühendisliği. Sinem Gül (cev.). İstanbul: Sabah Yayınları, 1997.

IŞIK, Volkan, "Endüstri İlişkilerinin Yeni Yüzü İnsan Kaynakları Yönetimi: Emeği Örgütsüzleştirme Stratejisi" *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 11 / 3 (2009)*

KARABIÇAK, Mevlüt (2002), "Küreselleşme Sürecinde Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerinde Ortaya Çıkan Yönelimler ve Tepkiler", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:7, Sayı:1

KEEGAN, Warren J. Global Marketing Management, Sixth Edition Prentice Hall Inc. 1999

KUTAL, Gülten; Ali Rıza, BÜYÜKUSLU (1996), Endüstri İlişkileri Boyutunda Çok Uluslu Şirketler ve İnsan Kaynağı Yönetimi: Teori ve Uygulamalar, Der Yayınları, Yayın No:190, İstanbul

MUCUK, İsmet. Pazarlama İlkeleri. 13. Basım. İstanbul: Türkmen Kitabevi, 2001.

MUTLU, Esin Can (1999), Uluslararası İşletmecilik, Beta Basım Yayım Dağıtım A.S., İstanbul

ROBERTSON, Roland. (1999). *Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*. çev. Ü. YILMAZ, Kürşad ve HORZUM M. Barış (2005). "Küreselleşme Bilgi Teknolojileri ve Üniversite", Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt: 6 Sayı: 10

SEYMEN, Oya Aytemiz (2005b), "Küreselleşme ve Çok Uluslu İşletmecilik Çerçevesinde Kariyerin Değişen Yüzü ve Getirdiği Sorunlar", Küreselleşme ve Çok Uluslu İşletmecilik, Edit: Oya Aytemiz SEYMEN; Tamer BOLAT, Nobel Yayın Dağıtım, 1.Baskı, İstanbul, 183 – 209

ŞATIROĞLU ,Kadir D.,(1986), Çokuluslu Şirketler Strüktürel ve Fonksiyonel Bir Evrim Yaklaşımı, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları;536,.

TAGRAF, Hasan (2002), "Küreselleşme Süreci ve Çok Uluslu İşletmelerin Küreselleşme Sürecine Etkisi", Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:3, Sayı:2

TEMİZ, Hasan Ejder (2003), Küreselleşmenin Sosyal Boyutları ve Türkiye Açısından Etkileri, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Doktora Tezi, İzmir

TÜRKER, Masum; Esin Okay, ÖRERLER (2004), Türk Şirketlerinin Küresel Şirket Haline Getirilmesi Yolları, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2004 – 60, İstanbul

YAZICI, Tolga (2001), işletmelerde Uluslararasılaşma Süreci, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İşletmecilik Yüksek Lisans Tezi, İzmir

YILMAZ, Emel Güler (2005), "Çok Uluslu İşletmelerde Stratejik Planlama Sürecinde Halkla İlişkilerin Rolü", Çok Kültürlü Ortamlarda Halkla İlişkiler, Kurumsal İletişim ve Yönetim, Edit: Pınar Eraslan YAYINOĞLU (2005), İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları No: 11, İstanbul, 83 – 98

YILDIZ, Nurcan, "Küreselleşme Sürecinde Küresel Reklam Stratejileri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı Halkla İlişkiler Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2007

METHOD PREFERENCE IN FAMILY BUSINESS RESEARCH

Lec. Gökhan GÜRLER, Sakarya University

ggurler@sakarya.edu.tr

Lec. Aykut YILMAZ, Sakarya University

aykuty@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Family Business, Research Methods, Data Collection Methods, Data Analysis Methods

Since the year 2000, studies which about family business management have impresively increased, family business management has classified as a subfield like human resource management, organizational theory, starting congress and symposium for family business etc. These developments is considered family business management very important topic in Turkey. This study aims to determine which research method is used in family business management area. Family Business Congress was fulfilled 5 times, 2004, 2006, 2008, 2010 and 2012, and two hundered studies was submitted in Turkey. According to these studies which method is preferred in family business management studies qualitative or quantitative.

Business operations is based on family as a reflection of organizational areain Turkey. This stituation results family business management studies is more important because of approximately all of the company, big, medium and small, is a example of family business. Development of family business phenomenon is isolated academic disciplin in social science since 90s. Between 2004 and 2012 five congress is realized and 75 different university perform two hundred studies. According to data analysis method impressive result emerged in family business research. Data analiysis method and analyzing techniques was not clearly identified in 61 of 200 studies. In qualitative research, analyzing techniques was very

5th International Social Sciences Conference in Balkans

different although SPSS statistic programs was generally used in quantitative research.

This research is a bibliometric study about method preference in family business congress. Hence two hundred studies is investigated and acquired information provides an insight future research. This study aims to determine method preference therefore findings and results are quantitative. As a result, in family business research qualitative techniques was preferred in last years.

AİLE İŞLETMELERİ ARAŞTIRMALARINDA YÖNTEM TERCİHLERİ

Öğr.Gör.Gökhan GÜRLER¹

Öğr.Gör.Aykut YILMAZ²

ÖZET

2000 yılından bu yana, aile işletmeleri yönetimi ile ilgili çalışmalarda önemli bir artışın gözlenmesi; aile işletmeleri yönetimi kavramının örneğin insan kaynakları yönetimi, örgüt teorisi gibi alt alanların yanında ayrı bir alan olarak sınıflandırılması; sadece aile işletmelerine yönelik kongrelerin vesempozyumların yapılmaya başlanması ve benzeri gelişmeler göz önüne alındığında Türkiye’de Aile işletmeleri yönetiminin 2000’li yıllarda münhasır bir çalışma alanı olarak giderek önem kazandığı düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de aile işletmeleri yönetimi alanına ilişkin çalışmalarda hangi araştırma yöntemlerinin kullanıldığını, yöntem tercihlerinde belirli bir yöntem yönelimin olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. Türkiye’de aile işletmelerinde 2004, 2006, 2008, 2010 ve 2012 yıllarında düzenlenen toplam 5 aile işletmeleri kongresinde sunulan 200 bildirinin yöntem kısımları incelenmiştir. İnceleme sonucuna göre yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak nicel yöntemlerin ve nicel analiz tekniklerinin yoğun olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aile işletmeleri, Araştırma yöntemleri, Veri Toplama Yöntemleri, Veri Analiz Yöntemleri

¹ Sakarya Üniversitesi, Sakarya Meslek Yüksekokulu, ggurler@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, Sakarya Meslek Yüksekokulu, aykut@sakarya.edu.tr

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de aile işletmeleri yönetimi alanına ilişkin çalışmalarda hangi araştırma yöntemlerinin kullanıldığını, yöntem tercihlerinde belirli bir yöneme yönelimin olup olmadığını ortaya çıkarmaktır.

Türkiye’deki örgütsel alanın temel karakteristiklerinin bir yansıması olarak işletmecilik faaliyetleri aile kurumu temelinde uygulamaya geçirilmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da büyük, orta ve küçük ölçekli neredeyse bütün işletmeler tipik birer aile işletmesi niteliğindedir. Neredeyse bütün işletmelerin aile işletmesi niteliğinde olması aile işletmelerine ilişkin çalışmalara ayrı bir anlam yüklemektedir. Aile işletmeleri olgusunun sosyal bilimler kapsamında ayrı bir akademik disiplin olarak gelişiminin 90’lı yıllarda hızlandığı söylenebilir. Bird vd. nin (2002) aile işletmeleri literatürünün gelişimini analiz ettikleri çalışmalarında, akademik dergilerde yayımlanan ve en fazla atıf alan araştırmaların yüzde sekseninden fazlasının 1997-2002 aralığında yer aldığı ve çalışmaların önemli bir kısmının Family Business Review da yoğunlaştığı belirtilmektedir. Yazarlar bu çalışmaların ağırlıklı olarak sırasıyla aile işletmelerinde yönetim/strateji, örgütsel yedekleme, işletme özellikleri, çatışma vd. konularında yoğunlaştığını tespit etmekle birlikte, araştırma konularının ve yöntemlerinin giderek daha detaylı bir özellik kazandığına da dikkat çekmektedirler. Bu gelişmelere rağmen aile işletmesi olgusunun oldukça karmaşık olduğunu ve temel sorunun daha tanımlama düzeyinde yaşandığını da vurgulamak gerekir. (Başer, 2010: 2)

Dünyada ve ülkemizde işletmeler ile aileler arasında organik bir ilişkinin varlığını ima eden aile işletmeleri gerçeği, işletmecilik yazınında hak ettiği yeri yeni yeni almaya başlamıştır. Aile işletmeleri üzerine yapılan akademik çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır ancak yeterli seviyede değildir. Aile işletmeleri alanında yapılan akademik eserlere ilişkin inceleme çalışmalarının nitelik ve nicelik olarak yetersiz olması bu önemli alanın daha iyi anlaşılabilmesini zorlaştırmakta ve daha sonraki çalışmalar için yol gösterici parametreler de oluşmamaktadır. Aile işletmelerinin yönetimde ayrı bir alan olarak ayrılıp ayrılmayacağına yönelik daha önce yapılan bibliyometrik bir çalışmada şu konularda veriler toplanmıştır (Köseoğlu ve Karayormuk, 2010):

- Aile işletmeleri araştırmalarının yıllara göre sayısal dağılımı nedir?
- En çok araştırma yapan yazarlar kimlerdir?
- Araştırmaların yazarları hangi üniversitelerde çalışmaktadır?
- Yapılan çalışmalarda yazarların unvanlarının dağılımı nedir?

- Çok yazarlılık durumu nedir?
- En çok kimlere atıfta bulunmaktadır? En sık atıf yapılan kaynak turu nedir?
- En çok atıfta bulunulan dergiler hangileridir?
- En çok atıf alan eserler hangileridir?
- Araştırmalarda dergilere yapılan atıfların dağılımı Bradford Yasasına uymakta mıdır?
- Aile işletmeleri literatürünün yaşlanma hızı nedir?
- Bildiriler aile işletmeleri alanında hangi konuları ele almaktadır?

Özellikle bu çalışma daha önce aile işletmeleri alanına ilişkin yapılan ve yukarıda cevap aranan sorulardan farklı olarak alanda daha önce yapılan çalışmalarda incelenmeyen bir konu olan araştırma yöntemleri üzerinde durulacaktır. Bu çalışma

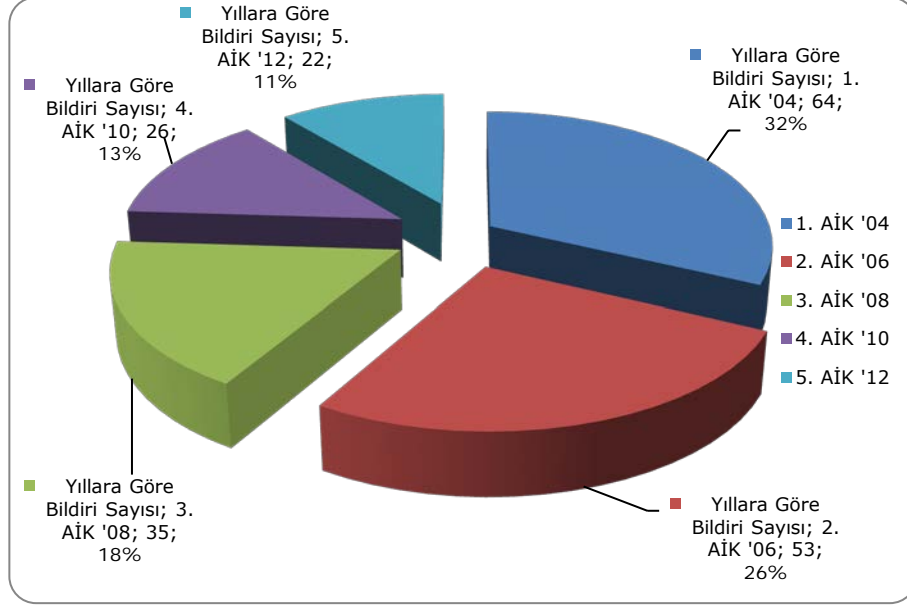
kapsamında yukarıda sözü edilen eksikliği giderebilmek amacıyla aşağıdaki konularda bilgi üretilmesi düşünülmektedir.

- 1) Yıllar itibarıyla Aile işletmeleri kongrelerinde sunulan bildiri sayıları artmakta mıdır?
- 2) Aile işletmeleri çalışmalarında şimdiye kadar kullanılan ve en çok tercih edilen veri toplama yöntemleri nelerdir?
- 3) Aile işletmeleri çalışmalarında şimdiye kadar kullanılan ve en çok tercih edilen veri analiz yöntemleri nelerdir?
- 4) Aile İşletmeleri çalışmalarında en çok hangi üniversiteler yayın yapmışlardır?
- 5) Aile işletmeleri çalışmalarında nitel ve nicel çalışmaların hangi ağırlıkta tercih edilmektedirler?
- 6) Üniversitelerin sunduğu bildirimlerde tercih ettikleri bir yöntem sözkonusu mudur?
- 7) Aile İşletmeleri Kongrelerinde Sunulan Bildirimlerde Kullanılan Temel Yöntemlerin Yazar Sayısına Göre Dağılımı Nasıldır?

2. YÖNTEM

Araştırma sorularına cevap bulunabilmesi için 2004-2012 yılları arasında yapılan 5 aile işletmesi kongresinde yayınlanan toplam 200 bildirinin tamamı taranmıştır. Çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır.

Şekil 1 – Aile İşletmeleri Kongrelerinde Yıllara Göre Sunulan Bildirilerin Dağılımı

2004 yılında düzenlenen ilk aile işletmeleri kongresinde toplam 64 bildiri sunulmuş iken, ikinci kongrede 53, üçüncü kongrede 35, dördüncü kongrede 26, beşinci kongrede ise 22 bildiri sunulmuştur. Her yıl sunulan bildiri sayısının artmadığı aksine düzenli bir şekilde azalma eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Yıllara göre kongrelerde sunulan bildiri sayılarının azalma eğilimi alana veya kongreye karşı ilginizaldığına dair bir izlenim uyandırmaktadır.

Tablo 1 - Aile İşletmeleri Kongrelerinde Sunulan Bildirilerin Yöntemlerine ve Yıllara Göre Dağılımı

	Yayın Sayısı	Nicel Çalışma Sayısı	Nicel %	Nitel Çalışma Sayısı	Nitel %	Kuramsal Çalışma - Literatür Taraması Sayısı	K.Ç. - L.T. %
1. AİK '04	64	27	42%	13	20%	24	38%
2. AİK '06	53	26	49%	13	25%	14	26%
3. AİK '08	35	15	43%	14	40%	6	17%
4. AİK '10	26	10	38%	15	58%	1	4%
5. AİK '12	22	7	32%	9	41%	6	27%
Toplam	200	85	43%	64	32%	51	25%

Kongrelerde sunulan toplam 200 bildirinin %43'ü nicel çalışma olarak, %32'si nitel çalışma olarak tasarlanmıştır. Ancak 2004 yılında yapılan 1. Aile işletmeleri kongresinde yapılan nicel çalışma oranı % 42 iken düzenlenen her kongrede düzenli

olarak azalarak %32'ye kadar düşmüştür. Oysaki nitel çalışmalarda tam tersine artış söz konusudur. Bu veri sonuç olarak aile işletmeleri çalışmalarında nicel çalışmaların giderek azaldığını nitel çalışmalarında giderek daha fazla tercih edilmeye başlandığını göstermektedir.

Tablo 2 - Aile İşletmeleri Kongrelerinde Sunulan Bildirilerde Başvurulan Veri Toplama Yöntemlerinin Yıllara Göre Dağılımı

	1. AİK '04	2. AİK '06	3. AİK '08	4. AİK '10	5. AİK '12	Toplam	%
Anket	26	25	13	8	7	79	40%
Kuramsal Çalışma- Literatür Tarama	26	15	8	0	5	54	27%
Örnek Olay	4	5	7	6	2	24	12%
Bilgi ve Belge Toplama	2	4	6	2	3	17	9%
Yarı Yapılandırılmış Mülakat	4	0	2	5	4	15	8%
Mülakat	5	8	0	1	0	14	7%
Derinlemesine Mülakat	1	1	4	0	1	7	4%
Gözlem	2	0	2	1	0	5	3%
Yapılandırılmış Mülakat	0	1	2	0	1	4	2%
Etnografi	0	0	1	2	0	3	2%
Odak Grup	2	0	0	1	0	3	2%
Sözlü Tarih	1	0	0	1	0	2	1%
Yapılandırılmamış Mülakat	0	0	1	1	0	2	1%
Beyin Fırtınası	1	0	0	0	0	1	1%
Bibliyometrik Çalışma	0	0	0	1	0	1	1%
Katılımcı Video	0	0	0	1	0	1	1%
Proje Tanıtımı	0	0	0	0	1	1	1%
Toplam Bildiri Sayısı	64	53	35	26	22	200	100%

İlk kongredeki nicel çalışmaların çokluğundan dolayı veri toplama yöntemi olarak en fazla tercih edilen yöntem anket olarak görülmektedir. Örnek olay yöntemi, bilgi ve belge toplama, mülakatlar ve gözlem yöntemleri bu anlamda en fazla tercih edilen 5 yöntem içerisinde yer almaktadır.

Tablo 3 - Aile İşletmeleri Kongrelerinde Sunulan Bildirilerde Kullanılan Veri Analiz Yöntemlerinin Yıllara Göre Dağılımı

	1. AİK '04	2. AİK '06	3. AİK '08	4. AİK '10	5. AİK '12	Toplam	%
İfade Edilmemiş	15	12	13	15	6	61	31%
Spss	24	15	9	6	5	59	30%
Kuramsal Çalış. – Lit. Tarama	23	14	7	0	5	49	25%
Frekans/Yüzde	1	9	1	0	0	11	6%
İçerik Analizi	2	2	4	0	1	9	5%
Bibliyometrik Analiz	0	0	0	2	1	3	2%
Betimsel Analiz	0	0	0	0	2	2	1%
Swot Analizi	0	0	1	1	0	2	1%
Tema Analizi	0	0	0	1	1	2	1%
Excel	0	0	0	0	1	1	1%
Matlab	0	1	0	0	0	1	1%
Söylem Analizi	0	0	0	1	0	1	1%
Yorumlayıcı Yaklaşım	0	1	0	0	0	1	1%
Toplam Bildiri Sayısı	64	53	35	26	22	200	100%

Aile İşletmeleri araştırmalarında veri analiz yöntemlerinin tercihinin ilişkin olarak çarpıcı bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Yapılan toplam 200 çalışmanın 61'inde veri analiz yönteminin ne olduğu ve analizin nasıl yapıldığına dair açıkça anlaşılabilir, net bir bilgi yoktur. Bu da yayınların %31'lik bir bölümünü kapsamaktadır. Bunun dışında nicel çalışmalarda kullanılan istatistiki sonuçların rahatça elde edilebilmesini sağlayan SPSS yöntemi en fazla tercih edilen analiz aracı olmuştur.

Tablo 4 - Aile İşletmeleri Kongrelerinde Sunulan Bildirilerde Kullanılan Temel Yöntemlerin Yazar Sayısına Göre Dağılımı

Yazar Sayısı	Nicel	Nitel	Yöntem Belirtmemiş	Toplam Yayın
1	19	20	36	75
2	40	34	16	90
3	20	5	5	30
4	6	5	1	12
5	0	0	1	1
6	0	0	1	1

Bildirilerin yazar sayılarına bakıldığında tek yazarlı çalışmaların ortak yazarlı çalışmalara göre daha fazla olduğu görülmektedir. Yazar sayısının en fazla olduğu

bildiri 6 yazarlıdır. Kongrelerde ortalama yazar başına düşen bildiri sayısı 1,95'tir. Kongrede tek yazarlı 75, iki yazarlı 90, üç yazarlı 30, dört yazarlı 12, beş ve altı yazarlı ise 1'er bildiri sunulmuştur. Tek yazarlı bildirilerin 36 tanesinde çalışmanın yöntemi belirtilmemiştir.

Tablo 5 - Aile İşletmeleri Kongrelerinde En Fazla Bildiri Sunan 20 Üniversite ve Bildiri Sayıları

S.N.	Üniversite	Toplam
1	İstanbul Kültür Üniversitesi	13
2	Marmara Üniversitesi	13
3	Ege Üniversitesi	11
4	Anadolu Üniversitesi	10
5	İstanbul Üniversitesi	10
6	Dumlupınar Üniversitesi	9
7	Selçuk Üniversitesi	8
8	Süleyman Demirel Üniversitesi	8
9	Afyon Kocatepe Üniversitesi	7
10	Akdeniz Üniversitesi	7
11	Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	7
12	Çukurova Üniversitesi	7
13	Galatasaray Üniversitesi	7
14	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	7
15	Gazi Üniversitesi	6
16	İnönü Üniversitesi	6
17	Kocaeli Üniversitesi	6
18	Balıkesir Üniversitesi	5
19	Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü	5
20	Sakarya Üniversitesi	5

Bildirilerin çoğu üniversiteler tarafından gelmiştir. Alana en fazla katkı sunan üniversite 13 bildiri ile kongrenin ev sahipliğini de yapan üniversite olan İstanbul Kültür Üniversitesinden sonra kongreye en fazla bildiri gönderen dört üniversite sırasıyla Marmara, Ege, Anadolu ve İstanbul üniversiteleridir. Üniversite dışından gelen bildirilerin sayısı toplam 18 adettir.

Tablo 6 - Aile İşletmeleri Kongrelerinde En Fazla Nicel Çalışma İçeren Bildiri Sunan Üniversiteler ve Bildiri Sayıları

S.N.	Üniversite	Üniversitenin Toplam Nicel Bildiri Sayısı	Üniversitenin Toplam Bildiri Sayısı	Nicel Çalışma Yüzdesi
1	Selçuk Üniversitesi	7	8	88%
2	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv.	5	7	71%
3	Anadolu Üniversitesi	5	10	50%
4	Marmara Üniversitesi	4	13	31%
5	İstanbul Üniversitesi	4	10	40%
6	Süleyman Demirel Üniversitesi	4	8	50%
7	Afyon Kocatepe Üniversitesi	4	7	57%
8	Gazi Üniversitesi	4	6	67%
9	Dumlupınar Üniversitesi	3	9	33%
10	Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	3	7	43%
11	Galatasaray Üniversitesi	3	7	43%
12	Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü	3	5	60%
13	Erciyes Üniversitesi	3	4	75%
14	Boğaziçi Üniversitesi	3	3	100%
15	Yeditepe Üniversitesi	3	3	100%
16	Ege Üniversitesi	2	11	18%
17	Çukurova Üniversitesi	2	7	29%
18	İnönü Üniversitesi	2	6	33%
19	Balıkesir Üniversitesi	2	5	40%
20	Sakarya Üniversitesi	2	5	40%
21	Uludağ Üniversitesi	2	5	40%
22	Kara harp okulu Üniversitesi	2	4	50%
23	Atatürk Üniversitesi	2	3	67%
24	Gaziantep Üniversitesi	2	3	67%
25	Yıldız teknik Üniversitesi	2	2	100%

Az sayıda da olsa Boğaziçi, Yeditepe, Yıldız Teknik Üniversitesi gibi üniversiteler gönderdikleri bildirilerin tamamını nicel çalışmalar olarak yapmışlardır.

Tablo 7 - Aile İşletmeleri Kongrelerinde En Fazla Nitel Çalışma İçeren Bildiri Sunan Üniversiteler ve Bildiri Sayıları

S.N.	Üniversite	Üniversitenin Toplam Nitel Bildiri Sayısı	Üniversitenin Toplam Bildiri Sayısı	Nitel Çalışma Yüzdesi
1	Marmara Üniversitesi	7	13	54%
2	Akdeniz Üniversitesi	6	7	86%
3	Ege Üniversitesi	5	11	45%
4	Anadolu Üniversitesi	4	10	40%
5	Süleyman Demirel Üniversitesi	4	8	50%
6	Afyon Kocatepe Üniversitesi	3	7	43%
7	Dumlupınar Üniversitesi	3	9	33%
8	Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	3	7	43%
9	Sakarya Üniversitesi	3	5	60%
10	Kocaeli Üniversitesi	3	6	50%
11	İstanbul Üniversitesi	2	10	20%
12	Gazi Üniversitesi	2	6	33%
13	Galatasaray Üniversitesi	2	7	29%
14	İnönü Üniversitesi	2	6	33%
15	Uludağ Üniversitesi	2	5	40%
16	İstanbul Kültür Üniversitesi	2	13	15%

Hiçbir üniversitede gönderilen bildirilerin tamamını nitel olarak yapmış bir üniversite bulunmamaktadır. En fazla nitel çalışma yapan birinci üniversite %86 ile Akdeniz Üniversitesi, ikinci üniversite %60 ile Sakarya Üniversitesi, Üçüncü ise % 54 ile Marmara Üniversitesi olmuştur.

4.SONUÇ VE ÖNERİLER

Aile işletmeleri kongrelerinde yöntem tercihlerine ilişkin yapılan bu araştırmada bibliyometrik bir çalışma yapılmıştır. Bu amaçla şimdiye kadar yapılan 5 aile işletmesi kongresinde sunulan 200 bildiri incelenmiştir. Çalışma, sonuçları açısından elde edilen veriler daha sonra yapılacak çalışmalar için bir başlangıç niteliğindedir. Son aile işletmeleri kongrelerinde sunulan bildiri sayılarının giderek azalmış olması bu çalışmada sağlıklı bir karşılaştırma yapma imkânını kısıtlamıştır. Nihayetinde yapılan bu çalışma bir alanda yöntem tercihlerinin belirlenmesine ilişkin sayısal bir çalışmadır ve nicel boyutları dışında nitel değerlendirmelere girilmemiştir. Sonuç olarak aile işletmeleri çalışmalarında yöntem tercihleri üzerine yapılan bu çalışmada nitel yöntemlere doğru bir yönelimin olduğu söylenebilir.

Çalışmaların incelenmesi sırasında ortaya çıkan tablobize alanda yöntem kullanımına ilişkin sorunların bulunduğunu göstermektedir. Örneğin bir proje tanıtımı dahi bildiri olarak kabul edilmiştir. Böyle bir çalışmanın hangi tasnife gireceği belirsizlik taşımaktadır. Diğer taraftan bir çalışmada ikincil veri kullandığı halde bu veriyi sırf kendi topladığı için bunu birincil veri olarak ifade eden yazarlar mevcut olduğu gibi yöntemin yazılmasına gerek görmeyen yazarlarında varlığına dikkat çekmek gerekmektedir. Bu da aile işletmeleri alanında yöntem kullanımları ile ilgili olarak sağlıklı bilgilere ulaşılabilmesi için, yapılması gereken çalışmaların daha çok nicel değil, nitel olması gerektiğini göstermektedir. Bundan sonraki çalışmaların aydınlatıcı sonuçlar ortaya çıkarabilmesi için yöntemlerin doğru kullanılıp kullanılmadığına dair daha dar alanda incelemeler yapmak gerekmektedir. Örneğin alanda yapılan örnek olay çalışmaları incelenerek bunların etkin ve doğru kullanılıp kullanılmadığı tespit edilebilir.

KAYNAKÇA

Al, Umüt., Soydal İrem., Yalçın Haydar., (2010). Bibliyometrik Özellikleri Açısından Bilgi'nin Değerlendirilmesi, Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Sayı 55, sy 1-20

Başer G.Gül, (2010) Aile İşletmelerinin Süreklilik Sorunsalı: Batı Akdenizli Aile İşletmeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bird B., Welsch H., Astrachan J.H., Pistrui D., (2002), "Family Business Research: The Evolution of an Academic Field", Family Business Review, 15, 4, , s.337 – 351.

Barca, M., Hızıroğlu, M. (2009). 2000 'li Yıllarda Türkiye'de Stratejik Yönetim Alanının Entelektüel Yapısı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 4(1), 113-148.

Köseoğlu, M.A. ve Karayormuk.K (2010) Aile İşletmeleri Yönetimde Ayrı Bir Alan Olarak Ayrılabilir Mi?: Akademik Araştırmalar Üzerine Bibliyometrik Bir Çalışma

Özdamar K., Paket Programlar ile _statistiksel Veri Analizi-2, (Çok Değişkenli Analizler), 4. Baskı, Kaan Kitabevi, 2002, Eskişehir.

1. Aile İşletmeleri Kongresi Bildiri Kitabı, 2004, İstanbul Kültür Üniversitesi
2. Aile İşletmeleri Kongresi Bildiri Kitabı, 2006, İstanbul Kültür Üniversitesi
3. Aile İşletmeleri Kongresi Bildiri Kitabı, 2008, İstanbul Kültür Üniversitesi
4. Aile İşletmeleri Kongresi Bildiri Kitabı, 2010, İstanbul Kültür Üniversitesi
5. Aile İşletmeleri Kongresi Bildiri Kitabı, 2012, İstanbul Kültür Üniversitesi

REFLEKSI OSMANLIJSKE KNJIŽEVNOSTI NA SANDŽAČKOBOŠNJAČKU KNJIŽEVNOST

Jahja Fehratović¹

sažetak: U ovom radu se razmatraju korelativni odnosi osmanske književnosti u odnosu na bošnjačku i sandžačkobošnjačku književnost u dijahronoj i sinhronoj perspektivi, u sva tri osnovna razvojna luka ovih književnosti u periodu Osmanlijskog prisustva na bošnjačkom domovinskom prostoru i njegovi obrisi u novijoj i savremenoj književnoj produkciji obaju literarnih tradicija.

ključne riječi: osmanska književnost, bošnjačka književnosti, sandžačkobošnjačka književnost, divanska književnost, alhamijado književnost, usmena književnost.

UVOD

Osmanlijska ili u širim naučnim i drugim krugovima poznatija kao divanska književnost obuhvaća više od pet vijekova literarne tradicije islamom produhovljenog književnog stvaralaštva primarno na upravnom području islamskog halifata i sultanata, a sekundarno na svim teritorijama koje su u direktnoj ili indirektnoj konekciji sa ovim duhovnim svjetonazorom. Zlatni period osmanske književne tradicije traje do prevage tanzimatskih reformističkih zahvata započetih za vrijeme sultana Mahmuda II a okončanih u periodu Abdul Hamida II, iako refleksi ovog stvaralaštva traju skoro do uspostave novoturske književnosti i rađanja nacionalne turske države. Ova književna tradicija nastajala na tri najznačajnija orijentalna jezika (arapski, turski, perzijski) sa donekle preinačenim formativnim obrascima arapskog i perzijskog književnog kanona utjecala je na razvoj skoro svih nacionalnih književnih tradicija naroda koji su dulji ili kraći periodu potpadali pod osmanlijsku upravnu vlast i prožimali se sa orijentalno-islamskim kulturno-civilizacijskim kodom življenja. Kod balkanskih naroda koji su prihvatili islamsku dogmatiku i postali dio muslimanskog ummeta, poput Bošnjaka,

¹ Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, predsjednik@bkz.rs

Albanaca i Pomaka, obzirom na težnju Osmanlija na društvenu podjelu naroda pod njihovom upravom prema šerijatskom pravilu darul-islam (muslimani) i darul-harb (nemuslimani), uvezanost sa osmanskom književnošću biva direktnija i oni, suštinski, preuzimaju obrazac divanskog i svakog drugog književnog izričaja integrirajući se na taj način u ukupnu osmanlijsku interliterarnu tradiciju, uz koju naravno njeguju i neke posebnosti svog individualnog umjetničkog senzibiliteta. Drugi narodi Balkana pod osmanlijskog upravnom vlašću, koji zadržavaju svoju konfesionalnu pripadnost ortodoksnoj ili katoličkoj crkvi (Srbi, Crnogorcima, Bugari Grci, Makedonci, te u nešto manjoj mjeri Hrvati i Slovenci), dijelove svoje literarne tradicije, naročito profanog karaktera, preuzimaju iz osmanlijskog književno-umjetničkog obrasca u procesu interkulturalnih dodira, prožimanja i preinačenja literarnog kanona uvjetovanih društveno-političkim prilikama datog trenutka.

Bošnjačka književnost prije Osmanlija razvijala se u duhu bosanskog srednjovjekovlja i u dominaciji bogumilske kulture, gdje se, pored administrativnih tekstova, pojavljuju izuzetni lirski sadržaji na stećanskim zapisima jedinstveni u svjetskog baštini lapidarne literature. Nakon dolaska Osmanlija, ova literarna tradicija razvija se u tri pravca: usmena književnost, divanska književnost i alhamijado literatura. Sva tri toka bošnjačke književnosti u osmanskom periodu razvijala su se pod direktnim utjecajem osmanlijske kulture i civilizacije koja je tolerirala i naslage slavensko-ilirskog identitetskog tkiva Bošnjaka, osobice kod usmenog književnog izričaja, gdje se je na svim nivoima dogodila sinteza slavenskih tematsko-motivskih jedinica i osmanlijskih formi što je izrodilo autentične žanrove bošnjačke usmene književnosti: sevdalinku (nastala od turkusu pjesme) epska pjesma (nastala od osmanlijskog destana) te hikaja i drugi žanrovi usmene proze direktno interpolirani iz osmanlijske usmene književnosti.

Kao svojevrsan podsistem bošnjačke književnosti razvija se sandžačkobošnjačka književnost kao poluautonomna literarna tradicija omeđena historijskim prostorom Novopazarskog sandžaka i uvjetovana osnovnim tokom razvoja bošnjačke književnosti i književnih tradicija iz neposrednog okruženja (albanske, srpske i crnogorske literarne tradicije). Sandžačkobošnjačka književnost u periodu osmanlijskog prisustva na domovinskom prostoru Bošnjaka (Bosna i Hercegovina i Sandžak) prati sve razvojne putove bošnjačke književnosti djelujući kao njezin integralni dio. Nakon 1878. godine i Austro-Ugarske okupacije Bosne i Hercegovine, ova književna tradicija, obzirom na svoj ostanak u Osmanlijskog carstva, sve do 1912. godine ostaje u direktnim vezama sa osmanlijskom književnošću, dok bosanskohercegovačka bošnjačka književnost doživljava preobražaj sa orijentalno-

islamskog na zapadno-evropski civilizacijski i književni kod, što je podrazumijevalo prihvaćanje svih poetičkih, žanrovskih i drugih dostignuća zapadnog književnog kanona. Nakon stvaranja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije i konačnog odlaska Osmanlija sa Balkana i sandžačkobošnjačka književna tradicija polahko preuzima uzuse novog književnog izričaja, ali i razvija osobne literarne vrijednosti koje dijelom potpadaju pod refleksive osmanlijske kulture i civilizacije a dijelom kao produkt sumarnog bošnjačkog i južnoslavenskog književnog izričaja.

Refleksi osmanlijske književnosti na savremenu bošnjačku i sandžačkobošnjačku književnost također razvijaju se u nekoliko primarnih pravaca uvjetovanih društvenim i historijskim isprepletanosti ovih književnih tradicija koje su vlastitim preobražajima nastavile živjeti nakon pada hilafeta i sultanata, ukoliko uzmemo u obzir da su direktni baštinici osmanlijske kulture i civilizacije i savremena turska književnosti i savremena bošnjačka literarna tradicija. Jedan krak tih preplitanja jeste sveukupno prisustvo osmanlijske i turske teme sa svim svojim modalitetima u savremenoj bošnjačkoj i sandžačkobošnjačkoj literaturi, a drugi je postojanje i prisustvo kruga bošnjačkih i sandžačkobošnjačkih pisaca u savremenoj turskoj književnosti koji nastaje usljed migracijskih kretanja bošnjačkog naroda u pravcu Turske skoro cijeli dvadeseti vijek, što dovodi do rađanja autentičnih poetika svojstvenih samo autorima tog kruga koje se u najvećoj mjeri zasnivaju na dostignućima bošnjačkog novohistorijskog romana i literarnim modeliranjima ne presahle muhadžirske teme, naročito savremene sandžačkobošnjačke književnosti.

Razina usmene književnosti

Na razini usmenog stvaralaštva utjecaji i refleksi osmanlijske duhovnosti na bošnjačku književnost lahko su uočljivi, obzirom na uokvirenost građe, njeno zapisivanje, obilje teorijske, književnohistorijske i istraživačke literature, te niza svjedočanstava kako historičara i hroničara osmanlijskog perioda tako i kasnijih vremenskih odrednica koje traju sve do današnjih dana. U literaturi nailazimo na konkretne podatke utjecaja osmanlijske usmene književnosti na modele nastanaka bošnjačkih usmenih epskih i lirskih formi, ali i društveno-političke i druge vidove angažiranosti ovakvog pjesništva, naročito epskog, što objašnjava masovnost, rasprostranjenost, slojevitost i dominantnost ove poezije kod muslimanskih balkanskih naroda u odnosu na nemuslimanske narode tog perioda.

Bošnjačku slavensko-ilirsku podlogu epskog pjesništva donekle naslijeđenu od grčkih rapsoda konačno je modelirao osmanlijski destan pod utjecajem koga nastaju bošnjačke epske pjesme karakterističnog tematsko-motivskog ishodišta, melodijskog napjeva i muzikalne pratnje. Izvorna forma perzijskog epskog

usmenog pjesništva, destan je u osmanlijskoj usmenoj književnosti proživio određene preinake da bi konačno u bošnjačkoj epskoj pjesmi izgubio strofovanu katrensku formu i metričku rimu, dobijajući varijabilnu slogovnu ujednačenost sa deseteračkom dominantnošću. Izvođenje bošnjačkih epskih pjesama uz gusle, žičani instrument istočnjačkog porijekla, koji na prostore Balkana došao posredstvom Osmanlija i postao izraziti marker nacionalnog identiteta i kulture bošnjačkog, albanskog, srpskog i crnogorskog naroda, sa posebnom autentičnom melodijom mirnijeg tonaliteta u odnosu na guslanje susjednih naroda, također je odraz utjecaja orijentalno-islamske duhovnosti na ovu kulturu.

Đenana Buturović u osmanskim izvorima pronalazi svjedočanstva o postojanju bošnjačke epske poezije još pretkraj XV vijeka, naročito kod bošnjačkog askera u osmanskoj ordiji, gdje je takva pjesma korišćenja u propagandne svrhe i za uzdizanje morala vojske. Ista autorica također bilježi da je bošnjačka epska tradicija utjecala na turskoosmanske hroničare, pjesnike i znanstvenike, poput *Ibn Kemala*, koji sedmu knjigu svoje poznate *Historije dinastije Osmana* posvećuje gazijskim podvizima Gurza Iliyasa ili Alije Đerzeleza, divanskog pjesnika iz XVII vijeka *Esirija*, historičara Pečeviju i putopisca evliju Čelebiju (Buturović: 5-12).

Odnos historijskih ličnosti i epskih likova u bošnjačkoj epskoj poeziji također je reflektiran osmanlijskim svjetovno-sakralnim kanonom. Tako recimo najstariji i najrasprostranjeniji bošnjački epski lik Alija Đerzelez odgovara historijskoj ličnosti Gurza Iliyasa, glasovitom gaziji iz Rumeljskog vilajeta iz šesnaestog vijeka, porijeklom iz Bosne, koji pored bošnjačke ulazi u albansku i kao lik neprijatelja u srpsku i crnogorsku epsku poeziju. Pored Alije Đerzeleza, među značajnije osmanlijske historijske ličnosti koje ulaze u bošnjačku epiku ubrajaju se još i Ali-beg Mihailoglu, Malkoč-beg (Bali-beg) i Čuprilić-beg ili historijska ličnost Fazil Mustafa Koprulu.

Bošnjačka usmena lirska pjesma – sevdalinka, balada i romansa – također je nastala i razvijala se pod utjecajem osmanlijske duhovnosti. Sevdalinka je specifičan izraz bošnjačke spritualnosti, po svojoj definiciji bošnjačka gradska ljubavna pjesma, a po genezi istočno-slavenska lirska tvorevina nastala po uzoru na osmanlijsku melanholično ljubavnu pjesmu *turkisi*, obogaćena koloritom bošnjačke balkanske atmosfere i pejzaža i produhovljena islamskim shvaćanjem života, sa prefinjenom dozom ljubavne čežnje i uzdisanja, i nikada ne prenaplašenom otvorenosti erotskog čina kakav je slučaj u zapadnoevropskoj literaturi. Jedan od najstarijih spomena bošnjačke sevdalinke s kraja XV vijeka

(1470-1474) navodi Munib Maglajić pozivajući se na hrvatskog pjesnika Luku Botića koji prevodi spise mljetačkog kneza o događaju koji je uzbunio Kliski sandžak i splitski pazar, a tiče se zabranjene ljubavi muslimanskog mladića Adila i kršćanke Mare Vornić. Botić također prepjeva izgubljeni original usmenog deseteračkog spjeva, koji je prema Maglajiću prilično vjeran originalu, te skladno tome Adila iz Klisa smatra prvim poznatim bošnjačkim pjesnikom sevdalinke a njegovu turku/sevdalinku *U turčina đul vodica slatko miriše* se prvom zapisanom bošnjačkom lirskom pjesmom (Maglajić: 503-508). Na sličan način i istovjetnim refleksijama osmanske usmene književnosti nastala je i bošnjačka epsko-lirska pjesma balada koja, nakon bilježenja i planetarnog uspjeha *Žalosne pjesne o nesretnoj Asanaginici* u knjizi *Viaggio in Dalmacia 1774. godine*, biva pokretač općeg intewresiranja za balkansku usmenu poeziju i samim tim glavni promidžbeni brend ovih literatura koje je žele predstaviti kao isključivo svoju baštinu, naročito sakupljači i proučavaoci srpskog i crnogorskog kulturnog nasljeđa. Međutim, druge bošnjačke balade, poput *Braće Morića*, *Omera i Merime* i *Hivzi-bega Đumišića*, pored višeslojnog identitetskog poistovjećivanja islamskom duhovnošću, bošnjačkom tradicijom i običajima, svjedoče o autentičnosti baladesknog žanra u bošnjačkoj usmenoj književnosti nastalog na supstratnim utjecajima osmanlijske literature. Također i usmena romansa, kao šaljiva pjesma, samom svojo sadržinom – recimo *Pošetale pašine kokške* – nedvojbeno upućuje na isti zaključak.

Kao dio bošnjačke književnosti sa izraslijim podsistemom, usmena sandžačkobošnjačka književnost baštini jednu od najrazvijenijih epskih tradicija na Balkanu, iako ni lirika, ne zaostaje mnogo za takvom epskom tradicijom. Dominantnost epike uvjetovana je geostrateškim položajem ovog područja, načinom življenja i serhatlijskim običajima kakvi se još susreću u jezgri bošnjačke epske tradicije u Bosanskoj krajini, odakle i sandžačkobošnjačka epika crpi tematsko-motivske jedinice. Obzirom da većina velikih epskih pjevača starijeg perioda dolazi iz južnog Sandžaka, koji je u mnogo čemu bio naslonjen na Hercegovački sandžak, mišljenja smo da i ovaj žanr sandžačkobošnjačke usmene poezije dolazi iz Hercegovine, odakle su ga putujući pjevači prenijeli najprije na teritorij južnog Sandžaka, gdje je nastala i svojevrсна škola epskog pjevanja čiji je vrhunac dosegnut za vrijeme magijskog pjevača i pripovjedača Ćor Husa Husovića. Zahvaljujući toj poznatoj i priznatoj školi epskog pjevanja u kojoj su se vještine prenosile s koljena na koljeno, odnosno s pjevača na pjevača, sa bihorskih na pešterska i komaranska sijela, iz nikšićkih, kolašinskih, bjelopoljskih, beranskih i rožajskih hanova u pazarske, sjeničke, prijepoljske i pribojske hanove i karavansaraje tradicija epskog pjevanja u sandžačkobošnjačkoj književnosti živjela je intenzivno sve do druge polovice dvadesetog vijeka pa i danas u manjem

intenzitetu, što se također može kazati i za estetsku kvalitetu, egzistira u Sandžaku. U lancu poznatih epskih pjevača koji kreće od Ćor Husa Husovića najznačajniji je Avdo Međedović iz Bijelog Polja čiji ep *Ženidba Smailagić Meha*, predstavlja vrhunac svjetskog usmenog pjesništva. Bošnjačka epika čije je ishodište Bosanska krajina a koja se preko Hercegovine proteže i na Sandžak gdje poprima određene karakteristike sandžačke epske škole, prije svega u tehnikama pjevanja i leksičkim karakteristikama sandžačke varijante bosanskoga jezika, najvjerojatnije zbog te svoje dominantnosti utječe i na razvoj albanske usmene epike, o čemu svjedoči prisustvo jednog od najstarijih bošnjačkih epskih junaka Alije Đerzeleza u albanskoj epici, a koje je tamo moglo doći isključivo preko Sandžaka i sandžačkih epskih pjevača.

Prefinjenost bošnjačke usmene lirike osobito sevdalinke zahtjeva određene društvene preduvjete koji se najviše odnose na vrijeme nastanka i razvoja ove poezije, a koji bi se u najkraćem mogli svesti na nužnost postojanja i mirnodopskog egzistiranja naprednijih urbanih centara smještenih duboko u unutrašnjost države, neopterećenih svakodnevnim pograničnim i prekograničnim previranjima gdje su oružje na dohvatu ruke i odlasci u vojne nezacijeljenih rana svakodnevnica. Suprotno tome, sevdalinka je nastajala u onim mjestima dovoljno udaljenim od tog serhatlijskog načina života gdje se je imalo vremena prohodati mahalskim tijesnim sokacima i noći provoditi pod pendžerima svog ašika. Među dominantnijim sandžačkobošnjačkim centrima sevdalinke jesu pljevaljski i plavsko-gusinjski kraj. Pljevlja ili Taslidža, kao dugogodišnji centar Hercegovačkog sandžaka, a zatim i vjerski, prosvjetni i kulturni Novopazarskog sandžaka i u genezi stanovništva i u svom specifičnom kulturnom kodu i mentalitetu od svih sandžačkih gradova najtješnje su povezana sa bosanskohercegovačkim urbanim sredinama i centrima ne samo usmene lirike već svih elemenata prefinjenosti kulture življenja tog dijela bošnjačkog životnog prostora, što je dovodilo do sublimacije, preslikavanja ili daljeg razvijanja određenih tema i motiva bosanskohercegovačke sevdalinke u koju se ugrađuju i lokalna obilježja pljevaljskog kraja tako da nastaje specifičan krug pjesama sa izrazito naglašenim motivskim čvorištima taslidžskog mikrosvijeta o čemu svjedoče i danas popularne sevdalinke u kojima su dominantne teme Taslidža, Moćevac, Mosluk, Džan mahala i druge pljevaljske mahale i sokaci, odnosno kolektivni (taslidžski momci, taslidžske djevojke, taslidžska gospoda...) i individualni (Mirkovića Magda) lirski subjekti i ličnosti ovoga kraja.

Za razliku od pljevaljskog lirskog kruga plavsko-gusinjski korpus usmene lirike se ne proteže u onom rastegljivom dijahronom rasponu od nekoliko stoljeća, već se

najvećim dijelom temporalno veže, kada je riječ o autentičnim plavsko-gusinjskim pjesmama, neposredno prije, za i poslije života Ali-paše Gusinjskog i njegovog snažnog aktivnog utjecaja na kreiranje društvenih prilika i korelativnih odnosa triju teritorijalno-administrativnih cjelina: Novopazarskog sandžaka, Kosovskog vilajeta i Kraljevine Crne Gore u onim turbulencijama koje su uvjetovane prekomponiranjem ravnoteže svjetskih sila na Balkanu s težištem na Berlinski kongres 1878. godine i refleksijama tih pomjeranja na ovu regiju (*Tanko poju gusinjske djevojke, Sanak snila Mujagina ljuba, Gusinje se iz temelja ljulja, Izvor voda izviral, Knjigu pišu gusinjske djevojke, Razvili se alajli bajraci...*).

Razina divanske književnosti

Na razini divanske književnosti uočljiv je direktan utjecaj osmanske kulture i civilizacije na bošnjački narod i njegovu duhovnost. Obzirom da Osmanlijama smatramo sve narode koji su tijekom postojanja ove države bili njezin sastavni dio i doprinijeli sveukupnom njenom razvitku, onda udio bošnjačke književnosti u kvantitativnom i kvalitativnom smislu svrstava se u najveće dioničare, obzirom da proučavaoci ovog dijela bošnjačke književnosti navode više stotina bošnjačkih autora zapaženih stvaralaca u svim žanrovima ove literature, pa čak i onih velikana divanske poezije koji se smatraju reformatorima i uspostavljateljima kanona i noviteta u određenim metodskim, formativnim, motivskim, tematskim, poetičkim i versifikacijskim zakonomjernostima i posebnostima ove literature, poput Sabita Alaudina Užičanina i drugih. Kako su Bosna i Hercegovina i Sandžak u naznačenom periodu bili jedinstven teritorijalni, administrativni, upravni i kulturni prostor sa dominantnim bošnjačko-muslimanskim stanovništvom tako se i njihova književnosti na svim razinama doživljavala jednom, nedjeljivom i jedinstvenom cjelinom. Neki autori su dio svog života i književnog stvaralaštva vezivali za Sandžak a drugi za Bosnu, i obratno (takav je slučaj sa pojedinim pjesnicima divanske poezije), dok su drugi vodili porijeklo iz Bosne i Sandžaka a životni vijek i pjesničku afirmaciju doživljavali u Istanbulu i ostalim istočnim centrima Osmanlijskog carstva, da bi se pretkraj života vratili u zavičaj. Razlog što danas znamo mnogo više o bošnjačkim divanskim autorima iz Bosne nego iz Sandžaka leži u činjenici da sandžački divanski pjesnici nisu, kao uostalom i svi sandžački književnici, zbog nepostojanja institucija koje bi se bavile njima, proučavani i da su istraživači ovog perioda, mahom iz sarajevskog naučnog i kulturnog kruga, bili zaokupljeni sabiranjem, istraživanjem i prikupljanjem ogromnog pjesničkog blaga divanskih pjesnika sa bosansko-hercegovačkog prostora tako da opterećeni obimom tog posla nisu imali prilike posvetiti se bilo kakvom ozbiljnijem radu na istraživanju književnog naslijeđa sandžačkih Bošnjaka već su samo usputno i u situacijama kada bi naišli na nekog

od takvih autora pribilježili ili ne pribilježili njegovo postojanje, kao što je slučaj sa novopazarskim divanskim pjesnikom iz XVII vijeka Ahmed Gurbi-babom, iz čijeg su divana na bosanski jezik prevedeni tek fragmenti pjesama. U posljednje vrijeme javljaju se samoinicijativni i sporadični slučajevi bavljenja sandžačko-bošnjačkim divanskim pjesništvom manje ili više specijaliziranih istraživača ponukanih vlastitim porivom i ličnim razlozima čiji je rezultat upoznavanje nas samih sa našim književnim blagom, poput *Pjesama ljubavi i zahvalnosti prema Stvoritelju* Davuda Ganije, *Ašknife* Ahmeda Valija Novopazarca i *Gazela Ahmeda Hatemija Bjelopaljaka*. Pored spomenutih, poznatiji su i sljedeći autori iz ovog perioda: Jahja Taslidžali Dukađin zade, Osman Šehdi Kadi Zade, Arsi Čaki Muhamed, Nimeti, Hušui, Mehamed Emin Serdarević Pazarli, Hadži Hilmi Taslidžak i dr.

Razina alhamijado literature

Bošnjačka alhamijado literatura pisana arebičkim pismom i na bosanskome jeziku nastala je po uzoru na andaluzijsku *aljamijado književnost*, pogotovu iz treće faze ove literature nakon 1614. godine i protjerivanja Maura od strane španjolskih krstaša na afrički kontinent, osobice tunišku oblast, gdje donose svoje kulturu i civilizacijska dostignuća i odakle se rasprostire diljem islamskog svijeta i postaje uzus književnog stvaralaštva na maternjim jezicima skoro svih ne orijentalnih naroda koji ulaze u sastav halifata i sultanata. Tako se u balkanskim književnostima susreće u bugarskoj, grčkoj, albanskoj i bošnjačkoj nacionalnoj književnosti, dok je po prirodi stvari najfrekventnija u posljednje dvije. Bošnjačka alhamijado književnost čak i žanrove usvaja iz osmanske divanske literature, tako su najfrekventniji njezini žanrovi ilahija, kasida, arzuhali i ašiklije izvedeni iz temeljnih divanskih žanrova, munadžata, nata, fahrije i gazela, dok i svi drugi prisutni žanrovi s većim ili manjim preinakama vuču genezu upravo iz te literature.

Preživjeli tekstovi sandžačkobošnjačke alhamijado literature svjedoče o izuzetnoj razvijenosti ove književnosti u Sandžaku kako u onom stvaralačkom dijelu tako i u perceptivnom, jer pored originalnih djela Bošnjaka Sandžaka u seharema i porodičnim bibliotekama uglednijih i tradicionalno nauči privrženijih porodica može se još uvijek pronaći po koji arebički prijepis popularnih stihova moralno-didaktičke sadržine, dok će vam pojedini stariji ljudi bez posebnog povoda i u skoro svakoj prilici izrecitirati stihove iz spjeva „Abdija“ Jusuf-bega Čengića ili buntovnih pjesama i budnica Abdulvehaba Žepčevića Ilhamije. U tom segmentu književnog stvaralaštva sandžačkobošnjačka alhamijado literatura djeluje konzervativnije od ostataka bošnjačke alhamijado književnosti, jer dok u bosanskoj alhamijado književnosti

pored dominantnih moralno-didaktičkih, socijalnih, buntovnih i pobožnih tekstova postoje i ljubavni pa čak i par opscenih tekstova (primjerice *Ramo i Salih*), u sandžačkobošnjačkoj alhamijado književnosti nailazimo samo na pobožne, moralno-didaktičke i oštre buntovne tekstove kroz koje se prelijevaju kritike lokalne zajednice i šireg društva pa čak promišlja o geostrateškim i geopolitičkim prilikama u regionu (Mula Sulejman Tabaković: *Divan*). Dominantnost sandžačkobošnjačke književnosti u odnosu na cjelinu bošnjačke književnosti kada su u pitanju dostignuća alhamijado literature jeste uspostava i razvijanje žanra *mevluda*, pobožnog spjeva koji tretira životopis posljednjeg Božijeg poslanika Muhameda, s.a.v.s., jer taj žanr iz usko osmanlijske književnosti prvi promovira Nikšićanin Salih Gašević 1879. godine za vrijeme kajmakovanja u Šahovićima, odnosno Donjokolašinskoj kazi po urneku na rodonačelnika ovog žanra Sulejmana Čelebija iz Burse. Početkom dvadesetog vijeka (1911) „Mevlud“ izdaje i muderis Novopazarske medrese Arif Brkanić Sarajlija. Nakon Gaševića i Sarajlije, Mevlud postaje omiljeni žanr u bošnjačkoj književnosti i stalni izazov pjesnika, tako da isti pišu Safvet-beg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Ešref Kovačević, Rešad Kadić, Omer Koničanin, Vehbija Hodžić i mnogi drugi, a sa druge strane taj nabožni spjev postaje sastavni dio bošnjačko-muslimanskog obredoslovlja i u trenutku komunističkog nasrtaja na vjerski identitet Bošnjaka, usljed svoje popularnosti i rasprostranjenosti, jedan od posljednjih stubova zaštite dostojanstva vjere i vjernika.

Posebnost sandžačkobošnjačke alhamijado literature jeste i u tome što razvija dvosmjernu interliterarnu korelaciju sa albanskom alhamijado književnošću. Tako da će se često sresti motivi, teme, prijepisi i prijevodi bošnjačkih alhamijado tekstova na albanskom jeziku, ili će pjesnici, provodeći jedan dio svog naukovanja u albanskim medresama i tekijama, neke od svojih pjesama pored bosanskog i orijentalnih jezika pisati i na albanskom jeziku.

Među znamenite sandžačkobošnjačke alhamijado pjesnike spadaju hafiz Salih Gašević, Ibrahim Pačariz Biočak, Mula Sulejman Tabaković, Arif Brkanić Sarajlija, Nazif-ef. Šušević.

Razina savremenih odnosa

Nakon 1878. godine i odlaska Osmanlija iz Bosne i Hercegovine, odnosno 1912. iz Novopazarskog sandžaka, prestaju direktne progresivne konekcije bošnjačke i osmanske literature, iako bogato kulturalno nasljeđe obavezuje na književnohistorijski i teorijski pristup ovim peovjekovnim korelacijama. Međutim, refleksi poznoosmanlijske i novoturske književnosti na bošnjačku i sandžačkobošnjačku literaturu kojim od naznačenih godina preovladava

zapadnoevropski književni i kulturno-civilizacijski kod ne prestaju, već se modeliraju u neku vrstu balansiranu vrijednosti između *ala turka* i *ala franka* životnog principa i kreću od direktnih utjecaja novijih turskih pisaca na prve generacije savremenih bošnjačkih autora – gdje su od posebne važnosti recimo orijentalno-duhovna tradicija na formiranje poetike rodonačelnika savremene bošnjake poezije, drame i književne kritike Safvet-bega Bašagića, utjecaj Teufka Fikreta na modernizam Muse Ćazima Ćatića, te istanbulska sentimentalistička strujanja na Abdurezaka Hivzija Bjelevca – preko ishodišne tematsko-motivske podloge sandžačkobošnjačke komitske poezije do neiscrpane osmanske, turske i muhadžerske teme kod skoro svih savremenih bošnjačkih autora. Navest ćemo samo neka značajnija djela bošnjačkih i sandžačkobošnjačkih autora sa dominantnom turskom temom: romani *Carska vojska* i *Konak* Ćamila Sijarića, *Tuđe gnijezdo* i *Crnoturci* Huseina Bašića, *Uhode*, *Pobune* i *Hodža Strah* Derviša Sušića, *Gusinjska godina* Zuvdije Hodžića, *Gazi Husrev-beg* i *Gazi Isa-beg* Hazima Akmadžića, *Opet ćemo se vidjeti ispod crvene jabuke roman o sultanu Fatihu*, *Bošnjacima* i *Bosni* Isnama Taljića, *San Hasana Nazira* Mirsada Sijarića, *Vrtlog* i *Mutne vode Vardara* Muhameda Musića, *Muhadžeri* Šefkije Borančića i dr.

Posebnost odnosa ovih dviju književnosti čini turski krug bošnjačkih pisaca formiran usljed stogodišnjih migracija bošnjačkog stanovništva prema ovoj državi. Specifičnost ovog kruga autora pored bilingvizma, jeste i pisanje na maternjem odnosno turskom jeziku. Tako sandžačkobošnjački pisci ovog kruga uglavnom pišu na maternjem jeziku i drže se vidokruga zavičajnih tema, kao što će Meho Ćorović svoju izrazito realistički koncipirane novohistorijsku sagu o Sandžaku u turbulentom vremenu prijeloma kulturnocivilizacijskih kodova, naročito 1912. godine i nakon nje, *Hronika jednog odžaka*, prikazati kroz romanesknu pripovijest o jednom od historijski značajnijih ličnosti sandžačkobošnjačkog begovata. Ili, Bećir Redžović Bajraktar vlastito svjedočanstvo o muhadžerskoj sudbini dati kroz zrcalo realistički zasnovane biografskog karaktera *Od Biševa u Sandžaku do seobe u Tursku*. Sa druge strane, pripadnici druge i treće generacije bošnjačkih pisaca ovog kruga u potpunosti će se infiltrirati u savremene turske književne tokove, ali također neće zaboravljati korijene i kroz svoj opus će provlačiti nit bošnjačke kulture i tradicije, kao što je slučaj sa vodećom turskom autoricom bošnjačkog porijekla Ajše Kulin i njezinim romanom *Sevdalinka*.

Izvori i literatura:

AZEMOVIĆ, Zaim, DACIĆ, Mujo: DAVUD GANIJA: *Pjesme ljubavi i zahvalnosti prema Stvoritelju*, Zajednica književnih i naučnih radnika, Rožaje 2001.

BEJTIC, Alija: *Kasida Ibrahima Biočaka spomenik alhamijado literature sandžačkih Muslimana*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga IV, Sarajevo 1976, str. 155-177.

BUTUROVIĆ, Đenana: *Predgovor*, U: Antologija Bošnjačke usmene epike, Izdavačka kuća „Alef“, Sarajevo 1997., str. 5-42.

DURAKOVIĆ, Enes: *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo 2012.

FEHRATOVIĆ, Jahja: *Književnohistorijske i poetičke osobnosti sandžačkobošnjačke književnosti*, doktorska disertacija, Novi Pazar 2013.

KADIĆ, Adnan: Ahmed Vali Novopazarac: *Ašknama. Ljepota i srce*, Univerzitet, Novi Pazar 2009.

LORD, Alber B.: *Uticao turskih osvajanja na balkansku epsku tradiciju*, Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga II, Usmena književnost, Izdavačka kuća „Alef“, Sarajevo 1998., str. 539-557.

MAGLAJLIĆ, Munib: *Prvi poznati pjesnik sevdalinke*. Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga II, Izdavačka kuća „Alef“, Sarajevo 1998., str. 503-508.

NAMETAK, Fehim: *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, El-Kalem, Sarajevo 1989.

RIZVIĆ, Muhsin: *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo 1994.

SARAJKIĆ, Mirza: *Gazeli Ahmeda Hatemija Bjelopoljaka na arapskom jeziku*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2011.

**AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ QLOBAL
ƏRZAQ BÖHRANƏ ƏRƏFƏSİNDƏ ƏHALİNİN ETİBARLI ƏRZAQ TƏMİNATI
MƏSƏLƏLƏRİ**

Dos. Dr. Lalə Amanova

ADİU, Bakı

Xülasə

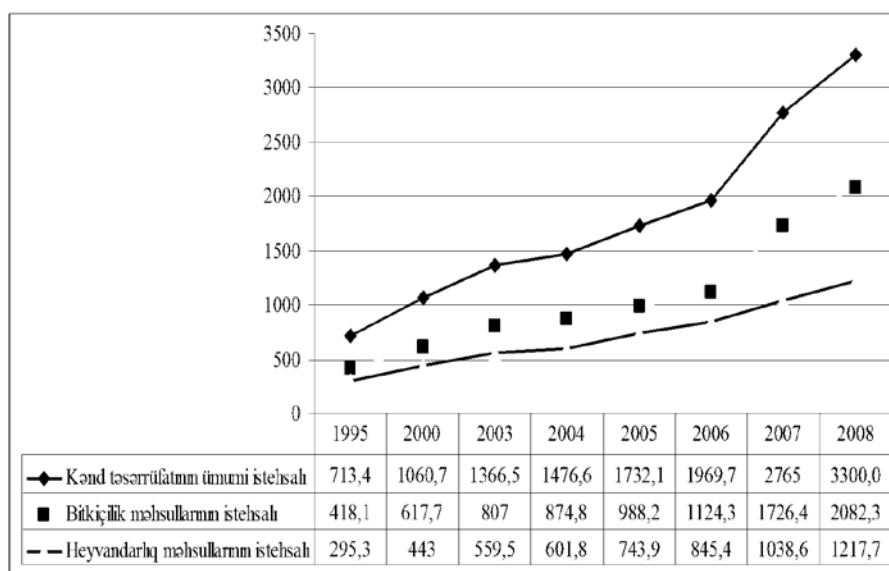
Azərbaycanın son illərdə qazandığı digər bir nailiyyət iqtisadi asılılığın aradan qaldırılmasıdır. İndi əminliklə söyləyə bilərik ki, 1995-ci ildən etibarən başlanan iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq müstəqil ölkəmizin, sözün əsl mənasında, müstəqil iqtisadiyyatı formalaşmışdır. Ölkəmizin kompleks inkişafı ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinə də yeni yanaşmaları zəruri edir. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, insanların normal həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biri məhz ərzaq təhlükəsizliyidir. Kifayət qədər təbii iqlim, torpaq və maddi resursların mövcud olmasına baxmayaraq, dünya əhalisinin bir hissəsi əsrlər boyu aclıqdan əziyyət çəkmiş və çəkməkdə davam edir. Əhalinin ərzaqla etibarlı təminatı hər bir dövlətin başlıca vəzifəsi kimi bütün cəmiyyətlərə mənsub olmuş, konkret yerli şəraitə uyğun bu və ya digər dərəcədə tarixi ardıcılıqla öz həllini tapmışdır. Hər hansı bir ölkənin iqtisadi imkanlarından asılı olaraq bu məsələnin həlli hər dəfə cari və perspektiv dövr üçün yeni tələblər baxımından qarşıya qoyulmuşdur. Əbəs yerə deyil ki, indi bu problem bəşəriyyət üçün nəinki sosial və iqtisadi xarakter almış, hətta beynəlxalq siyasətin ən vacib faktorlarından birinə çevrilmişdir.

Hazırda ölkə aqrar siyasətinin diqqət mərkəzində saxladığı ən mühüm problemlərdən biri də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin ərzaq müstəqilliyini təzahür forması olmaqla cəmiyyət üzvlərinin tələbatının fizioloji qida normalarına uyğun olaraq daxili istehsal hesabına ödənilməsinə və dövlətin ərzaq ehtiyaclarının daha çox daxili istehsal hesabına çevik və səmərəli formalaşmasını özündə əks etdirir. İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, ərzaq

təhlükəsizliyi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət tərəfindən bütün təsərrüfat subyektlərinin marağ və mənafeləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilən aqrar siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Respublikamızda həyata keçirilən aqrar islahatlar aqrar bölmədə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına əlverişli şərait yaradıb, müxtəlif mülkiyyət mənsublu təsərrüfat vahidləri daxili aqrar ərzaq bazarının inkişafında önəmli rola malik olmaqdadır. 2008-ci ilin yekunlarına görə aqrar sahədə 10 faizlik iqtisadi artıma nail olunması kifayət qədər yüksək iqtisadi göstərici hesab oluna bilər.

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı istehsalının dinamikası (milyon manatla)

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2009

2008-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi istehsalı 1995-ci illə müqayisədə 4,6 dəfə, o cümlədən, bitkiçilik məhsulları istehsalının artımı müvafiq olaraq 4,9 dəfə, heyvandarlıq məhsulları istehsalının artımı isə 4,1 dəfə olmuşdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə cəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsində önəmli rola malikdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının dinamik inkişaf etdirilməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də həlledici rolu ilə seçiyə bilər.

Aqrar sahənin qlobal maliyyə böhranından itkisiz çıxarılması kəndin sosial inkişafında, əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasında və eləcə də ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi həm də müasir şəraitdə respublikamızın alternativ ixrac sektoruna malik olmasında əhəmiyyətli faktorlardan biri sayılır.

Bütün dövrlərdə aqrar bölmə iqtisadiyyatın ən mühüm və strateji əhəmiyyətli sahələrindən biri olmaqla, ölkə əhalisinin ərzaq, sənayenin isə xamamala olan tələbatının ödənməsində önəmli rola malik olmuşdur.

Ölkənin ümumi daxili məhsulunun 8,3 faizi kənd təsərrüfatının payına düşür, ölkə əhalisinin təqribən yarısı kənd yerlərində yaşayır. İqtisadi aktiv 3,8 mln. əhalinin 1,5 mln.-dan çoxu və ya 39 faizi aqrar sahədə çalışır. Ölkəmizdə mövcud olan 8.641,5 min hektar ümumi torpaq fondunun 4.528,3 min hektarı və ya 52 faizdən çoxu kənd təsərrüfatına yararlıdır, 1,45 min hektar suvarılan torpaqların 1,3 min hektarı və ya 90 faizi ərzaq məhsulları əkinləri altındadır.

Əhalinin yarısının gəlirləri aqrar sahədə formalaşdığından, ölkə iqtisadiyyatında bu sahənin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti xüsusi yer tutur. Digər tərəfdən, Azərbaycanın zəngin və əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, nisbətən ucuz işçi qüvvəsi və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsal etmək imkanları dünya bazarında yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olub keyfiyyətli ərzaq məhsulları istehsalı üçün əlverişli şərait yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, mütərəqqi texnologiya əsasında istehsal edilən əksər bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları beynəlxalq səviyyədə müqayisəli üstünlüyə malikdir. Bu, hətta qloballaşma və subsidiyasız iqtisadiyyat şəraitində belə, Azərbaycanda idxalın azaldılması və ixracın artırılmasının stimullaşdırılması istiqamətində geniş perspektivlər açır.

Son illər ölkənin aqrar bölməsinin инкишаф етдирилмясиндя мцстясна ящямийят кясб едян эенишмигйаслы ишляр эюрцлмцш, юкямизин ярзаг тящлцкясизлийинин тямин едилмяси истигамятиндя бюйцк уьурлар ялдя едилмишдир.

Bu sahədə aparılmış islahatlar nəticəsində:

- aqrar-sənaye kompleksini inkişaf etdirmək, ərzaq təminatını yaxşılaşdırmaq üçün ilk növbədə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olan qanunvericilik bazası yaradılmış;

- torpaq islahatları həyata keçirilmiş;

- islahatlar nəticəsində ləğv edilmiş sovxoz, kolxoz və təsərrüfatlararası müəssisələrin özəlləşdirilən torpaq və əmlakları əsasında 1191 kollektiv, 156 kənd təsərrüfatı istehsalı kooperativləri, 2651 ailə-kəndli təsərrüfatı və digər özəl qurumlar yaranmış, 843,2 min ailə fiziki şəxs kimi fəaliyyətə başlamış;

- 1999-cu ildən etibarən, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün vergilərdən azad edilmiş;

- aqrar islahatlar nəticəsində ləğv olunmuş, eləcə də işğal altında olan rayonlarda təsərrüfat subyektlərinin borcları silinmiş və onlara digər güzəştlər edilmiş;

- Dünya Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fond, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi, Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyəti, BMT-nin Beynəlxalq İnkişaf Proqramı və BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı kimi nüfuzlu təşkilatların dəstəyi ilə ölkənin aqrar bölməsində ümumi dəyəri 158 milyon ABŞ dolları məbləğində mühüm layihələrin həyata keçirilməsi təmin edilmiş;

- fermerlərə yanacaqın, motor yağının və gübrənin alınmasına çəkilən xərclərin 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsinə, taxıl əkinlərinə görə subsidiyaların verilməsinə başlanılmış, texniki təminatın yaxşılaşdırılması üçün "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmış, istehsalçılara lizinq yolu ilə güzəştli şərtlər əsasında texnikanın və gübrələrin verilməsi həyata keçirilir;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında özəl bölmənin xüsusi çəkisi 99,7 faizə çatmışdır.

Aqrar islahatlar nəticəsində texniki bitkilərdən başqa, digər bitkiçilik məhsullarının istehsalında əsaslı şəkildə artım baş vermişdir. Bitkiçilik məhsullarının istehsalındakı artım daha çox dənli bitkilər, kartof, tərəvəz, meyvə və giləmeyvə məhsulları üçün xarakterikdir. Müqayisə aparılan dövrdə, bu məhsulların istehsalının yüksək artımı müqabilində, pambıq, tütün, üzüm və çayın istehsalı kəskin şəkildə azalmışdır

Heyvandarlıq sahəsində ciddi inkişaf baş vermişdir. Belə ki, 2008-ci ildə ölkədə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə 2569,6 min baş və ya 1995-ci ilə nisbətən 52,8% çox iri buynuzlu mal-qara, 8276,2 min baş və ya 78,2% çox qoyun və keçi, 22,8 milyon və ya 71,4% çox quş mövcud olmuşdur.

AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNIN INKIŞAF İSTIQAMƏTLƏRİ VƏ QLOBAL ƏRZAQ BÖHRANƏ
ƏRƏFƏSİNDƏ ƏHALİNİN ETİBARLI ƏRZAQ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ

Qeyd edək ki, davamlı şəkildə baş verən bu artım təhlil aparılan dövr ərzində bütün illər üçün xarakterik olmuşdur. Buna müvafiq olaraq əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalında da əsaslı artım baş vermişdir.

Belə ki, 1995-ci ilə nisbətən 2008-ci ildə 2,1 dəfə çox kəsilməmiş çəkiddə ət, 67,1% çox süd, 2,2 dəfə çox yumurta və 64,4% çox yun istehsal edilmişdir. O cümlədən, 2003-cü ilə nisbətən bu artım müvafiq olaraq 30,7%, 18,3%, 47,9% və 22,3% təşkil etmişdir.

Ölkədə yoxsulluğun azaldılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində əldə edilən uğurlar nəticəsində, əhalinin ərzaq məhsulları üzrə istehlak səviyyəsi də əsaslı şəkildə yüksəlmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Əsas qida məhsullarının hər nəfərə düşən illik istehlakı

	Minimal fizioloji norma	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Çörək və çörək məhsulları	130,5	157,6	155,7	156,5	157,9	158,9	156,8
Kartof	39,3	47,2	48,1	48,5	49,1	50,8	51,5
Ət və ət məhsulları	26,6	29,1	29,3	29,4	29,1	29,2	30,2
Süd və süd məhsulları	183,7	271,1	277,6	274,8	279,0	280,2	282,6
Yumurta, ədəd	113,2	123	123,9	125,6	119,7	122,8	123,8
Qənd və qənnadı məmulatları	17	30,7	30,9	30,8	30,9	31	31,3
Bitki yağları və marqarin	9,5	8,3	8,3	8,3	8,3	8,4	8,4
Tərəvəz və bostan məhsulları	75,9	79,3	78,8	77,9	78,4	78,6	78,7
Meyvə-giləmeyvə və üzüm	47,0	55,4	54,6	54,5	55,3	55,5	57,6

Qeyd: Minimal fizioloji normalar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 23 iyun tarixli 118 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə istehlak səbətinin tərkibi" nə əsasən götürülmüşdür.

Mənbə: Ev Təsərrüfatları Tədqiqatının əsas yekunları, Dövlət Statistika Komitəsi, 2003-2008

Cədvəldən görüldüyü kimi, hazırda əhalinin ərzaq istehlakı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən minimal fizioloji normalarla müqayisədə kifayət qədər yüksəkdir.

Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda əhalinin ərzaq istehlakı ilə bağlı rəsmi şəkildə müəyyən edilmiş fizioloji normalar yalnız minimal tələblər üzrədir (yəni ki, bu normalar dövlətin minimal həyat səviyyəsini təmin etməklə bağlı sosial öhdəliklərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə edilir). Bu göstərici ilə yanaşı, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi şəraitində artan istehlak tələbatı göstəricilərini də ifadə edən rəşional fizioloji normaların müəyyən edilməsinə ehtiyac var. Bu halda əhalinin müxtəlif gəlir qruplarının tələbatına əsaslanaraq ölkənin ərzaq məhsullarına olan məcmu tələbatını daha real şəkildə müəyyən etmək olar. Hesab edirik ki, ölkədə həyat səviyyəsinin əsaslı şəkildə yüksəldiyi bir vaxtda bu göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi və təsdiqlənməsi məqsədəuyğundur.

Etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlılığının başlıca şərtidir. Ona görə də cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatının tam ödənilməsi üçün davamlı olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir.

Son bir neçə ildə enerji daşıyıcılarının qiymətinin kəskin artması, aparıcı ölkələrin maliyyə bazarında baş verən neqativ meyillər, habelə əhalinin sayının çoxalması nəticəsində ərzaq məhsullarına olan tələbatın yüksəlməsi, iqlim dəyişkənliyi, su ehtiyatlarının məhdudluğu və digər səbəblərə görə əsas ərzaq məhsullarının dünya bazarlarında qiymətləri artmağa başlamış, bəzi ölkələrdə ərzaq qıtlığı real təhlükəyə çevrilmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatına görə əgər 1950-1985-ci illərdə ərzaq istehsalının illik artımı 30 milyon ton, 1985-1995-ci illərdə 12 milyon ton təşkil edirdisə, 2030-cu ilədək bu göstərici cəmi 9 milyon ton səviyyəsində olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin etibarlı ərzaq təminatı dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir. 2001-ci ildə ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı" təsdiq edilmiş və bu Proqram çərçivəsində görülmüş işlər nəticəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Bununla yanaşı, "2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)", Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər) və digər qəbul olunmuş sənədlərdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi, o cümlədən fermerlərə maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi, sahibkarlığın inkişafı, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi əhalinin istehlakında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin artmasını təmin etmişdir. Lakin, ölkədə əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına tam təminatı hələ ki, mümkün olmamışdır. Digər tərəfdən, dünya ərzaq bazarlarında müşahidə olunan qeyri-sabitlik Azərbaycanda da ərzaq məhsullarının qiymətinə öz təsirini göstərir. Mövcud vəziyyət daxili ərzaq bazarının idxaldan asılılığının maksimum azaldılması və ərzaq ehtiyatlarının yaradılması məsələsinə kompleks yanaşma tələb edir.

Ölkənin hər bir vətəndaşının sağlam və məhsuldar həyat tərzi üçün onun qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaq məqsədilə "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir.

Dövlət Proqramı çərçivəsində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- ölkədə ərzaq məhsulları istehsalını artırmaq;
- əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək;
- ərzaq təminatı sahəsində risklərin idarə olunmasını təmin etmək;
- ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafını həyata keçirmək və sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq.

Qeyd olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlər ölkədə sabit və adekvat ərzaq təklifinin formalaşdırılmasına, səmərəli istehsal və satış infrastrukturunun yaradılmasına, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə və hər bir vətəndaşın ərzaq məhsullarına çıxışının təmin olunmasına yönəldiləcəkdir.

Sabit və adekvat ərzaq təklifi, ilk növbədə, aqrar sektorda intensiv geniş təkrar istehsalın, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emalının inkişaf

etdirilməsi yolu ilə əldə olunacaqdır. Bununla yanaşı, tələbatın bir qismi xarici asılılığı nəzarətdə saxlamaq şərti ilə idxal hesabına ödəniləcəkdir.

Səmərəli istehsal, saxlanılma və satış infrastrukturunun yaradılması da ərzaq təminatı sisteminin ən vacib elementlərindəndir. Buna görə də bu sahələrə dövlət investisiyaları artırılacaq və özəl təşəbbüslər bundan sonra da hərtərəfli dəstəklənəcəkdir.

Ərzaq təklifinin səmərəli bazar mexanizmi vasitəsilə adekvat tələblə qarşılaşması üçün ölkə vətəndaşlarının hər biri istənilən zaman ərzaqla təmin olunmaq imkanına malik olmalıdır. Bu, həm ictimai resursların aztəminatlı vətəndaşlara birbaşa yönəldilməsi, həm də ödəmə qabiliyyətli tələbin formalaşdırılması vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir.

Ərzaq təklifi kəmiyyət cəhətdə qənaətbəxş səviyyədə olmaqla yanaşı, həm də keyfiyyət cəhətdə ən müasir tələblərə cavab verməli, ölkə əhalisi ekoloji təmiz məhsullarla təchiz edilməlidir. Bunun üçün isə keyfiyyət və təhlükəsizliyə səmərəli nəzarət sistemi qurulmalıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, etibarlı ərzaq təminatı sisteminin ən mühüm elementlərindən biri ehtimal olunan risklərin səmərəli şəkildə idarə edilməsindən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq, qarşıdakı illərdə zəruri həcmdə dövlət ərzaq ehtiyatının yaradılması və onun müasir tələblər səviyyəsində idarə edilməsi təmin olunacaq, qabaqcıl sığorta mexanizmlərinin tətbiqi genişləndiriləcəkdir. Eyni zamanda, ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılacaq, aqrar bölmənin elmi və kadr potensialı gücləndiriləcək və sahibkarlığın inkişafı üçün qabaqcıl modellərin tətbiqi və dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi genişləndiriləcəkdir. Bunun üçün 2015-ci ilədək olan müddətdə dövlət siyasətinin istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət olacaqdır.

Dayanıqlı ərzaq təminatının əldə olunması sahəsində:

- iqtisadiyyatın sahəvi və regional baxımdan tarazlı inkişafının təmin edilməsi;
- real sektorun inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərən pul və fiskal siyasətin həyata keçirilməsi;
- regionlarda infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasına, sosial xidmətlərin həcmnin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş büdcə siyasətinin davam etdirilməsi;

- ərzaq istehsalının artırılmasınınin həvəsləndirilməsinə yönəldilmiş vergi siyasətinin həyata keçirilməsi;
- Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələbləri nəzərə alınmaqla, daxili ərzaq bazarının haqsız rəqabətdən qorunması ilə bağlı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- inflyasiyanın idarə olunan səviyyədə saxlanılması ilə bağlı qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi;
- ekoloji tarazlığın və biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətində siyasətin davam etdirilməsi;
- torpaq və sudan istifadənin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsi;
- bitkiçilik və heyvandarlığın intensiv təsərrüfatçılıq əsasında inkişaf etdirilməsi, bu sahənin maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması, toxumçuluq və damazlıq işlərinin mövcud tələblər səviyyəsində qurulması;
- aqrar sahənin statistikasınınin təkmilləşdirilməsi;
- beynəlxalq təşkilatlarla ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- əhalinin əməkhaqqı, pensiya və müavinətlərinin, eləcə də ünvanlı sosial yardımların artırılması, minimum əməkhaqqı və pensiyaların yaşayış minimumuna çatdırılması ilə bağlı siyasətin davam etdirilməsi.

Həmin proqrama əsasən, əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi sahəsində aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur:

- ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində İSO standartlarına uyğun keyfiyyətin idarə edilməsi sistemlərinin tətbiqi üçün normativ hüquqi bazanın yaradılması;
- ərzaq təhlükəsizliyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq HACCP (Təhlükəli amillərin təhlili və kritik nöqtələrə nəzarət) sisteminə keçid üçün normativ hüquqi bazanın yaradılması;
- ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla milli standartların hazırlanması və tətbiqi;

- "Tarlardan süfrayedək" prinsipi əsasında ərzaq istehsalı zəncirinin bütün mərhələlərində müvafiq sahələr üzrə keyfiyyətə nəzarət sisteminin və mexanizminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Ərzaq təminatı ilə bağlı risklərin idarə olunması sahəsində:

- fəvqəladə vəziyyətə hazırlıqla bağlı ərzaq ehtiyatlarının yaradılmasına dair qanunvericilik bazasının hazırlanması;
- Dövlət Taxıl Fondunun yaradılması və səmərəli idarə olunması;
- əsas ərzaq məhsulları üzrə dövlət ehtiyatının yaradılması və idarə edilməsi;
- ərzaq ehtiyatının tələb olunan səviyyədə saxlanılması üçün müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun yaradılması;
- fəvqəladə halların qarşısının alınması məqsədilə çevik mexanizmin yaradılması.

Sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması və ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafı sahəsində:

- sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı mütərəqqi modellərin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı müəssisələrinə ayrılan güzəştli kreditlərin həcmnin artırılması;
- fermerlərə subsidiyaların verilməsi, onların texnika, gübrə və kimyəvi vasitələrlə təminatının yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində müasir sığorta mexanizmlərinin tətbiq olunması;
- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı sahəsində birliklərin, assosiasiyaların, kooperativlərin yaradılmasının dəstəklənməsi;
- biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi;
- haqlı rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, inhisarçı təsərrüfat subyektləri tərəfindən sui-istifadə hallarının qarşısının alınması;
- emal müəssisələrində rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının təşviqi sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- iş adamlarına məsləhət-informasiya xidmətlərinin göstərilməsi şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- özəl texniki və digər xidmətlərin göstərilməsi sisteminin genişləndirilməsi;
- aqrar sahənin elmi və kadr təminatının yaxşılaşdırılması.

Dövlət Proqramının 2015-ci il üçün icra meyarlarını təşkil edən hədəf göstəriciləri aşağıdakılardır:

- dənli bitkilərin əkin sahələrini 900 min hektara, məhsuldarlığı 32 s/ha-ya, ümumi istehsalı 2,8 milyon tona;
- ət istehsalını 340 min tona, süd və süd məhsullarının istehsalını 2,4 milyon tona;
- sənaye üsulu ilə illik quş əti istehsalını 80 min tona, yumurta istehsalını 1,3 milyard ədədə;
- kartof istehsalının həcmi 1,12 milyon tona;
- tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalını 1,72 milyon tona;
- meyvə istehsalını 800 min tona;
- yağlı bitkilərin əkin sahələrini 135 min hektara;
- şəkər çuğundurunun əkin sahəsini 20 min hektara;
- çay yarpağı istehsalını 3 min tona;
- yem bitkilərinin əkin sahələrini 500 min hektara;
- yüksək keyfiyyətli, balanslaşdırılmış qarışıq yem istehsalını ildə 2 milyon tona çatdırmaq

Yaxın 2-3 ildə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi daxili imkanlar hesabına təmin ediləcək. Bu illər ərzində yerli məhsulların xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi də nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə «Ərzaq təhlükəsizliyi haqqında» qanun layihəsi hazırlanır. Qarşıda duran əsas məqsəd ərzaq məhsullarının idxalını maksimum məhdudlaşdırmaqdır. 2-3 ildən sonra ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi yalnız daxili imkanlar hesabına ödənilməlidir. Sənəd ərzaq təhlükəsizliyinə nəzarət mexanizmini gücləndirməklə, istehsalın təşkili və xarici investorların yerli bazarlara cəlbini təmin edəcək. Ekspertlərin fikrincə, xarici bazarlara çıxmaq üçün keyfiyyətli məhsul istehsalını stimullaşdırmaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi, əhalinin etibarlı ərzaq təminatında sahibkarlıq mühüm rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq, ölkədə işgüzarlıq mühitinin davamlı yaxşılaşdırılması dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Ölkədə həyata keçirilən siyasət nəticəsində aqrar bölmədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayı 15669-a çatmışdır. Onlardan 9521-i bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə, 6148-i isə emal sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləridir.

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə dövlətin maliyyə dəstəyi uğurla həyata keçirilir. Belə ki, 2002-2007-ci illərdə və 2008-ci ilin altı ayı ərzində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə ölkənin 63 şəhər və rayonu üzrə ümumilikdə 6738 sahibkarlıq subyektinin investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 271,4 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Həmin vəsaitin 147 milyon manatı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, habelə ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə 5431 layihənin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Ondən:

- müxtəlif ərzaq məhsullarının istehsalı yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsinə 25,5 milyon manat;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsinə 42,5 milyon manat;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, xüsusilə əkinçiliyin və heyvandarlığın inkişafı layihələrinin maliyyələşdirilməsinə 79 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Əldə edilmiş nailiyyətlərlə yanaşı, ərzaq təminatı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, bununla bağlı əlavə həvəsləndirici tədbirlərin görülməsinə, aqrar sektorun kreditləşdirilməsinin artırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Xüsusilə ərzaq məhsullarının saxlanılması üçün anbarların, soyuducu kameraların, elevatorların, eləcə də kənd təsərrüfatı texnikası və gübrə istehsalı, qablaşdırma müəssisələrinin yaradılması, taxıl, yem, ət və süd məhsulları, meyvə-tərəvəz və digər ərzaq məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi, emal sənayesinin inkişafı ilə bağlı tədbirlərin görülməsi zəruridir.

SONUÇ

Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışına üç ünsür daxildir: yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarının mövcudluğu; ailələrin bu ərzağı əldə edə bilməsi; ərzağın analoji qidalandırıcı tərkibi.

Dünya ərzaq probleminin təkamülündə təbii ehtiyatların mövcudluğu, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, yığımın artım sürəti, kənd təsərrüfatının texniki silahlanma səviyyəsi, qabaqcıl istehsal metodlarından istifadə edilməsi, əhalinin məşğulluq və təhsil səviyyəsi, iqtisadiyyatda dövlətin rolu, siyasi dairələrin inkişaf səviyyəsi, demokratik idarəçilik formalarının mövcudluğu və s. kimi amillər həlledici rola malikdirlər.

Bütövlükdə kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə və eləcə də ərzaqla təmin olunma dərəcəsinə görə ayrı-ayrı ərazi və ölkələr bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Lakin beynəlxalq ticarətin inkişafı nəticəsində dünya miqyasında bir ölkədə olan qıtlıq digər ölkələrdə olan artıq məhsullarla əvəz edilə bilər. Beləliklə, dövlətlər arasında ərzaq məhsullarının satışı həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə cəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsində önəmli rola malikdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının dinamik inkişaf etdirilməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də həlledici rolu ilə səciyyələnir.

Əhalinin yarısının gəlirləri aqrar sahədə formalaşdığından, ölkə iqtisadiyyatında bu sahənin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti xüsusi yer tutur. Digər tərəfdən, Azərbaycanın zəngin və əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, nisbətən ucuz işçi qüvvəsi və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsal etmək imkanları dünya bazarında yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olub keyfiyyətli ərzaq məhsulları istehsalı üçün əlverişli şərait yaradır.

Ölkənin ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsinin daha da gücləndirilməsi baxımından kənd təsərrüfatı sahəsində məhsuldarlığın yüksəldilməsinə və emal sənayesi güclərinin artırılmasına ehtiyac vardır.

Hazırda əhalinin ərzaq istehlakı ilə bağlı rəsmi şəkildə müəyyən edilmiş fizioloji normalar yalnız minimal tələblər üzrədir. Bu göstərici ilə yanaşı, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi şəraitində artan istehlak tələbatı göstəricilərini də ifadə edən rəşional fizioloji normaların müəyyən edilməsinə ehtiyac var. Bu halda əhalinin müxtəlif gəlir qruplarının tələbatına əsaslanaraq ölkənin ərzaq məhsullarına olan məcmu tələbatını daha real şəkildə müəyyən etmək olar. Hesab edirik ki, ölkədə həyat

səviyyəsinin əsaslı şəkildə yüksəldiyi bir vaxtda bu göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi və təsdiqlənməsi məqsədəuyğundur.

Etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlılığının başlıca şərtidir. Ona görə də cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatının tam ödənilməsi üçün davamlı olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir.

Ərzaq təklifi kəmiyyətcə qənaətbəxş səviyyədə olmaqla yanaşı, həm də keyfiyyətcə ən müasir tələblərə cavab verməli, ölkə əhalisi ekoloji təmiz məhsullarla təchiz edilməlidir. Bunun üçün isə keyfiyyətə və təhlükəsizliyə səmərəli nəzarət sistemi qurulmalıdır.

Aqrar sahənin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyin təmin edilməsi bu sahədə dövlət tənzimlənmənin daha da intensivləşdirilməsini və əhatə dairəsinin genişləndirilməsini tələb edir. Kənd təsərrüfatında islahatların aparıldığı zamanı əsas məqsəd Azərbaycanda yerli istehsal inkişafı, ərzaq məhsullarının idxalının azadılması və Azərbaycanın öz daxili bazarını ölkəmizdə istehsal olunan məhsullarla təmin etməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət sahibkar kimi bilavasitə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmur. Ona görə də kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət tənzimləmələri kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilən məqsədyönlü proqramlar xüsusi yer tutur. Bu tədbirlərə kənddə istehsal və sosial infrastrukturun inkişafına yönəldilmiş tədbirlər, kənd yerlərində qeyri-kənd təsərrüfatı sferasında məşğulluğun artırılması, gəlirləri müəyyən həddən aşağı olan fermerlərə birbaşa ödəmələr və sə daxildir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. "Aqrar islahatların sıçратляндигилмяси haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 22 mart 1999.
2. "Azərbaycan Respublikası rəionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı,11 fevral 2004.
3. "Azərbaycan Respublikası rəionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2009-2013-ci illər). Bakı,14 aprel 2009-cu il.
4. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramı. Bakı şəhəri, 25 avqust 2008-ci il.

5. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il.
6. Ərzaq Təhlükəsizliyi – Anar Abbasov. Bakı – 2007.
7. Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar - Müzəffər Məmmədov, Elçin İbadov. Bakı – 2008.
8. Dünya İqtisadiyyatı - Kərimov Cəlil, Orucov Ayaz, İsrailov Həsən. Bakı – 2007.
9. Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar – Cəlil Kərimov, Ayaz Orucov, Tahirə Kərimova. Bakı – 2008.
10. Dünya İqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri – Aqil Əliyev, Arif Şəkərəliyev, İdris Dadaşov. Bakı – 2003.
11. www.fao.org.
12. <http://en.wikipedia.org>.
13. www.economy.gov.az
14. www.firssteps.az
15. www.kitab.az
16. www.google.az

PUNOVAŽNOST ARBITRAŽNOG SPORAZUMA

MSc Međedović Enver

MSc Ergin Hakić

Rezime: Opšta je ocjena da se u današnjim uslovima arbitraža predstavlja adekvatnu zamenu sudu, dobrom organizacijom arbitražnih sudova, može znatno smanjiti obim i posao državnim sudovima i olakšati rešavanje sporova preduzetnicima iz različitih zemalja. Usvajanjem Zakona o arbitraži 2006 naša država se skoro u potpunosti podredila MZ i time itekako olakšala rešavanje sporova pred arbitražom. U ovom radu iznose osnovni uslovi koji su neophodni da bi jedan sporazum bio punovažan, kao i konvencije i modeli koje su zakonodavci primenjivali prilikom donošenja Zakona o arbitraži.

UVOD

Pre nego počnemo govoriti o punovažnosti arbitražnog sporazuma, smatramo neophodnim nešto reći o samom pojmu arbitražnog sporazuma, kako bi smo lakše razumeli uslove koji su neophodni za njegovu punovažnost. Samo rešavanje sporova postoji isključivo kad se stranke o tome dogovore ugovorom. Arbitražni sporazum ustvari predstavlja saglasnost volje stranaka da se ide pred arbitražu. Postoje dve vrste arbitražnih sporazuma, i to: arbitražna klauzula i kompromis. Arbitražna klauzula je češći i praktičniji način arbitraže¹, dok je arbitražni kompromis ex post dogovor stranaka, da već postojeći spor poveri arbitraži².

Važno je istaći i autonomiju arbitražnog sporazuma koja nalaže da se sudbina arbitražnog sporazuma i arbitražne klauzule razmatraju nezavisno jedno od drugog,

¹Zaključujući ugovor stranke u njega uključuju i odredbu o rešavanju eventualnih sporova. Arbitrna klauzula se najčešće nalazi na samom kraju sporazuma, odmah do eventualne odredbe o merodavnom pravu.

² Kompromisom se može urediti dosta širok krug pitanja, te u detaljima doći do imena arbitara, načina finansiranja troškova arbitraže, taksativnog nabiranja spornih pitanja, načina razmene podnesaka itd.

drugim rečima tretiraju se odvojeno, jer ništavnost sporazuma ni znači i ništavnost klauzule³.

Punovažnost arbitražnost sporazuma⁴ je neophodna za ispunjenje svrhe u koju ga stranke zaključuju. Uslovi za punovažnost arbitražnog sporazuma o kojima ćemo govoriti u daljem tekstu su trojaki: 1. Forma arbitražnog sporazuma, kao jedan od osnovnih preduslova za ispunjenje punovažnosti arbitražnog sporazuma, kojeg predviđa većina nacionalnih zakona i međunarodnih konvencija; 2. Sadržina arbitražnog sporazuma, odnosno materijalna punovažnost arbitražnog sporazuma, gde je neophodno da su se stranke usaglasile o sadžini sporazuma i 3. Sposobnost stranaka da zaključe arbitražni sporazum, mogu se pojaviti fizička ili pravna lica, važno da lice koje stupa u arbitražni sporazum mora imati stranačku sposobnost.

ARBITRAŽNI SPORAZUM⁵.

Pre nego počnemo govoriti o arbitražnom sporazumu, valja nešto reći i o tome šta je ugovor. Prema tome, ugovor prema tradicionalnom shvatanju je saglasnost volja dva ili više lica kojom se postiže neko pravno dejstvo⁶. Ovo je opšti pojam ugovora, svojstven mnogim granama prava u kojim se javlja. Proizilazi, da je ugovor dvostrani pravni posao, a da njegove temelje čine sloboda ugovaranja i saglasnost volja-konsenzus⁷.

³Švebel navodi tri razloga koja služe kao opravdanje doktrine autonomije: 1. Autonomija volje stranaka koje nisu želele da im sporove rešavaju sudovi; 2. Nema smisla tretirati arbitražnu klauzulu drugačije no što bi bio tretiran arbitražni kompromis i 3. Bez autonomije sudovi bi morali da odlučuju o celom sporu da bi odlučili da li postoji arbitražni sporazum.

⁴ZAKON o ARBITRAŽI ("Sl. glasnik RS", br. 46/2006), čl.28 Arbitražni sud može da odlučuje o punovažnosti sporazuma o arbitraži.

⁵ Forma arbitražnog sporazuma, na osnovu člana 35. Statuta Privredne komore Srbije («Službeni glasnik RS», br. 45/02, 107/03 i 44/05), Skupština Privredne komore Srbije, na sednici održanoj, 24. maja 2007. godine, donosi Član 13. :(1) Nadležnost Arbitraže može se zasnovati samo pismenim sporazumom stranaka. Ovaj sporazum se može zaključiti kako u pogledu određenog spora tako i u pogledu budućih sporova koji mogu prosteći iz određenog pravnog odnosa; 2) Pod pismenim sporazumom podrazumevaju se i sporazumi o nadležnosti Arbitraže zaključeni razmenom poruka putem sredstava komunikacije, koja omogućavaju pismeni dokaz o sporazumu stranaka, bez obzira da li su te poruke stranke potpisale; (3) Arbitražni sporazum je punovažno zaključen i kada se stranke u pismenom ugovoru pozovu na drugo pismo koje sadrži sporazum o arbitraži (opšti uslovi za zaključenje pravnog posla, tekst drugog ugovora i sl.) ako je cilj tog pozivanja da sporazum o arbitraži postane sastavni deo ugovora; (4) Smatra se da postoji sporazum o arbitraži ako tužilac pismenim putem pokrene arbitražni spor, a tuženi izričito prihvati arbitražu i s tim se saglasi u pismenoj formi ili u izjavi na zapisniku na ročištu, kao i ako uzme učešće u arbitražnom postupku i do upuštanja u raspravljanje o predmetu spora ne istakne prigovor da ne postoji sporazum o arbitraži, odnosno ne ospori nadležnost Arbitraže i (5) Stranke koje su ugovorile nadležnost Arbitraže prihvatile su time i odredbe ovog Pravilnika

⁶Perović, Obligacioni pravo, Beograd, 1981, str. 151.

⁷Petrović M., Rešavanje spora pred međunarodnom trgovačkom arbitražom, Kragujevac, 1996, str. 34.

Doktrina je kod nas često razmatrala problem arbitražnog sporazuma sa aspekta nacionalnih propisa. Međutim, mislim, da problem sporazuma treba razmotriti i sa stanovišta međunarodnih konvencija⁸, i rezultati mogu biti različiti, naročito u zemljama, koje, kao i naša, imaju poseban propis o konvencijama kao jačima od zakona, ili je jurisdikcija i doktrina, zauzela takav stav.

Može se reći da je pravna priroda arbitražnog sporazuma dvojaka, s jedne strane materijalno-pravne prirode i s druge strane procesualne prirode. Arbitražni sporazum i sam ugovor ne moraju biti podvrgnuti istom pravnom režimu. Arbitražna klauzula smatra se autonomnom, tj. njena punovažnost nije vezana na punovažnost ostalog dela ugovora. Sledi dakle da arbitražna klauzula samostalno postoji i ima autonomiju prema glavnom ugovoru. Ovo nije samo jedno doktrinalno mišljenje već rešenje konačno prihvaćeno u NY konvenciji 1958 (Čl.V/a) i u Evropskoj konvenciji o arbitraži iz 1961 (Čl. IX, 1a, a). U stvari arbitražni ugovor ima negativnu funkciju jer se isključuje nadležnost redovnog nacionalnog suda. Arbitražni sporazum može biti sklopljen unutar ugovora ili izvan ugovora. Stranke mogu i naknadno sklopiti sporazum o nadležnosti arbitraže. U tom slučaju primenit će se na sporazum zakon kojije predviđen u tom dodatnom ugovoru. Ako zakon nije specificovan primenit će se propisi konvencija odnosno principi međunarodnog privatnog prava.

Postavlja se dakle pitanje, koji se propis primenjuje na ocenu punovažnosti arbitražnog sporazuma? U praksi, kada se radi o strankama koje su iz raznih pravnih sistema, utvrditi da li stranke potpadaju režim koje od konvencija, tj. konvencije 1923, 1927, 1958, 1961 ili eventualno koje bilateralne ili druge konvencije pa ako stranke spadaju pod režim koje konvencije, treba istu primeniti. U principu stranke imaju pravo da same odrede zakon po kojem će se prosuđivati punovažnost arbitražnog sporazuma, pa u slučaju da stranke nisu odredile zakon, koji se primenjuje na arbitražni klauzulu, ali su odredile mesto gde se održava arbitraža, može doći do situacije da se na arbitražni klauzulu primenjuje zakon mesta gde se održava arbitraža, a na glavni ugovor drugi zakon, koji su stranke ugovorile. U tom slučaju će se primeniti zakon izabranog mesta arbitraže u pogledu arbitražnog sporazuma, dok će se na glavni ugovor primeniti ugovoreni zakon, ili ako niti taj zakon nije određen ugovorom, propis na osnovu načela međunarodnog privatnog prava. Ukoliko dolazi do primjene New

⁸ Najvažnije međunarodne multilateralne konvencije koje sadrže propise o arbitražnim klauzulama su: Ženevski protokol o arbitražnim klauzulama od 24.IX 1923. (SL. FNRJ, Međ.ugovori 4/59); Ženevska konvencija o izvršenju inostranih arbitražnih odluka od 26.IX 1927. (SL. FNRJ, Međ. ugovori 4/59); Njujorška konvencija o priznanju i izvršenju stranih arbitražnih odluka od 10.VI 1958. (SL. SFRJ 11/81); Evropska konvencija o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži od 21.IV 1961. (SL. SFRJ, Međ. ugovori 12/63)

Yorška konvencija istaupućuje na primenu zakona koje su stranke izabrale, a supsidijarno na zakon zemlje gde je arbitraža održana.

U pogledu novijih stanovišta ističe se konvencija 1961, čiji je zapravo glavni zadatak da osigura valjanost arbitražnih sporazuma, pa će u slučaju da stranke pripadaju državama ugovornicama konvencije 1961 situacija biti jasnija. U teoriji se smatra da treba praviti raziku između *relatio perfecta* i *relatio imperfecta*. Teorija je izvršila detaljni pregled situacija, iako ne isključivo sa stanovišta konvencija pa se tako smatra da postoje slijedeći slučajevi: A). Arbitražni sporazumi sadržani u dokumentima u kojima manjka potpis. Propis je sadržan u čl. II. NY konvencije, a praksa daje jednakost izmjeni pisama, telegrama, telexa i telefaksa; B). Arbitražni sporazumi sa nepotpunim potpisom ili sa potpisomstavljenim na dokumenat na mestu koje ne odgovara samom sporazumu. Smatra se da i nečitljiv potpis ili paraf (sigla) predstavlja valjan potpis, pod uslovom da predstavlja minimum individualiteta.

U pogledu problema, da li kada dođe do poništaja odluke ostaje na snazi arbitražni sporazum, pošto je on odvojen od ugovora, smatra se da sporazum ostaje važeći. Za razvrgnuće arbitražnog ugovora nije potrebna pismena forma i ono može nastati bilo usmeno bilo konkludentnim radnjama. Promena već zaključene arbitražni sporazum zahteva oblikkao i sam ugovor. Smatra se da se arbitražni sporazum sadržan u glavnom ugovoru ne proteže i na dopunu ugovora, osim ako to u dopuni nije naročito istaknuto. Klauzula koja je sadržana u samom ugovoru, prosuđuje se po zakonu koji je predviđen u ugovoru da se primeni na sporazum. Mislim da bi i tu trebalo nastupiti pažljivo jer isključiva nadležnost izvan područja primene konvencije (uz eventualne rezerve) mogla bi se prihvatiti. Svakako ovo pitanje može biti sporno.

FORMA ARBITRAŽNOG SPORAZUMA

Dva su razloga kojima se opravdava forma arbitražnog sporazuma, prvo ugovornjem arbitraže stranke odstupaju od sudovanja, i drugo, pismenom formom arbitražnog sporazuma se olakšava postojanja i sadržine arbitražnog sporazuma. Među stručnjacima se postavlja pitanje kako zadovoljiti uslov pismene forme, da li je to samo papir, ili može elektronskom poštom ili možda putem sms-ova. Međutim bez obzira na odgovore na ova pitanja, među jurisdikcijama preovladava da bi se trebalo držati staromodnijeg shvatanja uslova forme arbitražnog sporazuma.

Njujorška konvencija predstavlja osnovu gotovo univerzalnog kompromisa, po čijim odredbama sporazum treba da bude zaključen u pismenoj formi, potpisan sa obe strane, ili sadržan u ramenjenim pismima, telegramima ili komunikaciji teleprinterom. Međutim, ako je reč o strankama koje se nalaze u državama koje su ublažile uslove za sklapanje arbitražnog sporazuma, onda će primeniti blaži uslovi.

Sama činjenica da se danas sklapaju multimilionski ugovori, onda se postavlja pitanje da li se smeju kod takvih poslova zaključivati arbitražni sporazumi usmeno. Međutim ono što kritičari stroge pismene forme arbitražnog sporazuma naglašavaju jeste da oni smatraju da će insistiranje na strogoj rigidnoj formi stvoriti prepreku u daljem razvitku arbitraže, te se može dogoditi da pojedine stranke bude nagrađene, a one su prethodno svesno i namerno pristali na arbitražno rešavanje sporova.

Model zakona u svojoj verziji iz 1985. godine je za razliku od njujorške konvencije predviđao blaže uslove. Revizijom iz 2006. godine ovi uslovi su dodatno relaksirani⁹.

Forma arbitražnog sporazuma prema našem Zakonu o arbitraži

Srpski zakonodavac je kao polaznu tačku uzeo rešenje MZ, tako je u članu 12 ZA predviđeno četiri alternativna načina da arbitražni sporazum bude zaključen: 1) Klasična pismena forma, predviđa da sporazum bude sadržan u ispravama koje su stranke potpisale; 2) Ublažena pismena forma, kada stranke zaključče sporazum razmenom poruka putem savremenih sredstava komunikacije; 3) Inkorporacija, stranke se pozivaju na drugo pismeno koje sadrži arbitražni sporazum i 4) Sporazum zaključen konkuldentnim putem¹⁰.

Pored postojanja svih ovih oblika u našem ZA zamislivo je da se pojavi kao vrsta proceduralnog problema nepostojanje pismena u kome bi se kako tako mogao locirati arbitražni sporazum. Međutim porast jurisdikcija koje prihvataju rešenja MZ donekle ublažava ovakve vrste strpnji.

Materijalna punovažnost arbitražnog sporazuma

Da bi arbitražni sporazum bio neophodno je da su stranke usaglasile o minimumu sadržaja ugovora i to u granicama koje je dopustio zakonodavac. Pitanje merodavnog prava se javlja u nešto zaoštrenijoj varijanti, tako prema njujorškoj

⁹Iako se članom 7 MZ traži pisana forma, MZ daje čak i pravnu snagu sporazumima zaključenim konkuldentnim radnjama, takođe se se sporazum može zaključiti i pozivanjem na drugi dokument u kome je sadržana arbitražna klauzula.

¹⁰Zakon o parničnom postupku iz 1974, član 470, : Zaključene sporazuma konkuldentnim radnjama predstavlja nakontraverzniji oblik iako ga poznaje MZ.

konvenciji u članu 2 je određeno da se arbitražni sporazumi mogu zaključiti samo u pogledu određenih pravnih odnosa¹¹.

Materijlni uslovi za punovažnost arbitražnog sporazuma su: neparan broj arbitara¹²; arbitrabilnost¹³ i manje volje.

Neparan broj arbitara

Stranke prilikom zaključivanja arbitražnog sporazuma ugovaraju i broj arbitara koji će suditi u slučaju da dođe do spora. Ukoliko strane propuste da ugovore i broja arbitara u slučaju spora, o tome će se odlučiti na osnovu pravilnika odgovarajuće institucije ili će odluku doneti odgovarajući organ imenovanja ili sud.

Arbitrabilnost

Pod ovim pojmom se podrazumeva da će nacionalni pravni sistem dati efekat nekom arbitražnom sporazumu i dopustiti derogaciju nacionalnog sistema sudovanja samo u pogledu onih sporova za koje je nacionalni zakonodavac smatrao podobnim za iznošenje pred arbitražu.

Arbitrabilnost je podobnost spora da se rešava putem arbitraže. Arbitrabilnost može odrediti država zakonom, a može biti određena i od specijalizovanih arbitražnih institucija. Arbitrabilnost može biti:

Subjektivna – vezuje se za sposobnost za zaključenje sporazuma o arbitraži. Sporazum može zaključiti svako poslovno sposobno lice, dok zapravo lice je potrebno da se radi o licu koje je ovlašćeno da preduzima određene radnje. Dugo se smatralo da država i njeni organi ne mogu ugovoriti arbitražu, ali je danas opšte prihvaćeno da je to moguće. Zaključivanjem sporazuma o arbitraži smatra se da se strana država i njeni organi odrekli mogućnosti pozivanja na imunitet.

Objektivna – vezuje se za vrste sporova koji se mogu rešavati putem arbitraže. To su sporovi koji se mogu rešiti poravnanjem, sporovi opravima kojima stranke mogu slobodno raspolagati. Iz arbitraže su isključeni sporovi iz statusnih odnosa fizičkih

¹¹Zabrana generalne klauzule, sporazum se zaključuje za određeni, omeđeni skup odnosa i da su generalne arbitražne klauzule bezvredne.

¹²Stranke mogu odlučiti da li će im suditi arbitar pojedinac, tačno veće ili veći broj arbitara koji u svakom slučaju mora biti neparan, da ne bi došlo do paralize odlučivanja.

¹³U našem ZA uslovi arbitrabilnosti su dvojadi, prvo, arbitrabilan je samo onaj spor koji se tiče imovinskog spora o pravima kojima stranke mogu slobodno raspolagati i drugo, sporovi koji su u isključivoj nadležnosti sudova ne mogu se izneti pred arbitražu.

lica, sporovi regulisani antimonopolnim zakonodavstvom, sporovi nelojalne konkurencije, propisio hartijama od vrednosti.

U našem pravu:

Objektivna arbitrabilnost – arbitraža se može ugovoriti za rešavanje imovinskog spora o pravima kojima stranke slobodno raspolažu, osim sporova za koje je određena isključiva nadležnost suda.

Subjektivna arbitrabilnost – arbitražu može ugovoriti svako fizičko i pravno lice, država i njeni organi, ustanove i preduzeća u kojima ona ima svojinsko učešće, svako ko ima sposobnost da bude stranka u postupku.

Mane volje

Ugovor je saglasnost volja onih koji ga zaključuju. Pored saglasnosti izjava volja, za nastanak jednog punovažnog ugovora neophodno je da su izjave date slobodno, bez prinude, da nisu date u zabludi ili usled prevare. Zabluda, prevara i pretnja predstavljaju razloge za rušljivost ugovora i označavaju se zajedničkim nazivom mane volje.

Pravno relevantna volja mora biti i stvarna, a ne simulirana. Znači, ako bi ugovorne strane izjavile da zaključuju jedan (npr. ugovor o poklonu), a zapravo zaključuju drugi ugovor (npr. ugovor o prodaji), tada saglasna izjava da se sklapa taj ugovor (o poklonu) u principu ne bi vodila zaključenju tog ugovora. Ovde se ustvari radi o prikrivenom (prividnom) pravnom poslu (ugovoru), a prema članu 66. st. 1. Zakona o obligacionim odnosima, prividan ugovor nema dejstva među ugovornim stranama. Međutim, ako prividan ugovor prikriva neki drugi ugovor, taj drugi važi ako su ispunjeni uslovi za njegovu pravnu valjanost (član 66. st. 2.). U parnici radi proglašenja da prividni ugovor nema dejstva među ugovornim stranama, sud neće po službenoj dužnosti ispitivati da li prividni ugovor prikriva neki drugi punovažan ugovor. Pravilo o prividnosti ugovora primenjuje se i na jednostrane pravne poslove.

Konačno, punovažnost arbitražnog sporazuma biće ugrožena manama volje ugovarača¹⁴. U članu 10 ZA je predviđeno da je jedan od razloga ništavosti arbitražnog sporazma i to što je zaključen pod uticajem prinude, pretnje, prevare ili zablude.

¹⁴ Knežević G., Pavić V.: Arbitraža i adr, Beograd, 2010, str. 52.

SPOSOBNOST STRANAKA ZA SKLAPANJE ARBITRAŽNOG UGOVORA

Katkada se postavlja i pitanje da li stranke koje su sklopile arbitražni sporazum imaju sposobnost za zaključivanje. Smatra se da se na to pitanje ima primjeniti zakon koji se primenjuje na tu osobu i da stranke nemaju pravo određivati zakon koji će se primeniti na sposobnost stranaka za zaključivanje ugovora. Mora se dakle primeniti zakon koji se primenjuje na pojedinca, dok u pogledu ostalih uslova za punovažnost arbitražnog sporazuma stranke mogu određivati zakon, temeljem autonomije volje, kao što to mogu učiniti i za glavni ugovor.

Bilo je i drugačijih mišljenja. U pogledu sposobnosti za zaključenje sporazuma doktrina određuje svoje stavove prema tome da li se polazi od toga da je sposobnost za zaključenje procesualne ili materijalne prirode. Pristalice materijalne teorije smatraju da arbitražni ugovor može zaključiti svaka fizička i pravna osoba, kojima zakon daje to pravo. Pristalice procesualne teorije smatraju da bi time bili isključene postojeći razni oblici koji nemaju svojstvo pravne osobe, ali imaju na osnovu posebnih propisa priznatu sposobnost stranke u parničnom postupku. U praksi traži se procesualna sposobnost.

Konvencija 1961 određuje u tom pogledu u čl. VI. : "Prilikom donošenja odluke u odnosu na postojanje ili važnost arbitražnog sporazuma, sudovi država ugovornica razmotrit će važnost takovog sporazuma u pogledu sposobnosti stranaka, po zakonima primenljivim za njih i u pogledu na druga pitanja: a) po zakonu kome su stranke podvrgle njihov arb.sporazum; b) ako nedostaje pozivanje na to, po zakonu zemlje u kojoj odluka treba da se donese i c) ako nedostaje pozivanje na zakon kome su stranke podvrgle sporazum, i kad u vreme kad je pitanje pokrenuto u sudu ne može se odrediti zemlja u kojoj će se doneti odluka, po primenljivom zakonu na osnovu kolizione norme suda kome je podnet spor.

PROTOKOL 1923 Iz Konvencije 1923 proizlazi da je potrebno da je sudbenost stranaka različita tj. da mora biti iz različitih država ugovornica (Čl.1.). Države ugovornice imaju pravo da obaveze iz čl. 1. ograniče na ugovore koji se po njenom nacionalnom pravu smatraju kao trgovinski. Stranke mogu odrediti zakon koji se primenjuje na arbitražni sporazum, a ako te odredbe nema, tada se primenjuje zakon zemlje na čijoj se teritoriji održava arbitraž (Čl.2.). U pogledu nadležnosti, odn. prigovora, sudovi države ugovornice, uputit će stranke, na zahtev jedne od njih, na arbitražno suđenje (Čl.4). Konvencija 1923 nije imala

naročito uspeha, jer je temeljem čl. 3. izvršenje bilo ograničeno samo na one odluke koje su donesene na teritoriji države gde se zahtjeva izvršenje, pa je konvencija 1927 u čl. 1. nastojala to popraviti.

KONVENCIJA 1927. Ova se konvencija nadovezuje na Protokol iz 1923 što se i izričito navodi, u pogledu arbitražnog sporazuma, ali prvenstveno odlučuje o izvršenju arbitražnih odluka. U pogledu izvršenja određuje u čl. 1.st.2. pod a). da je za priznanje ili izvršenje potrebno da je "odluka doneta na osnovu kompromisa ili arbitražnog sporazuma koji su punovažni prema zakonodavstvu koje se na njih primenjuje." Konvencija 1927, praktički se primjenjuje samo na one države koje su članice ugovornice i konvencija 1923. Uz ostale uslove za priznanje i izvršenje odluke, konvencija 1927 zahteva da odluka mora biti konačna u zemlji u kojoj je donesena (čl. 1. (d)). Time se ostavljaju otvorena vrata stranci koja je podlegla u sporu, da napada odluku, pa se smatra da zapravo konvencija 1927 zahteva tzv. "double exequatur".

N.Y. KONVENCIJA 1958.

Stupanjem na snagu NY 1958, za one države koje su i članice Protokola 1923 i Ženevske konvencije 1927, obe su prestale da važe i to u onoj meri u kojoj su postale obavezne za te države po NY 1958. Konvencija 1958 prihvaćena je od strane preko 80 država. Konvencija 1958, konkretnija je u pogledu određivanja punovažnosti sporazuma od propisa iz konvencije 1923, naročito zbog toga što određuje uslove za priznavanje sporazuma, što je vidljivo iz čl.V.51. Ima mišljenja da čl.II.st.1.i 3. u stvari obavezuje državu članicu, da u slučaju ako se podnese tužba redovnom sudu temeljem ugovora u kojem je sadržana arbitražni sporazum, predmet ustupi arbitražnom sudu, ex officio. Čl. V. obavezuje sud da provede prisilno izvršenje strane odluke, a da ne ulazi u meritum odluke. Nesposobnost stranke da punovažno sklupa arbitražni sporazum odlučuje se temeljem (nacionalnog) zakona koji se odnosi na stranku kako upućuje međunarodno privatno pravo države gde se provodi delibacioni postupak. Doktrina smatra da se ne može primeniti propise međunarodnog privatnog prava tj. lex fori u pogledu punovažnosti sporazuma, jer se propisi za to nalaze u konvenciji ili zakonu kojeg su stranke odredile ili ako takove odredbe nema, onda zakona u mestu gde je odluka donesena ili gde je odluka trebala biti donesena. Navodi se i mišljenje da u slučaju da sudija mora oceniti spomenute činjenice, temeljem stranog zakona, treba primeniti propise iz lex fori u pogledu dokazivanja stranog prava. Doktrina smatra da je teret dokaza o stranom pravu na onome koji se na isti poziva, pod pretnjom gubitka prigovora.

Činjenica je da čl. II. ne sadrži kompletne propise o uslovima za punovažnost arbitražnog sporazuma, jer određuje samo minimum istih. 55 Međutim u čl.II.st.3. spominje se potreba da sporazum ne bude ništavan, neoperativan i nesposoban da bude primenjen. Tačno značenje ovih uslova nije sasvim jasno. Iz teksta (čl.II. i V.) proizlazi jasno koji su minimalni uslovi potrebni da sporazum bude priznat kao punovažeći. U pogledu prigovora nadležnosti, sud može utvrditi da je sporazum nevažeći. Postavlja se i pitanje da li se arbitražni sporazum odnosi samo na potpisnike ili se može primeniti i na osobe koje nastupaju "putem potpisnika ili izvođenjem iz njih", kao na pr.

deoničari, filijale i sl. Kanadski sud je zauzeo stav da to može biti prihvaćeno. U jednom sporu, gde se radilo o tome da li navodi u arbitražnom sporazumu, da će se u slučaju "eventualnog" spora sprovesti arbitražni postupak, vredi ili ne, sud je zauzeo stanovište da se temeljem čl. II.st.2. može smatrati kao punovažan.

KONVENCIJA 1961.

Konvencija 1961 71 donesena je sa svrhom da nadopuni manjkavosti iz konvencija 1958., međutim konvencija 1961 obuhvaća nešto manje od konvencija 1958, jer se primenjuje samo za slučaj ako stranke u sporu imaju "uobičajeno mesto boravka ili svoje sedište u različitim državama ugovornicama" (Konvencija 1961 čl. 1.1(a)), dok je konvencija. 1958 polagala važnost na mesto arbitraže.

Unatoč namere da upotpuni konvencija 1958, konvencija 1961 prihvaćena je od samo nekih dvadesetak država ugovornica.

Konvencija 1961 stoji na principu potpune samostalnosti arbitražnog sporazuma. (72) Načelo autonomnosti arbitražnog sporazuma, na neki način, proizilazi i iz procesnih elemenata koje sporazum sadrži. U tom je pravcu bitna autonomija volje. Smatra se da konvencija 1961 nije tako jasna kao konvencija 1958, iako konvencija 1961 nastoji što je manje moguće upućivati na nacionalne zakone, pa se odluka praktično može poništiti samo iz razloga navedenih u konvencija 1961. Ukoliko stranke nisu odredile zakon po kojem će se prosuđivati arbitražni sporazum, primenit će se zakon izabranog mesta arbitraže. Ima mišljenja i u stranoj jurisdikciji da, stranke koje imaju uobičajenu rezidencu u državama gde je konvencija 1961 stupila na snagu, čim se u ugovoru pozivaju na arbitražni sporazum, treba smatrati da su izabrale primenu konvencije 1961.

(75)Čl. V. propisuje da je potrebno da su stranke iz ugovora sposobne za zaključivanje arbitražnog ugovora na osnovu zakona koji se na njih primenjuje, (koji dakle određuje njihov lični status). U tom pravcu, prema tome, stranke nemaju mogućnost određivanja zakona koji će se primeniti na utvrđivanje njihovog statusa.

Stavljanje prigovora u pogledu sporazuma, vezano je na određenu fazu postupka, tj. do ulaženja u glavnu stvar, pod pretnjom prekluzije. Moguće je međutim da arbitri, ukoliko je do zakašnjenja došlo zbog opravdanih razloga, prihvate i kasniji prigovor.

ZAKLJUČAK

Kao što je to navedeno u uvodu, materija koja predstavlja predmet istraživanja je dinamična, te zahteva stalno praćenje novih propisa o arbitraži, kao i uslova koji su neophodni za postojanje punovažnosti arbitražnog sporazuma.

Jedna od ključnih novina je donošenje ZA kojim su određeni uslovi punovažnosti arbitražnog sporazuma. Smatramo da starije konvencije nisu imale propise o mogućnosti i valjanosti sporazuma u slučaju razmene pisama, telegrama i sl., što novije konvencije imaju. No doktrina je već i pre stupanja na snagu novijih konvencija zastupala mišljenje da bi se trebalo priznati i sporazume koji su sklopljeni putem razmene pisama i sl.

Sa obzirom da postoje konvencije koje su obavezne za R. Srbiju, kao i to da postoje i druge koje još nisu obavezne ali koje bi to mogle postati, koji mogu itekako olakšati u odlučavanju o ponuvažnosti pojedinih arbitražnih sporazuma. Tako Evropska Konvencija o nadležnosti i izvršivosti 1968 koja u čl. 17. predviđa i usmeni dogovor.

Kada se radi o sporazumu koji se nalazi u tzv. standardnim ugovorima, jurisdikcija smatra da se može smatrati da je takav sporazum punovažan, čak i kada ugovor nije potpisan ali je prestacija iz ugovora u stvarnosti i izvršena. Tako isto se smatra da u slučaju imenovanja arbitra i vođenja postupka od strane osobe koja bi kasnije prigovarala arbitražnom sporazumu, takav prigovor ne bi bio važeći, niti onda ako bi sporazum bio zaključen od strane brokera.

Treba takođe istaći da u savremnoj teoriji i praksi ima mišljenja i stavova jurisdikcije, da i u slučaju kada se stranke u toku pregovora pozivaju na određeni formular C/P, može se i u slučaju da se C/P ne sklopi, a dođe do spora smatrati da se ima primeniti arbitražni sporazum u standardnom tekstu formulara C/P.

Na kraju, iznosimo zaključak da ipak, pored svih iznetih činjenica, naš interni propis, ZA predviđa pismenu formu kao uslov za punovažnost arbitražnog sporazuma, ne dajući još uvek dovoljno prostora razvoju usmenog zaključenja arbitražnog sporazuma, iako bi se u tom pravcu trebalo ići, kako bi se mogao pratiti trend savremenih jurisdikcija.

LITERATURA:

1. Knežević G., Pavić V.: Arbitraža i adr, Beograd, 2010.
2. Petrović M., Rešavanje spora pred međunarodnom trgovačkom arbitražom, Kragujevac, 1996.
3. Perović, Obligacioni pravo, Beograd, 1981.

Zakoni:

4. ZAKON o ARBITRAŽI ("Sl. glasnik RS", br. 46/2006)
5. Zakon o parničnom postupku iz 1974.

Meğunarodne konvencije

6. Ženevski protokol o arbitražnim klauzulama od 24.IX 1923. (SL. FNRJ, Međ.ugovori 4/59);
7. Ženevska konvencija o izvršenju inostranih arbitražnih odluka od 26.IX 1927. (SL. FNRJ, Međ. ugovori 4/59);
8. Njujorška konvencija o priznanju i izvršenju stranih arbitražnih odluka od 10.VI 1958. (SL. SFRJ 11/81);
9. Evropska konvencija o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži od 21.IV 1961. (SL. SFRJ, Međ. ugovori 12/63)